ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԵՍ

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW

ՊԷՅՐՈՒԹ, 2000

Յատուկ շնորհակալութիւն Գալուստ Կիւլպենկեան
Հիմնարկութեան, որուն նիւթական օժանդակութեան շատ բան
կը պարտի այս հատորին հրատարակութիւնը:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ

ԱԽ 237

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԽՍԻՐ

ՎԱՃԱՌՔ Ի 28/04/2001

ՊԷՅՐՈՒԹ, 2000

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN UNIVERSITY

HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL REVIEW
VOLUME 20

BEIRUT, 2000

ԵՐԵՄՆԱՄԵԱՅԻ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐՈՎ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի 20րդ հատորն է որ հրապարակ կ՚իջնէ ահա, հատորին երախայրիքին լոյս ընծայումէն 30 տարի ետք: Այս առթիւ երախտիքի ու գնահատութեան խօսք ունինք Դոկտ. Երուանդ Քասունիին, որ անփոխարինելի դեր ստանձնած է *Հանդէսի* ծննդոցին եւ առաջին տաս հատորներու լոյս ընծայման գործին մէջ:

Լիբանանի երկարամեայ պատերազմը կարեւոր խոչընդոտ մը եղաւ այս տարեգիրքին ընդմիջումներով լոյս ընծայման: Ուրախ ենք յայտնելու սակայն, որ վերջին տաս տարիներուն ան լոյս տեսաւ անընդմէջ, տարեկան պարբերականութեամբ:

ՀՀՀի 20րդ հատորին բովանդակութիւնը վկան է այն առաջադրանքներուն ու ձգտումներուն, որոնց կ՚անդրադառնար *Հանդէսին* խմբագրութիւնը վերջին տարիներու խմբագրականներով: Արդարեւ, այս հատորը նախորդներէն աւելի՛ եւս կ՚առանձնանայ իր ոչ-աւանդական նիւթերով եւ հեղինակներով:

Այս տարի 45ամեակն է Հայկազեան Համալսարանին, որուն վերջին 30 տարիներու կեանքին կը շաղկապուի Համալսարանին մէջ հայագիտական գործունէութիւնը: *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը* լոյս պիտի տեսնէ այնքան ատեն որքան գոյութիւն պիտի ունենայ Հայկազեան Համալսարանը՝ հայ միտքի ու մտածումներու այս կեդրոնը, որուն ինքնուրոյն եւ հայկական դիմագիծ հաղորդող երեսյթներէն է ան, Հայագիտական ամբիոնին ու գրադարանին հետ միասեղ: Համալսարանը կը հանդիսանայ ակադեմական այն քուրան, ուրկէ ՀՀՀն իր մղումն ու թափը կ՚առնէ, եւ որուն յարաբերութիւններուն լոյսին տակ՝ կ՚առնչուի արաբական-օտար գիտաակադեմական եւ բանասիրական առօրեային, ինչպէս նաեւ առնչակից կը դարձնէ ոչ-հայ բանասէրը՝ հայագիտութեան: Ինչ խօսք՝ *Հանդէսը* տակաւին երկար ճանապարհ ունի կտրելիք, մինչեւ որ որոշ յաջողութեան հասնի այս ճակատին վրայ եւս:

Իր երեսնամեայ երթի ընթացքին, ՀՀՀն արձանագրեց կարեւոր նուաճումներ ու եկաւ իր տեղը գրաւելու Միջին Արեւելքի հայագիտութեան պատմութեան ու զարգացման մէջ: Սակայն,

այստեղ եւս ան տակաւին երկար ուղի ունի երթալիք՝ արմատաւորելու Միջին Արեւելքի հայկական համայնքներուն մէջ, գրատոր պատմութեան յանձնելու անոնց նախաեղեռնեան եւ յետ-եղեռնեան երթը եւ լոյսին բերելու արխիւային այն հսկայ նիւթը որ կը մթագնի տասնամեակներու փոշիին ու մոռացութեան տակ: Նման արեւելում մը կրնայ սատարել աշխարհագրական Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի ու Հիւսիսային Ափրիկէի հայ համայնքներու ինքնաճանաչման ու վերելքին:

Սակայն, ՀՀՀի խմբագրութիւնը այսքանով փակուած չի նկատեր իր առաջադրանքները: Չեռք առնուած միջոցառումներու շարքին է յառաջիկայ տարի կեանքի կոչուող Խորհրդատուներու Մարմինը, որով աւելի եւս պիտի գործնականանայ նիւթերու եւ մանաւանդ աշխատակիցներու ծիրի ընդարձակումը: Աշխատակիցներու՝ նամանաւանդ, երբ Սփիւռքի մէջ օրաւուր կը նուազի հայ գրիչներուն թիւը, որ մեծագոյն մտահոգութիւններէն է խմբագրութեան:

ՀՀՀի խմբագրութիւնը չ'անտեսեր նաեւ համաշխարհային քաղաքակրթութեան ընթացքը: Համաշխարհայնացումը իր համընդգրկունութեամբ, միաժամանակ կրնայ վտանգել ու սատարել հայագիտութեան՝ նայած վերջինս ինչպէս կը դիրքորոշուի այս ահեղ երթին հանդէպ: Արդարեւ, կարողական նոր հնարաւորութիւններու ձեռքբերմամբ՝ պատշաճելով ու նպաստաւորելով ժամանակակից համակարգչային նուաճումներէն ու համաշխարհայնացման ընձեռած լայնածիր հնարաւորութիւններէն, կարելի է ընդարձակել հայագիտութեան կարելիութիւնները, մատչելիութեան ու հասանելիութեան սահմանները, աշխատուժի պակասը գէթ մասնակիօրէն համալրել որոնումի, հաղորդակցութեան, կազմակերպումի ու նման թեքնիք քէ այլ միջոցներու դէմ խոչընդոտներու կտրուկ նուազումով:

Խմբագրութիւն

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Դոկտ. Արտա Էմմէքճի
Դոկտ. Արշալոյս Հ. Թոփալեան
Դոկտ. Արա Սանճեան
Անդրանիկ Տագէսեան

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ

Հայր Անդրանիկ Վրդ. Կռանեան

OBJECTIVES ON OUR THIRTIETH ANNIVERSARY

The *Haigazian Armenological Review*, which was launched 30 years ago, is today bringing out its twentieth volume. On this occasion, a word of gratitude and appreciation is due to Dr. Yervant Kassouny for the unique role he has played in the creation of the *HAR* and for the publication of its first ten volumes.

The long years of the Lebanese War were responsible for the interruptions of the *Review*. However, we are pleased to inform you that since 1991, the *Review* has come out every year without fail.

The contents of the 20th volume of the *HAR* are a live testimony of the Editorial Board's previously expressed dispositions and aspirations. Presently, the actual volume distinguishes itself from the previous ones by its varied content of non-conformist themes and authors.

Haigazian University celebrates this year the 45th anniversary of its foundation, the last 30 years of which have been closely entwined with the Armenian activities of the University. The *Haigazian Armenological Review* will continue to be published so long as the Armenian identity and spirit of Haigazian prevail in this University, primarily embodied by the Department of Armenian Studies and the Armenian Library.

For the reasons mentioned above, this University is the academic center from which the *Review* draws its impetus and stimulus and through which it can make contact with philologists in the Arab world. Our goal at the *Review* is to further enlarge these enriching contacts.

During the course of the past thirty years, the *Review* scored important achievements and occupied an important position in the

history and development of Armenian studies. Nevertheless, much still needs to be done before it can become deeply rooted in the Armenian communities of the Middle East. It still needs to revive the large amount of pre and post genocidal unpublished material before it is totally lost. This must be discovered and published because it will contribute greatly to the self-knowledge and growth of the Armenian communities.

The Board of the *HAR* does not confine itself merely to these proposals and resolutions. In line with its objectives and recommendations, it will form during the forthcoming year, a body of consultants who will widen the scope of the *Review* by soliciting new contributors and fresh material even though this will be difficult in light of the dwindling number of Armenologists in the Armenian Diaspora circles.

On the other hand, the Board deems it necessary that Armenology adapt to globalization in a manner which serves the growth and spread of Armenology.

EDITORIAL STAFF

EDITORIAL STAFF
Dr. Arda Ekmekji
Dr. Arshalouyse H. Topalian
Antranik Dakessian
Dr. Ara Sanjian
EDITOR-IN-CHIEF
Father Antranik Granian

ՀԱՄԱՌՕՏ ՈՒՐՈՒԱԳԻՏ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ 45ԱՄԵԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ (1955-2000)

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

1955ին հիմնադրուած Հայկազեան Գոլէճը (ներկայիս՝ Համալսարան) Հայաստանի սահմաններէն դուրս՝ Սփիւռքի բովանդակ տարածքին վրայ հայկական դրամագլուխով եւ որեւիցէ հայկական կազմակերպութեան վերահսկողութեան ներքոյ գործող առաջին եւ առ այսօր իր գոյութիւնը չարունակող միակ բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւնն է։

Գոլէճի հիմնադիրներուն հիմնական նպատակներէն էին չորս տարի երկարող մասնագիտական դասընթացքներ մատուցել երկրորդական վարժարան աւարտած սփիւռքահայ ուսանողներու, Լիբանանի ու Մերձաւոր Արեւելքի հայութեան դպրոցներուն համար ուսուցիչներ պատրաստել, ինչպէս նաեւ սատարել հայագիտական ուսմանց զարգացման ընդհանրապէս հայկական սփիւռքի ու մասնաւորապէս՝ վերոյիշեալ տարածքաշրջանին մէջ։ Ըստ այդմ, հայագիտական նիւթերը իւ սկզբանէ կարեւոր տեղ գրաւած են Գոլէճէն ներս աւանդուող դասանիւթերուն մէջ։

Հայագիտական Ամբիոնը ստեղծուեցաւ Գոլէճին զուգահեռ՝ այդ նիւթերու դասաւանդութիւնը ծրագրելու եւ վերահսկելու համար։ Ամբիոնն իր տեսակին մէջ առաջիններէն էր բովանդակ Սփիւռքի տարածքին եւ նպատակ ունէր բարձրագոյն ուսում ստացող սփիւռքահայ երիտասարդներուն առիթ տալ, որ ըմբռնեն ու գնահատեն հազարամեակներէ ժառանգ մնացած հայ մշակութային արժէքները, հաղորդակից մնան հայ ժողովուրդի անցեալի ապրումներուն, դարաւոր գոյապայքարին ու նուաճումներուն, դառնան հայ նոր սերունդներուն համար նուիրեալ դաստիարակներ, առաջնորդներ, ինչպէս նաեւ գրողներ ու մտաւորականներ։

45 տարիներու ընթացքին, սակայն, Հաստատութիւնը՝ համաշխարհային, լիբանանեան եւ լիբանանահայ փոփոխուող քաղաքական, տնտեսական, ընկերային, գիտական եւ այլ պայմաններու բերումով, բազմիցս ստիպուած եղաւ որոշակի ուղղումներ մտցնել իր հետապն-

դած նպատակներուն մէջ, որոնք իրենց հետքը թողուցին նաեւ Հայագիտական Ամբիոնի անմիջական գործունէութեան վրայ։

Հայկազեան Համալսարանի 45ամեակին առթիւ գրուած սոյն ուրուագիծին նպատակը Հայագիտական Ամբիոնի տասնամեակներու ընթացքին փոփոխուող գործունէութեան այլազան բնագաւառները ներկայացնելն է։ Իր տեսակին մէջ առաջին փորձն ըլլալով, ան բնականաբար ամբողջական ըլլալու յաւակնութիւնը չունի։ Ծօդուածն առաջին հերթին հիմնուած է Հայկազեանէն ներս պահուող Հայագիտական Ամբիոնի դասախօսական անձնակազմի անհատական թղթածրարներու[1], 1955էն առ այսօր Հայագիտական Ամբիոնէն ներս աւանդուած բոլոր դասանիւթերու աւարտական քննութիւններէն ետք դասախօսներուն կողմէ ներկայացուած պաշտօնական զեկուցագրերու, ինչպէս նաեւ Հայագիտական Գրադարանէն ներս տարիներու ընթացքին կուտակուած հարուստ, բայց դժբախտաբար ոչ-ամբողջական, այլատեսակ նիւթերու վրայ։ Գրաւոր սկզբնաղբիւրներու ոչ-լիակատարութեան հետեւանքով առկայ բացերը կարելի եղաւ մասամբ կամբջել սոյն ուրուագիծին մէջ բազմիցս յիշատակուած Տիգրան Գուլումճեանի, Վեր. Մանուէլ Ճինպաշեանի, Ուիլմա Զոլաքեանի եւ Զուարթ Դանիէլեանի հետ կատարուած հարցազրոյցներով, Հ. Անդրանիկ վ. Կռանեանի, Ժիրայր Դանիէլեանի, ինչպէս նաեւ Համալսարանի արձանագրութիւններու բաժնի երկարամեայ պաշտօնեաներ Անալիս Ֆէրմանեանի եւ Աղաւնի Ատանալեանի տրամադրած գրաւոր կամ բանաւոր տեղեկութիւններով։

Դժբախտաբար, յօդուածի պատրաստութեան ընթացքին, զանազան պատճառներով, հեղինակը չկարողացաւ անհատական հարցազրոյցներ ունենալ միքանի այլ անձնաւորութիւններուն հետ, որոնց Հայկազեանէն ներս փորձէն ու Ամբիոնի պատմութեան առնչուող գիտելիքներէն անգնահատելիօրէն կրնար շահիլ սոյն ուսումնասիրութիւնը։ Օրինակ, այս գծով ամբիոնի նախկին վարիչներ Գէորգ Խրլոբեանին եւ Երուանդ Քասունիին Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի (ՀՀՀ) խմբագրութեան կողմէ կատարուած գրաւոր դիմումները մնացին անպատասխան։ Ծօդուածի պատրաստութեան շրջանին, վրայ հասաւ նաեւ Վահէ Օշականի անժամանակ մահը, որուն հետեւանքով նոյնպէս խմբագրութիւնը զրկուեցաւ տեղեկութիւններու արժանահաւատ եւ հարուստ աղբիւրէ մը։ Օգտագործուած սկզբնաղբիւրներու եւ բանաւոր տուեալներու անլիակատարութեան եւ ոչ-միակերպութեան պէտք է վերագրել այն, որ Ամբիոնի պատմութեան որոշ ժամանակահատուածներու եւ որոշ բնագաւառներու լուսաբանութիւնը յօդուածին մէջ եղած է աւելի մանրամասն քան միւսներունը։

Ցօղուածագրի եւ ՀՀՀի խմբագրական կազմի միւս անդամներուն փափաքն է, որ այս առաջին փորձը խթան հանդիսանայ Հայկազեանի Հայագիտական Ամբիոնին մօտիկէն առնչուած այլ անհատներու եւս (համալսարանի նախագահ Մարմնի նախկին ու ներկայ անդամներ, հաստատութեան նախկին նախագահները, Ամբիոնի նախկին դասախօսներ եւ ուսանողներ, եւլն.), որպէսզի վերջիններս ալ հրապարակ գան իրենց յուշերով կամ իրենց տրամադրութեան տակ գտնուող վաւերաթուղթերով, որոնց հիման վրայ կարելի դառնայ ապագային հրատարակել Ամբիոնի պատմութեան աւելի ամբողջական մէկ այլ տարբերակ։ Օրինակ, կարեւոր երեսակ մը, որ ամբողջութեամբ դուրս մնաց սոյն ուսումնասիրութենէն՝ պարզապէս բաւարար սկզբնաղբիւրներու անմատչելիութեան պատճառով, ամբիոնէն ներս օգտագործուած դասագիրքերու եւ դասաւանդման այլ միջոցներու աստիճանական փոփոխութեան շատ հետաքրքրական եւ ուսանելի հարցն է։

ՀԱՑԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ ԴԱՍԱԽՕՍԱԿԱՆ ԱՆՁՆԱԿԱԶՄԸ

Տարիներու ընթացքին, Հայկազեան Համալսարանի տնօրէնութիւնը ջանք չէ խնայած, որ հայագիտական նիւթերը դասաւանդուին Լիբանանի մէջ (եւ եթէ երբեմն հնարաւոր եղած է, նոյնիսկ անոր սահմաններէն դուրս) բնակող լաւագոյն հայագէտներու կողմէ։ Ամբիոնի պատմութեան ուրուագծումը անառարկելիօրէն պէտք է սկսիլ առ այսօր այնտեղ դասաւանդած չուրջ չորս տասնեակ հայագէտներու մասին տուեալներով։

Հայկազեան Գոլէճի Հայագիտական Ամբիոնի հիմնադիրն ու առաջին վարիչն էր Վեր. Տիգրան Խրլոբեանը (1891-1968)։ Մինուդով Այնթապէն, Խրլոբեան շրջանաւարտ էր իր հայրենի քաղաքի Աւետարանական Գոլէճէն, ապա՝ Աթէնքի Կրօնական Վարժարանէն։ Մինչեւ Հայկազեան Գոլէճի հիմնադրութիւնը, ան երկար տարիներ հովուական, մանկավարժական ու խմբագրական աշխատանք տարած էր Կիլիկիոյ, Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ։

Գոլէճի գոյութեան առաջին չորս տարեշրջաններուն, Վեր. Խրլոբեան միակ կ'ուսուցանէր հաստատութենէն ներս աւանդուող հայագիտական բոլոր դասանիւթերը։ Գոլէճն այդ շրջանին իր չափերով համեստ էր. ունէր ընդամէնը երկու լսարան՝ Կրտսեր (Freshman) եւ Աւագ (Sophomore)[2]։ Վերապատուելին կ'աւանդէր բոլոր հայերուն համար պարտադիր համարուող գրաբար, մատենագրութեան, ինչպէս նաեւ արդի արդի հայ գրականութեան, եկեղեցական պատմութեան վերաբերող դասանիւթերը։

1959ի աշնան, երբ Գոլէճի ուսանողութեան թիւը զգալի աճ արձանագրած էր՝ հիմնադրութեան տարուան բաղդատմամբ, Հայագիտա-

Վեր. Տիգրան Խրլոբեան, դասատւոնդութեան պահուն

կան Ամբիոնէն ներս՝ իբրեւ այցելու դասախօս, Վեր. Խրլոբեանի միացաւ Բիւզանդ Եղիայեան (1900-95)։ Վերջինս Իզմիրի Միջազգային Գոլէճի (1922), Աթէնքի Կրօնական Վարժարանի (1927) եւ Ժնեւի Միջազգային Բարձրագոյն Ուսմանց Հիմնարկի (1929) շրջանաւարտ էր։ Ցետագային, ան երկար տարիներ պաշտօնավարած էր Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Դպրեվանքին մէջ։ Եղիայեան 1956-59ին պաշտօնի կոչուած էր նաեւ իբրեւ Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան տնօրէն։ Եղիայեան Հայկազեան Գոլէճէն ներս մինչեւ 1967 ուսուցանեց արդի հայ գրականութիւն «դասընթացքը[՝] տարուէ տարի ճոխացնելով եւ սթէնսիլով բազմագրելով, ամփոփուած երկու հատորներու մէջ»[3]։

Եղիայեանի ներկայութեան, Վեր. Խրլոբեան մինչեւ 1968ի սկիզբը չարունակեց դասաւանդել գրաբար, մատենագրութիւն եւ հայոց պատմութիւն։ 1960ին Հայկազեան Գոլէճն արդէն ունէր 93 հայ ուսանողներ՝ չորս լսարաններու մէջ. աւելցած էին Երէց (Junior) ու Երիցագոյն (Senior) լսարանները եւս։ 1962ի գարնան, միայն մէկ կիսամեակի համար՝ իբրեւ գրաբարի դասախօս, վերջիններուս միացաւ Հմայեակ Գրանեան (1891-1969), որ լիբանանահայ գաղութէն ներս կը համարւէր «քայ գրաբարագէտ եւ հմուտ՝ հայ դասական մատենագրութեան,

եկեղեցական պատմութեան, անոր կանոններուն եւ արարողութեանց կարգին»[4]։

1963ի սկիզբը Ամբիոնէն ներս դասախօսական աշխատանքի անցաւ նաեւ Երուանդ Քասունի (ծն. 1937ին)։ Ան 1960ին եղած էր Հայկազեան Գոլէճի առաջին շրջանաւարտներէն՝ մասնագիտանալով հայոց պատմութեան ու մանկավարժութեան մէջ։ Նոյն տարին, ան վկայուած էր նաեւ Պէյրութի Սէն Ժոզէֆ ֆրանսական համալսարանի Արեւելեան Դպրութեանց կաճառի Հայագիտական Ամբիոնէն։ Քասունիի վիճակուած էր չափազանց կարեւոր դեր խաղալ Գոլէճի Հայագիտական Ամբիոնի յետագայ պատմութեան մէջ։ Ան Ամբիոնէն ներս ցարդ ամէնաերկար պաշտօնավարած դասախօսն ու Ամբիոնի վարիչն է, ՀՀՀի հիմնադիրն ու առաջին շրջանի խմբագիրը։ Մինչեւ 1969, սակայն, Քասունի՝ իբրեւ այցելու դասախօս, Հայկազեանէն ներս բացառապէս կը դասաւանդէր տարրական հայերէն՝ լեզուն բաւարար չիմացող կրտսեր լսարանի հայ ուսանողներուն համար։

1964ին Ամբիոնի դասախօսական կազմը համալրուեցաւ եւս երկու նոր անուններով։ Վեր. Խրլոբեանի, Եղիայեանի ու Քասունիի միացան Վեր. Ջննաս Իլանճեան (ծն. 1922ին) ու Աչոտ Պատմագրեան (1898-1981)։ Իլանճեան վկայուած էր Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն եւ Մերձաւոր Արեւելքի Աստուածաբանական Ճեմարանէն եւ մինչեւ Հայկազեան Գոլէճ հրաւիրուիլը, կը դասաւանդէր Թրիփոլիի Մանչերու Վարժարանին մէջ։ Հայկազեանի մէջ պաշտօնավարած միջոցին՝ 1967ին, ան Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն ստացաւ նաեւ մագիստրոսի գիտական աստիճան։ Թաւրիզ ծնած Պատմագրեան չրջանաւարտ էր Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանէն եւ ապա դոկտորական աստիճան ստացած՝ Պերլինի Երաժշտանոցէն։ Երկար տարիներ Թեհրանի մէջ գործելէ ետք, ան Պէյրութ հաստատուած էր 1963ին։ Երկու նոր դասախօսներն ալ Հայագիտական Ամբիոնէն ներս դասաւանդեցին մինչեւ 1968-69 տարեշրջանը, Իլանճեան՝ գրաբար եւ արդի հայ գրականութիւն, իսկ Պատմագրեան (այցելուի հիմունքով)՝ հայ մտքի եւ երաժշտութեան պատմութիւն, երաժշտական մանկավարժութիւն[5]։

Հայկազեան Գոլէճի հիմնադրութիւնն ու գործունէութեան առաջին շրջանը համընկան խորհրդային ղեկավարներ Նիքիթա Խրուշչովի (1953-64) եւ Լէոնիտ Պրեժնեւի (1964-82) իշխանութեան տարիներուն Խորհրդային Հայաստանի եւ սփիւռքահայութեան միջեւ գրօսաշրջութեան, մշակութային ու մարզական փոխյարաբերութեանց սերտացման ժամանակահատուածին։ Գոլէճը՝ սփիւռքահայ շատ կազմակերպութիւններու նման, առաջին իսկ օրէն փորձեց առաւելագոյնս օգտուիլ այս նոր հնարաւորութիւններէն։ Այս ուղղութեամբ, Գոլէճի առաջին կարեւոր հրապարակային ձեռնարկը 1961ին կազմակերպուած

Գէորգ Խրլոբեանի դասախօսական շարքն էր, որուն մասին՝ ստորեւ Ասոր յաջորդեցին Հայաստանէն հայագիտութեան դասախօս հրաւիրելու աշխատանքները՝ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան (ՀԲԸՄ) Պէյրութի Ծովակիմեան-Մանուկեան Մանչերու Երկրորդական վարժարանին կից 1963ին հիմնուած Երուանդ Հիւսիսեան Հայագիտական Հիմնարկի պատասխանատուներուն համագործակցութեամբ։ Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութեան արխիւին մէջ պահպանուած է Լիբանանի մէջ Խորհրդային Միութեան դեսպանատան գործերու ժամանակաւոր հաւատարմատար Ն. Սերեկինի 20 Յուլիս 1964ին Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերու նախարար Բալաբեկ Մարտիրոսեանին ուղարկած նամակը, ուր հաւատարմատարը կը հաղորդէ թէ Հայկազեան Գոլէճի նախագահն ու ՀԲԸՄը խնդրած են մէկ տարի ժամկէտով Լիբանան հրաւիրել Երեւանի Խաչատուր Աբովեանի անուան Հայկական Մանկավարժական Ինստիտուտի արտասահմանեան գրականութեան ամբիոնի վարիչ, բանասէր, փրոֆեսոր Առաքել Առաքելեանը, որպէսզի Հայկազեան Գոլէճէն եւ Հիւսիսեան Հիմնարկէն ներս հայերէն դասաւանդէ եւ համապատասխան հայագիտական ամբիոններու գործերը կարգաւորէ։ Ըստ հաւատարմատարին, երկու կրթական հաստատութիւնները պատրաստակամութիւն յայտնած էին ստորագրելու յատուկ պայմանագիր, որմով յանձն պիտի առնէին հոգալ հրաւիրեալին Պէյրութ կեցութեան բոլոր, եւ եթէ հարկաւոր է՝ նաեւ փոխադրութեան ծախսերը։ Լիբանանի պետական ապահովութեան մարմինները սկզբունքօրէն թոյլատրած էին ընթացք տալ հրաւէրին, կը հաղորդէր հաւատարմատարը՝ աւելցնելով թէ Պէյրութի խորհրդային դեսպանատունը համաձայն էր սոյն հրաւէրին՝ ենթադրելով որ խորհրդային բանասէրի Լիբանան գործուղումը կրնար նպաստել լիբանանահայ գաղութէն ներս խորհրդահայ գրականութեան ու մշակոյթի ազդեցութեան տարածման[8]։

Հնարաւոր չեղաւ պարզել թէ ինչո՛ւ չիրականացաւ Առաքելեանի ժամանումը Պէյրութ, բայց հրաւիրողները խորհրդային դեսպանատան ի սկզբանէ յայտնած էին, որ եթէ ինչ-որ պատճառով հնարաւոր չըլլար Առաքելեանի գործուղումը, իրենց համար ընդունելի պիտի ըլլային նաեւ գիտական նոյն արժանիքներով օժտուած հայրենի այլ թեկնածուներ։ Եւ ահա այդպիսի բախտ վիճակուեցաւ Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի տնօրէն ու Գիտութիւններու Ակադեմիայի թղթակից-անդամ, Երեւանի Պետական Համալսարանի շրջանաւարտ Մօրուս Հասրաթեանին (1902-1979)։ Ան Լիբանան ժամանեց 1965ի Մարտին եւ Հայկազեան Գոլէճէն ներս պաշտօնավարեց չուրջ մէկուկէս տարի։ Հասրաթեան Երեւանի բարձրագոյն ուսում-

նական տարբեր հաստատութիւններէն ներս ունէր դասախօսական երկարամեայ փորձ։ Պէյրութի կեցուածեան միջոցին դասաւանդեց հայ ժողովուրդի հին ու միջնադարեան, ինչպէս եւ հայ արուեստի պատմութիւն։ Միաժամանակ ան կը դասաւանդէր Հիւսիսեան Հիմնարկէն ներս, ինչպէս նաեւ՝ ՀԲԸՄի, Կրօնասէր Տիկնանց Համախմբումի, Թէքէեան Մշակութային Միութեան եւ այլ լիբանանահայ կազմակերպութիւններու հովանիին ներքոյ տեղի ունեցած (ներառեալ՝ Մեծ Եղեռնի յիսնամեակը ոգեկոչող) ձեռնարկներու ընթացքին ունեցաւ շարք մը հրապարակային ելոյթներ։ Հասրաթեան Լիբանանէն մեկնեցաւ 22 Յուլիս 1966ին։

1966ի գարնան, երբ Հասրաթեան տակաւին Պէյրութ կը գտնուէր, Հայագիտական Ամբիոնի դասախօսական անձնակազմին միացաւ նաեւ գրականագէտ Գրիգոր Շահինեան (ծն. 1930ին), որ 1956ին վկայուած էր Պրիւքսէլի Ազատ Համալսարանէն։ Յաջորդող եօթ տարիներուն՝ իբրեւ այցելու-դասախօս, ան պիտի ուսուցանէր արդի հայ գրականութեան եւ անոր տարբեր սեռերուն (թատրոն, վէպ, բանաստեղծութիւն) առնչուող դասանիւթեր, որոնք մինչ այդ մասնագիտական նոյն խորութեամբ չէին աւանդուէր։

1967ին, Բիւզանդ Եղիայեան հեռացաւ Ամբիոնէն։ Վեր. Խրլոբեան թեթեւցուց իր դասախօսական բեռը՝ մինչեւ իր մահը (23 Նոյեմբեր 1968) պահելով սակայն, ամբիոնի վարիչի պարտականութիւնները։ Իբրեւ հայ գրականութեան դասախօս, Հայագիտական Ամբիոնէն ներս Եղիայեանը փոխարինելու եկաւ Լեւոն Վարդան (Պետիրեան, 1925-97)։ Ան Հայկազեան Գոլէճին նոր միացած էր իբրեւ մնայուն դասախօս եւ միաժամանակ անգլերէնով ընդհանուր պատմութիւն կը դասաւանդէր։ Լեւոն Վարդան պսակաւորի (1952) եւ մագիստրոսի (1963) տիտղոսներու արժանացած էր Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Պատմութեան Բաժանմունքէն եւ արդէն չուրջ 15 տարի ուսուցչութեամբ զբաղած Հալէպի ու Պէյրութի տարբեր վարժարաններու մէջ։ Միաժամանակ, ան հրատարակած էր երկու, արձակ գեղարուեստական հատորներ, եւ յետագային իր գրական ու գիտահետազօտական ուժերը պիտի փորձէր նաեւ բանաստեղծութեան, թարգմանութեան, գրականագիտութեան եւ պատմութեան ասպարէզներէն ներս։

Ընդամէնը երկու կրթական տարեշրջան Հայկազեան Գոլէճի իբրեւ մնայուն դասախօս պաշտօնավարելէ ետք, Լեւոն Վարդան այցելու ուսուցիչ դարձաւ 1969-70էն սկսեալ եւ այդ կարգավիճակով շարունակեց անընդմէջ Հայագիտական Ամբիոնէն ներս դասաւանդել մինչեւ 1985՝ յետագային միաժամանակ վերադառնալով եւս երկու անգամ՝ 1988-89ին եւ 1991-92ին։ Շնորհիւ հայագիտութեան տարբեր բնագաւառներու մէջ իր հետաքրքրութեան եւ իմացութեան, Լեւոն Վարդան չուրջ

երկու տասնամեակ երկարող այդ ժամանակաշրջանին տարբեր առիթներով դասաւանդեց հայ միջնադարեան եւ յատկապէս ԺԹ. եւ Ի. դարերու գրականութիւն, հայոց պատմութիւն (մասնաւորապէս՝ Օսմանեան տիրապետութեան ժամանակահատուածը) եւ հայ ժողովրդական բանահիւսութիւն։ Անգլերէնի իր լաւ իմացութիւնը Լեւոն Վարդանին հնարաւորութիւն կ՚ընձեռէր մերթընդմերթ այդ լեզուով դասաւանդել հայ ժողովուրդի քաղաքական ու մշակութային պատմութիւն։ Ցետագային, անոր վիճակուած էր նաեւ կարեւոր դեր խաղալ ՀՀՀի խմբագրական աշխատանքներուն մէջ։

Վեր. Խրլոբեանի վախճանումէն ետք, Հայագիտական Ամբիոնը ժամանակաւորապէս մնաց առանց պաշտօնական, մնայուն վարիչի եւ անոր աշխատանքները առժամապար համադրեցին Վեր. Իլանճեան ու Քասունի։

1968ի սկիզբը Հայկազեան Գոլէճի եւ Հիւսիսեան Հիմնարկի յատուկ հրաւէրով, ինչպէս նաեւ Խորհրդային Հայաստանի մէջ գործող Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային կապի Կոմիտէի համաձայնութեամբ, Երեւանէն Պէյրութ ժամանած էր Գէորգ Խրլոբեան (ծն. 1927ին), Վեր. Խրլոբեանի որդին։ Վերջինս Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմի աւարտէն անմիջապէս ետք՝ իբրեւ ուսանող, միացած էր ներգաղթի կարաւաններուն եւ հայրենիքի մէջ համալսարանական կրթութիւն ստացած հայկական բանասիրութեան ու փիլիսոփայութեան պատմութեան գծով։ 1961ին Պէյրութ կատարած իր նախորդ, միամսեայ այցելութեան ընթացքին, ան արդէն չարք մը հրապարակային մասնագիտական դասախօսութիւններ կարդացած էր։ Այս անգամ, Խրլոբեան (իր ընտանիքով) Պէյրութ մնաց 16 ամիս՝ մինչեւ 1969ի ամառ եւ այդ ընթացքին դասաւանդեց Հայկազեանի եւ Հիւսիսեանի մէջ։ 1968-69 տարեշրջանին, ան Հայկազեանի մէջ կը վարէր նաեւ ամբիոնի աշխատանքները։

26 Օգոստոս 1969ին, Հայկազեան Գոլէճի Խնամակալ Մարմնի առենապետ Դանիէլ Ոսկեան ու նախագահ Ժիլպէր Պիլեզիկեան պաշտօնական նամակով դիմեցին Լիբանանի մէջ խորհրդային դեսպան Սարվար Ազիմովին եւ խնդրեցին, որ յաւելեալ երկու տարիով երկարաձգուի Խրլոբեանի եւ անոր ընտանիքին Պէյրութ գործուղման ժամկէտը[8]։ Դիմումը ընթացք չստացաւ, սակայն։ Խորհրդային Հայաստանի ու լիբանանահայ գաղութի տարբեր հատուածներուն հետ օրըստօրէ սերտացող մշակութային կապերը միշտ չէ որ հաշտ աչքով կը դիտուէին Պէյրութի մէջ պաշտօնավարող խորհրդային դիւանագէտներուն կողմէ։ Արդէն 1967ին, լիբանանահայ համայնքի մասին Պէյրութի խորհրդային դեսպանատան կազմած տեղեկագրին մէջ նշուած էր թէ Հայկազեան Գոլէճը՝ առհասարակ հայ աւետարանական հա-

մայնքին նման, «կը գտնուէր ամերիկացիներու ազդեցութեան տակ»[9]։ Տարի մը ետք՝ 1968ին, խորհրդային դեսպան Փ. Ս. Տեռուչքինը արդէն իսկ դէմ արտայայտուած էր Խրլորեանի գործուղման ժամկէտի երկու տարիով երկարաձգման՝ իր տեղեկագրին մէջ նշելով թէ վերջինիս ընտրութիւնը իբրեւ Երեւանէն գործուղուած հայագիտութեան դասախօս որոշակի խտրականութեան արդիւնք եղած էր. ան լոկ Հայկազեանի Հայագիտական Ամբիոնի հիմնադիրի Հայաստան ներգաղթած որդին էր։ Խրլորեան, տեղեկագրած էր դեսպանը, մշտապէս կը բնակէր իր հօրենական տան մէջ եւ ամէն օր կը չփուէր օտարերկրացիներու հետ. ան գործնականօրէն մեկուսացած կը մնար քաղաքի խորհրդային միւս քաղաքացիներու համայնքէն։ Դեսպանը միաժամանակ նշած էր թէ տուեալները կային թէ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու (ԱՄՆ) յատուկ ծառայութիւնները հետաքրքրուած են Խրլորեանով եւ «կարելի չէ բացառել անոր դէմ սադրանքները»[10]։

Խրլորեանի Հայաստան վերադարձէն ետք, Քասունի՝ այս անգամ արդէն իբրեւ Հայկազեան Գոլէճի մնայուն դասախօս, 1969-71ին վերստին դարձաւ Հայագիտական Ամբիոնի վարիչի պաշտօնակատար։ 1969-70ին, իբրեւ այցելու աշխատանքի հրաւիրուեցաւ նաեւ Պէյրութի Ecole Supérieure des Lettresէն չրջանաւարտ Ցարուհի Քիւրքճեան (ծն. 1943ին), որ մինչեւ 1975ի Մարտ ամիսը ամբիոնէն ներս կանոնաւորաբար դասաւանդեց ժամանակակից արեւմտահայերէն։ Ամբիոնի այցելու դասախօսներ չարունակեցին մնալ Շահինեան ու Լեւոն Վարդան։

Դարձեալ 1969-70ին Վեր. Մանուէլ Ճինպաշեան (ծն. 1939ին) Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութեան հրաւէրով Հայկազեան Գոլէճի մնայուն դասախօս դարձաւ եւ այլ պատմագիտական դասանիւթերու կողքին Հայագիտական Ամբիոնէն ներս դասաւանդեց Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւն։ Ճինպաշեան 1963ին պսակաւորի տիտղոս ստացած էր Մերձաւոր Արեւելքի Աստուածաբանական Ճեմարանէն եւ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն, 1966-69ին հետեւած՝ Գահիրէի Ամերիկեան Համալսարանի իսլամական պատմութեան գծով մագիստրոսական դասընթացքին։ Մէկ տարի Հայկազեանի մէջ դասախօսելէ ետք, ան մեկնեցաւ Օքսֆորտ Համալսարանի Փեմպրոք Գոլէճը՝ չարունակելու համար իր մասնագիտական ուսումնասիրութիւնը։

1971-72ին՝ Հայկազեան Գոլէճի նախագահ Ժիլպէր Պիլեզիկեանի հրաւէրով, Հայագիտական Ամբիոնի վարիչի պաշտօնն ստանձնեց ամերիկահայ երիտասարդ մասնագէտ Տիգրան Գուլումճեան (ծն. 1934ին)։ Վերջինս պսակաւորի տիտղոս ստացած էր Մեհիսրն քաղաքի Ուիսքանսընի Համալսարանէն եւ առաջին անգամ Լիբանան այցելած

1958ին՝ իբրեւ լրագրող։ Յետագային՝ 1961ին, Գուլումճեան արաբագիտութեան գծով մագիստրոսական կոչում ստացած էր Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն։ Հայկազեանէն ներս սոյն պաշտօնն ստանձնելէն առաջ, Գուլումճեան կը դասաւանդէր Գահիրէի Ամերիկեան Համալսարանին մէջ։

Տիգրան Գուլումճեան

Գուլումճեան անձամբ անգլերէնով դասաւանդեց հայ ժողովուրդի եւ մշակոյթի պատմութիւն եւ միաժամանակ փորձեց արդիականացնել ու համալրել առկայ հայագիտական համընդհանուր դասընթացքը։ Իր օրօք, Ամբիոնէն ներս դասաւանդել չարունակեցին Քասունի, Լեւոն Վարդան, Քիւրքճեան ու Շահինեան։ Ամբիոնի անձնակազմին այդ տարուան համար միացաւ նաեւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան դպրեվանքի շրջանաւարտ, յետագային՝ նոյն հաստատութեան ուսուցիչ եւ խմբավար Գէորգ Գանտահարեան (ծն. 1925ին)՝ իբրեւ գրաբարի այցելու-դասախօս։

Երկար չեղաւ Գուլումճեանի պաշտօնավարութեան շրջանը։ Ընդամէնը մէկ տարեշրջան հաք, ան նիւթական պատճառներով նախընտրեց աշխատանքի անցնիլ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն ներս[11]։

Նախքան Հայկազեանէն հեռանալը, սակայն, ան Մարգարեանին ներկայացուց Հայագիտական Ամբիոնի անցեալ գործունէութեան վերաբերեալ ընդարձակ զեկուցագիր մը՝ ներառեալ չարք մը յանձնարարականներ յետագայ աշխատանքները բարելաւելու համար։

27 Յունիս 1972ին Հայկազեան Գոլէճի հրաւէրով Պէյրութ ժամանեց ու հաստատութեան աւարտական հանդիսութեան ընթացքին բանախօսեց ծագումով հայ ամերիկացի աշխարհահռչակ արձակագիր Ուիլիըմ Սարոյեան։ Այս այցելութեան ընթացքին է, որ Գուլումճեան առաջին անգամ հանդիպեցաւ Սարոյեանին։ Ձակատագրի հետաքրքրական թելադրանքով, ան 1977ին պիտի հաստատուէր Ֆրեզնօ՝ Սարոյեանի ծննդավայրը, յանձն առնէր Քալիֆորնիոյ Նահանգային Համալսարանի տեղւոյն մասնաճիւղի հայագիտական բաժանմունքի պատասխանատուութիւնը եւ 1980-90ականներուն չարք մը աշխատութիւններ հրատարակէր Սարոյեանի գրական ժառանգութեան մասին՝ դառնալով ժամանակակից ամէնանշանաւոր սարոյեանագէտներէն մէկը։

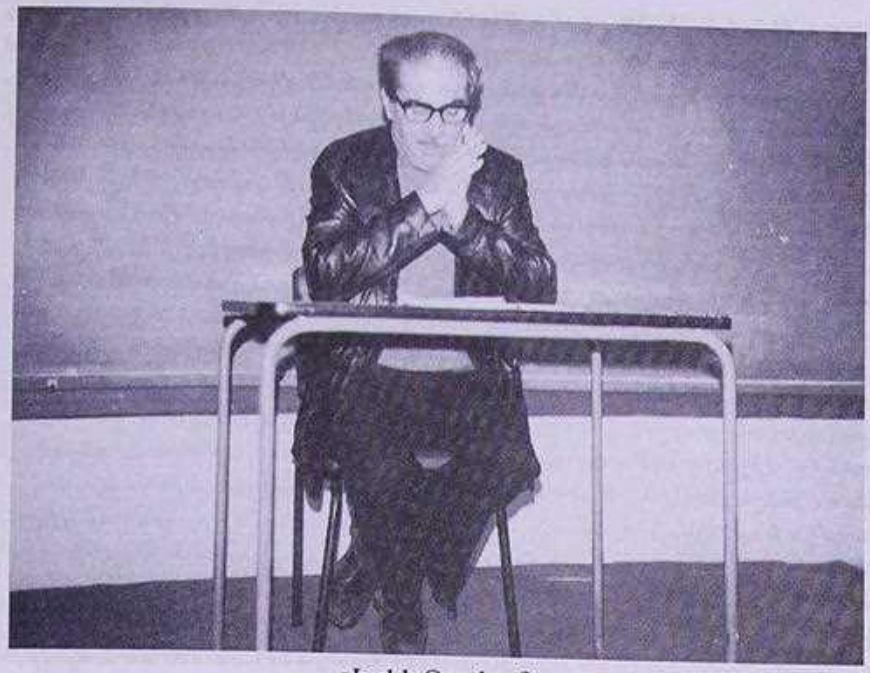
1972-73ին Հայագիտական Ամբիոնի վարիչի պաշտօնը իր վրայ իրբեւ պաշտօնակատար ժամանակաւորապէս վերցուց Հայկազեան Գոլէճի տեսուչ (dean), 1967ին Ուաշինկթըն մայրաքաղաքի Ամերիկեան Համալսարանէն ներս Ալեքսանտրէթի սանճաքի պատմութեան մասին թեզ պաշտպանած եւ արեւելագիտութեան գծով դոտկտորական կոչման արժանացած Ուոլթըր-Վարդան Պանտազեան (ծն. 1932ին)՝ առանց, սակայն, հայագիտական որեւէ նիւթ դասաւանդելու։ Ամբիոնէն ներս չարունակեցին դասախօսել Քիւրքճեան, Քասունի եւ Լեւոն Վարդան։ Շահինեանի փոխարէն, նոր անուն էր Գրիգոր Պըլտեան (ծն. 1945ին), որ 1972-73ին Հայկազեանի մէջ մնայուն դասախօսի կարգավիճակ ունէր։ Ան 1970ին Սորպոնի համալսարանին մէջ ձեռնարկած էր փիլիսոփայութեան գծով դոկտորական թեզի մը պատրաստութեան, սակայն լեզուի անբաւարար իմացութեան հետեւանքով անգլերէնով ուսուցանելու իր անկարողութիւնը պատճառ դարձաւ, որ մնայուն դասախօսին բնորոշ բաւարար ծանրաբեռնուածութիւն ունենալու համար ստիպուի նաեւ տարրական ֆրանսերէն դասաւանդել՝ այդ լեզուին մէջ սկսնակներուն համար։ Հայկազեանի տնօրէնութիւնը ըմբռնումով կը մօտենար Պըլտեանի մօտ բնականաբար յառաջացած հոգեկան անբաւարարուածութեան, բայց անկարող էր գոհացուցիչ լուծում մը գտնել։ Գոլէճին մէջ ուսուցման հիմնական լեզուն անգլերէնն

էր եւ այդ լեզուով կ՚աւանդուէր դասանիւթերուն բացարձակ մեծամասնութիւնը։ Պրլտեան Հայկազեանէն հեռացաւ ընդամէնը մէկ տարի ետք՝ 1973ի Յունիսին։ Ան յետագային պիտի հաստատուէր Փարիզ, արժանանար դոկտորի կոչման եւ աւելի բարենպաստ պայմաններու ներքոյ հռչակի հասնէր իբրեւ ժամանակակից սփիւռքահայ լաւագոյն գրականագէտներէն մէկը։

Ի վերջոյ, 1973ի Յունիսին Հայագիտական Ամբիոնի նոր վարիչ նշանակուեցաւ Վահէ Օշական (1921-2000), որ Սորպոնի համալսարանէն գրականութեան գծով դոկտորական աստիճան ստացած էր 1967ին եւ մինչեւ Հայկազեան աշխատանքի հրաւիրուիլը դասաւանդած Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին ու Պէյրութի Կանանց Գոլէճին (ներկայիս՝ Լիբանանեան Ամերիկեան Համալսարան) մէջ։ Օշականի օրով է, որ Հայկազեանէն ներս «Հայագիտական Ամբիոն» եւ «Հայագիտական Ուսմանց Կեդրոն» (Center for Armenian Studies) անուանումները սկսան փոխարինաբար գործածուիլ։ Յետագային՝ աւելի քան մէկ տասնամեակ՝ Քասունիի պաշտօնավարութեան շրջանին, պիտի գերակշռէր «Կեդրոն» անուանումը։ Օշական Հայկազեանէն ներս դասաւանդելու պատրաստակամութիւն յայտնած էր դեռեւս 1970ին, իսկ իր թեկնածութիւնն իբրեւ Հայագիտական Ամբիոնի յաջորդ վարիչ առաջարկած էր Նոյնինքն Գուրմճեան՝ նախքան այդ պաշտօնէն իր հեռանալը 1972ին։

Միաժամանակ՝ 1973ի ամառը, Հայկազեան վերադարձաւ Վեր. Ճինպաշեան՝ Օքսֆորտի համալսարանէն հայ եկեղեցական պատմութեան գծով «Պսակաւոր Գրականութեան» (B.Litt.) աստիճանին տիրանալէ ետք։ Յաջորդ երկու տարեշրջաններուն, ան Հայագիտական Ամբիոնէն ներս կանոնաւորաբար դասաւանդեց հայ ժողովուրդի եւ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւն, ինչպէս նաեւ «Հայաստան արաբական տիրապետութեան շրջանին» եւ «Հայկական Սփիւռքի պատմութիւն» մասնագիտական նիւթերը։

Օշականի վարիչ եղած ժամանակաշրջանին, Ամբիոնէն ներս իբրեւ գրաբարի դասախօս աշխատանքի հրաւիրուեցաւ նաեւ Հոգշ. Տ. Արամ Վրդ. Քէշիշեան (ներկայիս՝ ՆՍՕՏՏ Արամ Ա. կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, ծն. 1947ին), որ մինչ այդ ուսուցչութեամբ զբաղած էր Անթիլիասի ազգային Մարտիկեան վարժարանին ու Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան դպրեվանքին մէջ։ Արամ վարդապետ միաժամանակ մաս կը կազմէր կաթողիկոսարանի Հասկ պաշտօնաթերթի խմբագրութեան եւ աստուածաբանութեան գծով իր մասնագիտական համալսարանական կրթութիւնը կը ստանար Մերձաւոր Արեւելքի Աստուածաբանական Ճեմարանին մէջ։ Ան Հայկազեանի մէջ դասաւանդեց երկու տարեշրջան[12]։

Վահէ Օշական

Այդ միջոցին աշխարհաբարի դասաւանդումը կը չարունակէր կատարել Քիւրքճեան, բայց երբ վերջինս 1975ի Մարտին հիւանդութեան հետեւանքով ստիպուեցաւ աշխատանքէն հեռանալ, այդ կիսամեակ՝ մինչեւ 1975ի գարնան Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի բռընկումը զինք փոխարինեց Վաչէ Սիմոնեան (ծն. 1936ին)։

1975ին՝ հայոց Մեծ Եղեռնի 60ամեակի ոգեկոչման նախօրէին, Հայագիտական Ամբիոնը ձեռնարկեց նաեւ 1915ի ցեղասպանութենէն վերապրող հայերու բանաւոր յուշերը ձայներիզներու վրայ արձանագրելու աշխատանքին։ Այս պարտականութիւնը՝ փոխան յատուկ նիւթական վարձատրութեան, յանձնարարուեցաւ ամբիոնի երկարամեայ դասախօս Լեւոն Վարդանին։ Այս առթիւ, Գոլէճի Հայագիտական Ուսմանց Կեդրոնի տնօրէնութիւնը կը գրէր.- «Այս տարի Ամպիոնը (Գոլէճի տնօրէնութեան գործակցութեամբ) լծուեցաւ խիստ կարեւոր ու ցարդ անտեսուած գործի մը - ձայներիզի վրայ արձանագրել 1915ի եղեռնէն վերապրող ականատեսներու յուշերը ու այսպէսով ստեղծել կենդանի վկայութիւններու համապարփակ ու մանրամասն Արխիւ-Դիւան մը որ կրնայ մեծապէս օգտակար ըլլալ ջարդերու պատմութեամբ զբաղող ոեւէ բանասէրի ու պրպտողի։ Հաւաքական այս աշխատանքը պիտի չարունակուի գալիք տարիներուն ալ մինչեւ որ ե-

ղեռնի հետ կապուած վկայութիւններու բոլոր տրամադրելի աղբիւրները սպառած ըլլան»[13]:

Հնարաւոր եղաւ ձայնագրել այս կարգի 58 վկայութիւն, որոնցմէ 50ը՝ հայերէնով, 7ը՝ թրքերէնով, իսկ վերջինը՝ հայերէն-թրքերէն խառն: Աչխարհագրականօրէն անոնք կ՚ընդգրկէին Խարբերդի, Կարնոյ, Կիւրինի, Ակնի, Կեսարիոյ, Տիարպեքիրի, Ուրֆայի, Մալաթիոյ, Պանտըրմայի, Պողազլեանի, Սիսի, Ատանայի, Այնթապի, Հաճնոյ, Մարաշի, Զէյթունի, Մերսինի, Ճէպէլ Մուսայի, Հասանպէյլիի եւ միքանի այլ շրջաններ: Քաղաքացիական պատերազմի բռնկումը խանգարեց այս աչխատանքի շարունակման[14]:

Օշական Ամբիոնի վարիչի պաշտօնին վրայ մնաց երկու կրթական տարեշրջան: Ան հայերէնով եւ անգլերէնով կը դասաւանդէր հայ գրականութեան առնչուող նիւթեր: Օշական սոյն պաշտօնէն եւ ընդհանրապէս Լիբանանէն հեռացաւ առողջական պատճառներով, ինչպէս նաեւ քաղաքացիական պատերազմի բռնկման հետեւանքով: Իր մեկնումէն ետք, Ամբիոնի վարիչի պաշտօնը առժամաբար կատարեց Վեր. Ճինպաչեան, որ 1976-79ին կը վարէր նաեւ Հայկազեան Գոլէճի ուսումնական տեսուչի (academic dean) պաշտօնը, իսկ ամբիոնէն ներս կը շարունակէր դասաւանդել Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւն[15]: Հայկազեան Համալսարանի արխիւին մէջ պահպանուած են տուեալներ, ըստ որոնց նոյնիսկ 1977 Օգոստոսին, Գոլէճի նախագահ Մարգարեան տակաւին յոյս կը փայփայէր, որ Օշական կրնայ վերադառնալ իր նախկին աչխատանքին:

1977-78ին Հայագիտական Ամբիոնի վարիչի պաշտօնակատար նչանակուեցաւ Քասունի: Քիչ ետք, ան օրինականապէս ստանձնեց ամբիոնի վարիչի պաշտօնը, մանաւանդ որ մինչ այդ՝ 1971-72ին, ան շարունակած էր իր բարձրագոյն կրթութիւնը՝ դառնալով Երեւանի Պետական Համալսարանի հայ ժողովուրդի պատմութեան ամբիոնի ասպիրանտ՝ փրոֆ. Լեւոն Խաչիկեանի գիտական ղեկավարութեան ներքոյ: Քասունի 1973-74 կրթական տարեշրջանի երկրորդ կիսամեակին նոյնիսկ ազատ կացուցուած էր Հայկազեանի մէջ իր դասախօսական պարտականութիւններէն, որպէսզի կարողանայ աւարտին հասցնել իր թեկնածուական ատենախօսութիւնը, զոր յաջողութեամբ պաչտպանած էր քիչ ժամանակ ետք՝ 11 Դեկտեմբեր 1974ին: Լիբանանի մէջ դոկտորական կոչման համազօր Քասունիի ստացած պատմագիտութեան թեկնածուի տիտղոսը խորհրդային համապատասխան մարմիններուն կողմէ վաւերացուած էր 11 Մարտ 1975ին: Պաշտօնի այս բարձրացումէն ետք, Քասունի մեծապէս նպաստեց Հայկազեանի հայագիտական բաժանմունքի յետագայ զարգացման՝ ՀՀՀի խմբագրման աչխատանքներուն կողքին, նախապատրաստելով ու դասաւանդելով չարք

մը նոր դասանիւթեր՝ յատկապէս հայոց պատմութեան բնագաւառէն ներս։

Դոկտ. Երուանդ Քասունի

1978-79ին Հայկազեան Գոլէճի դասախօսական անձնակազմին միացաւ նաեւ Յակոբ Պարսումեան (1936-անհետացած՝ 1986), որ միջազգային առեւտուրի եւ տնտեսութեան եւ Միջին Արեւելքի պատմութեան գծով իր համալսարանական կրթութիւնն ստացած էր յաջորդաբար Սան Ֆրանսիսքոյի եւ Նիւ Եորքի համալսարաններուն մէջ։ 1980ին ան հայագիտութեան գծով դոկտոր դարձաւ՝ Քոլումպիայի Համալսարանէն՝ յաջողութեամբ պաշտպանելէ ետք «Կոստանդնուպոլսոյ հայ ամիրա դասակարգը» ատենախօսութիւնը։ Պարսումեան Հայկազեանի մէջ կը դասաւանդէր ընդհանուր պատմութիւն, իսկ Հայագիտական Ամբիոնէն ներս՝ վեց տարեշրջան չարունակ՝ անգլերէնով ու հայերէնով հայոց պատմութիւն, ինչպէս նաեւ՝ «Հայերը Օսմանեան կայսրութեան մէջ» մասնագիտական դասանիւթը։

Նոյն տարեշրջանին, Հայագիտական Ամբիոնին մէջ այցելու դասախօսի պաշտօն վերցուց նաեւ Հ. Անդրանիկ վ. Կռանեան (ծն. Ջագըճեան, 1929ին), որ չրջանաւարտ էր Հռոմի Գրիգորեան Կաթողիկէ Համալսարանէն։ Կռանեան վարդապետ կը չարունակէ Հայկազեանի մէջ պաշտօնավարել առ այսօր՝ անցած աւելի քան քսան տարիներուն ընթացքին Հայագիտական Ամբիոնէն ներս յաճախակի դասաւանդելով

գրաբար, մատենագրութիւն, հայ կրօնի եւ երաժշտութեան պատմութիւն։

Հայագիտական Ամբիոնէն ներս՝ Քասունիի վարիչի պարտականութիւնները կատարած տարիներուն՝ նոյնինքն Քասունիի, Լեւոն Վարդանի, Պարսումեանի եւ Կռանեանի համարեա մշտական ներկայութեան կողքին, տարբեր առիթներով այլ հայագիտական դասանիւթեր աւանդեցին Երեւանի Գեղարուեստա-Թատերական Ինստիտուտի չրջանաւարտ, բեմադրիչ Վաչէ Ատրունի (ծն. 1949ին), Լիբանանեան Համալսարանի Գեղեցիկ Արուեստներու Հիմնարկի եւ Լիբանանեան Ակադեմիայի դասախօս, գեղանկարիչ Ցարութիւն Թորոսեան (ծն. 1933ին), Լենինականի (այժմ՝ Գիւմրի) Միքայէլ Նալբանդեանի անուան Պետական Մանկավարժական Ինստիտուտի չրջանաւարտ Տիգրան Փաշապէզեան, Պէյրութի Համալսարանական Գոլէճի, Ամերիկեան Համալսարանի եւ ապա Լոնտոն քաղաքի Արուեստից Դպրոցի չրջանաւարտ, հայ փիլիսոփայական մտքի զարգացման մասնագէտ Սեդա Պարսումեան-Տատոյեան[16] (ծն. 1942ին), Հայկազեան Գոլէճի չրջանաւարտ, մատենագէտ եւ հաստատութեան Հայագիտական Գրադարանի պատասխանատու Ժիրայր Դանիէլեան (ծն. 1941ին) եւ Պէյրութի Սէն Ժոզէֆ համալսարանի ու Փարիզի Գեղարուեստից չրջանաւարտ, ճարտարապետ, հայ ճարտարապետութեան պատմաբան ու տեսաբան Փասքալ Փապուճեան (1912-1991)։

Այս այցելու-դասախօսներու չարքին անհրաժեշտ է առանձնացնել հայրենի բանասէր եւ թատերագէտ, Երեւանի Թատերական Ինստիտուտի չրջանաւարտ Լեւոն Հախվերդեանը (ծն. 1924ին), որ 1981ի վերջաւորութեան՝ լիբանանեան քաղաքացիական պատերազմի համեմատաբար խաղաղ մէկ ժամանակաշրջանին, Երեւանէն Պէյրութ ժամանեց Գոլէճի յատուկ հրաւէրով եւ հրապարակային չարք մը դասախոսութիւններու կողքին Հայկազեանի ուսանողութեան համար աւանդեց «Սովետահայ գրականութիւն 1920-1970 թթ.» մասնագիտական դասանիւթը։ Պատերազմի վերաստաստկացումը խանգարեց Հայաստանէն այլ մասնագէտներ եւս հրաւիրելու Գոլէճի ծրագիրներու իրականացման։

Լիբանանի մէջ ապահովական կացութիւնը աւելի վատթարացաւ 1980ականներուն։ Պէյրութի հայութեան մեծամասնութիւնը կ'ապրէր մայրաքաղաքի հիմնականապէս քրիստոնէաբնակ արեւելեան չրջանին մէջ, մինչ Հայկազեանի չէնքերը կը գտնուէին արեւմտեան չրջանին մէջ, ուր մեծամասնութիւն կը կազմէին մահմետականները։ Քաղաքացիական պատերազմի ընթացքին, Գոլէճի 630ի հասած ուսանողութեան ընդհանուր թիւը անկում կրեց։ Միաժամանակ, չարունակուող ռազմական ընդհարումները յաճախ պատճառ կը դառնային, որ Գոլէճի

հայ եւ ոչ-հայ, բայց քրիստոնեայ ուսանողները դժուարութիւն ունենային անցնելու ռազմական սահմանագիծերը եւ հասնելու իրենց ուսման վայրը: Նոյն ատեն, համարեա անհնար դարձաւ ԱՄՆէն կամ արեւմտեան երկիրներէ - թէկուզ եւ հայ - բարձրաստիճան պաշտօնեաներ կամ դասախօսներ հրաւիրելը, որովհետեւ իսլամական քաղաքական հոսանքներու հովանաւորութիւնը վայելող զինեալ խմբաւորումներու կողմէ Պէյրութ գտնուող ամերիկացի եւ արեւմտաեւրոպացի քաղաքացիներու առեւանգումները չատ սովորական երեւոյթ դարձած էին: 1982ին հանգստեան կոչուեցաւ երկարամեայ նախագահ Մարգարեան, բայց վերջինս փոխարինելու կոչուած Պերճ Ճնովքեան երկիրը լքեց այդ պաշտօնին նշանակուելէ ընդամէնը մի քանի օր ետք՝ 1982ի Յունիսին սկիզբ առած իսրայէլեան ներխուժման հետեւանքով, որուն ընթացքին Պէյրութ ժամանակաւորապէս գրաւուեցաւ ներխուժող բանակին կողմէ: Երկու տարի Գոլէճի նախագահի պաշտօնը վարեց ամերիկացի Վեր.Վեռն Ֆլեչըր: Վերջապէս, 1984ին՝ նախագահի փոխարէն, Գոլէճի ամէնօրեայ գործերը տնօրինելու պաշտօնը յանձնուեցաւ Ուիլմա Ջոլաքեանին՝ իբրեւ վարչական տեսուչ (administrative dean): Այս ընթացքին, Հայագիտական Կեդրոնի կառոյցը որեւէ փոփոխութիւն չկրեց եւ շարունակեց գործել Քասունիի վերահսկողութեան ներքոյ:

Սակայն, երբ Գոլէճի Խնամակալ Մարմինը որոշեց 1985-86 տարեշրջանէն սկսեալ առժամապէս՝ մինչեւ քաղաքական եւ ապահովական վիճակի խաղաղեցումը, աստիճանաբար դադրեցնել Հայկազեանի գործունէութիւնը Արեւմտեան Պէյրութի մէջ եւ փոխադրուիլ մայրաքաղաքի քրիստոնէաբնակ, արեւելեան հատուածը, Հայագիտական Ամբիոնը կանգնեցաւ լուրջ դժուարութեան առջեւ: Քասունի մերժեց անցնիլ Արեւելեան Պէյրութ եւ նախընտրեց գործել իբրեւ Հայագիտական Ուսմանց Կեդրոնի տնօրէն Արեւմտեան Պէյրութի իր նախկին նստավայրէն: Այս դիրքորոշումը գոնէ մասամբ պայմանաւորուած ըլլալու էր տակաւին Արեւմտեան Պէյրութի մէջ բնակիլ շարունակող հայութեան (որոնցմէ էր նաեւ Քասունի) դժգոհութեամբ, որոնք տեղափոխութեան այս որոշման կ՚ընդդիմանային՝ Արեւմտեան Պէյրութի համայնքային օրէնքն բազմատարր դիմագիծը չկորսնցնելու եւ պատերազմէն առաջ այդ շրջանին մէջ կառուցուած հայկական հաստատութիւններուն տէր կանգնելու մտահոգութեամբ:

Գոլէճի ղեկավարութիւնը որոշած էր Արեւմտեան Պէյրութի մէջ եւս երկու տարեշրջան շարունակել դասաւանդութիւնները՝ մինչեւ որ Արեւելեան Պէյրութ անցնիլ չփափաքող ուսանողները աւարտեն իրենց ուսման ընթացքը: Այդ ժամանակաշրջանին, Քասունի շարունակեց Արեւմտեան Պէյրութի մէջ ուսուցանել անհրաժեշտ հայագիտական նիւ-

թերը՝ առաջին տարին իբրեւ պաշտօնակից ունենալով Երեւանի Պետական Համալսարանի չրջանաւարտ հայագէտներէն Պարոյր Աղպաշեանը (ծն. 1945ին), որ Հայկազեանի մէջ դասաւանդել սկսած էր 1983ին։

1986-87ին Հայկազեան Արեւմտեան Պէյրութի մէջ ունէր ընդամէնը 32 ուսանող, մինչ Արեւելեան Պէյրութի մէջ՝ 169։ Այդ տարեչրջանի աւարտին, Արեւմտեան Պէյրութի մէջ գտնուող Գոլէճին չէնքերը վարձու տրուեցան։ Քասունի ինքնաբերաբար դադրեցաւ Հայկազեանի մէջ դասաւանդելէ։ Այդուհանդերձ, Գոլէճի Խնամակալ Մարմինը տարի մը եւս գինք պահեց իբրեւ Հաստատութեան լիարժէք պաշտօնեայ։ Իրմէ խնդրուեցաւ այդ միջոցին հրատարակութեան պատրաստել ՀՀՀի հերթական հատորն ու Վեր. Եղիա Քասունիի եւ Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ 140ամեակին մասին երկու հատորներ՝ Հայագիտական Կեդրոնին կից Հայ Աւետարանական Ուսմանց Հիմնարկի (տե՛ս՝ ստորեւ) աշխատանքներու ծիրէն ներս։ Ի վերջոյ, Խնամակալ Մարմինը 1988ի Սեպտեմբերին վերջ տուաւ Քասունիի հետ պայմանագրային յարաբերութեան, բայց դուռը բաց թողուց յետագային անոր հետ առանձին հարցերու շուրջ մասնաւոր պայմանադրութիւններ կնքելու վերաբերեալ։

Քասունիի բացակայութեան՝ 1985ի աշունէն սկսեալ, Արեւելեան Պէյրութի մէջ գործող Հայկազեանի չէնքէն ներս Հայագիտական Ամբիոնի գործերը եւս օրը օրին տնօրինել սկսաւ տեսուչ Զոլաքեան, որ սակայն հայագիտական մասնագիտական կրթութիւն չունէր։ Գոլէճի այս մասնաճիւղը Հայագիտական Ամբիոնի նոր վարիչով մը օժտելու յոյսերը ծանր հարուած ստացան երբ այդ պաշտօնն ստանձնելու համար ամէնահաւանական թեկնածուներէն նկատուող Յակոբ Պարսումեան առեւանգուեցաւ 21 Դեկտեմբեր 1986ին։ Պարսումեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀՅԴ) ակնառու անդամներէն էր Լիբանանի մէջ եւ իր առեւանգումն ու անյայտացումը ամենայն հաւանականութեամբ առնչուած էր այդ օրերուն ՀՅԴի եւ «Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակ»ի միջեւ ընթացող խուլ պայքարին, որուն զոհ գացին այլ անձինք եւս։ Առեւանգողները - որոնց ինքնութիւնը ի վերջոյ հնարաւոր չեղաւ հաստատապէս պարզել - սկզբնական շրջանին կը պահանջէին Պարսումեանի փոխարէն ազատ արձակել իրենց համախոհ շարք մը հայ անձինք։ Գոլէճն ու Պարսումեանի տիկինը ապարդիւն փորձեցին ուղղակի կապ հաստատել առեւանգիչներուն հետ եւ իմանալ իր ուր գտնուելու վայրը։ Այսօր, շուրջ 15 տարիներ ետք, դժբախտաբար, ստիպուած ենք Պարսումեանն ալ համարել լիբանանեան քաղաքացիական պատերազմի անիշխանական

տարիներուն անհետ կորած եւ հաւանաբար սպաննուած հազարաւոր քաղաքացիներէն մէկը։

Պատերազմական անկայուն վիճակը կը դժուարացնէր առաջուան նման մշակութային մեծածախս եւ մասնագիտական չատ ջանք պահանջող ծրագիրներու մասին մտածելը։ Գոլէճի գոյատեւումն ապահովելը եւ դասաւանդութիւնները բնականոն՝ զինեալ խմբաւորումներու բացասական ազդեցութիւններէն հեռու, չարունակելն անգամ ինքնին մեծ յաջողութիւն կը նկատուէր։ Հայագիտութեան բնագաւառէն ներս, օրինակ, տեսուչ Զոլաքեանի գլխաւոր (թերեւս միակ) նպատակը դարձած էր ուսանողութեան համար անհրաժեշտ դասանիւթերու կանոնաւոր դասաւանդումն ապահովելն ու անոնց համար համապատասխան դասախօսներ գտնելը։ Վերստին, այցելուի կարգավիճակով Հայկազեան Գոլէճ աշխատանքի հրաւիրուեցաւ Գրիգոր Շահինեան, որ 1972ին Հայկազեանէն հեռանալէ որոշ ժամանակ ետք՝ 1979ին, Սորպոնի համալսարանէն բազդատական գրականութեան գծով ստացած էր դոկտորական տիտղոս։ 1985-86ին, Շահինեան Արեւելեան Պէյրութի մէջ հայագիտական դասանիւթերու, յատկապէս՝ հայերէնի ու հայ գրականութեան հիմնական դասախօսն էր։ Աւելի ուշ, հայագիտութեան վերաբերող բոլոր հարցերով Զոլաքեանի գործնականօրէն գլխաւոր խորհրդականը դարձաւ Հայր Կոմիտաս։ Հաստատութենէն ներս աւանդուող հայագիտական դասանիւթերու որակը թարմ ու չինուէ պահպանելու ուղղութեամբ վերջինիս այդ տարիներուն մատուցած նպաստը անփոխարինելի էր եւ առ այսօր կը յիշուի խոր երախտագիտութեամբ։

Լիբանանեան քաղաքացիական պատերազմի վերջին տարիներուն համապատասխանող այս շրջանին, Կոմիտաս կը շարունակէր դասաւանդել գրաբար, մատենագրութիւն, հայ կրօնի եւ երաժշտութեան պատմութիւն։ Միւս նիւթերը ուսուցանելու համար հրաւիրուեցան Երեւանի Պետական Համալսարանի Հայկական Բանասիրական Ֆակուլտէտի շրջանաւարտներ Կարօ Առաքելեան (ծն. 1957ին), Նիկոլ Սալխանեան (ծն. 1958ին) ու Պարոյր Աղպաշեան, Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի ու Հիւսիսեան Հիմնարկի շրջանաւարտ Կարօ Յովհաննէսեան (ծն. 1948ին)[17], Երեւանի Պետական Համալսարանի Արեւելագիտութեան Բաժանմունքի շրջանաւարտ եւ Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայէն ներս արեւելագիտութեան գծով թեկնածուական աւարտաճառ պաշտպանած Արշալոյս Թոփալեան (ծն. 1948ին), Պէյրութի Սէն Ժոզէֆ եւ ապա Սորպոնի համալսարաններէն շրջանաւարտ, գրականագէտ Շուշիկ Տասնապետեան (ծն. 1955ին), Ժիրայր Դանիէլեան, Լեւոն Վարդան եւ Երեւանի Գեղարուեստա-Թատերական

Ինստիտուտի շրջանաւարտ, Պէյրութի, Երեւանի եւ Լոնտոնի մէջ բեմադրական աշխատանք տարած Մուշեղ Մուղալեան (1952-2000)։

Այս շրջանին Հայագիտական Ամբիոնի դասախօսական կազմին մաս կազմած վերոյիշեալ մասնագէտներէն ամէնաերկարը Հաստատութեան ծառայեց Թոփալեան։ Ան 1986էն առ այսօր կանոնաւորաբար Հայկազեանի մէջ կը դասաւանդէ հայոց պատմութեան ընդհանուր դասընթացքը, ինչպէս նաեւ մերթընդմերթ «Հայաստան արաբական տիրապետութեան շրջանին», «Հայեր Օսմանեան կայսրութեան մէջ», «Հայկական Հարցը Արեւելեան Հարցի եւ հայ յեղափոխական շարժումներու լոյսին տակ», «Կիլիկիոյ հայոց պատմութիւն, ԺԱ.-ԺԴ. դարեր», «Հայկական գաղթավայրերու պատմութիւն (մինչեւ առաջին համաշխարհային պատերազմը)» եւ «Հայ պատմագրութեան պատմութիւն» մասնագիտական դասանիւթերը։

Առաքելեան եւս ցայսօր կը շարունակէ Հայագիտական Ամբիոնէն ներս դասաւանդել ժամանակակից արեւմտահայերէնի քերականութիւն՝ իւրաքանչիւր անգամ որ այդ դասանիւթը մատուցելու անհրաժեշտութիւն զգացուի՝ յատկապէս մանկավարժութեան ու քրիստոնէական դաստիարակութեան բաժանմունքներու ուսանող-ուսանողուհիներուն համար։

Ի վերջոյ, 1993էն ի վեր Հայագիտական Ամբիոնի դասախօսական աշխատանքներուն երբեմն կը մասնակցի նաեւ Հայկազեան Համալսարանի ուսանողական կեանքի պատասխանատու Անդրանիկ Տագէսեանը (ծն. 1960ին), որ Երեւանի Պետական Համալսարանի Հայկական Բանասիրական Ֆակուլտետէն ու Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանէն ներս ստացած է մասնագիտական կրթութիւն եւ միաժամանակ ՀՀՀի խմբագրական կազմի անդամ է։

1996ին, ԺԹ.-ի. դարերու հայ բանաստեղծութեան մասին մասնագիտական դասանիւթը մատուցուեցաւ հայրենի բանաստեղծ եւ գրականագէտ, Երեւանի Պետական Համալսարանի շրջանաւարտ ու վերջին նիւ Արտասահմանեան Գրականութեան եւ Գրականութեան Տեսութեան Ամբիոնի վարիչ, փրոֆ. Հենրիկ Էդոյեանի (ծն. 1940ին) կողմէ, որ այդ շրջանին Պէյրութ կը գտնուէր՝ Համազգային Մշակութային Միութեան Հայագիտական Բարձրագոյն Հիմնարկի հրաւէրով։

Քաղաքացիական պատերազմի աւարտէն (1990) ետք, Հայկազեան Համալսարանական Գոլէճի[18] տնօրէնութիւնը աստիճանաբար ձեռնարկեց Հաստատութիւնը վերականգնելու, իր նախապատերազմեան մակարդակին հասցնելու եւ նոյնիսկ զայն գերազանցելու աշխատանքներու, ընդ որում աւելցնելով նաեւ անոր մնայուն դասախօսներուն թիւը։ 1995ին՝ աւելի քան մէկ տասնամեակ ընդմիջումէ մը ետք, Հայկազեան օժտուեցաւ նոր նախագահով մը։ Այդ պաշտօնին նշանակ-

ւած Վեր. Ժան Խանճեան նախապատերազմեան շրջանին երկար տարիներ ուսանած ու բնակած էր Լիբանան։

Նախագահ Խանճեան՝ վարչական տեսուչի պաշտօնը վարել շարունակող Զոլաքեանի աջակցութեամբ, շարունակեց տարբեր բաժանմունքներէն ներս մնայուն դասախօսներ ապահովելու աշխատանքը։ Հայագիտական Ամբիոնին համար, այս կապակցութեամբ յատկանշական էր պատմութեան գծով Երեւանի Պետական Համալսարանէն եւ ապա Լոնտոնի Համալսարանի Արեւելեան եւ Ափրիկեան Ուսմանց Դպրոցէն շրջանաւարտ Արա Սանճեանի (ծն. 1968ին) պաշտօնակոչումը։ Վերջինս Հայկազեանէն ներս իբրեւ այցելու-դասախօս աշխատիլ սկսած էր 1995ին եւ առաջին անգամ հայագիտական նիւթ (անգլերէնով հայոց պատմութիւն) դասաւանդած 1995-96 տարեշրջանին։ 1996ի աշնան ան դարձաւ մնայուն դասախօս եւ իրեն յանձնուեցաւ Հայագիտական Ամբիոնի վարիչի պաշտօնը՝ ուսանողութեան համար աւանդուող դասանիւթերը համակարգելու հիմնական առաջադրանքով։ Այս ընթացքին, Հայագիտական Գրադարանն ու ՀՀՀՆ մնացին անկախ միաւորներ։ Այդ տարեշրջանին, Սանճեան ամբիոնէն ներս որեւէ նիւթ չդասաւանդեց։ Հայագիտական դասանիւթերը շարունակեց աւանդել Թոփալեան։ Նոյն տարեշրջանին, սակայն, կատարուեցաւ որոշակի նախապատրաստական աշխատանք, որուն հիմամբ 1997-98ին Հայագիտական Ամբիոնէն ներս դասաւանդեցին Երեւանի բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններէ շրջանաւարտ երկու երիտասարդ մասնագէտներ՝ բանասէր Արմէն Իւրնէչլեան (ծն. 1967ին) եւ Գասպար Ց. Տէրտէրեան (ծն. 1968ին)։

Մինչ այդ, 1997ի աշնան նախագահ Խանճեան Հայկազեան Համալսարան աշխատանքի հրաւիրած էր Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի դասախօսներէն, նոյն հաստատութեան շրջանաւարտ եւ յետագային Սորպոնէն դոկտորական աստիճանի արժանացած, հնագէտ Արտա Արսէնեան-Էքմէքճին (ծն. 1951ին)։ Վերջինիս յանձնուեցաւ հումանիտար գիտութիւններու բաժանմունքի ղեկավարութիւնը։ Էքմէքճի միաժամանակ նշանակուեցաւ Հայագիտական Ուսմանց կեդրոնի տնօրէնի պաշտօնակատար։ «Անշուշտ ես հայագէտ չեմ,- կը յայտարարէր ան նոյն տարուան Նոյեմբերին կատարուած հարցազրոյցի մը ընթացքին,- բայց վարչական մեքենան եմ, որ պիտի փորձէ գտնել ճիշդ ու յարմար անձը, որպէսզի Հայագիտականը վերականգնի»[19]։ Էքմէքճի եւս՝ ամբիոնը ղեկավարած միամեայ միջոցին, հայագիտական որեւէ նիւթ չդասաւանդեց։ Այդ պարտականութիւնն իրագործեցին Թոփալեանը, Սանճեանը, Իւրնէչլեանն («Սփիւռքահայ գրականութիւն») ու Տէրտէրեանը («Սովետահայ չարժարուեստի պատմութիւն»)։

1998-99ին Սանճեան վերադարձաւ Հայագիտական Ամբիոնի վարիչի պաշտօնին։ Այս անգամ ան ո՛չ միայն պատասխանատու էր ուսանողութեան համար դասաւանդուող հայագիտական նիւթերու համադրման, այլեւ պիտի վերահսկէր հանրութեան համար կազմակերպուող դասախօսութիւններու կազմակերպումը, մասնակցէր ՀՀՀի խմբագրման գործին եւ սատարէր Հայագիտական Գրադարանի հետ կապուած աշխատանքներուն։ Այս նշանակումը փորձ մըն էր Հայագիտական Ամբիոնի նախապատերազմեան կեդրոնական դերը վերականգնելու ուղղութեամբ եւ այս նորաստեղծ կառոյցն է որ կը գործէ առ այսօր։ Այսուհանդերձ, այս ուղղութեամբ որոշակի փոփոխութիւններ բացառուած չեն յառաջիկայ միքանի տարիներու ընթացքին։

ԱՄԲԻՈՆԻ ԱԻԱՆԴԱՏ ԴԱՍԱՆԻԹԵՐՆ ՈՒ ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐԸ

Հայկազեանի գոյութեան առաջին երեք տարեշրջաններուն, կրտսեր ու աւագ լսարաններու հայ ուսանողներուն համար կը դասաւանդուէին ընդհանրական նիւթեր։ Գիտական եւ արուեստից բաժանմունքներու կրտսեր ուսանողները կը հետեւէին հայ նոր գրականութեան (ԺԹ. դար-Ի. դարու առաջին քառորդ) եւ Գրաբարի դասընթացքներուն, իսկ աւագները՝ երկու կիսամեակի վրայ երկարող հայ մատենագրութեան (Դ.-ԺԴ. դարեր)։ 1959ի սկիզբը, աւելցուեցաւ հայագիտական նոր դասանիւթ մը՝ երէց դասարանի ուսանողներուն համար։

Սա առաջին քայլն էր Հայկազեանէն ներս հայագիտութեան գծով «Պսակաւոր Արուեստից» գիտական աստիճանի հասցնող յատուկ ծրագրի մը հաստատման ուղղութեամբ։ Սկզբնական տարիներուն, այդ ծրագրին հետեւիլ փափաքող ուսանողներէն կը պահանջուէր, որ երկրորդական վարժարանի շրջանաւարտ ըլլային։ Անոնց յաւելեալ մասնագիտացման համար նախատեսուած էին երկուքական կիսամեակի վրայ երկարող հայոց ընդհանուր պատմութեան եւ հայ եկեղեցւոյ պատմութեան դասընթացքներ։ Հայագիտութեան մէջ մասնագիտացող ուսանողներուն միաժամանակ կը յանձնարարուէր հետեւիլ նաեւ անգլերէնի, գիտութեան, փիլիսոփայութեան, հոգեբանութեան, ընկերաբանութեան, մանկավարժութեան ու կրօնագիտութեան գծով Գոլէճէն ներս աւանդուող որոշ նիւթերու։

1960ին Գոլէճի առաջին շրջանաւարտները դարձան Հոգշ. Տ. Սմբատ Վրդ. Լափաճեան ու Երուանդ Քասունի, որոնք Հայկազեանի մէջ իրենց ուսումնառութեան ընթացքին հայագիտական որոշակի պաշար կուտակած էին՝ հետեւելով այդ գծով շարք մը դասանիւթերու։

1960-65ին Գոլէճի հայագիտական ուսումնական ծրագիրը հիմնովին փոխուեցաւ ու ճոխացաւ մասնագիտական նոր նիւթերու յա-

ւելումով։ Հայագիտական բաժանմունքը պայմանականօրէն բաղկացած էր չորս՝ լեզուագիտական, պատմագիտական, գրականագիտական ու մշակութային ենթաբաժանումներէ։ Իւրաքանչիւր ենթաբաժին ունէր իր ուրոյն՝ երեք տարի կամ վեց կիսամեակ երկարող դասընթացքը։ Հայագիտութեան մէջ «Պսակաւոր Արուեստից» տիտղոսին ձգտող ուսանողները պէտք էին ընտրել վիշեալ չորս ենթաբաժիններէն մէկը եւ պահանջուած հայագիտական ընդհանուր 30 վարկանիշերէն (credit)[20] 18ը ձեռք բերել իրենց ընտրած ենթաբաժինէն։ Միեւնոյն ենթաբաժնի ծիրէն ներս, ուսանողը պարտաւոր էր ներկայացնել չուրջ 50 մեքենագիր էջնոց աւարտական ուսումնասիրութիւն մը։

Այդ տարիներուն, սակայն, ուսանողները կրնային ոչ միայն մասնագիտանալ բացառապէս հայագիտութեան մէջ, այլեւ՝ միաժամանակ ընտրել երկու տարբեր մասնագիտութիւն (ներառեալ՝ հայագիտութիւնը), իւրաքանչիւր բնագաւառէ ներս հետեւիլ 5-7ական դասանիւթերու եւ Գոլէճն աւարտել իբրեւ խմբային մասնագիտութեան (group major) տէր։ Այս երկրորդ այլընտրանքը մասամբ պայմանաւորուած էր Գոլէճէն ներս այդ տարիներուն քիչ մասնագիտութիւններու առկայութեամբ եւ իւրաքանչիւր մասնագիտութեան գծով համեմատաբար քիչ նիւթերու դասաւանդութեամբ։ 1966ին, երբ լիբանանեան պետութիւնը ճանչցաւ Հայկազեան Գոլէճի «Պսակաւոր Արուեստից» վկայականները, խմբային մասնագիտութեամբ Հաստատութիւնն աւարտելու սովորոյթը անկում կրեց, որովհետեւ պետութիւնը այդպիսի մօտեցում պաշտօնապէս չէր ճանչնար եւ ըստ այդպիսին Գոլէճն աւարտած ուսանողներու անհատական վկայականները չէր վաւերացներ։

1960էն ի վեր, Հայկազեանի աւելի քան 1700 շրջանաւարտներէն չուրջ 35ը միայն աւարտած են Հաստատութեան Հայագիտութեան Բաժանմունքէն՝ իբրեւ միակ կամ խմբային մասնագիտութիւն, ընդ որում անոնցմէ չուրջ 15ը՝ 1960ական, չուրջ 10ը՝ 1970ական, իսկ մնացեալը՝ 1980ական եւ 1990ականներուն։ Այսօրուան դրութեամբ, հայագիտական ամբիոնի վերջին շրջանաւարտը, դժբախտաբար 1993 թուականէն է։ Այդ թուականէն ի վեր, հայագիտութեան մէջ մասնագիտանալ փափաքող որեւէ ուսանող չէ եղած։

Շրջանաւարտներու այս փոքրիկ խումբին մէջ կան անուններ, որոնք յետագային Լիբանանի մէջ թէ այլուր զբաղած են ուսուցչութեամբ, եղած մամուլի խմբագիրներ, տարբեր հայագաղութներէն ներս տարած հոգեւոր կամ հասարակական գործունէութիւն, հրատարակած հայագիտական կամ գեղարուեստական հատորներ։ Իրրեւ օրինակ, անոնցմէ կարելի է յիշատակել Պետրոս Շեմմէսեանը, Փանոս Ճե-

բանեանը, Ալիս Գազանճեանը, Ռուբէն Գիւլխանճեանը, Լուսին Թապագեանը, Սարգիս Մահսերէճեանը, Սոնա Համալեանը, Վաչէ Պարսումեանը, Վաչէ Բրուտեանը, Վեր. Գրիգոր Եումուշաքեանը, Վեր. Աւետիս Պոյնէրեանը եւ ուրիշներ։ Ինչ խօսք՝ քիչ չէ թիւը նաեւ այլ մասնագիտութիւններով շրջանաւարտ այն հայկազեանցիներուն, որոնք նոյնպէս տարած են ու կը տանին հոգեւոր թէ հասարակական գործունէութիւն։

Ակնյայտ է սակայն, որ վերոյիշեալներու յաջողութեամբ եւ յետագայ գործունէութեամբ հպարտանալէ աւելի, այս յօդուածի սահմաններուն մէջ պէտք է քննարկել թէ ինչո՛ւ Լիբանանեան պայմաններուն մէջ հայկազեանցի ուսանողին համար հայագիտութիւնը մնացած է անհրապոյր մասնագիտութիւն մը։

Պատճառներէն հիմնականը՝ հայագիտութեան հանդէպ ընդհանուր առմամբ սահմանափակ հետաքրքրութիւնն է, որ բնորոշ է ո՛չ միայն Հայկազեանի, այլ հայագիտութեան ընդհանրապէս՝ Լիբանանի եւ սփիւռքահայ միւս հիմնական համայնքներուն մէջ։ Մէքանի աշխարհահռչակ մեծ համալսարաններու մէջ, ինչպիսիք են Հարվըրտը, Քոլումպիան կամ Սորպոնը, հայագիտութիւնը պարզապէս հասարակական գիտութիւններու բազմաթիւ, բայց համեմատաբար երկրորդական համարուող ենթաճիւղերէն մէկն է։ Այս կարգի համալսարանները՝ ըստ իրենց նախասիրութեանց, շեշտը կը դնեն կա՛մ դասական հայագիտութեան (լեզուաբանութիւն, մատենագրութիւն, եւլն.) վրայ՝ իբրեւ դասական ուսմանց կցորդ եւ կա՛մ ժամանակակից քաղաքական ու տնտեսական խնդիրներու վրայ (յատկապէս՝ 1991ին Հայաստանի անկախութեան վերականգնումէն ետք)՝ իբրեւ շրջանային, աշխարհաքաղաքական համապատկերը հասկնալու եւ մօտիկ ապագան կանխատեսելու ազդակներէն մէկը։ Երկու պարագային ալ, շեշտը կը դրուի մագիստրոսական ու դոկտորական դասընթացքներու վրայ, որոնց սովորաբար կը հետեւին շատ սահմանափակ թիւով ուսանողներ։ Երկու պարագային ալ, հետաքրքրուողներուն թիւը մեծ չի կրնար ըլլալ, որովհետեւ Հայաստան միջազգային չափանիշերով շատ փոքր եւ տակաւին բաւական աղքատ երկիր մըն է, որ շատ չի հետաքրքրեր միջազգային տնտեսական մեծ ուժերը։

Կան նաեւ հայաբնակ վայրերու (օրինակ՝ Քալիֆորնիոյ կամ Միչիկընի) մէջ կարեւոր համալսարաններ, ուր հայագիտական դասընթացքները հաստատուած են տեղւոյն հայ համայնքներու նուիրատուութեամբ, որպէսզի այդ համալսարանները յաճախող հայազգի ուսանողները կարենան իրենց ուսումնառութեան շրջանին միքանի հայագիտական նիւթերու հետեւիլ՝ իբրեւ ընտրովի դասեր։ Նոյնիսկ այս կարգի հայագիտական ծրագիրներու պարագային, մասնագիտացումը

սովորաբար տեղի կ'ունենայ միայն մագիստրոսական կամ դոկտորական մակարդակի վրայ։ Որպէս կանոն, այս համալսարանները պակաւորի տիտղոս չնորհող հայագիտական մասնագիտական ծրագիրեր չեն ունենար։

Վերոյիշեալ հայագիտական ծրագիրերը կարելի չէ համեմատել Հայկազեանի ստանձնած առաքելութեան հետ։ Հայկազեանի մէջ հայագիտութեան գծով մասնագիտացումը տեղի կ'ունենայ պակաւորի մակարդակին վրայ եւ շրջանաւարտներէն կ'ակնկալուի որ առաջին հերթին հայագաղութներէն ներս աշխատանք փնտռեն իբրեւ ուսուցիչ, խմբագիր կամ ընտրեն հոգեւորականի ասպարէզ։ Հնարաւոր է, որ Հայկազեանէն հայագիտութեան գծով պակաւորի վկայական ստացած շրջանաւարտը որոշէ իր ուսումը շարունակել լիբանանեան կամ օտար համալսարանի մը մէջ՝ մագիստրոսական կոչում ստանալու համար մօտիկ մասնագիտութեան մը (օրինակ՝ անգլերէն գրականութեան, ընդհանուր պատմութեան, եւլն.) գծով, բայց այս ուղին ընտրողներ շատ քիչ եղած են անցած 45 տարիներուն։

Հայկազեան Գոլէճն ու անոր հայագիտական ծրագիրը հաստատուեցան, երբ պէյրութահայութիւնը կ'ապրէր իր վերելքի շրջանը։ Եգիպտոսի մէջ 1952ին կամալ Ապտ ալ-Նասիրի գլխաւորած յեղափոխութեան եւ վերջինիս գործադրած պետական կապիտալիզմին ու սոցիալիզմին բնորոշ տնտեսական միջոցառումներուն հետեւանքով Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնն ու ՀԲԴՆ Գահիրէէն դեռ նոր Պէյրութ տեղափոխած էին իրենց գերագոյն մարմիններուն կեդրոնատեղիները։ Լիբանան տեղափոխուած էր նաեւ Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան կեդրոնական վարչութիւնը։ Պէյրութ այսպիսով ձեւով մը դարձած էր Սփիւռքի «մայրաքաղաքը»։ Միաժամանակ, Սուրիոյ մէջ եւս համարաբական եւ ձախակողմեան իշխանութեան հաստատման առընթեր, ազատ առեւտրական ասպարէզը նախընտրող տասնեակ հազարաւոր հայեր կը գաղթէին յատկապէս Հալէպէն դէպի Պէյրութ։ Լիբանահայութիւնը թուապէս կ'ուռճանար եւ համապատասխանաբար կ'աւելնային ու կը մեծնային լիբանահայ վարժարանները՝ աւելցնելով նաեւ հայերէնի եւ հայագիտական այլ նիւթերու լաւորակ ուսուցիչներու կարիքը։ 1960ականներն ու 1970ականներու սկիզբը Լիբանանի մէջ կը բնորոշուէին հայագիտական նոր դասընթացքներու հաստատումով։ Հայկազեանի կողքին կը գործէին Հիւսիսեան Հայագիտական Հիմնարկն ու Սէն Ժոզէֆ համալսարանի հայագիտական ծրագիրը, որոնց վրայ չուտով կու գար աւելնալու նաեւ Համազգայինի Հայագիտական Հիմնարկը։ Այս ծրագիրները կու գային լրացնելու նախապէս առկայ բաց մը։ Հայկազեան, սակայն, ի տարբերութիւն միւսներուն՝ ըլլալով պետականօ-

րէն պաշտօնապէս ճանչցուած կրթական հաստատութիւն, պարտաւոր էր հետեւելու բարձրագոյն դպրոց ընդունուելու պետական, աւելի խիստ պայմաններուն։ Այսուհանդերձ, ան կը գտնէր որոշակի թիւով մասնագիտացող ուսանողներ, որոնք կը նախընտրէին պետականօրէն ճանչցուած գոլէճ մը աւարտել, կը դիմէին Հայկազեան եւ երբեմն ալ հայագիտութիւնը կ'ընտրէին իբրեւ մասնագիտութիւն, որովհետեւ Գոլէճը տակաւին իրենց սրտին աւելի խօսող այլ մասնագիտութիւններ չունէր։ Շուկայական պայմաններու թելադրանքով հաստատուած եւ լիբանահայ հասարակութենէն ներս հետզհետէ աւելի յարգանք վայելող առեւտրական վարչագիտութեան, համակարգիչներու ծրագրաւորման եւ չարք մը այլ մասնագիտութիւններու հաստատումը Հայկազեանէն ներս՝ աստիճանաբար պակսեցուցին հայագիտութեամբ հետաքրքրուող ուսանողներուն թիւը։ Հայագիտութեամբ մասնագիտացող ուսանողներու թիւի չարունակաբար նուազման մէջ կարեւոր դեր ունեցաւ Միջին Արեւելքի հայութեան համար Խորհրդային Հայաստանէն ներս բարձրագոյն ուսում ստանալու հնարաւորութեանց ընդլայնումը։ Երեւանէն ձեռք ձգուած համալսարանական վկայականները եւս արժանացած էին Լիբանանի պետութեան պաշտօնական վաւերացման[21]։ Ի դէպ, ինչպէս պարզ դարձաւ վերեւը, Հայաստանէն վերադարձած բանասէրներն ու պատմաբանները չուտով պիտի հանդիսանային Հայկազեանի մէջ հայագիտական դասանիւթերու կարեւորագոյն դասախօսներէն։

Հայկազեանի Հայագիտական Ամբիոնը եւս ծանրօրէն ազդուեցաւ լիբանանեան քաղաքացիական պատերազմէն։ Այդ 15 տառապալից տարիներու ընթացքին՝ արտագաղթի հետեւանքով կիսով չափ նօսրացաւ լիբանանահայութիւնը, որուն հետեւանքով փակուեցան բազմաթիւ հայկական վարժարաններ՝ իրենց հետ տանելով համապատասխան թիւով հայերէնի ուսուցիչներու վերապահուած աշխատատեղեր։ Միաժամանակ, երրորդ եւ չորրորդ սերունդի լիբանանահայ ծնողները սկսան աւելի եւ աւելի նախընտրել իրենց զաւակները ուղարկել ոչ-հայկական վարժարաններ՝ յոյս փայփայելով, որ այդպիսով իրենց զաւակները յետագային, իրենցմէ աւելի հեշտ պիտի կարողանան համակերպիլ հիւրընկալ, լիբանանեան միջավայրին։ Այս հետզհետէ չեչտուող միտումը կը չարունակէ աւելի եւս ծանրացնել լիբանանահայ դպրոցի վիճակը եւ հայերէնի ուսուցիչի ասպարէզը կը պահէ անհրապուրիչ։ Գուցէ այդ իսկ պատճառով, նոյնիսկ երբ Հայաստանի մէջ՝ անկախութեան վերահաստատումէն ետք, տնտեսական ու կենցաղային դժուարութիւններու հետեւանքով, Երեւանի մէջ ուսանող լիբանահայերու թիւը կտրուկ նուազեցաւ, երբ փակուեցան Հիւսիսեանի եւ Սէն Ժոզէֆ համալսարանի հայագիտական ծրագրերը, Հայկազեանի

մէջ հայագիտական մասնագիտական կրթութեան ձգտող ուսանողներ դարձեալ չյայտնուեցան։ Հայկազեանի մէջ իբրեւ ուսանող ընդունելու համար, լիբանանեան պետութիւնը իր քաղաքացիներէն անպայմանօրէն կը պահանջէր պետական «պաքալորէա» վկայականն ունենալ, իսկ այդ մակարդակին հասած երկրորդական վարժարանի հայ շրջանաւարտը կը նախընտրէր այլ մասնագիտութիւն ձեռք բերել[22]։ Լիբանահայ երիտասարդները (բացի միքանի «ծուռերէ»)՝ տարիներու փորձով, համոզուած ըլլալ կը թուին, որ հայկական վարժարանի մէջ հայերէնի ուսուցիչ դառնալը բաւարար եկամուտ ու յարգանք չ՚ապահովեր համայնքէն ներս։ Վերջին տարիներուն, նոյնիսկ պատահեցան դէպքեր, երբ Հայկազեանի հայագիտական բաժինն աւարտած եւ արդէն ուսուցչական ասպարէզ մուտք գործած շրջանաւարտը նախընտրեց վերադառնալ համալսարան եւ ձեռք ձգել երկրորդ մասնագիտութիւն մը՝ որպէսզի իր դասաւանդած դպրոցէն ներս հայերէնի դասաժամերու կրճատման հետեւանքով չկորսնցնէ իր ուսուցչական պաշտօնը։ Դժբախտաբար, յոբելենական այս օրերուն, գրեթէ անյուսալի կը թուի, որ այս վիճակը կրնայ մօտիկ ապագային կտրուկ փոխուիլ ու դրական միտում ստանալ։

Վերադառնալով անցեալին, պէտք է յիշել նաեւ որ հայագիտական նիւթերով Հայկազեանէն ներս «Պսակաւոր Արուեստից» տիտղոսին համար աւարտաճառեր պատրաստած են այլ բնագաւառներու, յատկապէս՝ պատմութեան մէջ մասնագիտացող չարք մը հայազգի ուսանողներ։ Այդ աւարտաճառերուն կարեւոր մէկ մասը առ այսօր կը պահպանուի Հայկազեանի Հայագիտական Գրադարանին մէջ։

1996ին, երբ լիբանանեան պետութիւնը Հայկազեանը բարձրացուց լիարժէք համալսարանական կարգավիճակի, հաստատութեան իրաւունք տուաւ սկսելու շարք մը մասնագիտութիւններու (ներառեալ՝ հայագիտութեան) գծով մագիստրոսական գիտական աստիճան շնորհող դասընթացքներ։ Սակայն, երբ հայագիտութեան գծով նոյնիսկ պսակաւորի տիտղոսին ձգտող բաւարար ուսանող չկայ, այս իրաւունքը կենսագործելու մասին մտածելը վստահաբար վաղաժամ է։ Ճոյս կայ, սակայն, որ հոգեբանութեան ու մանկավարժութեան գծով մագիստրոսական դասընթացքներուն հետեւող կարգ մը ուսանողներ իրբեւ իրենց աւարտական թեզի նիւթ ընտրեն հայագիտութեան առնչուող թեմաներ։

Այսուհանդերձ, հակառակ որ վերջին տասնամեակին Հայկազեանէն ներս հայագիտութեան մէջ մասնագիտացող ուսանողներ համարեա չեն եղած, հայագիտական նիւթերը կը շարունակեն կանոնաւորապէս դասաւանդուիլ իւրաքանչիւր կիսամեակ, որովհետեւ հաստատութեան տնօրէնութիւնը ի սկզբանէ բոլոր հայազգի ուսանողներէն

պահանջած է որ - անկախ իրենց մասնագիտութենէն - իրենց ուսումնառութեան շրջանին հետեւին որոշակի թիւով հայագիտական դասընթացքներու[23]:

Սկզբնական շրջանին, բոլոր հայ ուսանողները պարտադրաբար պէտք է հետեւէին արդի եւ հին հայ գրականութեան, ինչպէս նաեւ տարրական գրաբարի դասընթացքներուն, իսկ ոչ-հայկական երկրորդական վարժարաններէ եկող հայ ուսանողները՝ հայերէնի լրացուցիչ դասընթացքներու: Համալսարանական քառամեայ դասընթացքներու հաստատումէն ետք, Հայկազեանի հայ ուսանողութեան համար հայագիտական պարտադիր դասանիւթերու քանակը հասաւ հինգի, որոնցմէ երկուքը՝ կրտսեր, երկուքը՝ աւագ, իսկ վերջինը՝ երէց կամ երիցագոյն լսարաններուն համար: 1969-70էն սկսեալ, այս շարքէն ներս, երկու կիսամեակի վրայ երկարող (այսինքն՝ վեց վարկանիշի համազօր) «Հայ ժողովուրդի պատմութիւն» նիւթը պարտադիր դարձաւ կրտսեր դասարանի ուսանողներուն համար (բացի այն ուսանողներէն, որոնց հայերէնի իմացութիւնը տկար էր):

Հիմնականը այս պարտադիր նիւթերու հաշուին է, որ հետզհետէ բարձրացաւ Հայկազեանի մէջ դասաւանդուող հայագիտական նիւթերու քանակը: 1955-56ի առաջին կիսամեակին կ'աւանդուէր միայն երեք դասանիւթ (ընդամէնը՝ 27 ուսանողով): 1960ականներու երկրորդ կիսուն եւ 1970ականներու սկիզբը, սակայն, իւրաքանչիւր կիսամեակ արդէն կը դասաւանդուէր 10-12 նիւթ՝ միջին հաշուով մօտ 100-120 ուսանողներով: Այս շրջանին, մրցանիշային էր 1968-69ի երկրորդ կիսամեակը, երբ վեց դասախօսներ կ'աւանդէին 12 տարբեր լսարաններու բաժնուած 190 ուսանողներու:

1971-72ին, ամբիոնը նոյնիսկ միտք յղացաւ Գոլէճէն ներս հայագիտական դասանիւթները մատուցել անվճար՝ քաջալերելու համար երէց եւ երիցագոյն դասարաններու հայ ուսանողները որպէսզի աւելի խիտ շարքերով այս նիւթերուն հետեւին՝ իբրեւ ընտրովի դասանիւթ: Տնօրէնութեան առաջարկ ներկայացուեցաւ նաեւ, որ նոյն դասանիւթերը բաց ըլլան նաեւ Հայկազեանի շէնքերէն ոչ շատ հեռու տեղակայուած Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի եւ Պէյրութի Կանանց Գոլէճի հայ ուսանողութեան, ինչպէս նաեւ՝ խորհրդանշական վճարման փոխարէն, երկրորդական վարժարանի վկայական ունեցող լիբանահայ անհատներու: Այս առաջարկը, սակայն, ի վերջոյ դրական ընթացք չգտաւ:

Յետագային, սակայն, համալսարանական կրտսեր դասարանին համար երբ պաշտօնական ծրագիր հաստատուեցաւ լիբանանեան կառավարութեան կողմէ, եւ այդ ծրագրին մէջ յատուկ տեղ վերապահուեցաւ արաբերէնով արաբական մտքի պատմութեան ուսուցման,

Հայկազեանի ղեկավարութիւնը ստիպուեցաւ 1975-76էն սկսեալ այս դասարանէն ներս վերացնել հայագիտական նիւթերու (ներառեալ՝ տարրական հայերէնի) ուսուցումը։ Մինչ այդ, 1972-73էն ի վեր արդէն, հայոց պատմութեան պարտադիր ուսուցումը փոխադրուած էր աւագ դասարան։ Այսպիսով, հայագէտ ուսանողութենէն պահանջուած հայագիտական դասանիւթերու քանակը բնականաբար իջաւ երեքի, եւ յետագայ տարիներուն դասաւանդուող հայագիտական նիւթերուն քանակն ու անոնց հետեւող ուսանողութեան թիւը զգալիօրէն նուազեցան։ Լաւագոյն պարագային, այլեւս Հայկազեանի մէջ մէկ կիսամեակի ընթացքին կը դասաւանդուէր 7-8 հայագիտական նիւթ՝ չուրջ 130 ուսանողներով։ Միջինը բնականաբար աւելի ցած էր՝ սովորաբար կիսամեակէ կիսամեակ տարուբերելով 60էն 85 ուսանողի միջեւ։ Այս անկման վրայ իր զգալի ազդեցութիւնն ունեցան նաեւ քաղաքացիական պատերազմի հետեւանքով անապահով կացութիւնը, լիբանահայութեան մեծագանգուած արտագաղթն ու Հայկազեանի հայ ուսանողութեան ընդհանուր թիւի նուազումը։

Աւելի ուշ՝ 1980ականներու կիսուն, երբ համակարգիչներու օգտագործումն ուսուցանող պարտադիր նիւթ մըն ալ մտցուեցաւ Գոլէճի ուսումնական ընդհանուր ծրագրէն ներս, իւրաքանչիւր հայ ուսանողէ պահանջուեցաւ որ այլեւս անհրաժեշտաբար հետեւի միայն երկու հայագիտական դասանիւթերու, որոնք կրնային ըլլալ կա՛մ հայոց պատմութեան եւ կա՛մ արեւմտահայերէնի երկու-կիսամեակեան դասընթացքները։ Հայագիտութեան մէջ մասնագիտացող ուսանողներու բացակայութիւնը հետզհետէ պատճառ դարձաւ, որ այս երկու հայագիտական նիւթերը դառնան գրեթէ միակը, որ կը դասաւանդուէին Հայկազեանէն ներս։ 1990ականներու առաջին կիսուն, արդէն սովորական դարձած էր իւրաքանչիւր կիսամեակ դասաւանդել ընդամէնը հայագիտական երեք-չորս դասանիւթ՝ միջին հաշուով 45 ուսանողներու։ Ուստի, Հայագիտական Ամբիոնը 1997-98էն սկսեալ վերացուց հայոց պատմութեան կամ արեւմտահայերէնի հետեւելու սահմանափակումը եւ հայագէտ ուսանողներէն սկսաւ պահանջել, որ հետեւին նոյն ամբիոնի հովանիի ներքոյ դասաւանդուող որեւէ երկու նիւթի։ Այս է ներկայիս կիրարկուող դրութիւնը, որ առիթ կ՛ընծայէ ուսանողական պահանջարկի եւ Համալսարանի նիւթական հնարաւորութիւններու սահմաններէն ներս կարելի եղածին չափ բազմազնոյթ դարձնել եւ ժամանակակից հնչեղութիւն տալ աւանդուող հայագիտական նիւթերուն։ Ուսանողներու միջին թիւը, սակայն, դժբախտաբար որեւէ դրական տեղաշարժ չէ արձանագրած այս փոփոխութենէն ետք։

Հայկազեանէն ներս 45 տարիներու ընթացքին մատուցուած հայագիտական նիւթերուն ջախջախիչ մեծամասնութիւնը աւանդուած է

հայերէնով։ Ի սկզբանէ, սակայն, որոշակի թիւով հայագիտական նիւթեր աւանդուած են նաեւ անգլերէնով՝ բաւարարելու համար ոչ-հայ կամ բաւականաչափ հայերէն չիմացող հայագգի ուսանողներու պահանջները։ Ներկայիս, որովհետեւ հետզհետէ Լիբանանի մէջ կը բազմանան հայկական երկրորդական վարժարան չյաճախած հայագգի ուսանողները, սովորաբար անգլերէնով հայագիտական նիւթեր կը դասաւանդուին իւրաքանչիւր կիսամեակ։ Այս վերջիններուն իրենց փափաքով կրնան ներկայ ըլլալ հայկական դպրոցներէ շրջանաւարտ ուսանողները եւս։

Բացի հայագգի ուսանողներու համար պարտադիր նիւթերէն, Հայկազեան Համալսարանէն ներս հայագիտական յաւելեալ նիւթերու կը հետեւին նաեւ մանկավարժութեան մէջ մասնագիտացող եւ հայերէնն իբրեւ ուսուցման նիւթ ընտրած ուսանողները։ Ընդ որում, այս բնագաւառէն ներս, յետագային նախակրթարաններու մէջ դասաւանդել փափաքող թեկնածուները պարտադրաբար պէտք է հետեւին առնուազն հայագիտական յաւելեալ երեք դասանիւթերու, իսկ երկրորդական վարժարաններու ուսուցիչ դառնալ փափաքողները՝ առնուազն վեց հայագիտական նիւթի։ Իսկ, Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետարանական Միութեան հաւանութեամբ քրիստոնէական դաստիարակութեան մէջ մասնագիտացող ուսանողուհիներէն կը պահանջուի յաւելեալ հայագիտական դասանիւթերու հետեւիլ, որովհետեւ անոնք յետագային աշխատելու են հայկական միջավայրի մէջ եւ իրենցմէ կ՚ակնկալուի, որ համեմատաբար աւելի քաջատեղեակ ըլլան հայերէնին ու հայ մշակոյթին։

Սոյն յօդուածին իրբեւ յաւելուած կը ներկայացնենք անցած 45 տարիներու ընթացքին Հայկազեանի Հայագիտական Ամբիոնին կողմէ աւանդուած դասանիւթերու ամբողջական եւ մանրամասն ցուցակը, որուն պատրաստութեան կարեւորագոյն բաժինը ունեցաւ Անայիս Ֆէրմանեանը։

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳԻՆ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐԸ

Որպէսզի հայագիտականի աշխատանքները չսահմանափակուին միայն Գոլէճի ուսանողութեան ծիրէն ներս եւ որպէսզի միաժամանակ հնարաւոր ըլլայ հասնիլ լիբանանահայ լայն հասարակութեան, վերջինիս ծանօթացնել հայ ժողովուրդի հոգեւոր եւ մշակութային ժառանգութեան տարբեր երեսակները, Հայագիտական Ամբիոնը գրեթէ առաջին իսկ տարիներէն սկսաւ՝ իր դասաւանդութիւններու կողքին, եւ առ այսօր կը շարունակէ անուանի հայագէտներու մասնակցութեամբ պարբերաբար կազմակերպել հրապարակային դասախօսութիւններ եւ այլ միջոցառումներ։

Դժբախտաբար, օրը օրին դասաւորուած, համապարփակ նիւթի չգոյութեան հետեւանքով հնարաւոր չէ ներկայացնել Հայագիտական Ամբիոնի 45 տարիներու ընթացքին կազմակերպած բոլոր ճեռնարկներուն ամբողջական ցանկը։ Այս առթիւ, լիբանանահայ մամուլին մէջ տարիներու ընթացքին լոյս տեսած հրապարակային հրաւէրներն ու թղթակցութիւնները միայն մասամբ կը լրացնեն առկայ բացը, որովհետեւ երբեմն՝ նիւթական բաւարար միջոցներու չգոյութեան հետեւանքով, Ամբիոնը նոյնիսկ չէ կրցած իր կազմակերպելիք հրապարակային դասախօսութիւններու մասին մամուլով ծանուցանել։ Այդ իսկ պատճառով, յոդուածի սոյն բաժնին մէջ պիտի սահմանափակուինք ուշադրութիւն սեւեռելով Ամբիոնին կողմէ կազմակերպուած միայն ամէնակարեւոր դասախօսական շարքերուն եւ հրապարակային այլ միջոցառումներուն վրայ։ Չի բացառուիր որ, կամքէ անկախ, եղած ըլլան որոշակի բացթողումներ։

Հայկազեանի մէջ հանրութեան համար կազմակերպուած միջոցառումներուն վերաբերող պահպանուած հնագոյն տուեալները Խորհրդային Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի գիտաշխատող, Երեւանի Պետական Համալսարանի դասախօս, փիլիսոփայական գիտութիւններու թեկնածու Գէորգ Խրլոբեանի 1961 Մարտին կարդացած հրապարակային դասախօսութիւններուն մասին են։

Խրլոբեան Հայաստանէն ուղեւորուած զբօսաշրջիկներու խումբով Պէյրութ ժամանած էր Մարտ ամսու կիսուն։ Նախատեսուած էր, որ զբօսաշրջիկները Պէյրութ մնային ընդամէնը երկու օր, բայց Խրլոբեան չուտով հրաժարեցաւ շարունակելէ զբօսապտոյտը եւ յաջորդող մէկ ամսուան ընթացքին հայ փիլիսոփայութեան պատմութեան վերաբերեալ շարք մը դասախօսութիւններ տուաւ եւ հրապարակային հանդիպումներ ունեցաւ Թէքէեան Մշակութային Միութեան, Վերածնունդ Միութեան, Նոր Սերունդ Մշակութային Շարժման, ՀԲԸՄ-ՀԵԸ Հայ Համալսարանական Ուսանողաց Միութեան, ՀԲԸՄի Դարուհի Ցակոբեան ու Ցովակիմեան-Մանուկեան Երկրորդական Վարժարաններու Շրջանաւարտից միութիւններու հովանիի ներքոյ։

Հայկազեանէն ներս, ծրագրուած էր, որ հիւր բանախօսը 20-25 Մարտ 1961ին՝ վեց յաջորդական երեկոներու ընթացքին հանդէս գայ «Ակնարկներ հայ փիլիսոփայական մտքի պատմութեան վրայ» ընդհանուր խորագրին ներքոյ տարբեր դասախօսութիւններով։ Հելլենիստական շրջանի, ազատագրական պայքարի եւ հայ նոր-պղատոնական փիլիսոփայութեանց, ինչպէս նաեւ հայ բնափիլիսոփայական միտքին վերաբերող դասախօսութիւնները տեղի ունեցան ըստ նախատեսուածին, մինչ վերջին երկուքը՝ «Հայ փիլիսոփայական միտքը եւ Շիրակացին» եւ «Գլաձորի եւ Տաթեւի դպրոցներու փիլիսոփայութիւնը» յետաձգ-

ւեցան՝ դասախօսի անհանգստութեան հետեւանքով եւ տեղի ունեցան միայն Ապրիլ 6ին եւ 7ին ։

Լիբանանի խորհրդային դեսպանատան հիւպատոսական բաժնի 10 Ապրիլ 1961ին պատրաստած հաշուետուութեան մէջ նշուած է թէ «փիլիսոփայական գիտութիւններու թեկնածու Գէորգ Խրլոբեանը՝ Պէյրութի ժամանելով խորհրդային գրօսաշրջիկներու խմբով, տեղական հայկական ուսումնական հաստատութիւններու խնդրանքով Լիբանան մնաց՝ հայագիտական դասախօսութիւններ կարդալու համար։ Իր դասախօսութիւնները մեծ յաջողութիւն ունեցան։ Այդ մասին կը վկայէ տեղական հայկական եւ արտասահմանեան մամուլը, որ դրական գնահատական տուաւ անոր ելոյթներուն»[24]։

Յաջորդ՝ 1961-62 կրթական տարեշրջանի ամբողջ տեւողութեան՝ հայոց այբուբենի գիւտարար Մեսրոպ Մաշտոցի Ծննդեան 1600ամեակին առթիւ համազգային տօնակատարութեանց ծիրէն ներս, Հայագիտական Ամբիոնը՝ տեղական ուժերու մասնակցութեամբ գրեթէ իւրաքանչիւր Երկուշաբթի երեկոյեան կազմակերպեց հայագիտական դասախօսութիւններ՝ պատմական, գրական, իմաստասիրական, երաժշտական, արուեստի, ճարտարապետական, եկեղեցւոյ պատմութեան եւ այլ թեմաներով։ Այս շարքին մէջ ելոյթ ունեցան լիբանանահայ բազում հայագէտներ ու կրթական մշակներ՝ Վեր. Տիգրան Խրլոբեան Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան[25], Զարեհ Մելքոնեան, Բիւզանդ Եղիայեան, Մուշեղ Իշխան, Սիմոն Սիմոնեան, Գրիգոր Շահինեան, Գեղամ Սեւան, Յարութիւն Գալայեան, Երուանդ Քասունի, Վահէ-Վահեան, Հրաչ Տասնապետեան, Լեւոն Վարդան, Գարեգին Պուճիգանեան, Ասպետ Տօնապետեան, Երուանդ Պապայեան, Գերսամ Ահարոնեան, Երուանդ Փամպուկեան եւ ուրիշներ։

1963-64 կրթական տարեշրջանի կարեւորագոյն միջոցառումներէն էր Գոլէճի հայագիտական բաժնի ուսանողութեան կողմէ կազմակերպուած հայ գիրքի եւ մամուլի ցուցահանդէսը, որուն ընթացքին հանրութեան ներկայացուեցան 1919-64ին Լիբանանի մէջ տպուած չուրջ 1000 հայատառ գիրքերու եւ Արտաշէս Տէր-Խաչատուրեանի մամուլի անձնական հաւաքածոյին մաս կազմող լիբանանահայ չուրջ 120 անուն թերթերու եւ պարբերականներու նմուշներ։ Ցուցահանդէսի բացումը տեղի ունեցաւ 13 Դեկտեմբեր 1963ին։

Աւելի նշանակալից էր 2-10 Ապրիլ 1964ին՝ Հայկազեան Գոլէճի հրաւէրով Պէյրութ ժամանած, Փարիզի Արեւելեան կենդանի Լեզուներու Ազգային Հիմնարկի հայագիտական ամբիոնի վարիչ Փրոֆ. Ֆրետերիկ Ֆէյտիի հայերէնով կարդացած լեզուագիտական վեց դասախօսութիւններու շարքը, որուն ընթացքին Ֆրանսացի լեզուաբանը մանրամասնօրէն անդրադարձաւ գրաբարի հոլովման ու խոնարհման

դրութեանց, պատմութեան ընթացքին անոնց կրած փոփոխութիւններուն, դասական չրջանի գրաբարի վիճակին, անոր կարեւորութեան, արդի հայերէնի տրամաբանական կառուցուածքին, ինչպէս նաեւ միջազգային գրականութեան մէջ հայ մատենագրութեան դիրքին։

Մօրուս Հասրաթեան եւս՝ Պէյրութ ժամանելէն գրեթէ անմիջապէս ետք՝ 1965ի Մարտ 31էն Յունիս 16 երկարող ժամանակամիջոցին, Հայկազեանէն ներս հանդէս եկաւ հայոց պատմութեան վերաբերեալ շարք մը հարցերու մասին առաւելաբար մեկնաբանական բնոյթի հրապարակային դասախօսութիւններով[28]։

Հայագիտական Ամբիոնի կազմակերպած հրապարակային ձեռնարկներու տեսակէտէն բեղմնաւոր էր 1967-68 կրթական տարեշրջանի երկրորդ կիսամեակը։ 23 Փետրուար 1968ին, Հ. Անդրանիկ վ. Զագըճեան (Կռանեան) Գոլէճէն ներս դասախօսեց «Վարդանանց պատերազմը եւ անոր ազդեցութիւնը հայ գրականութեան յետագայ գարգացումին վրայ» թեմայով։ Ապա՝ Ապրիլ-Յունիս ամիսներուն, Խորհրդային Հայաստանէն այս անգամ իբրեւ ամբիոնի հիւր-դասախօս ժամանած Գէորգ Խլղրեան չաբաթական դրութեամբ ներկայացուց հրապարակային եօթ բանախօսութիւններու չարք մը։ Ան հանրութեան ներկայացաւ արուեստի կառուցուածքին ու դերին, Մխիթար Գօշին եւ հայ իրաւաբանական միտքին, ինչպէս նաեւ նախնադարեան հայ մշակոյթին վերաբերող եղրթներով։ «Արիստոտէլը հայ մշակոյթէն ներս» եւ «Անանիա Շիրակացի. Արեւելքէն գիտնականը» դասախօսութիւնները մատուցուեցան անգլերէնով։ Ուրբաթ, 14 Յունիսին, սոյն դասախօսական չարքի վերջին թեմայի՝ «Հայկական վերածնունդը որպէս արեւելեան վերածնունդի տարբերակ» ներկայացումէն անմիջապէս ետք, տեղի ունեցաւ նաեւ հրապարակային քննարկում՝ մասնակցութեամբ Արհ. Տ. Մեսրոպ Եպս. Թերգեանի, Հոգշ. Տ. Գէորգ Մ. Վրդ. Կարպիսեանի, ինչպէս նաեւ գրողներ Սիրան Սեզայի եւ Վահէ-Վահեանի։

Միաժամանակ, 1968ի Մայիս ամսուն, խումբ մը լիբանանահայ տնտեսագէտներ՝ Հայագիտական Ամբիոնին հետ համագործակցաբար, Գոլէճէն ներս կազմակերպեցին հայ տնտեսագիտական միտքի զարգացման նուիրուած չորս դասախօսութիւններու չարք մը՝ Շաւարշ Թորիկեանի, Յարութիւն Յովսէփեանի եւ ուրիշներու մասնակցութեամբ։

Խլղրեանի ներկայութեան, նոյնքան արգասաբեր էր յաջորդ՝ 1968-69 կրթական տարեշրջանը։ 11 Հոկտեմբեր 1968ին, Հայագիտական Ամբիոնը՝ լիբանանահայ երեք համայնքապետերու՝ Գերշ. Տ. Տաճատ Արք. Ուրֆալեանի, Արհ. Տ. Մեսրոպ Եպս. Թերգեանի եւ Վեր. Աբրամ Հատիտեանի համանախագահութեամբ նշեց Սրբոց Թարգմանչաց

տօնը։ Հանդիսութեան բացման խօսքը կատարեց Գոլէճի նորանշանակ նախագահ Ժիլպէր Պիլեզիկեան։ Ապա, երեք տարբեր աղօթքներով հանդէս եկան նախագահող համայնքապետերը, իսկ Խրլոբեան կարդաց «Թարգմանչաց չարժման դերը հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ» խորագրով դասախօսութիւն մը։ Հանդէսի գեղարուեստական բաժնին մասնակցեցան Լ. Պեզճեան, Գէորգ Կակոսեան, Վ. Գալճեան եւ Արփինէ Փեհլիւանեան։ Հանդիսութենէն առաջ, Գոլէճի տնօրէնութիւնը հրաւիրեալ լիբանահայ թերթերու խմբագիրներուն, դպրոցի տնօրէններուն, հայագէտներուն եւ այլ մտաւորականներուն համար կազմակերպած էր ընդունելութիւն-ասուլիս մը։

Շուտով՝ Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր ամիսներուն, նորահաստատ հայագիտական ժողովրդական լսարաններու չարքէն ներս, երկշաբաթեայ դրութեամբ, հայ փիլիսոփայութեան պատմութեան ծիրէն ներս Խրլոբեան հանդէս եկաւ Եզնիկ Կողբացիի, Դաւիթ Անյաղթի, Ե.-Ը. դարերու հայ ազատագրական չարժման գաղափարախօսութեան եւ Յովհաննէս Օձնեցիի Կանոնագիրքի իրաւագիտական արժէքին մասին չորս տարբեր դասախօսութիւններով։

20-25 Յունուար 1969ին Հայագիտական Ամբիոնը կազմակերպեց «Սփիւռքահայ գրականութեան շաբաթ» մը, նպատակ հետապնդելով այդ Շաբաթը սփիւռքահայ գրական կեանքին վերաբերող հարցերու ամէնալայն եւ բազմակողմանի քննարկման չրջանի մը վերածել։ Վեց յաջորդական երեկոներու ընթացքին կազմակերպուած տարբեր նիստերուն նախագահեցին Պէյրութի հայագիտական երեք հաստատութիւններուն վարիչները՝ Հ. Մորիս վ. Թալոն (Սէն Ժոզէֆ), Վահէ Վահեան (Հիւսիսեան) եւ Գէորգ Խրլոբեան (Հայկազեան)։ Չեկուցումներով հանդէս եկան Գերշ. Տ. Գարեգին Եպս. Սարգիսեան (յետագային՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս), Սիմոն Սիմոնեան, Գէորգ Աստարճեան, Արմէն Դարեան, Հ. Վարդան վ. Աչգարեան, Պէպօ Սիմոնեան, Յարութիւն Գեղարդ (Գազանճեան), Օննիկ Սարգիսեան, Լեւոն Վարդան, Գառնիկ Ադդարեան, Երուանդ Քասունի, Վահէ Օշական ու Գէորգ Աճեմեան։ Շաբաթուան ընթացքին — որուն Յունուար 8ին նախորդած էր ծանօթացման թէյասեղան մը - կազմակերպուեցաւ նաեւ սփիւռքահայ գրողներու գիրքերու վաճառք։

Սփիւռքահայ Գրականութեան Շաբաթէն անմիջապէս ետք՝ Փետրուար-Ապրիլ ամիսներուն, երկշաբաթեայ դրութեամբ չարունակուեցաւ հայագիտական ժողովրդային լսարանի չարքը։ Խրլոբեան չարունակեց դասախօսել հայ միջնադարեան փիլիսոփայական միտքի տիտաններուն՝ Գրիգոր Նարեկացիի, Յովհաննէս Երզնկացիի (Պլուզ) եւ Յովհաննէս Իմաստասէրի մասին։ Աչուտ Պատմագրեանի դասախօսու-

թիւնը հայկական մանրանկարչութեան մասին էր, Լեւոն Վարդանինը՝ միջնադարեան տաղերգու Յովհաննէս Թլկուրանցիի։

Վերջապէս, 19 Մարտ 1969ին, Հայկազեան Գոլէճի չէնքին կից գըտնուող Պէյրութի հայ աւետարանական Ա. եկեղեցւոյ սրահին մէջ տեղի ունեցաւ Ս. Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոսին նուիրուած դասախօսական երեկոյ, որուն կազմակերպիչներն էին Հայկազեան Գոլէճի Հայագիտական Ամբիոնը, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան դպրեվանքը, Սէն Ժոզէֆ համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնն ու ՀԲԸՄի Երուանդ Հիւսիսեան Ուսմանց կեդրոնը։ Երեկոյի ընթացքին խօսք առին Վեր. Մանուէլ Ճինպաշեան, Վահէ-Վահեան, Հ. Անդրանիկ վ. Կռանեան եւ Հոգշ. Արամ Վրդ. Քէշիշեան։

Հայագիտական ժողովրդային լսարանի չարքը որոշակի ընդհատումներով չարունակուեցաւ Խրլոբեանի Հայաստան վերադարձէն ետք եւս։ Հայկազեանի արխիւներուն մէջ պահպանուած են տուեալներ 18 Մարտ 1970ին, Գրիգոր Շահինեանի «Սովետահայ նոր վիպերգութիւնը եւ Ջօրայր Խալափեան» դասախօսութեան[27] եւ չուրջ տարի մը ետք՝ 31 Մարտ 1971ին, «Գեղարուեստական նոր հրատարակութիւններու քննարկման երեկոյ»ի մը վերաբերեալ։ Այս վերջին միջոցառման ընթացքին, Յարութիւն Գեղարդ, Օննիկ Սարգիսեան ու Երուանդ Քասունի զեկուցեցին Վահէ Հայկի *Հայրենի ծխան* (Ե. հատոր), Ժագ Յակոբեանի *Հայատրոփ*, Սիմոն Սիմոնեանի *Միհրանայ քաջեր* (Բ. հատոր), Յովհաննէս Աղպաշեանի *Մեր խմբագիրները* եւ Պօղոս Մնապեանի *Կորստական թոյներ* հատորներուն մասին։ Քննարկման կից տեղի ունեցաւ նաեւ գեղարուեստական նոր հրատարակութիւններու ցուցադրութիւն։ Տիգրան Գուլումճեանի Հայագիտական Ամբիոնի վարիչ եղած միամեայ ժամանակաշրջանին, 1972ի Յուլիսին Հայկազեանէն ներս արաբա-հայկական միջնադարեան մշակութային կապերուն մասին դասախօսելու հրաւիրուեցաւ Հայաստանէն հիւրաբար Պէյրութ գտնուող Արամ Տէր-Ղեւոնդեան, իսկ 21 Նոյեմբեր 1973ին, Վահէ Օշականի համադրութեամբ տեղի ունեցաւ «Լիբանանահայ գրականութիւնը ներկայիս» թեմայով գրական գրոյց մը՝ մասնակցութեամբ Գէորգ Ազեմեանի, Նուպար Զարխուտեանի, Օննիկ Սարգիսեանի եւ Լեւոն Վարդանի։ 1974ին տեղի ունեցաւ հայ բժիշկներու համագումարը, որուն առթիւ բժշկագիտական հրատարակութիւններու, լուսանկարներու, նոյնաբնոյթ արխիւային նիւթերու, ձեռագիր մատեաններու, հայկական հիւանդանոցներու լուսանկարներու ցուցահանդէս մը կազմակերպուեցաւ Գրադարանին մէջ։

Աւելի հետեւողական եղած ըլլալ կը թուի 1974-75 կրթական տարեշրջանի հայագիտական ժողովրդային լսարանի չարքը, որու ընթացքին հրապարակային դասախօսութիւններով հանդէս եկան կարապետ Փո-

լատեան («Շահնուրի տեղը եւ դերը արդի հայ գրականութեան մէջ»), Տիգրան Գուլումճեան («Հայկական ճարտարապետութեան կազմութեան չրջանը (Դ.-է. դար)»), Հրաչ Պետոյեան («Հայերու մասնակցութիւնը Լիբանանի քաղաքական կեանքին»), Ռաֆֆի Սէֆեան («Ժամանակակից պոլսահայ բանաստեղծութիւնը») եւ Վեր. Մանուէլ Ճինպաշեան («652 թուականի արաբա-հայկական հաշտութեան պայմանագիրը արաբական պատմական տուեալներու լոյսի ներքոյ»): Գուլումճեանի ու Ճինպաշեանի դասախօսութիւնները տեղի ունեցան անգլերէնով:

Քաղաքացիական պատերազմի տարիներուն անգամ, Հայագիտական Ամբիոնի վարիչ Քասունի եւ վերջինիս համագործակիցները ջանք չէին խնայեր ժամանակաւոր հանդարտութեան իւրաքանչիւր պատեհ առիթ օգտագործելու Գոլէճէն ներս հայագիտական հրապարակային գործունէութիւնը վերակենդանացնելու համար:

1979ի սկիզբը, օրինակ, Հայկազեանի մէջ նչուեցաւ բանաստեղծ Վահան Թէքէեանի ծննդեան 100ամեակը: Ցորելեանական հանդիսութեան գլխաւոր բանախօսն էր երկարամեայ ուսուցիչ եւ Շիրակ գրական հանդէսի խմբագիր Օննիկ Սարգիսեան: Հանդիսութիւնն ունէր գեղարուեստական բաժին: Միաժամանակ, կազմակերպուած էր Թէքէեանի կեանքին ու գրական գործունէութեան նուիրուած ցուցահանդէս մը: Ընդամէնը միքանի չաբաթ ետք, «Հայ գիրքի քննարկման ցերեկոյթ»ի ընթացքին զեկուցեցին Հ. Անդրանիկ վ. Կռանեան, Շաւարշ Թորիկեան ու Լեւոն Վարդան: Այս անգամ եւս, Գոլէճի Հայագիտական Գրադարանը հանդիսութեան կից կազմակերպած էր 1977-78ին լոյս տեսած հայերէն գիրքերու ցուցահանդէս-վաճառք:

Ցաջորդ՝ 1979-80 կրթական տարեշրջանին, Քասունի եւ Տատոյեան դասախօսեցին «Լիբանանահայ մանկական գրականութիւնը» թեմայով: Միաժամանակ, տեղի ունեցաւ մանկապատանեկան հայ գրականութեան ցուցահանդէս եւ գնահատանքի ափսէներ մատուցեցան այս մարզէն ներս բեղուն ծառայութիւն ունեցած Հ. Աւետիք վ. Թալաթինեանին եւ Վեր. Մանասէ Շնորհօքեանին: Միքանի ամիս ետք, Տատոյեան Հայկազեանէն ներս հանդէս եկաւ երկրորդ դասախօսութեամբ մը՝ այս անգամ լիբանանահայ ժամանակակից նկարչութեան մասին: Դարձեալ դասախօսութեան առիթ կազմակերպուած էր լիբանանահայ ժամանակակից նկարչութեան նուիրուած ցուցահանդէս մը:

1980-81 կրթական տարեշրջանին Հայկազեանի կողմէ կազմակերպուած հրապարակային դասախօսութիւններուն ընթացքին ելոյթ ունեցողներն էին Ցակոբ Պարսումեան («Հայ ամիրաներու դերը օսմանեան պետութեան մէջ»), Նուպար Ջարխուտեան ու Գէորգ Ածեմեան: Վերջիններս 1 Մարտ 1981ին զեկուցեցին «Լիբանանահայ գրականու-

թեան (1979-1980) քննարկման ցերեկոյթ»ի ընթացքին։ Այս ձեռնարկին կից կրկին տեղի ունեցաւ 1979-80ին հրատարակուած հայերէն գիրքերու ցուցահանդէս։

1981-82 կրթական տարեշրջանի բարձրակէտը Լեւոն Հախվերդեանի Պէյրութի կատարած երկամսեայ այցելութիւնն էր։ Գոլէճը հայրենի հիւրին համար 25 Հոկտեմբեր 1981ին կազմակերպեց ծանօթացման ցերեկոյթ մը։ Ապա՝ յաջորդող ութ շաբաթներուն ընթացքին, իւրաքանչիւր կիրակի առաւօտ, հիւր հայագէտը հանդէս եկաւ այլաբնոյթ հրապարակային դասախօսութիւններով, որոնց ընթացքին ան Յովհաննէս Թումանեանի, Լեւոն Շանթի, Գուրգէն Մահարիի, Համօ Սահեանի, Հրանտ Մաթեւոսեանի եւ Պարոյր Սեւակի գրական ժառանգութեան այլազան երեսակներու, ինչպէս նաեւ արեւելահայ եւ արեւմտահայ լեզուներու փոխյարաբերութեան, հայ թատրոնի եւ կինօարուեստի անցած ուղիին մասին իր գիտելիքներն ու դատողութիւնները հանրութեան հետ կիսեց ։ Հախվերդեանի դասախօսական շարքը մեծ խանդավառութեամբ ընդունուեցաւ լիբանանահայ գրասէր հանրութեան կողմէ։ Հայկազեան Գոլէճը հայրենի հիւրը ճանապարհեց 20 Դեկտեմբեր 1981ին կազմակերպուած ողջերթի ճաշկերոյթով մը։

Իսրայէլեան բանակի Պէյրութէն քաշուելէն ետք՝ 17 Ապրիլ 1983ին, գրող Արմէն Դարեան Հայկազեանէն ներս բանախօսեց Անդրանիկ Ծառուկեանի ծննդեան 70ամեակի եւ անոր խմբագրած Նայիրի շաբաթաթերթի 40ամեակին նուիրուած յարդանքի հանդիսութեան ընթացքին։ Յորելենական այս հանդիսութեան կից կրկին կազմակերպուած էր Ծառուկեանի գրական ու հրատարակչական վաստակին նուիրուած ցուցահանդէս մը։

Վերջապէս, 1984-85 կրթական տարեշրջանի Հայագիտական Ամբիոնի հրապարակային գլխաւոր միջոցառումներէն էին Քասունիի «Գլաձորի Համալսարանը» դասախօսութիւնը՝ վերջինիս 700ամեակը նշող համազգային տօնակատարութեանց ծիրէն ներս, Ժիրայր Դանիէլեանի դասախօսութիւնը՝ «Հայ նոր պարբերական մամուլը (1967-81)» թեմայով, ինչպէս նաեւ Մուշեղ Իշխանի ծննդեան 70ամեակին նուիրուած յարգանքի հանդիսութիւնը։ Վերջինիս բանախօսներէն էին Յարութիւն Գեղարդ ու Լեւոն Վարդան։ Ըստ սովորութեան, իւրաքանչիւր հրապարակային ձեռնարկի առթիւ, Հայագիտական Գրադարանը կազմակերպեց Գլաձորի Համալսարանին, 1982-84ին լոյս տեսած հայագիտական գիրքերու, հայ նոր պարբերական մամուլին եւ Մուշեղ Իշխանի գրական վաստակին նուիրուած համապատասխան ցուցահանդէսներ։

Քաղաքացիական պատերազմի սաստկացման հետեւանքով Հայկազեանի ժամանակաւորապէս Արեւելեան Պէյրութի մէջ աւելի նեղ

յարմարութիւններ ունեցող վայր փոխադրուիլն ու Քասունիի Հայկազեանը լքելը ամբողջ տասնամեակ մը համարեա անշարժացուցին Հայագիտական Ամբիոնի հրապարակային գործունէութիւնը (բացառութեամբ ՀՀՀի իւրաքանչիւր հատորի լոյս ընծայման առթիւ կազմակերպուած հաւաք-հիւրասիրութիւններէն)։ Այդ տարիներուն հաստատութեան միակ առաջադրանքը գոյատեւելն էր՝ ի հեճուկս առկայ քաղաքական եւ ապահովական ծանր պայմաններուն, ինչպէս նաեւ՝ գոնէ հայագիտական եւ այլ դասանիւթերու կանոնաւոր աւանդումը Գոլէճի ուսանողութեան համար։

Միայն, պատերազմական դրութեան աւարտէն եւ 1995ի Հոկտեմբերին Վեր. Խանճեանի Հայկազեանի նախագահի պաշտօնն ստանձնելէն ետք է որ Հաստատութիւնն սկսաւ տակաւ վերագտնել իր դերը իբրեւ լիբանահայ գաղութի մշակութային եւ հայագիտական կարեւորագոյն կեդրոններէն մէկը։

10 Յունուար 1996ին, Հայկազեանի մէջ տեղի ունեցաւ Հաստատութեան նախկին դասախօսուհիներէն Նուարդ Եաղլեանի «Սիամանթոյի ներաշխարհը (Կարմիր լուրեր բարեկամէս հատորի թարգմանութեան ընդմէջէն)» բանախօսութիւնը, ուր չեչտը դրուեցաւ Եաղլեանի կողմէ՝ ամերիկահայ գրող Փիթըր Պալաքեանի հետ համատեղ, Սիամանթոյի նշուած հատորը անգլերէն թարգմանելու փորձին վրայ։

Ընդամէնը միքանի շաբաթ ետք՝ 27 Փետրուարէն 13 Մարտ, Լիբանանի մէջ Հայաստանի նորանկախ Հանրապետութեան առաջին դիւանագիտական ներկայացուցիչ (յետագային՝ դեսպան), մասնագիտութեամբ լեզուաբան Երուանդ Մելքոնեան իր նախաձեռնութեամբ շաբաթական դրութեամբ կարդաց չորս դասախօսութիւններ՝ հայոց լեզուի պատմութեան նախագրային, դասական, միջնադարեան ու ժամանակակից հանգրուաններուն մասին։

Այս շարքին յաջորդեցին Հայ Աւետարանական համայնքի հիմնադրութեան 150րդ տարեդարձին առթիւ ԱՄՆէն հրաւիրուած Վեր. Պարգեւ Տարագճեանի Մարտ 20-22ին տեղի ունեցած երեք յաջորդական դասախօսութիւնները՝ «Հայ Բարեպաշտական Շարժում, Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի եւ Հայ աւետարանական համայնք», «Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին առանձնայատկութիւնները» եւ «Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին ապագան» թեմաներով։

1995-96 կրթական տարեշրջանի երկրորդ կիսամեակին, ինչպէս նշուեցաւ սոյն յօդուածի առաջին բաժնին մէջ, հայրենի գրականագէտ Հենրիկ Էդոյեան Հայկազեանի ուսանողներուն դասախօսեց «Հայ բանաստեղծութիւնը 1850-1920 թթ.» նիւթը։ Համալսարանի թոյլտուութեամբ սոյն դասախօսական շարքը բաց էր նաեւ հանրութեան հա-

մար եւ աւելի քան 50 լիբանանահայ գրասէրներ ներկայ կ՚ըլլային ա-նոր։

1997ի սկիզբը, պէյրութահայ գրասէր հասարակութիւնը անգամ մը եւս բախտն ունեցաւ լսելու Լեւոն Հախվերդեանը, որ այս անգամ Լիբանան ժամանած էր անձնական հրաւէրով։ Օգտուելով Հախվերդ-եանի ներկայութենէն, ՀԲԸՄը եւ հայրենի գրականագէտին լիբանա-հայ շարք մը բարեկամները կազմակերպեցին նոր դասախօսական շարք մը, որու հրապարակային 10 ելոյթներէն կէսը՝ նախագահ Խանճ-եանի հաւանութեամբ, տեղի ունեցաւ Հայկազեանի հանդիսասրահին մէջ։ Հայկազեանէն ներս 21 Ցունուարէն 18 Փետրուար 1997ի միջեւ տեղի ունեցած Հախվերդեանի հինգ դասախօսութիւններուն խորա-գիրերն էին.- «Միտք եւ խօսք (լեզու եւ մտածողութիւն)», «Ժամանակ եւ տարածութիւն (արուեստի եւ գրականութեան մէջ)», «Կատակեր-գականն իբրեւ կեանքի ճանաչողութիւն», «Հայ թատրոնի եւ կինօար-ուեստի անցած ճանապարհը» եւ «Թումանեանն իբրեւ մարդկային գո-յութեան մեկնաբան»։

14 Նոյեմբեր 1997ին, երբ Հայկազեանն արդէն վերադարձած էր Քանթարիի շրջանի իր նախապատերազմեան, սեփական մասնաշէնքե-րը, Լիբանանի մէջ Հայաստանի դեսպանատան, Լիբանանի Արաբ Գրողներու Միութեան, ինչպէս նաեւ Համազգային, Նոր Սերունդ եւ Թէքէեան Մշակութային միութիւններու համատեղ ջանքերով Եղիշէ Զարենցի ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ կազմակերպուած գիտա-ժողովին երկրորդ նիստը տեղի ունեցաւ Համալսարանի հանդիսաս-րահին մէջ։ Այդ օր Լիբանանէն ելոյթ ունեցան Պէպօ Սիմոնեան ու Շուշիկ Տասնապետեան, իսկ Հայաստանէն՝ Դաւիթ Գասպարեան ու Սամուէլ Մուրադեան։

Հայագիտական Ամբիոնը Հայկազեանէն ներս տեղի ունեցող հրա-պարակային ձեռնարկներու նախապատրաստութեան մէջ աւելի նա-խաձեռնող դեր կարողացաւ ստանձնել 1998-99 տարեշրջանի սկիզբը սոյն յօդուածի առաջին բաժնին մէջ նկարագրուած վարչական նոր մօտեցման որդեգրումէն ետք։ Այդ տարեշրջանին, Հայկազեան Համա-լսարանը մասնակիօրէն նպաստեց իմաստասիրութեան ընագաւառի հայրենի մասնագէտներ Գէորգ Բրուտեանի եւ Հրաչեայ Միրզոյեանի, ինչպէս նաեւ վենետիկէն Հ. Լեւոն Պօղոս վ. Զէքիեանի Պէյրութ այցե-լութիւններու կարգաւորման։ Բրուտեան ու Միրզոյեան (որոնք Հա-մալսարանի նախկին դասախօս Տատոյեանի մասնաւոր հիւրերն էին) 21 Ցունուար 1999ին Հայկազեանի մէջ հայագիտութեան ներկայ խնդիրներուն վերաբերեալ հրապարակային սրտբաց զրոյց մը ունե-ցան հանրութեան հետ, իսկ 12 Փետրուարին, Զէքիեան անգլերէնով կարդաց դասախօսութիւն մը հայ քրիստոնէական «գաղափարախօ-

սութեան» կազմաւորման ժամանակաշրջանին մասին։ Նոյն տարեշրջանի Հայագիտական Ամբիոնի միւս հիւր բանախօսներն էին Ռաֆայէլ Մաթեւոսեան (Հայաստան), Շուշան Փեթի-Զիլինկիրեան (Անգլիա) եւ Գէորգ Խրլոբեան (ԱՄՆ), որոնք բոլորն ալ Պէյրութ կը գտնուէին անձնական նախաձեռնութեամբ։ Անոնց հայերէնով կարդացած հրապարակային դասախօսութիւնները համապատասխանաբար կը կրէին «Հայոց պատմութեան արտացոլումը գինանշաններուն», «Սփիւռքը՝ ազգագրական տեսանկիւնէն. Սեփական փորձառութիւններ Կիպրոսէն, Լոնտոնէն եւ Քեսապէն» եւ «Վաղ Քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ (Ա.-Դ. դարեր)» խորագիրները։

1999-2000 կրթական տարեշրջանին Հայագիտական Ամբիոնը Հայկազեանէն ներս հրապարակային դասախօսութիւններ կարդալու համար հիւրընկալեց լիբանանահայ երիտասարդ խմբավար Ջաքար Քէշիշեանն («Մշակութային կեանքն ու իրավիճակը ժամանակակից Արցախի մէջ») ու Քալիֆորնիայի Լոս Անճելոսի Համալսարանի հայոց արդի պատմութեան ամբիոնի վարիչ Ռիչըրտ Ցովհաննիսեանը («Պատմական յիշողութիւնն ու Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին քաղաքականութիւնը»)։ Վերջին բանախօսութիւնը տեղի ունեցաւ անգլերէնով եւ կազմակերպուած էր Համազգային Մշակութային Միութեան համագործակցութեամբ։ Մինչ այդ՝ 9 Մարտ 2000ին, Հայագիտական Ամբիոնի հովանաւորութեամբ Համալսարանի հանդիսասրահին մէջ տեղի ունեցած էր նաեւ լիբանանահայ երիտասարդ ֆիլմարտադրիչ Գասպար Ց. Տէրտէրեանի «Մաէսթրօ Սերգէյ Փարաջանով» ֆրանսերէն վաւերագրական ֆիլմին առաջին հրապարակային ցուցադրութիւնը։

Ընթացիկ՝ 2000-2001 կրթական տարեշրջանին, Հայագիտական Ամբիոնի կողմէ կազմակերպուած հրապարակային ձեռնարկներու կիզակէտը կը կազմէ Հայաստանի մէջ Քրիստոնէութեան իբրեւ պետական կրօնք ընդունման 1700ամեակին առթիւ դասախօսական շարքը՝ մասնակցութեամբ Լիբանանէն, Սուրիայէն, Հայաստանէն եւ Անգլիայէն վեց հայագէտներու։

Հրապարակային ձեռնարկներուն վերաբերող այս բաժինն աւարտելէ առաջ, անհրաժեշտ է նաեւ յիշել 1997ի աշնան սկիզբ առած իւրաքանչիւր ամսուայ վերջաւորութեան՝ «Մշակութային ժամ» ընդհանուր խորագրին տակ, կազմակերպուող դասախօսութիւնները։ Վերջիններս անմիջականօրէն առնչուած չեն Հայագիտական Ամբիոնին, այլ նկատի առնուած են լիբանանցի ոչ-հայախօս մշակութասէր գանգուածին համար եւ ըստ այդմ սովորաբար տեղի կ՚ունենան անգլերէնով։ Այսուհանդերձ, սոյն շարքի կազմակերպիչ, Համալսարանի Գիտութիւններու եւ Արուեստից Բաժնի տեսուչ Արտա Էքմէքճիի ընտ-

րած այլազան նիւթերուն մէջ քիչ չեն անոնք, որոնք անմիջականօրէն կը վերաբերին հայոց պատմութեան եւ մշակոյթին։ Իբրեւ օրինակ, յիշենք Նոյնինքն Էքմէքճիի «Արարատի թագաւորութեան գանձերը», Տատոյեանի «Ֆաթիմեան հայերը», Ժան Սալմանեանի «Հայ-արաբական յարաբերութիւնները է.-ժ. դարերուն», Սիլվիա Ագճեմեանի «Հայկական մանրանկարչութեան ակնարկ», Աննա Օհաննէսեան-Շարփէնի «Մաանի (Հարաւային Ծորդանան) հայ կանայք պետեւինեբու յիշողութեանց մէջ», Ռոզմերի Սայէղի «Բանաւոր պատմութիւն, տեղահանութիւն եւ ինքնութիւն. հայոց ու պաղեստինցիներու պարագաները» դասախօսութիւնները, Աբրամ Ջաաթարիի բանախօսութիւնը եգիպտահայ երեք լուսանկարիչներու՝ Վան Լէոյի, Արմանի եւ Ալպանի մասին, Նալպանտեան հաստատութեան կազմակերպած հայկական եւ կովկասեան գորգերու ցուցահանդէսը, եւլն.։

ՀԱՑԿԱԶԵԱՆԻ ՀԱՑԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ

Հայագիտական Գրադարանը Հայկազեան Համալսարանի հպարտութիւններէն է։

Սկզբնական տարիներուն, Գոլէճն իր սեփական հայերէն, անգլերէն, արաբերէն եւ այլալեզու գիրքերուն համար ունէր մէկ, ընդհանուր գրադարան՝ ընդամէնը երեք հազար հատորներէ բաղկացած։ Անոնց մէջ, ընդամէնը միքանի հարիւր հաշուող հայագիտական գիրքերուն մէկ մասը կը գրաւէին Գոլէճի այդ ժամանակ միակ՝ Ուէպ կոչուող չէնքի դասարաններէն մէկը, ուր Վեր. Խրլոբեան միաժամանակ ուսումնական ծրագրին մաս կազմող հայագիտական դասանիւթերը կ՝աւանդէր։ Հայագիտական այս փոքրիկ հաւաքածոյին հիմքը կը կազմէին նախկին Կրթական Հաստատութեան եւ ապա Մեսրոպեան Մշակութային Միութեան գրադարաններուն գիրքերը։

Առաջին շրջանին, Գոլէճի գրադարանը նոր գիրքեր ձեռք բերելու համար առանձին պիւտճէ չունէր։ Գոլէճի Հայկական Ակումբը աւանդաբար «Հայ Գիրքի Շաբաթ» կը կազմակերպէր, որուն ընթացքին հայ ուսանողները կամ ուսումնական հաստատութեան այլ բարեկամները սրտաբուխ նուէրներով կը ճոխացնէին գրադարանի հայագիտական բաժինը։ Նոյն նպատակով Հայկական Ակումբը միքանի առիթներով կազմակերպած է նաեւ հասութաբեր ձեռնարկներ, որոնց ընթացքին գոյացած եկամուտին չնորհիւ կարելի եղած է գրադարանին համար կահոյք ու նոր հատորներ գնել։ Միաժամանակ՝ չնորհիւ Գոլէճի խնամակալութեան ու գրադարանի պատասխանատուներու ջանքերուն, գրադարանը տեւականօրէն հայագիտական բնոյթի գիրքեր իբրեւ նուէր կը ստանար ամերիկահայ բարեկամներէ, Լիզպոնի Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան Հայկական Բաժանմունքէն, Նիւ Եորքի

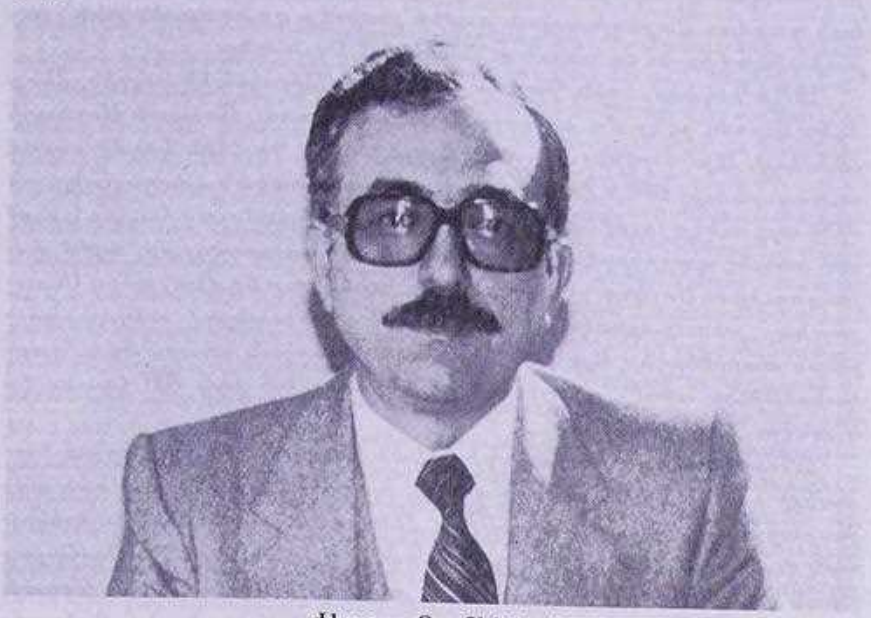
«Հայ Գրքի Բարեկամներէն», իսկ 1960ականներէն սկսեալ՝ Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէէն[28]։ Այս միջոցներով Գոլէճի գրադարանի հայագիտական գիրքերուն քանակը ընդամէնը մի քանի տարիէն հատեց երկու հազարի սահմանը՝ մինչեւ որ 1962ին Գոլէճի գրադարանի անգլերէն, արաբերէն, ինչպէս նաեւ հայագիտական հաւաքածոները տարէցտարի ճոխացնելու նպատակով հաստատուեցաւ յատուկ պիւտճէ։ Պէտք է ընդգծել, որ ի տարբերութիւն Գոլէճի անգլերէն գրադարանին, որուն նպատակը միայն ուսանողներուն կարիքները բաւարարելն է, հայագիտական հաւաքածոն՝ ի սկզբանէ կը համալրուէր աւելի համընդգրկուն սկզբունքով՝ նկատի ունենալով վերջինիս կարեւորութիւնը հայագիտական հետազօտութիւնները առհասարակ Լիբանանէն ներս յառաջ տանելու ուղղութեամբ։

1963ի Ճունիսին Գոլէճի գրադարանը օժտուեցաւ նաեւ փոքրիկ թանգարանով մը, ուր սկզբնական շրջանին կը ցուցադրուէին Կիլիկեան Հայաստանի մօտ 300 դրամներ եւ հայկական տպագրութեան հնագոյն շրջանի նմուշներ։ Բացման հանդիսութեան ընթացքին ելոյթ ունեցան Վեր. Խրլոբեան («Հնութիւններն ու իրենց արժէքը» թեմայով) ու դրամագէտ Ասպետ Տօնապետեան։ Վերոյիշեալ դրամները գրադարանէն ներս ցուցադրուած մնացին մինչեւ քաղաքացիական պատերազմի բռնկումը, իսկ հնատիպ գիրքերը այժմ միացուած են հայագիտական ընդհանուր հաւաքածոյին։

1961ին, գրադարանը փոխադրուած էր Մեխակեան շէնքի երրորդ յարկը։ 1965ին, հայագիտական բաժինը, որ արդէն մօտ 5000 հատոր կը հաշուէր, առանձնացաւ ընդհանուր (այսինքն՝ ընդհանրապէս անգլերէն) գրադարանէն եւ հաստատուեցաւ Մեխակեանի երկրորդ յարկին ընդարձակ լսարաններէն մէկուն մէջ։ Այս միջոցին է, որ գրադարանէն ներս իբրեւ հայագիտական հաւաքածոյի գծով գրադարանապետի օգնական աշխատանքի կոչուեցաւ ընդհանուր պատմութեան մէջ մասնագիտացած Գոլէճի շրջանաւարտներէն Ժիրայր Դանիէլեան, որ տակաւին ուսանող եղած ժամանակ սկսած էր աշխատիլ գրադարանէն ներս։ Գրադարանի ընդհանուր պատասխանատուն մնաց Նորա Շիրէճեանը, որ իր մասնագիտական կրթութիւնն ստացած էր ԱՄՆի մէջ։

Յետագային, Դանիէլեան շարունակեց հայագիտական գրադարանի գործերը վարել Շիրէճեանի յաջորդներուն՝ Նուարդ Եաղլեանի (պաշտօնակատար) եւ Նշան Պասմաճեանի անուանական վերահսկողութեան ներքոյ՝ 1967էն ետք իբրեւ օգնական ունենալով նոյնպէս Գոլէճի շրջանաւարտներէն Մովսէս Այթունեանը։ Գործնականօրէն, Հայագիտական Գրադարանը կը գործէր իբրեւ անկախ միաւոր՝ Հայագի-

տական Ամբիոնի իրարայաջորդ վարիչներուն հետ համագործակցաբար։

Ժիրայր Դանիէլեան

Այս ընթացքին, Գոլէճի գրադարանին հայագիտական մասը միջին հաշուով տարեկան կը համալրուէր 500 նոր գիրքերով, որոնց չուրջ կէսը՝ արդէն Գոլէճին կողմէ հաստատուած պիւտճէին հաշուոյն։ Ան միաժամանակ կանոնաւորաբար կը ստանար 50 անուն հայրենի եւ սփիւռքահայ ընթացիկ թերթ ու պարբերական, սակայն գրադարանի հայագիտական օտարալեզու գիրքերու հաւաքածոն տակաւին չատ սահմանափակ կը մնար։

19 Ցունուար 1968ին, Գոլէճը կազմակերպեց Հայագիտական Գրադարանի ծանօթացման հանդիսութիւն, ուր Գերշ. Տ. Գարեգին Եպս. Սարգիսեան հանդէս եկաւ «Հայագիտութիւնը Սփիւռքի մէջ» դասախօսութեամբ։ Նոյն օրը՝ Փրոֆ. Ալեքսան Պեզճեանի մահուան 30ամեակին առթիւ, գրադարանէն ներս տեղի ունեցաւ վերջինիս դիմանկարի բացման արարողութիւնը։

Շուտով հայագիտական գիրքերու շարունակական ճը պարտադրեց, որ գրադարանի այդ բաժինը 1968-69 տարեշրջանի ընթացքին կըրկին փոխադրուի՝ այս անգամ Ուէպ չէնքի երրորդ յարկը, որ յատուկ կերպով կառուցուեցաւ իբրեւ գրադարան ծառայելու համար։ Հայագիտական Գրադարանին կից տեղադրուեցաւ նաեւ Հայագիտական Ամբիոնի գրասենեակը։ Միւս կողմէ, ընդհանուր գրադարանա-

վար Պասմաճեանի Հայկազեանէն հեռանալէն ետք, անգլերէն ու հայագիտական գրադարանները լրիւ անջատուեցան իրարմէ։ Դանիէլեան դարձաւ Հայագիտական բաժնի լիարժէք գրադարանապետ՝ շարունակելով իրրեւ օգնական ունենալով Ալթունեանը։

1971ի Դեկտեմբերին, Գոլէճը՝ Ուէսլի եւ Մեխակեանի կողքին, ձեռք ձգեց երրորդ շէնք մը, որ կոչուեցաւ Նուիրատու Ստեփան Մուկարի անունով։ Այս վերջինս վերանորոգուեցաւ եւ Գոլէճին կողմէ սկսաւ օգտագործուիլ 1973ի Հոկտեմբերին։ Հայագիտական գրադարանը, որ մինչ այդ ունէր շուրջ 12,500 գիրքերէ եւ 2000 կազմուած հատոր (շուրջ 300 անուն) պարբերականներէ բաղկացած հաւաքածոյ մը, այժմ փոխադրուեցաւ Մուկար շէնքի երկրորդ յարկը, ուր կը մնայ ցարդ (ի բացառեալ քաղաքացիական պատերազմի հետեւանքով տեղափոխութեան տարիներէն)։ Այս շրջանին, հայագիտական օտարալեզու գրականութիւնը արդէն զգալիօրէն աճած եւ աւելի քան 600 հատոր կը կազմէր։

1973ի Փետրուարին Հայագիտական Գրադարանը որոշեց՝ աշխատանքի սովորական ժամերէն դուրս, իր դուռները հանրութեան առջեւ բաց պահել նաեւ Երեքշաբթի ու Հինգշաբթի օրերը՝ մինչեւ երեկոյեան ժամը իննը։ Այդ առթիւ գրադարանի աշխատանքը լիբանահայութեան աւելի ծանօթացնելու համար յօդուածներ լոյս տեսան Ազդակ, Երիտասարդ Հայ, Ջարթօնք, Պատանեկան Արձագանգ եւ Ջանասէր պարբերաթերթերուն մէջ։ Հանրութեան համար այս դրութիւնը շարունակուեցաւ մինչեւ քաղաքացիական պատերազմի բռնկումը։

1974ին հրապարակուեցաւ նաեւ Հայկազեան Գոլէճի Հայագիտական Գրադարանի պարբերական մամուլի առաջին մատենագիտական ցանկը, որ կազմեր էր Ժիրայր Դանիէլեան՝ իր օգնականուհի Ալթունեանի հետ։ 1982ին, սոյն ցանկը ունեցաւ վերափոխուած, երկրորդ հրատարակութիւն մը։

1975ին սկիզբ առած քաղաքացիական պատերազմի ընթացքին, Հայագիտական Գրադարանը քանիցս հարուածուեցաւ կոյր հրթիռներէ։ Գրադարանին ծանր վնասներ հասցուց Հայկազեանի Քանթարիի շէնքերուն մօտ լիբանանեան քաղաքական գործիչ Ուալիտ Ժումպլաթի դէմ 1982ին գործադրուած մահափորձը՝ ականուած ինքնաշարժի մը միջոցով, որուն զոհ գնաց նաեւ Գոլէճի ուսանողներէն մէկը։ Բարեբախտաբար, գրադարանի հայագիտական հաւաքածոն կարողացաւ այս բոլոր վտանգներն անցընել առանց մեծ վնասներ կրելու։

Պատերազմի հետեւանքով թուլցան տարիներու ընթացքին գրադարանին մշակած արտասահմանեան սերտ կապերը Երեւանի Ալեքսանդր Միասնիկեանի անուան Հանրային Գրադարանին (ներկայիս՝ Հայաստանի Ազգային Գրադարան), Եղիշէ Չարենցի անուան Գրակա-

նութեան եւ Արուեստի Թանգարանին, Գիտութիւններու Ակադեմիայի Գունդամենտալ (Հիմնակազմ) Գրադարանին, Մաշտոցեան Մատենադարանին, Երեւանի Պետական Համալսարանի Գրադարանին, Վենետիկի ու Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութիւններուն, Փարիզի Նուպարեան Գրադարանին, Նոր Ջուղայի Սուրբ Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանին, Ջմմառու վանքի Մատենադարանին ու հայագիտական այլ կեդրոններու հետ[29]: 1980ականներու սկիզբը, օրինակ, լուրջ մտահոգութիւն դարձած էր այն, որ Հայաստանէն կանոնաւորաբար չէին ստացուեր հայագիտական նոր հրատարակութիւններ: Այս բացը մասամբ լրացնելու համար, Հայագիտական Ամբիոնի վարիչ Քասունի ու Հայագիտական Գրադարանի պետ Դանիէլեան Հայաստան կատարած իրենց բազմաթիւ անձնական կամ պաշտօնական այցելութիւններուն ընթացքին, կ'աշխատէին հայրենի նոր գիրքերով եւ այլազան ներեւանեան պարբերականներու Հայկազեանի մէջ նախապէս պակսող թիւերով համալրել գրադարանի հաւաքածոն[30]: Այսպիսի հետեւողականութեան չնորհիւ է, որ Հայագիտական Գրադարանի հաւաքածոն նոյնիսկ ապահովական ծանր օրերուն չարունակեց կանոնաւոր աճ արձանագրել՝ 1978-79ին հասնելով 13,000, 1984-85ին՝ 16,500 հատորի: Միաժամանակ, գրադարանի կազմուած հայերէն պարբերականները 1978-79ին գերազանցեցին 2,500, իսկ 1984-85ին՝ 4,000 հատորը:

Պատերազմի ընթացքին, Հայկազեանի Հայագիտական Գրադարանը համալրելու իւրայատուկ միջոց դարձաւ անծանօթ հայ տուներէ զինեալ տարրերու կամ աւազակներու կողմէ կողոպտուած եւ փողոցներու մայթերուն աժանօրէն վաճառուող հայերէն ձեռագիր մատեաններու (թիւով՝ 14), հնատիպ եւ հազուագիւտ թանկարժէք գիրքերու գնումները Դանիէլեանի ու Քասունիի կողմէ: Երբ առիթով մը ակնյայտ դարձաւ որ այդ միջոցով «փրկագնուած» հատորներուն մէկ մասը նախապէս եղած էր Համազգային Մշակութային Միութեան ականաւոր գործիչ Վահէ Սէթեանի սեփականութիւնը, նախագահ Մարգարեանի համաձայնութեամբ վերջիններս վերադարձուեցան տիրոջը:

Պատերազմի սկզբնական շրջանին, Հայկազեանի գոյգ գրադարաններու պաշտօնեաները, թիւով՝ եօթ, ցրուեցան: Դանիէլեան ժամանակաւորապէս ստանձնեց երկու գրադարաններուն պետի համատեղ պարտականութիւնները: Երբ յայտնի դարձաւ, սակայն, թէ քաղաքական անապահով վիճակը երկար կրնայ տեւել եւ ըստ այնմ պէտք է անոր յարմարիլ, գրադարանները եւս սկսան նոր պայմաններուն համեմատ վերակազմակերպուիլ: Ալթունեան որոշ ժամանակ չարունակեց մնալ հայագիտական գրադարանապետի օգնական, իսկ անոր Ֆրանսա մեկնելէն ետք, կարճ ժամանակով գայն փոխարինեց Միմի Միհրան-

եան։ Ապա՝ մինչեւ 1987, Դանիէլեան Հայագիտական Գրադարանէն ներս մնաց միակ պաշտօնեան։

1985ին Հայկազեան Գոլէճը փոխադրուեցաւ Արեւելեան Պէյրութ եւ ժամանակաւորապէս տեղաւորուեցաւ Մար Միխայէլ թաղամասին մէջ գտնուող հայ աւետարանական Բեթանիա կեդրոնին մէջ։ Քանի որ այս չէնքը բաւական փոքր էր, Հայագիտական Գրադարանի ուսանողութեան համար անմիջականօրէն անհրաժեշտ չեղող բազմաթիւ գիրքեր սնտուկներու մէջ մնացին մինչեւ որ Գոլէճը կարողացաւ ձեռք ձգել Արեւելեան Պէյրութի Ժէյթաուի թաղամասի նախկին «Քրիստոնէական Բժշկական Կեդրոն» (C.M.C.) հիւանդանոցի չէնքը եւ հոն տեղափոխուիլ 1987ին։ Գոլէճի այս նոր, ժամանակաւոր չէնքը համեմատաբար աւելի լայն էր քան նախորդը եւ այստեղ հնարաւոր եղաւ, որ Հայագիտական Գրադարանը մասամբ վերագտնէ իր նախկին դերը ե՛ւ Գոլէճի ուսանողութեան ե՛ւ լիբանանեան հասարակութեան համար։

1987ին, Ժիրայր Դանիէլեան հեռացաւ Հայկազեանէն՝ ստանձնելու համար ՀԲԸՄի Ցովակիմեան-Մանուկեան Մանչերու Երկրորդական վարժարանի տնօրէնի պաշտօնը։ Զինք իբրեւ անգլերէն ու հայագիտական զոյգ գրադարաններու համատեղ վարիչ փոխարինեց իր տիկինը՝ Զուարթ Դանիէլեանը, որ նոյնպէս Հայկազեան Գոլէճի շրջանաւարտ էր եւ Հայկազեանի անգլերէն գրադարանէն ներս առաջին անգամ աշխատիլ սկսած էր 1964ին։ Նոյն տարին, իբրեւ Հայագիտական Գրադարանի օգնականուհի աշխատանքի ընդունուած էր նաեւ Վերա Կոստանեան։

Զ. Դանիէլեան ու Կոստանեան առ այսօր կը շարունակեն նոյն հանգամանքով պաշտօնավարել Հայկազեան Համալսարանի գրադարանին մէջ, թէեւ վերջին տարիներուն լուրջ ծրագիրեր կը մշակուին Համալսարանի անգլերէն ու հայագիտական գրադարանները վարչականօրէն վերստին տարանջատելու եւ Հայագիտական Գրադարանը առանձին, մասնագէտ գրադարանավարով մը օժտելու ուղղութեամբ։

Ի վերջոյ, Հայկազեան Համալսարանն ու Հայագիտական Գրադարանը 1997ին վերադարձան Պէյրութի Քանթարի թաղամասի նախապատերազմեան իրենց կեդրոնատեղին։ Քաղաքական համեմատաբար խաղաղ իրավիճակը, գրադարանային աւելի յարմարաւէտ պայմանները եւ միջազգային հաղորդակցութիւնը հեչտացնող նորանոր միջոցները առիթ ընծայեցին, որ կամաց-կամաց վերահաստատուին արտասահմանեան կապերը։ Հայագիտական Գրադարանը վերստին մատչելի դարձաւ լիբանանցի եւ յատկապէս լիբանանահայ մտաւորականութեան ու գիտահետազօտողներուն։ 1998ին եւ 1999ին Հայաստան կատարած իր զոյգ այցելութիւններուն ընթացքին, Հայագիտական Ամբիոնի նոր վարիչը կարողացաւ Հայագիտական Գրադարանին համար

հաւաքել վերջին տասնամեակին լոյս տեսած չուրջ 1000 անուն նոր գիրքեր եւ բազում թերթերու եւ պարբերականներու Գրադարանին պակսող համարներ։

Զուարթ Դանիէլեան

Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Գրադարանը ներկայիս գործող Մերձաւոր Արեւելքի ամէնահարուստ եւ ամէնակազմակերպուած մասնագիտական գրադարաններէն է։ 2000ին ան ունի չուրջ 24,000 անուն գիրք եւ աւելի քան 5,500 կազմուած հատոր պարբերական։ Այս հաւաքածոյին մէջ իրենց կարեւոր բաժինն ունին նախապէս լիբանանահայ հասարակական գործիչներ Գերսամ Ահարոնեանի, Գրիգոր Պողարեանի, Սիրան Սեզայի եւ բժիշկ Անդրանիկ Մանուկեանի անհատական գրադարաններուն մաս կազմած գիրքերը, որոնք անձամբ կամ իրենց հարազատներուն կողմէ նուիրաբերուած են Հայկազեանին։ Հայագիտական Գրադարանի յաջորդական պատասխանատուները հաւաքածոն ճոխացնելու համար միաժամանակ տարիներու ընթացքին կարեւոր հաւաքական գնումներ կատարած են Արտաշէս Տէր-Գէորգեանէն, Արտաշէս Տէր Խաչատուրեանէն, Կարօ Գէորգեանէն, Տիգրան Թոսպաթէն, Գառնիկ Գիւզալեանի հարազատներէն, Գուրգէն Գապաքեանէն, Հրանդ Գանգրունիէն եւ այլ գրքահաւաքներէ։

Գիրքերու ներկայ հաւաքածոյին մէջ կան բազմաթիւ հնատիպեր, որոնցմէ հնագոյնը 1666ին Ոսկան Երեւանցիի կողմէ Ամսթերտամի

մէջ հայերէնով տպագրուած Աստուածաշունչի մէկ օրինակն է։ Գրադարանի սեփականութիւնն է նաեւ Մովսէս Խորենացիի Հայոց պատմութեան 1695 թուականի առաջին հրատարակութեան մէկ օրինակը։ Միաժամանակ, բազմաթիւ արժէքաւոր հատորներ կան ԺԸ. եւ ԺԹ. դարերէն։ Բաւական հարուստ է նաեւ գրադարանի հայատառ թրքերէն գիրքերու բաժինը։ Իսկ վերջին տարիներուն, յատուկ ուշադրութիւն կը դարձուի ձեռք ձգելու համար օտարալեզու (յատկապէս՝ անգլերէն) հայագիտական գրականութիւն։

Հայագիտական Գրադարանի հայկական թերթերէն ու պարբերականներէն կարեւոր են Բազմավէպի (Վենետիկ), Հանդէս ամսօրեայի (Վիեննա), Արեւելեան մամուլի (Զմիւռնիա), Մեղուի (Կ. Պոլիս), Հայրենիքի (Կ. Պոլիս), Մուրճի (Թիֆլիս), Միտնի (Երուսաղէմ), Շտեմարան պիտանի գիտելեացի (Զմիւռնիա), Արարատի (Վաղարշապատ) եւ Ազգագրական հանդէսի (Թիֆլիս) համարեա ամբողջական ժողովածուները։ Ժամանակակից թերթերու եւ պարբերականներու հաւաքածոյին մէջ զգալի է 1950ականներու վերջէն սկսեալ լիբանանահայ մամուլի օրկաններու, ինչպէս նաեւ հայաստանեան եւ արտասահմանեան հայերէն, անգլերէն ու ֆրանսերէն հայագիտական պարբերականներու չարքերու համարեա ամբողջական ներկայութիւնը։ Գրադարանը 2000ին կը շարունակէր Հայաստանէն, Լիբանանէն եւ Սփիւռքի հայաշատ այլ կեդրոններէն կանոնաւորաբար ստանալ 136 անուն հայկական թերթ ու պարբերական։

Գրադարանի սեփականութիւնը կը կազմեն նաեւ 50 միքրոֆիլմ (Պէյրութի Ազդակ օրաթերթի եւ Թրքական միքանի թերթերու որոշ տարիներու հաւաքածոներ), Հայաստանի պատմութեան ու ներկային վերաբերող տարբեր լեզուներով աւելի քան 30 քարտէսներ, հայերէնով եւ անգլերէնով հայկական գեղարուեստական ու փաստագրական աւելի քան 80 տեսաերիզներ, 25 գեղանկարներ, 50 ձայնապնակներ եւ չարք մը արխիւային նիւթեր։ Վերջինիս չարքին են համալսարանին իր անունը չնորհած, Ի. դարու սկիզբի հայ աւետարանական մանկավարժ Արմենակ Հայկազեանի սեփական արխիւը, դասաւանդութեանց համար վերջինիս պատրաստած գրպանի հանրագիտարանը, նոթերն ու դասագիրքերը, որոնք ներկայիս ցուցադրուած են գրադարանի անգլերէն բաժնին յատկացուած յարկին վրայ։

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԸ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի՝ Հայկազեան Համալսարանի միակ գիտական հրատարակութեան առաջին հատորը (1970) լոյս տեսաւ 1971ի սկիզբը։ Այս տարեգիրքը հաստատութեան երկարամեայ դասախօսներէն Երուանդ Քասունիի մտայղացումն էր։ Ինչպէս ընդ-

գծուած էր առաջին հատորի խմբագրականին մէջ, ան ի սկզբանէ կը փափաքէր տարեգիրքը «ժամադրավայրը դարձնել հայագիտութեան տարբեր բնագաւառներով պարապող մեր մտաւորականներուն»։

Առաջին հատորի բոլոր յօդուածագիրները Լիբանանէն էին։ Տպագրուած էին նաեւ միքանի գրախօսութիւններ, իսկ - քանի որ հատորի պատրաստութեան շրջանը զուգադիպած էր Վեր. Խրլոբեանի վախճանման - վերջին միքանի էջերը յատկացուած էին հանգուցեալի յիշատակին։

Վերոյիշեալ խմբագրականին մէջ նշուած էր.- «անկասկած որ նաեւ կը ցանկանք հայրենի մտաւորականներու գործակցութիւնը»։ Այս փափաքն իրականացաւ առաջինին կրկնակի ծաւալը ունեցող երկրորդ հատորէն (1971) սկսեալ։ Յաջորդող տարիներուն, ՀՀՀն Հայաստանէն ուղարկած իրենց աշխատակցութիւններով հարստացուցին Մուրադ Հասրաթեան, Գէորգ Խրլոբեան, Արմէն Զարեան, Բագրատ Ուլուբաբեան, Լեւոն Խաչիկեան, Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի նախագահ Վարդգէս Համազասպեան եւ ուրիշներ։ Ի դէպ, Կապի Կոմիտէն կարեւոր դեր կը խաղար Հայաստանէն յօդուածներու առաքումը կազմակերպելու մէջ։ ՀՀՀի Ը. հատորին (1980) մէջ լոյս տեսած են հայ միջնադարեան փիլիսոփայ Դաւիթ Անյաղթի 1500ամեակին առթիւ Երեւանի մէջ կազմակերպուած միջազգային գիտաժողովի ընթացքին խորհրդային չորս մասնագէտներու կողմէ ընթերցուած զեկուցումներու շարադրանքը, որոնց ռուսերէնէ հայերէն թարգմանութիւնը հաւանաբար կատարուած էր դարձեալ Կապի Կոմիտէի կարգադրութեամբ։

ՀՀՀի երկրորդ հատորին մէջ աւելցուած էր մահագրականներու բաժին, որ կանոնաւորապէս շարունակուեցաւ մինչեւ 1991 եւ վերականգնուեցաւ 1999ին։

ՀՀՀի առաջին 10 հատորներուն մէջ իրրեւ միակ խմբագիր նշուած է Երուանդ Քասունիի անունը։ Անկասկած, որ ան իր վրայ վերցուցած էր պահանջուող ծանր աշխատանքի մեծագոյն բաժինը[31]։ Ըստ Գոլէճի նախկին տեսուչ, Վեր. Ճինպաշեանի, սակայն, Հանդէսի հրատարակութիւնն այդ տարիներուն ամբողջ Հայագիտական Ամբիոնին մտահոգութիւնն էր։ Իւրաքանչիւր հատորի պատրաստութեան ընթացքին գլխաւորաբար կը հսկէին Քասունի եւ ամբիոնի յաջորդական վարիչները։ Քասունիի հատորները խմբագրելու ընթացքին անուրանալի օժանդակութիւն ցուցաբերած են Ժիրայր Դանիէլեան, Մովսէս Ալթունեան, Յակոբ Պարսումեան եւ նոյնինքն Ճինպաշեան։ Քասունի, Դանիէլեան ու Ճինպաշեան միաժամանակ սեփական յօդուածներով յաճախակի կ՚աշխատակցէին Հանդէսին։

Բացի խմբագրական կազմէն, ՀՀՀ-ն շուտով իր շուրջ կրցաւ հաւաքել խումբ մը լիբանանահայ եւ սփիւռքահայ հայագէտներ, որոնցմէ Զաւէն Մսրլեան, Պարոյր Աղպաշեան, Լեւոն Վարդան, Ասպետ Տօնապետեան, Պերճ Սապպաղեան, Լեւոն Մինասեան, իսկ աւելի նուազ յաճախականութեամբ՝ Արտաշէս Տէր-Խաչատուրեան, Վահէ Օշական, Զարեհ Պտուկեան, Փասքալ Փապուճեան, Սեդա Տատոյեան ու Մինաս Գոճայեան կանոնաւորաբար յօդուածներ կը մատակարարէին Հանդէսին։

ՀՀՀի առաջին հինգ հատորները լոյս տեսան կանոնաւորաբար՝ տարեկան դրութեամբ։ Զ. եւ Ժ. միացեալ հատորները, սակայն, գլխաւորաբար քաղաքացիական պատերազմի վերիվայրումներուն հետեւանքով, հրապարակ իջան համապատասխանաբար չորս եւ երեք տարի ուշացումով։

Հ. Անդրանիկ վ. Կոռնեան

Հայկազեանի Արեւելեան Պէյրութ փոխադրութիւնն ու Քասունիի Հաստատութենէն հեռանալը պատճառ հանդիսացան, որ 1984էն ետք ՀՀՀի հրատարակութիւնն անգամ մը եւս ընդհատի, այս անգամ՝ եօթ տարիով։ Ի վերջոյ, Խնամակալ Մարմինը 1989ին որոշեց վերսկսիլ Հանդիսի հրատարակութիւնը եւ Քասունիէն խնդրեց, որ Գոլէճի տնօրէնութեան տրամադրէ իր մօտ եղած եւ Հանդիսին վերաբերող բոլոր

նիւթերը։ Վարչական տեսուչ Զոլաքեան կը վկայէ, որ ՀՀՀի գոյատեւումն ապահովելու ուղղութեամբ չատ մեծ եղաւ դերը այն հաւատքին, զոր Խնամակալ Մարմնի անդամ, բժիշկ Ռոբովթ Զորպաճեան ունէր տարեգիրքի առաքելութեան նկատմամբ։

ՀՀՀի նոր պատասխանատու խմբագիր նշանակուեցաւ Հ. Անդրանիկ վ. Կռանեան, որ Գոլէճի այցելու դասախօսներէն էր եւ Հանդէսի ընդհատման տարիներուն վերջինս վերահրատարակելու հետեւողական ջատագովներէն եղած։ Կռանեան կը վկայէ թէ «օրին մէկը, ի չգոյէ ուրիշին, ձեռքերուս մէջ դրուած գտայ ՀՀՀն, անտէր մնացած երախայի մը նման, որուն ծնողքը լքած էր գինք»։ Ան՝ սկզբնական շրջանին, յանձն առաւ պատասխանատու խմբագրի պաշտօնը ստանձնել միայն երկու տարուան համար՝ յուսալով, որ մինչ այդ Գոլէճի ղեկավարութեան ու Քասունիի միջեւ առկայ տարակարծութիւնները կը հարթուին եւ վերջինս կը վերադառնայ իր նախկին աշխատանքին։

Մինչ այդ, Կռանեանի գլխաւորութեամբ ստեղծուեցաւ նոր խմբագրական կազմ մը, որուն անդամակցեցան Գոլէճի հայագիտական դասախօսներէն Պարոյր Աղպաշեան, Արշալոյս Թոփալեան ու Կարօ Ցովհաննէսեան։ Սոյն կազմն ստիպուեցաւ աշխատանքի ձեռնարկել համարեա ոչինչէն եւ ԺԱ. հատորը լոյս ընծայեց 1991ին։ Յաջորդ՝ ԺԲ. հատորը լոյս տեսաւ ընդամէնը տարի մը ետք՝ մասամբ փոփոխուած խմբագրական կազմով։ Աղպաշեանն ու Ցովհաննէսեանը փոխարինելու եկած էին Ժիրայր Դանիէլեան ու Լեւոն Վարդան, որոնց 1993ին միացաւ Անդրանիկ Տագէսեան։

Կռանեանի վերցուցած սկիզբը առժամեայ թուացող յանձնառութիւնը աստիճանաբար վերածուեցաւ մնայունի։ Պատասխանատու խմբագրին չուրջ հետզհետէ ստեղծուեցաւ բաւականին կայուն կազմ մը։ Թոփալեանին, Դանիէլեանին, Լեւոն Վարդանին ու Տագէսեանին եկան միանալու Արտա Էքմէքճի եւ Արա Սանճեան (երկուքն ալ՝ 1998ին)։ Հանդէսի խմբագրումը դարձաւ հաւաքական աշխատանք։ Խմբագրութեան բոլոր անդամները պարբերական ժողովներ գումարելով միասեղ կ՚առնէին ստացուած յօդուածները հրատարակելու, ի պահանջել հարկին զանոնք որոշ խմբագրման ենթարկելու, ինչպէս նաեւ շատ այլ թեքնիք բնոյթի որոշումներ։ 1992ին Լեւոն Վարդանի հետ կնքուեցաւ յատուկ պայմանագիր, որուն հիմամբ Հանդէսի խմբագրական, բնոյթի աշխատանքի կարեւոր մէկ մասը՝ մինչեւ 1997, կ՚իյնար վերջինիս ուսերուն վրայ. այս պատասխանատուութեան փոխարէն, ան Համալսարանական Գոլէճէն ներս երկու դասանիւթ աւանդելու համարժէք վարձատրութիւն կը ստանար[32]։ Հատորին հրատարակչական աշխատանքները վստահուած էին Տագէսեանին, որուն քով կը կեդրոնանայի Հանդէսին վերաբերող նիւթերն ու թղթակցու-

թիւնները։ Յատուկ վարձատրութիւն նշանակուեցաւ նաեւ խմբագրակազմի միւս անդամներուն համար եւս, եւ վերջիններս՝ Հաստատութեան տնօրէնութեան նիւթական ու բարոյական աջակցութեամբ, յաջողեցան - արդէն իսկ ամբողջ տասնամեակ մը - իւրաքանչիւր տարի ընթերցողներուն մատուցել հերթական, նոր հատոր մը։ Այս ուղղութեամբ նշանակալից եղաւ նաեւ 1997էն ի վեր Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան Հայագիտական Բաժանմունքի տրամադրած նիւթական օժանդակութիւնը։

Հանդիսի առաջին տաս հատորներէն իւրաքանչիւրին տպաքանակը եղած է 500, իսկ ԺԱ.-ԺԹ հատորներունը՝ 400։

ՀՀՀի յետ-պատերազմեան առաջին երկու՝ ԺԱ. եւ ԺԲ. հատորները ընդհանուր առմամբ կը պարփակէին սփիւռքահայ մասնագէտներու յօդուածներ։ Իւրաքանչիւր հատորին մէջ Հայաստանէն առաքուած միակ աշխատակցութիւնը - երկու պարագային ալ - կը պատկանէր Հենրիկ Բախչինեանի։ Հետզհետէ, սակայն, ընդլայնեցաւ Հանդիսի հայրենի յօդուածագիրներու շրջանակը։ Վերջին տասնամեակին Հայաստանէն ՀՀՀին ամէնահետեւողական աշխատակիցները եղած են՝ Հենրիկ Բախչինեանի կողքին, Պետրոս Յովհաննիսեան, Արտակ Մովսիսեան, Բարկէն Յարութիւնեան, Գրիգոր Յակոբեան, Սարգիս Փանոսեան, Ռաֆայէլ Մաթեւոսեան, Արծուի Բախչինեան, եւլն.։ Իսկ նոյն ժամանակահատուածի Հանդիսի սփիւռքահայ աշխատակիցներէն յիշատակութեան արժանի են Վեր. Վահան Թուրիկեան, Զաւէն Մսըրլեան, Արթիւր Պէյլերեան, Տէր Ներսէս քահանայ (Վրէժ) Ներսէսեան, Լեւոն Մինասեան ու Վարդան Մատթէոսեան։ Կարելի չէ մոռնալ նաեւ Հաստատութեան անգլերէն գրականութեան երկարամեայ դասախօս Ինկրիտ Սըմանի տրամադրած հերթական յօդուածները։

Հանդիսի ԺԵ. եւ ԺԶ. հատորները թեմատիկ բնոյթ ունին, համապատասխանաբար նուիրուած ըլլալով Հայկական Յեղասպանութեան 85ամեակին եւ Հայ Աւետարանական Եկեղեցիի հիմնադրութեան 150ամեակին։ 1998ին, Հանդիսի ԺԸ. հատորին հետ առանձին գրքոյկով լոյսին եկաւ Սագօ Օգնայեանի նախաձեռնութեամբ եւ աշխատասիրութեամբ պատրաստուած Հանդիսի առաջին 18 հատորներու մատենագիտութիւնը։

17 Փետրուար 1993ին՝ ՀՀՀի ԺԲ. հատորի (1992) լոյս ընծայման առթիւ, խմբագրութիւնը առաջին անգամ լիբանանահայ ընթերցասէր հասարակութեան համար կազմակերպեց հանդիպում-հիւրասիրութիւն մը։ Այսպիսով սկիզբ դրուեցաւ Հանդիսի իւրաքանչիւր նոր հատորը հրապարակային նոյնատիպ ձեռնարկով մը նշելու սովորոյթին, որ հետեւողականօրէն կը շարունակուի առ այսօր։ Տարեկան այս հաւաքոյթներուն որպէս կանոն կը հրաւիրուին ու խօսք կ՝առնեն լիբա-

նանաբնակ կամ այդ միջոցին Լիբանան գտնուող հայրենի կամ այլ հայագէտներ, ինչպէս Լիբանանի մօտ Հայաստանի դեսպան Երուանդ Մելքոնեան, Վլադիմիր Բարխուդարեան, Հենրիկ Էդոյեան, Անդրանիկ Զէյթունցեան, Գերշ. Տ. Զարեհ Արք. Ազնաւորեան, Հոգշ. Տ. Շահան Վրդ. Սարգիսեան։

ՀՀՀի մէջ լոյս տեսած գիտական յօդուածներն ու գրախօսականները գերազանցապէս հայերէն են։ Քիչ թիւով յօդուածներ լոյս տեսած են անգլերէնով ու ֆրանսերէնով։ Եղած են նաեւ իտալերէն եւ արաբերէն եզակի աշխատակցութիւններ։ Միւս կողմէ, առաջին հատորէն ի վեր սովորութիւն եղած է հայատառ յօդուածներուն կցել անգլերէն ամփոփում մը, իսկ օտարալեզու յօդուածներուն՝ հայերէն։

ՀԱՑ ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՈՒՍՄԱՆՑ ՀԻՄՆԱՐԿԸ

15 Մայիս 1975ին, գոլէճի Խնամակալ Մարմինը՝ համաձայն գտնուելով Վեր. Յովհաննէս Ահարոնեանի առաջարկին, որոշեց Հայագիտական Ուսմանց Կեդրոնի հովանաւորութեան ներքոյ հաստատել նաեւ Հայ Աւետարանական Ուսմանց Հիմնարկ մը՝ ուսումնասիրելու համար Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ պատմութիւնը, աստուածաբանութիւնն ու եկեղեցաբանութիւնը (ecclesiology)։

Այս ուղղութեամբ որպէս առաջին քայլ, 1975ի Մայիսին, Պէյրութ հրաւիրուեցաւ Վեր. Յակոբ Զագմագճեան՝ Գոլէճէն ներս Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ Ծագման ու պատմութեան մասին չորք մը դասախօսութիւններ տալու համար։ Այդ առթիւ, Հայագիտական Ամբիոնը 19 Մայիսին՝ ի պատիւ Տէր եւ Տիկին Զագմագճեաններուն, կազմակերպեց ընդունելութիւն մը։ Ծրագրուած էր Զագմագճեանի դասախօսութիւնները հրատարակել առանձին հատորով մը՝ անմիջապէս որ քաղաքացիական պատերազմի բռնկման հետեւանքով վատթարացած քաղաքական պայմանները ներէին, բայց անապահով կացութեան տարուէ տարի երկարումը արգելք հանդիսացաւ այս ծրագրի իրագործման։

Այսուհանդերձ, հիմնարկը շարունակեց գործել չուրջ մէկ տասնամեակ։ Ան ունէր իր առանձին պիւտճէն։ Հիմնարկի աշխատանքներու ծիրէն ներս, Վեր. Մանասէ Շնորհօքեան չուրջ երկուքուկէս տարի՝ 1976-77ին, կազմեց հայ աւետարանականութեան պատմութեան յատուկ քարտարան։ 1986ին՝ Հայ Աւետարանական համայնքի յառաջացման 140ամեակին առթիւ, հիմնարկը՝ Քասունիի խմբագրութեամբ, հրատարակեց *Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի* ժողովածուն, ուր տեղ գտան Վերապատուելիներ Ա. Պետիկեանի, Եղիա Քասունիի, Տիգրան Խրլոբեանի, Պարգեւ Տարագճեանի, Յովհաննէս Ահարոնեանի եւ փրոֆ. Լուիֆի Լեւոնեանի կողմէ 1946-79 թուական-

ներուն գրուած, բայց քիչ չրջանառութիւն ունեցող յօդուածներ։ Ցոբելենական այս հատորին համար ներածական յատուկ յօդուած պատրաստած էր Վեր. Ցովհաննէս Գարճեան։

Հիմնարկի գործունէութիւնը դադրեցաւ 1980ականներու կիսուն՝ քաղաքացիական պատերազմի հետեւանքով Հայկազեանի մասնաչէնքերու տեղափոխութեան եւ Քասունիի ամբիոնի վարիչի պաշտօնէն հեռանալու հետեւանքով։

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԱՑԼ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐ

Հայկազեան Համալսարանի հայկական դիմագիծը չի սահմանափակուիր Հայագիտական Ամբիոնի, Հայագիտական Գրադարանի եւ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի գործունէութեամբ։

Դեռեւս 1956-57ին կազմուեցաւ Գոլէճի Հայկական Ակումբը, որ տեսականօրէն կ՚ընդգրկէր հաստատութեան հայազգի բոլոր ուսանողները եւ գործեց առնուազն մինչեւ 1980ականներու սկիզբը։ Ակումբն իբրեւ գլխաւոր նպատակներ կը նշէր Գոլէճի գրադարանի հայագիտական բաժինը համալրելը, ուսանողութիւնը հետաքրքրող դասախօսութիւններ եւ պտոյտներ կազմակերպելը, ինչպէս նաեւ Գոլէճէն ներս հայ ազգային տօները (յատկապէս Սրբոց Վարդանանցն ու ապրիլեան Եղեռնի սգահանդէսը) կանոնաւորապէս նշելը։ Ակումբը Եղեռնի սգատօներուն համար ամէն տարի իբրեւ հիւր դասախօս կը հրաւիրէր լիբանանցի, արաբ կամ հայ պատմաբաններ կամ հասարակականդէմքեր եւ յաճախ՝ անոնց առընթեր, կը կազմակերպէր օրուան ոգիին համապատասխանող գիրքերու, լուսանկարներու եւ փաստաթուղթերու փոքր ցուցահանդէսներ։

Ներկայիս, այս աւանդոյթը կը շարունակէ Հայկազեան Համալսարանի Աւանդներու Ակումբը, որուն միաժամանակ կ՚անդամակցին հայ եւ արաբ ուսանողներ։ 23-25 Ապրիլ 1998ին, ան կազմակերպեց այցելութիւն մը դէպի Տէր Զօր, իսկ 15-27 Ապրիլ 1999ին, այս ակումբը առաջինն էր Լիբանանի մէջ, որ Եղեռնի 84րդ տարելիցին առթիւ հիւրընկալեց Լեւոն Թաշճեանի «Բռնագրաւուած Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ յուշարձաններու լուսանկարչական ցուցահանդէս»ը, որ յետագային մեծ յաջողութեամբ պիտի ճամբորդէր Հայաստան, Քանատա եւ այլուր։

Հայկական Ակումբի կողմէ տարիներու ընթացքին կազմակերպուած նշանակալից այլ միջոցառումներէն տեղեկութիւններ պահպանուած են Սայեաթ-Նովայի ծննդեան 250ամեակին (1964), Մխիթար Հերացիի ծննդեան 850ամեակին (Լիբանանահայ Բժշկական Միութեան հովանաւորութեամբ, 1968) նուիրուած հանդիսութիւններուն, 1977-78ին տեղի ունեցած Հայկական Շաբաթին մասին, եւլն.։

Հայկական Ակումբը կարեւոր դեր խաղացած է նաեւ Գոլէճի հայերէն ուսանողական հրատարակութիւններուն ուղղութեամբ։ Սկզբնական տարիներուն, Գոլէճի ուսանողներն ունէին իրենց The Clarion (սրափող) անուամբ անգլերէն տարեգիրքը, որուն իբրեւ յաւելուած 1958-59ին լոյս տեսաւ նաեւ հայերէնով տարեգիրք մը։

1962ին հրապարակուեցաւ գոլէճի Նաւասարդ ուսանողական հայերէն հանդէսի առաջին թիւը, որ կ՚ընդգրկէր գրական, բանասիրական եւ հաստատութենէն ներս ընկերական ու մշակութային անցուդարձը լուսաբանող տեղեկատուական նիւթեր։ 1962ին եւ 1963ին լոյս տեսան Նաւասարդի երեք այլ թիւեր, իսկ 1964ին ան լոյս տեսաւ իբրեւ Համազգեան Գոլէճի Հայկական Ակումբի տարեգիրք։ 1968ին՝ երեք տարուան լռութենէ ետք, Նաւասարդի հրատարակութիւնը վերսկսաւ իբրեւ Համազգեան Գոլէճի Հայկական Ակումբի Հանդէս։ 1968-69ին լոյս տեսան անկէ երեք թիւեր, որոնցմէ վերջինը նուիրուած էր 1915ի Հայոց Ցեղասպանութեան 64րդ տարելիցին։ Նաւասարդի 9րդ թիւը հրատարակուեցաւ միայն 1973ին։ Հանդէսը վերականգնելու Հայկական Ակումբի վերջին յաջող փորձը 1982-83ին էր։ Նաւասարդի 10րդ եւ ցարդ վերջին թիւը լոյս տեսած է 1983ի Յունիսին։ Պահպանուած է տեղեկութիւն, որ Նաւասարդի (ի հարկէ ուսանողներէ բաղկացած) խմբագրական կազմը մինչ այդ՝ 18 Նոյեմբեր 1982ին կազմակերպած էր գրական հանդիպում մը Գոլէճի նախկին դասախօսներէն Պըլտեանի հետ՝ վերջինիս Տեղագրութիւն քանդուող քաղաքի մը համար (1976) բանաստեղծական հատորին շուրջ։

Հայկազեանէն ներս ուսանողական թատերական գործունէութենէն հետու չէ մնացած նաեւ հայալեզու թատրոնը։ Պահպանուած են տեղեկութիւններ Հայկազեան Գոլէճի ուսանողական փորձառական թատրոնին կողմէ՝ Վաչէ Ատրունիի բեմադրութեամբ, 1979ի Մարտին, Ուիլիըմ Սարոյեանի «Հէ՛յ, ով կայ այնտեղ» թատերախաղի, իսկ ճիշդ տարի մը ետք՝ Եւկենի Շուարցի «Վիշապը» հեքիաթ-կատակերգութեան հրապարակային ներկայացումներու մասին։

Ցիշատակութեան արժանի է 1981ին Հայկազեանի 103 ուսանողներու նախաճեռնութիւնը, որոնք դասախօսներ Ցակոբ Պարսամեանի եւ Լեւոն Վարդանի հետ նամակ գրեցին կրտսեր դասարանի իրենց անգլերէնով ընդհանուր պատմութեան *Արդի աշխարհի պատմութիւն մինչեւ 1815* (A History of the Modern World to 1815) դասագրքի հեղինակներուն՝ փրոֆեսորներ Ճոէլ Քոլթընին ու Ռոպըրթ Ռոզուէլ Փալմըրին՝ պահանջելով, որ իրենց դասագիրքին մէջ անդրադարձ ըլլայ 1915 Թուականի Հայոց Ցեղասպանութեան։ Ահա նամակները յետագային թարգմանաբար հրատարակուեցան նաեւ լիբանանահայ մամուլին մէջ։

Իսկ Գոլէճի ղեկավարութիւնը քանիցս կազմակերպած է սկսնակներու յատուկ, ուսումնական հիմնական ծրագրէն դուրս հայերէնի երեկոյեան դասընթացքներ, որոնց ներկայ եղած են հայերէնին չափազանց անբաւարար կամ բնաւ չտիրապետող հայորդիներ կամ արաբ լիբանանցիներ։ Այսպիսի դասընթացքները, սակայն, որպէս կանոն հետեւողականութիւն չեն ունեցած։

Վերոյիշեալ տարաբնոյթ հայագիտական գործունէութիւնը Հայկազեան Համալսարանին ապահոված են շատ կարեւոր դեր մը լիբանահայութեան եւ առհասարակ հայ սփիւռքի հասարակական կեանքէն ներս։ Տարիներու ընթացքին, իրենց Լիբանան կատարած տարբեր այցելութիւններուն ընթացքին Հայկազեան Համալսարան այցելելը բարոյական պարտք համարած են հայ մտաւորականներ, արուեստագէտներ ու հասարակական գործիչներ Սիլվա Կապուտիկեան (1963), Ռուբէն Զարեան (1964), Ճորճ Մարտիկեան (1963), Ալեք Մանուկեան (1964), Վաղարշակ Նորենց ու Ստեփան Ալաճաճեան (1966), Սուրէն Քոչարեան (1966), Ալեքսանդր Սարուխան (1967), Վարազդատ Ցարութիւնեան (1968), Շաքէ Վարսեան (1970), Վարդգէս Համազասպեան (1971), Էդուարդ Միրզոյեան (1971), Լուիզ Նալպանտեան (1972), Վարդան Պարսամեան (1972), Լեւոն Խաչերեան (1973), Արամ Հայկազ (1973), Անդրանիկ Անդրէասեան (1977), Զօրի Բալայեան (1978), Սերօ Խանզադեան (1981), Զարեհ Խրախունի (1997), Գէորգ Էմին (1998), Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան վարչապետ Լէոնարդ Պետրոսեան (1998), Գերշ. Տ. Պարգեւ Եպս. Մարտիրոսեան (1998), եւլն.։ Անոնք սովորաբար այցելած են Հայագիտական Գրադարան եւ երբեմն հանդիպած հաստատութեան հայ ուսանողութեան հետ, ելոյթ ունեցած անոնց առջեւ։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Դժբախտաբար, 1975-90 թուականներու Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի ընթացքին Հայկազեան Գոլէճի աշխատավարժի ստիպողական փոխադրութեանց հետեւանքով, այս թղթածրարներուն որոշ մասը (յատկապէս՝ այն, որ կը վերաբերի Գոլէճի սկզբնական տարիներու դասախօսներուն) փճացած է, ինչ որ զգալիօրէն պակսեցուց այսկարդի նիւթերէն առաւելագոյնս օգտուելու հնարաւորութիւնը։ Միւս կողմէ, առ այսօր համալսարանի նախագահի գրասենեակէն ներս խնամքով պահպանուած մնացեալ թղթապանակները դժբախտաբար պաշտօնապէս համարակալուած չեն, ինչ որ, իր կարգին, անկարելի դարձուց ընդունուած միջազգային գիտական չափանիշերով անոնց յղումներ կատարելը։

[2] Հայկազեանի մէջ նիւթերը մեծաւ մասամբ կը դասաւանդուին անգլերէնով. բացառութիւն կը կազմեն միայն հայկական եւ արաբական մշակոյթին վերաբերող սակաւաթիւ դասանիւթեր։ Անգլերէնն է նաեւ հաստատութեան վարչական գրագրութեան լեզուն։ Այդ իսկ պատճառով, սովորաբար այս եւ յետագային ստեղծուած լարանները պաշտօնական գրութեանց եւ ամէնօրեայ խօսակցու-

թեանց ընթացքին կը կոչուին իրենց անգլերէն անուններով՝ «Քրեչմըն», «Տոֆթմոր», «Ճիւնիփըր» եւ «Սինիփըր»։ Այս յօդուածին մէջ պայմանականօրէն օգտագործած ենք Վեր. Խրլոբեանի տարիներուն Հայկազեանի կողմէ հրատարակուած հատորներէն գրութիւններուն մէջ տեղ գտած անոնց հայկական հոմանիշները։

[3] «Բիւզանդ Եղիայեան (1900-1995)», *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք*, Նոր Շրջան, է.-Ը. տարի, 1995-1996, էջ 636-37։

[4] *Միասկ Ճակոր Վարժապետեան, Հայերը Լիբանանի մէջ. Հանրագիտարան հայ գաղութի, Ե. հատոր*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1983, էջ 94։

[5] Վեր. Իլանճեան՝ Հայագիտական Ամբիոնէն ներս դասաւանդելէ դադրելէ ետք, Հայկազեան Գոլէճէն ներս շարունակեց պաշտօնավարել մինչեւ 1975՝ իբրեւ անգլերէնի դասախօս եւ վարչական պատասխանատու։ Ներկայիս ան կը բնակի Նիւ Եորքի շրջանին մէջ։

[6] Հայաստանի Հանրապետութեան Նորագոյն Պատմութեան Կենտրոնական Պետական Արխիւ (այսուհետեւ՝ ՀՀ ՆՊԿՊԱ), Արտաքին Գործերի Նախարարութիւն (ԱԳՆ), Ֆոնդ 326, ցուցակ 1, գործ 361, թուղթ 3։

[7] Վերապատուելիին վախճանումէն ետք, Հայկազեան Գոլէճի տնօրէնութիւնը փութաց ժողովուրդին հաղորդելու, որ Խրլոբեանի յիշատակը յաւերժացնելու համար պիտի հրատարակէ նկարագարդ յուշամատեան մը եւ 1969ի Մարտին կազմակերպէ հայագիտական չաթաթ մը։ Դժբախտաբար, այս խոստումները չիրականացան, բայց Գոլէճի Հայագիտական Գրադարանին մէջ տեղադրուեցան Վեր. Խրլոբեանի դիմանկարն ու համապատասխան ցուցանակ մը։

[8] ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ԱԳՆ, Ֆ. 326, ց. 1, գ. 457, թ. 229։

[9] Նոյն, գ. 398, թ. 3։

[10] Նոյն, գ. 434, թ. 12-13։ Խրլոբեան՝ Պէյրութ գտնուած 16 ամիսներու ընթացքին, դասաւանդեց նաեւ Հիւսխեան Հիմնարկէն ներս, 21 Հոկտեմբեր 1968ին մասնակցեցաւ նոյն հիմնարկի շրջանաւարտներու անդրանիկ սերունդի վկայականաց բաշխման հանդիսութեան։ Ան միաժամանակ բազմաթիւ դասախօսութիւններ տուաւ գաղութէն ներս՝ կազմակերպուած ՀԲԸՄի, Թէքէեան Մշակութային Միութեան, Հայ Աւետարանական Գոլէճի Շրջանաւարտներու Միութեան եւ այլ կազմակերպութիւններու կողմէ, մասնակցեցաւ Երեւանի 2750ամեակի պէյրութահայ տօնակատարութեան։ Մանկավարժական մի քանի դասախօսութիւններով հանդէս եկաւ նաեւ Խրլոբեանի տիկինը՝ Անահիտը։

[11] Գոլէճի նախկին նախագահ Պիլեզիկեան արդէն համաձայնած էր սովորականէն 800 ամերիկեան տոլար աւելի վճարել Գուլումճեանին, բայց վերջինս աւելի հրապուրիչ առաջարկ մը ստացած էր։ Հայկազեանի արխիւներուն մէջ պահպանուած է մինչ այդ վերստին Գոլէճի նախագահի պաշտօնին վերադարձած Վեր. Ճոն Մարգարեանի 7 Փետրուար 1972 թուակիր անգլերէն մէկ նամակը՝ ուղղուած ամերիկահայ բարերար Սթիվըն Փիլիպոսեանին, ուր Մարգարեան կը նշէ թէ Գուլումճեան «կատարեալ անճնասէրութիւն մըն է» եւ թէ տնօրէնութիւնն իր կարելին պէտք է ընէ զինք Գոլէճէն ներս պահելու համար։ Այդ կապակցութեամբ Մարգարեան տարեկան 10 հազար ամերիկեան տոլարի օժանդակութիւն կը խնդրէր Փիլիպոսեանի հիմնադրած բարեսիրական հիմնարկէն եւ առ այդ պատրաստակամութիւն կը յայտնէր Հայագիտական Ամբիոնը Փիլիպոսեանի անունով կոչել։ Ցաւելեալ այս նպաստը, կ'ընդգծէր Մարգարեան, հնարաւոր պիտի դարձնէր պաշտօնի կոչել Գուլումճեանի նման արժանաւոր տարրեր եւ յաջողցնել բազմաթիւ մեծ իրագործումներ։ Մարգարեանի յոյսերը չիրականացան եւ Գուլումճեան տեղափոխուեցաւ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարան։

[12] *Արամ Վրդ. Քէշիշեան 1975ին մեկնեցաւ Նիւ Եորք՝ աստուածաբանութեան գծով դոկտորական աստենախօսութիւն մը պատրաստելու համար։ Ան Պէյրութ վերադարձաւ 1978ին՝ քաղաքացիական պատերազմի դժնդակ պայմաններու ներքոյ ստանձնելու համար լիբանանահայոց թեմի առաջնորդութիւնը։ Կաթողիկոս ընտրուեցաւ 1995ին։*

[13] *«Հայկազեան Գոլէճի Հայագիտական Ուսմանց Կեդրոնը. իրականութիւն եւ պատկեր», Ազգ, 21 Յունուար 1975։*

[14] *1998-99ին, աւելի յաւ պահպանելու համար, ձայնագրուած այս վկայութիւնները վերարձանագրուեցան լազերային սկաւառակներու (CD) վրայ։ Ամէմ, այս վկայութիւնները պարունակող 119 ձայներիզներն ու 55 լազերային սկաւառակները կը պահուին Հայագիտական Գրադարանէն ներս։*

[15] *1979ին Ճինպաշեան եւս հեռացաւ Հայկազեանէն՝ ստանձնելով Միացեալ Աստուածաշնչական Ընկերութիւններու Մերձաւոր Արեւելքի Թարգմանական Գործերու վարիչի պաշտօնը։ Յետագային, ան հաստատուեցաւ Սթրազպուրկ եւ 1989ին տեղւոյն Մարդկային Գիտութիւններու Համալսարանէն ստացաւ դոկտորի աստիճան։*

[16] *Տատոյեան Հայկազեանի մէջ 1980ականներուն կը դասաւանդէր նաեւ ոչ-հայագիտական առարկաներ։ Յետագային, ան Յովհաննէս Պուլ Երզնկացիի Ի տաճկաց համաստահրաց միջնադարեան փիլիսոփայական երկին, վերջինիս արաբական սկզբնաղբիւրներուն մասին դոկտորական թեզ պաշտպանեց Երեւանի մէջ եւ ներկայիս Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի դասախօս է, շարք մը հայագիտական գիրքերու հեղինակ։*

[17] *Յովհաննէսեան հաստատութենէն ներս միաժամանակ անգլերէնով կը դասաւանդէր ընդհանուր պատմութիւն։*

[18] *Լիբանանեան պետական հրամանագրով, 28-12-1996ին, Հայկազեան Գոլէճը վերանուանուեցաւ Հայկազեան Համալսարանական Գոլէճ, իսկ կարճ ժամանակ ետք՝ Հայկազեան Համալսարան։*

[19] *«Հարցազրոյց Դոկտ. Արտա Էքմէքճիի հետ», Ջարթօնք, Հինգշաբթի, 13 Նոյեմբեր 1997, էջ 2։*

[20] *Սովորաբար, Հայկազեանէն ներս դասաւանդուող 45 ժամ տեւողութեամբ դասնիւթ մը յաջողութեամբ աւարտած ուսանողը այդ առարկայի փոխան կը ստանայ երեք վարկանիշ։ Ներկայիս, Համալսարանն աւարտելու համար կրուտեր լսարան ընդունուած ուսանողը պէտք է հաւաքէ 124 վարկանիշ, իսկ լիբանանեան երկրորդական վարժարանն աւարտած, համապատասխան պետական «պաքալորէա» վկայականին տիրացած ու միանդամայն աւագ լսարան ընդունուած ուսանողը՝ միայն 94 վարկանիշ։*

[21] *Ան պարագային երբ շրջանաւարտը ունէր լիբանանեան Բ. Պաքալորէա, կամ անոր համապատասխան լիբանանեան պետութեան կողմէ ճանչցուած վկայական։*

[22] *Ներկայիս, Լիբանանի մէջ գործող միակ այլ, Համազգայինի հայագիտական ուսումնական ծրագիրը իր դիմորդներէն «պաքալորէա» վկայական եւ անգլերէնի որոշակի իմացութիւն չի պահանջեր։*

[23] *Ներկայիս, համալսարանի արաբ ուսանողներէն եւս կը պահանջուի, որ իրենց կարգին անհրաժեշտաբար հետեւին առնուազն մէկ արաբագիտական առարկայի։*

[24] *ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ԱԳՆ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 279, թ. 2։*

[25] *Տէր Խաչատուրեանի «Հնդկահայոց նպաստը հայ մշակոյթին» խորագիրը կրող դասախօսութեան լրիւ չարադրանքը տե՛ս՝ Մխիւռք, Գ. տարի, թիւ 49-52, 31 Դեկտեմբեր 1961, էջ 23-25։*

[26] *Արժանի է յիշատակել, որ Ճէչտի, Հասրաթեան եւ ուրիշներ՝ այս տարիներուն Հայկազեանէն ներս կարդացած իրենց իւրաքանչիւր հրապարակային դասախո-*

սութեան փոխարէն իբրեւ պատուագին կը ստանային 100 լիբանանեան ֆրոշոսկի։ Ցետագային, սակայն, պատուագին վճարելու այս գեղեցիկ սովորութիւնը կանգ առաւ։

[27] Սոյն դասախօսութեան ամբողջական շարադրանքը տե՛ս Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, հ. Ա. (1970), էջ 203-212։

[28] Այս կոմիտէին հետ Հայագիտական Գրադարանի սերտ կապերը շարունակուեցան մինչեւ Խորհրդային Միութեան փլուզումն ու հուսկ՝ կոմիտէին դադրումը։ Համալսարանէն ներս առ այսօր երախտագիտութեամբ կը յիշուի 1980ականներուն Պէյրութի խորհրդային դեսպանատունէն ներս Հայաստանի մշակութային ներկայացուցիչ Ռոմէն Կոզմոյեանի անսակարկ օժանդակութիւնը՝ գրադարանը հայրենական նորանոր հրատարակութիւններով օժտելու ուղղութեամբ։

[29] 1967ին՝ Արեւելեան Երուսաղէմի իսրայէլեան զօրքին կողմէ գրաւումէն ետք, կապերը չափազանց թուլցած էին նաեւ տեղւոյն Հայկական պատրիարքարանի Գալուստ Կիւլպենկեան գրադարանին հետ։

[30] Քաղաքացիական պատերազմի առաջին ամիսներուն՝ 1975ի Մայիսին, Դանիէլեան 15 օրով գործուղուած էր նաեւ Վիեննա, աշխատած տեղւոյն Մխիթարեան Մատենադարանին մէջ, փոխանակման կարգով հաւաքած 12 մեծ անտուկ (ընդհանրապէս ԺԹ. դարու) պարբերաթերթեր եւ փոխադրած Պէյրութ։ Սակայն, այս անտուկները՝ յաջորդող չարաթներու ընթացքին Պէյրութի նաւահանգիստին կողոպուտին ու հրկիզումին զոհ դարձան՝ առանց որեւէ կերպ իրենց նպատակին կարողանալ ծառայելու։

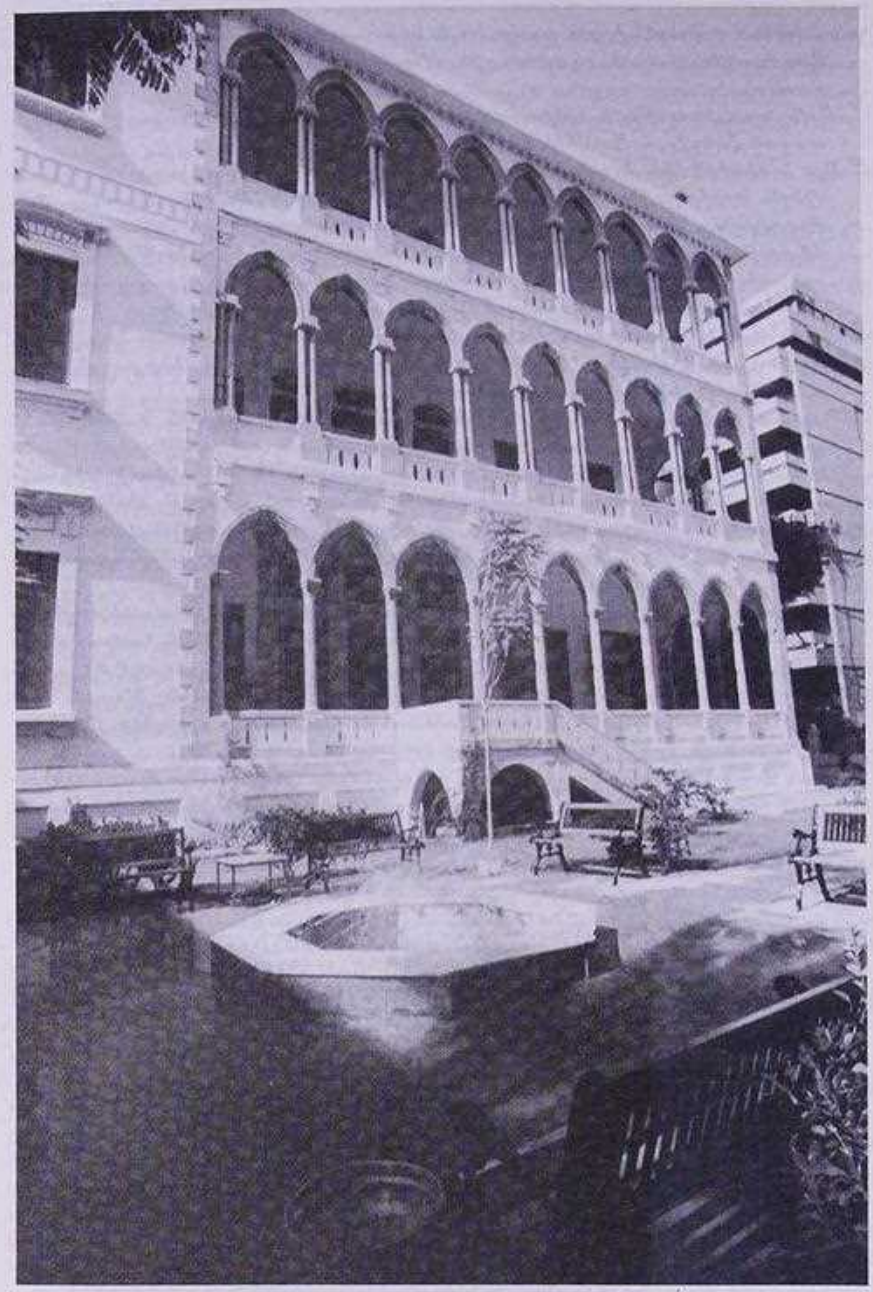
[31] Համալսարանի արխիւներուն մէջ պահպանուած, 1975ին գրուած փաստաթուղթէ մը կ'իմանանք, որ գոյութիւն ունէր ծրագիր ստեղծելու միջազգային համբաւ վայելող հայագէտներէ բաղկացած ՀՀՀի աւելի ընդարձակ խմբագրակազմ մը, որուն պիտի անդամակցէին Քրիստերիկ Ֆէյտի, Ռիչըրտ Ճովհաննէսեան, Տիգրան Գուլումճեան, Վահէ Օշական, Աւետիս Սանճեան եւ հաւանաբար ուրիշներ։ Այս ծրագիրը, սակայն, երբեք չիրականացաւ։

[32] Լեւոն Վարդանի մահէն տարի մը ետք՝ 4 Դեկտեմբեր 1998ին, անոր յիշատակին յատուկ հանդիսութիւն տեղի ունեցաւ Հայկազեան Համալսարանի հանդիսասրահին մէջ։ Գլխաւոր բանախօսն էր Տատոյեան։ Հանգուցեալի վաստակին անդրադարձաւ նաեւ Հանդէսը՝ 1997ի եւ 1998ի համարներով։

A BRIEF OUTLINE OF THE 45-YEAR HISTORY OF THE DEPARTMENT OF ARMENIAN STUDIES AT HAIGAZIAN UNIVERSITY (1955-2000)
(Summary)

ARA SANJIAN

The article presents a general survey of the history of the Department of Armenian Studies at Haigazian University with emphasis on its faculty, program, graduates, the general education courses that it offers, the public lectures and events it has organised, the Armenian Library, the *Haigazian Armenological Review* that it publishes, and the Armenian Evangelical Institute. The article is based on primary sources preserved in the archives of the various administrative offices of the University and in the latter's Armenian Library, as well as on interviews conducted with various personalities closely connected with Haigazian throughout its history.

Հայկազեան Համալսարանի Մուկար շէնքը,
ուրուն Բ. յարկը յատկացուած է
Հայագիտական Գրադարանին

Հայագիտական Ամբիոնի Կողմէ Աւանդուած Դասանիւթերու Ամբողջական Ցուցակ

Կրք.	Կիս.	Դաս. թիւ	Դասանիւթի խորագիր	Դասախօս	Ուս. թիւ
1955-56	Ա.		Կրտսեր Արուեստից	Տ. Խրլոբեան	8
			Կրտսեր Գիտական	Տ. Խրլոբեան	14
			Ասագ	Տ. Խրլոբեան	5
	Բ.		Կրտսեր Արուեստից	Տ. Խրլոբեան	9
			Կրտսեր Գիտական	Տ. Խրլոբեան	12
			Ասագ	Տ. Խրլոբեան	5
1956-57	Ա.		Կրտսեր Արուեստից	Տ. Խրլոբեան	8
			Կրտսեր Գիտական	Տ. Խրլոբեան	10
			Ասագ	Տ. Խրլոբեան	4
	Բ.		Կրտսեր Արուեստից	Տ. Խրլոբեան	10
			Կրտսեր Գիտական	Տ. Խրլոբեան	9
			Ասագ	Տ. Խրլոբեան	4
1957-58	Ա.		Կրտսեր Արուեստից	Տ. Խրլոբեան	9
			Կրտսեր Գիտական	Տ. Խրլոբեան	10
			Ասագ	Տ. Խրլոբեան	7
	Բ.		Կրտսեր Արուեստից	Տ. Խրլոբեան	9
			Կրտսեր Գիտական	Տ. Խրլոբեան	9
			Ասագ	Տ. Խրլոբեան	7
1958-59	Ա.		Կրտսեր Արուեստից	Տ. Խրլոբեան	9
			Կրտսեր Գիտական	Տ. Խրլոբեան	9
			Ասագ	Տ. Խրլոբեան	6
	Բ.		Կրտսեր Արուեստից	Տ. Խրլոբեան	7
			Կրտսեր Գիտական	Տ. Խրլոբեան	9
			Ասագ	Տ. Խրլոբեան	6
			Երէց	Տ. Խրլոբեան	2
	Գ.	21	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն	Տ. Խրլոբեան	10
1959-60	Ա.	3	Արդի հայ գրականութիւն (կրտսեր արուեստից)	Եղիայեան	24
		3	Արդի հայ գրականութիւն (կրտսեր գիտական)	Եղիայեան	17
		3	Արդի հայ գրականութիւն (կրտսեր գիտական-յառաջացած)	Եղիայեան	5
		4	Գրաբար լեզուի դասընթացք (կրտսեր գիտական)	Տ. Խրլոբեան	17
		4	Գրաբար լեզուի դասընթացք (կրտսեր արուեստից)	Տ. Խրլոբեան	24
		5	Հայ հին գրականութեան պատմութիւն - Ա.	Տ. Խրլոբեան	2
		25	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Տ. Խրլոբեան	4
	Բ.	3	Արդի հայ գրականութիւն (կրտսեր արուեստից)	Եղիայեան	21

Կրք.	Կիս.	Դաս. թիւ	Դասանիւթի խորագիր	Դասախօս	Ուս. թիւ
		3	Արդի հայ գրականութիւն (կրտսեր գիտական)	Եղիայեան	11
		4	Գրաբար լեզուի դասընթացք (կրտսեր արուեստից)	Տ. Խրլոբեան	28
		4	Գրաբար լեզուի դասընթացք (կրտսեր գիտական)	Տ. Խրլոբեան	7
		6	Հայ հին գրականութեան պատմութիւն - Բ.	Տ. Խրլոբեան	4
		26	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Տ. Խրլոբեան	5
1960-61	Ա.	101	Արդի հայ գրականութիւն	Եղիայեան	19
		102A	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Տ. Խրլոբեան	16
		102B	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Տ. Խրլոբեան	18
		201	Հայ հին գրականութիւն - Ա.	Տ. Խրլոբեան	15
		215	Հայերէնի շարահիւսութեան պատմութիւն	Տ. Խրլոբեան	5
		225	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Տ. Խրլոբեան	6
	Բ.	101A	Արդի հայ գրականութիւն	Եղիայեան	16
		101B	Արդի հայ գրականութիւն	Եղիայեան	14
		102A	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Տ. Խրլոբեան	12
		102B	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Տ. Խրլոբեան	14
		202	Հայ հին գրականութիւն - Բ.	Տ. Խրլոբեան	10
		226	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Տ. Խրլոբեան	4
	Գ.	265	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն (428-1045)	Տ. Խրլոբեան	5
1961-62	Ա.	101A	Արդի հայ գրականութիւն	Եղիայեան	21
		101B	Արդի հայ գրականութիւն	Եղիայեան	14
		102A	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Տ. Խրլոբեան	21
		102B	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Տ. Խրլոբեան	14
		201	Հայ հին գրականութիւն - Ա.	Տ. Խրլոբեան	13
		266	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն (1080-1375)	Տ. Խրլոբեան	6
	Բ.	101	Արդի հայ գրականութիւն	Եղիայեան	17
		102A	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Գրաճեան	21
		102B	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Գրաճեան	9
		202	Հայ հին գրականութիւն - Բ.	Տ. Խրլոբեան	12
		268	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն (ժամանակակից շրջան)	Տ. Խրլոբեան	9
		273	Պատմութիւն հայ մանկավարժութեան	Տ. Խրլոբեան	5
1962-63	Ա.	101	Արդի հայ գրականութիւն	Եղիայեան	13
		102A	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Տ. Խրլոբեան	14
		102B	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Տ. Խրլոբեան	9
		201	Հայ հին գրականութիւն - Ա.	Տ. Խրլոբեան	14
		261	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն (սկիզբէն մինչեւ 325 Ք.ա.)	Տ. Խրլոբեան	5
	Բ.	101	Արդի հայ գրականութիւն	Եղիայեան	24
		102	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Տ. Խրլոբեան	13

Տրք.	Կիս.	Դաս. թիւ	Դասաճիւղի խորագիր	Դասախօս	Ուս. թիւ
			Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	4
			Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	8
		202	Հայ հին գրականութիւն - Բ.	Տ. Խրլոբեան	15
		266	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն (ժամանակակից շրջան)	Տ. Խրլոբեան	13
1963-64	Ա.	101	Արդի հայ գրականութիւն	Եղիայեան	22
		105	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	4
		107	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	8
		109	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	12
		202	Հայ հին գրականութիւն - Բ.	Տ. Խրլոբեան	18
		208	Հայ լեզուի պատմութիւն	Տ. Խրլոբեան	3
		263	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն (428-1045)	Տ. Խրլոբեան	9
	Բ.	101	Արդի հայ գրականութիւն	Եղիայեան	11
		102	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Իլանճեան	18
		106	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	3
		108	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	8
		110	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	10
		202	Հայ հին գրականութիւն - Բ.	Տ. Խրլոբեան	16
		207	Արեւմտահայերէն լեզուի քննական սերտողութիւն - Ա.	Տ. Խրլոբեան	3
		262	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն (325 Ք.ա - 428 Ք.հ.)	Տ. Խրլոբեան	9
		273	Պատմութիւն հայ մանկավարժութեան	Տ. Խրլոբեան	3
1964-65	Ա.	101	Արդի հայ գրականութիւն	Եղիայեան	31
		102A	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Իլանճեան	28
		102B	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Իլանճեան	27
		105	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	3
		107	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	5
		109	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	6
		277	Երաժշտութեան ուսուցում	Պատմագրեան	5
		281	Երաժշտական նոթաչարի ընթերցում	Պատմագրեան	3
	Բ.	101A	Արդի հայ գրականութիւն	Եղիայեան	22
		101B	Արդի հայ գրականութիւն	Իլանճեան	24
		102	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Իլանճեան	32
		106	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	3

Կրք.	Կիս.	Դաս. թիւ	Դասընթացի խորագիր	Դասախօս	Ունս. թիւ
		108	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	5
		110	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	3
		201	Հայ հին գրականութիւն - Ա.	Տ. Խրլոբեան	16
		202	Հայ հին գրականութիւն - Բ.	Տ. Խրլոբեան	14
		203	Լիակատար ուսումնասիրութիւն Գրաբար լեզուի - Ա.	Տ. Խրլոբեան	3
		261	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն (սկիզբէն մինչեւ 325 Ք.ա.)	Տ. Խրլոբեան	10
		262	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն (325 Ք.ա. - 428 Ք.ե.)	Հասրաթեան	12
		271	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Ա.	Տ. Խրլոբեան	16
		273	Պատմութիւն հայ մանկավարժութեան	Տ. Խրլոբեան	8
		274	Հայ արուեստի պատմութիւն	Հասրաթեան	8
		278	Հայ մտքի պատմութիւն	Պատմագրեան	8
		282	Երաժշտական նոթաշարի ընթերցում	Պատմագրեան	2
1965-66	Ա.	101A	Արդի հայ գրականութիւն	Եղիայեան	21
		101B	Արդի հայ գրականութիւն	Իլանճեան	17
		102	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Իլանճեան	16
		103	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	10
		105	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	4
		201	Հայ հին գրականութիւն - Ա.	Տ. Խրլոբեան	32
		204	Լիակատար ուսումնասիրութիւն Գրաբար լեզուի -Ր.	Տ. Խրլոբեան	4
		263	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն (428-1045)	Հասրաթեան	3
		272	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Բ.	Տ. Խրլոբեան	15
		273	Հայ մտքի պատմութիւն	Տ. Խրլոբեան	5
		275	Հայ երաժշտութեան պատմութիւն	Պատմագրեան	11
	Բ.	101	Արդի հայ գրականութիւն	Եղիայեան	17
		102A	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Իլանճեան	31
		102B	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Իլանճեան	10
		104	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	5
		106	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	4
		202	Հայ հին գրականութիւն - Բ.	Տ. Խրլոբեան	31
		208	Հայ լեզուի պատմութիւն	Տ. Խրլոբեան	7
		242	Հայ քանաստեղծութիւնը	Շահինեան	4
		264	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն (1045-1375)	Տ. Խրլոբեան	5
		278	Հայ մտքի պատմութիւն	Պատմագրեան	8
1966-67	Ա.	101	Արդի հայ գրականութիւն	Եղիայեան	24

Կրք.	Կիս.	Դաս. թիւ	Դասանիւթի խորագիր	Դասախօս	Ուս. թիւ
		102	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Իլանճեան	13
		105	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	4
		107	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	4
		201	Հայ հին գրականութիւն - Ա.	Տ. Խրլոբեան	31
		241	Հայ վէպը	Շահինեան	4
		261	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն (սկիզբէն մինչեւ 325 Ք. ա.)	Տ. Խրլոբեան	14
		271	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Ա.	Տ. Խրլոբեան	10
	Բ.	101	Արդի հայ գրականութիւն	Եղիայեան	10
		102	Գրաբար լեզուի դասընթացք	Իլանճեան	14
		106	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	4
		108	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	4
		203	Լիակատար ուսումնասիրութիւն Գրաբար լեզուի - Ա.	Տ. Խրլոբեան	28
		240	Հայ թատրոնը	Շահինեան	6
		262	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն (325 Ք.ա. - 428 Ք.հ.)	Տ. Խրլոբեան	14
		274	Հայ մտքի պատմութիւն	Պատմագրեան	24
1967-68	Ա.	101A	Քննական ակնարկ ընդհանուր հայ գրականութեան, Ե.-Ժ.Զ. դարեր	Լ. Վարդան	10
		101B	Քննական ակնարկ ընդհանուր հայ գրականութեան, Ե.-Ժ.Զ. դարեր	Լ. Վարդան	19
		101C	Քննական ակնարկ ընդհանուր հայ գրականութեան, Ե.-Ժ.Զ. դարեր	Լ. Վարդան	19
		102	Քննական ակնարկ ընդհանուր հայ գրականութեան, Ժէ.-Ժ. դարեր	Եղիայեան	9
		105	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	9
		107	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	6
		201	Հայերէն լեզու	Իլանճեան	18
		203	Լիակատար ուսումնասիրութիւն Գրաբար լեզուի - Ա.	Իլանճեան	1
		241	Հայ վէպը	Շահինեան	4
		271	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Ա.	Տ. Խրլոբեան	14
		274	Հայ երաժշտութեան պատմութիւն	Պատմագրեան	12
	Բ.	101	Քննական ակնարկ ընդհանուր հայ գրականութեան, Ե.-Ժ.Զ. դարեր	Լ. Վարդան	7
		102A	Քննական ակնարկ ընդհանուր հայ գրականութեան, Ժէ.-Ժ. դարեր	Լ. Վարդան	13
		102B	Քննական ակնարկ ընդհանուր հայ գրականութեան, Ժէ.-Ժ. դարեր	Լ. Վարդան	11
		102C	Քննական ակնարկ ընդհանուր հայ գրականութեան, Ժէ.-Ժ. դարեր	Եղիայեան	19
		106	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	16

Կրթ.	Կիս.	Դաս. թիւ	Դասանիւթի խորագիր	Դասախօս	Ուս. թիւ
		108	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	5
		204	Լիակատար ուսումնասիրութիւն Գրաբար լեզուի - Բ.	Իլանճեան	1
		233	Հայ հին գրականութիւն (Նախամեսրոպեան շրջան. հայ գրի գիւտը. Ուսեդարու գրականութիւնը)	Գ. Խրլոբեան	20
		242	Հայ բանաստեղծութիւնը	Շահինեան	9
		260E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն	Լ. Վարդան	18
		272	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Բ.	Տ. Խրլոբեան	15
		273	Պատմութիւն հայ մանկավարժութեան	Տ. Խրլոբեան	7
		274	Հայ երաժշտութեան պատմութիւն	Գ. Խրլոբեան	11
	Գ.	275	Հայ մտքի պատմութիւն	Պատմագրեան	16
1968-69	Ա.	101	Քննական ակնարկ ընդհանուր հայ գրականութեան, Ե.-Ժ.Դ. դարեր	Գ. Խրլոբեան	14
		101A	Քննական ակնարկ ընդհանուր հայ գրականութեան, Ե.-Ժ.Դ. դարեր	Լ. Վարդան	27
		101B	Քննական ակնարկ ընդհանուր հայ գրականութեան, Ե.-Ժ.Դ. դարեր	Լ. Վարդան	20
		101C	Քննական ակնարկ ընդհանուր հայ գրականութեան, Ե.-Ժ.Դ. դարեր	Գ. Խրլոբեան	25
		102	Քննական ակնարկ ընդհանուր հայ գրականութեան, ԺԷ.-Ի. դարեր	Իլանճեան	7
		105A	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	20
		105B	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	9
		240	Հայ թատրոնը	Շահինեան	1
		261	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն (սկիզբէն մինչեւ 325 Ք.ա.)	Գ. Խրլոբեան	9
		271	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Ա.	Գ. Խրլոբեան	27
		276	Հայ երաժշտութեան պատմութիւն	Պատմագրեան	6
		277	Հայ մտքի պատմութիւն	Գ. Խրլոբեան	8
	Բ.	101	Քննական ակնարկ ընդհանուր հայ գրականութեան, Ե.-Ժ.Դ. դարեր	Գ. Խրլոբեան	10
		102A	Քննական ակնարկ ընդհանուր հայ գրականութեան, ԺԷ.-Ի. դարեր	Շահինեան	16
		102B	Քննական ակնարկ ընդհանուր հայ գրականութեան, ԺԷ.-Ի. դարեր	Լ. Վարդան	7
		102C	Քննական ակնարկ ընդհանուր հայ գրականութեան, ԺԷ.-Ի. դարեր	Իլանճեան	30
		103	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Իլանճեան	6
		106A	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	13
		106B	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	5
		260E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն	Լ. Վարդան	15
		262	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն (325 Ք.ա.- 428 Ք.ե.)	Գ. Խրլոբեան	28

Կրթ.	Կիս.	Դաս. թիւ	Դասանիւթի խորագիր	Դասախօս	Ուս. թիւ
		273	Պատմութիւն հայ մանկավարժութեան եւ հոգեբանութեան	Գ. Խրլոբեան	20
		274	Հայ մտքի պատմութիւն	Պատմագրեան	33
		294	Աւարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Գ. Խրլոբեան	1
	Գ.	111	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	11
1969-70	Ա.	103	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քիւրքճեան	6
		105A	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	15
		105B	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	10
		111	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	8
		111A	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	27
		111B	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	29
		111C	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Լ. Վարդան	17
		202	Հայ գրականութեան պատմութիւն - Բ.	Շահինեան	12
		243	Արդի հայ գրականութեան հարցերը	Շահինեան	9
		255	Հայեր Օսմանեան կայսրութեան մէջ	Լ. Վարդան	17
		271	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Ա.	Ճինպաշեան	26
		279E	Հայ ժողովուրդի եւ հայ մշակոյթի պատմութիւն - Ա.	Լ. Վարդան	20
	Բ.	104	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քիւրքճեան	4
		106A	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	11
		106B	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	10
		111	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Լ. Վարդան	23
		112	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	4
		112A	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	26
		112B	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	19
		112C	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Լ. Վարդան	21
		240	Հայ թատրոնը	Շահինեան	26
		241	Հայ վէպը	Շահինեան	20
		272	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Բ.	Ճինպաշեան	19
		280E	Հայ ժողովուրդի եւ հայ մշակոյթի պատմութիւն - Բ.	Լ. Վարդան	14
		293/294	Աւարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Ճինպաշեան	1
1970-71	Ա.	103	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քիւրքճեան	7
		105A	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	8
		105B	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	3
		111	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	14
		201A	Հայ գրականութեան պատմութիւն -Ա.	Լ. Վարդան	22

Կրթ.	Կիս.	Դաս. թիւ	Դասաճիւղի խորագիր	Դասախօս	Ունս. թիւ
		201B	Հայ գրականութեան պատմութիւն -Ա.	Լ. Վարդան	25
		242	Հայ բանաստեղծութիւնը	Շահինեան	7
		253	Հայաստան արաբական տիրապետութեան շրջանին	Քասունի	12
		279E	Հայ ժողովուրդի եւ հայ մշակոյթի պատմութիւն - Ա.	Լ. Վարդան	19
		292	Քննական ուսումնասիրութիւն մասնաւոր նիւթերու	Շահինեան	3
		293	Աւարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Քասունի	1
	Բ.	104	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քիւրքճեան	5
		106A	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	8
		106B	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	3
		111	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	6
		112	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	12
		201	Հայ գրականութեան պատմութիւն - Ա.	Լ. Վարդան	6
		202	Հայ գրականութեան պատմութիւն - Բ.	Շահինեան	21
		243	Արդի հայ գրականութեան հարցերը	Շահինեան	14
		254	Հայկական վերածնունդ (Ժ.-ԺԵ. դարեր). Բազդատումներ եւ Կիլիկիոյ թագաւորութիւնները	Քասունի	6
		255	Հայեր Օսմանեան կայսրութեան մէջ	Լ. Վարդան	12
		280E	Հայ ժողովուրդի եւ հայ մշակոյթի պատմութիւն - Բ.	Լ. Վարդան	11
		294	Աւարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Քասունի	2
1971-72	Ա.	103	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քիւրքճեան	5
		105	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	8
		111A	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	15
		111B	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Լ. Վարդան	8
		201	Հայ գրականութեան պատմութիւն - Ա.	Լ. Վարդան	6
		203	Լիակատար ուսումնասիրութիւն Գրաբար լեզուի - Ա.	Գանտահարեան	5
		240	Հայ թատրոնը	Շահինեան	3
		251	Հայաստանը Արտաշէսեան հարստութեան շրջանին եւ Սեծն Տիգրանի կայսրութիւնը (Ք.ա. Բ. դար-Ք.հ. Ա. դար)	Քասունի	8
		279E	Հայ ժողովուրդի եւ հայ մշակոյթի պատմութիւն - Ա.	Գույումճեան	5
		292	Քննական ուսումնասիրութիւն մասնաւոր նիւթերու	Շահինեան	3
		293	Աւարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Քասունի	2
	Բ.	104	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քիւրքճեան	4
		106	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	9

Կրթ.	Կիս.	Դաս. թիւ	Դասանիւթի խորագիր	Դասախօս	Ուս. թիւ
		112A	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Լ. Վարդան	17
		112B	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	24
		204	Լիակատար ուսումնասիրութիւն Գրաբար լեզուի - Բ.	Գանտահարեան	5
		241	Հայ վէպը	Շահինեան	11
		252	Հայաստանը Արշակունեաց հարստութեան եւ մարզպանական շրջանին	Քասունի	8
		280E	Հայ ժողովուրդի եւ հայ մշակոյթի պատմութիւն - Բ.	Գոյումճեան	12
		292	Քննական ուսումնասիրութիւն մասնաւոր նիւթերու	Գոյումճեան	7
		294	Աւարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Քասունի	2
1972-73	Ա.	103	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քիւրքճեան	8
		105	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	9
		201A	Հայ գրականութեան պատմութիւն - Ա.	Լ. Վարդան	10
		201B	Հայ գրականութեան պատմութիւն - Ա.	Լ. Վարդան	12
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	42
		211E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Լ. Վարդան	21
		250	Հայ ժողովուրդի կազմաւորումը	Քասունի	4
		258	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն, Համաշխարհային Առաջին պատերազմէն մինչեւ մեր օրերը	Քասունի	1
		274	Հայ մանրանկարչութեան պատմութիւն	Պըլտեան	5
		293	Աւարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Քասունի	1
	Բ.	104	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քիւրքճեան	6
		106	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	8
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	38
		212E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Լ. Վարդան	31
		259	Հայկական սփիւռքի պատմութիւն	Լ. Վարդան	14
		292	Քննական ուսումնասիրութիւն մասնաւոր նիւթերու	Պըլտեան	13
		294	Աւարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Քասունի	1
1973-74	Ա.	103	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քիւրքճեան	19
		105	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քիւրքճեան	9
		203	Լիակատար ուսումնասիրութիւն Գրաբար լեզուի - Ա.	Քէշիշեան	5
		211A	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	18
		211B	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	18
		211E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Ճինպաշեան	27
		232E	Հայ լուսաւորութեան շրջանի գրականութիւն, ԺԸ.-ԺՔ. դարեր	Օշական	7
		255	Հայեր Օսմանեան կայսրութեան մէջ	Լ. Վարդան	16

Կրր.	Կիս.	Դաս. թիւ	Դասանիւթի խորագիր	Դասախօս	Ունս. թիւ
		257	Կիլիկիոյ հայոց պատմութիւն, ԺԱ.-ԺԴ. դարեր	Քասունի	4
		271E	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Ա.	Ճինպաշեան	7
		292	Քննական ուսումնասիրութիւն մասնաւոր նիւթերու	Օշական	7
		295	Աւարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Քասունի	2
	Բ.	104	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քիւրքճեան	16
		106	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քիւրքճեան	7
		204	Լիակատար ուսումնասիրութիւն Գրաբար լեզուի - Բ.	Քէշիշեան	5
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Լ. Վարդան	30
		212E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Ճինպաշեան	18
		233E	Օտար ազդեցութիւնները արեւմտահայ գրականութեան վրայ	Օշական	9
		242	Հայ բանաստեղծութիւնը	Օշական	8
		253E	Հայաստան արաբական տիրապետութեան շրջանին	Ճինպաշեան	8
		256	Հայկական հարցը Արեւելեան հարցի եւ հայ յեղափոխական շարժումներու լոյսին տակ	Լ. Վարդան	25
		272E	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Բ.	Ճինպաշեան	9
1974-75	Ա.	105	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քիւրքճեան	16
		201	Հայ գրականութեան պատմութիւն - Ա.	Լ. Վարդան	6
		203	Լիակատար ուսումնասիրութիւն Գրաբար լեզուի - Ա.	Քէշիշեան	6
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	23
		211E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Ճինպաշեան	11
		241	Հայ վէպը	Օշական	14
		243	Արդի հայ գրականութեան հարցերը	Լ. Վարդան	7
		250	Հայ ժողովուրդի կազմաւորումը	Քասունի	6
		271E	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Ա.	Ճինպաշեան	11
		292E	Քննական ուսումնասիրութիւն մասնաւոր նիւթերու	Օշական	6
	Բ.	104	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Սիմոնեան	9
		106	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Սիմոնեան	10
		202	Հայ գրականութեան պատմութիւն - Բ.	Լ. Վարդան	8
		204	Լիակատար ուսումնասիրութիւն Գրաբար լեզուի - Բ.	Քէշիշեան	6
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	16
		212E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Ճինպաշեան	19
		230	Հայկական ժողովրդական բանահիւսութիւն	Քասունի	11
		241	Հայ վէպը	Օշական	16

Կրթ.	Կիս.	Դաս. թիւ	Դասաճիւղի խորագիր	Դասախօս	Ուս. թիւ
		251	Հայաստանը Արտաշէսեան հարստութեան շրջանին եւ Մեծն Տիգրանի կայսրութիւնը (Ք.ա. Բ. դար-Ք.հ. Ա. դար)	Քասունի	4
		259	Հայկական սփիւռքի պատմութիւն	Լ. Վարդան	10
		272E	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Բ.	Ճիմպաշեան	6
		292E	Քննական ուսումնասիրութիւն մասնաւոր նիւթերու	Օշական	6
1975-76	Ա.	211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	15
		211E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Ճիմպաշեան	9
		252	Հայաստանը Արշակունեաց հարստութեան եւ մարզպանական շրջանին	Քասունի	6
		255	Հայեր Օսմանեան կայսրութեան մէջ	Լ. Վարդան	15
		295	Աւարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Քասունի	1
	Բ.	243	Արդի հայ գրականութեան հարցերը	Քասունի	2
		253	Հայաստան արեւթական տիրապետութեան շրջանին	Քասունի	1
		256	Հայկական հարցը Արեւելեան հարցի եւ հայ յեղափոխական շարժումներու լոյսին տակ	Քասունի	1
		292	Քննական ուսումնասիրութիւն մասնաւոր նիւթերու	Քասունի	1
1976-77	Ա.	211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	8
		256	Հայկական հարցը Արեւելեան հարցի եւ հայ յեղափոխական շարժումներու լոյսին տակ	Քասունի	1
	Բ.	201	Հայ գրականութեան պատմութիւն - Ա.	Քասունի	1
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	16
		252	Հայաստանը Արշակունեաց հարստութեան եւ մարզպանական շրջանին	Քասունի	7
		255	Հայեր Օսմանեան կայսրութեան մէջ	Լ. Վարդան	15
	Գ.	211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	5
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	13
		230	Հայկական ժողովրդական բանահիւսութիւն	Քասունի	6
		243	Արդի հայ գրականութեան հարցերը	Լ. Վարդան	8
		295	Աւարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Լ. Վարդան	1
1977-78	Ա.	103	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	10
		211A	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	23
		211B	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	35
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	12
		256	Հայկական հարցը Արեւելեան հարցի եւ հայ յեղափոխական շարժումներու լոյսին տակ	Լ. Վարդան	35
		271E	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Ա.	Ճիմպաշեան	13
		294	Աւարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Քասունի	1
	Բ.	104	Հիմնական գիտելիքներ հայերէն լեզուի - սկսնակներու համար	Քասունի	11
		212A	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	34

Կրթ.	Կիս.	Դաս. թիւ	Դասանիւթի խորագիր	Դասախօս	Ունս. թիւ
		212B	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	22
		230	Հայկական ժողովրդական բանահիւսութիւն	Քասունի	17
		242	Հայ բանաստեղծութիւնը	Լ. Վարդան	23
		272E	Հայ նկեղեցւոյ պատմութիւն - Բ.	Ճիմպաշեան	11
1978-79	Ա.	201/203	Նախապատրաստական հայերէն - Ա.	Քասունի	6
		205	Գրաբար լեզուի դասընթացք - Ա.	Կոանեան	9
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	16
		226	Հայ թատրոնն ու թատրերգութիւնը 1850-1970թթ.	Ատրունի	16
		227	Ժամանակակից սփիւռքահայ գրականութիւնը 1920-1970թթ.	Լ. Վարդան	4
		252	Հայաստանը Արշակունեաց հարստութեան եւ մարզպանական շրջանին	Քասունի	8
	Բ.	202/203/204	Նախապատրաստական հայերէն - Բ.	Քասունի	9
		206	Գրաբար լեզուի դասընթացք - Բ.	Կոանեան	7
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	10
		227	Ժամանակակից սփիւռքահայ գրականութիւնը 1920-1970թթ.	Լ. Վարդան	15
		230	Հայկական ժողովրդական բանահիւսութիւն	Քասունի	11
		256	Հայկական հարցը Արեւելեան հարցի եւ հայ յեղափոխական շարժումներու լոյսին տակ	Լ. Վարդան	8
1979-80	Ա.	211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	33
		211E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Պարսումեան	5
		221	Հայ հին գրականութեան պատմութիւն, նախամեսրոպեան շրջանէն մինչեւ 10րդ դար	Կոանեան	6
		224	Հայ բանաստեղծութիւնը 1850-1920թթ.	Լ. Վարդան	6
		250	Հայ ժողովուրդի կազմաւորումը	Քասունի	10
		274	Հայ նկարչութեան պատմութիւն	Թորոսեան	12
		281	Հայ նոր դպրոցի կազմաւորումը եւ արդի հայ դաստիարակութիւնը Հայաստանի եւ Սփիւռքի մէջ	Քասունի	12
	Բ.	211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	25
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	30
		212E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Պարսումեան	6
		225	Հայ արձակը 1850-1920թթ.	Լ. Վարդան	12
		251	Հայաստանը Արտաշէսեան հարստութեան շրջանին եւ Մեծն Տիգրանի կայսրութիւնը (Ք.ա. Բ. դար-Ք.ե. Ա. դար)	Քասունի	10
		275	Հայ երաժշտութեան պատմութիւն	Կոանեան	15
	Գ.	212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	9
		292	Քննական ուսումնասիրութիւն մասնաւոր նիւթերու	Քասունի	12
1980-81	Ա.	201/203	Նախապատրաստական հայերէն - Ա.	Փաշապէզեան	10
		205	Գրաբար լեզուի դասընթացք - Ա.	Կոանեան	7

Կրթ.	Կիս.	Դաս. թիւ	Դասանիւթի խորագիր	Դասախօս	Ունս. թիւ
		207	Արեւմտահայերէն լեզուի քննական սերտողութիւն - Ա.	Քասունի	13
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	45
		222	Հայ գրականութեան պատմութիւն, ԺԱ.-ԺԸ. դարեր	Լ. Վարդան	6
		252	Հայաստանը Աշխարհակուեցաց հարստութեան եւ մարզպանական շրջանին	Քասունի	9
		255	Հայեր Օսմանեան կայսրութեան մէջ	Պարսումեան	19
		295	Ասարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Քասունի	2
	Բ.	202/204	Նախապատրաստական հայերէն - Բ.	Փաշապէզեան	14
		206	Գրաբար լեզուի դասընթացք - Բ.	Կոանեան	5
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	29
		212A	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	23
		212B	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Պարսումեան	27
		227	Ժամանակակից սփիւռքահայ գրականութիւնը 1920-1970թթ.	Լ. Վարդան	9
		230	Հայկական ժողովրդական բանահիւսութիւն	Քասունի	21
		292	Քննական ուսումնասիրութիւն մասնաւոր նիւթերու	Քասունի	8
	Գ.	282	Հայ վաճառականութեան պատմութիւնը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը	Քասունի	6
1981-82	Ա.	211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	23
		211E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Պարսումեան	10
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	21
		221	Հայ հին գրականութեան պատմութիւն, նախամեսրոպեան շրջանէն մինչեւ 10րդ դար	Կոանեան	6
		228	Սովետահայ գրականութիւն, 1920-1970թթ.	Հախվերդեան	4
		280	Հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութիւն	Քասունի	17
		295	Ասարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Քասունի	1
	Բ.	211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	22
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	18
		212E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Պարսումեան	14
		230	Հայկական ժողովրդական բանահիւսութիւն	Քասունի	21
		256	Հայկական հարցը Արեւելեան հարցի եւ հայ յեղափոխական շարժումներու լոյսին տակ	Լ. Վարդան	17
		275	Հայ երաժշտութեան պատմութիւն	Կոանեան	18
1982-83	Ա.	205	Գրաբար լեզուի դասընթացք - Ա.	Կոանեան	9
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	23
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	19
		225	Հայ արձակը 1850-1920թթ.	Լ. Վարդան	24
		265	Հայ քաղաքական մտքի պատմութիւն	Քասունի	14
	Բ.	206	Գրաբար լեզուի դասընթացք - Բ.	Կոանեան	7
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	19

Կրր.	Կիս.	Դաս. թիւ	Դասանիւթի խորագիր	Դասախօս	Ուս. թիւ
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	26
		230	Հայկական ժողովրդական բանահիւսութիւն	Քասունի	24
		256	Հայկական հարցը Արեւելեան հարցի եւ հայ յեղափոխական շարժումներու յոյսին տակ	Լ. Վարդան	19
		292	Քննական ուսումնասիրութիւն մասնաւոր նիւթերու	Տատոյեան, Փապազեան, Դանիէլեան	12
		295	Աւարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Քասունի	1
1983-84	Ա.	207	Արեւմտահայերէն լեզուի քննական սերտողութիւն - Ա.	Աղպաշեան	13
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	23
		211E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Պարսումեան	9
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	7
		227	Ժամանակակից սփիւռքահայ գրականութիւնը 1920-1970թթ.	Լ. Վարդան	10
		280	Հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութիւն	Քասունի	24
	Ա. քառ.	212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	8
		221	Հայ հին գրականութեան պատմութիւն, նախամնծուրեան շրջանէն մինչեւ 10րդ դար	Քասունի	17
		265	Հայ քաղաքական մտքի պատմութիւն	Քասունի	12
		271	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Ա.	Քասունի	1
		295	Աւարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Քասունի	1
	Բ. քառ.	278	Հայ մտքի պատմութիւն	Տատոյեան	1
		230	Հայկական ժողովրդական բանահիւսութիւն	Քասունի	20
	Գ.	282	Հայ վաճառականութեան պատմութիւնը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը	Քասունի	17
1984-85	Ա.	203	Նախապատրաստական հայերէն - Ա.	Քասունի	6
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	14
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ	Քասունի	7
		225	Հայ արձակը 1850-1920թթ.	Լ. Վարդան	13
	Բ.	204	Նախապատրաստական հայերէն - Բ.	Քասունի	5
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	14
		227	Ժամանակակից սփիւռքահայ գրականութիւնը 1920-1970թթ.	Լ. Վարդան	11
		265	Հայ քաղաքական մտքի պատմութիւն	Քասունի	23
	Գ.	282	Հայ վաճառականութեան պատմութիւնը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը	Քասունի	10
1985-86	Ա. (Արլ.)	207A	Արեւմտահայերէն լեզուի քննական սերտողութիւն - Ա.	Շահինեան	40
		207B	Արեւմտահայերէն լեզուի քննական սերտողութիւն - Ա.	Շահինեան	34
		207C	Արեւմտահայերէն լեզուի քննական սերտողութիւն - Ա.	Շահինեան	13
		275	Հայ երաժշտութեան պատմութիւն	Կոռնեան	25
	Ա. (Արմ.)	205	Գրաբար լեզուի դասընթացք - Ա.	Աղպաշեան	5

Կրք.	Կիս.	Դաս. թիւ	Դասաճիւղի խորագիր	Դասախօս	Ուս. թիւ
		207	Արեւմտահայերէն լեզուի քննական սերտողութիւն - Ա.	Քասունի	1
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	6
		230	Հայկական ժողովրդական քանահիւսութիւն	Քասունի	8
	Բ. (Արյ.)	208	Արեւմտահայերէն լեզուի քննական սերտողութիւն - Բ.	Առաքելեան	22
		225	Հայ արձակը 1850-1920թթ.	Շահինեան	33
		271	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Ա.	Կոռնեան	14
	Բ. (Արմ.)	206	Գրաբար լեզուի դասընթացք - Բ.	Աղպաշեան	3
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	5
		271	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Ա.	Քասունի	1
		280	Հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութիւն	Քասունի	5
		282	Հայ վաճառականութեան պատմութիւնը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը	Քասունի	6
1986-87	Ա. (Արյ.)	205	Գրաբար լեզուի դասընթացք - Ա.	Կոռնեան	5
		211A	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Յովհաննէսեան	32
		211B	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	34
		227	Ժամանակակից սփիւռքահայ գրականութիւնը 1920-1970թթ.	Շահինեան	11
	Ա. (Արմ.)	211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Քասունի	1
		271	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Ա.	Քասունի	3
	Բ. (Արյ.)	206	Գրաբար լեզուի դասընթացք - Բ.	Կոռնեան	3
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	27
		212A	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Յովհաննէսեան	21
		212B	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Թոփալեան	33
		255	Հայեր Օսմանեան կայսրութեան մէջ	Թոփալեան	20
		295	Աւարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Կոռնեան	1
	Բ. (Արմ.)	212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Քասունի	3
		272	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Բ.	Քասունի	4
1987-88	Ա.	207	Արեւմտահայերէն լեզուի քննական սերտողութիւն - Ա.	Սալխանեան	17
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	27
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Յովհաննէսեան	17
		224	Հայ քանաստեղծութիւնը 1850-1920թթ.	Տասնապետեան	11
	Բ.	205	Գրաբար լեզուի դասընթացք - Ա.	Կոռնեան	8
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Յովհաննէսեան	18
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Թոփալեան	21
		257	Կիլիկիոյ հայոց պատմութիւն, ԺԱ.-ԺԴ. դարեր	Թոփալեան	32
		279	Հայ տպագրութեան եւ պարբերական մամուլի պատմութիւն	Դանիէլեան	16

Կրթ.	Կիս.	Դաս. քիւ	Դասանիւթի խորագիր	Դասախօս	Ուս. քիւ
1988-89	Ա.	206	Գրաբար լեզուի դասընթացք - Բ.	Կոանեան	2
		207	Արեւմտահայերէն լեզուի քննական սերտողութիւն - Ա.	Աղպաշեան	25
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	29
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Յովհաննէսեան	16
		223	Հայ գրականութեան պատմութիւն, ԺԸ.-ԺԹ. դարեր	Աղպաշեան	11
		230	Հայ ժողովրդական բանահիւսութիւն	Լ. Վարդյան	17
	Բ.	208	Հայ լեզուի պատմութիւն	Աղպաշեան	16
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Յովհաննէսեան	14
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Թոփալեան	19
		228	Սովետահայ գրականութիւն, 1920-1970թթ.	Աղպաշեան	12
		295	Ասարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Լ. Վարդյան	1
1989-90	Ա.	211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	11
		212E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Յովհաննէսեան	13
		221	Հայ հին գրականութեան պատմութիւն, նախամեսրոպեան շրջանէն մինչեւ Ժ. դար	Կոանեան	11
		253	Հայաստան արաբական տիրապետութեան շրջանին	Թոփալեան	30
	Ամառ Ա.	295	Ասարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Կոանեան	1
	Ամառ Բ.	211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	7
		292	Քննական ուսումնասիրութիւն մասնաւոր նիւթերու	Թոփալեան	10
1990-91	Ա.	211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	15
		212E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Յովհաննէսեան	19
		271	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Ա.	Կոանեան	9
	Բ.	206	Գրաբար լեզուի դասընթացք - Բ.	Կոանեան	1
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	20
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Թոփալեան	19
		256	Հայկական հարցը Արեւելեան հարցի եւ հայ յեղափոխական շարժումներու լոյսին տակ	Յովհաննէսեան	17
		272	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Բ	Կոանեան	19
1991-92	Ա.	203	Նախապատրաստական հայերէն - Ա.	Առաքելեան	9
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	15
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Թոփալեան	18
		255	Հայեր Օսմանեան կայսրութեան մէջ	Յովհաննէսեան	14
	Բ.	204	Նախապատրաստական հայերէն - Բ.	Առաքելեան	18
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Յովհաննէսեան	25
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Թոփալեան	10
		275	Հայ երաժշտութեան պատմութիւն	Կոանեան	10
		295	Ասարտական քննական ուսումնասիրութիւն	Լ. Վարդյան	1

Կրթ.	Կիս.	Դաս. թիւ	Դասաճիւղի խորագիր	Դասախօս	Ուս. թիւ
1992-93	Ա.	205	Գրաբար լեզուի դասընթացք - Ա.	Կոռնեան	7
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	18
		226	Հայ թատրոնն ու թատրերգութիւնը 1850-1970թթ.	Մուղալեան	11
	Բ.	206	Գրաբար լեզուի դասընթացք - Բ.	Կոռնեան	6
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	22
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Թոփալեան	19
1993-94	Ա.	211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	27
		211E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն	Տագէսեան	14
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Թոփալեան	14
		221	Հայ հին գրականութեան պատմութիւն, նախամեսրոպեան շրջանէն մինչեւ 10րդ դար	Կոռնեան	6
	Բ.	211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	18
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Թոփալեան	24
		212E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Տագէսեան	9
1994-95	Ա.	211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	22
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Թոփալեան	17
		271	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Ա.	Կոռնեան	6
	Բ.	211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	15
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Թոփալեան	13
		272	Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն - Բ.	Կոռնեան	5
1995-96	Ա.	203	Նախապատրաստական հայերէն - Ա.	Տագէսեան	6
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	19
		211E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Սաճճեան	12
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Թոփալեան	14
	Բ.	204	Նախապատրաստական հայերէն - Բ.	Տագէսեան	3
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	13
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Թոփալեան	19
		212E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Սաճճեան	11
		224	Հայ քաճաստեղծութիւնը 1850-1920թթ.	Էդոյեան	6
1996-97	Ա.	211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	12
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Թոփալեան	16
	Բ.	211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	24
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Թոփալեան	9
1997-98	Ա.	212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Թոփալեան	26
		227	Ժամանակակից սփիւռքահայ գրականութիւնը 1920-1970թթ.	Խրմճեան	13
		258E	Հայաստանը Ի. դարում	Սաճճեան	15
		259	Հայ գաղթականութեան եւ հայկական գաղութներու պատմութիւն մինչեւ 1914 թ.	Թոփալեան	10

Կրթ.	Կիս.	Դաս. թիւ	Դասանիւթի խորագիր	Դասախօս	Ուս. թիւ
	Բ.	259	Հայ գաղթականութեան եւ հայկական գաղութներու պատմութիւն մինչեւ 1914 թ.	Թոփալեան	23
		266E	Ժամանակակից Հայաստանի պետական-քաղաքական կառուցուածքը	Սաճճեան	7
		282	Հայ պատմագրութեան պատմութիւն	Թոփալեան	18
		292	Քննական ուսումնասիրութիւն մասնաւոր նիւթերու	Տէրտէրեան	5
1998-99	Ա.	211E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Սաճճեան	15
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Թոփալեան	20
		282	Հայ պատմագրութեան պատմութիւն	Թոփալեան	7
	Բ.	203	Գրական արեւմտահայերէն - Ա.	Առաքելեան	10
		258E	Հայաստանը Ի. դարուն	Սաճճեան	12
		259	Հայ գաղթականութեան եւ հայկական գաղութներու պատմութիւն մինչեւ 1914 թ.	Թոփալեան	18
1999-2000	Ա.	204	Գրական արեւմտահայերէն - Բ.	Առաքելեան	12
		253	Հայաստանը արաբական տիրապետութեան ներքոյ եւ Բագրատունիներու վերելքը, Է.-Թ. դարեր	Թոփալեան	16
		258E	Հայաստանը Ի. դարուն	Սաճճեան	14
	Բ.	256	Հայկական հարցի հոլովոյթը ԺԹ. դարու կէսէն մինչեւ Լոզան	Թոփալեան	20
		266E	Ժամանակակից Հայաստանի պետական-քաղաքական կառուցուածքը	Սաճճեան	17
		271	Հայ կրօնի պատմութիւն	Կոանեան	12
2000-2001	Ա.	203	Գրական արեւմտահայերէն - Ա.	Առաքելեան	16
		211E	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Սաճճեան	9
		212	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Բ.	Թոփալեան	18
	Բ.	204	Գրական արեւմտահայերէն - Բ.	Առաքելեան	16
		211	Հայ ժողովուրդի պատմութիւն - Ա.	Թոփալեան	17
		258E	Հայաստանը Ի. դարուն	Սաճճեան	5

ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա., Բ., Գ. — *կիսամեակներ: Գ. կիսամեակը - բացի 1976-77 շրջանէն - կը համապատասխանէ ամրան:*

Արլ./Արմ. — *Արեւելեան/Արեւմտեան Պէյրութ: 1985-87 շրջանին դասաւանդութիւն տեղի ունեցաւ զուգահեռաբար արեւելեան եւ արեւմտեան Պէյրութի մէջ:*

Ա./Բ. քառ. — *1983-84ի Բ. կիսամեակը կիսուած է երկուքի:*

Դաս. թիւ — *դասանիւթի թիւ:*

Կրթ. — *կրթաշրջան:*

Կիս. — *կիսամեակ:*

Ուս. թիւ — *դասանիւթին հետեւող ուսանողներու թիւ:*

A., B., C. — *նոյն դասանիւթի զուգահեռ յարանուններ:*

E. — *դասանիւթը ասանդուած է անգլերէն:*

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ ԷՋԵՐՈՒՄ

(ՆՈՒԻՐՈՒՄ Է ՀԱՆԴԷՍԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ 30ԱՄԵԱԿԻՆ)

ՊԵՏՐՈՍ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

30 տարի առաջ՝ 1970ին, Բէյրութում լոյս տեսաւ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի առաջին գիրքը: Հանդէսը գալիս էր ըստ արժանաւոյն համալրելու այն նշանաւոր պարբերականների յաջորդութիւնը, որոնք անջնջելի հետք են թողել հայագիտութեան ուղեծիրում, ինչպիսիք են Բազմավէպը, Հանդէս ամսօրեան, Բանասէրը, Պատմաբանասիրական Հանդէսը, Տեղեկագիրը, Լրաբերը, Բանբեր Երեւանի համալսարանին, Բանբեր Հայաստանի արխիւներին, Նորքը, եւլն.: Անմիջապէս Հանդէսն իր շուրջը համախմբեց Սփիւռքի եւ Հայրենիքի պատմաբան չատ կարող ուժերի: Այն դարձաւ մի հաճելի ժամադրավայր, ուր տարիների իրենց ստեղծագործական պրպտումների արդիւնքները հրապարակեցին տարբեր սերունդների հայ եւ օտար պատմաբանները: Այս ընթացքում Հանդէսը կարողացաւ պահպանել իր սեփական «ես»ը, ունենալ իր ուրոյն գիծը, առանձնայատուկ մօտեցումները, որոնց բոլորի հիմքում ընկած են գիտականութիւնն ու պատմականութիւնը, անաչառութիւնն եւ ճշմարտութիւնը:

Հանդէսը կարողացաւ գարգացնել հայ պատմագիտութեան լաւագոյն աւանդոյթները: Նրա էջերում առաջինն են բարձրացուել վիճայարոյց բազում հարցեր, իրենց լուծումն են ստացել չատ խնդիրներ: Ինչ-որ չափով Հանդէսը ուղեցոյց է դարձել նաեւ պատմագիտական առանձին թեմաների յետագայ մշակման համար:

Ջափազանց դժուարին է մի ակնարկում գնահատել այն հսկայական, ծաւալուն աշխատանքը, որ կատարել է Հանդէսը 30 տարիների ընթացքում հայ պատմագիտութեան գարգացման բնագաւառում: Ուստի որոշեցինք կատարուածը ներկայացնել թռուցիկ ակնարկի ձեւով, որն, անշուշտ, միայն մօտաւոր գաղափար կարող է տալ ծաւալուած աշխատանքների մասին: Անհրաժեշտ համարեցինք Հանդէսում տպագրուած պատմագիտական նիւթերը ներկայացնել ըստ պատմաշրջանների՝ Հին եւ Միջին դարեր, Նոր եւ Նորագոյն ժամանակներ: Բնականաբար իւրաքանչիւր պատմաշրջանի ներսում եւս կատարուել

է իւրօրինակ ստորաբաժանում՝ հիմք ընդունելով ժամանակագրական սկզբունքն ու թեմատիկան։

Ջուտ քաղաքական պատմութեանը նուիրուած ուսումնասիրութիւններից բացի, Հանդիսի էջերում տպագրուել են նաեւ պատմագիտութեան օժանդակ առարկաներին վերաբերող բազմաթիւ յօդուածներ, որոնք, ինչպէս քանակով, այնպէս էլ նշանակութեամբ, չեն զիջում առաջին խմբի յօդուածներին։ Աշխատանքի երկրորդ բաժնում, ըստ հերթականութեան ներկայացրել ենք հայոց պատմութեան աղբիւրագիտութեանը, պատմագրութեանը, հայկական սփիւռքի եւ գաղթավայրերի, մամուլի պատմութեանը, պատմական աշխարհագրութեանն ու տեղագրութեանը, հայկական դրամագիտութեանը նուիրուած ուսումնասիրութիւնները։ Անշուշտ, նման բաժանումը երբեմն պայմանական է եւ հասկանալի է, որ ուսումնասիրութիւններից մի քանիսը կարող էին դասակարգուել ոչ թէ այս, այլ ուրիշ խմբում, իսկ մի քանիսն էլ երեւի դուրս են մնացել ընդհանուր որեւէ չրջանակից։ Այնուհանդերձ, թւում է, թէ յաջողուել է առաջարկել մի օրինակելի ուրուագիծ, ըստ որի ընթերցողներին ենք ներկայացնում այն հսկայական տքնաջան ու չնորհակալ աշխատանքը, որ կատարում է Հայկազեան Հայագիտական Հանդիսը հայ պատմագիտական մտքի անդաստանում՝ վերջին 30 տարիների ընթացքում։

Լայն եւ ընդգրկուն է հարցերի այն ծիրը, որոնք լոյս են տեսել Հանդիսի էջերում՝ հայ ժողովրդի պատմութեան վաղնջական ժամանակներից մինչեւ արդի պատմութեան հիմնահարցերը, չուրջ 4500 տարուայ ժամանակաշրջանի ընդգրկմամբ։ Անշուշտ, ինչպէս եւ սպասելի էր, յօդուածների հիմնական խումբը վերաբերում է նոր եւ նորագոյն պատմութեանը։ Շեշտելով այս իրողութիւնը, այնուհանդերձ, նչելի է, որ Հանդիսն անուշադրութեան չի մատնել նաեւ հին եւ միջնադարեան Հայաստանի պատմութեան կարեւորագոյն հիմնախնդիրները։

Հանդիսն անդրադարձել է հայոց պատմագիտութեան հանգուցային խնդիրներից հայ ժողովրդի ծագման եւ վաղ հայկական պետականութիւնների կազմաւորման հիմնահարցերին։ Ցայտնի է, որ պատմաբանների մի խումբ (Նիկողայոս Ադոնց, Յակոբ Մանանդեան, Աստուածատուր Խաչատուրեան, Խաչիկ Սամուէլեան եւ այլք) համերաշխուել են հնդեւրոպական այն տեսութեանը, ըստ որի հայերի նախնիները եղել են միայն արմէնները, որոնք մ.թ.ա. ԺԲ. դարում դուրս գալով Բալկանեան թերակղզուց եկել են Փոքր Ասիա, իսկ մ.թ.ա. Է. դ. վերջում ներխուժել են Հայկական լեռնաշխարհ։ Այստեղ ձուլելով տեղաբնիկ ցեղախմբերին՝ արմէնները ամրապնդուել են իրենց նոր հայրենիքում։ Պատմաբանների մէկ այլ խումբ (Գրիգոր Ղափանցեան,

Բարկէն Առաքելեան եւ այլք) զարգացրել է այն տեսակէտը, որ հայ ժողովուրդը կազմաւորուել է տարբեր ցեղախմբերի միաձուլումից: Միաւորող հիմնական բաղադրիչը եղել է Հայասա ցեղախումբը, որն էլ նոր կազմաւորուած ժողովրդին տուել է իր անունը: Նշուած երկու տեսակէտերն էլ ունեցել են իրենց համակիրներն ու հակառակորդները: Վերջին տարիներին աւելի ու աւելի տիրապետող է դառնում այն տեսակէտը, որ հայերը տեղաբնիկներ են եւ ի սկզբանէ ապրել են Հայկական լեռնաշխարհում, որը եղել է նրանց ոչ միայն հայրենիքը, այլեւ նախահայրենիքը:

Այս բանգաւառում ստեղծագործող արդի պատմաբաններից առաւել արդիւնաւէտը Արտակ Մովսիսեանն է, որը երկու ուշագրաւ յօդուած է տպագրել Հանդիսի էջերում: Առաջին յօդուածը, որ կրում է «Արմանի-Արմի երկիրն ըստ աքադական եւ էրլայական աղբիւրների (պատմա-աշխարհագրական ակնարկ)» խորագիրը, նուիրուած է հնագոյն այդ սկզբնաղբիւրներում հանդիպող Արմանի երկրի տեղագրութեանը (տե՛ս՝ ԺԳ., 1993, էջ 113-127): Յօդուածագիրը համոզիչ փաստերով նշուած երկիրը տեղադրում է Հայկական լեռնաշխարհի հարաւ-արեւմուտքում: Արմանի երկրի մասին առաջին յիշատակութիւնները վերաբերում են մ.թ.ա. ԻԴ. դարին: Մովսիսեանը ներկայացնում է Արմանի, Արմի, Արմինա ու Արմենիա տեղանունները եւ գալիս այն եզրակացութեան, որ Արմանին մ.թ.ա. ԻԴ. դ. սկսած սեմական ցեղերի կողմից Հայկական լեռնաշխարհին տրուած հաւաքական անուանումն է, որով արմէնների եկուորութեան տեսակէտը խստագոյնս մերժւում է եւ ապացուցւում, որ նրանք անյիշելի ժամանակներից ի վեր եղել են Հայկական լեռնաշխարհի բնիկները: «Արամ երկիրը» յօդուածում (ԺԷ., 1997, էջ 69-80) Մովսիսեանը՝ մանրակրկիտ տեղագրական քննութեան ենթարկելով Շումէրի եւ Աքադի արքայ Նարամ-Սինի (մ.թ.ա. ԻԳ. դ.) դէպի հիւսիս ձեռնարկած արշաւանքի երթուղին՝ գալիս է այն եզրակացութեան, որ աքադական սկզբնաղբիւրներում յիշատակուած Արամ կոչուող երկիրը պէտք է տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհում: Ուսումնասիրողը խիստ հաւանական է համարում այն, որ Արմենիա անուան հիմքը, նախաձեւը «Արամ»ն է:

Հայ ժողովրդի ծագման եւ կազմաւորման հիմնահարցի առնչութեամբ որոշ գիտնականներ անդրադարձել են նաեւ հայ-սումերական յարաբերութիւնների խնդրին (Խաչիկ Սամուէլեան, Գէորգ Ջահուկեան, Գ. Կ. Կիւլպենկեան, Մարտիրոս Գաւուքչեան, Ռաֆայէլ Իշխանեան եւ այլք): Ցայտնի է, որ սումէրների լեզուն եւ մշակոյթի որոշ գծեր նկատելի հետք են թողել հայերէնի վրայ: Ելնելով այս իրողութիւնից՝ գիտնականները եզրակացրել են, թէ սումէրները ինչ-որ ժամանակ բնակուել են Հայկական լեռնաշխարհում եւ իրենց լեզուն ու

կրօնը պարտադրել բնիկ ժողովրդին՝ հայերին։ Ահա այս բարդ հարցի քննութեանն է նուիրուած Հանդիսի առաջին խմբագիր Երուանդ Քասունու «Սումէրներու եւ հայ-սումէրական յարաբերութիւններու հարցի մասին» խիստ չահեկան յօդուածը (Ը., 1980, էջ 209-232)։ Քննելով տուեալ հարցի վերաբերեալ գոյութիւն ունեցող բոլոր յայտնի փաստերը, պատմաբանը եկել է այն եզրակացութեան, որ սումէրների հայկական լեռնաշխարհում լինելու վարկածը գիտականօրէն չի հիմնաւորուում։ Հայոց լեզուի եւ հայերի հին կրօնական հաւատալիքների մէջ սումէրական ազդեցութիւնը Քասունին բացատրում է հուրիական ցեղերի խաղացած միջնորդ դերով։

Անսքող հետաքրքրութեամբ է ընթերցւում Սերգէյ Ումառեանի «Արգոնաւորդները եւ Հայաստանը» նիւթը (Ժ., 1982-84, էջ 95-110)։ Ցայտնի է, որ հայերի եկուոր ժողովուրդ լինելու տեսակէտի կողմնակիցները յենւում են նաեւ հին յունական յայտնի առասպելի այն վկայութեան վրայ, որ Արգոնաւորդներից մէկի՝ Արմենոս Թեսալացու անունից են ծագել Արմենիա եւ Արմէն անուանումները։ Հերքելով այս տեսակէտը՝ յօդուածագիրը համերաշխւում է հետազօտողների այն խմբի հետ, որոնց համաձայն Արգոնաւորդների առասպելի ստեղծումից (մ.թ.ա. ԺԱ. դար) դեռեւս շատ աւելի վաղ՝ Գ. հազարամեակում, Հայկական լեռնաշխարհի բնիկները հարեւան ժողովուրդների կողմից արդէն անուանուել են «արման» կամ «արմէն» անուններով։ Անդրադառնալով «հայ» եւ «արմէն» ցեղանունների բացատրութեանը, հեղինակը գտնում է, որ երկու անուանումներն էլ աղերս ունեն մետաղամշակութեան հետ եւ առարկայականօրէն ունեցել են «պղնձագործ» իմաստը։ Մ.թ.ա. Ե. հազարամեակում հնդեւրոպական մայր ժողովրդից անջատուած հայկական ցեղախմբերը եղել են առաջին պղնձագործներից։ Մետաղագործ այդ ժողովրդին հարաւից սեմական ցեղերն անուանել են արման, հիւսիսից իրերական ցեղերը՝ սոմեխի, արեւելքից իրանական ցեղերը՝ արմանիկ, արեւմուտքից յունական ցեղերը՝ արմէն, իսկ փոքրասիական ցեղերը՝ հայ։ Հայ-արմէնները եղել են Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկ հնդեւրոպական ժողովուրդներից մէկը։ Նրա բոլոր անուանումները (հայ, արմէն եւլն.) արտայայտում են նոյն՝ «պղնձագործ» բովանդակութիւնը։

Հայկական հնագոյն տոհմերից մէկի՝ Երուանդունիների ծագման եւ նրանց տիրոյթների տեղագրութեան յուժ հետաքրքրական հարցին է անդրադարձել Սարօ Սարոյեանն իր «Երուանդունիների եւ Բագրատունիների ծագման հարցի չուրջը» յօդուածում (ԺԹ., 1999, էջ 71-90)։ Հեղինակը մերժում է պատմագիտութեան մէջ արտայայտուած այն տեսակէտերը, թէ իբր Երուանդունիներն ունեցել են իրանական կամ բակտրիական ծագում, եւ գոյութիւն ունեցող սկզբնաղբիւրների

քննական վերլուծութեան հիման վրայ ցոյց տալիս, որ հայկական այս հինաւուրց տոհմը բնակուել է Հայկական լեռնաշխարհի հարաւում՝ Ջարասպ լերան շրջանում՝ Բագաստանում, որը մ.թ.ա. Թ.-Ջ. դարերում ամբողջութեամբ մաս է կազմել Ուրարտուին։ Հեղինակի համոզմամբ, ազգակից երկու տոհմերը՝ Երուանդունիներն ու Բագրատունիները, արդէն ուրարտական տիրապետութեան վերջին շրջանում հաստատուել էին հայոց միջնաշխարհում։ Այդ կապակցութեամբ Սարոյեանն ոչ միայն մատնանշում է երկու տոհմերի դէպի հայոց միջնաշխարհ տարածուելու երթուղին, այլեւ կտրականապէս ու համոզիչ մերժում Բագրատունիների հրէական ծագման մասին գոյութիւն ունեցող վարկածները։

Հայ ժողովրդի պատմութեան յաջորդ՝ Արտաշէսեան պատմաշրջանի վերաբերեալ միակ յօդուածի հեղինակը դրամագէտ Պերճ Սապպաղեանն է։ Ուսումնասիրողը՝ «Լուկուլլոսի գինուորներուն թիւը Տիգրանակերտի ճակատամարտին (ըստ դրամագիտական տուեալներու)» յօդուածում (Դ., 1973, էջ 97-102), անդրադարձել է մ.թ.ա. 69ին դէպի Հայաստան ձեռնարկած հռոմէական զօրավար Լուկուլլոսի բանակի արշաւանքի առանձին մանրամասներին։ Յօդուածագիրը հերքել է Հռոմի համակիր աղբիւրների (Պլուտարքոս, Ապպիանոս եւ այլք) այն խիստ չափազանցուած պնդումը, որի համաձայն հռոմէական 15 հազարանոց բանակը ջախջախել է իրենից քսան անգամ գերազանցող հայկական 300 հազարանոց զօրքին։ Հիմք ընդունելով դրամագիտական տուեալները՝ ռազմատուգանքը, որ վճարել է Տիգրան Բ. Մեծը (մ.թ.ա. 95-55) հռոմէացիներին, Սապպաղեանը համոզիչ ցոյց է տալիս, որ Լուկուլլոսի գինուորների թիւը գրեթէ համազօր է եղել հայկական 80 հազարանոց բանակին ու կազմել է ճիշդ 63.892 հոգի։

Հայ ժողովրդի միջին դարերի պատմութեան հարցերին Հանդիսն անդրադարձել է աւելի յաճախ։ Ինչպէս նախորդ, այնպէս էլ այս պատմաշրջանին վերաբերող յօդուածները նուիրուած են պատմագիտութեան մէջ սակաւ ուշադրութեան արժանացած կամ խիստ վիճաբանութիւնների տեղիք տուած հարցերին։ Հետաքրքրութեամբ է ընթերցւում Հանդիսի մնայուն աշխատակիցներից Վրէժ Ներսէսեանի՝ «Տրդատ արքայ հանդիպում ունեցա՞ւ Մեծն Կոստանդիանոս կայսրի հետ» (ԺԹ., 1999, էջ 65-70) անգլերէն հետազօտութիւնը։ Ուսումնասիրողներից չատերը կասկածանքով են վերաբերուել հայ միջնադարեան պատմագիր Ագաթանգեղոսի այն յիշատակութեանը, որ հայոց Տրդատ Գ. Մեծ արքան հանդիպում է ունեցել Հռոմի Կոստանդիանոս Ա. կայսրի հետ։ Մանրակրկիտ պրպտումների շնորհիւ հեղինակը կարողացել է յստակեցնել այդ խճճուած հարցը եւ հնարաւոր է համարել, որ նման հանդիպում կարող էր տեղի ունենալ 324ի Նոյեմբերի-325ի

սկզբների ընթացքում՝ Կոստանդնուպոլսում կամ Նիկոմեդիայում։ Այդպիսի մի հանդիպման արդիւնքում երկու երկրների միջեւ հաւանաբար կնքուել է ռազմա-քաղաքական դաշինք։

Ընթերցող հասարակայնութիւնը յատկապէս մեծ հետաքրքրութիւն դրսեւորեց Հանդիսում տպագրուած խորհրդահայ նշանաւոր պատմաբաններից մէկի՝ Մօրուս Հասրաթեանի «Պատմական Իրան եւ Հայաստանը» առաւելապէս տեսական յենք ունեցող ուսումնասիրութեան նկատմամբ (Է.,1979, էջ 9-33)։ 1965ին Հասրաթեանը Բէյրութի Հայկազեան կոլէջի հրաւէրով գտնւում էր Լիբանանում։ Այստեղ նա ծաւալեց գիտական ու մանկավարժական բուռն գործունէութիւն, կարեւոր դեր խաղաց հայագէտ կադրերի պատրաստման գործում։ *Ջանասէր, Ծառաջ, Պատանեկան խօսնակ, Սփիւռք* եւ այլ պարբերականներում տպագրուեցին նրա մի շարք յօդուածները։ 1975ին՝ պրոֆ. Վարագդատ Ծարուխիւնեանի հեղինակակցութեամբ Բէյրութում լոյս տեսաւ Հասրաթեանի *Հայաստանի յուշարձանները* ծաւալուն գիրքը, իսկ 1979ին՝ վերոնշուած ուսումնասիրութիւնը։ Հեղինակն այստեղ պատմաքննական վերլուծութեան է ենթարկել հայ-իրանական կապերն ու յարաբերութիւնները՝ սկսած Աքեմենեան ժամանակաշրջանից մինչեւ ԺԹ. դ. սկզբները։ Համեմատութեան մէջ դնելով այլ (մարական, հռոմէական, բիւզանդական, արաբական, սելջուկեան, մոնղոլական, թուրքմէնական, թուրքական) եւ իրանական տիրապետութիւնների թողած հետեւանքները միմեանց հետ, հեղինակը գրում է. «Պատմութեան ընթացքում հայ ժողովրդի համար բոլոր տիրապետութիւնների ոչ միայն ամէնից տանելին, ամէնից շատ ազդեցութիւն թողածը, այլեւ իր նշանակութեամբ, ըստ իս, զարմանալի կերպով նոյնիսկ ընդունելի, որպէս պատմական անհրաժեշտութիւն, դա պարսկա-իրանական տիրապետութիւնն է» (էջ 12)։ Պատմաբանը անարդար է համարում այն տեսակէտը, թէ իբր Պարսկաստանը եղել է հայ ժողովրդի, հայ երկրի նախ թիւ մէկ, ապա թիւ երկու թշնամին։ «Այդ մի անարդար գնահատական է,- գրում է նա,- որից պէտք է ի սպառ հրաժարուել, որովհետեւ այդ է պահանջում առարկայական գիտական պատմագրութիւնը եւ պատմական ճշմարտութիւնը» (էջ 12)։ Իրականում, ըստ հեղինակի, հայ ժողովրդի մեծագոյն դժբախտութիւնը ռազմիկ քոչուոր ցեղերի (թուրք-սելջուկներ, մոնղոլ-թաթարներ, թուրքմէններ, թուրքեր, քրդեր) թափանցումն էր Հայաստան ոչ միայն որպէս նուաճող, այլեւ որպէս հաստատուն բնակիչ ու հետզհետէ նստակեաց գերիշխող տարր։ Ջնայած իր վիճելի, երբեմն էլ անընդունելի տեսակէտերին, սոյն աշխատութիւնը կարելի է դասել Հանդիսում տպագրուած լաւագոյն յօդուածների շարքին։

Միջնադարում հայ-արաբական յարաբերութիւնների պատմութեան հարցերին են նուիրուած Վեր. Մանուէլ Ճինպաշեանի եւ Սեդա Տատոյեանի անգլերէնով լոյս տեսած յօդուածները։ Ճինպաշեանի յօդուածում քննարկման առարկայ է դարձել հայ-արաբական յարաբերութիւնների չափազանց իւրօրինակ դրուագներից մէկը՝ 652ի Դամասկոսի հայ-արաբական խաղաղութեան պայմանագիրը (Ջ., 1977-1979, էջ 169-174)։ Տատոյեանի յօդուածը, որ կրում է «Նիւթեր միջնադարեան հայ-արաբական յարաբերութիւններու պատմութեան համար» խորագիրը (ԺԲ., 1992, էջ 339-355), յատուկ քննութեան է ենթարկել հայ-արաբական յարաբերութիւնները մշակութային, իմացական, օրէնսգիտական, լեզուագիտական, ճարտարապետական եւ արուեստի այլ ճիւղերի բնագաւառներում, մարզեր, որ պատմագիտութեան մէջ անհրաժեշտ ուշադրութեան չեն արժանացել։ Հեղինակը ներկայացնում է նաեւ հայազգի արաբական մի շարք մշակութային ու քաղաքական գործիչների, հայ թագուհիների ու արքայամայրերի։

Ժ.-ԺԳ. դդ. հարաւ-արեւելեան Կովկասի, մասնաւորապէս՝ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Աղուանքի ցեղագրական տեղաշարժերին է նուիրուած Տիգրան Գուլումճեանի անգլերէն յօդուածը (Բ., 1971, էջ 99-122)։ Հեղինակի մասնաւոր ուշադրութեան կենտրոնում են եղել քոչուորական եւ իսլամ ցեղերի՝ առանձնապէս սելջուկ-թուրքերի եւ մոնղոլների տեղաշարժները։ Շեշտելի է, որ հեղինակի օգտագործած միքանի տեղանունները՝ Արեւելեան Անատոլիա, Ատրպէյճան եւլն., չեն արտայայտում ժամանակաշրջանի իրողութիւնները եւ յուժ արդիականացուած են։

Բագրատունեաց Հայաստանի նշանաւոր քաղաքական-պետական գործիչներից մէկի՝ Սմբատ Ա. Բագրատունի թագաւորի (890-914) ու նրա արտաքին քաղաքականութեան ուսումնասիրութեանն է նուիրուած Ռաֆայէլ Մաթեւոսեանի չահեկան յօդուածը (ԺԸ.,1998, էջ 41-55)։ ԺԲ.-ԺԳ.դդ. ընթացքում հայ իրականութեան իշխանական նոր տներից մէկի՝ Մահկանաբերդցիների (Սադունեաններ) պատմութեանն է նուիրուած Հայրապետ Մարգարեանի յօդուածը (նոյն տեղում, էջ 9-40)։ Հեղինակը վիճաբանական է համարում սոյն տոհմի Արծրունիներից սերուելու տարածուած տեսակէտը, մերժում նաեւ վրացական ծագման վարկածը եւ հաւաստի իրողութիւն համարում նրանց հայկական եւ բարձր, ազնուականական ծագումը։ Միջնադարեան Հայաստանում լայն տարածում ստացած թոնդրակեան աղանդաւորական շարժման պատմութեանն է նուիրուած Վարդգէս Համազասպեանի «Թոնդրակեցիների շարժումը Թ.-ԺԱ. դարերում» յօդուածը (Դ., 1973, էջ 9-28), որն, ըստ էութեան, հեղինակի դեռեւս 1949ին հրատարակած աշխատութեան վերաշարադրանքն է (տե՛ս՝

Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ, 1949, No. 3)։ *Սա միակ դէպքն է, որ Հանդէսում վերատպագրւում է նախկինում լոյս տեսած որեւէ աշխատութիւն։*

Ցաւոնի է, որ Կիլիկիայի հայկական պետութիւնը կարեւոր տեղ է գրաւել ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլեւ համաշխարհային պատմութեան մէջ։ Ընկած լինելով Միջերկրական ծովի հիւսիս-արեւելեան ափին՝ Ասիայի, Եւրոպայի եւ Աֆրիկայի միջնակէտում, Կիլիկիայի հայկական պետութիւնը նշանակալից եւ գործուն դեր է խաղացել ԺԱ.-ԺԴ. դդ. Մերձաւոր Արեւելքի եւ Հարաւ-արեւմտեան Եւրոպայի երկրների քաղաքական, մշակութային, տնտեսական կեանքում։ Սրանով պէտք է բացատրել այն մեծ հետաքրքրութիւնը, որ ցուցաբերել է Հանդէսը այս հայաշխարհի պատմութեան նկատմամբ։ Այդ հետաքրքրութիւնը մասնաւորապէս բացատրւում է նաեւ Հանդէսի այն ժամանակուայ խմբագիր Երուանդ Քասունու գիտական հետազօտութիւնների ոլորտով, որ վերաբերում էր Կիլիկեան Հայաստանի պատմութեան նախահայկական եւ իշխանապետական (1070-1137) շրջաններին։ Նրա յօդուածներից երկուսը նուիրուած են մինչեւ Ռուբինեանները (1080) Կիլիկիայում հայերի քաղաքական ներկայութեանը՝ «ԺԱ. դարու Անտիոքի հայ կառավարիչներ Պեխտ-Խաչատուր եւ Վասակ Պահլաւունի» (Բ., 1971, էջ 123-134) եւ «Տարսոնի իշխանը Ապլղարիպ Հասան Արծրունի. (1071-1080 թթ.)» (Գ., 1972, էջ 91-100)։ Այս յօդուածները հիմք ծառայեցին հեղինակի Հայերը Կիլիկիոյ մէջ մինչեւ Ռուբինեան իշխանապետութեան հիմնադրումը մենագրութեան (Բէյրութ, 1974) համար։ Շարունակելով հետազօտութիւնները նախասիրած այս բնագաւառում՝ Քասունին հրատարակում է երկու յօդուած նուիրուած այդ ժամանակաշրջանի հայ-խաչակրաց յարաբերութիւններին՝ «Խաչակիրներ Անտիոքի դիմաց» (Ա., 1970, էջ 61-73) ու «Խաչակիրներու առաջին արշաւանքները Կիլիկիոյ մէջ եւ Եդեսիոյ լատին կոմսութեան հիմնադրութիւնը» (Դ., 1973, էջ 24-47)։ Ի մի բերելով կատարուած ուսումնասիրութիւնները՝ հեղինակը դրանք ամփոփեց Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական հոլովոյթին մէջ (1080-1137) մենագրութիւնում (Բէյրութ, 1974), որը Կիլիկիայի հայոց պատմութեանը նուիրուած լաւագոյն ուսումնասիրութիւններից մէկն է։ Նշուած բնագաւառին վերաբերող հեղինակի վերջին ընդարձակ յօդուածով՝ «Ռուբէն Գ. (1175-1187) եւ իր կտակը» (Ժ., 1982-1984, էջ 111-162) աւարտւում է մինչ-թագաւորական շրջանի Կիլիկիայի հայոց իշխանապետութեան պատմութեանը նուիրուած ուսումնասիրութիւնների այս շարքը։ Ակնկալւում էր, որ հեղինակը ձեռնամուխ էր լինելու նաեւ Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան

շրջանի պատմութեան ուսումնասիրութեանը, սակայն, ցաւօք, նա այլեւս դադարեցրեց աշխատակցութիւնը Հանդիսին։

Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան նշանաւոր դէմքերից մէկի՝ Զապէլ Ռուբինեանին է նուիրուած Ագապի Նասիպեանի «Կիլիկիոյ Զապէլ թագուհին եւ իր ժամանակը» անգլերէն ուշագրաւ յօդուածը (ԺԴ., 1994, էջ 41-51)։ Այս ուսումնասիրութեան շնորհիւ մեր առջեւ յառնում են հայ քաղաքական ծիրի եզակի կին գործիչներից մէկի՝ Զապէլ Ռուբինեանի (1215-1252) մշակութային, հասարակական ու պետական գործունէութեան քիչ յայտնի մանրամասները։ Հեթումեանների ժամանակաշրջանի հայ-լատինական եկեղեցական յարաբերութիւնների եւ Սսի 1307ի ժողովին է նուիրուած Գագիկ Ցարուխեանի «Քրիստոնէական եկեղեցիների համընդհանրութեան գաղափարը Սսի 1307ի ժողովում» յօդուածը (նոյն տեղում, էջ 147-167)։

Կիլիկիայի հայկական պետականութեան կործանումից յետոյ (1375) հայ ազատագրական միտքը եկք էր փնտռում դուրս գալու ստեղծուած ծանր վիճակից եւ վերականգնելու քաղաքական անկախութիւնը։ Այդ ճիգերից քիչ յայտնի դրուագներից մէկին է նուիրուած Աղաւնի Ութուջեանի «Հայկական պետականութեան վերականգնման փորձ ԺԵ. դարի կէսերին» յօդուածը (ԺԹ., 1999, էջ 107-122)։ Հայկական յիշատակարաններից քաղուած վկայութիւնների վերլուծութեան միջոցով հեղինակը ներկայացնում է 1465ի Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցում Սմբատ Արծրունի-Սեֆեդինեանին հայոց թագաւոր օծելու հանգամանքները, այդ արարքի հիմնական դերակատարներին, արժէքաւորում երեւոյթը։

Բագրատ Ուլուբաբեանի յօդուածը վերաբերում է հայոց նուիրապետական աթոռներից մէկի՝ Աղուանից կաթողիկոսութեան ստեղծման պարագաներին (Է., 1979, էջ 35-36)։ Հեղինակը նշում է, որ Աղուանից կաթողիկոսական աթոռը հիմնադրուել է Զ. դ. երկրորդ կէսին, սակայն ենթարկուել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեանը, որի գահակալներն էին ձեռնադրում Աղուանքի հայրապետերին։ Վրէժ Ներսէսեանը՝ հաւատարիմ՝ ընթերցողին հաճելի անակնկալ պարգեւելու իր սովորութեանը, խիստ ուշագրաւ անգլերէն յօդուած է տպագրել Հանդիսի 1992ի համարում՝ «Պերնարտ Ֆոն Պրէյտենպախի «Ուխտագնացութիւն ի Սուրբ Երկիրի»ն եւ անոր նշանակութիւնը հայկական տպագրութեան պատմութեան համար» (ԺԲ., 1992, էջ 41-59)։ Սոյն ուսումնասիրութիւնը բաղկացած է երեք մասերից։ Առաջինում տրւում է Ֆոն Պրէյտենպախի դէպի Երուսաղէմ ուխտագնացութեան պատմութիւնը, որը նա ձեռնարկել էր 1483-1484ին։ Յօդուածի երկրորդ մասում հեղինակն անդրադառնում է բաւարացի Եոհան Շիլթպերկէրի Գերեվարութիւն եւ ճամբորդութիւններ գրքին, որի 13րդ եւ

62-66րդ գլուխներում խօսւում է հայերի եւ հայոց լեզուի մասին։ Երրորդ մասում Ներսէսեանն ընթերցողին է ներկայացնում հայութեան եւ հայոց լեզուին անդրադարձող եւրոպական 12 հնատիպ գրքերի մի ցուցակ, որոնք բացակայում էին նախընթաց ցանկերում։

Հայոց միջնադարի պատմութեանը վերաբերող Հանդէսում տպագրուած վերջին յօդուածները պատկանում են Լեւոն Վարդանի գրչին։ Դրանցից մէկը կրում է «Օսմանեան քանի մը հարկեր ըստ կանոնագրութիւններու» (Է.-, 1979, էջ 57-83) խորագիրը։ Ի դէպ, այս յօդուածը մաս է կազմում նորոգ հանգուցեալ գրագէտի Հարկերը Օսմանեան եւ Պարսկական կայսրութիւններու մէջ. ԺԵ.-Ի. դարեր հինգ-հատորանոց բառարանին, որի միայն առաջին եւ երկրորդ հատորներն են պատրաստ տպագրութեան (Ա-Խ տառերը)։ Սոյն ուսումնասիրութեան հետ սերտ աղերս ունեն նաեւ հեղինակի երկու այլ հետազօտութիւններ եւս։ Դրանցից մէկը կրում է «Օսմանեան հարկային կանոնագրութիւնները եւ արեւմտահայութիւնը» խորագիրը (Ջ., 1977-1978, էջ 105-158)։ Սա պատմա-աղբիւրագիտական բնոյթի ուսումնասիրութիւն է, որտեղ աշխատասիրողը ընդարձակ եւ համալից ծանօթագրութիւններով ներկայացնում է ԺԶ.-ԺԷ. դդ. օսմանեան մի շարք կանոնագրութիւնների թարգմանութիւնները, որոնք աղերսւում են Արեւմտեան Հայաստանի, եւ մանաւանդ արեւմտահայութեան, տնտեսական առօրեային։ Ներկայացուող վաւերագրերը հերքում են թուրք պատմագրութեան մէջ արտայայտուած այն պնդումը թէ իբր հայերը եւ միւս նուաճուած ժողովուրդները երջանիկ եւ բաղկացուցիչ տարրերն էին Օսմանեան բարեխնամ կայսրութեան, եւ ցոյց տալիս այն դժնդակ կացութիւնը, որի մէջ ապրում էին հպատակ ժողովուրդները։ Միւսը (Ա., 1970, էջ 9-45), որն ի դէպ, Հանդէսի հիմնադիր թուի առաջին յօդուածն է, մեզ է ներկայացնում Օսմանեան կայսրութեան ամբողջ պատմութեան ընթացքում (մինչեւ 1918) խորական այն քաղաքականութիւնը, որ վարուել է ընդհանրապէս ոչ-թուրք ժողովուրդների եւ մասնաւորապէս հայերի նկատմամբ։

Հայ ժողովրդի նոր եւ նորագոյն պատմութեան հարցերը Հանդէսի էջերում աւելի լայնօրէն ու բազմակողմանիօրէն են ներկայացուած։ Ինչպէս եւ սպասելի էր, այստեղ առանձնակի ուշադրութեան են արժանացել հայ ժողովրդի նոր եւ նորագոյն պատմութեան երկու կարեւորագոյն հիմնահարցերը՝ Հայկական հարցն ու Հայկական Մեծ Եղեռնը։ Որպէս կանոն, այս բնագաւառների բոլոր յօդուածները գրուած են արխիւային քիչ յայտնի կամ նոր շրջանառութեան մէջ դրուած վաւերագրերի հիման վրայ եւ մեծ նշանակութիւն ունեն հարցի գիտական ու պատմական յետագայ մշակման գործում։ Այստեղ Հան-

դէմի նախասիրած հեղինակներից են Զաւէն Մսըրլեանը, Լեւոն Վարդանը եւ Արթիւր Պէյլերեանը։ Նրանցից առաջինը Հանդէսում տպագրել է տասներկու, իսկ երկրորդն ու երրորդը՝ չորսական համապատասխան յօդուածներ։ Յօդուածներով հանդէս են եկել նաեւ հայ եւ օտար ճանաչուած այնպիսի պատմաբաններ, ինչպիսիք են ակադեմիկոս Հրանտ Աւետիսեանը, Սալէհ Զահրետտինը, Վահագն Տատրեանը, Քրիսթոֆըր Ուոքըրը եւ ուրիշներ։ Առանց տատանուելու կարելի է շեշտել, որ իր հրապարակումներով եւ տպագրած ուսումնասիրութիւններով Հանդէսն անուրանալի հեղինակութիւն է ձեռք բերել Հայոց հարցի եւ ցեղասպանութեան հետազօտութեան բնագաւառում, դարձել տուեալ խնդիրների հեղինակաւոր ու ծանրակշիռ խօսնակներից մէկն արդի հայագիտութեան մէջ։

ԺԹ. դ. երկրորդ կէսին Օսմանեան կայսրութիւնում հայութեան ընկերային ու տնտեսական ծանր վիճակի, հայկական առաջին ջարդերի, համիդեան գուլումի քաղաքականութեան լուսաբանութեանն են նուիրուած Պէյլերեանի «Արեւմտեան Հայաստանի ընկերային եւ տնտեսական վիճակը տասնիններորդ դարու կէսուն» (ԺԳ., 1993, էջ 199-215) եւ «Համիտիէ զօրախումբերու կազմակերպութեան ծագումը (1890-1894)» (ԺԴ., 1994, էջ 81-98) յօդուածները։ Առաջին յօդուածն ունի պատմա-աղբիւրագիտական բնոյթ եւ ներկայացնում է էրզրումում Ֆրանսիայի փոխ-հիւպատոսարանի պատասխանատու Լորան Լէոպոլդ Էյնոլի զեկուցագիրը, որ նա յղել էր իր կառավարութեանը 1868ի կէսերին։ Այս վաւերաթուղթը գալիս է ապացուցելու թէ որքան ծանր է եղել արեւմտահայութեան տնտեսական, ընկերային եւ կրօնական կացութիւնը ԺԹ. դ. կէսերին, հանգամանք, որ ամէն կերպ եւ գնով փորձում են սքօղել թուրք հին ու նոր պատմաբանները։ Երկրորդ յօդուածում խօսւում է մեր պատմագիտութեան մէջ քիչ ուշադրութեան արժանացած այնպիսի մի կարեւոր կազմակերպութեան մասին, ինչպիսին են համիտիէ զօրամիաւորումները։ Հեղինակն այստեղ ներկայացնում է այդ զօրախմբերի ստեղծման պարագաները, նպատակները, գնահատում խաղացած դերն ու նշանակութիւնը դարի վերջերի հայկական ջարդերի կազմակերպման գործում։ Նոյն հեղինակն ընդարձակ գրախօսական է տպագրել նուիրուած Հայկական հարցի ոլորտում Պօղոս Նուպար փաշայի անխոնջ գործունէութիւնը գնահատող եւ վեր հանող Վաչէ Ղազարեանի մենագրութեանը (ԺԸ., 1998, էջ 394-401)։

1915ի Մայիսի 22ին Երրեակ համաձայնութեան երկրները յատուկ յայտարարութիւն յղեցին Օսմանեան կայսրութեան կառավարողներին, որ պատերազմի աւարտից յետոյ, նրանք պէտք է անձնապէս պատասխանատու նկատուեն հայերի հանդէպ կիրառուած կոտորածների

համար։ Ահա այս յայտարարութեան եւ դրան նախորդող դաշնակից երկրների ղեկավարներին ուղղուած Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե.ի հեռագիրի քննութեանն է նուիրուած Մսրլեանի «Գէորգ հինգերորդ կաթողիկոսի հեռագիրը եւ դաշնակիցներու 1915ի մայիսեան միացեալ յայտարարութիւնը» յօդուածը (ԺԷ., 1997, էջ 117-125)։ 1997ին Երեւանում լոյս տեսաւ Աւետիսեանի *Հայկական հարցը 1918 թուականին* չահեկան մենագրութիւնը։ Այս աշխատութեան երրորդ գլխի՝ Տրապիզոնի բանակցութիւնների վերաբերեալ հատուածը, նա նախապէս հրատարակել է Հանդէսում՝ «Հայկական հարցը Տրապիզոնի կոնֆերանսի ժամանակաշրջանում (Փետրուար 10/23-Ապրիլ 9/22 1918)» (ԺԸ., 1995, էջ 183-234) խորագրի ներքոյ։ Այստեղ հեղինակը ներկայացրել է Բրեստ-Լիտովսկից յետոյ ընկած ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած քաղաքական կեանքի նոր զրսեւորումները, Տրապիզոնի բանակցութիւնների առաջին փուլը, դրանց ընդհատումը, բացայայտում է թուրքական գաւթողական նկրտումները, Հայկական հարցի աննպաստ ընթացքի պատճառները։

Արտաշէս Տէր Խաչատուրեանն իր յօդուածում՝ «Հայկական երկու պատուիրակութիւնները (1918-1919)» (Ա., 1970, էջ 46-60) վերլուծել է Ազգային եւ Հայաստանի հանրապետութեան պատուիրակութիւնների գործունէութիւնը Սեւրին նախորդած ժամանակաշրջանում։ Պէյլերեանն անդրադառնում է 1921ի Լոնդոնի եւ Մոսկուայի խորհրդաժողովներում Հայկական հարցի հոլովոյթին (Ե., 1974, էջ 9-37)։ Երկու յօդուածներն էլ հարուստ են փաստական նիւթով եւ աչքի են ընկնում վերլուծութիւնների ինքնատիպութեամբ, տեսակէտերի թարմութեամբ։

Հանդէսն առաջիններից մէկն էր, որ անդրադարձաւ արդի թուրք պատմաբան Թանէր Աքչամի *Թուրք ազգային ինքնութիւնը եւ Հայկական հարցը* գրքին (Ստամբուլ, 1992)՝ թարգմանաբար տպագրելով մի ամբողջ հատուած (ԺԵ., 1995, էջ 87-107)։ Ի դէպ, Հանդէսի նոյն համարում տպագրուել է նաեւ Արա Սանճեանի գրախօսականը՝ սոյն գրքի եւ ընդհանրապէս թուրքական պատմագրութեան վերաբերեալ հոսանքին վերաբերեալ (էջ 375-400)։

Հանդէսում առաւել քննարկուած նիւթերից է Հայկական ցեղասպանութեան հարցը։ Հանդէսի համարեա բոլոր համարներում յօդուածներ կան այդ խնդրի վերաբերեալ, իսկ 1995ի համարն ամբողջութեամբ (602 էջ) նուիրուած է ցեղասպանութեանը կամ նրան աղերսուող թեմաներին։ Այս բնագաւառում յատկապէս նկատելի է Լեւոն Վարդանի ներկայութիւնը, որ տասնվեց յօդուածներ է տպագրել տրուեալ նիւթի շուրջ։ Լեւոն Վարդանն առաջինն է, որ տուեց Հայկական Մեծ եղեռնի յստակ ժամանակագրութիւնը։ Նա յատուկ յօդուած է

տպագրել այդ խնդրի վերաբերեալ՝ «Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի» (Գ., 1972, էջ 259-282), որը մէկ հատուածն է հեղինակի աւելի ուշ լոյս ընծայած նոյնանուն ընդարձակ ուսումնասիրութեան (Բէյրութ, 1975)։ Այս յօդուածում Լեւոն Վարդանը ներկայացնում է միայն 1915ի Յունուարի 2ից մինչեւ նոյն թուականի Ապրիլ 30ը ընկած դէպքերի ժամանակագրութիւնը, երբ գործադրուեց երիտթուրքերի կողմից վաղօրօք ծրագրուած հայերի ցեղասպանութեան առաջին փուլը։ Միւս յօդուածում՝ «Հայկական Տասնհինգը եւ թուրք-գերմանական դաշնագիրը» (Բ., 1971, էջ 45-80) հեղինակը առանձին քննութեան նիւթ է դարձրել 1914ի Օգոստոս 2ի թուրք-գերմանական դաշնագիրը, որը նրա կարծիքով կարեւորագոյն բարոյական եւ քաղաքական նշանակութիւն է ունեցել թուրքերի համար Հայկական Տասնհինգի իրագործման ժամանակ։ Հեղինակը ներկայացնում է նաեւ դաշնագրի հայերէն թարգմանութիւնը ու կատարում դրա բոլոր 8 յօդուածների համալից քննութիւնը։ Միւս յօդուածում Լեւոն Վարդանը անդրադառնում է Հայկական ցեղասպանութեան պատասխանատուների խնդրին (Դ., 1973, էջ 67-80)։ Հեղինակն իրաւացիօրէն նշում է, որ ո՛չ առանձին երիտթուրք անհատները, եւ ո՛չ մասնաւոր որեւէ կազմակերպութիւն կամ կուսակցութիւն ի վիճակի չէին գործադրելու Հայկական Տասնհինգը։ Դա հնարաւոր եղաւ միայն չնորհիւ թուրքական պետական իշխանութիւնների, բանակի, թուրք եւ քուրդ ժողովուրդների միասնական ջանքերի, որոնց խրախուսում էին Գերմանիան եւ Աւստրիա-Հունգարիան։ Սրանք բոլորն էլ, առանց բացառութեան, պատասխանատուներն են Հայկական Մեծ եղեռնին։ «Հայկական Տասնհինգը թուրքական մատենագիտութեան մէջ» յօդուածը (Ժե., 1995, էջ 301-374) Լեւոն Վարդանի լաւագոյն ուսումնասիրութիւններից մէկի՝ Հայկական Տասնհինգը թուրք մատենագիտութեան եւ մամուլի մէջ եւ մնինք (Բէյրութ, 1998) գրքի առանձին մէկ հատուածն է։ Այս ուսումնասիրութիւնը ու նախընթաց յօդուածը եզակի են հայ պատմագիտութեան մէջ։ Հայ ընթերցողն ու գիտական հասարակայնութիւնն այժմ հնարաւորութիւն ունեն ծանօթանալու այն աշխատանքներին, որ կատարուել եւ կատարւում են թուրքական պատմագրութեան մէջ՝ հայկական ցեղասպանութեան հիմնահարցերի իւրօրինակ «ուսումնասիրութեան» ուղղութեամբ։

Հայկական ցեղասպանութեան առանձին մէկ դրուագին են նուիրուած Արա Սարաֆեանի «Մարտինի ջարդերը» (ԺԼ., 1998, էջ 261-292) անգլերէն վաւերագրական ուսումնասիրութիւնը եւ Պէյլերեանի «Դոմինիկեան միսիոնարի մը անտիպ մէկ վկայութիւնը Մարտինի 1915ի կոտորածներուն մասին» յօդուածը (ԺԷ., 1997, էջ 81-106)։ Դոմինիկեան միաբանութեան Մոսուլի կենտրոնի մեծաւոր հայր Պերբէն թուր-

քական իշխանութիւնների կողմից 1915ի Ապրիլ ամսից մինչեւ 1916ի վերջերն արգելափակուած է եղել Մարտինում։ Այդպիսի արտակարգ պարագաների բերումով է, որ նա դարձաւ Ի. դ. առաջին ցեղասպանութեան վկան։ Հայր Պերբէն մանրամասն զեկուցագիր է կազմել այն անցուդարձերի վերաբերեալ, որոնց ականատեսն էր նա դարձել ակամայ։ Նրա վկայութիւնները հաստատում եւ ամբողջականացնում են ցեղասպանութեան մասին նախապէս լոյս տեսած գերմանական, ամերիկեան, ֆրանսիական, անգլիական ու ռուսական պաշտօնական փաստաթղթերի ժողովածուներում գտնուող տեղեկութիւնները։

Հայկական ցեղասպանութեան պատմութեան լաւագոյն ուսումնասիրողներից մէկի՝ անգլիացի պատմաբան Քրիսթոֆըր Ուոքըրի անգլերէն յօդուածում՝ «Բրիտանիա եւ Հայկական ցեղասպանութիւնը. մտորումներ 1995ին» (ԺԷ., 1997, էջ 107-116) ներկայացւում է պաշտօնական Լոնդոնի որդեգրած քաղաքականութիւնը Հայկական հարցի նկատմամբ, որը, հեղինակի կարծիքով, միշտ էլ մնաց ոչ թէ քաղաքականութեան խնդիր, այլ մանաւանդ՝ քարոզչութեան։ Հակառակ պաշտօնական Լոնդոնի, գտնուեցին լորդ Բրայսի ու Արնոլդ Թոյնբիի նման ազատականներ, որոնք կարողացան թիկունք կանգնել հայութեան ու Հայկական հարցին։ Նոյն հեղինակի գրչին է պատկանում «Հայկական ցեղասպանութեան չուրջ գրելու մասին» անգլերէն տեսական յօդուածը (ԺԸ., 1995, էջ 483-496)։ Սա վերին աստիճանի մի ուշագրաւ աշխատանք է, որտեղ հեղինակը խորհուրդ է տալիս ուսուսումնասիրողներին՝ մեծաւ զգուշութեամբ մօտենալ փաստաթղթերի, եւ յատկապէս թուրքական փաստաթղթերի, հաղորդած տուեալներին։ Թուրքական պետական շրջանակների հրահանգներով տասնամեակներ շարունակ ոչնչացուել են թուրքական արխիւային այն փաստաթղթերը, որոնք անմիջականօրէն վերաբերում էին Հայկական ցեղասպանութեանը։ Չնայած այդ հանգամանքին, այսօր էլ շրջանառութեան մէջ կան ոչ-քիչ թուով թուրքական վաւերագրեր, որոնք պէտք է ընթերցել տողընդմէջ, ուր միշտ թաքնուած են մնում որոշ ճշմարտութիւններ։ Նոյնքան կարեւոր են նաեւ ամերիկեան, ֆրանսիական, անգլիական, գերմանական, աւստրիական, չէզոք պետութիւնների եւ կրօնական կազմակերպութիւնների արխիւային նիւթերը։ Առանձնայատուկ ուշադրութիւն պէտք է դարձնել նաեւ հայկական սկզբնաղբիւրների նկատմամբ։

«Հայկական ցեղասպանութիւնը պատմական դիտանկիւնէն. ընկերաբանական վերլուծութիւն մը» (նոյն տեղում, էջ 109-120) անգլերէն յօդուածում, որի հեղինակն է Պերճ Պերպէրօղլուն քննութեան է ենթարկուած Օսմանեան կայսրութեան ընկերային, տնտեսական, կրօնական եւ մշակութային կացութիւնը ցեղասպանութեան նախօրեա-

կին։ Ուսումնասիրութեան միջոցով հեղինակը եկել է այն եզրակացութեան, որ երիտթուրքերը՝ զարգացնելով համիտեան ցեղապաշտական ծրագիրը փորձում էին ստեղծել ցեղայնօրէն եւ կրօնական տեսանկիւնից զուտ թուրքական կայսրութիւն եւ այս ծրագրի իրականացման համար է, որ նրանք կազմակերպել են հայերի ցեղասպանութիւնը։ Ցեղասպանութեան միջոցով,- եզրակացնում է հեղինակը,- երիտթուրքերը ջանում էին փրկել դէպի անկում ընթացող Օսմանեան կայսրութիւնը, թէ՛ ռազմական տեսակէտից, եւ թէ՛ տնտեսապէս։ Հանդիպի նոյն համարում է տպագրուել նաեւ Վահագն Տատրեանի «Կուսակցութեան եւ պետութեան դերերուն նոյնացնումը հայկական ցեղասպանութեան մէջ» անգլերէն յօդուածը (էջ 49-56)։ Այստեղ հեղինակը՝ վերլուծութեան ենթարկելով երիտթուրքական կուսակցութեան ծրագրային փաստաթղթերն եւ Հայկական ցեղասպանութեան վերաբերեալ շրջանառութեան մէջ գտնուող յայտնի վաւերագրերը, գալիս է այն եզրակացութեան, որ 1915-1916ին իթթիհատական կուսակցութիւնը նոյնանում էր Օսմանեան կայսրութեան պետական մարմինների հետ, որոնք միասնաբար, որպէս մի ամբողջութիւն, կարողացան իրականացնել հայերի ցեղասպանութիւնը։ Հայերի ցեղասպանութիւնը որքան կուսակցական մի ծրագիր էր, այնքան էլ պետական քաղաքականութիւն։

Ժամանակակից արաբ պատմաբան Սալէհ Զահրետտինի (Լիբանան) յօդուածը՝ «Հայերի բնաջնջումը 1915ին. պատճառներ ու հետեւանքներ» (նոյն տեղում, էջ 121-134), իրենից մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում։ Հեղինակը յայտնի է Հայկական հարցին նուիրուած իր բազմաթիւ մեծարժէք ուսումնասիրութիւններով։ Հանդիսում տպագրուած սոյն յօդուածում հեղինակն՝ օգտագործելով հայկական, արաբական եւ արեւմտաեւրոպական սկզբնաղբիւրներ, Հայկական եղեռնը դնելով «ճչդի» եւ «ստի» համադրութեան մէջ, գալիս է այն համոզման, որ 1915-1916ի Հայկական ցեղասպանութիւնը եղել է երիտթուրքերի պետական քաղաքականութեան դրսեւորումներից մէկը։ Զահրետտինը ոչ միայն վերլուծում է հայկական կոտորածների պատճառները, այլեւ ներկայացնում է դրանց արդիւնքները։ Նա գտնում է, որ արդի թուրքական պետութիւնը պէտք է քաջութիւն ունենայ եւ քաղաքացիութիւն դրսեւորի՝ ճանաչելու հայերի ցեղասպանութեան փաստը։ Այսօր թուրքերը պէտք է թոյլ տան, որպէսզի հայերը վերադառնան իրենց պատմական հայրենիքը, վերջ տան Արեւմտեան Հայաստանի ռազմակալմանը, այն պէտք է վերադարձնեն իր օրինական տիրոջը՝ հայ ժողովրդին, պէտք է փոխհատուցեն բռնագաղթի եւ կոտորածների ժամանակ հայերին պատճառուած ահռելի վնասները։

Հայկական ցեղասպանութեան նկատմամբ Վատիկանի որդեգրած քաղաքականութեան բացայայտմանն է նուիրուած Մսրլեանի «Բենեդիկտոս ԺԵ. պապը եւ Մեծ եղեռնը» յօդուածը (ԺԹ., 1999, էջ 141-154): Այստեղ ընթերցողներին են ներկայացուում Հայկական ցեղասպանութեան քիչ յայտնի այնպիսի ծալքեր, ինչպիսիք են Վատիկանի եւ անձամբ Հռոմի պապի ջանքերն ազդելու երիտթուրքական կառավարողների վրայ՝ դադարեցնելու հայկական կոտորածները: Վատիկանի հրահանգով պապական նուիրակ Անճելօ Տոլչին 1915ին Պոլսում ուղղակի բանակցութիւններ է սկսել գերմանական եւ աւստրօ-հունգարական դեսպանատների հետ, որպէսզի վերջիններս՝ օգտագործելով իրենց հեղինակութիւնն ու ազդեցութիւնը, փորձէին վերջ տալ հայոց «բարբարոս հալածանքը» (էջ 141): Սակայն, ինչպէս դեսպանատները, այնպէս էլ երիտթուրք կառավարողները չընդառաջեցին կաթոլիկ եկեղեցու այդ խնդրանքին: Ցօդուածում բերուած են նաեւ Բենեդիկտոս ԺԵ. պապի սուլթան Մոհամմէդ Ե.ին ուղղուած նամակների թարգմանութիւնները, որոնցից յատկապէս հետաքրքրական է 1915ի Սեպտեմբերի 10ի նամակը: Այստեղ պապը յոյս է յայտնում, որ եթէ սուլթանն իմանայ իրողութիւնը, ապա անմիջապէս վերջ կը տայ խըժդժութիւններին, քանզի հայերի կոտորածները կատարուում են նրա «կամքին հակառակ» (էջ 143): Ցօդուածի վերջում հեղինակն իրաւացիօրէն չեչտում է, թէ «միջազգային քաղաքական իրադրութեան մէջ, որքան ալ մեծ ըլլար Վատիկանի Աթոռին բարոյական հեղինակութիւնը, ան քաղաքականօրէն սահմանափակուած էր» (էջ 151): Ահա թէ ինչու յանուն հայերի պապի կատարած դիմումները մնացին անհետեւանք:

Գերմանացի նշանաւոր մարդասէր, հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Արմին Վեկնէրի հայասիրական գործունէութեան բնութագրմանն է նուիրուած Ինկրիտ Սըմանի «Արմին Թէոֆիլ Վեկնէրը՝ հայասէր (1886-1978)» անգլերէն յօդուածը (ԺԵ., 1995, էջ 433-482): Ջափազանց հետաքրքրական է այն իրողութիւնը, որ Վեկնէրն իր գրական ստեղծագործութիւններում քանիցս անդրադարձել է հայկական թեմատիկային, մասնաւորապէս Եղեռնի զոհերի ոգեկոչմանը: Կեանքի վերջին տարիներին նա ձեռնամուխ էր եղել ցեղասպանութեանը նուիրուած մի դիւցազներգութեան եւ վէպի ստեղծման աշխատանքներին, վէպ, որը պէտք է ունենար ճիշդ Ֆրանց Վերֆէլի *Մուսա լերան քառասուն օրը* նշանաւոր ստեղծագործութեան կարեւորութիւնը: Ցաւօք, այս աշխատանքները մնացին անաւարտ:

Հանդիսի վաստակաւոր աշխատակից եւ ներկայիս պատասխանատու խմբագիր Հայր Անդրանիկ վրդ. Կռանեանի «Բառերուն միւս երեսը» յօդուածը (նոյն տեղում, էջ 13-48) հեղինակի ընդարձակ յօդ-

ւածաչարի երրորդ մասն է, որն ի տարբերութիւն իր նախորդների, ունի ոչ թէ բանասիրական բնոյթ, այլ նախեւառաջ քաղաքական իմաստ ու բովանդակութիւն։ Հեղինակը սկզբում իր մտորումներն է կիսում ընթերցողի հետ («Եղեռնի 80ամեակ եւ մահուան խորհուրդ»)։ Ապա վերլուծում է 39 այն բառերը (կոտորել-կոտորած, ջարդել-ջարդ, մորթել, բնաջնջել, եղեռն, նախճիր, կողոպուտ, աքսոր եւլն.), որոնք խորհրդանշում են Հայկական ցեղասպանութիւնը։ Այս յօդուածը, փաստօրէն, Հայոց Մեծ եղեռնի քաղաքական բառարանն է։ Բառեր, որ նախապէս լրիւ այլ իմաստ էին արտայայտում, այժմ՝ թուրքերի ջանքերով, իմաստափոխուեցին, ձեռք բերեցին նոր երանգ, կամ ինչպէս հեղինակն է գրում՝ «բառերուն թիրախները շեղեցան իրենց նպատակէն եւ ելան Մարդուն դէմ» (էջ 47)։

Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին եւ յետպատերազմեան շրջանում Հայկական հարցի դրսեւորման երեւոյթները բաւարար ուշադրութեան չեն արժանացել ուսումնասիրողների կողմից։ Թերեւս բացառութիւն են կազմում Հանդէսի մշտական եւ արդիւնաւէտ աշխատակից Մսըրլեանի հետազօտութիւնները։ Այս խնդրին են նուիրուած նրա շուրջ մէկ տասնեակ մեծարժէք յօդուածներ, որոնք, ըստ էութեան, նորոյթ են հայ պատմագիտութեան համար եւ իրենցով լցնում են այն բացը, որ խիստ նկատելի է սոյն մարզում։ «Նացի Գերմանիոյ եւ Փան-Թուրանականներու ծրագիրները Կովկասի մէջ. 1941» յօդուածում (Թ., 1981, էջ 97-120) հեղինակը ներկայացնում եւ վերլուծում է Խորհրդային Միութեան գրաւեալ տարածքի ապագայի վերաբերեալ նացի տեսաբան Ալֆրէտ Ռոզենպերկի ծրագրի մանրամասնները։ Այդ ծրագրի համաձայն, Խորհրդային Միութիւնը բաժանուելու էր հինգ ռայխկոմիսարիատների, որոնք իրենց հերթին պէտք է բաժանուէին գլխաւոր կոմիսարիատների։ Հայաստանը մտնելու էր «Կովկաս» առանձին ռայխկոմիսարիատի մէջ եւ գլխաւորուելու էր գերման պաշտօնէութեան միջոցով։ Օգտագործուելու էին նաեւ հայկական գերմանամէտ այն ուժերը, որ ցանկութիւն կ'ունենային աշխատակցել նացի ռեժիմի հետ։ Միւս կողմից, Անդրկովկասի նկատմամբ իրենց ծրագրերն էին մշակել նաեւ պանթուրանականները, որոնք երազում էին երկրամասի գրաւման մասին։ Հայ քաղաքական գործիչները, որ աշխատակցում էին նացիստների հետ, վճռականօրէն դէմ էին արտայայտւում Հայաստանում թուրքերի ներկայութեանը եւ նախընտրում էին Հայաստանի գրաւումը Վերմախտի կողմից։ Մեծ հետաքրքրութեամբ է ընթերցւում նոյն հեղինակի միւս յօդուածը՝ «Համաշխարհային Բ. պատերազմին Հայկական բարձրաւանդակը գրաւելու չգործադրուած ծրագիրը» (Դ., 1973, էջ 46-65)։ Խօսքը վերաբերում է Միջին Արեւելքում անգլիական ռազմական հրամանատա-

րութեան շրջանակներուն մշակուած այն ծրագրին, որի համաձայն, եթէ թուրքերը գերմանացիներին ճանապարհ տային դէպի Կովկաս, ապա բրիտանական ռազմական ուժերը պէտք է յարձակում կատարէին Հայկական բարձրաւանդակի վրայ եւ գրաւէին այն։ Նախատեսւած էր գրաւել Կարսի, Բայազէտի, Էրզրումի եւ Տրապիզոնի շրջանները եւ փակել դէպի Բաքու տանող բոլոր ուղիները։ Ինչպէս յայտնի է, Համաշխարհային երկրորդ պատերազմի հենց սկզբներին՝ 1941ի Դեկտեմբերին, Հիտլերի մերձաւորագոյն զինակիցներ Քէյթէլի, Գեբելսի եւ Ռոզենպերկի առաջարկով ստեղծուեցին մի շարք ազգային լեգէոններ, այդ թւում Հայկական լեգէոնը։ Մսըրլեանը յատուկ յօդուած է նուիրել այդ խնդրին՝ (Ա., 1982-1984, էջ 163-191)։ Ուսումնասիրութիւնը բաղկացած է հետեւեալ մասերից՝ 1. Հայկական լեգէոնի պատմութիւնը, 2. Բեռլինի «Հայոց ազգային խորհուրդ»ը եւ հայ ռազմագերիները, 3. Հայ ռազմագերիների դիմադրական շարժումները։ Այստեղ խիստ եզակի տուեալներ են բերուած Հայկական լեգէոնի ստեղծման եւ ծառայութեան, մասնաւորապէս՝ Դրօ Կանայեանի, Գարեգին Նժդեհի, Վիգէն Շանթի, Ալֆրէդ Մուրադեանի եւ այլոց լեգէոնական գործունէութեան վերաբերեալ։

Հանրայայտ է, որ երկարատեւ ընդմիջումից յետոյ, Հայկական հարցը վերաբացուեց Երկրորդ համաշխարային պատերազմի աւարտից յետոյ։ Այդ խնդրին են նուիրուած Մսըրլեանի հետեւեալ յօդուածները՝ «Համաշխարհային երկրորդ պատերազմին վախճանը եւ հայերը» (ԺԳ., 1993, էջ 173-197), ինչպէս նաեւ «Արեւմտահայ բռնագրաւուած հողերու հարցը. 1921-1971 թթ.» (Բ., 1971, էջ 17-44)։ Առաջին յօդուածում հեղինակն անդրադառնում է Եալթայի խորհրդաժողովի ժամանակ (4-11 Փետրուարի 1945) Հայկական հարցի արծարծմանը։ Երկրորդ յօդուածում հեղինակը վերլուծում է հայկական հարցի նոր շրջանի (1921-1923) հիմնական արդիւնքները, անդրադառնում Հայկական հարցի վերաբացումին (1945-1951), Կարսի եւ Արտահանի վերաբերեալ տարածքային պահանջներին։ Առանձին կանգ է առնում խորհրդային կառավարութեան կողմից հայկական տարածքային պահանջների անտեսման հանգամանքների վրայ։

Նոյն հեղինակի գրչին է պատկանում «ԱՄՆի արտաքին քաղաքականութիւնը եւ Հայկական հարցը» ընդարձակածաւալ ուսումնասիրութիւնը, որը լոյս տեսաւ Հանդէսի երկու առանձին համարներում՝ (Ջ., 1977-1978, էջ 71-104. ԺԲ., 1992, էջ 107-144)։ Այստեղ տրւում են ԱՄՆի պետական շրջանակների, յատկապէս այդ ժամանակաշրջանի նախագահների (Թէոդոր Ռուզվելթ, Վուտրօ Ուիլսըն, Ուիլիըմ Հարդինգ, Ֆրանքլին Դելանօ Ռուզվելթ, Հերի Թրումըն, Ջոն Քենեդի, Լինդըն Ջոնսըն, Ջերըլդ Ֆորդ, Ջիմի Քարթըր, Ռոնըլդ Ռիգըն, Ջորջ

Բուշ) դիրքորոշումը Հայկական հարցի նկատմամբ, ինչպես նաեւ Միացյալ Թագավորության եւ Ներկայացուցիչների Տան նիստերում Հայկական դատի արծարծման բոլոր դէպքերը։ Մասնաւորապէս քննարկման առարկայ է դարձրել Հայկական ցեղասպանութեան ճանաչման ուղղութեամբ տարուող աշխատանքների բովանդակութիւնն ու վեր հանել այդ բնագաւառում կատարուող ջանքերը։ 1973ի Յունիսի 25ին ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձնաժողովի Խտրականութեան Կանխարգելումի եւ Փոքրամասնութիւնների Պաշտպանութեան Ենթայանձնախումբը մի տեղեկագիր ներկայացրեց Տնտեսական եւ Ընկերային Խորհրդին, որի 30րդ պարբերութիւնը յատկացուած էր Հայկական ցեղասպանութեանը։ Մսրրլեանը յատուկ յօդուածով՝ «ՄԱԿի 30րդ պարբերութեան ծննդոցը» (ԺԱ., 1991, էջ 10-27) անդրադառնում է 30րդ պարբերութեան պատմութեանը եւ վեր հանում հայերի, մասնաւորապէս իր անձնական ջանքերն այդ պարբերութեան ստեղծման գործում։

Սրանով աւարտում ենք Հանդիսի էջերում ներկայացուած հայոց քաղաքական պատմութեանը նուիրուած պատմագիտական ուսումնասիրութիւնների համառօտ բնութագիրը։ Ինչպէս ակներեւ է, կատարուել է հսկայածաւալ աշխատանք, որն ըստ ամենայնի, հարստացրել է հայ պատմագիտութեանը նորանոր ձեռքբերումներով։ Թէեւ նշելի է նաեւ, որ Հանդիսը զարմանալիօրէն չրջանցել է Հայոց պատմութեան շատ հիմնահարցեր, անգամ՝ ամբողջ պատմաշրջաններ։ Խորհրդային Հայաստանի, արդի հայ ազատագրական շարժումների, այդ թւում Արցախեան շարժման, եւ այլ հարցերի բացակայութիւնն առնուազն տարակուսանքի տեղիք է տալիս եւ չի կարող ունենալ իր արդարացումը։

*

* *

Հայոց քաղաքական պատմութեանը նուիրուած ուսումնասիրութիւնների կողքին Հանդիսը, բնականաբար, լայնօրէն անդրադարձել է նաեւ պատմագիտութեան օժանդակ առարկաներին, ինչպէս օրինակ հայոց պատմութեան աղբիւրագիտութեանն ու պատմագրութեանը, պատմական աշխարհագրութեանն ու տեղագրութեանը, դրամագիտութեանը, մամուլի պատմութեանն ու գաղթավայրերի խնդիրներին։ Անշուշտ, հարցը միայն քանակին չի վերաբերում։ Որպէս կարգ այս բնագաւառներին նուիրուած յօդուածները գիտական նորոյթ են։ Շատ նիւթեր Հանդիսի միջոցով են դրուել շրջանառութեան մէջ. շատերն էլ առաջին անգամ են ենթարկուել գիտական մշակման։

Հանդէսում մեծ թիւ են կազմում աղբիւրագիտութեանն ու պատմագրութեանը նուիրուած յօդուածները։ Հայ ժողովրդի հնագոյն շրջանի եւ միջնադարեան պատմութեան օտար սկզբնաղբիւրների ընդհանուր արժէքաւորմանն է նուիրուած Արշալոյս Թոփալեանի «Օտար մի շարք աղբիւրներ Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի մասին» յօդուածը (ԺԱ., 1991, էջ 28-59)։ Հեղինակն այստեղ ներկայացրել է հին յունական (Քսենոփոն Աթենացի), բիւզանդական (Պրոկոպիոս Կեսարացի), արաբական (Բալազուրի, Եակուբի, Աբու-Եուսուֆ, Աբու-լ-Ֆիդա) տեղեկութիւնները Հայաստանի մասին եւ արժէքաւորել դրանց նշանակութիւնը հայոց պատմութեան շատ հարցեր լուսաբանելու գործում։ Նմանատիպ ուսումնասիրութիւն է տպագրել նաեւ Երուանդ Մելքոնեանը։ Նրա «Ջեռագիր յիշատակարանները որպէս Կիլիկիոյ պատմութեան սկզբնաղբիւր» յօդուածում (ԺԴ., 1994, էջ 53-61) մատնացոյց են արուած 1200-1255ին գրուած մի շարք յիշատակարանների տուեալները Կիլիկիայի արքունի իշխանութեան, եկեղեցու, պատմաքաղաքական եւ ռազմական իրադարձութիւնների, հարեւան երկրների պատմութեան, Կիլիկիայի տեղագրութեան ու այլ հարցերի առնչութեամբ։ Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան պատմութեան արժէքաւոր, սակայն ուսումնասիրողներին անծանօթ մնացած սկզբնաղբիւրներից է ԺԴ. դարի առաջին կէսի վենետիկցի ազնուական Մարինօ Սանութօ Թորսելլոյի (1270-1343) խաչակրաց արշաւանքներին նուիրուած երկասիրութիւնը։ Այստեղ հեղինակն անդրադարձել է նաեւ Հեթումեանների պատմութեան առանձին դրուագների, հայոց եկեղեցու դաւանաբանական սկզբունքներին եւ այլ հարցերի։ Այս արժէքաւոր սկզբնաղբիւրը իտալերէնով ներկայացրել են Մարթինիանօ Փելլեկրինօ եւ Սամիրա Ռոնքալիաները (ԺԳ., 1993, էջ 227-231)։ Նմանաբնոյթ են նաեւ ԺԴ. դ. իտալացի հեղինակ Ժաքոպօ դը Վերոնի վկայութիւնները Կիլիկեան Հայաստանի մասին, որը նոյնպէս հրատարակել է Մարթինիանօ Ռոնքալիան (ԺԸ., 1998, էջ 227-232)։

Հայ դասական մատենագիրների գործունէութեանն ու գիտական վաստակի բնութագրմանն են նուիրուած Վրէժ Ներսէսեանի «Մովսէս Խորենացի եւ Ղազար Փարպեցի» (ԺԸ., 1998, էջ 195-206), Հ. Լեւոն Զեքիեանի «Մովսէս Խորենացիի աշխարհայեացքը եւ պատմութեան ըմբռնումը» (ԺԱ., 1991, էջ 253-280), Վրէժ Վարդանեանի «Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմութեան կարծեցեալ չորրորդ գրքի վերաբերեալ մի վարկածի շուրջը» (ԺԸ., 1998, էջ 379-393), Մինաս Գոճայեանի «Ցովնան Մայրագոմեցի՝ միջնադարու մեծ ճառագիրը» (Ե., 1974, էջ 213-224) եւ այլ յօդուածներ։ Փաւստոս Բուզանդի Պատմութեան հրատարակութիւններն ու ձեռագիրները մանրամասն ներկայացուած են Գէորգ Տէր Վարդանեանի յօդուածում (ԺԹ., 1999, էջ 9-63), իսկ Պատ-

րոս Ցովհաննիսեանը քննարկման առարկայ է դարձրել Մովսէս Խորենացու բրեններեան լատիներէն կարծեցեալ թարգմանութեան հարցը եւ ցրել հայագիտութեան մէջ այդ կապակցութեամբ գոյութիւն ունեցող չփոթը (ԺԹ., 1999, էջ 123-140)։ Հանդիսի նոյն համարում լոյս է տեսել Ռաֆայէլ Մաթեւոսեանի յօդուածը՝ «Մովսէս Խորենացու վկայութիւնները Մամիկոնեան-Խաղրակեան տոհմի ծագման մասին» (էջ 91-105), որը ուշադրութիւն է հրաւիրում հայ ազնուական տոհմերից մէկի՝ Մամիկոնեանների ծագման խնդրին։ Երախտաշատ պատմաբան Լեւոն Խաչիկեանի «Հայ միջնադարեան վանից պատմութեանց գնահատման հարցի շուրջ» յօդուածում (Ժ., 1982-1984, էջ 9-19) քննական վերլուծութեան է ենթարկուել Ժ. դարի սկզբներին շարադրուած մի ուշագրաւ սկզբնաղբիւր՝ Հոգեաց վանքի պատմութիւնը։ Հեղինակը որոշել է գրուածքի պատմական արժէքը եւ ցոյց տուել նրա նշանակութիւնը Ժ. դարի Հայաստանի քաղաքական, կրօնական ու մշակութային պատմութեան ուղեծիրում։ Նոր Ջուղայի Սրբ. Ամենափրկիչ վանքի արխիւում պահուող աղբիւրագիտական նիւթերի թուղթիկ նկարագրութեանն է նուիրուած Լեւոն Մինասեանի «Սրբ. Ամենափրկիչ վանքի արխիւը եւ Էմին Ցովսէփ Էմինի երկու նամակները» յօդուածը (Ժ., 1982-1984, էջ 281-286)։ Հեղինակը, որ 1972-1980ի ընթացքում գիտական դասաւորման է ենթարկել նշուած արխիւի նիւթերը, հաւաստում է դրա գիտական հսկայական նշանակութիւնը հայոց պատմութեան ուսումնասիրութեան գործում։

Աղբիւրագիտութեան սերտօրէն աղերսւում են փաստաթղթերի եւ պատմագիտական նիւթերի հրապարակումները, որոնցմով այնքան հարուստ են Հանդիսի համարները։ Պէտք է շեշտել, որ հրապարակուող նիւթերը մեծամասամբ գիտական նորոյթ են եւ Հանդիսի միջոցով է որ դրանք դրւում են շրջանառութեան մէջ։ Հրապարակուող աղբիւրագիտական նիւթերը հիմնականում վերաբերում են ԺԹ. դ. երկրորդ կէսի եւ Ի. դարի սկզբների հայ ժողովրդի պատմութեան առանցքային նշանակութիւն ունեցող իրադարձութիւններին՝ առաւելապէս Հայկական ցեղասպանութեանը։ Յատկապէս նշելի են Պէյլերեանի մի շարք հրապարակումները՝ «ԺԹ. դարու կէսի Հայաստանի, Քիւրտիստանի եւ Պարսկաստանի քրիստոնեայ ժողովուրդներուն մասին անտիպ տեղեկութիւններ» (ԺԸ., 1998, էջ 233-252), «Անգլիացի հիւպատոսի մը հետաքրքրական վկայութիւնները Արեւմտահայաստանի գաւառներուն մասին ԺԸ. դարուն» (ԺԲ., 1992, էջ 173-208), «Աւստրիացի սպայի մը 1895 տարուոյ կոտորածներու վերաբերեալ վկայութիւնը» (ԺԵ., 1995, էջ 173-182)։ Առաջին հրապարակումը, որ Ֆրանսիայի էրզրումի հիւպատոս Հանրի Սուլանժ-Պոտէնի տեղեկագիրն է առ արտաքին գործոց նախարար Կիզոն (գարուն 1843) արժէ-

քաւոր տեղեկութիւններ է պարունակում Օսմանեան կայսրութիւնում հայ ժողովրդի կացութեան մասին։ Այստեղ մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում յատկապէս հայ-քրդական յարաբերութիւններին նուիրուած հատուածները։ Երկրորդ հրապարակումը էրզրումի անգլիական հիւպատոս Թէյլորի տեղեկագիրն է՝ ուղղուած Մեծն Բրիտանիայի արտաքին գործոց նախարարութեանը (Մարտ 1869)։ Սոյն տեղեկագիրը դեռեւս 1877ին լոյս էր տեսել անգլիական Կապոյտ գրքի մէջ, որտեղից էլ ժամանակակից թուրք պատմաբան Պիլալ Շիմշիրը այն հրատարակել է 1982ին, սակայն զանց առնելով թուրքերին անհպատ հատուածներն ու արտայայտութիւնները։ Բերելով նաեւ թուրք հետազօտողի հրատարակած եւ զանց առած հատուածները՝ Պէյլերեանը մատնացոյց է անում նրա միտումնաւոր ու անթոյլատրելի մօտեցումը պատմական սկզբնաղբիւրներին, միտում որը յատուկ է նմանատիպ թուրքական բոլոր հրատարակութիւններին։ Երրորդ հրապարակումը, որ մի տեղեկագիր է, աշխատասիրողը յայտնաբերել է Փարիզի Միջազգային եւ Ժամանակակից Փաստաթղթերի Գրադարանում եւ հայերէն թարգմանութեամբ հրատարակել *Բանբեր Հայաստանի արխիւների* հանդէսի 1971ի No. 1ում (էջ 120-107)։ Իսկ այստեղ Պէյլերեանը հրատարակել է նաեւ ֆրանսերէն բնագիրը, որ վերաբերում է էրզրումի 1895ի կոտորածներին ։

1915ի հայկական կոտորածների վերաբերեալ եզակի ու արժէքաւոր վաւերագրեր են պարունակում Լեւոն Վարդանի հրապարակած «Ամբաստանագիր-տեղեկագիր» (*ԺԵ*., 1995, էջ 497-564) ու «Սպանդանոց նահանգը» (*ԺԳ*., 1993, էջ 346-359), Արա Սարաֆեանի «Մարտինի ջարդերը» (*ԺԸ*., 1998, էջ 261-292) եւ Անահիտ Տէր-Մինասեանի «Մուշը 1915ին՝ ըստ Ալմա Ռոհանսոնի» (*ԺԵ*., 1995, էջ 57-85) հրապարակումներում։ Զօրավար Արամ Գարամանուկեանի «Հայկական լեգէոնը պատմական, իրաւական եւ քաղաքական հարցերու լոյսին տակ եւ վաւերագրեր» յօդուածը (*Ե*., 1974, էջ 39-90) ուղեկցւում է Ֆրանսիայի արտաքին գործոց նախարարութեան արխիւներից քաղուած բազմաթիւ արժէքաւոր վաւերագրերով, որոնք վերաբերում են 1915-1918ի իրադարձութիւններին։ 1918-1920ի վաւերագրերի բացակայութիւնը յօդուածագիրը բացատրում է Բ. աշխարհամարտի տարիներին այդ փաստաթղթերի կորստով։

Բրիտանական Գրադարանի արխիւից յայտնաբերուած երկու կարեւոր անտիպ փաստաթուղթ է հրապարակել Վրէժ Ներսէսեանը (*ԺԳ*., 1993, էջ 217-225)։ Փաստաթղթերից առաջինը տեղեկագիր է, որը 1920ի Դեկտեմբերին պատրաստել էր Թիֆլիսում Իտալիայի ներկայացուցիչ Լուիջի Վիլլարին՝ ուղղուած Մեծն Բրիտանիայի արտաքին գործոց նախարարութեանը, երկրորդը՝ Հայաստանի Հանրապետու-

թեան Պատուիրակութեան նախագահ Աւետիս Ահարոնեանի 24 Դեկտեմբերի 1920 թուակիր նամակն է ուղղուած լորդ Ռ. Սեսիլին։ Վաւերագրերն արժէքաւոր տեղեկութիւններ են յայտնում 1920ի աշնանը քեմալականների Հայաստան կատարած արշաւանքի ու Հայաստանի խորհրդայնացման մասին։ Արծուի Բախչինեանի հրապարակումը ընթերցողներին է ներկայացնում չուէդ հասարակական գործիչ, աստուածաբան, հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Նաթանայէլ Բեսքովի վեց նամակները՝ վերցուած Ուփսալայի համալսարանի արխիւային բաժնից (ԺԹ., 1999, էջ 393-405)։ Բեսքովի անունը անիրաւացիօրէն մոռացուել է հայոց մօտ, մինչդեռ նա հսկայական չնորհակալ աշխատանք է կատարել Եղեռնից փրկուած որբերի եւ այրիների համախմբման, նրանց համար կեանքի ու աշխատանքի պայմաններ ապահովելու կազմակերպման գործում։

Ի տարբերութիւն հայկական աւանդական կուսակցութիւնների, ընթերցող հասարակայնութեանը, պատմութեանը աւելի քիչ են յայտնի Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան ծրագրերն ու կանոնագրութիւնը։ Այս բացը լրացնելու նպատակ է հետապնդում Արա Սանճեանի «Հայ ժողովրդային կուսակցութեան ծրագրային փաստաթուղթերը» հրապարակումը (ԺԲ., 1992, էջ 309-338)։ Այստեղ ներկայացուած են սոյն կուսակցութեան 1917 եւ 1919 թուականների ծրագրերն ու կանոնագրութիւնները։

Բ. համշխարհային պատերազմի աւարտից յետոյ Հայկական հարցի արծարծման, Թուրքիայի կողմից բռնազաւթուած հայկական հողերի յետվերադարձի եւ յարակից այլ խնդիրների վերաբերեալ յուժ կարեւորագոյն տուեալներ է պարունակում Մսըրլեանի «Մեծն Բրիտանիա եւ Խորհրդային Հայաստանի ու Խորհրդային Վրաստանի առնուն 1945ին կատարուած հողային պահանջքը. բրիտանական վաւերաթուղթ մը» յօդուածը (ԺԸ., 1998, էջ 293-318)։ Սա Անկարայի մօտ բրիտանական դեսպանատան մամլոյ կցորդ Ալլէնի տեղեկագիրն է՝ ուղղուած իր կառավարութեանը (4 Ապրիլ 1946)։ Հետաքրքրական է տեղեկագրի այն մօտեցումը, թէ Թուրքիայից Հայաստանի հողային պահանջը աւելի պատմական է ու լուրջ, քան վրացականը։

Հայ ականաւոր պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցի երկու նորայայտ նամակներ հրապարակել է Պետրոս Ծովհաննիսեանը (ԺԳ., 1993, էջ 107-111)։ Նա հրապարակել է նաեւ Համազգային Մշակութային Միութեան Բէյրութի գրական պահոցում իր կողմից յայտնաբերուած անանիպ պատմաբանի մէկ անտիպ ուսումնասիրութիւնը եւս՝ նուիրուած ԺԹ. դ. վերջերին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրութեան անծանօթ մանրամասներին (ԺԷ., 1997, էջ 263-286)։

Հանդիսն անդրադարձել է նաեւ պատմագրութեան առանձին հարցերի, թէեւ նկատելի է, որ աղբիւրագիտութեան հետ համեմատած նման յօդուածներն այստեղ աւելի սակաւադէպ են։ Թոփալեանը՝ «Հինգերորդ դարի հայ պատմագրութեան հետապնդած նպատակները» յօդուածում (ԺԴ. 1994, էջ 63-79) արժէքաւորել է Ոսկեդարի պատմիչների քաղաքական-հայրենասիրական հայեացքները։ Նոյն հեղինակի գրչին է պատկանում «Համիտեան «Ջուլումի» քաղաքականութեան արտացոլումը արաբական արդի պատմագրութեան մէջ» ուսումնասիրութիւնը (ԺԵ., 1995, էջ 135-148)։ Թոփալեանն այստեղ ներկայացրել է արդի արաբական պատմագրութեան տեսակէտերը ԺԹ. դ. վերջերի հայկական կոտորածների եւ Հայկական հարցի առնչութեամբ ու նշել, որ հայոց պատմութեան այդ ողբերգական իրադարձութիւնները արաբական պատմագրութեան մէջ մեկնաբանուել են գիտական անաչառութեամբ եւ պատմականութեան արդարացի դիրքերից։ Նոյն հարցերին է նուիրուած նաեւ Թոփալեանի «Հայ-արաբական քաղաքական յարաբերութիւնները արաբական փաստաթղթերի լոյսի տակ. Ի. դարի սկիզբ» յօդուածը (ԺԲ., 1992, էջ 297-308)։

Հանդիսի մնայուն ու արժէքաւոր աշխատակիցներից Լեւոն Վարդանը յօդուած է տպագրել պատմութեան, պատմական գիտութեան ու յարակից խնդիրների վերաբերեալ («Պատմութեան, պատմագրութեան ու այլ բաներու մասին», ԺԷ., 1997, էջ 157-204)։ Իրաւացիօրէն չեչտելով, թէ պատմագրութիւնը ոչ աւելի, ոչ պակաս «գիտութիւն մըն է ամէն բանէ առաջ» հեղինակը մերժում է քաղաքականացուած այն տեսակէտը, թէ իբր պատմագիտութիւնը կեղծ գիտութիւն է։

Անշուշտ, սպասելի էր որ Հանդիսն իր էջերը լայնօրէն բացէր Սփիւռքի պատմութեան ու հիմնական խնդիրներին նուիրուած ուսումնասիրութիւնների առջեւ։ Եւ դա իրողութիւն է։ Դժուար է մատնացոյց անել Հանդիսի որեւէ համար, որտեղ չլինեն Սփիւռքի պատմութեանը նուիրուած տարաբնոյթ յօդուածներ։ Հիմնականում դրանք վերաբերում են Սփիւռքի նորագոյն պատմութեան հարցերին, թէեւ առանձին յօդուածներ կան նաեւ միջնադարեան հայկական գաղթավայրերի վերաբերեալ։ Ընդհանրացնող-տեսական բնոյթ ունի Վարդգէս Համազասպեանի «Հայ գաղթավայրերի առաջացումը» յօդուածը (Բ., 1971, էջ 81-98), որտեղ ներկայացւում են հայկական գաղթականութեան առաջացման պատճառները, գաղթականութեան ուղիներն ու հանգրուանները։ Նշանաւոր պատմաբան-բանասէր Յակոբ Սիրունին իր «Հայկական տեղաշարժերը Արեւելեան Եւրոպայի քարտէսին վրայ» յօդուածում (Գ. 1972, էջ 55-90) անդրադառնում է Մոլդովայի, Լեհաստանի, Վալախիայի, Տրանսիլվանիայի ու Բուլղարիայի հայկական գաղթավայրերի կազմաւորման ու զարգացման հարցե-

րին, որոնք դիտարկւում են ԺԳ.-ԺԹ. դարերի սահմանագծում։ Գոնտէի իշխան Ե. Պ. Ա. Տը Պուրպոնի անգլերէնով «Լիրանանի տասը հայ իշխանուհիները (1188-1312)» (Զ., 1977-1978, էջ 159-168) եւ Պերճ Սապպաղեանի «Հայազգի աթաբեկ եւ Մուսուլի սուլթան Պատր էտ Տին Լուլու» (Թ., 1981, էջ 121-130) յօդուածները հետաքրքրական են հայ-արաբական պատմական կապերի տեսակէտից։

Լեւոն Մինասեանը երկու յօդուած է տպագրել նուիրուած իրանահայ գաղթավայրերին, որոնք կրում են «Փերիա գաւառը» (ԺԴ., 1994, էջ 389-352) եւ «Իրանի 1906 թ. սահմանադրութիւնը եւ հայերի բերած մասնակցութիւնը 1906-1911 թթ. սահմանադրական յեղափոխութեան» (ԺԸ., 1998, էջ 121-130) խորագրերը։ Առաջին յօդուածում հեղինակը ներկայացնում է Փերիա գաւառի վայրն ու աշխարհագրական դիրքը, թուարկում հայաբնակ գիւղերը, անդրադառնում կրօնա-մշակութային կեանքին։ Երկրորդ յօդուածում մանրամասն ներկայացւում են իրանական յեղափոխութեան նախադրեալները, յեղափոխութեան ընթացքը, հայերի մասնակցութիւնը յեղափոխական շարժումներին. մասնաւորապէս գնահատուած է Եփրեմ խանի տեղն ու դերը այդ ժամանակաշրջանի Իրանի պատմութեան մէջ։ Տրւում է Սահմանադրական կռիւների ընթացքում զոհուած այն հայ մարտիկների ազգանունները, որոնք յայտնի են (55 հոգի)։ Մինասեանը առանձին յօդուած է տպագրել նաեւ Նոր Ջուղայի 12 հին տների վերաբերեալ (ԺԷ., 1997, էջ 219-243)։

Մեծ հետաքրքրութեամբ է ընթերցւում Շուշանիկ Խաչիկեանի «1667 թ. հայ-ռուսական առեւտրական պայմանագիրը եւ Նոր Ջուղայի ինքնավար մարմինները» (Ը., 1980, էջ 259-288) յօդուածը։ Մանրամասն անդրադառնալով հայ-ռուսական առեւտրատնտեսական յարաբերութիւններին ու վեր հանելով այդ ասպարէզում Ջուղահայ առեւտրականների դերը՝ ուսումնասիրողը մերժում է պատմագիտութեան մէջ լայն տարածում գտած այն տեսակէտը, թէ իբր ԺԷ. դարի 60ականներին Նոր Ջուղայում գոյութիւն է ունեցել առեւտրական հզօր կազմակերպութիւն (կոմպանիա)։

Ինչպէս միշտ փաստաշատ ու պատմական նիւթի տեսակէտից յագեցուած է Լեւոն Վարդանի «Պոլսահայութիւնը, Բարձրագոյն դուռը եւ այլ բաներ. 30 Սեպտեմբեր 1895 թ.» ծաւալուն ուսումնասիրութիւնը (աւելի քան 115 էջ), որ յաջորդաբար լոյս տեսաւ Հանդէսի երեք համարներում (ԺԲ., 1992, էջ 145-172. ԺԳ., 1993, էջ 129-171. ԺԴ., 1994, էջ 99-145)։ Որպէս ուսումնասիրութեան առանցք պատմաբանը վերցրել է միայն 1895ի իրադարձութիւնները, որոնք ճակատագրական եղան պոլսահայութեան ու ընդհանրապէս հայ ժողովրդի կեանքում։ Սոյն յօդուածաշարի հետ սերտ աղերսներ ունի Անդրանիկ Տագէսեանի

«Հայերը յետ-պատերազմեան Թուրքիոյ մէջ. 1919-1938» անգլերէն ուսումնասիրութիւնը (ԺԵ., 1995, էջ 401-431. ԺԷ., 1997, էջ 127-156): Այստեղ ներակայացուում է պատմագիտութեան մէջ համարեա չանդրադարձուած այնպիսի հարց, ինչպիսին ցեղասպանութիւնից յետոյ Թուրքիայում մնացած հայութեան կացութիւնն է: Առաջին մասում հեղինակը ներկայացնում է Վանի, Բիթլիսի, Մուշի, Սասունի, Էրզրումի, Երզնկայի, Դերջանի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի, Արաբկիրի, Տեւրիկի, Մալաթիայի, Ակնի, Սեբաստիայի, Ամասիայի, Մարզուանի եւ Թոքատի, իսկ երկրորդ մասում՝ Կեսարիայի, Գոնիայի, Եոզկաթի, Անկարայի, Տրապիզոնի, Սամսոնի, Էսքիշեհիրի, Եւրոպական Թուրքիայի եւ միւս շրջանների հայութեան տնտեսական, կրօնական, մշակութային կեանքը: Հեղինակն անդրադառնում է նաեւ մնացեալ հայութեան թուաքանակին, քեմալականների կողմից նրանց դուրս մղման քաղաքականութեան հարցերին:

Քեմալական իշխանութիւնների հակահայ քաղաքականութեան, Թուրքիայում դեռեւս մնացած հայութեան նկատմամբ կիրառուած բռնութիւնների ու հալածանքների վերաբերեալ ուշագրաւ յօդուած է տպագրել Մսըրլեանը՝ «Թուրքիոյ ներքին գաւառներու հայոց պարտադիր արտագաղթը. 1929-1930 թթ.» խորագրի ներքոյ (Գ., 1972, էջ 101-118): Յօդուածագիրը եզրակացնում է, թէ քեմալական Թուրքիան հարազատ ժառանգորդն էր Աբդուլ Համիտ Բ.ի եւ երիտթուրքերի, իսկ քեմալականների կազմակերպած հայկական կոտորածներն ու հայերի պարտադիր արտագաղթերը «Թուրքիան Թուրքերուն» կարգախօսի ծրագրի իրականացման մասն էին կազմում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին սփիւռքահայութեան դիրքորոշումներին ու քաղաքական ակնկալութիւններին են նուիրուած նաեւ Մսըրլեանի ուշագրաւ երկու յօդուածները՝ «Սփիւռքահայ քաղաքական խմորումները համաշխարհային Բ. պատերազմի նախօրեակին. 1933-1939 թթ.» (Լ., 1979, էջ 85-110) եւ «Սփիւռքահայ դիրքորոշումները՝ համաշխարհային Բ. պատերազմի սկզբնաւորութեան 1939-1940» (Ը., 1980, էջ 127-146): Մուսա Լերան երկրորդ արտագաղթի եւ Այնճար հայաւանի հիմնադրման պատմութեանն է նուիրուած Լեւոն Վարդանի «Մուսա Լերան երկրորդ արտագաղթը» (Ը., 1980, էջ 147-198), յօդուածը, որը գրուած է նորայայտ փաստաթղթերի հիման վրայ: Յօդուածի վերջում զետեղուած են 34 արխիւային վաւերագրեր, որոնք վերաբերում են Մուսա Լերան վեց գիւղերի արտագաղթին:

Արգենտինայի հայկական գաղթավայրերի պատմութեան հարցերը դիտարկուած են Վարդան Մատթէոսեանի «Հայերը Արժանթինի մէջ. նշմարներ մեկնաբանութեան մը համար» (ԺԷ., 1997, էջ 375-391)

եւ «Պուենոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը. 1918-1920» (ԺԸ., 1998, էջ 131-150) ուսումնասիրութիւններուն։

Հանդէսը լայնօրէն անդրադարձել է նաեւ հայ պարբերական մամուլի պատմութեան հարցերին։ Այս բնագաւառում անուրանալի աւանդ ունի անխոնջ հետազօտող Ժիրայր Դանիէլեանը, որը չուրջ մէկ տասնեակ յօդուած է տպագրել Հանդէսի տարբեր համարներում։ Առանձնապէս արժէքաւոր են նրա «Ակնարկ լիբանանահայ մամուլի պատմութեան» (Դ., 1973, էջ 237-282), «Հայ պարբերական մամուլի հարցեր» (Զ., 1977-1978, էջ 267-320), «Սփիւռքահայ նոր պարբերական մամուլը 1967-1980 թուականներուն» (Ը., 1980, էջ 301-324. Թ., 1981, էջ 253-294), «Հայ լրագրութեան առաջին պատմաբանը» (Ժ., 1982-1984, էջ 267-280), «Ստեփան Ոսկանի Արեւելք հանդէսի առեղծուածը» (ԺԳ., 1993, էջ 233-250) եւլն.։ Առանձին գաղթավայրերի հայկական մամուլի պատմութեանն են նուիրուած Արտաշէս Տէր Խաչատուրեանի «Լիբանանահայ մամուլի 50 տարին. 1921-1971 թթ.» (Բ., 1971, էջ 263-296), եւ «Սուրիահայ մամուլի պատմութիւն» (Գ., 1972, էջ 195-230), Մատթէոսեանի «Հարաւային Ամերիկայի հայ մամուլը, սկիզբէն մինչեւ 1950» (ԺԹ., 1999, էջ 197-245), Լեւոն Մինասեանի «Համառօտ ակնարկ ԺԹ. դարում Կալկաթայում տպագրուած օրացոյցների վրայ» (Թ., 1981, էջ 311-314) ուսումնասիրութիւնները։ Սրանցից պարզւում է, որ 1921-1971 թուականների ընթացքում Լիբանանում լոյս են տեսել հայկական 152 թերթ եւ 19 տարեգիրք, 1913-1970 թուականների ընթացքում Սիրիայում՝ 75 թերթ եւ մէկ տասնեակ տարեգրքեր, Կալկաթայում՝ 21 օրացոյց, որոնք իրականում աւելի շուտ եղել են տարեգրքեր, քան թէ օրացոյցներ։ Պէպօ Սիմոնեանն անդրադարձել է, ճիշդ է շատ կարճ կեանք ունեցած, սակայն այնքան աղմկայարոյց Փարիզի Մեղք ամսաթերթի (ԺՌ., 1992, էջ 209-226), իսկ Տագէսեանը՝ կիպրահայ Ծննդրան շաբաթաթերթի (ԺԴ., 1993, էջ 251-262) պատմութեան հարցերին։ Մհեր Մինասեանի յօդուածը «Հայ պարբերական մամուլի նորայայտ անուններ» (Թ., 1981, էջ 295-304), գիտական շրջանակներին է ներկայացնում 35 անուն հայկական պարբերականներ, որոնք մինչ այդ մնացել էին անյայտ եւ տեղ չէին գտել մասնագիտական գրականութեան ու ցանկերի մէջ։ Զափազանց հետաքրքրական է Գէորգ Եազըճեանի «Խորհրդային միութեան հայկական ազատ մամուլի սկզբնաւորումը 1985-1989 թթ.» յօդուածը (ԺԹ., 1999, էջ 247-301), որտեղ հեղինակն անդրադարձել է ինչպէս Հայաստանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի, այնպէս էլ Խորհրդային ներքին սփիւռքի հայկական ազատ մամուլի, այդ թւում՝ ինքնահրատ պարբերականների, հրատարակութեան, ուղղուածութեան ու նշանակութեան հարցերին։

Հանդիսում որոշ թիւ են կազմում նաեւ պատմա-աշխարհագրական ու տեղագրական բնոյթի յօդուածները։ Պատմաբան Արամ Տէր Ղեւոնդեանի «Մասիս լերան մասին արաբական գրոյցը» (Ր., 1971, էջ 9-16) ուսումնասիրութիւնում ներկայացուում եւ վերլուծուում են արաբական հեղինակների վկայութիւնները Մասիս լերան, Արաքս գետի եւ հայկական այլ տեղանունների վերաբերեալ։ Քննելով Մասիս լերան մասին արաբական գրոյցը՝ հեղինակը գալիս է այն եզրակացութեան, որ այն արաբական միջավայրը է փոխանցուել հայ իրականութիւնից։ Ինկրիտ Սրմաանի անգլերէն յօդուածը՝ «Լեռը, երկիրը, եւ հնութիւնները» (ԺԸ., 1998, էջ 89-120) ներկայացնում է ԺԹ. դարի կէսերից մինչեւ Ի. դարի սկզբները Հայաստան այցելած եւրոպացի ճանապարհորդների եւ ուխտաւորների տպաւորութիւններն ու նկարագրութիւնները։ Յօդուածում զգալի նիւթ կայ տեղագրութեան եւ պատմական-ճարտարապետական յուշարձանների վերաբերեալ։ Աչխարհացոյցի համապատասխան տուեալների պատմա-աշխարհագրական մանրակրկիտ վերլուծութեան հիման վրայ Բարկէն Յարութիւնեանը անդրադարձել է Մեծ Հայքի Մոփք նահանգի աշխարհագրական դիրքին, վարչական ձեւաւորման հարցերին (ԺԷ., 1997, էջ 11-43)։ Մեծ հետաքրքրութեամբ է ընթերցւում նոյն հեղինակի «Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի տեղադրութեան հարցի շուրջ» յօդուածը (ԺԴ., 1994, էջ 11-40), որտեղ հայագէտը ցոյց է տալիս, թէ դեռեւս զարգացած միջնադարում հայ իրականութեան մէջ Տիգրանակերտ եւ Ամիդ քաղաքներն անիրաւացի նոյնացուել են։ Այդ չփոթը տեղ է գտել նաեւ յետագայ եւ անգամ մեր օրերի պատմագիտական աշխատութիւններում։ Հեղինակը համոզիչ փաստերով միմեանցից տարբերակում է նաեւ Նփրկերտ եւ Տիգրանակերտ, Ֆարկին եւ Տիգրանակերտ քաղաքները եւ հայոց հնագոյն մայրաքաղաքը տեղադրում է պատմական Նիկեփորիս (Խարազան) գետի ալ ափին բարձրացող եւ ներկայումս Կալէ (= բերդ) կոչուող լեռնակի շրջակայքում։ Սուրէն Սահակեանը «Անթապ (Andiabe)- Այնթապ. պատմաբանասիրական ճշգրտումներ» (Թ., 1981, էջ 181-224) յօդուածում անդրադառնում է Անթապ տեղանուան հարցին եւ ցոյց տալիս, որ Այնթապը նրանից տարբեր բնակավայր է։ Յօդուածում հեղինակը բերում է նաեւ Անթապի բանահիւսութեան նմուշները, քննում է բարբառը եւ յարակից խնդիրներ։ Զէյթունի տեղագրութիւնը, դիրքը, բնակավայրերը, օգտակար հանածոները, տնտեսութիւնը եւ յարակից այլ հարցեր քննարկման առարկայ են դարձել Արամ Շորվօղլեանի «Ուրուագիծ Զէյթունի պատմութեան» (Գ., 1972, էջ 231-257) յօդուածում։ «Տարօնի Ս. Յովհաննէս (Եղրդուտի) վանքի 1445 թուականի կոնդակը (պատմա-աշխարհագրական ակնարկ)» (ԺԷ., 1997, էջ 45-68) յօդուածը, որի հեղինակը Գեղամ Բադալ-

եանն է, նուիրուած է տուեալ վանքի հոգաբարձութեան ներքոյ գտնուող գաւառների եւ գիւղերի տեղագրութեանը։ Ժ-Թ. դարի 70ականներին վանքի թեմին ենթակայ էին 116 գիւղեր, որոնցից մի մասը յետագայում հայաթափւում է, իսկ 1915ից յետոյ բոլոր գիւղերն աւերւում են, իսկ բնակչութիւնը սրի քաշւում։

Ուլուբաբեանի եւ Մուրադ Հասրաթեանի «Խադավանք-Խաթրավանք» (Ժ., 1982-1984, էջ 21-50) յօդուածը նուիրուած է միջնադարեան Արցախի ճարտարապետական հիանալի համալիրներից մէկի՝ Խաթրավանքի տեղագրութեանն ու յուշարձաններին։ Վանքը կառուցուել էր դեռեւս Ե. դարում եւ շատ նշանաւոր էր իր խաղացած դերով, սակայն մասնագիտական գրականութեան մէջ սակաւ են նրա վերաբերեալ վերլուծութիւնները։ Սոյն յօդուածը այս ուղղութեամբ առաջին փորձն է։ Հասրաթեանն առանձին յօդուած ունի, որ նուիրուած է Սիւնիքի նշանաւոր ամրոցներից մէկի՝ Հալիձորի տեղագրութեանն ու կառոյցներին (Գ., 1972, էջ 139-149)։

Հանդիսը բազմաթիւ համարներում իր էջերը լայնօրէն տրամադրել է հայկական դրամագիտութեան հարցերին, որոնք վերաբերում են երկու պատմաշրջանների՝ Արտաշէսեան եւ Կիլիկեան։ Գիտական առանձնակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում Ասպետ Տօնապետեանի յօդուածները, որոնք վերաբերում են Արտաշէսեանների դրամներին։ Նշելի է, որ հեղինակին է պատկանում Արտաշէսեանների դրամների ամէնամեծ մասնաւոր հաւաքածուն եւ նրա ուսումնասիրութիւնների առարկայ են դարձել հիմնականում սեփական օրինակները, որոնք այս ճանապարհով են ներկայացել գիտական աշխարհին։ Այսպէս, «Արտաշէսեան հարստութեան հիմնադիր՝ Արտաշէս Ա-ի պղնձէ դրամը» (Բ., 1971, էջ 135-143) ուսումնասիրութիւնը կատարւել է նման մի եզակի օրինակի հիման վրայ։ Ինչպէս յայտնի է, Արտաշէս Ա-ից (մ.թ.ա. 189-մօտ 160) դրամական որեւէ միաւոր յայտնի չէ։ Հեղինակն իր անձնական դրամագիտական հաւաքածուի պղնձէ դրամի մանրամասն ուսումնասիրութեան միջոցով յանգել է այն եզրակացութեան, որ այն պատկանում է Արտաշէս Ա-ին եւ որպէս այդպիսին, այն միակն է Արտաշէսեան դրամների շարքում։ Ճիշդ է, տասը տարի անց, մէկ այլ առիթով, հեղինակն ինքն է մերժում այս գիւտը[1], սակայն, անկասկած է դրամի եզակի լինելու հանգամանքը։ Նոյն հեղինակի գրչին է պատկանում Տիգրան Բ-ի եւ Տիգրան Դ-ի (մ.թ.ա. 8-5 եւ մ.թ.ա. 2-մ.թ. 1) քսաներկու անտիպ մնացած դրամների նկարագրութիւնը, որոնցից եօթն ամբողջութեամբ տարբերւում են նախապէս հրապարակուած նոյնանուն թագաւորների դրամներից (Ը., 1980, էջ 249-258)։ Հեղինակն առանձին յօդուածով ներկայացրել է նաեւ Տիգրան Ա-ի (մ.թ.ա. 115-95) երկու, Տիգրան Բ-ի տաս եւ Տիգրան Գ-ի

(մ.թ.ա. 20-մօտ 8) ութ դրամների մէկ այլ հաւաքածու, որտեղ առանձնակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում Տիգրան Գ-ի հազուագիւտ դրամները (Է., 1979, էջ 131-140)։ Տօնապետեանը ուսումնասիրել է նաեւ Արտաշէսեան վերջին թագաւորների՝ Արտաւազդ Գ-ի (մ.թ.ա. 5-2) չորս (Ժ., 1982-1984, էջ 193-202), Տիգրան Դ-ի՝ վեց, Տիգրան Դ-ի եւ Երատոյի՝ ութ, Տիգրան Դ-ի եւ Օգոստոսի, ինչպէս նաեւ Տիգրան Ե-ի՝ (մ.թ. 6-?) մէկական (Ա., 1970, էջ 74-92) դրամները։

Հայոց դրամագիտութեան եւ ընդհանրապէս հին հայոց պատմութեան ամէնաառեղծուածային խնդիրներից է Տիգրան Դ-ի եւ Երատոյի արիւնակցական հարցը։ Դրամագէտ Սապպաղեանը փորձել է այն լուծել դրամագիտական նիւթի օգնութեամբ եւ հրատարակել «Տիգրան Դ-ի եւ Երատոյի արիւնակցական կապերու հարցին չուրջը» (Է., 1979, էջ 121-130) յօդուածը։ Ի վերջոյ, հեղինակը եկել է այն եզրակացութեան, որ Երատոյի արքայադքոյր եւ ամուսին լինելու վարկածը մնում է վիճելի եւ կարօտ է լրացուցիչ պրպտումների ու լուսաբանութիւնների։

«Տիգրան Բ. Մեծ եւ Դամասկոսի դրամահատարանը» խորագրով ուշագրաւ յօդուած է հրատարակել Եղիա Ներսէսեանը (ԺԹ., 1999, էջ 155-170)։ Հեղինակը յատուկ քննարկման առարկայ է դարձրել Տիգրան Մեծի այն դրամները, որոնք հատուել են Դամասկոսում կամ չրջակայքում։ Մանրամասն ներկայացուել են Տիգրան Մեծի դամասկոսեան չորեքդրամները, դրախմաները եւ պղնձի միաւորները, ցոյց են տրուել դրանց առանձնայատկութիւնները, վերծանուել խորագրերը։ Հետաքրքիր է հեղինակի այն պնդումը, թէ Տիգրան Մեծի օրօք Դամասկոսում եւ չրջակայքում միաժամանակ գործում էին մէկից աւելի դրամահատարաններ, որն ապացուցում է, թէ հայկական տէրութիւնն ունեցել է դրամական հզօր համակարգ։

Ցաւոնի է, որ Արտաշէսեաններից յետոյ դրամահատութիւնը Հայաստանում ընդհատուեց։ Բոլոր դէպքերում ցայսօր անյայտ է մնում Արշակունեաց ժամանակաչրջանից հայկական որեւէ դրամ, եթէ բացառենք Արտաշատի քաղաքային դրամները։ Բուն Հայաստանում կանոնաւոր դրամահատութիւնը վերականգնուում է արաբական տիրապետութեան չրջանում (Ը.-Ժ. դդ.), երբ տեղական կարիքները բաւարարելու համար Արմինիա ոստիկանութեան տարբեր քաղաքների՝ Դուինի, Պարտաւի, Գանձակի եւ Թփղիսի դրամահատարաններում թողարկուում են «Արմինիա» մակագրութիւնը կրող պղնձէ դրամներ։ Այս դրամների դասակարգմանն ու նկարագրութեանն է նուիրուած Սապպաղեանի «Հայ-արաբական դրամագիտութեան մի քանի հարցերու չուրջ» (Ե., 1974, էջ 161-181) յօդուածը։

Ի տարբերութիւն Արտաշէսեան դրամների, որոնք մեզ են հասել փոքր քանակութեամբ, Կիլիկիայի Հայկական թագաւորութեան դրամներն աւելի թուաշատ են ու բազմազան: Այնուհանդերձ, Հանդէսում տպագրուած նիւթերը վերաբերում են կա՛մ խիստ հազուագիւտ դրամներին եւ կա՛մ էլ անտիպներին: Հրապարակումներով հանդէս են եկել դրամագէտներ Սապպաղեանը, Ներսէսեանը եւ հայ դրամագիտութեան մեծանուն հեղինակներից մէկը՝ Փոլ Զարեհ Պտուկեանը: Սապպաղեանի «Հեթում Ա-ի Հեթում-Զապէլ եւ երկլեզուեան դրամներու մասին» (Ը., 1980, էջ 233-248) յօդուածը նուիրուած է հայկական դրամագիտութեան եզակի նմուշներ հանդիսացող Հեթում-Զապէլ արծաթէ դրամներին: Պարզւում է, որ Հեթում Ա-ի (1226-1270) մօտ կէս դար տեւող գահակալութեան ընթացքում հատուել են ընդամէնը երկու դրոշմով դրամներ: Հեթում-Զապէլ արծաթէ դրամները լայն տարածում ունէին ամբողջ Փոքր Ասիայում եւ Մերձաւոր Արեւելքում եւ իրենց բարձրորակ մետաղի զտութեամբ ու կշռային առաւելութեամբ համաչխարհային շուկայում մեծ համարում ունէին եւ հանդիսանում էին փոխանակութեան յուսալի միաւոր: Երկլեզուեան դրամները խիստ բացառիկ են: Դրանք պատկանում են Հեթում Ա-ին եւ սելջուկեան միքանի սուլթանների եւ նպատակ են հետապնդել զարգացնել կիլիկեան վաճառականութեան ծաւալումը փոքրասիական շուկաներում: Պտուկեանի յօդուածները նուիրուած են Կիլիկիայի Հեթումեան Սմբատ (1296-1298) (Է., 1979, էջ 111-120) եւ Օշին (1308-1320) (Դ., 1973, էջ 81-96), Նղրեան Կոստանդին Գ. (1344-1363), Լեւոն Բռնաւոր (1363-1365) եւ Կոստանդին Դ. (1365-1373) (Գ., 1972, էջ 151-183) թագաւորների դրամներին: Այստեղ առանձնակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Լեւոն Բռնաւորին պատկանող դրամների վերլուծութիւնը, որի միջոցով հեղինակը յանգում է ուշագրաւ եզրակացութեան: Պարզւում է, որ պատմագիտութեան մէջ տիրապետող այն կարծիքը, թէ իբր Կոստանդին Գ-ի մահից յետոյ (1363) Լեւոն Բռնաւորը գաւթել է գահը, մերժւում է դրամագիտական նիւթերով: Լեւոն Բռնաւորը եղել է Կիլիկիայի հայոց օրինական թագաւորը եւ իշխել 1363-1365ին: Ներսէսեանը առանձին յօդուած է նուիրել Կիլիկիայի հայոց ոսկէ դրամներին (ԺԸ., 1998, էջ 57-73): Նա նկարագրել է իրեն յայտնի (1995ի իրավիճակով) 21 դրամներ: Կիլիկիայի հայոց տիրակալներից ոսկէ դրամներ են հատել Լեւոն Ա. (1198-1219), Լեւոն Բ.-Հեթում, Լեւոն Բ. (1270-1289) եւ Կոստանդին Ա. (1298-1299) թագաւորները: Այս դրամները չափազանց հազուագիւտ են եւ իրենցից մեծ արժէք են ներկայացնում:

Այսիսով, յօդուածի երկրորդ մասով աշխատեցինք թուուցիկ ներկայացնել Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի պատմագիտութեան

օժանդակ գիտակարգերին առնչուող ուսումնասիրութիւնները ու յղուածները։ Աներկբայելի է, որ Հանդիսը դարձել է արդի հայագիտութեան նշանաւոր խօսնակներից մէկը եւ իր անուրանալի ծառայութիւնները է մատուցում հայ ժողովրդին, հայկական մշակոյթին, հայագիտութեանը։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] *Ասպետ Տօնապետեան, «Արտաւազդ Գ. Արտաշէսեանի դրամահատութիւնը», Հայկազեան հայագիտական հանդէս, հտ. Ժ., Պէյրութ, 1982-84, էջ 193։*

HISTORIOGRAPHY IN THE VOLUMES OF
HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW
(DEDICATED TO THE *REVIEW* ON ITS THIRTIETH ANNIVERSARY)
(Summary)

PETROS HOVANNISSIAN

The author sums up all the articles related to historiography thus far published in the 19 volumes of the *Haigazian Armenological Review* and groups them under the following categories: Ancient Times, Middle Ages, Modern Times and Contemporary Issues.

The author summarises the content of each article, and thus sheds light on several periods of Armenian history that the Review has featured: Pre-Urartian Armenia, the Artashesian Dynasty, the Arsacids, the Bagratunis, Arab-Armenian relations, and the Ottoman era. These have been covered quite closely in different articles of the *Review*. However, the author confirms that the main emphasis seems always to have been the Armenian Genocide. A lot has been published on this topic, analytic articles as well as documentaries, and reports.

In a separate section, the author mentions several other articles the *Review* has published devoted to subjects relevant to historiography.

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ «ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿ»Ը ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ

ԳԱԳԻԿ ՄԱՐՏՈՑԵԱՆ

Հայագիտութեան մէջ լայն հետազօտութիւնների արժանացած թեմա է հայ վաղ միջնադարեան պատմագիրներ Մովսէս Խորենացուց եւ Անանունից (կեղծ Սեբէոս) յայտնի Արա Գեղեցիկի եւ Շամիրամի աւանդութիւնը, որին անդրադարձել են թէ՛ հայ, թէ՛ այլազգի գիտնականները։ Նուազ ուսումնասիրուած, բայց ոչ պակաս ուշագրաւ նիւթ է տրամադրում նաեւ ազգագրագէտ-բանահաւաք Երուանդ Լալայեանի (1864-1931) գրառած «Արա Գեղեցիկ աւանդավէպ»ը[1], որն իր բովանդակութեամբ, լոյս է սփռում ոչ միայն հայ, այլեւ մի շարք այլ ժողովուրդների հնագոյն դիցաբանական ըմբռնումների վրայ։ Աւանդավէպը պատմել է Ուգունլար գիւղում ապաստանած հարիւրամեայ Ծերունի, կարնեցի Սահակ Սահակեանը, որն էլ իր հերթին զրոյցը լսել է Մուշ քաղաքում։ Աւանդավէպը գիտական բացառիկ արժէք է ներկայացնում եւ աւելին է քան պատմական դէպքերի ուշ ժամանակների արձագանգը։

Զրոյցն ասում է.

Մոսուլում ապրող Արամ թագաւորի կրտսեր որդի Արա Գեղեցիկը գնում է Շամիրամի մօտ՝ հօր աչքերի կուրութիւնը բուժելու համար դեղ բերելու։ Նրան հետեւում են երկու եղբայրները։ Ճանապարհին, նա հանդիպում է մի բերդում փակուած, Խազալ անունով աղջկայ, որին առեւանգել էր դեւը։ Սպանում է դեւին եւ Խազալին կնութեան տալիս աւագ եղբօրը։ Եւս մէկ դեւի է սպանում։ Ազատում է նրա բանտարկած հուրի հրեղէն աղջկան եւ տալիս միւս եղբօրը։ Սպանում է էլի մէկ դեւի եւ ազատում գեղեցկուհի Զուարթին։ Վերջինս պատմում է պատմութիւնը Հաւլունի թրի, որը սկզբում մի երկաթ է եղել։ Սրանով խփել են կովին եւ ծակել-անցել է։ Զուարթի հայրը դարբնի մօտ, դրանից թուր է սարքել տուել։ Շամիրամը ձգտել է ձեռք բերել այդ թուրը, բայց չի կարողացել։ Նա դեւին յանձնարարել է առեւանգել Զուարթին, որպէսզի յետոյ նրա հայրը՝ որպէս փրկագին, թուրն առաջարկի աղջկայ փոխարէն։ Եւ ահա, Արան եկել, սպանել է դեւին եւ ազատել Զուարթին։ Մեռնելու օրը, աղջկայ հայրը որդիներին պատուիրել էր թուրը ծովը գցել։ Երբ գցել էին, գազաններ ու ձկներ էին նետուել ջրից դէպի վեր։

Արան Զուարթին հարսնացու է ընտրում իր համար։ Զուարթը խորհուրդ է տալիս հանդիպել մի ալեհեր ծերունու եւ նրանից իմանալ Շամիրամից դեղ բերելու գաղտնիքը։ Ծերունին՝ Շամիրամի ապարանքը տանող ճանապարհը հսկող չորս դեւերից մեկը լինելով հանդերձ, համակրանքով է լցւում դէպի Արան եւ պատուիրում է չհրապուրուել պչրուհու թովչանքով ու չմօտենալ նրան։ Սակայն Արան՝ Շամիրամի հմայքին չդիմանալով, մի համբոյր է դրոշմում նրա աչքին, երբ քնած էր, մատանին դնում է մատը, դեղը վերցնում ու հեռանում։

Առաւօտեան, Շամիրամն արթնանում է եւ մատանու վրայ կարդում. «Արա Գեղեցիկ, որդի Արամ թագաւորի»։ Այնուհետեւ զօրք է պատրաստում Արամ թագաւորի դէմ գնալու համար։

Տունդարձի ճանապարհին, եղբայրները նախանձից Արային գցում են ջրհորը եւ իրենք՝ դեւերից փրկուած աղջիկների հետ, շարունակում ճանապարհը։

Արային փրկում է ինչ-որ վաճառական եւ բերում նրա հօր մօտ։

Շուրջ 10 օր յետոյ Շամիրամը յայտնւում է իր զօրքով։ Արան հօրն ասում է թէ մէնակ կը գնայ նրա մօտ բանակցելու։ Երեսուն անգէն զինուոր է առնում իր հետ եւ ուղեւորւում Շամիրամի ճամբարը։ Վերջինս գերում է նրան եւ հեռանում դէպի Վան։

Երեք տարի Արան մնում է Շամիրամի մօտ։ Երեք տարին Արամ թագաւորի եւ Զուարթի համար երեք դար է թւում, այնքան են թախծում նրա կարօտից։ Նամակ են ուղարկում Արային, որը կարդալով, Արան ծպտուած փախչում է Շամիրամի մօտից։ Երբ գալիս է, հարսանիք են անում իր եւ Զուարթի համար։

Ժամանակն աչուն է լինում։ Մինչեւ ձմեռ, Արան պատրաստւում է պատերազմի։ Գարնանը, զօրքն առնում, չարժւում է դէպի Վան։ Շամիրամն էլ իր կողմից չարժւում է Արայի վրայ։ Բախւում են Սասունի սահմանում։ Խլաթի մօտ Շամիրամի ուժերը նեղն են ընկնում, սակայն՝ հակագրոհի անցնելով, փախուստի են մատնում Արայի զօրքերին։

Արան ընկնում է մարտում, թէպէտ Շամիրամը պատուիրել էր չսպանել «երկար մազերով, բարձրահասակ եւ աննմանն» իր սիրեցեալին։ Շամիրամն ինքն է փնտռում եւ գտնում Արայի «հսկայ դիակը»։ Երեք օր շարունակ իր պալատում գրկում է նրան եւ ողբում, ապա մեծ չուքով տանում եւ թաղում է։

Լալայեանի գրառած այս պատումի ապշեցուցիչ զուգահեռներն առաջին հերթին, նկատում ենք դաղստանեան «Երեք եղբայր եւ Շահ-Դչխուհի» հեքիաթում՞։ Բովանդակութիւնը հետեւեալն է.

Հին ժամանակներում, մի մարդ էր ապրում, որը Ծերութեան հասակում կորցնում է տեսողութիւնը։ Գալիս են երեք որդիները եւ հարցնում թէ ո՛րն է նրա աչքերի դեղը, որ գնան, գտնեն եւ բերեն։ Հայրը պատասխանում է.

- Շահ-Դչխուհու այգու պտուղներն են իմ աչքերի դեղը։

Աւագ որդին ճանապարհ է ընկնում եւ հեռու աշխարհներում հանդիպում մի Ծերունու, որը ճաքճքած ճանապարհն էր կարկատում։

- Ես քեզ յաջողութիւն կը մաղթէի,- ասում է,- բայց ի՞նչ յաջողութիւն յիմար աշխատանքին։

- Դէ ի՞նչ, թող քեզ էլ յաջողութիւն չլինի,- պատասխանում է Ծերունին։

Աւագ որդին գնում, գնում, մի հրաշք այգի է տեսնում՝ հրաշք պտուղներով։ Մտածում է թէ դա է հենց Շահ-Դչխուհու այգին։ Խուրջիննները լցնում է զանազան պտուղներով եւ վերադառնում հօր մօտ։ Բայց հայրն ասում է թէ այդ այգին իրեն ծանօթ է դեռ ջահել տարիներից, բայց իր ուզածը չէ։

Ճանապարհ է ընկնում միջնեկ որդին։ Սա էլ գնում, հանդիպում է ճանապարհը կարկատող Ծերունուն եւ նրան երջանկութիւն չի ցանկանում իր «յիմար աշխատանքի» մէջ։ Սա էլ մի հրաշք այգուց պտուղներ է բերում հօրը, բայց այդ այգին էլ, դուրս է գալիս, որ նրա ուզածը չէ։

Ճանապարհ է ընկնում կրտսեր որդին, որը ճանապարհը կարկատող Ծերունուն հանդիպելով, ասում է.

- Տեսնում եմ, դու մտահոգւում ես ճամբորդների մասին։ Թող քեզ յաջողութիւն լինի աշխատանքիդ մէջ։

Ծերունին սովորեցնում է նրան թէ ինչպէ՛ս գտնի Շահ-Դչխուհու այգին եւ ինչպէ՛ս այնտեղից պտուղներ քաղի։

- Կ՛անցնես,- ասում է,- կաթի, իւղի եւ մեղրի գետերով, կը տեսնես բիւրեղապակէ, արծաթէ եւ ոսկիէ աշտարակներ։ Դա Շահ-Դչխուհու պալատն է։ Կը գտնես երկաթէ դարպասներ, որոնք կախարդուած են։ Ով դիպչում է դրանց, մեռած ընկնում է։ Փայտի ծայրին երկաթէ մեխ ամրացրու եւ դրանով բացիր դարպասները։ Երբ մտնես այգի, ոտքերդ կապոտիր փափուկ խոտերով, որ պահակները ոտնահետքերդ չնկատեն։ Պտուղներին ձեռքով չդիպչես, թէ չէ ծառերն իրենց ճիւղերով կը խեղդեն քեզ։ Փայտով քաշիր։

Կրտսեր որդին վարւում է Ծերունու խորհուրդների համաձայն։ Տուն դառնալուց առաջ, շատ է ուզում տեսնել Շահ-Դչխուհուն։ Մտնում է նրա պալատը եւ տեսնում, որ գեղեցկուհին քնած է ոսկէ անկողնում։ Ճակատին աստղ է փայլում։ Ուտում եւ խմում է սեղանին դրուած խորտիկներից ու գինուց, ապա ալմաստէ մատանին դրնում է Շահ-Դչխուհու մատն ու հեռանում։ Պտուղները բերում, տա-

լիս է հօրը, որն ուտում եւ վերստանում է իր տեսողութիւնը։ Վերանում են միւս հիւանդութիւնները։

Առաւօտեան, Շահ-Դչխուհին արթնանում է եւ տեսնում մատին դրուած մատանին։ Կախարդական հայելուց հարցնում է թէ ո՛վ է եղել իր մօտ եւ իմանում քաջ տղայի մասին։ Եօթ թագաւորութեան է տիրած լինում Շահ-Դչխուհին։ Հաւաքում է բոլոր զօրքերը եւ պատերազմի գնում այն երկրի վրայ, որտեղ ապրում էր տղան՝ իր հօր եւ եղբայրների հետ։ Երբ տեղ է հասնում, վրան է խփում ու պահանջում, որ ներկայանայ նա՝ ով եղել է իր այգում։ Սկզբում գալիս է տղայի աւագ եղբայրը։ Շահ-Դչխուհին հարցնում է.

- Ինչպէ՞ս քաղեցիր պտուղները։

- Ձեռքերով,- պատասխանում է երիտասարդը։

Թագուհին հրամայում է դուրս վռնդել նրան։ Վռնդում է նաեւ միջնեկ եղբօրը։ Երբ ներկայանում է իր փնտռած երիտասարդը, համոզւում է որ նա է եղել իր այգում, գօրքի առջեւ երեք անգամ համբուրում է նրան եւ ամուսնանում հետը։ Այդպէս նրանք ապրում են երկար եւ բախտաւոր։

Ինչպէս տեսնում ենք, այս հեքիաթը, թէեւ իր ձեւային որոշակի փոփոխութիւններով, ակնյայտօրէն բարոյախօսական խնդիրներ է հետապնդել, այնուամենայնիւ «Արա Գեղեցիկ աւանդավէպ»ի հետ ունեցած սիւժէտային յենքը պահպանել է՝ միայն այն հիմնական տարբերութեամբ, որ «տեսողութեան դեղի» տիրուհին (Շամիրամը) վերջում ո՛չ թէ պատերազմում է հերոսի դէմ, այլ ամուսնանում նրա հետ։

Հայկական աւանդավէպի սիւժէն՝ որոշակի լրացումներով, առկայ է նաեւ ռուսական «Կտրիճ երիտասարդի, երիտասարդացնող խնձորների եւ կենդանի ջրի հեքիաթի» ութ տարբերակներում, որոնք գրի է առել բանագէտ Ա. Ն. Աֆանասեւը[3]։ Այդ տարբերակներից յարադրման կարգով դուրս բերուած առանցքային մոտիւի համաձայն, նոյնպէս վատառողջ, կուրացած ծերունի արքայ Եֆեմիանի երեք որդիները հօր համար ճանապարհ են ընկնում հեռաւոր մի թագաւորութիւն, որի թագուհու այգում աճում է հրաշք խնձորենին, իսկ ջրհորում կենդանի ջուր կայ։ Մի տարբերակում թագուհու («չարմաղ աղջկայ») ոտքերից եւ ձեռքերից 30 տարով երիտասարդացնող ջուր է հոսում։ Ինքը գեղեցկուհիներից կազմուած իր զօրքի հետ միասին 9 օր քնում է, յետոյ արթնանում։ Նրա մօտ ուղեւորուող արքայազններից երկու աւագները խելօքի համարում ունեն, կրտսերը՝ յիմարի (խենթի՝ ծուռի, ինչպէս հայկական էպոսի Սասնայ տան հերոսները)։ Գրեթէ բոլոր տարբերակներում էլ պատմւում է, որ աւագ եղբայրները հրապուրւեցին ճանապարհին հանդիպող գեղեցկուհիներով, մոռացան ուղեւո-

բութեան նպատակի՝ իրենց վերադարձին սպասող հօր մասին ու գերի դարձան պչրուհիների ոռոգայթներին։ Կրտսեր որդին արհամարհում է այդ կանանց։ Հանդիպում է հրաշք այգին տանող ճանապարհը հրակող «բաբայագա» քոյրերին եւ նրանց խորհուրդներով, ինչպէս նաեւ նրանց տուած ձիերով (կամ արծիւներով) հասնում է թագուհու ապարանքը։ Քաղում է երիտասարդացնող խնձորները, վերցնում կենդանի ջուրը, համբուրում է քնած թագուհուն, իր մատանին դնում նրա մատը, նրա մատանին՝ իր, դիտմամբ կամ անզգուշօրէն արթնացնում է նրան ու հապճեպ բռնում տունդարձի ճանապարհը։ Վերադարձին հանդիպում է անյաջողութեան հանդիպած եղբայրներին, փրկում նրանց, սակայն վերջիններս՝ նախանձից, իրենց կրտսեր եղբօր գցում են հորը (կամ ջրհորը) եւ հայր արքային յայտարարում թէ իրենք են ձեռք բերել խնձորներն եւ կենդանի ջուրը։ Կրտսեր արքայազնը հորի մէջ գահավիժում է 3 օրուայ ընթացքում, ապա ընկնում ստորգետնեայ մութ աշխարհ, որտեղ մարդիկ գործ ունեն կրակի հետ եւ շատ տխուր են։ Վիշապը (կամ վիշապները) պէտք է խժռեն տեղի արքայադստերը (կամ արքայադուստրերին)։ Տղան սպանում է վիշապներին եւ փրկում նրանց։ Որպէս երախտիքի արտայայտութիւն, արքան կարգադրում է ճանապարհի ուտեստ պատրաստել արծուի համար, որն էլ հերոսին լոյս աշխարհ է դուրս բերում։ Գալիս է թագուհին՝ իր գօրքով եւ պահանջում յանձնել մեղաւորին՝ նրան, ով գողացել էր իր այգու խնձորները եւ կենդանի ջուրը։ Արքայի աւագ որդիները փորձում են իրենց ներկայացնել կրտսեր եղբօր փոխարէն, սակայն թագուհին՝ ճանաչելով, վռնդում է նրանց։ Ճանաչում է նաեւ իրական հերոսին։ Ցետոյ երկուսով գնում են արքայի մօտ, պատմում իրողութիւնը, ամուսնանում ու միասին խոր ծերութիւն ապրում երջանիկ։

Ներկայացուած սիւժէները նորանոր մանրամասներով դրսեւորուում են հայկական «Անմահական խնձորը» հեքիաթում, որը Վաղարշապատից գրի է առել բանահաւաք Տիգրան Նաւասարդեանը (1861-1927)[4]։ Հեքիաթը, որում հրաշք պտուղը (խնձորը) թէեւ օտար եղերքում չէ, այլ հենց թագաւորի այգում, այնուամենայնիւ մեծապէս լրացնում է մեր պատկերացումները Լալայեանի գրառած աւանդավէպի ակունքների վերաբերեալ։ Հեքիաթի համառօտ բովանդակութիւնը հետեւեալն է.

Մի թագաւորի պալատի այգում անմահական խնձորի ծառ է աճում, բայց թագաւորը ոչ մի անգամ չի կարողանում համտեսել պտուղը։ Հենց հասնելու պահը գալիս է, տեսնում է խնձորը չկայ։ Թագաւորի երեք որդիները որոշում են հսկել եւ բռնել գողին։ Աւագը եւ միջնեկը երկու տարի, հերթով պահակում են ծառի տակ, բայց լուսադէմին,

երբ ուր որ է պտուղը պէտք է հասունանար, քունները տանում է եւ քնում են։ Առաւօտեան, դարձեալ ձեռնունայն են մնում։ Յաջորդ տարի, կրտսեր որդին մատը կտրում է, վրան աղ լցնում, որ չքնի եւ դարան է մտնում ծառի տակ։ Առաւօտեան տեսնում է գողը դեւ է։ եկաւ, բարձրացաւ ծառը, որ խնձորն ուտի։ Տղան նետով զարկում, ցած է գլորում նրան։ Մօտենում է, որ մէկ էլ խփի, բայց դեւը փախչում է, ապա գնում, դրմփալով ընկնում է մի խոր փոսի մէջ։ Նրա ետեւից ընկած տղան կռանում եւ տեսնում է, որ փոսը յատակ չունի։ Այդ տեղը նշան է անում, վերադառնում, խնձորը քաղում եւ տանում է հօրը։ Արքան երեք որդիներին ուղարկում է դեւի ետեւից։ Հասնում են եւ մեծ եղբօրն իջեցնում ներքեւ։ Բայց նա՝ մի քիչ իջնելով, բղաւում է։

- Ա՛յ, հարա՛յ, ես եփուեցի, քաշէք։

Միջնեկ եղբօրն են կախ տալիս։ Նա էլ է բացականչում։

- Ա՛յ, հարա՛յ, էրուեցի, խաչուեցի, քաշէք։

Երբ փոքր եղբօր հերթն է հասնում, պատուիրում է։

- Որ ասեմ՝ էրուեցի, խորովուեցի, դուք ականջ չէք անի՝ հա կախ կը տաք, ընչանք հասնեմ։

Այդպէս էլ վարուում են։ Փոքր եղբայրը հասնում է հորի յատակին եւ մի դուռ տեսնում։ Մտնում է ներս ու հանդիպում «Հուրի մալաք (հրեշտակ - Գ.Մ.)» աղջկայ, որը նստած, քարգահ է անում։ Կողքը դրուած է ոսկէ սինի, մէջը՝ ոսկէ աղուէս եւ ոսկէ չուն, որն՝ աղուէսի ետեւից ընկած, ուզում է բռնի։ Եօթ-գլխանի դեւն էլ գլուխը դրել է աղջկայ ծնկներին եւ քնել։ Աղջիկն ասում է։

- Ա՛յ տղայ, օձն իր պորտովը, դուչն իրա թեւովը չի կարացէ ըստերանք գայ, դու ո՞նց ես սիրտ արէ, էկէ։

- Ֆո սէրն ա բերէ,- պատասխանում է տղան, ապա թուրը հանում, դեւի եօթ գլուխներն էլ թռցնում է։

Տղան՝ աղջկայ խորհրդով, մտնում է յաջորդ սենեակ, ուր դեւն աղջկայ առեւանգուած միջնեկ քրոջն էր պահում։ Սա նոյնպէս հուրի մալաք է, մեծ քրոջից՝ աւելի սիրուն։ Քարգահ է անում, կողքը՝ ոսկէ սինի, մէջը՝ ոսկէ հաւ եւ ոսկէ աքլոր։ Տասներկու-գլխանի դեւը գլուխը դրել է աղջկայ ծնկանը եւ քնել։ Տղան թուրը քաշում, սրա 12 գլուխներն էլ է թռցնում։ Միւս սենեակում տեսնում է քոյրերից ամէնագեղեցիկին։ Նա էլ է քարգահ անում։ Կողքին ոսկէ սինի կայ, մէջը՝ ոսկէ կաքաւ եւ մաղա՝ իրար հետ խաղ անելիս։ Քսանչորս-գլխանի դեւն էլ գլուխը դրել է աղջկայ ծնկանը եւ քնել։ Տղան խփում, դեւի 24 գլուխն էլ թռցնում է։ Աղջիկը փաթաթւում է տղայի վզին եւ նրան մի թալիսման է տալիս, որը չախմախին տալու դէպքում նրա եւ նրա քոյրերի ոսկէ սինիները պէտք է յայտնուէին առջեւը։ Գոմից դուրս է բերում սեւ, սպիտակ եւ կարմիր ձիերի ու պատուիրում ամէն մէկից մի մազ

պոկել, որոնք կրակի տալու դէպքում, ձիերը պէտք է յայտնուէին։ Ապա տղան գնում է հորի մօտ եւ եղբայրներին ձայն տալիս, որ հանեն իրենց։ Եղբայրները դեւերի հարստութիւնն ու աւազ քոյրերին դուրս են քաշում։ Մնում են փոքր քոյրն ու փոքր եղբայրը։ Աղջկայ սիրտը վկայում է, որ տղայի եղբայրները տմարդութիւն պէտք է անեն եւ նրան թողնեն հորի մէջ։ Խորհուրդ է տալիս նման բան պատահելու դէպքում, Ուրբաթ օրը գնալ, նստել աղբիւրի մօտ։ Երեք ոչխար կը գան ջուր խմելու, մէկը՝ սեւ, մէկը՝ սպիտակ, միւսը՝ կարմիր։ Տղան պէտք է իրեն գցի սեւ ոչխարի վրայ, սա նրան կը գցի կարմիրի վրայ, կարմիրն էլ՝ սպիտակի, սպիտակն էլ նրան լոյս աշխարհ կը հանի։

Երբ եղբայրները փոքր քրոջը հանում են հորից, զարմացած են մնում նրա գեղեցկութիւնից։ Փոքր եղբօրը նախանձելով, ինչպէս նաեւ իրենց հօր առջեւ ամաչելով նրա քաջագործութիւններից, նրան թողնում են հորի մէջ եւ իրենք հեռանում։ Գալիս, հօրն ասում են թէ փոքր եղբօրը դեւերը կերան։

Տղան վարւում է աղջկայ խորհրդի համաձայն, բայց՝ սխալուելով, սկզբից սեւ ոչխարի վրայ ընկնելու փոխարէն, ընկնում է սպիտակի վրայ։ Սա էլ նրան գցում է կարմիրի վրայ, կարմիրն էլ՝ սեւի, սեւն էլ տղային գցում է մութ աշխարհ։ Պարզւում է, որ այս աշխարհում հօթ գլխանի վիշապը փակել է աղբիւրի ակը եւ մարդիկ ցեխանման, պղտոր ջուր են խմում։ Մի փոքր ջուր է թողնում միայն այն ժամանակ, երբ աղջիկ են տալիս՝ ուտելու։ Այդ ժամանակ, հերթը հասած է լինում թագաւորի աղջկան։ Տղան արքայադստեր հետ գնում է վիշապի մօտ եւ թուրը հանում, նրա հօթ գլուխն էլ թռցնում է։ Երիտասարդ թագաւորը որոշում է պարգեւատրել հերոսին եւ առաջարկում է մտքով անցածն ուզել։ Տղան խնդրում է լոյս աշխարհ հասցնել իրեն, բայց այս մի բանը թագաւորի ուժերից վեր է լինում։ Խորհուրդ է տալիս դիմել «զմռուտ դուշին», որն ամէն անգամ գանգատւում է թէ իր ձագերին սպանում են, բայց չգիտէ թէ ո՛վ։

Տղան գնում, գտնում է թռչունի բոյնը եւ պահակ կանգնում ծառի տակ։ Երբ տեսնում է վիշապը եկաւ փաթաթուեց ծառին եւ բարձրանում է դէպի բոյնը, կտոր-կտոր է անում նրան եւ գցում ձագերի առջեւ։ Ինքը պառկում է ծառի տակ եւ քնում։ Գալիս է «զմռուտ դուշ»ը, տեսնում է տղային եւ կարծում թէ նա է ամէն անգամ իր ձագերին սպանողը։ Ուզում է ծուէն-ծուէն անի, բայց ձագերը չեն թողնում։ Զմռուտ դուշը թէեւ ծերացած էր, բայց խոստանում է՝ տղայի լաւութեան դիմաց, նրան լոյս աշխարհ հասցնել։ Պատուիրում է թագաւորից քառասուն «թուլուխ» ջուր, քառասուն հատ էլ գառան դմակ խնդրել՝ ճանապարհի համար։ Տղան բերում է նրա ուզածը եւ թռչնի թեւերի վրայ դուրս գալիս մութ աշխարհից։ Լոյս աշխարհում նա մի

հովուի է հանդիպում եւ իր արքայական շորերը փոխանակում նրա ցնցոտիների հետ։ Գալիս, հասնում է իր թագաւոր հօր քաղաքը եւ ոսկերչի մօտ աշակերտութեան մտնում։

Մինչ այդ, հայրը, որ կասկածում էր թէ իր աւագ որդիները կրտսերի գլուխը կերել են, սկսում է փնտռել նրան, բայց չի գտնում։ Ի վերջոյ, աւագներին պսակում է կրտսերի փրկած քոյրերի հետ։ Նրանց փոքրը, սակայն, չի ուզում պսակուել։ Թագաւորի առջեւ պայման է դնում, որ կը պսակուի միայն այն դէպքում եթէ իրեն բերեն երեք հատ ոսկէ սինի, ամէն մէկի մէջ՝ ոսկէ կաքաւ եւ ոսկէ մադա, ոսկէ հաւ եւ ոսկէ աքլոր, ոսկէ չուն եւ ոսկէ աղուէս։ Թագաւորն իր ոսկերչին կանչում է, որ նա պատրաստի աղջկայ ուզածը, հակառակ դէպքում՝ գլուխը կը կտրի։ Ոսկերիչն ինչ անում է, չի կարողանում գործը գլուխ բերել։ Նրա աշակերտը (նոյնինքն թագաւորի կրտսեր տղան էր) աղջկայ տուած թալիսմանի օգնութեամբ, ձեռք է բերում երեք սինիները։ Ոսկերիչը տանում, տալիս է թագաւորին։ Ապա նրա աշակերտն իր մօտ եղած կարմիր ձիու մազը կրակին է տալիս, ձին յայտնւում է առջեւը։ Հեծնում, գնում է թագաւորի պալատի առջեւ ջիրիդ խաղալու։ Ջիրիդով ու՛մ խփում, փռում է գետնին։ Բոլորը փախչում են։ Այս մասին իմաց են անում թագաւորին, որը գալիս հարցնում է թէ ի՛նչ մարդ է նա։ Այդ ժամանակ, տղան պատմում է իր գլխով անցածը։ Թագաւորը դահիճներին հրամայում է գլխատել աւագ որդիներին, բայց կրտսերը՝ չի թողնում։ Ասում է.

- Նրանք ինձ մուխանննաթութիւն արեցին, ես չեմ անի։ Աստուած թող նրանց բարին տայ։

Այստեղ տղան ամուսնանում է իրեն սպասող աղջկայ հետ եւ ուրախ հարսանիք են անում։

Ինչպէս տեսանք, ռուսական եւ հայկական հեքիաթները ծերունի արքայի «աչքերի դեղ» են համարում խնձորը, որն ինքնին արդէն դիցաբանական հաւատալիքների կարգին է առնչւում։ Ազգագրագէտ Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցը (1840-1892) պատմում է հայկական մի հաւատալիքի մասին, ըստ որի, Համբարձման տօնի առաւօտեան, Վասպուրականի Ագնաւորաց բերդի մերձակայքում վազող գետի բուն ակում անմահական, աստուածային խնձոր էր յայտնւում։ Ո՛վ վաղ արշալոյսին գալիս էր այդ աղբիւրի մօտ, ձեռքը կարկառում որ վերցնի, խնձորը չքանում էր։ Այդ աղբիւրի ակը սուրբ էր համարւում եւ չէր թոյլատրւում պղծել՝ ջուր վերցնելով։ Խնձորն, առհասարակ, հնում կապւում էր անմահութեան հետ, որն ընկալւում էր պտղաբերութեան՝ յաւերժ սերնդափոխութեան գաղափարի մէջ։ Հայ հեքիաթներում յաճախ է խօսւում այն մասին, որ թափառաշրջիկ դերվիշը

խնձոր է տալիս անպտուղ մարդկանց, որոնք՝ ուտելով, զաւակ են ունենում»[6]: Հին Հռոմում տղամարդու ամորձիները երբեմն «խնձոր» էին անուանւում: Գերմանիայում «խնձոր» էին ասում կանացի ստինքներին: Հին Ցունաստանում խնձորը սիրոյ դիցուհի Աֆրոդիտէի բնորոշիչներից էր[7]: Խնձորի պատկերը երբեմն թագաւորական թագի ու գաւազանի զարդ է ընտրուել: «Խնձոր» է կոչւում եկեղեցական սրբազան խաչից ներքեւ գտնուող գունդը: Այն ունի բուժիչ յատկութիւններ: Հայր Ղեւոնդ վ. Ալիշանը (1820-1901) գրում է. «...զԽնձորն եփեն եւ ծեծեն եւ դնեն ի վերայ աչիցն՝ զաչքն յուժովցընէ եւ զցաւն տանի, եւ զսիրտն յուժովցընէ եւ ուրախ առնէ...»[8]: Հայ ժողովրդական «Անջիգեար մէր» հեքիաթում անմահուհեան խնձորները վիշապներն են հսկում[9]:

«Ժողովրդական առասպելներու մէջ մէկը հորը նետելը կամ իջեցնելը չատ անգամ սպաննել կամ սանդարամետ իջեցնել կը նշանակէ»,- ասում է բանասէր Հ. Աղեքսանդը վրդ. Մատիկեանը (1886-1930)[10]: Ռուսական հեքիաթում, ինչպէս տեսանք, հերոսին նետում են հորը, ուր մարդիկ չատ տխուր են եւ գործ ունեն կրակի հետ: Ցիշենք, որ տխուր էր նաեւ Հոմերոսին վերագրուող հին յունական Ողիսական էպոսում հանդերձեալ աշխարհ այցի եկած Ողիսեւսի հանդիպումը Աքիլլէսի ստուերի հետ: Վերջինս գերադասում էր խեղճ գիւղացի լինել երկրի վրայ, քան թագաւոր՝ տարտարոսում[11]: Իսկ ընդերկրեայ կրակի մասին խօսւում է նաեւ հայկական «Անմահական խնձորը» հեքիաթում: Հայկական հեքիաթը մեզ հետաքրքրում է այնքանով, որ նկարագրում է հորը նետուած հերոսի արկածները ստորերկրեայ աշխարհում: Ցատկանշական է, որ ռուսական հեքիաթում, ինչպէս եւ հայկականում, հերոսին մութ աշխարհից լոյս աշխարհ է հանում արծիւը՝ նոյն «գմռուտ դուշը», որը հայ հաւատալիքներում յաճախ նաեւ «սինամահաւք», «սիմուրգ հաւք», «սերբանդ հաւք» է անուանւում եւ ապրում է Սասունի Սիմ լերան գագաթին: Լեզուաբան Գրիգոր Ղափանցեանը (1887-1957) «Սիմ» անունը բխեցնում է սեմական Սին լուսնի աստուածուհիից[12]: Բայց մենք չենք բացառում, որ Սիմ լեռն ունեցած լինէր իր բնիկ աստուածուհիը, քանզի Սասունի Անթանիա վանքը կառուցուած էր հենց այդ լերան վրայ[13], ամենայն հաւանականութեամբ՝ հին հայկական հեթանոսական տաճարի տեղում:

Թէեւ վանեցիների բարբառով «սինամահաւքը» սիրամարգն է[14], սակայն հիմքեր կան պնդելու, որ նախասկզբնական շրջանում նա իրրեւ արծիւ է պատկերացուել: Հայկական հաւատալիքի համաձայն, «առաւօտեան, երբ արեւը դուրս է գալիս ծովից՝ երկրին չատ մօտիկ է լինում, ջերմութիւնը սաստիկ: Նա կարող է այրել ու մոխիր դարձնել երկիրը, եթէ ղէմը դուրս չգայ մի մեծ թռչուն, որն իր հսկայական թե-

ւերով հովանի է անում երկրին, մինչեւ արեւը բարձրանում է երկնքի մէջտեղը, հեռանում երկրից, որով պակասում է նրա ջերմութիւնը։ Թռչունի թեւերը խանձւում են. նա կիսակենդան ընկնում է ծովի մէջ, զովանում, բուժում թեւերը եւ միւս առաւօտը կազդուրուած նորից դուրս է գալիս արեւի դէմ՝ երկրին հովանի անելու»[16]։ Հնդարիական դիցաբանութեան մէջ արեւին առնչուող, Արուևնա անունով մի առասպելական թռչուն (արծիւ) կայ, որը մէկ այլ՝ Գարուդա արծուի հետ, արեւի ուղեկից (կամ արեւի խորհրդանիշ) Սուպարնա զոյգն է կազմում[17]։ Սուրեա արեւին հետապնդում է չար դեւ Ռահուն։ Ցասումով բռնուած, արեւը սպառնում է իր ճառագայթներով մոխրացնել ամբողջ աշխարհը։ Աստուածները վախով են համակւում։ Բրահմա Արարիչը Գարուդային կարգադրում է վերցնել եղբօրը՝ Արուևային եւ տեղաւորել Սուրեայի կառքի մէջ, որպէսզի իր մարմնով ծածկի երկիրը՝ նրա այրող շողերից[17]։ Հետաքրքիր է, որ համշէնահայերի հաւատալիքներում «մի վիշապ կայ երկնքում, որն ամէն օր, առաւօտեան, հետեւում է արեւին, որ բռնի ու կուլ տայ։ Մինչեւ օրս նրան չի յաջողուել այդ բանը, բայց մի օր կը գայ եւ նա կուլ կը տայ»[18]։ Խեթական Տելեպինուի առասպելում Արուևնան անհուն երկնքի մարմնաւորում ովկիանոսն է, որն առեւանգում է արեւի աստծուն[19]։

Մեր կարծիքով, Արուևնա արծիւ-ծովը (ովկիանոսը) հանդիպում է նաեւ կարինցիների եւ վանեցիների հանելուկներից մէկում, որն իր Մանանա ժողովածուում հրատարակել է Սրուանձտեանցը.

«Հանք (հանելուկ - Գ.Մ.) մը ունիմ հանա հանա,
Կոտոշուրներ մըսըրխանա.
Կաթնաղբիւրէն ջուր կը խմէ,
Արընծովէն ձէն կը հանէ»։
Պատասխանը «ամպ ու որոտումն» է[20]։

Այս հանելուկը մէջբերել է նաեւ բանագէտ Մանուկ Աբեղեանը (1865-1944)՝ Վահագնի առասպելը վերլուծելիս, եւ «արուն ծով»ը կապել է «արիւն ծով» հասկացութեան[21]։ Մեր կարծիքով, «մըսըրխանա կոտոշուրներ» ունեցողը կա՛մ մեր ժայռապատկերներում հանդիպող ցլավիշապն է, կա՛մ էլ՝ ցուլը։ Երկուսն էլ կապւում են ամպրոպի եւ անձրեւի հետ։ Իսկ այդպիսի եղանակի դէպքում, ինչպէս յայտնի է, ամպերն «արեւնագոյն» եւ «ծիրանագոյն» չեն լինում, ինչպէս կարծում է Աբեղեանը[22], այլ՝ գորշ ու մոայլ։

Ցատկանշական է, որ Սրուանձտեանցի գրառած մի անվերնագիր հեքիաթում արծիւն ամէն տարի ձագ է բերում, իսկ վիշապը գողանում, ուտում է։ Արծիւը, որ չգիտէ թէ ո՛վ է գողը, սրտի կսկծից թեւերով փակում է արեւի սկաւառակը եւ աշխարհն ընկղմում խաւարի

մէջ[23]: Նա, անկասկած, արեւի ուղեկից Արուն-Չմռուտ դուշ-երկինք-ովկիանոսն է:

Ուշագրաւ է այն փաստը, որ Մասնայ ծռեր էպոսի պատումներից մէկում Քառասուն-Ճիւղ Ծամ Դեղձունը, որը նոյնինքն արեգակն է, Սանասարին ամուսնութեան առաջարկով «թուղթ» է ուղարկում իր «սերբանդ հաւք»ի միջոցով[24]:

Հնարաւոր է, որ այս առասպելական թռչունը նոյն Փիւնիկն է, որի մասին յունական աղբիւրներն ասում են թէ արծուի տեսք ունի, փետուրների հրաշեկ, հոյակապ գունաւորում: Սա՝ իր վախճանը կանխագուշակելով, իր իսկ բնում ինքնահրկիզւում է, իսկ սերմից ծնւում է նոր թռչուն[25]: Հայկական հաւատալիքում էլ, ինչպէս տեսանք, արեւի դէմ դուրս եկող մեծ թռչունն ամէն առաւօտ հրկիզւում, կիսակենդան ընկնում է ու ապա նորից կազդուրւում է, յառնում:

Հայկական, դաղստանեան եւ ռուսական հեքիաթների հետ ծանօթութիւնն այն մտքին է յանգեցնում, որ «Արա Գեղեցիկ» աւանդավէպի Արան կապուած է հնդիրանական Տրիտայի կերպարին: Հնդարիական դիցաբանութեան մէջ Տրիտան մի դէպքում բիւրի է[26]: Ռիգվեդայում ասւում է, որ նա առաջին գոհաբերութիւնն է կատարել, իսկ Ինդրային մատուցել է սոմա անմահութեան ըմպելիք: Կայ մէկ այլ Տրիտա՝ երեք եղբայրներից կրտսերը, որին աւագները նենգաբար ջրհորն են գցել: Ցայտնի է նաեւ Տրիտա Ապտեա աստուածութիւնը՝ որը կապուած է ջրերի, երկնքի եւ կրակի հետ (նստում է գետերի մէջ, սանձում է արեւ-նժոյգին, երկնքում բորբոքում է կրակը, եւլն.): Նա՝ գերագոյն աստուած Ինդրային օգնելով, անդամահատում է Վրիթրա վիշապին[27]:

Տրիտայի մասին փոքր-ինչ աւելին են ասում իրանական տուեալները: Իրանական դիցաբանութեան մէջ Տրիտան (Ֆրիտան) երրորդ մարդն է, ով պատրաստել է հաոմա ըմպելիքը (սոմայի զուգահեռը): Աւեստայում առաջին բուժողն է[28] եւ մէկը՝ փառապանծ Փառաղատաներից, որոնք իրանական առասպելներում կազմում են երկրի վրայ գոյութիւն ունեցած առաջին հերոսական դինաստիան, որը քաղաքակրթութիւն տարածեց մարդկանց մէջ[29]: Իրանական աղբիւրների հիման վրայ նոյնպէս ենթադրում են, որ Տրիտան առասպելական ինչ-որ երեք եղբայրներից երրորդն է՝ կրտսերը, որին եղբայրները դաւաճանաբար գցել են ջուրը (թերեւս՝ ջրհորը կամ հորը), որից յետոյ յայտնուել է երրորդ՝ ստորգետնեայ աշխարհում: Այստեղ նա կենդանի ջուր է ձեռք բերել (բուժիչ միջոց), ինչի շնորհիւ հնարաւորութիւն է ստացել լոյս աշխարհ դուրս գալ[30]: (Ցիշենք, որ ռուսական հեքիաթում եւս հեռաւոր թագաւորութիւնում, ուր անմահութեան խնձորենին էր աճում, ջրհորի մէջ կենդանի ջուր կար:)

Տրիտան իրանական դիցաբանութեան մէջ համատեղւում է Տրայտաոնի կերպարին։ Տրայտաոնը սպանում է եռագլուխ վիշապ Աժի Դահակին (Զոհակին) եւ ազատագրում Ջամշիդի (Հիմայի՝ առասպելական նախամարդու) քոյրերին (կամ դուստրերին)[31]։

Տրիտայի մասին Զրադաշտին պատմում է Հաոմա աստուածը[32], նրան անուանելով «Սամերի ցեղից ուժեղագոյնը»։ Համարւում է, որ նրա կերպարին է յանգում Ռոստամ Զալի նախնի, դիւցազուն Իսրիթը[33]։ Պարսիկ միջնադարեան բանաստեղծ Ֆիրդուսին, որն իր Շահնամէն գրել է պահլաւական հին ձեռագրերի հիման վրայ, վիշտակում է, որ Ռոստամը սերում էր արիածին Նարիմանից։ Նարիմանը Սամի հայրն էր, Սամը՝ Զալչէրի (Դեստան Զալի), Զալչէրը՝ Ռոստամի[34]։ Մասնայ ծռեր էպոսի «Մասնայ ծռեր» պատումում (պատմել է Վարդան Մուխսի-Բագիկեանը, գրի է առել Սեն-Քերիմ Տէր-Ցակոբեանը) ասւում է.

«Մէկ քանի մ'ժամանակ վերայ ընցաւ,
Դալու (ծուռ - Գ.Մ.) Բաղդասար ելաւ ըռըկաւ,
Իրթուղ, գնաց Իրան-Թուրանա մէչ.
Հանտէ ուր խամար փսակուաւ։
Անու տղէնիր ելան եւ մ'էլ կռապաշտ.
Ելաւ կալչ կալան, ելաւ Զալ. Զալից ելաւ Ռոստամ։
Ռոստամ ուրը կ'ըսին Բաղդասարը՝ ցեղից ը»[35]։

Որ Ռոստամը սերուած է Մասնայ տան խոյերից, շատ լաւ երեւում է նաեւ Սրուանձտեանցի գրառած «Մալմանն ու Ռոստոմն» հեքիաթից[36]։ Ռոստոմն իր հօր՝ Զալի վրէժը Մալմանից առնելու համար (Մալմանը Զալի ականջը մեխել էր սիւնից), հետը վերցնում է իր «քեռու լաճ Վրժանին» ու գնում է նրան գտնելու։ Հեքիաթն ասում է. «Վրժան ալ պզտիկ բրդուճ չէր ու այնպէս ձայնեղ էր, որ երբոր բոռար, արեւելքէն արեւմուտք կը լսուէր»։ Ճանապարհին, Վրժանի գոռոցից դեւերը սարսափահար են լինում ու փախչում։ Մի անգամ էլ Ռոստոմը քնի մէջ լսում է Վրժանի գոռոցը, թէ՝ «հասիր, Ռոստոմ, Մալման գիս տարաւ»։ Կասկածից վեր է, որ այստեղ Վրժանը հայ էպոսի Ձէնով Օհանն է։

Ըստ երեւոյթին, Շահնամէից յայտնի «Նարիման» անունը ստուգաբանելիս, պէտք է հասկանալ Նարի (հին հայոց մայր աստուածուհի Ծովինարի) մանուկ՝ Նարի զաւակ։ Մեզ «Սանասար»ի բառացի պատճինումն է թւում ռուսական Իլիա Մուրոմէց էպոսի «Սվիատոգոր» անունը։ Ստուգաբանելու դէպքում ստանում ենք՝ «Սանասար» - սան (արեւ, սրբութիւն)[37] եւ սար, Սվիատոգոր — sviataia gora (սուրբ սար) կամ svetiashchaia gora (լոյս տուող սար) զուգահեռները։

Վրացական Ամիրանիանի էպոսի հերոս Ամիրանը վիշապասպան է, ինչպէս հայոց Սանասարը։ Նրա որոտընդոստ քայլերից սարսափում են վիշապները։ Հիմնական գործառոյթը վիշապներին ոչնչացնելն է։ Ունի հրեղէն, թեւաւոր ձի եւ երկուորեակ եղբայրներ։ Նրան մութ աշխարհում օգնում է արծիւը, ինչպէս եւ մեր ուսումնասիրուող հեքիաթների հերոսին։ Նրա երկուորեակ եղբայրներն աւելի թոյլ են իրենից, ինչպէս Բաղդասարը՝ Սանասարից[38]։

Ամիրանի կերպարը հանդիպում է Ք.ա. Գ. հազարամեակի պեղածոյ նմուշներում (Մցխէթից յայտնաբերուած բրոնզէ գօտու, տրիալետեան արձաթէ գաւաթի վրայ եւլն.)։ Էպոսի արխազական տարբերակում, նա անաղարտ յղութեան ծնունդ է (ինչպէս եւ Սանասարը)։ Աստուածային ծագումը վկայում են ուսերի վրայ պատկերուած արեւը եւ լուսինը։ Մարմնի որոշ անդամներ ոսկուց են։ Նման է սեւ ամպի, ինչը յուշում է լերան գաղափարը։ Նրան, ինչպէս եւ հայկական էպոսի Փոքր Մհերին (արեգակնային Միհրին) հողը դժուարութեամբ է պահում իր վրայ։ Ունի երկու եղբայր՝ Բադրին (որի անունը, կարծես, հայոց Բաղդասարի աղաւաղուած ձեւը լինի) եւ Ուսիպին[39]։

Սվիատոգորի ծանրութիւնը նոյնպէս հողը չի կարողանում տանել, սակայն ինքն էլ չի կարողանում հողի ծանրութիւնը տանել, որն ամփոփուած է խուրջինի մէջ։ Փորձելով բարձրացնել այն, երկու ոտքով խրւում է հողի մէջ։ Նա պառկում է լերան վրայ, յաճախ ինքն էլ լեռ է։ Բիլինաներից մէկում նա անուանւում է gorinich (= վիշապ)[40]։

Այսպիսով, թէ՛ Սանասարը (Հին Կտակարանում նրա անունը փիւռւում է Սարասար ձեւով), թէ՛ Ամիրանը (հակառակը կարդալիս, ստացւում է Նարիմա՝ «մա»՝ չումէրական ծնունդ իմաստով), թէ՛ Սվիատոգորը միեւնոյն նախնական դիցաբանական կերպարի վերարտադրումներն են։ Նրանց անունները հաւանաբար ձեւաւորուել են ինչ-որ սուրբ լերան նկատմամբ եղած պաշտամունքից։

Ռուսական հեքիաթի մի տարբերակում[41] արքայի կրտսեր որդին երիտասարդացնող խնձորների եւ կենդանի ջրի ետեւից ճանապարհ ընկնելուց առաջ հօրից նժոյգ է խնդրում։ Հայրը նրան առաջարկում է վերցնել իր ախոռի 500 նժոյգներից ո՛րը կը կամենայ։ Որդին ձիերից որ մէկի մէջքին խաչով խփում է, նրա ծունկը ծալւում է։ Ճարահատեալ, գնում է դաշտերում ձի փնտռելու։ Հանդիպում է մի պառաւի, որը նրան խորհուրդ է տալիս լերան վրայ անթաղ ընկած դիւցազուն հսկային թաղել։ Նա ունի երկաթէ 12 դռների ետեւում, պողպատէ 12 կողպէքով, 12 չղթայով պահուող ձի եւ մի թուր, որը 4 հոգի պատգարակներով են տանում։ Հերոսը տէրտէրներից թոյլտուութիւն է ստանում թաղել հսկային, որն էլ նուիրում է նրան իր ունեցածը։ Այս պատկերները *Սասնայ ծռեր* էպոսից ընթերցողին քաջ ծանօթ են։ Այդ Զէնով Օ-

հանն է, որ հորի մէջ ընկած Դաւիթին օգնութեան հասնելու համար, ձեռքը դնում է սպիտակ եւ կարմիր ձիերի մէջքին, բայց նրանք փորը տալիս են գետնին։ Ձեռքը դնում է սեւ, հրեղէն ձիու մէջքին եւ նա՝ ոտքի վրայ մնալով, խոստանում է, որ եթէ իր հեծուորը «մէկ ոտ թալես զանգուն, չուր մէկէլ ոտ չուռ տաս մէկէլ զանգուն, կը հասցնեմ Դաւթի կռուին»[42]։ Այդ պատանի Դաւիթն է, որ Մսրայ Մելիքի դէմ կռիւ գնալուց առաջ հանդիպում է արտատէր պառաւին, որն էլ խորհուրդ է տալիս իր մեռած հօր ամուր թաքցրած Քուռկիկ Ջալալին հեծնել, Թուր կէծակին առնել, նոր գնալ կռիւ[43]։ Այդ Թուր կէծակին է, որ հասարակ մահկանացուն չի կարող տեղաշարժել եւ միայն Սասնայ ծովածին-արեգակնածին հերոսներն են ի գօրու բանեցնել։

Ինչպէս տեսանք, Լալայեանի «Արա Գեղեցիկ»ը համատեղւում է հնդիրանական Տրիտայի կերպարին, որն իրանական դիցաբանութեան մէջ երրորդն է, ով արբեցուցիչ, անմահացուցիչ, երիտասարդացնող, թարմացնող ըմպելիք՝ հառմա է պատրաստել։ Մենք պարզեցինք, որ Արա Գեղեցիկի փնտռած «աչքերի դեղը» խնձորն է։ Հնդեւրոպական առասպելներում խնձորները (յաճախ՝ ոսկէ) անմահութիւն եւ երիտասարդութիւն էին պարգեւում։ Ցունական դիցաբանութեան մէջ Հեսպերիդների այգուց, ուր ոսկէ խնձորենին էր աճում, աղաւնիները Զեւսին աստուածային, անմահական ըմպելիք՝ ամբրոսիա էին տանում[44]։ Հին գերմանական առասպելաբանութիւնն անմահութեան խնձորները կապում էր պօէզիայի աստուած Bragirի հետ։ Բառի նախաձեւը *b[h]reu̯ «թափառել»ն է։ Սակայն խօսքն ինչ-որ ըմպելիքի մասին է։ Նախաձեւը ստուգաբանւում է որպէս «ըմպելիք պատրաստել»։ Հին անգլերէնում՝ brēowan - «ըմպելիք եփել», հին գերմաներէնում՝ briuwan, լիտվերէն՝ biřgelas - «գարեջուր»[45]։ Նախաձեւը, հնարաւոր է, ցոյց է տալիս որ խնձորը նոյնպէս հնագոյն ժամանակներում գործածում էին իբրեւ արբեցնող, անմահացնող ըմպելիք պատրաստելու միջոց։ Սակայն դա ամենեւին չի նշանակում թէ հառմա առեղծուածային բոյսը հենց խնձորենին էր։ Բայց դա խօսակցութեան առանձին, ընդգրկուն թեմա է։

Կասկածից վեր է, որ Լալայեանի «Արա Գեղեցիկ»ի նախատիպն առնչւում է Սասնայ ծռեր էպոսին։ Հնարաւոր է, որ նրա առասպելը պատմուել է հայ դիւցազներգութեան միջանկեալ ճիւղերից մէկում, որը մեզ ուղղակիօրէն չի հասել։ Բայց աւելի հաւանական է, որ այդ նախատիպը մէկն է Ծովինար աստուածուհու երկուորեակ զաւակներից, որոնք գուցէեւ սկզբնապէս երեքն են եղել։ Եթէ Սանասարն է, եւ եթէ Զուարթի հայրը զօրավար Հաւլունի թուրը ծովն է գցել տալիս, ապա

միանգամայն տրամաբանական է, որ հայ էպոսում Սանասարը Թուր կէծակին ծովից է հանում, դեւ-վիշապից փրկած իր տիկնոջ՝ Զուարթ-Քառասուն-Ձիւղ Մամ Դեղձուն-արեգակի խորհրդով։ Բայց գուցէեւ նա ամենեւին էլ Սանասարը չէ, այլ Բաղդասարը, իբրեւ կրտսեր եղբայր կամ՝ երրորդ եղբայրը, որի մասին մեզ չեն պատմում էպոսի ասացողները։

Իսկ ո՞վ է թաքնուած Շամիրամի կերպարի տակ։ Ռուսական հեքիաթի մի տարբերակում[46], ինչպէս ասացինք, ոսկէ խնձորների տիրուհի, չքնաղ թագուհու ոտքերից եւ ձեռքերից 30 տարով երիտասարդացնող ջուր է հոսում։ Այդ թագուհին գեղեցկուհիներից կազմուած իր զօրքով 9 օր քնում է եւ արթնանում։ Երբ հերոսը, նրա քնած ժամանակ, վերցնում է հրաշալի, կենդանի ջուրը եւ հեռանում, թագուհին արթնանում եւ սարսափելի գայրանում է, ոտքերը խփում է գետնին եւ բամբ ձայնով որոտում։ Հեծնում է իր արագավազ ձին եւ հետապնդում տղային, իսկ երկիրը դողում է հեծեալի եւ երիվարի ոտքերի տակ։ Հասնում է նրան, սրով հարուածում եւ դիպչում է ուղիղ կրծքին։ Ապա հիանում է նրա գեղեցկութեամբ, ճերմակ ձեռքը դնում է վէրքին եւ անմահական ջրով կենդանացնում։ Այս տեսարանն անշուշտ, լուսնային, աստղազարդ եւ ամպամած երկնքի, հեծեալ, անձրեւաբեր, լուսնային աստուածուհու պատկերացումն է։ (Դաղստանեան Շահ-Դէխուհու ճակատին փայլող աստղն էլ վկայում է, որ խօսքը գիշերային աստուածուհու մասին է)։ Նրա սուրը կայծակն է, գայրոյթը՝ երկնային որոտը։ Պատկերը շատ է յիշեցնում հայոց մայր աստուածուհի Ծովինարի նկարագրութիւնը. «Նա ձիավարում է կամ, ինչպէս ասում են՝ խաղում, պարում է ամպերի մէջ մի հրեղէն ձիու վրայ։ Նրա ձիու եւ առաւել եւս իր սեփական աչքերից կրակ է ցայտում։ Նրա հրեղէն, լուսաւոր դէմքին ոչ ոք չի կարող նայել, քանզի նա միշտ քող է կրում»[47]։ «Մութ, ակնակիր գիշերներին, յանկարծակի, հանում է գլուխը ամպերի տակից... վայրկեանական լոյսով լուսաւորելով ամբողջ աշխարհը՝ սար, ձոր եւ անտառ»[48]։ Մասնայ ծռեր էպոսի Սանասար եւ Բաղդասար պատումում (պատմել է մոկացի Սախօն, գրի է առել Սարգիս Հայկունին), երբ Սենեքերիմ թագաւորի հարկահաւանները գալիս են հայոց աշխարհ եւ «թագաւորու քոչկու սարի առջէն, որ կ'ընցնեն, լուսմ անունց իրեւաց. ըրշկըցըն, ի՞նչ տըսնըն.- անցկուն խորոտ աղջիկ մ'իրեւաց, արեւուն կ'ըսէր. «Դու դուս մ'ըլլիր, իս դուս ըլլիմ»։ Աղջըկ ընցկուն խորոտ, վուր տըսնուչորս հաւուր լուսնըկի կը նմանի, վուր եօթ սարի իտեւէն դուս կու գայ»[49]։ Ակնյայտ է, որ այստեղ Ծովինարը նոյնացուել է լուսնին։ Այդ ամէն ինչի նախամայրը Ծովինարն է հրապուրւում իր գաւակներից կրտսերի գեղեցկութեամբ ու

խիզախութեամբ, այդ նա է ծերունի արքայի «աչքերի դեղ» - հրաչք խնճորների այգու պահապանը։

Արա Գեղեցիկի «իսկական նկարագիրը բոլորովին մթագնած եւ հնութեան եւ մթութեան կեղեւով պատուած է։ Համեմատական քննութիւնը միայն կրնայ աւերը գէթ չափով մը չտկել եւ նախնականը գէթ մերձաւոր գծերով մատնանիշ ընել», գրել է Մատիկեանն իր Արայ Գեղեց/կ ընդարձակ մենագրութեան մէջ[50]։ Ցայժմ գիտական աշխարհում Արայի կերպարի «նախնականը գէթ մերձաւոր գծերով մատնանիշ անելու» հարցում ցուցաբերած հիմնական միտումն այն է, որ նա համարւում է մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուած։ Մինչդեռ Լալայեանի աւանդավէպում Արայի այդ յատկանիշի վերաբերեալ հեռաւոր ակնարկ անգամ չի նշմարւում։ Ընդհակառակը, Արան գարնանը մեռնում է, չնայած այն հանգամանքին, որ հին աշխարհից յայտնի բոլոր մեռնող եւ յառնող աստուածներն էլ տարուայ այդ եղանակին յարութիւն են առնում[51]։ Աւելին, ինչպէս Խորենացու եւ Անանունի մօտ, այնպէս էլ այս գրոյցում, խօսք չկայ նրա յարութիւն առնելու մասին։ Վիճարկելի կարող է համարուել, թերեւս այն հանգամանքը, որ Արան «գմռուտ դուչ»ի կամ վաճառականի օգնութեամբ փրկւում է հանդերձեալ աշխարհից, բայց դա բաւական չէ նրան մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուած համարելու համար, քանզի հորը նետուած եւ լոյս աշխարհ ելած կերպարների կարելի է հանդիպել նաեւ հայկական այլ հեքիաթներում, որոնք միանգամայն այլ մոտիւներ են ներկայացնում։ Ամէնակարեւորը՝ չի նկատւում Արա Գեղեցիկի կապը բուսականութեան հետ, ինչը փաստուած է հին աշխարհի բոլոր մեռնող եւ յարութիւն առնող աստծոյ կերպարներում։

Ռազմի դաշտում Արայի սպանութիւնը հնարուած է, նրա եւ նրանով հրապուրուած կնոջ անունը՝ նոյնպէս։ Ինչպէս հեքիաթների սիւժէներն են ցոյց տալիս, Շամիրամի նախատիպը պատերազմի դուրս գալուց յետոյ ամուսնանում է։ Աւելին, պատերազմը չի էլ կայանում։ Ակնյայտ է, որ Լալայեանի գրառած պատումն արհեստականօրէն նմանեցուել է Խորենացուց եւ Անանունից աւանդուած սիւժէին։ Ըստ երեւոյթին, դրա համար հիմք է ծառայել այն ընդհանրութիւնը, որ պատմական Շամիրամն էլ իր զօրքով եկել էր Արա Գեղեցիկի սիրուն տիրանալու համար։ Այս տեսակէտի դէմ հակափաստարկ կարող է ծառայել սոսկ այն հանգամանքը, որ ծերունի արքայի «աչքերի դեղ»ը գտնւում է Շամիրամի հրաչք այգում, ինչը յիշեցնում է ասորի թագուհու կախովի պարտէզները, որոնք աշխարհի եօթ հրաշալիքներից մէկն են համարուել։ Բայց այդ զուգահեռն, ինչպէս տեսանք՝ թուաց-

եալ է։ Նրա կերպարի տակ հին հայոց գերամեծար մայրը աստուածուհին է թաքնուած։

ՁԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] «Ահրա Գեղեցիկ, աւանդավէպ», գրի առաւ Ե. Լալայեան. տե՛ս՝ Ազգագրական հանդէս, եօթներորդ տարի, IX գիրք, Թիֆլիս, 1902, էջ 144-159։
[2] Skazki narodov Severnogo Kavkaza (Հիւսիսային Կովկասի ժողովուրդների հեքիաթներ), Ռոստով, 1959, էջ 241։
[3] Narodnie russkie skazki A. N. Afanaseva (Ա. Ն. Աֆանասեւի ռուսական ժողովրդական հեքիաթները), Մոսկուա, 1985, հտ. I, էջ 349-374։
[4] Տիգրան Նաւասարդեան, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Տփխիս, 1882, գիրք 2րդ, էջ 1։
[5] Գարեգին Սրուանձտեանց, Երկեր, հտ. 1, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1978, էջ 392։
[6] Ռոզա Գրիգորեան, «Գեղարքունիք», Հայ ազգագրութիւն եւ բանահիւսութիւն, հտ. 14, Երեւան, 1983, էջ 84-92, 150։
[7] E. G. Kagarov, Kult fetishei. rastenii i zhivotnikh v drevnei Gretsii (Ֆետիշների, բոյսերի եւ անասունների պաշտամունքը հին Յունաստանում), Սանկտ Պետերբուրգ, 1913, էջ 164։
[8] Հայր Ղեւոնդ վ. Ալիշան, Հայ բուսաք կամ հայկական բուսաբառութիւն, Վենետիկ՝ Ս. Ղազար, 1895, էջ 253։
[9] Նաւասարդեան, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Երեւան, 1889, գիրք 5րդ, էջ 36։
[10] Դոկտ. Հ. Աղեքսանդր վ. Մատիկեան, Արայ Գեղեցիկ. համեմատական-քննական ուսումնասիրութիւն, Ազգային Մատենադարան, ՃԻԶ., Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1930, էջ 41։
[11] Հոմերոս, Ոդիսական, հին յունարէնից թարգմանեց Համազասպ Համբարձումեանը, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի հրատարակչութիւն, 1988, էջ 178-179։
[12] Գրիգոր Ղափանցեան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երեւան, ՀՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի հրատարակչութիւն, 1944, էջ 20։
[13] Վարդան Պետոյեան, Մասնայ ազգագրութիւնը, Երեւան, 1965, էջ 381։
[14] Սրուանձտեանց, էջ 347։
[15] Արամ Ղանալանեան, Աւանդապատում, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1969, էջ 3-4։
[16] Mifi narodov mira (աշխարհի ժողովուրդների առասպելները), հտ. II, Մոսկուա, 1992, էջ 477։
[17] Նոյն, էջ 478։
[18] Յ. Մուրադեան, Համշէնցի հայեր, Թիֆլիս, 1910, էջ 80։
[19] T. Gamkrelidze i Viacheslav Ivanov, Indoevropeiskii yazik i indoevropeitsi (Հնդեւրոպական լեզուն եւ հնդեւրոպացիները), Թբիլիսի, 1984, էջ 563։
[20] Սրուանձտեանց, էջ 276։
[21] Մանուկ Աբեղեան, «Հայ վիպական բանահիւսութիւն», Երկեր, հտ. Ա., Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1966, էջ 77։
[22] Նոյն։
[23] Սրուանձտեանց, էջ 195։
[24] Աբեղեան, հտ. Ա., էջ 415։
[25] Mifi narodov, հտ. II, էջ 560։

[26] Ըրլինները Ռեգվեդայի հիմների ստեղծողներն էին։
[27] *Mifi narodov*, հտ. II, էջ 525։
[28] Նույն, էջ 526։
[29] Նույն, էջ 285։
[30] Նույն, էջ 526։
[31] Համարւում է, որ այս առասպելի հիմքում պատմական փաստ է ընկած, ըստ որի, Ֆարիդուն-Տրայտաոնը սպանել է արաբական արքայազն, օտար նուաճող, բռնակալ Զոհակին։ Հայ աղբիւրներում Տրայտաոնը համընկնում է Տիգրան Թագաւորի, իսկ Աժի Դահակը՝ Աժդահակի կերպարներին։ Ենթադրւում է նաեւ, որ այս վիշապի սպանութիւնն իրանցիների հետ կապուած է նոր տարուայ գալստեան առնչուող հաւատալիքներին, երբ ազատագրւում են ջրերը, դադարում է երաշտը եւլն։ (*Mifi narodov*, հտ. II, էջ 523)։ կարծիք կայ նաեւ թէ Տրիտան եւ Տրայտաոնը իրարից տարբեր պատմական դեմքեր են (*Avesta. Izbrannie gimni iz Videvgata* [Աւեստա. ընտիր օրհներգեր Վիդեւդատայից], աւեստալերէնից թարգմանութիւնը՝ Իւան Մտեպլին-Կամենսկու, Մոսկուա, 1993)։
[32] Զրադաշտականների կանաչաչեայ Հաոմա աստուածը բուժում էր մարդկանց, պաշտպանում՝ անասուններին, կանխում էր երաշտը եւ սովը (Mary Boyce, *Zoroastriitsi. veronaviia i vobichai* [զրադաշտականներ, հաւատալիքներ եւ սովորոյթներ], Մոսկուա, 1998, էջ 12։)
[33] *Mifi narodov*, հտ. II, էջ 526։
[34] Ֆիրդուսի, Շահնամէ, Երեւան, 1975։
[35] *Մասնայ ծռեր*, խմբագրեց պրոֆ. դր. Մանուկ Աբեղեան, աշխատակցութեամբ՝ կարապետ Մ. Օհանջանեանի, Երեւան, Պետական հրատարակչութիւն, 1936, էջ 546։
[36] Սրուանձտեանց, էջ 464-465։
[37] Հնդեւրոպական մի շարք լեզուներում «արեւ» բառը sun (կամ son) արմատով է դրսեւորւում։ Այսպէս, միջին ռուսերէնում՝ sunnъ, հին գերմաներէնում՝ sunna (գերմաներէնում՝ Sonne), հին անգլերէնում՝ sunne (անգլերէնում՝ sun), հին հընդկերէնում՝ sóṇa (լուսաբաց) (Gamkrelidze i Ivanov, էջ 684)։
[38] Բարութիւն Մարտիրոսեան, Գիտութիւնն սկսւում է նախնադարում, Երեւան, «Սովետական գրող», 1978, էջ 34։
[39] *Mifi narodov mira*, հտ. I, Մոսկուա, 1991, էջ 68։
[40] Նույն, էջ 421։
[41] *Narodnie russkie skazki*, էջ 364։
[42] *Մասունցի Դաւիթ*, Երեւան, «Լոյս», 1981, էջ 235-236։
[43] Նույն, էջ 219։
[44] *Mifi narodov*, հտ. II, էջ 258։
[45] Gamkrelidze i Ivanov, էջ 643։
[46] *Narodnie russkie skazki*, էջ 355։
[47] Մանուկ Աբեղեան, «Հայ ժողովրդական հաւատքը», Երկեր, հտ. Է., Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1975, էջ 70։
[48] Գրիգոր Բալասեանց, Ռոստոմ եւ Մալման, Թիֆլիս, 1896, էջ 7։
[49] *Մասնայ ծռեր*, էջ 307-308։
[50] Մատիկեան, էջ 173։
[51] James Frazer, *Zolotaia vetv. Umiraiushchie i voskresaiushchie bogi rastitelnosti* (ոսկեայ ճիւղ. բուսականութեան մեռնող եւ յառնող աստուածները), Թողարկում III, Մոսկուա, 1992։

YERVAND LALAYAN'S "ARA GEGHETSIK" IN POPULAR FAIRY TALES
(Summary)

GAGIK MARTOYAN

The author highlights the mythological concepts of some ancient peoples through a comparison of the popular fairy tale called "Ara geghetsik" with fairy tales of Daghestani and Russian origins, as well as with several other Armenian fairy tales with similar themes. The fairy tale was first transcribed by the renowned ethnographer Yervand Lalayan and published in 1902. In his analogy, the author relies on Indo-Iranian and Indo-Arian literary sources and relevant mythological characters, as well as goddesses symbolizing darkness, eternity, life and death.

The fairy tale is about an ailing king whose eyesight is weakened by age. The king sends his three sons to find the apple that will cure his eyesight. Only the youngest son succeeds in getting the apple, so his envying brothers throw him into a well which has a gate to the "dark world" or the underworld. The young hero kills the devils that have threatened that "dark world". The grateful king of this underworld in response helps him return to his country.

Other similar fairy tales differ in details: the ailing king's eyesight or health; the apple; the queen who owns the apple; the relationship established between her and the youngest hero; the dark world; the devils or the dragons; the way the hero returns to his fatherland.

Through identifying the different characters of these fairy tales with the mythological, legendary figures and gods and goddesses of these peoples, Martoyan draws parallel lines between them, their characteristics and their functions, thus highlighting some of the very basic concepts these ancient people had regarding the perception of daylight and night, the magic powers of nature certain animals and trees.

ARMENIE ET BYZANCE

ALEXANDER BOEHLIG

On étudie en général les relations de Byzance avec les peuples environnants sous deux aspects principaux: les rapports avec l'Occident d'une part, et ceux avec le monde slave des Balkans et de la Russie de l'autre. Mais si l'on ne veut pas brosser de manière unilatérale le tableau du monde byzantin, il ne faut pas négliger ses relations avec l'Orient. D'importants territoires de l'Empire romain devenu celui de Byzance, appartenaient, on le sait, au domaine oriental; la Syrie et l'Egypte en sont un exemple! Une des taches principales que se sont assignées les érudits spécialisés dans l'histoire de l'Orient chrétien est d'étudier ces rapports dont nous venons de parler. Cette discipline ne se limite pas uniquement à l'histoire des Eglises et des dogmes, ni aux recherches sur les sources orientales; elle se fixe comme objectif principal d'explorer la culture et la civilisation qui sont nées entre le monde antique et l'Islam. Parmi tous les peuples limitrophes de Byzance, nous traitons plus particulièrement de l'un d'entre eux, l'Arménie, qui a toujours joué un rôle important dans les conflits qui ont agité l'Empire ou l'ont menacé. Byzance, ou si l'on veut, Constantinople, était prédestinée, de par sa situation géographique et les facilités qu'elle donnait à l'administration, à devenir la capitale de l'Empire d'Orient. De ce point, l'empereur pouvait rapidement régler les problèmes les plus pressants posés par la défense de ses domaines. Au Nord, le Danube formait un rempart naturel, à l'Est, la frontière avec les Perses traversait le territoire de plusieurs peuples. L'Arménie formait une partie de ce bastion.

C'est pourquoi l'influence que Byzance pouvait avoir sur ce pays voire la mainmise qu'elle y exerçait, avait une telle importance. Le destin de l'Arménie doit, en grande partie, son malheur à cette situation d'état-tampon entre des voisins dangereux. On ne peut qu'éprouver d'un certain étonnement lorsqu'on voit cette nation, malgré les influences contradictoires de l'Occident et de l'Orient, renouveler sans cesse ses forces, conserver sa particularité et parvenir même de temps à autre à l'indépendance absolue.

La question qui nous intéresse particulièrement est la suivante: quels sont les facteurs caractéristiques des rapports entre Byzance et l'Arménie, et quelles en furent les conséquences? Nous ne prétendons pas traiter ce sujet de manière exhaustive, mais insisterons sur trois points essentiels:

I. La situation de l'Arménie et la structure sociale de sa population.
II. Les rapports politiques entre l'Arménie et Byzance dans l'histoire.
III. L'Eglise et la civilisation arméniennes; leurs particularités et leurs relations avec Byzance.

I

Il convient tout d'abord de préciser la situation géographique de l'Arménie. Nous indiquerons d'emblée que l'empire médiéval dit de « Petite Arménie » ne fera pas l'objet de notre étude, tout en notant que ses frontières sont forts variables. Des observateurs pouvaient en faire le centre du monde, surtout en évoquant que l'Arche de Noé avait échoué sur l'Ararat. Cette montagne couverte de neige forme aujourd'hui l'arrière-plan de la capitale d'Arménie, Erevan, bien que située elle-même en territoire turc. A l'ouest, les territoires arméniens prolongent l'Asie Mineure et sont contigus à la Cappadoce, au Commagène et aux contrées limitrophes de la Mer Noire. Au Nord, la frontière est constituée par les pays d'Ibérie et de l'Albanie qui, au cours des siècles, acquirent une autonomie croissante, bien que l'Arménie y ait souvent eu une influence considérable et y ait établi des relations politiques. A l'Ouest, l'Arménie fut limitée un certain temps par la Mer Caspienne. Au Sud, la Mésopotamie septentrionale, l'Osrhoène ainsi que le Nord-Ouest de l'Iran forment les limites du pays. Ce haut plateau est, en fait, une forteresse, dont le rempart méridional est l'actuel Kurdistan, prolongé à l'Ouest par le Taurus arménien. Les affluents de l'Euphrate et du Tigre frayent leurs lits dans des gorges étroites.

En plus de ces massifs de plateaux au sein desquels s'élèvent des montagnes, il convient également de mentionner les grands lacs du pays et un sol arable fertile, qui doit sa naissance aux lacs et à l'activité des volcans. Si l'on ne tenait pas compte de ces conditions géologiques, la richesse agricole de l'Arménie serait incompréhensible, tant le climat du Nord-Ouest du pays est sujet à des variations, rigoureux en hiver et brûlant en été. Dans les bassins moins élevés, les contrastes sont beaucoup moins rudes, surtout au Sud. Ce qui frappe le plus est: l'absence d'unité du pays. Rien d'étonnant donc à ce que la population, qui est parfois presque coupée du monde pendant l'hiver, se soit sentie isolée en tribus ou en villages. La dureté du climat contraignait les paysans à un tel travail qu'ils ne furent pas seulement des pâtres et des agriculteurs, mais aussi des hommes de fer, prêts à défendre leur pays.

Celui-ci, par sa structure, ne put jamais parvenir à une unité totale. Le développement de la féodalité empêcha la centralisation de l'état. Les grands féodaux assujettirent des régions plus au moins importantes; leur pouvoir devint un facteur avec lequel durent compter leurs sujets, bien entendu, mais aussi le gouvernement royal et les gouverneurs délégués par les états qui avaient annexé l'Arménie. Mais, d'un autre côté, certains de ces féodaux refusaient de s'opposer à la « désarménisation » du pays. Ainsi, ce peuple put, malgré ses dissensions internes, rester toujours conscient de son originalité et échapper à une disparition définitive, pris dans le tourbillon des influences étrangères. Les seigneurs faisaient figure de roitelets; le pouvoir de ceux qui régnaient de nom en était d'autant plus limité. Il arriva même souvent que les gouverneurs fussent choisis parmi eux. A côté de ces féodaux, les *nakharars*

(ministres en arménien moderne) existait une basse noblesse, les *azats* (les libres), qui correspondaient a peu près aux chevaliers du Moyen-Âge. Ce sont eux qui formaient le corps de l'armée. A ces ordres s'ajoutait le reste de la population, celle des villes et des campagnes. Les citadins se trouvaient dans une situation relativement favorable car ils possédaient leur propre administration et des relations commerciales étendues.

Leurs relations avec les pays les *plus* lointains leur assuraient souvent une culture plus vaste; c'est la raison pour laquelle le clergé se recrutait souvent dans leurs rangs et non, plus exclusivement, comme c'était le cas jadis, parmi l'aristocratie. Il convient de distinguer chez les paysans entre *chinakan* et *ramik*. Les premiers sont des hommes libres – littéralement « les villageois »; les seconds restent liés à la glèbe, les serfs du seigneur. Contrairement aux princes et aux chevaliers, qui allaient au combat à cheval, les paysans formaient l'infanterie.

Si l'on considère que la société arménienne était alors très semblable à celle de l'Iran, on ne sera pas surpris de trouver sur le trône d'Arménie, au moment où commence l'histoire de Byzance, une célèbre lignée iranienne; un Arsacide était le maître prédestiné d'un état féodal.

II

Des siècles de politique romaine, Byzance avait hérité le dogme de la lutte pour l'Arménie. Abstraction faite des guerres du roi de Pontes, Mithridate VI Eupator (111-63 av. J.-C.), l'Arménie était restée, depuis que Rome était entrée en conflit avec les Parthes, un facteur politique et militaire dont il fallait se servir. A la frontière orientale de l'Empire, Rome avait dû renoncer devant la puissance des Parthes, au principe qui était sien: celui de détruire la politique d'équilibre de l'hellénisme. L'Arménie en avait d'abord profité; et le royaume arsacide avait pu y subsister jusqu'à l'époque de Constantin Ier le Grand (306-337).

Pour clarifier les relations entre Byzance et l'Arménie, il serait utile de les diviser en cinq périodes:

1. L'époque des Arsacides chrétiens.
2. La division de l'Arménie entre Byzance et les Sassanides.
3. La période des Arabes qui supplantèrent les Sassanides.
4. L'Arménie indépendante sous les Bagratides.
5. Byzance qui, gagnant du terrain, finit par soumettre complètement l'Arménie, jusqu'au moment où les Seldjoukides s'emparèrent de celle-ci, suite à la bataille de Manazkert (1071).

1. Au début du IVe siècle, l'Arménie et la Byzance ont un premier contact important. Le roi Tiridate III (298-330) fait en effet du christianisme la religion d'état. Ce fait a d'autant plus d'importance qu'il oppose également, sur le plan religieux, les Arsacides aux Sassanides de

Perse. Ceux-ci étaient en effet depuis la fin du IIIe siècle, des adeptes fanatiques du mazdéisme; après avoir chassé les Arsacides arméniens du trône, ils devenaient pour eux des hérétiques. Quoi d'étonnant que la politique des Arsacides arméniens ait été orientée vers Byzance? En outre, le roi d'Arménie pouvait attendre de son puissant allié qu'il l'aide contre ses vassaux, si ceux-ci demandaient le secours de la Perse. L'attitude de l'empereur Constance II (337-361) à l'égard du roi Archak II (350-368) confirme bien cette alliance. Le despote l'instaure en effet officiellement comme roi de l'Arménie arsacide et le marie en 360 à Olympias, la fille du *Praefectus praetorio* Ablabius, qui avait été fiancée à Constan. Nous savons en outre que le roi, malgré toutes les intrigues iraniennes, resta fidèle au successeur de Constantce II, Julien (361-363). Il prit lui-même part, avec ses troupes, à la campagne que Julien mena contre les Perses; ses hauts faits s'avérèrent pourtant inutiles, car, grâce à la honteuse paix conclue en 363 par Jovien (363-364) avec les Perses, ceux-ci s'emparèrent du Sud de l'Arménie. Comme Byzance s'était en outre engagée à ne plus aider les arméniens, ces derniers se trouvaient livrés aux Perses. Le fils d'Archak, Pap (369-374), prit la fuite et se réfugia dans l'empire romain où Valens (364-378) lui assigna Neo-Cesarée comme résidence. Par la suite, les byzantins le ramenèrent en Arménie; la résistance iranienne les contraignait à nouveau à jouer la carte de Pap. Cette amitié ne fut pas non plus de longue durée, car le souverain s'efforçait d'assurer l'indépendance de son pays de tous les côtés. Les divisions intestines amenèrent finalement son déclin puis son assassinat par les byzantins (374).

Ces exemples sont caractéristiques des rapports historiques entre l'Arménie et la Byzance. Leur impuissance, ou d'autres préoccupations, poussaient les grecs à abandonner les arméniens à leur sort. C'est ainsi que l'empereur Anastase I (491-518) manifeste son refus de secourir l'Arménie contre le perse Kawadh (488-531), qu'Anastase fut pourtant contraint de combattre lui-même. Dès que les rois d'Arménie recevaient l'appui de Byzance, le renouvellement de leurs forces entraînaient un désir d'indépendance qui ne tarda pas à susciter des difficultés avec leur protecteur.

Tout d'abord, les grands féodaux restèrent partisans de Byzance, et donc dans l'obédience du successeur de Pap, Varazdat (374-378), qu'elle avait mis sur le trône. Lorsque celui-ci eut la maladresse de renvoyer son meilleur général, le *sparapet* Moucheg Mamikonian, il dut fuir devant son vainqueur, Manuel Mamikonian, et chercher asile chez les byzantins. L'Arménie se tourna tout naturellement pour un certain temps, vers la Perse. Manuel Mamikonian exerçait pratiquement le pouvoir au nom de la veuve de Pap et de ses fils. L'époque qui suit est marquée par l'évolution politique dominante à l'Est et à l'Ouest. Des intrigues à la cour de Perse conduisirent à une rupture avec les Sassanides, au moment même où

l'Empire romain retrouvait sous Théodose I le Grand (379-395) une unité victorieuse. Manuel Mamikonian tint les perses en échec et essaya de sauvegarder l'unité arménienne par une adroite politique familiale. Il fit épouser sa fille Vardandukht au prince Archak III (378-385), qui devait devenir roi. Puis il allia Vagarchak, le frère de celui-ci, à la fille d'un grand féodal, Sahak le Bagradite (Bagratouni). Le principe romain du «despotisme de velours» était ainsi adopté par l'Arménie. Mais le danger – qui eut lieu en fait – était l'immense partage du pays en deux portions inégales: la première gouvernée par un souverain qui régnait à l'Est et résidait a Dvin; et la seconde, dont la capitale était Eriza (Erzindjan), s'étendait sur les provinces contiguës aux frontières romaines. Le péril n'était pas encore immédiat, apparemment car la forte personnalité de Manuel dominait toute l'Arménie. C'est à la mort de celui-ci (385) que commença la catastrophe. Les troubles qui ébranlèrent le pays ne firent qu'empirer lorsque Vagarchak disparut peu après. La division en une Arménie byzantine et une Arménie sassanide, déjà annoncée par la politique hésitante des souverains précédents, s'accomplit. Les féodaux persophiles se détournèrent d'Archak III pour prêter allégeance à Chosroes III (385-389) mis en place par le Sassanide Chahpouhr III (383-388). Pour clarifier la situation et se réconcilier avec la Perse, Théodose I finit par reconnaître les deux pouvoirs existants (v. 390). Ce fut la partition de l'Arménie.

2. Byzance se tira très mal d'affaire. Son vice-roi ne reçut guère qu'un cinquième de l'Arménie. La frontière entre les deux régions resta la même jusque vers l'an 600 environ. Cette frontière s'étendait a peu près en ligne droite le long de la Syrie romaine. De la Mer Noire vers le Sud, elle laissait à l'Est, Karin (Theodosiopolis, Erzeroum) et Martyropolis, et séparait du reste de l'Arménie les provinces suivantes qui faisaient partie de l'empire byzantin: Derzène, Acilisène, Khorzianène, Daranalis, Bélabitène, Asthianène, Sophène, Anzitène, Sophanène. La façon dont le problème fut réglé est également très caractéristique. On se contenta d'une solution de compromis, et on se réjouit de pouvoir administrer directement ce territoire qui devint la province d'Armenia Magna. Quelques satrapies en avaient déjà été séparées; on laissa aux féodaux, comme on l'avait fait en intégrant les satrapies du Sud dans la province de Mésopotamie, une relative autonomie au sein de l'Empire. Mais cette liaison trop étroite avec l'état byzantin imposa à l'Arménie le joug d'une administration et d'une culture centralisée.

On se mit à vouloir la dénationaliser. A la mort d'Archak III (390) qui périt au combat, faute d'aide des Byzantins, les Arméniens n'eurent plus de roi et Byzance annexa sans autre forme de procès tout le pays, qui fut placé sous l'autorité d'un *comes* ou d'un *dux*. Gazavon de Chirak devint chef des satrapes. Celui-ci d'ailleurs, comme les autres féodaux arméniens à l'exception de Samuel Mamikonian, qui se tourna vers la cour de

Constantinople, passa bientôt au service du roi perso-arménien Chosroes III. Ce dernier ne lui laissa pas, entre-temps, le soin de négocier habilement avec les Byzantins, car l'empire, même affaibli, offrait aux chrétiens d'Arménie un recours contre l'état zoroastrique des perses. L'empereur Zénon (474-491) réprima durement les tendances à l'indépendance des vassaux arméniens de Byzance, à la suite de la révolte d'Illos et de Leontios qui avait entraîné des satrapes arméniens. Presque la plupart d'entre eux, sauf le gouverneur de la petite Belabitène, furent relevés de leurs fonctions. Leur pouvoir cessa d'être héréditaire, de sorte que les satrapes dépendirent directement du bon vouloir de l'empereur. La «désarménisation» s'accentua sous Justinien Ier (527-565). La capacité héréditaire attribuée à la femme facilita le démembrement des grands domaines; l'empereur déporta des Arméniens en Thrace et les remplaça par des colons de Mesie ou par des prisonniers albaigues et slaves. En même temps, il remaniait profondément l'administration et dépossédait les derniers satrapes. Depuis Diocletian (284-305) déjà, l'empire romain comprenait une province d'Arménie dont la capitale était Mélitène. Theodose Ier la divisa en Arménie I et Arménie II avec pour chefs-lieux Sésbaste et Mélitène. Il existait en outre une Arménie intérieure, autour de Theodosiopolis, qui était née du royaume inféodé à Byzance lors du partage. Celle-ci était directement soumise à l'empereur; l'administration provinciale avait délégué à sa tête un *comes Armeniae* (après en avoir détaché quelques satrapies). En 528, on soustrait cette province de Grande Arménie, ainsi que l'Arménie I et l'Arménie II et le Pontus Polemoniacus, au commandement du *magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes* qui résidait à Theodosiopolis. Le premier titulaire de cette dignité était lui-même natif d'Arménie et s'appelait Sittas.[1] Cette réorganisation militaire permit de mieux défendre la frontière orientale de Byzance.

Pour l'Arménie, cet ordre nouveau fut encore perfectionné par un décret du 18 Mars 536. L'Arménie se trouvait divisée en quatre provinces: l'Arménie I embrassait les régions limitrophes de la Mer Noire, avec Trébizonde, et avait pour capitale Theodosiopolis. L'Arménie II au sud-est, avait pour centre Sébaste. Au Sud de celle-ci, l'Arménie III s'étendait jusqu'à Mélitène. A l'est, enfin, l'Arménie IV comprenait Martyropolis. Cette division devint traditionnelle. Les arabes et les arméniens la conservèrent bien qu'au cours des temps, une Arménie intérieure et une Arménie inférieure, se soient ajoutées à ces quatre parties. Il convient de souligner que ces dénominations n'ont pas toujours recouvert une réalité géographique constante.

Le désir d'étendre l'influence byzantine au-delà des frontières alla de pair avec une politique d'hellénisation. Ainsi l'empereur Justin II (565-578) déclara qu'il voulait prendre le peuple arménien sous sa protection. Des révoltes fréquentes fournissaient le meilleur des prétextes d'intervention; ce

fut par les armes que l'empereur Maurice (582-602) put acquérir, au traité de 591, une partie beaucoup plus vaste de l'Arménie. Les limites de l'empire purent être reportées vers l'Est entre Theodosiopolis et le lac de Sevan, au nord, et entre Martyropolis et le lac de Van, au sud. La conclusion de ce traité était en même temps une marque de gratitude du roi des perses, Chosroes II Parvez (590-628), que l'empereur avait aidé à accéder au trône. Qu'on n'imagine pourtant pas que cette victoire du christianisme sur Zoroastre ait fait le bonheur des arméniens. Bien au contraire, la paix permit à Byzance de poursuivre son incompréhensible politique de déportations, et de continuer à désarméniser le pays. N'oublions pas qu'on avait besoin de soldats sur le Danube, et que le particularisme arménien constituait un foyer de troubles constants. Sans doute nombre d'aristocrates furent-ils soulagés, lorsque les perses reconquirent en 612 toute l'Arménie. L'empereur Heraclius Ier (610-641), au cours des longues luttes qu'il soutint contre la Perse, s'efforça toujours d'acquérir l'Arménie dont la position stratégique était capitale. Il parvint, par le traité de 629, à rétablir les frontières de 591. La population arménienne le fêta d'abord en libérateur; mais les problèmes religieux jouèrent à nouveau un rôle explosif et les révoltes reprirent. Bien que l'empereur se soit vu de temps à autre, contraint de céder, qu'il ait par exemple accepté la prise de pouvoir de David Saharouni comme un fait accompli et qu'il l'ait nommé *curopalate* et *ichkhan* (prince) d'Arménie, il ne put empêcher de nouvelles séditions. Au cours de ces troubles, David Saharouni s'est vu chassé par les féodaux. Le pays était dans le plus grand des désordres au moment de l'invasion arabe.

3. Contrairement à l'Egypte, l'Arménie ne tombe pas aussitôt de manière définitive aux mains des musulmans. Le pays ne cesse d'être l'enjeu de combats.

On pourrait admettre que cette situation n'était pas, à priori défavorable; les arabes ne réussirent jamais à soumettre complètement l'Arménie; et l'empereur devait ménager celle-ci, car elle constituait le pire de ses ennemis. Mais les arméniens étaient incapables de s'unir et de tirer parti de cette situation.

4. Il a fallu attendre le IXe siècle pour que la faiblesse du califat permette la création du royaume des Bagratides. Cette noble famille s'était distinguée sur les champs de bataille; sa puissance n'avait fait que grandir sous la domination arabe. En 885, le chef de la maison, Achot Ier le Grand (884-890), fut couronné roi. A ce même moment, Byzance connaissait un renouveau sous Basile Ier (867-886). Malgré son indépendance, l'Arménie se retrouvait prise entre deux grandes puissances. Dans la mesure où la pression de l'Islam avait diminué, celle de Byzance se faisait plus étroitement sentir. Byzance ne renonçait pas en effet au désir d'étendre le plus possible son territoire vers l'Est et n'abandonnait pas sa politique de

centralisation traditionnelle. Cependant, le peuple arménien avait lui aussi, amorcé une expansion sensible vers l'Ouest, soit à la suite des déportations, soit de sa propre initiative, soit par ce goût de l'aventure qui le caractérise. Pour cette raison, les byzantins contemporains du roi Achot II (914-929) – c'est-à-dire leurs empereurs Romanos Ier Lekapenos (920-944) et Constantin VII Porphyrogenete (913-959) – s'intéressèrent à la paix du pays et furent prêts à prêter au roi, lorsque celui-ci se fut rendu à Constantinople (921), une aide militaire pour pacifier l'Arménie.

5. Par la suite, Byzance se remit, sous les derniers Bagratides, à pratiquer une politique d'annexions. En 968, elle prit pour prétexte la mort du prince de Taron et incorpora son domaine, s'installant ainsi fermement au Sud de l'Arménie. On dédommagea évidemment les princes déchus, en les nommant à des postes honorifiques. Les tensions entre Byzance et l'Arménie persistèrent, lorsque l'énergique empereur Jean Ier Tzimiskes (959-976) mena une politique arménienne active. Comme il sentait mieux que quiconque le bien et le mal que pouvait lui causer son propre peuple, il s'assura l'aide de celui-ci par d'habiles négociations et remporta d'importants succès a l'Orient. La valeur qui distinguait les soldats arméniens en fit aussi de précieux auxiliaires de l'empereur Basile II (976-1025). Celui-ci, pourtant ne renonça pas aux annexions. Certes, le prince David de Taiq avait rendu maints services à l'empire, mais il avait participé à la révolte de Bardas Phocas. Pour échapper à la vengeance de l'empereur, il lui légua ses terres. L'empereur lui-même, accompagné d'une forte armée, en prit possession en l'an 1000. Cette annexion signifiait pour Byzance une extension d'autant plus systématique de son domaine qu'il s'agissait de territoires situés entre les provinces impériales de la Mer Noire et celle de Taron. La frontière byzantine englobait donc Manazkert. Constantin IX Monomaque (1042-1055) poursuivit cette politique d'annexion. En 1045 après de durs combats, il annexait le royaume d'Ani. Le souverain de celui-ci fut également contraint à l'abdication et se retira en Asie Mineure avec le titre de *magistros*. Mais cette expansion se vit brusquement arrêtée par l'invasion des Seldjoukides. Les nouveaux venus envahirent tout le pays, et défièrent l'empereur Romanos IV Diogenes (1068-1071) à la bataille décisive de Manzkert (1071). L'empereur fut fait prisonnier; Byzance avait reperdu toute l'Arménie.

III

Au milieu de toutes ces vicissitudes, l'Arménie avait conservé un particularisme certain, qui lui permit de conserver son caractère national malgré les essais faits par ses deux adversaires pour l'anéantir. La conversion au christianisme joua dans ce cas, comme dans tout l'Orient, un rôle majeur dans l'émancipation d'un peuple. L'histoire de la civilisation arménienne est étroitement liée a celle de l'Eglise d'Arménie, Tiridate III nous l'avons dit, avait fait du christianisme la religion d'état; c'est aussi lui

qui avait placé Grégoire l'Illuminateur à la tête de l'Eglise Arménienne. Il n'est pas indifférent de noter que le saint fut consacré par l'archevêque Leontios de Cappadoce, à Césarée où le roi l'avait envoyé. Ce fait semble signifier des relations missionnaires avec l'Occident. Mais une tradition plus ancienne encore nous a ramené en Syrie; et l'emploi d'emprunts syriens et grecs dans la traduction arménienne de la Bible révèle bien cette double origine du christianisme local. Grégoire lui-même, nous le savons, prêchait en Arménien, mais il connaissait aussi les langues syrienne et grecque. Malgré l'influence de Césarée, l'élément syrien peut l'avoir emporté tout d'abord. L'institution du catholicat se développa, semble-t-il, de façon parallèle à celle de la royauté. L'office de catholicos était héréditaire; son titulaire ne decrait pas se marier. Ainsi l'église prenait elle aussi un caractère féodal.

Il était évident qu'un état chrétien invité à participer au Concile de Nicée (325) y serait représenté, surtout lorsqu'il s'agissait d'une église marginale, menacée par le mazdéisme et ayant besoin de s'appuyer sur la «catholicité». Cependant on n'a pas le droit d'en conclure à une dépendance absolue de Byzance, qu'elle ait été théologique ou ecclésiastique. Les tendances centralistes de l'Empire, qui étaient également manifestes sur le plan religieux, nuisent aussi à son église.

Pour les arméniens, Byzance était synonyme d'hellénisation. Un des faits les plus marquants de leur civilisation est donc d'avoir réagi contre ce péril en créant une écriture qui leur fut propre, bien que leur défense contre les assauts de l'Orient ait poussé leur église dans les bras de Byzance. Deux noms sont inséparables dans la création d'un alphabet arménien: celui de St. Mesrop et celui du catholicos Sahak II. Il est intéressant de remarquer que Mesrop était originaire de la province de Taron où l'élément syrien était particulièrement fort[2].

La création de cet alphabet fut le premier pas vers la constitution d'une langue littéraire arménienne, que ses ouvrages ne déshonorent point. L'indépendance arménienne à l'égard des influences culturelles et religieuses de l'Orient s'en accrut d'autant. Un temps, les Sassanides cherchèrent à lier plus étroitement l'Eglise d'Arménie à celle de Syrie, dont ils avaient le contrôle. La rupture de la première avec Césarée, en 374 (après l'empoisonnement du catholicos Nersés) a nettement un caractère politique. Basil, dont nous avons de nombreux textes en arménien, prononça alors l'interdit sur l'Eglise d'Arménie. L'étroite liaison de celle-ci avec l'état lui donnait le caractère d'une église nationale. Les problèmes propres au pays ne lui permirent pas de contribuer activement à la solution des grandes questions théologiques de l'église primitive. Une des taches principales qu'elle se proposa, outre sa mission, fut la réparation des torts qu'avaient causées les persécutions des Sassanides. L'Eglise d'Arménie ne s'intéressa pas non plus à la rédaction du symbole de Calcédoine. Son

hostilité à cette profession de foi provient de l'influence de l'*Henotikon* de l'empereur Zénon (482), qui entraîna le Synode de Dvin (506) à condamner solennellement le texte calcédonien. Le monophysisme avait pu l'emporter grâce à son opposition au nestorianisme perse. Lorsque les empereurs de Byzance se détournèrent de l'*Henotikon*, un nouveau synode de Dvin, en 554, consacra la rupture définitive avec l'église byzantine. Tant que l'Arménie occupait une position politique clé, elle pouvait s'en tenir à ce point de vue. La situation devint problématique quand les empereurs gagnèrent du terrain et poursuivirent l'hellénisation. Le brusque refus opposé par le catholicos Moise II (574-604) à un ordre impérial qui l'appelait à Constantinople incita l'empereur Maurice à nommer un catholicos autonome pour les provinces arméniennes administrées par Byzance. L'essai d'union de 572 n'avait eu non plus aucun résultat. Heraclius Ier, qui voulait restaurer l'unité religieuse en même temps que l'unité politique, n'oublia pas l'Arménie. Il envoya au catholicos Ezr (630-641) Ier *Tomos* dans lequel il se détachait du symbole de Calcédoine et en revenait à la formule cyrillique. Mais cette tentative prit fin avec la mort d'Heraclius.

Les conflits permanents au sujet de l'union, les litiges nés des variations de la foi durèrent des siècles. Un coup particulièrement rude fut l'annexion de Taron et de Taiq par Byzance. Mais le clergé grec ne put s'y installer. La situation rappelle assez celle de l'église égyptienne avant la conquête arabe. Byzance aurait certainement mis tout en œuvre pour détruire l'église indigène arménienne, si Romanos IV Diogenes n'avait pas été très vite victime de la catastrophe déjà évoquée.

Cependant, il ne faut pas négliger l'influence positive qu'a eu la culture de Byzance. Les rapports de l'Arménie et de Constantinople ouvrirent aux théologiens et aux traducteurs le monde du christianisme occidental. La Bible fut partiellement, peut-être même entièrement, traduite du grec[3].

La littérature arménienne, qui produisit de grands historiens tels Agathangelos, Korioun, Faustus de Byzance etc., compte aussi un grand apologiste: Eznik de Kolb, qui dans sa *Réfutation des sectes* critique de manière exhaustive le zoroastrisme, le manichéisme, les idées des philosophes grecs et la secte de Marcion. Une familiarité intime avec les Pères de l'église révélée dans des traductions de Jean Chrysostome, d'Eusebe de Césarée, de Cyril d'Alexandrie, de Basile, etc. L'école hellénistique (VIe siècle) entraîna un excès d'hellénisme dans la littérature[4], tendance qui se manifeste surtout dans la grammaire de Dionysos Thrax. La grammaire grecque jetait les fondements d'une œuvre littéraire qui s'éloignait d'autant de l'essence de la langue maternelle. Nombreux sont les ouvrages de cette Ecole: traductions de Philon, d'Aristote, de Nonnos, de Timotheos Ailuros, de Porphyre, etc. La littérature arménienne revint bientôt de ces errements. Mais elle s'était

enrichie aussi des expressions grammaticales, philosophiques et scientifiques. L'influence grecque n'avait donc pas été, là uniquement nuisible.

On peut donc dire en conclusion que les tentatives faites pour helléniser l'Arménie ont été facondes, sur les plans politiques et culturels, dans la mesure où les habitants du pays suite aux confrontations ont acquis l'élan nécessaire pour atteindre une civilisation originale et l'indépendance nationale.

NOTES

[1] Rappelons à ce propos que l'Arménie ne fournit pas seulement à Byzance de bons soldats, mais aussi des hommes distingués. Qu'on pense à des nombreux généraux, aux empereurs Heraclius (610-641, dont l'origine arménienne n'est pas absolument certaine) et Johannes Ier Tzimiskes (969-976).

[2] C. P. P. Peeters, "Pour l'histoire des origine de l'alphabet arménien," *Revue des Etudes Arméniennes*, vol. 9 (1929), pp. 203-237.

[3] Les études entreprises à ce sujet n'ont pas encore de conclusion définitive. C. P. A. Voobus, *Early Versions of the New Testament* (Stockholm, 1954), pp. 131-171, pour l'état actuel des travaux.

[4] L'ouvrage fondamental de Hakob Manandian, *Hunaban deprotse yev nera zargatsman cherdjannere* [L'école hellénistique et son évolution] (Vienne, 1928).

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՊԷՕՀԼԻԿ

Հեղինակը ընդհանուր ակնարկով մը կը ներկայացնէ հայ-բիւզանդական յարաբերութիւնները՝ Բիւզանդիոնի արեւելեան քաղաքականութեան լոյսին ներքոյ՝ ի դիմաց կայսրութեան արեւելեան սահմաններէն եկող սպառնալիքներու։

Ան իր յօդուածին գլխաւոր առաջադրանք կը դարձնէ պարզաբանել հայ-բիւզանդական մերձեցման իւրայատկութիւնները եւ հետեւանքները՝ իր վերլուծութիւնը հիմնելով երեք խարիսխներու վրայ.-

ա) Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը եւ ընկերային կառոյցը։ Այս առումով, ան կը ծանրանայ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքին, նշելով անոր թամփոն պետութիւն ըլլալու եւ Արեւմուտքի ու Արեւելքի միջեւ կամուրջ մը ըլլալու հանգամանքները, կ՚անդրադառնայ ընկերային կառոյցին՝ թագաւոր-աւատատէր-նախարար-եկեղեցական-ազատ-չինական-ռամիկ։ Հեղինակը կը մատնանշէ նաեւ որ Հայաստանի լեռնային պայմանները տարանջատման, կեդրոնախուսութեան եւ բաժանուածութեան աւելի յաւ պայմաններ յառաջացուցած են։

բ) Հայ-բիւզանդական յարաբերութիւններու քաղաքական երեսակը։ Այս խնդրով հեղինակը ժամանակային հինգ բաժանումներու կ՚ենթարկէ զայն՝ Արշակունիներ, Հայաստանի բաժանում Բիւզանդիոնի ու Սասանեան Պարսկաստանի միջեւ, Արաբական տիրապետութեան շրջան, Բագրատունեաց շրջան եւ հուսկ՝ մինչեւ Հայաստանի սելճուքեան տիրապետութեան սկիզբ, այսինքն՝ Մանազկերտի ճակատամարտ, 1071։

գ) Հայ եկեղեցւոյ եւ քաղաքակրթութեան փոխ-յարաբերութիւնը Բիւզանդիոնի համապատասխան օրակներուն հետ։ Այս բաժնին մէջ հեղինակը կը հաւաստէ թէ Հայաստան կրցաւ յատուկութիւն մը ունենալ որ զինք պահպանեց իր դրացի մեծ տէրութիւններուն միաձուլուելէ։ Այս առումով մեծ դեր խաղաց Հայ Եկեղեցին, որուն սերտօրէն կապուած է հայ քաղաքակրթութիւնը։ Հեղինակը մատնանշելով Գրիգոր Լուսաւորիչի օծումը կեսարիոյ մէջ, կը յիշէ նաեւ Հայ Եկեղեցւոյ առնչութիւնը Ասորի եկեղեցիին՝ եզրայանդելով հայ քրիստոնէութեան երկակի աղբիւրին։

Հեղինակը կը հաւաստէ թէ հայոց համար Բիւզանդիոնը հելլենացում կը նշանակէր, որուն վտանգէն կը խուսանաւէր հայութիւնը, ինչպէս կը պաշտպանուէր արեւելքէն իրեն սահմանակից Իրանէն։ Այս դիտապաքարով կը բացատրէ հեղինակը ծնունդը հակիական աշխարհներին, զոր մեկնակէտը կը նկատէ հայ մատենագրութեան սկսնաւորման, որ իր հերթին աւելի ազգային նկարագիր տուաւ Հայ Եկեղեցիին։ Ցեւտագայ դարերը փորձանաւոր եղան Հայ Եկեղեցիին համար, մանաւանդ Հայաստանի բաժանումէն ետք, երբ ան ճնշումներու ենթարկուեցաւ՝ միանալու համար կաթողիկէ եկեղեցիին։

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԱԲԵՐԷՆՈՎ ԿՐԿՆԱԴՐՈՇՄՈՒԱԾ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

ԵՂԻԱ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Քանի մը տարի առաջ, երբ լուսահոգի Ասպետ Տօնապետեանի հայկական դրամներու հաւաքածոն աճուրդով ծախու հանուեցաւ, այս յօդուածին հեղինակը կրցաւ ձեռք բերել Կիլիկեան Հայաստանի Կի կամ Գուիտոն (1342-1344) թագաւորին պատկանող արաբերէնով կրկնադրոշմուած[1] եզակի ու անտիպ արծաթ դրամ մը[2]։ Օգտագործելով այս առիթը, յարմար նկատուեցաւ յօդուածի մը մէջ հայերէնով նկարագրել ծանօթ ու անտիպ բոլոր կրկնադրոշմուածդրամները։

Շփոթութիւն չստեղծելու համար, կ'ուզենք պարզել թէ հոս կրկնադրոշմուած (overstruck) կոչելով պիտի քննուին Կիլիկեան Հայաստանի արաբերէնով թէ՛ կրկնադրոշմուած եւ թէ՛ կրկնանշուած (countermarked) բոլոր դրամները։ Սոյն յօդուածի ուսումնասիրութեան ծիրին մաս չեն կազմեր հայերէնով կրկնանշուած հայկական դրամները[3], ինչպէս նաեւ հայերէնով կրկնադրոշմուած սելջուկեան դիրհէմները[4]։

Հայկական դրամները ուսումնասիրող բանասէրներ ծանօթ էին Կիլիկեան Հայաստանի կրկնադրոշմուած դրամներու, սակայն անոնք սկիզբները բաւական դժուարութիւն կ'ունենային ճշգրտութեամբ տարբերելու ներքնադրոշմն ու կրկնադրոշմը։

1846ին առաջին անգամ Ժ. Լեյէուէլ հրատարակեց կրկնադրոշմուած հայկական դրամի մը գծագրութիւնը։ Լեյէուէլ սխալմամբ զայն որակած է իսլամական դրամ մը՝ կրկնադրոշմուած հայերէն տառերով։ Սակայն հայերէն ընթերցողի մը օգնութեամբ, վստահօրէն զայն վերագրած է Լեւոն անունով թագաւորի մը[5]։ Արաբերէն տառերուն վերագրութիւնը մնացած է անորոշ։

1855ին Վիկտոր Լանգլուա հրատարակեց իր հռչակաւոր գիրքը, նուիրուած՝ միջնադարեան հայկական դրամներուն[6]։ Հոս Լանգլուան արտատպած է Լեյէուէլի գծագրութիւնը, սակայն դրամը դասաւորած է Կիլիկեան Հայաստանի Լեւոն Դ. (1320-1342) թագաւորի անուան ներքեւ։ Դժբախտաբար, Լանգլուա կրկնած է Լեյէուէլի եզրակացութիւնը թէ՝ իսլամական դրամ մըն է, կրկնադրոշմուած՝ հայերէն տառերով։ Լանգլուան արաբատառ դրոշմը վերագրած է Գոնիայի սել-

ջուկ սուլթան Կիլիչ Արսլանին (1188-1210)։ Նոյն գրքին մէջ, ան նաեւ նկարագրած ու տպած է Հեթում-Քայխոսրովի կրկնանչուած երկլեզուեան դրամի գրչանկարը[7]։

1883ին Օ. Կոդրինգթոն հրատարակեց վեց կտոր հայկական կըրկնադրոշմուած արծաթեայ դրամներ[8]։ Ապա, 1904ին իսլամական դրամներու վերաբերեալ իր գիրքին մէջ, ան կրկնադրոշմը ուղիղ կերպով վերագրած է Եգիպտոսի սուլթան ալ-Նասիր Մուհամմէդին (1293-1341, ընդհատումներով)[9]։

Հայր Կղեմէս Սիպիլեան[10] (1892) եւ Կարապետ Ց. Բասմաջեան[11] (1936) ծանօթ էին կրկնադրոշմուած դրամներուն։ Նոյնիսկ գիտէին ոմանց Լեւոն Դ. Թագաւորին պատկանիլը։ Սակայն այդկից աւելի ոչինչ. ուսումնասիրութիւն չէին կատարած այդ ուղղութեամբ։

1936ին Մ. Երէցեան հրատարակեց կրկնադրոշմուած դրամ մը եւ առանց տարակուսանքի զայն վերագրեց Լեւոն Դ. Թագաւորին[12]։ Երէցեան թէեւ կրցած է կարդալ արաբատառ դրոշմը, սակայն որու՛ պատկանիլն ու դրդապատճառները իր քննարկութեան ծիրէն դուրս մնացած են։

1962ին Զարեհ Պտուկեան հրատարակեց իր եզակի ու վիթխարի ուսումնասիրութիւնը՝ *Կիլիկեան Հայաստանի դրամները*[13]։ Պտուկեան ոչ միայն տուած է պատմական ուրուագիծ մը, այլ նաեւ բացատրած այս դրամներուն գոյութեան դրդապատճառները։ Իր գրքի կորպուսին պատրաստութեան համար, Պտուկեան քննած է արաբերէնով կրկնադրոշմուած 126 հատ դրամ։ Ասոնցմէ 13 հատը վերագրուած են Օշինին Թագաւորին (1308-1320), 50 հատը՝ Լեւոն Դ. Թագաւորին, իսկ 63 հատը մնացած են անընթեռնելի։ Պտուկեան իր տախտակներուն մէջ ընծայած է երկու տեսակ՝ չորս կրկնադրոշմուած դրամներու լուսանկարները. կէսը տրուած են Օշինին, միւս կէսը՝ Լեւոն Դ.ին։ Իսկ արաբատառ դրոշմները վերագրած է Եգիպտոսի մամլուք սուլթան ալ-Նասիր Մուհամմէդին։

1964ին Փոլ Բալոգ հրատարակեց իր գիրքը՝ *Եգիպտոսի եւ Սուրիոյ մամլուք սուլթաններու դրամները*[14]։ Այս կոթողային ուսումնասիրութեան մէջ Բալոգ մանրամասնութեամբ քննարկած է կրկնադրոշմուած դրամները։ Արաբատառ դրամներու դրոշմին լրիւ խորագրութիւնը վերակազմուած է՝ ուսումնասիրելով բազմաթիւ կրկնադրոշմուած դրամներու նմուշներ։ Ծուցակագրութեան մէջ ընծայուած են տասը դրամ, որոնց վեց հատին նկարները պատկերուած են տախտակներուն մէջ։ Երեք հատը կրկնադրոշմուած արծաթեայ դրամներ են, վերագրուած՝ Օշին Թագաւորին, երեք հատը՝ Լեւոն Դ. Թագաւորին, իսկ չորս հատը՝ անորոշ։ Բալոգ վերակազմուած արաբերէն խորագրութեան տիպերը վերագրած է ալ-Նասիր Մուհամմէդին։ Դրամ-

ներու կաղապարները նախապէս գործածուած են հատանելու համար ոսկեայ դինարներ (1312 եւ 1314)՝ Գահիրէի մէջ, ինչպէս նաեւ արծաթեայ դիրհէմներ՝ Դամասկոսի մէջ։ Կրկնադրոշմի խորագրութիւնները չեն վիշատակեր դրամահատարան եւ թուագրութիւն։

1964ին Լ. Բահմանի տեղեկագրեց դրամագիւտ մը, յայտնաբերուած՝ Հին Տիբերիաս քաղաքի աւերակներուն մէջ[15]։ Դրամագիւտին փրկուած մասը պարունակած է 116 կտոր դրամ։ Բահմանիի դրամներուն 90 հատը տրուած են մամլուքներուն, 23 հատը՝ վենետիկցիներուն, եւ 3 հատը՝ հայերուն։ Երեք դրամներէն մին՝ հայատառ արծաթեայ թագուորին մը, վերագրուած է Լեւոն Դ. թագաւորին։ Թէեւ հեղինակը չէ վերագրած, սակայն միւս երկու դրամները՝ արաբերէնով կրկնադրոշմուած, նոյնպէս կը պատկանին Լեւոն Դ.ին։

1969ին Պոուկեան հրատարակեց արաբերէնով կրկնադրոշմուած հայկական դրամներու նուիրուած իր երկարաշունչ ուսումնասիրութիւնը[16]։ Հոս քննուած են անցեալին հրատարակուած աշխատանքներուն կարեւորագոյնները, ուրուագծուած է պատմական անցեալ մը, մամլուքներուն մեծաքանակ հարկ ստանալը, եւ արծաթի պաշարի սակաւութեան պատճառով Կիլիկեան Հայաստանի դրամներու շուտով արաբերէնով կրկնադրոշմուիլը։ Պոուկեան քննարկած է նաեւ վեց հայ թագաւորներուն տրուած ինն կտոր դրամ, բոլորն ալ արաբերէնով կրկնադրոշմուած։ Ծուցակին դասաւորումին պարունակութիւնն է. Հեթում Բ.ի (1289-1305) 1 պղինձ, Լեւոն Գ.ի (1301-1307) 1 արծաթ, Օշինի 2 արծաթ, Լեւոն Դ.ի 2 արծաթ, Կոստանդին Գ.ի (1344-1363) 2 արծաթ եւ Լեւոն Բռնակալի (1365-1373) 1 արծաթ։ Վերակազմուած արաբատառ խորագրութիւնները վերագրուած են ալ-Նասիր Մուհամմէդին եւ ալ-Աշրաֆ Նասիր ալ-Տին Շաբան Բ.ին (1363-1376)։ Ծօդուածին մէջ նաեւ նկարագրուած է վերջերս յայտնաբերուած 21 կտոր դրամ հաշուող խառն դրամագիւտի մը պարունակութիւնը՝ 9 հատ հայատառ թագուորին, 7 հատ արաբերէնով կրկնադրոշմուած հայկական թագուորին, 1 հատ Տրապիզոնի դրամ եւ 4 հատ մամլուք սուլթաններու արծաթեայ դիրհէմներ։

1970ին Ա. Ր. Ֆահմի հրատարակեց մամլուք դրամներուն նուիրուած իր յօդուածը, ուր վիշատակուած են նաեւ հինգ հայկական արծաթեայ դրամներ, կրկնադրոշմուած՝ արաբերէն տառերով[17]։ Ֆահմի իւրաքանչիւր դրամի համար պատրաստած է արաբատառ խորագրութիւնը եւ ընծայած դրամի կաղապարին գրչանկարը։

1970ին Հայր Օգոստինոս Սեքուլեան իր Հեթում Բ.ի պղինձներուն ցուցակագրութեան ընթացքին, քննարկած է Հեթումի արաբերէնով կրկնադրոշմ դրամները, տրուած՝ Մելիք ալ-Աշրաֆ Սալահ ալ-Տին Խալիլին (1290-1293)[18]։ Ապա 1972ին, Սեքուլեան Օշին թագաւորին ար-

ընտանիքներն ու ժառանգորդները հիմնեցին լատին իշխանութիւններ՝ Միջերկրականի արեւելեան ափին վրայ։

Այս դէպքերէն հարիւր տարի ետք, Ռուբինեան հարստութեան պարոնութիւնը փոխուեցաւ թագաւորութեան, երբ իշխան Լեւոն Բ. (գահակալած է 1187էն) թագաւոր օծուեցաւ 6 Յունուար 1198ին[24]։ Կիլիկեան Հայաստանը հարաւէն սահմանակից էր խաչակիր իշխանութեանց, որոնք բնական պատուար մըն էին իսլամ թշնամիներուն դէմ։ Կիլիկիան, ընդհանուր առմամբ, միայն պէտք էր մտահոգուէր հիւսիսի սելճուկեան թիւրքերուն դէմ։ Այս քաղաքական կացութիւնը օգնեց Կիլիկեան Հայաստանին՝ կերտելու համար բարգաւաճ եւ հզօր թագաւորութիւն մը։

Լեւոն Ա. թագաւորին (1198-1219) պատկանող կրկնադիւծ արծաթեայ դրամներէն երկու հատ կրկնադրոշմուած են սելճուկեան Քայխոսրով Գ-ի անունով։ Յարդ նման այլ օրինակ մը չէ տեղեկագրուած։ Դրամները կոխուած են Լուլուա հանքը, որ Կիլիկեան Հայաստանի մաս կը կազմէր մինչեւ 1219։ Այս պարագային, դրամը կրկնադրոշմուած է իր արծաթի պարունակութեան համար, երբ ապրանքափոխանակութեան պատճառով դրամը ճամբորդած է հարեւան երկիր եւ կամ հոն մնացած է Լեւոն Ա-ի տիրակալութեան շրջանէն՝ 1219էն առաջ։

Հեթում Ա. (1226-1270) կանխատեսութիւնն ունեցաւ գիտակցելու թէ միայն մոնղոլներու հետ դաշնակցութիւն մը կրնայ փրկել իր թագաւորութիւնը։ Անգամ մը որ մոնղոլ բանակը տկարանալու սկսաւ, Կիլիկիոյ հարաւային դարպասին թուրք կանգնած քրիստոնեայ իշխանութիւնները սկսան տապալիլ՝ Եգիպտոսի մամլուքներու արշաւանքներուն առջեւ։ ԺԳ. դարու վերջաւորութեան, Կիպրոսն էր միակ միւս քրիստոնեայ թագաւորութիւնը, որ տակաւին իր գոյութիւնը կը պահէր Մերձաւոր Արեւելքի մէջ։ Մամլուքներուն արշաւանքները տկարացուցին Կիլիկիան եւ հայերը հարկադրուեցան Եգիպտոսի սուլթաններուն պատերազմական տուգանք կամ հարկ վճարել։

Հեթում Ա-էն մեզի հասած է երկլեզուեան դրամ մը (Հեթում-Քայխոսրով), որուն հայերէն կողմը՝ ձիու քամակին վրայ արաբերէն տառերով կրկնանշուած է Աչչահ։ Հարիւր չիսուն տարիէ ի վեր նոյն կնիքով դրոշմուած այլ օրինակ մը չէ յայտնաբերուած։

Լեւոն Բ. առաջինն էր որ պատերազմի դաշտին վրայ պարտուելու պատճառով մամլուքներուն հետ խաղաղութեան նուաստացուցիչ դաշինք մը կնքեց։ Այս դաշինքը պիտի գոյատեւէր «տաս տարի, տաս ամիս, տաս օր, եւ տաս ժամ»՝ սկսելով 7 Մայիս 1285էն։ Նաեւ՝ ան պիտի վճարէր տարեկան մէկ միլիոն դիրհէմ. կէսը՝ արծաթեայ դրամով, միւս կէսը՝ ապրանքով՝ ձի, ջորի, տաս հազար երկաթէ ձող[25]։ Յարդ Լեւոն Բ-էն կրկնադրոշմուած արծաթեայ կամ պղնձեայ դրամ չէ

ծաթեայ դրամներուն վերաբերեալ իր յօդուածին մէջ հրատարակեց չորս կրկնադրոշմ դրամ[19]։ Հոս Սեքուլեան եզրակացուցած է թէ արաբատառ կնիքը կը զարնուէր դրաւոդին կողմէ՝ սահմանափակ դրամներու վրայ, որոնք կը փոխանակուէին աւելի մեծ գումարի մը չկրնքուած դրամներու յանձնումի պարագային։ Արաբատառ կնիքը վերագրուած է ալ-Նասիր Մուհամմէդին։

1976ին Ն. Ռհոդս հրատարակեց Լեւոն Ա. (1198-1219) թագաւորին պատկանող նոր յայտնաբերուած երկու արծաթեայ դրամներ, կրկնադրոշմուած՝ ոչ թէ Եգիպտոսի մամլուքներուն կողմէ, այլ դրացի սելջուկեան Քայխոսրով Գ.ի (1265-1282) կողմէ[20]։

1995ին լոյս տեսաւ մեր գիրքը, նուիրուած՝ հայկական դրամներու եւ իրենց չուկայի արժէքներուն[21]։ Գիրքին մէջ դասաւորութիւնը ընծայած է հայ թագաւորներու արաբերէնով կրկնադրոշմուած իննը տեսակ դրամներ. Հեթում Բ.ի 1 պղինձ, Լեւոն Գ.ի 1 արծաթ, Օշինի 1 արծաթ, Լեւոն Դ.ի 4 տեսակ արծաթ, Կոստանդին Գ.ի 1 արծաթ եւ Լեւոն Բռնակալի 1 արծաթ։ Կրկնադրոշմուած արաբերէն խորագրութիւնները վերագրուած են ալ-Ազրաքի Սալահ ալ-Դին Խալիլի, ալ-Նասիր Մուհամմէդի, ալ-Ազրաքի Նասիր ալ-Դին Շաբան Բ.ի եւ անորոշ մամլուք սուլթանի մը։

1998ին հրատարակեցինք հակիրճ տեղեկագրութիւն մը կի թագաւորի արաբերէնով կրկնանշուած նորայայտ արծաթեայ դրամին մասին[22]։ Դրոշմը զարնուած է դրամի միայն ետեւի կողմի հայերէն չրջագրութեան վրայ։ Արաբատառ ընթերցանութիւնն է ալ-Մալիք։ Ըստ երեւոյթին, կնիքը զարնուած է անորոշ մամլուք սուլթանի մը կողմէ։

Վերոյիշեալ ուսումնասիրութիւններէն անկախ, վաճառքի եւ աճուրդի համար երբեմն ցուցակագրուած են կիլիկեան Հայաստանի կրկնադրոշմուած դրամները[23], թէեւ այսպիսի դրամներ աւելի հազուագիւտ են քան հայ թագաւորներու սովորական հայատառ դրամները։

ԱՐԱԲԱՏԱՌ ԿՐԿՆԱԴՐՈՇՄՈՒԱԾ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

Կիլիկեան Հայաստանի դրամներուն արաբերէնով կրկնադրոշմուելուն հիմնական պատճառը հայերու ռազմական տկարութիւնն էր՝ Լեւոն Բ.ի (1270-1289) թագաւորութեան չրջանէն սկսեալ։

Ռուբինեան հարստութիւնը հիմնուեցաւ Բագրատունեաց հարստութեան անկումէն (1045) ետք, երբ հայեր՝ հարիւր-հազարներով արտագաղթեցին իրենց մայր հայրենիքէն ու բնակութիւն հաստատեցին Բիւզանդական կայսրութեան հարաւային մասին վրայ։ Ռուբինեան հարստութեան հիմնադրութենէն (1080) քիչ ետք՝ 1097ին, առաջին խաչակիրները անցան Փոքր Ասիայէն ու Կիլիկիայէն եւ անոնցմէ ոմանց

յայտնաբերուած։ Թերեւս մամլուքները հալեցուցին հայատառ այդ դրամները եւ հատանեցին իրենց դիրհէմները։

Հեթում Բ. երբեք թագաւոր չօծուեցաւ։ Ահա պատճառով հատանեց երկու տեսակ պղնձեայ դրամ, ճանչցուած՝ քարտէզ անունով, ինչպէս նաեւ փոքր արծաթապղինձ մը, նման՝ խաչակիրներու դրամներուն։ Վերջինս շատ թեթեւ (չուրջ 15 մմ. եւ 0.55 գրամ) եւ դիւրաբեկ կտոր մըն է։ դժուար թէ կարողանայ դիմանալ կրկնադրոշմուելու գործողութեան։ Պտուկեան հրատարակած է Հեթում Բ.ի կրկնադրոշմուած քարտէզէն օրինակ մը[26]։ Բայց կրկնադրոշմին անընթեռնելի ըլլալուն պատճառով վերագրումը անորոշ մնացած է, հակառակ որ Պտուկեան համբաւաւոր Ջորջ Մայլզի[27] նման իսլամական դրամներու մասնագէտի մը աջակցութիւնը ունէր, ինչպէս յիշած է ան իր երախտիքի բաժնին մէջ[28]։ Կիլիկեան Հայաստանի արաբերէնով կրկնադրոշմուած դրամներէն միակ պղնձեայ դրամները կը պատկանին Հեթում Բ.ին։

Սեքուլեան կարողացած է կարդալ արաբատառ կրկնադրոշմը Վիեննայի Մխիթարեան հաւաքածոյին Հեթում Բ.ի պղնձեայ դրամներուն վրայէն եւ քիչ մը տարակուսանքով գայն վերագրած է ալ-Աշրաֆ Սալահ ալ-Տին Խալիլին։ Հոս ալ սակայն կան հարցեր, որոնք լրիւ չեն լուծուած։ Օրինակի համար, Սեքուլեան համեստութեամբ կը գրէր «կը կարծենք կարդալ» ալ-Աշրաֆ Մեզիք (կամ ալ-Մեզիք)[29]։ Բալոգի[30] գրքին դասաւորութեան մէջ, մամլուքներու դրամներուն պատկանող խորագրութիւնները միշտ կը տրուին ալ-Մեզիք ալ-Աշրաֆ ձեւով։ Սեքուլեանի հրատարակած դրամին (թիւ 4) նկարին որակը մեզի չ'արտօներ կարդալ արաբատառ դրոշմը։ Հիմնուած Սեքուլեանի եզրակացութեան վրայ, Բալոգի ցուցակագրութենէն[31] ընտրեցինք յարմարագոյն դրամի խորագրութիւնը (Աղիւսակ 1, Տիպ II), որ կրնար գոհացնել թիւ 4 դրամի արաբատառ դրոշմին պահանջը։

Մեր հաւաքածոյին մէջ Հեթում Բ.ի կրկնադրոշմուած քարտէզին (պղնձեայ դրամ) վրայ իսլամ գահակալին անունը չէ արձանագրուած։ Բայց դրոշմուած արաբերէն տառերը շատ յստակ են եւ լաւ կրնան կարդացուիլ՝ [ալ-սուլ]թան ալ ...[ալ-տու]նիա ուալ-տին (Աղիւսակ 2, Խոր. 5բ)։ Այս արձանագրութիւնը բաղդատուեցաւ Բալոգի գրքի տախտակներուն վրայի դրամներուն նկարներուն հետ[32]։ Մեր խնդրոյ առարկայ դրամին արաբերէն տառերուն գրելաձեւը չի համապատասխաներ ալ-Աշրաֆ Սալահ ալ-Դին Խալիլի դրամներու տառերուն ոճին։ Նոյն բաղդատութիւնը կատարուեցաւ Սթիւրրթ Փուլի գիրքի տախտակներուն վրայի սելջուկեան դրամներու տառերու ոճին հետ[33]։ Մեր Խոր. 5բ.ի արաբերէն տառերուն ոճը շատ նման է Փուլի տախտակ VI, թիւ 298 դրամի տառերուն ոճին։ Խոր. 5բ.ի բառերը կը

Աղիւսակ 1. Վերակազմուած արաբատառ կրկնադրոշմի լրիւ խորագրութիւնները

Տիպ	Տիրակալ	Տիպի երես	Տիպի կոճակ
I	Քայխոսրով Գ.	السلطان الاعظم غياث الدنيا والدين ابو الفتح كيخسرو بن قاج ارسلان	الملك لله * * ضرب بمعدن لولوه في سنه اربع وسبعمائة
	Թարգմն.	Գերագոյն սուլթան աշխարհի ու հաւատքի օգնութեան հասնող Հայր Նուաճումի, Քայխոսրով որդի Քիլիչ Արսլանի	Գերագոյն իշխանութիւնը կը պատկանի Աստուծոյ Զարնուած Լուլուա Դանքին մէջ. տարին՝ չորս եւ վեց հարիւր
II	ալ-Աշրաֆ Սալահ ալ-Դին Խալիլ	قلاون السلطان الملك الاشرف صلاح الدين ناصر الله المحمديه محى الدولة الدولة العباسية خليل بن	لا اله الا الله محمد رسول الله ارسله بالهدى ودين الحق
	Թարգմն.	Խալաուն Ազնուագոյն սուլթան եւ թագաւոր Հաւատքը զտող եւ Յաղթանակը բերող Մահմեդական համայնքին Կենսարար Աբբասեան կառավարութեան Խալիլ որդի	Չկայ աստուած բացի Աստուծմէ, Մուհամմէդ առաքեալն է Աստուծոյ, որ ուղարկած է զինք առաջնորդութեամբ եւ ճշմարիտ հաւատքով
III	ալ-Նասիր Մուհամմէդ	الله وما النصر الا من عند السلطان الملك الناصر ناصر الدنيا والدين محمد بن الملك المنصور قلاون	الله وما النصر الا من عند لا اله الا الله محمد رسول الله ارسله بالهدى ودين الحق
	Թարգմն.	Աստուած եւ չկայ Յաղթանակ բացի (Աստուծմով) Յաղթանակ-Բերող Սուլթան եւ Թագաւոր Աշխարհի ու հաւատքի Յաղթանակ-Բերողը Մուհամմէդ որդին Յաղթանակ-Շնորհուած թագաւորին Խալաուն	Աստուած եւ չկայ Յաղթանակ բացի (Աստուծմով). Չկայ Աստուած բացի Աստուծմէ. Մուհամմէդ առաքեալն է Աստուծոյ, որ ուղարկած է զինք առաջնորդութեամբ եւ ճշմարիտ հաւատքով
IV	ալ-Աշրաֆ Նասիր ալ-Դին Շաբան Բ.	السلطان الملك الاشرف ناصر الدنيا والدين شعبان بن الملك ال ...	لا اله الا الله محمد رسول الله ارسله بالهدى
	Թարգմն.	Սուլթանն ու թագաւորը, Ազնուագոյնը, Յաղթանակ Բերող Աշխարհին ու հաւատքին, Շաբան՝ որդի [Յաղթանակ-Բերող Հասան Թագաւորին]	Չկայ Աստուած բացի Աստուծմէ. Մուհամմէդ առաքեալն է Աստուծոյ, որ ուղարկած է զինք առաջնորդութեամբ [եւ ճշմարիտ հաւատքով]

յարմարին նոյն սուլթանին՝ սելջուկեան Մասուդ Բ.ի (1282-1305, ընդմիջուած չորս տարբեր գահակալութեամբ) խորագրութեան մէկ մասին։ Այս ուղղութեամբ վերջնական վճիռ արձակելու համար, Հեթում Բ.ի բազմաթիւ կրկնադրոշմուած քարտէզներ պէտք է համախմբուին, ուսումնասիրուին, ապա վերակազմուի լրիւ արաբատառ կրկնադրոշմի խորագրութիւնը։

Լեւոն Գ.ի արաբերէնով կրկնադրոշմուած դրամները (թիւ 6 եւ 7) չափազանց հազուագիւտ են։ Որեւէ պատմական աղբիւր տեղեկագրութիւն չունի թէ Լեւոն Գ.ի գահակալութեան շրջանին հայերը տուրք վճարեցին մամլուքներուն։ Միւս բոլոր դրամներուն նման, այս երկու արծաթ կտորներն ալ դրոշմուած են արաբատառ խորագրութեան մէկ մասով։ սակայն տառերուն գրելաձեւը, սուլթանին տիտղոսը, անունը, տոհմաբանութիւնը, կնիքներուն կազմաւորումը միմիայն կ'արտօնեն առանց տարակուսանքի զանոնք վերագրել ալ-Նասիր Մուհամմէդ մամլուք սուլթանին։

Օշինի կրկնադրոշմուած դրամներէն գոյութիւն ունին բազմաթիւ օրինակներ։ Օշինի կենդանութեան, մամլուքները քանիցս փորձեցին ընկճել Կիլիկիան։ Սկիզբները անոնք յաջողութիւններ արձանագրեցին ու գրաւեցին հարաւային Կիլիկիան, սակայն հայ ժողովուրդը կրցաւ միանալ եւ հայրենի հողէն դուրս չպրտել թշնամին, որ ետին ձգեց 6000 դիակ։ Երբ յաղթական բանակը վերադարձաւ Սիս, արդէն Օշին մահացած էր 20 Յուլիս 1320ին։

Լեւոն Դ.ի գահակալութեան շրջանը ցաւալի էջ մըն է հայոց պատմութեան մէջ։ Մամլուքները անընդհատ շարունակեցին յարձակիլ Կիլիկեան Հայաստանի վրայ եւ նոյնիսկ գրաւեցին ու կործանեցին Այաս նաւահանգիստը։ 1323ին, հայերը հարկադրուած՝ խաղաղութեան դաշինք կնքեցին տասնհինգ տարուայ համար։ Խաղաղութեան պայմաններէն մէկը այն էր, թէ Լեւոն պէտք էր վճարէր ալ-Նասիր Մուհամմէդին տարեկան 1.200.000 թագուորին (արժէքագրկուած արծաթ դրամ), ինչպէս նաեւ Այաս նաւահանգիստի ու աղի հանքերուն եկամուտներուն կէսը[34]։ Հակառակ որ արծաթ մետաղի սակաւութիւն գոյութիւն ունէր իսլամ երկիրներու մէջ, հայերը չարունակեցին անընդհատ հատանել արծաթեայ դրամ, դժբախտաբար՝ պատերազմական տուգանքներու պատճառով արժէքագրկուած արծաթեայ դրամ։

Տրամաբանական է եզրակացնել թէ Լեւոն Դ. յարգեց իր դաշինքը եւ վճարեց իր տուրքը։ Օշին մահացած էր տակաւին քանի մը տարի առաջ։ Անկասկած Օշինի արծաթեայ թագուորիններէն բաւական միաւորներ տակաւին շրջանառութեան մէջ էին։ Իրրեւ հարկ տրուեցաւ ինչ որ կը գտնուէր գանձատան մէջ՝ Լեւոն Դ.ի թագուորիններուն հետ միատեղ, թէ՛ Օշինի եւ թէ՛ Լեւոն Գ.ի՝ ետին մնացած միքանի օրի-

նակ արծաթեայ դրամները։ Լեւոն Դ-ի եւ Օշինի կրկնադրոշմուած դրամներու բազմաթիւ օրինակներու ուսումնասիրութեամբ Բալոգ վերակազմեց կրկնադրոշմի արաբատառ խորագրութիւնը եւ զայն կատարեալ ճշդրտութեամբ վերագրեց ալ-Նասիր Մուհամմէդին[35]։

Լեւոն Դ-էն մեզի հասած է նաեւ վեցթեւեան աստղով կրկնանշուած թագուորին մը։ Վեցթեւեան աստղի նշան մը գոյութիւն ունի մամլուք ապակիէ կշռաքարի մը վրայ, զոր Մայքըլ Միչները վերագրած է անորոշ մամլուք սուլթանի մը[36]։ Իսկ դրամներու պարագային՝ հրատարակուած ծանօթ դրամներու տարբերակները, որոնց աստղին մէջ կան յաւելեալ գարդեր կամ գրութիւններ, Բալոգի կողմէ տրուած են ալ-Նասիր Մուհամմէդ եւ ալ-Աշրաֆ Նասիր ալ-Տին Շաբան Բ. մամլուք սուլթաններուն[37]։ Ապահով կերպով կրնանք եզրակացնել, թէ վեցթեւեան աստղով կրկնանշանին անորոշ մամլուք սուլթանը ապրած է նոյն ժամանակաշրջանին մէջ։

Մեր հաւաքածոյին մաս կը կազմէ Լեւոն Դ-ի երկու անգամ կրկնադրոշմուած եզակի թագուորին մը։ Երկրորդ կրկնադրոշմը չրջանակաձեւ դրոշմ մըն է եւ արաբատառ արձանագրութիւնն է ալ-Մելիք ալ-Աշրաֆ։ Իսկ առաջին կրկնադրոշմը կը պատկանի ալ-Նասիր Մուհամմէդին։

Կի թագաւորը գինուորական մըն էր եւ մերժեց մամլուք սուլթանին հարկ տալ։ Իր օրով, նոյնիսկ ետ մղուեցան եգիպտական քանի մը յարձակումներ։ Դժբախտաբար, Կի սպանուեցաւ ներքին պատահտումներու պատճառով։ Կի թագաւորին ալ-Մելիք կրկնանշուած դրամը կը պատկանի խնդրոյ առարկայ ժամանակաշրջանի մամլուք սուլթանի մը։ Նման դրոշմերու տարբերակներ գոյութիւն ունին Բալոգի գիրքին մէջ եւ մեծամասնութիւնը տրուած է ալ-Աշրաֆ Նասիր ալ-Տին Շաբան Բ. սուլթանին։

Կոստանդին Գ-ի իշխանութեան չրջանին մամլուքները չարունակեցին արշաւել Կիլիկիա։ 1360ին ալ-Նասիր ալ-Հասան (1347-1351, 1354-1361) մամլուք սուլթանը գրաւեց Կիլիկիոյ հարաւային մասը, ինչպէս նաեւ Տարսոնի դրամահատարանը, ուր իսլամական դրամ հատանեց՝ Տարսոն արձանագրութեամբ եւ ալ-Հասանի անունով[38]։ Եթէ մամլուքները կրկնադրոշմեցին հայկական դրամ ալ-Հասանի անունով, ցարդ նման դրամ մը չէ յայտնաբերուած։ Որեւէ դաչնագիր ալ գոյութիւն չունի տեղեկագրելու թէ Կոստանդին Գ. հարկ տուաւ ալ-Հասանին։ Սակայն դրամագիտական տուեալները ցոյց կու տան թէ Կոստանդին Գ-ի (թիւ 15 եւ 16) եւ Լեւոն Բռնակալի (թիւ 18 եւ 19) դրամները կրկնադրոշմուած են ալ-Աշրաֆ Նասիր ալ-Տին Շաբան Բ-ի անունով։ Երբ նկատի առնենք թէ երկու իրարու յաջորդող հայ թագաւորներու դրամները կրկնադրոշմուած են նոյն մամլուք սուլթանի մը դրամ-

ներու կաղապարներուն տեսակով, ցաւօք ակամայ կ'եզրակացուի թէ հայերը չարունակեցին հարկ տալ նոյնիսկ մինչեւ Լեւոն Բռնակալի օրերը, կամ ալ՝ ամէն ինչ յետագային կողոպտուած է բռնագրաւող բանակին կողմէ։ Պտուկեանի թելադրած կրկնադրոշմ խորագրութիւնը (Աղիւսակ 1, Տիպ IV) հիմ կը ծառայէ Կոստանդին Գ-ի եւ մասնաւորաբար Լեւոն Բռնակալի արաբատառ կրկնադրոշմներուն։ Մեր կողմէ ընթերցուած արաբատառ խորագրութիւնը (Աղիւսակ 2, Խոր. 18բ) Տիպ IVի տարբերակ մըն է։ Այս երկու տիրակալներուն համար մեծաքանակ օրինակներ պէտք է համախմբուին, ուսումնասիրուին, ապա վերջնական ու լրիւ արաբատառ կրկնադրոշմ խորագրութիւնը վերակազմուի։

Կոստանդին Գ-էն ալ մեզի հասած է վեցթեւեան աստղով կրկնանշուած թագուորին մը՝ նման Լեւոն Դ-ի արծաթին վրայ գարնուած նշանին[39]։

Կոստանդին Դ. (1365-1373) եւ Լեւոն Ե. (1374-1375) թագաւորներէն արաբերէնով կրկնադրոշմուած դրամ չէ յայտնաբերուած։ Միջանկեալ, յիշենք, որ Լեւոն Ե. հատանեց փոքր արծաթապղինձ մը՝ նման խաչակիրներու դրամներուն, որ դժուար թէ դիմանար կրկնադրոշմուելու։

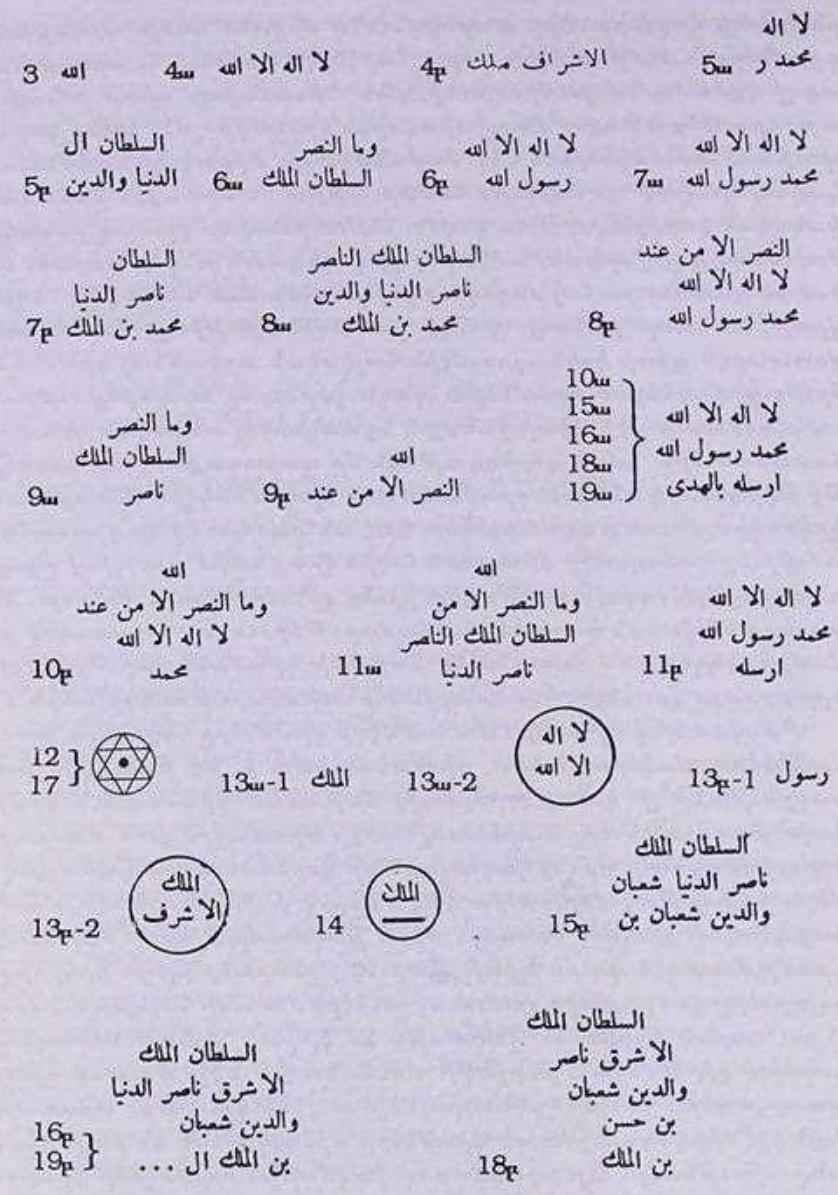
Մեծաքանակ արծաթեայ դրամներուն մուտքը մամլուք գանձատուն, թեթեւցուց Եգիպտոսի մէջի արծաթի ճգնաժամը։ Հաւանաբար այդ դրամներուն մեծամասնութիւնը հալեցուցին, ձոյլ մետաղի վերածեցին՝ մամլուք դիրհէմներ հատանելու համար։ Նաեւ բազմաթիւ թագուորիններ կրկնադրոշմուեցան ալ-Նասիր Մուհամմէդի անունով։ Ցայտնաբերուած դրամագիւտեր ցոյց կու տան թէ հայատառ արծաթեայ թագուորիններ, մամլուք արծաթեայ դիրհէմներ, արաբերէնով կրկնադրոշմուած հայկական թագուորիններու հետ միատեղ շրջանառութիւն ունեցած են Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, քանի որ երեքը միատեղ գտնուած են դրամագիւտերուն մէջ[40]։ Ըստ երեւոյթին, կրկնադրոշմը կատարուած է հապճեպով եւ առանց բաւարար տաքցնելու հին դրամը կամ մետաղը։ Դրամներէն ոմանց վրայի դրոշմը այնքան վատ է, որ ներքեւի պահպանուած հայերէն տառերը կրնան ընթերցուիլ եւ դրամը վերագրուիլ իր համապատասխան հայ տիրակալին։ Հայագիտական ուսումնասիրութեան համար այսպիսի դրամներ կը ներկայացնեն աշխատանքի դաշտ մը։

Պտուկեան եւ Բալոգ կ'եզրակացնեն, թէ հայկական արծաթեայ դրամները կրկնադրոշմուած են կրկին շրջանառութեան համար[41]։ Սեքուլեան կ'եզրակացնէ թէ արաբատառ դրամներու կրկնադրոշմուածները սահմանափակօրէն կը փոխանակուէին աւելի մեծ գումարի մը չկնքուած դրամներով[42]։ Երկու տեսակէտերն ալ ունին իրենց

ընդունելի կողմերը։ Երբ տարեկան մէկ միլիոնէ աւելի արծաթեայ դրամներու հասոյթ մը կայ՝ իբրեւ հարկերէ եկամուտ, եւ արծաթ մետաղի ճգնաժամ գոյութիւն ունի, շատ հաւանաբար պիտի ջանային այդ դրամներուն որոշ մասը արագօրէն կրկնադրոշմել իրենց կարելիութեան սահմաններուն մէջ՝ ժամանակակից տիրակալի դրամներու կաղապարներով՝ գոհացնելու համար ներքին ու արտաքին վաճառականական կարիքները։ Միւս կողմէ, ենթադրելով որ գրաւող բանակը ժողովուրդը չէ ջարդած, ամէն ինչ չէ կողոպտած ու գերեվարած, եւ նստած է տակաւին հայ ժողովուրդով բնակեցուած հայկական հողին վրայ, եւ օտար բանակը կ'ուզէ իր հեղինակութիւնը հաստատել, վստահօրէն պիտի կրկնադրոշմէին հայկական արծաթեայ դրամներ՝ իրենց քով ունեցած դրամներու կաղապարներով եւ կարելիութեան սահմաններուն մէջ պիտի ջանային օգտագործել տեղական դրամահատարանները։ Նման գործողութեան մը պարագային, չենք կարծեր թէ Եգիպտոս գտնուած դրամագիւտեր պարունակէին մեծաքանակ կրկնադրոշմուած թագուորիններ։ Եթէ անհրաժեշտ էր որ դրամահատութիւնը կատարուէր գրաւուած հողին վրայ, ապա այդ պիտի ըլլար բնիկ տեղացի ժողովուրդէն աւելի իրենց զինուորներուն վճարելու եւ անոնց անմիջական կարիքներուն համար։ Թերեւս այս նպատակով ալ մամլուքները դրամ հատանեցին Տարսոնի դրամահատարանին մէջ, երբ քաղաքը գրաւեցին Կոստանդին Գ.ի տիրակալութեան շրջանին[43]։

Բաղդատելով ալ-Նասիր Մուհամմէդի դրամները հայատառ թագուորիններու մակերեսին հետ, դիւրահասկնալի է, թէ ինչու լրիւ խորագրութիւնը չի կրնար դրոշմուիլ հայկական դրամներուն վրայ։ Նախ՝ թագուորինները ունին աւելի փոքր տրամագիծ քան՝ մամլուքներու դինարները, որոնց կաղապարները գործածուեցան կրկնադրոշմելու համար թագուորինները։ Եթէ նոյնիսկ փորձէին ամէնէն խնամեալ կերպով դրոշմել մետաղը, միշտ կաղապարին որոշ մէկ մասը դրամի մետաղէն դուրս պիտի մնար. այլ ընտրանք չկար։ Երկրորդ, սկիզբները մամլուքները ժամանակ չունէին մետաղը հալեցնելու, ճուլելու, բարակ թերթերու վերածելու ու կլորակ արծաթ մետաղներ կտրելու դիրհէմներու թերչափի սահմանումին մէջ։ Շուտով դրամ պատրաստելու համար կրկնադրոշմելը ամէնէն դիւրին ու արագ միջոցն էր[44]։ Կրկնադրոշմուած դրամները արտադրուած են բացարձակ անփութութեամբ։ Այս պատճառով բազմաթիւ օրինակներ իրարու քով դրուելով պէտք էր ուսումնասիրուէին վերակազմելու համար կրկնադրոշմի լրիւ խորագրութիւնները։

Ինչպէս Աղիւսակ 3ի մէջ ցուցակագրուած է, Կիլիկեան Հայաստանի արաբերէնով կրկնադրոշմուած դրամներուն մեծամասնութիւնը՝ նուազագոյն ութսուն առ հարիւրը, կը պատկանի Լեւոն Դ.ին։ Երկ-

Աղիւսակ 2. Արաբատառ խորագրութիւններ կրկնապրոշմուած հայ դրամներուն վրայ

բորդ մեծագոյն խումբը կը պատկանի Օշին թագաւորին։ Այս մէկը հասկնալի է, քանի որ Լեւոն Դ. յաջորդեց իր հօրը՝ Օշինին։ Լեւոն Դ. իր տարեկան 1.200.000 թագուորին հարկը մամլուքներուն վճարելու համար պէտք ունէր ամէն կտոր արծաթ դրամի, որ կարելի էր գտնել Կիլիկիոյ գանձատան մէջ։

Աղիւսակ 3. Արաբերէնով կրկնադրոշմուած հայ դրամներու հաշուեկշիռ

Թագաւոր	*Ժամանակաշրջան*	*արծաթ/պղինձ*	*քանակ*[45]	*տիպ*
Լեւոն Ա.	1198-1219	*այո*	2	I
Հեթում Բ.	1289-1305	*այո*	10էն պակաս	4.5
Լեւոն Գ.	1301-1307	*այո*	10էն պակաս	III
Օշին	1308-1320	*այո*	100էն պակաս	III
Լեւոն Դ.	1320-1342	*այո*	400էն պակաս	III
Կի	1342-1344	*այո*	1	14
Կոստանդին Գ.	1344-1363	*այո*	10էն պակաս	IV
Լեւոն Բռնակալ	1363-1365	*այո*	60էն պակաս	IV

Երբ Լեւոն Դ. կը վճարէր իր հարկը, չատ հաւանական է, որ հարկի դրամներուն մէջ կային նաեւ Օշինի եւ թերեւս ալ Լեւոն Գ.-ի արծաթեայ դրամներ։ Լեւոնի Դ.-ի յաջորդող միւս բոլոր թագաւորներէն միայն չափազանց հազուագիւտ կամ սակաւաթիւ կրկնադրոշմուած դրամներ հասած են մեզի։ Այս կը թելադրէ թէ մամլուքները եկած, բռնագրաւած են ինչ որ կրցած են գտնել ու կրկնադրոշմած զանոնք, կամ ալ եթէ հարկ տրուած է, անոնք մեծամասնութիւնը հալեցուցած են, ձոյլ մետաղի վերածած, ապա հատանած են իրենց արծաթեայ դրամները։ Սակայն, վերջին թագաւորներու համար, դրամագիտական տուեալներ կը թելադրեն թէ կրկնադրոշմուելու գործողութիւն տեղի ունեցած է եւ չատ քիչ դրամներ վատ կերպով կրկնադրոշմուած են, որով ներքնադրոշմի հայերէն խորագրութիւնը կ'արտօնէ մեզի զանոնք վերագրել իրենց համապատասխան հայ արքաներուն։

ԿՐԿՆԱԴՐՈՇՄՈՒԱԾ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ԴԱՍԱԽՕՐՈՒՄ

Կրկնադրոշմուած դրամներու ինքնութիւնն ստուգելը ինքնին բաւական խրթին եւ ժամանակ սպառող աշխատանք մըն է։ Նման ուսումնասիրութիւն մը կը պահանջէ հմտութիւն արաբատառ դրամներուն հետ, յատկապէս՝ մամլուքներու դրամներու խորագրութեանց հետ (առ հասարակ այս շրջանի իսլամական դրամները պատկերագրութիւն չունին)։ Հետազօտողը նաեւ ծանօթ ըլլալու է հայատառ դրամներու պատկերագրութեանց եւ խորագրութեանց։ Երբեմն կարելի է նշմարել հայ թագաւորին անուան միայն սկզբնատառերը։ Կամ

կարելի է ընթերցել բառ մը, որ կրնայ միայն քանդակուած ըլլալ որոշ թագաւորի մը դրամին վրայ։ Օրինակի համար, ՇԻՆԱՄ բառը միայն նշմարուած է Օչինի թագաւորին դրամին վրայ։

Ընդհանրապէս կրկնադրոշմուած դրամներուն վրայ բոլոր արաբատառ խորագրութիւնները լրիւ չեն։ Իւրաքանչիւր դրամի վրայ կը նշմարուի խորագրութեան որոշ մէկ հատուածը՝ հինգ կամ վեց տող խորագրութենէն միայն մէկ կամ երկու տողերու կէսերը։ Ոչ միայն իւրաքանչիւր ազգի, այլ նաեւ իւրաքանչիւր տիրակալի դրամը ունի ուրոյն, ինքնայատուկ մանրամասնութիւններ, զորս ճանչնալն ու զանազանելը մեծապէս կը դիւրացնեն կրկնադրոշմուած դրամի մը ինքնութիւնը ստուգելն ու վերագրելը։

Նկատի առնելով կրկնադրոշմուած դրամներուն անսովոր հանգամանքը՝ բանասէրի ու հաւաքորդի համար, կարելիութեան սահմաններուն մէջ, փորձուեցաւ իւրաքանչիւր տեսակ կրկնադրոշմուած դրամէն ցուցակագրել երկուական օրինակ։ Բոլորին ալ լուսանկարները ընծայուած են տախտակներուն մէջ։ Ներքնադրոշմի տեսակներուն ծառայող դրամները կարգաւորուած են հայերէն գլխագիր տառերով՝ Ա., Բ., Գ..., կրկնադրոշմուած դրամները՝ 1, 2, 3...։

Աղիւսակ 1ին մէջ ընծայուած են վերակազմուած արաբատառ կրկնադրոշմի խորագրութիւնները[46] (եւ իրենց թարգմանութիւնները)[47], որոնք գարնուած են հայատառ դամներուն վրայ։ Աղիւսակ 2ին մէջ տրուած են ոչ-լրիւ արաբատառ խորագրութիւններ՝ կրկնադրոշմուած, ընծայուած հայ դրամներուն վրայ։ Շփոթութիւն չստեղծելու համար, լրիւ եւ վերակազմուածները կոչուած են Տիպ եւ դասաւորուած են հռոմէական թիւերով (օրինակի համար՝ Տիպ III), իսկ ոչ-լրիւ կամ անկատար դրոշմները՝ խորագրութիւն ու դասաւորուած են պարզ թիւերով եւ հայերէն տառերով (օրինակի համար՝ Խոր. 10ա)։ Խորագրութիւններու դասաւորումը կարգաւորուած է ցուցակագրութեան եւ տախտակներու նկարներուն թիւերուն համաձայն։ Օրինակի համար Խոր. 10ա կը պատկանի թիւ 10 դրամի երեսին կամ առաջին կողմին, Խոր. 10բ՝ նոյն դրամի կռնակին կամ երկրորդ կողմին։

Դասաւորութեան ձեւաւորումը միօրինակուած է բոլոր կրկնադրոշմուած դրամներուն համար եւ կը բաղկանայ չորս մասերէ։

1. Առաջին տողը կու տայ թագաւորին անունը, գահակալութեան տարիները, դրամին անունը եւ ներքնադրոշմի Տիպը։
2. Երկրորդ մասը կը յիշատակէ դրամին տրուած թիւը, կրկնադրոշմին որու՝ պատկանիլը, տիրակալին գահակալութեան տարիները, դրոշմին տրուած հռոմէական թիւը եւ վկայակոչուած աղբիւրները։

3. Երրորդ բաժինը կը նկարագրէ Ա. եւ Բ. կողմերը՝ կրկնադրոշմ եւ ներքնադրոշմ, ու կը նշէ դրամներուն վրայ տպուած արաբերէն խորագրութիւնները, զորս կարելի է գտնել աղիւսակ 2ի մէջ։
4. Չորրորդ, վերջին տողը ցոյց կու տայ թէ դրամը արծա՞թ է (ԱՐ) թէ՞ պղինձ (ՊՂ), տրամագիծը՝ միլլիմեթրով (մմ.), ծանրութիւնը՝ գրամով (գ.), կրկնադրոշմուած (կ/դ), խորագրութիւնէն դէպի ներքնադրոշմ (ն/դ), խորագրութեան առանցքային ուղղութիւնները՝ նախ երեսը, ապա կռնակը եւ դրամին յիշատակուած ժողովածուն։

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Ստորեւ տրուած է կիլիկեան Հայաստանի արաբերէնով կրկնադրոշմուած դրամներուն դասաւորումը.-

1,2. Լեւոն Ա.ի (1198-1219) կրկնառիւծ արծաթեայ դրամները կրկնադրոշմուած են սելջուկեան սուլթան Քայխոսրով Գ.ի (1265/6) կողմէ, Լուլուա Հանքը, որ մինչեւ 1219 հայերուն կը պատկաներ։
3. Հեթում-Քայխոսրովի (1242) երկլեզուեան արծաթ դրամ մը կրկնանչուած է Ալլահ։
4. Հեթում Բ.ի (1289-1305) պղնձեայ քարտէզ մը կրկնադրոշմուած է մամլուք սուլթան Մելիք ալ-Աշրաֆ Սալահ ալ-Տին Խալիլի կողմէ, վերագրուած՝ Սեքուլեանի կողմէ։
5. Հեթում Բ.ի պղնձեայ քարտէզ մը կրկնադրոշմուած է սելջուկեան կառավարիչի մը կողմէ։ Սուլթանին անունը դրամին վրայ չէ արձանագրուած։ Բաղդատութիւն մը սելջուկեան դրամներու գիրերու հետ փաստեց թէ տառերու գրելաձեւը նման է սելջուկեան սուլթան Մասուդ Բ.ի (1282-1305) դրամներուն։ Յաւելեալ կերպով, Հեթում Բ.ի քարտէզին վրայ դրոշմուած արաբերէն տառերը Մասուդի դրամներու խորագրութեան մէկ մասը կը կազմեն։

Վերոյիշեալ դրամները սելջուկներու կողմէ դրոշմուած են, պարզապէս մետաղը կրկին գործածելու համար։ Օրինակի համար, Լուլուան մինչեւ 1219 Կիլիկիոյ հայ հողամասին մաս կը կազմէր։ Նոյնիսկ դրամները հոն մնացած կրնային ըլլալ։ Ապացոյց մը չկայ թէ այս դրամները սելջուկներուն ձեռքը անցած են որպէս հարկ։ Մեր եզրակացութիւնն է թէ սելջուկները զանոնք ստացած են վաճառականական ձեռնարկներու պատճառով։

6, 7. Լեւոն Գ.ի (1301-1307), թիւ 8, 9, Օշինի (1308-1320) եւ թիւ 10, 11, Լեւոն Դ.ի (1320-1342) արծաթեայ թագուորինները կրկնադրոշ-

մուած են մամլուք սուլթան ալ-Նասիր Մուհամմէդի անունով (1293-1341):

Բալոգ հրատարակեց կրկնադրոշմուած դրամներու լրիւ արաբատառ խորագրութիւնը, որ վերակազմուած է ի մի հաւաքելով բազմաթիւ օրինակներ եւ բոլորը միատեղ ուսումնասիրելով: Ընդհանուր առմամբ արաբատառ կրկնադրոշմները լրիւ չեն ու զարնուած են չափազանց վատ վիճակի մէջ: Կիլիկեան Հայաստանի արաբատառ կրկնադրոշմուած դրամներու ուսումն առ հարիւրը կը պատկանի Լեւոն Դ.ին, որ սկսաւ մամլուքներուն հարկ վճարել 1323ին: Ան տարեկան 1.200.000 կտոր թագուորին կը վճարէր իբրեւ հարկ: Նման մեծ գումար մը վճարելու համար, Լեւոն Դ. շատ հաւանաբար պէտք ունէր փողերանոցին մէջ գտնուող բոլոր արծաթեայ դրամներուն: Լեւոն Գ.ի ու Օշինի դրամները գանձատան մէջի պահեստին մաս կազմած են ու վճարուած՝ որպէս Լեւոն Դ.ի տուրքին մէկ մասը: Որեւէ պատմական տեղեկագրութիւն գոյութիւն չունի փաստելու համար թէ Լեւոն Գ. եւ Օշին հարկ վճարած են մամլուքներուն:

12. Լեւոն Դ.ի (1320-1342) արծաթեայ թագուորին մը կրկնադրոշմուած է վեցթեւեան աստղով: Սոյն կրկնադրոշմը կատարուած է ալ-Նասիր Մուհամմէդի կամ ալ-Աշրաֆ Նասիր ալ-Դին Շաբան Բ.ի ժամանակակից անորոշ մամլուք կառավարիչի մը անունով:
13. Լեւոն Դ. թագաւորէն մեզի հասած է նաեւ երկու անգամ կրկնադրոշմուած թագուորին մը: Երկրորդ կրկնադրոշմը կատարուած է մամլուք սուլթան ալ-Աշրաֆ Նասիր ալ-Դին Շաբան Բ.ի (1363-1377) անունով: Առաջին կրկնադրոշմը զարնուած է մամլուք սուլթան ալ-Նասիր Մուհամմէդի անունով:
14. Կի (1342-1344) թագաւորի արծաթեայ թագուորին մը կրկնանշուած է արաբատառ ալ-Մէլիք արձանագրութեամբ: Կրնանք զայն վերագրել ալ-Աշրաֆ Նասիր ալ-Դին Շաբանի ժամանակակից սուլթանի մը:
15, 16. Կոստանդին Գ. (1344-1363) թագաւորի արծաթեայ թագուրիններ կրկնադրոշմուած են մամլուք սուլթան ալ-Աշրաֆ Նասիր ալ-Դին Շաբան Բ.ի անունով:
17. Կոստանդին Գ. (1344-1363) թագաւորէն ալ մեզի հասած է վեցթեւեան աստղով կրկնանշուած թագուորին մը, որ շատ նման է թիւ 12ին (Լեւոն Դ.), սակայն կնիքը զարնուած է եռեւը՝ առիւծի գլխուն վրայ:

Երբ հարկերը վճարուեցան մամլուքներուն, շատ հաւանաբար Կոստանդին Գ.ին դրամներուն հետ միատեղ վճարուեցան նաեւ եւին գանձատան պահեստին մէջ մնացած Կիլին արծաթեայ դրամները։ Կը նշմարենք նաեւ, որ նման աստղանշանով դրոշմուած են Լեւոն Գ.ի եւ Կոստանդին Գ.ի դրամները։ Ուրեմն այս շրջանին Լեւոն Դ.ի եւ Կոստանդին Գ.ի դրամները տակաւին միատեղ տրուած են իբրեւ տուրք, կրկնանչուած՝ մամլուք տիրակալի մը դրոշմով։

18, 19. *Լեւոն Բռնակալի* (1363-1365) արծաթեայ թագուորիններ կըրկնադրոշմուած են մամլուք սուլթան ալ-Աշրաֆ Նասիր ալ-Տին Շաբան Բ.ի անունով։

Ցայտնաբերուած դրամագիւտեր ցոյց կու տան թէ հայատառ արծաթեայ թագուորիններ, մամլուք արծաթեայ դիրհէմներ՝ արաբերէնով կրկնադրոշմուած թագուորիններու հետ միատեղ շրջանառութիւն ունեցած են Մերճաւոր Արեւելքի մէջ, քանի որ երեքը միատեղ գտնուած են նոյն դրամագիւտերուն մէջ։

Աղիւսակ 1ը կ'ընծայէ վերակազմուած արաբատառ լրիւ խորագրութիւնները ու իրենց տառացի թարգմանութիւնները։ Իսկ Աղիւսակ 2ի մէջ ներկայացուած են արաբատառ խորագրութիւնները՝ կրկնադրոշմուած հայ դրամներուն վրայ, որոնք ընծայուած ու ցուցակագրուած են այս ուսումնասիրութեան մէջ։

ԴԱՍԱԻՈՐՈՒԹԻԻՆ ՀԱՑ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ՆԵՐՔՆԱԴՐՈՇՄՆԵՐՈՒՆ

Ա. Լեւոն Ա.ի (1198-1219) *դրամ, կրկնառիւծ*, նման ԿՀԴ թիւ 123-694, ՀԴԱ թիւ 282-299

երես. Լեւոն թագաւորը հանդիպահայեաց բազմած է առիւծագարդ գահին վրայ, թագակիր է եւ ուսերուն վրայ արքայական թիկնոց կը կրէ։ Ան ալ ձեռքով խաչ մը կը բռնէ, իսկ ձախով՝ չուչան մը։ Իր ոտքերը կը հանգչին ոտնաթոռակի մը վրայ։ Շրջագրութիւնը՝

\+ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ԱՄԷՆ ՀԱՑՈՑ։

կռնակ. Կրկնաթեւ երկար խաչ մը զետեղուած է երկու կանգնած առիւծներու միջեւ, կռնակ կռնակի եւ գլուխնին ետ դարձուցած։ Շրջագրութիւնը՝

\+ ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈ։

Բ. Հեթում-Քայխոսրովի (1226-1270) *երկչեզուեան դրամ*, թուագրուած 1242, նման ԿՀԴ թիւ 814-816a, ՀԴԱ թիւ 325

երես. *Հեթում թագաւորը ձիավար է դէպի ա՛յ, հանդիպահայեաց դէմքով ու թագակիր։ Ան ձախ ձեռքով սանձը կը բռնէ, աջ ձեռքով՝ մականը մը, որ կ'երկարի աջ ուսին վրայ։ Թագաւորի աջին կայ մահիկ մը, ձախին՝ ձիուն վրայ խաչ մը։ Շրջագրութիւնը՝*

\+ *ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՑՈՑ։*

կռնակ. *Երեք տող արաբերէն խորագրութիւն։ «Գերագոյն սուլթան, աշխարհի ու հաւատքի ապաւէն, Քայխոսրով՝ որդի Քայխոպատի։ 'Դրուագուած ի Սիս, տարին քառասուն, եւ վեց հարիւր [դրամին երեք կողմը]»։*

رسمانة — السلطان الاعظم — غياث الدنيا والدين — كيخسرو بن كيقباد — ضرب بسيس سنة اربعين

Գ. *Հեթում Բ.ի* (1289-1305) *քարտէզ, նման ԿՀԴ թիւ* 1620-1653, *ՀԴԱ թիւ* 399-404

երես. *Հեթում՝ թագակիր ու հանդիպահայեաց, բազմած է արեւելեան ձեւով՝ նստարանի նմանող եւ երկու ոտք ունեցող գահի մը վրայ։ Ան խաչ մը բռնած է ձախ ձեռքով եւ աջ ձեռքով՝ մական մը, որ կ'երկարի աջ ուսին վրայ։ Շրջագրութիւնը՝*

\+ *ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱ։*

կռնակ. *Խաչ մը եւ կէտեր չորս դաշտերու մէջ։ Շրջագրութիւնը՝*

\+ *ՇԻՆԵԼ Ի Ք[ԱՂԱՔՆ Ի ՍԻ]։*

Դ. *Լեւոն Գ.ի* (1301-1307) *թագուորին, նման ԿՀԴ թիւ* 1734-1806, *ՀԴԱ թիւ* 419-427

երես. *Լեւոն թագաւոր ձիավար է դէպի ա՛յ, հանդիպահայեաց դէմքով ու թագակիր։ Ան սանձը կը բռնէ ձախ ձեռքով, աջ ձեռքով՝ մական մը, որ կ'երկարի աջ ուսին վրայ։ Շրջագրին.ը՝*

\+ *ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՑՈՑ։*

կռնակ. *Առիւծ մը դէպի աջ կը հայի ու կը քալէ։ Կռնակին վրայ կայ մէկ-թեւանի խաչ մը։ Շրջագրութիւնը՝*

\+ *ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻ։*

Ե. *Օշինի* (1308-11320) *թագուորին, նման ԿՀԴ թիւ* 1849a-1935, *ՀԴԱ թիւ* 441-445

երես. *Օշին թագաւորը ձիավար է դէպի ա՛յ՝ նախորդին նման։ Շրջագրութիւնը՝*

\+ *ԱՒՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ Հ։*

կռնակ. *Առիւծ մը դէպի ա՛յ՝ նախորդին նման։ Շրջագրութիւնը՝*

\+ *ՇԻՆԱՑ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ս։*

Տախտակ I. Արաբերէնով կրկնադրոշմուած դրամներ

Ջ. Լեւոն Դ.-ի (1320-1342) *թագուորին, նման կՀԴ թիւ* 1948-1992, *ՀԴԱ թիւ* 451-453

երես. Լեւոն թագաւորը ձիավար է դէպի ա՛յ՝ նախորդին նման։ Շրջագրութիւնը՝
+ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՑՈ։

կռնակ. Առիւծ մը դէպի ա՛յ՝ նախորդին նման։ Շրջագրութիւնը՝
+ ՇԻՆԵԱԼ ՔԱՂԱՔՆ Ի Ս։

Է. Կիւի կամ Գուիտոնի (1342-1344) *թագուորին, նման կՀԴ թիւ* 2028a-2039, *ՀԴԱ թիւ* 468-469

երես. Կի թագաւորը ձիավար է դէպի ա՛յ՝ նախորդին նման։ Շրջագրութիւնը՝
+ ԿԻ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՑՈՑ։

կռնակ. Առիւծ մը դէպի ա՛յ՝ նախորդին նման։ Շրջագրութիւնը՝
+ ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ։

Ը. Կոստանդին Գ.-ի (1344-1363) *թագուորին, նման կՀԴ թիւ* 2051-2118, *ՀԴԱ թիւ* 472-474

երես. Կոստանդին թագաւորը ձիավար է դէպի ա՛յ՝ նախորդին նման։ Մականին տակ՝ ո տառը։ Շրջագրութիւնը՝
+ ԿՈՍՏՆԴՆ ԹԱԳՈՐ ՀՈՑ։

կռնակ. Առիւծ մը դէպի ա՛յ՝ նախորդին նման։ Շրջագրութիւնը՝
+ ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ։

Թ. Լեւոն Բռնակալի (1363-1365) *թագուորին, նման կՀԴ թիւ* 2129-2168, *ՀԴԱ թիւ* 481-485

երես. Լեւոն թագաւորը ձիավար է դէպի ա՛յ՝ նախորդին նման։ Շրջագրութիւնը՝
+ ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՑ։

կռնակ. Առիւծ մը դէպի ա՛յ՝ նախորդին նման։ Շրջագրութիւնը՝
+ ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի Ս։

ԴԱՍԱԻՈՐՈՒԹԻԻՆ ԿՐԿՆԱԴՐՈՇՄՈՒԱԾ ՀԱՑ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒՆ

Լեւոն Ա.-ի (1198-1219) *դրամ, կրկնաւուած, ներքնագրոշմ Ա*

1. Դրամ՝ կրկնագրոշմուած արաբատառ դրամի կնիքով, արձանագրուած՝ սելճուկեան սուլթան Քայխոսրով Գ.-ի (1265/6) անունով (*Տիպ* I)։ (*Ռհոդս* 5)

երես. կ/դ, Արաբատառ տիտղոսն ու տոհմաբանութիւնը՝ չորս տողի վրայ։

Ն/դ, Թագաւոր բառի ԻՈՐ տառերը յստակ կ'երեւին։

կռնակ· կ/դ, Վեց-կողմանի գարդաքանդակի մէջ, արաբատառ կրօնական ասոյթ, իսկ դուրսը՝ շրջագրութեան մէջ՝ ուր հատանուիլն ու թուականը։

Ն/դ, Նշմարելի՝ հայերէն տառերուն մէկ մասը։

ԱՐ *ԲԹ*

2. *Դրամ՝ կրկնագրոշմուած արաբատառ դրամի կնիքով, արձանագրուած՝ սելջուկեան սուլթան Քայխոսրով Գ.ի անունով (Տիպ I)։ (Ռհոդս 6)*

երես· կ/դ, 1ի նման։

Ն/դ, Նշմարելի՝ հայերէն տառերուն մէկ մասը։

կռնակ· կ/դ, 1ի նման։

Ն/դ, Նշմարելի՝ հայերէն տառերուն մէկ մասը։

ԱՐ *Նախկին ՈւՀ*

Հեթում-Քայխոսրով (1226-1270) երկրեգուեան դրամ, Ներքնագրոշմ Բ

3. *Դրամ՝ կրկնանշուած արաբատառ դրամի կնիքով, արձանագրուած՝ Ալլահ։ (Լանգլուա, էջ 57, թիւ 19, տախ. II-1)*

երես· կ/դ, Դրոշմուած արաբատառ դրամի կնիքով ձիուն քամակին վրայ (Խոր. 3)։

Ն/դ, Դրամին մնացեալ մասը Ներքնագրոշմ Բ.ի նման։

կռնակ· կ/դ, Որեւէ կնիք չի նշմարուիր։

Ն/դ, Նման Ներքնագրոշմ Բ.ի։

ԱՐ ?

Հեթում Բ.ի (1289-1305) քարտէզ, Ներքնագրոշմ Գ

4. *Քարտէզ՝ կրկնագրոշմուած արաբատառ դրամի կնիքով, արձանագրուած՝ մամլուք սուլթան ալ-Աշրաֆ Սալահ ալ-Տին Խալիլի (1290-1293) անունով (Տիպ II)։ (Սեքուլեան, էջ 34, թիւ 317, ՀԴԱ 405)*

երես· կ/դ, Արաբատառ կրօնական ասոյթ՝ մէկ տողի վրայ (Խոր.4ա)։

Ն/դ, Գրեթէ Ներքնագրոշմ Գ.ի նման։ Շրջագրութիւնը՝

+ ՀԵԹՈՒՄ ·ԱԳԱՒՈՐ ։

կռնակ· կ/դ, Արաբատառ տիտղոսն ու տոհմաբանութիւնը՝ մէկ տողի վրայ (Խոր. 4բ)։

Ն/դ, Գրեթէ Ներքնագրոշմ Գ.ի նման։ Շրջագրութիւնը՝

+ ՇԻ ... ՂԱԳ։

ՊՂ 3.80 գ. *ՎԻՄ*

5. *Քարտէզ՝ կրկնադրոշմուած արաբատառ կնիքով, արճանագրուած՝ սելջուկեան սուլթան Մասուդ Բ.ի (1282-1305, ընդմիջուած չորս տարբեր գահակալութեամբ) անունով (Խոր. 5ա)։ (ՀԴԱ 405)*

երես. կ/դ, Արաբատառ տիտղոսն ու տոհմաբանութիւնը՝ մէկ տողի վրայ (Խոր. 5ա)։

ն/դ, Նշմարելի՝ թագաւորը՝ ծալապատիկ նստած գահին վրայ՝ նման Ներքնադրոշմ Գ.ի։ Շրջագրութիւնը՝

+ ՀԵԹ ... ԱԳԱՒՈՐ Հ։

կռնակ. կ/դ, Արաբատառ կրօնական ասոյթ՝ երկու տողի վրայ (Խոր. 5բ)։

ն/դ, Նշմարելի՝ միայն շրջագրութիւնը՝

+ ՇԻՆ ... Լ Ի ՔԱՂԱՔ Ս։

ՊՂ 23 մմ., 2.77 գ., կ/դ դէպի ն/դ ↘ ↖ *ԵՆ*

Լեւոն Գ.ի (1301-1307) թագուորին, Ներքնադրոշմ Դ

6. *Թագուորին՝ կրկնադրոշմուած արաբատառ կնիքով, վերագրուած՝ մամլուք սուլթան ալ-Նասիր Մուհամմէդի (1293-1341, երեք տարբեր գահակալութեամբ) անունով (Տիպ III)։ (ՀԴԱ 429, ԿՆԳ 36-849)*

երես. կ/դ, Արաբատառ տիտղոսն ու տոհմաբանութիւնը՝ երկու տողի վրայ (Խոր.6ա)։

ն/դ, Նշմարելի՝ Լեւոնի թագակիր գլուխը, ինչպէս նաեւ ձիուն եռեւի երկու ոտքերն ու պոչը։ Շրջագրութիւնը՝

+ ԼԵՒՈ ... ԳԱՒՈՐ ՀԱՑՈՑ։

կռնակ. կ/դ արաբատառ կրօնական ասոյթ՝ երկու տողի վրայ (Խոր. 6բ)։

ն/դ, Նշմարելի՝ առիւծին գլուխն ու պոչը։ Շրջագրութիւնը՝

+ ՇԻՆԵԱ ... ԱՂԱՔՆ ՍԻՍ։

ԱՐ, 21 մմ., 1.94 գ., կ/դ դէպի ն/դ ↖ ↗ *ԵՆ*

7. *Թագուորին՝ կրկնադրոշմուած արաբատառ կնիքով, վերագրուած՝ ալ-Նասիր Մուհամմէդի անունով (Տիպ III)։ (Armeniaca 2)*

երես. կ/դ, Արաբատառ տիտղոսն ու տոհմաբանութիւնը՝ երկու տողի վրայ (Խոր. 7ա)։

ն/դ, Նշմարելի՝ թագաւորը՝ ձիավար դէպի աջ։ Շրջագրութիւնը՝

+ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳ ... ՈՑ։

կռնակ. կ/դ, Արաբատառ կրօնական ասոյթ՝ երեք տողի վրայ (Խոր. 7բ)։

ն/դ, Նշմարելի՝ առիւծին մարմինը, եռեւի երեք ոտքերն ու պոչը։ Շրջագրութիւնը՝
+ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱ ...։
ԱՐ, կ/դ դէպի ն/դ ← ↑ ՋՊ

Օշինի (1308-1320) *թագուորին, ներքնադրոշմ Ե*

8. *Թագուորին՝ կրկնադրոշմուած արաբատառ կնիքով, վերագրուած՝ ալ-Նասիր Մուհամմէդի անունով (Տիպ* III)։ (ՀԴԱ 446, ԿՀԴ 1947)

երես. կ/դ, Արաբատառ տիտղոսն ու տոհմաբանութիւնը՝ երկու տողի վրայ (Խոր.8ա)։
ն/դ, Նշմարելի՝ միայն շրջագրութիւնը՝
+ԱՒ ... ԹԱԳԱՒՈՐ Հ ...։

կռնակ. կ/դ, Արաբատառ կրօնական ասոյթ՝ երեք տողի վրայ (Խոր. 8բ)։
ն/դ, Նշմարելի՝ առիւծի պոչը։ Շրջագրութիւնը՝
+ՇԻՆԱՄ Ի ՔԱՂ ... Ի ՍԻ։
ԱՐ 20 մմ., 2.36 գ., կ/դ դէպի ն/դ ↖ ↗ ԵՆ

9. *Թագուորին՝ կրկնադրոշմուած արաբատառ կնիքով, վերագրուած՝ ալ-Նասիր Մուհամմէդի անունով (Տիպ* III)։ (ՀԴԱ 446, ԿՀԴ 1947)

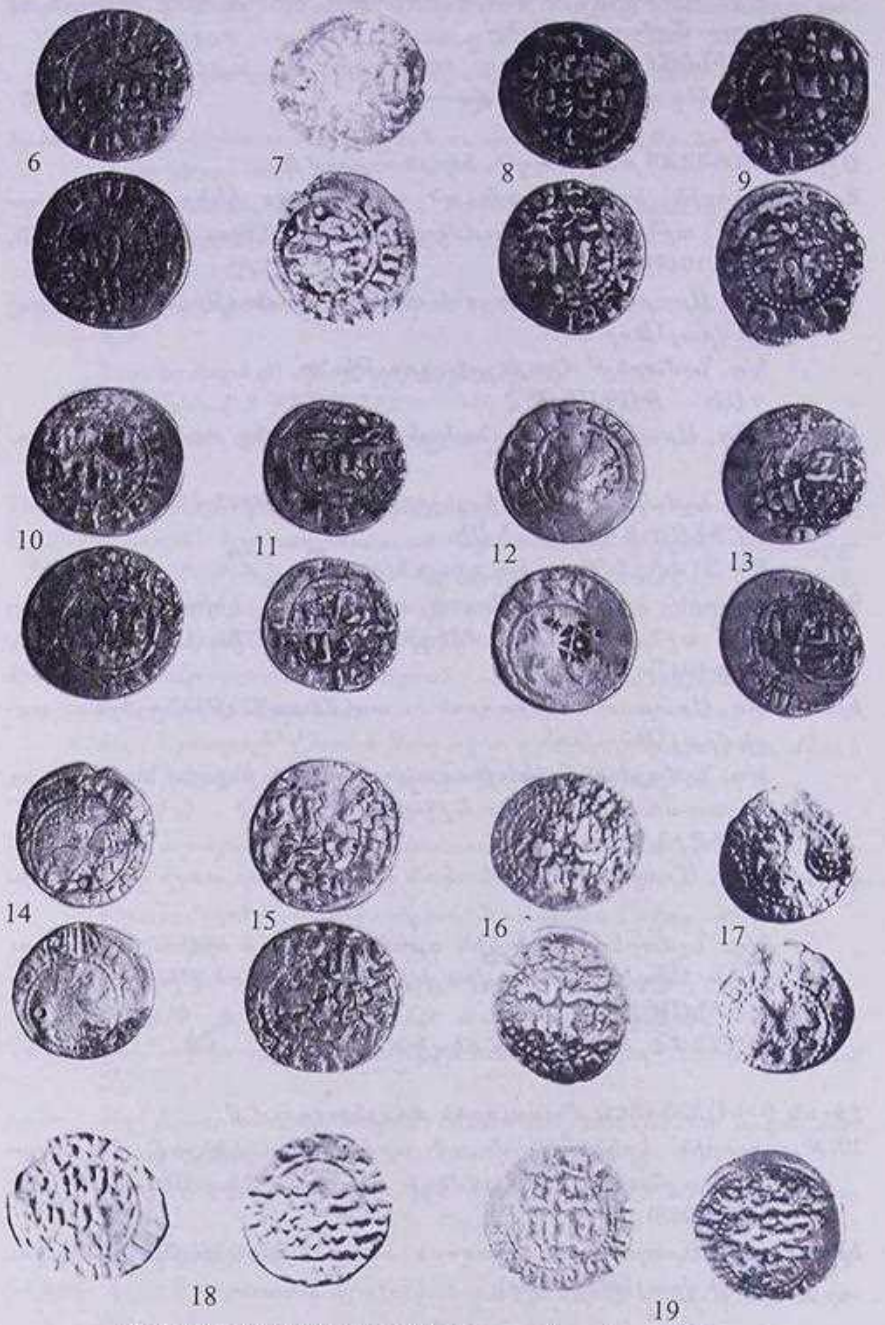
երես. կ/դ, Արաբատառ տիտղոսն ու տոհմաբանութիւնը՝ երկու տողի վրայ (Խոր. 9ա)։
ն/դ, Նշմարելի՝ Օշինի թագակիր գլուխը, ինչպէս նաեւ ձին ու հայատառ մենագիր մը։ Շրջագրութիւնը՝
+ԱՒՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ Հ ... ։

կռնակ. կ/դ, Արաբատառ կրօնական ասոյթ՝ երեք տողի վրայ (Խոր. 9բ)։
ն/դ, Նշմարելի՝ առիւծին գլուխը, առջեւի երկու ոտքերն ու պոչը, ինչպէս նաեւ իր վրայի խաչը։ Շրջագրութիւնը՝
+ՇԻՆԱՄ Ի Ք ... ՍԻ։
ԱՐ 22 մմ., 2.37 գ., կ/դ դէպի ն/դ → ↘ ԵՆ

Լեւոն Դ.-ի (1320-1342) *թագուորին, ներքնադրոշմ Զ*

10. *Թագուորին՝ կրկնադրոշմուած արաբատառ կնիքով, վերագրուած՝ ալ-Նասիր Մուհամմէդի անունով (Տիպ* III)։ (ՀԴԱ 456, ԿՀԴ 2028)

երես. կ/դ, Արաբատառ տիտղոսն ու տոհմաբանութիւնը՝ երկու տողի վրայ (Խոր. 10ա)։

Տախտակ II. *Արաբերէնով կրկնագրուշմուած դրամներ*

Ն/դ, Նշմարելի՝ Լեւոն Թագաւորը՝ ձիավար՝ դէպի աջ։ Շրջագրութիւնը՝
+ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՑ։

կռնակ. Կ/դ, Արաբատառ կրօնական ասոյթ՝ չորս տողի վրայ (Խոր. 10բ)։
Ն/դ, Նշմարելի՝ առիւծին գլուխն ու առաջին ոտքը, ինչպէս նաեւ իր վրայի խաչը։ Շրջագրութիւնը՝
+ ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻ։
ԱՐ 21 մմ., 2.37 գ., Կ/դ դէպի Ն/դ ↓ ↓ ԵՆ

11. Թագուորին՝ կրկնադրոշմուած արաբատառ կնիքով, վերագրուած՝ ալ-Նասիր Մուհամմէդի անունով (Տիպ III)։ (ՀԴԱ 456, ԿՀԴ 2028)

երես. Կ/դ, Արաբատառ տիտղոսն ու տոհմաբանութիւնը՝ երկու տողի վրայ (Խոր. 11ա)։
Ն/դ, Նշմարելի՝ Լեւոն Թագաւորը՝ ձիավար՝ դէպի աջ։ Շրջագրութիւնը՝
+ ԼԵՒ ... ԱԳԱՒՈՐ ՀԱՑ։

կռնակ. Կ/դ, Արաբատառ կրօնական ասոյթ՝ երեք տողի վրայ (Խոր. 11բ)։
Ն/դ, Նշմարելի՝ առիւծին գլուխը՝ պոչն ու առաջին թաթը, ինչպէս նաեւ իր վրայի խաչը։ Շրջագրութիւնը՝
+ ՇԻՆԵԱԼ Ի ... ՔՆ Ի ՍԻՍ։
ԱՐ 19 մմ., 2.24 գ., Կ/դ դէպի Ն/դ ↖ ↖ ԵՆ

12. Թագուորին՝ կրկնադրոշմուած արաբատառ կնիքով, վերագրուած՝ անորոշ մամլուք սուլթանի մը։ (ՀԴԱ 458, ԿՆԳ 36-867)

երես. Կ/դ, Որեւէ կնիք չի նշմարուիր։
Ն/դ, Լեւոն Թագաւորը՝ ձիավար՝ դէպի աջ, Ներքնադրոշմ Ջի նման։ Շրջագրութիւնը՝
+ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՑՈ։

կռնակ. Կ/դ, Դրոշմուած վեցթեւեան աստղով առիւծի գլխուն վրայ (նշան 12)։
Ն/դ, Առիւծ մը դէպի աջ կը հայի ու կը քալէ, Ներքնադրոշմ Ջի նման։ Շրջագրութիւնը՝
+ ՇԻՆԵԱԼ ՔԱՂԱՔՆ Ի Ս։
ԱՐ 20 մմ., 2.46 գ., Կ/դ դէպի Ն/դ --- ↑ ԵՆ

13. Թագուորին՝ կրկնանշուած երկու անգամ. 1.՝ ալ-Նասիր Մուհամմէդի դրամի կնիքով (Տիպ III), 2.՝ ալ-Աշրաֆ Նասիր ալ-Տին Շաբան Բ-ի դրամի կնիքով (Տիպ IV)։ (ՀԴԱ 459, ԿՆԳ 36-868)

երես. Կ/դ 2. Արաբատառ կրօնական ասոյթ, դրոշմուած՝ շրջանակաձեւ կնիքով մը (Խոր. 13ա-2)։

կ/դ 1. Դրոշմուած ալ-Նասիր Մուհամմէդի կնիքին մէկ մասով (Խոր. 13ա-1)։

ն/դ, Նշմարելի՝ Լեւոնի թագակիր գլուխն ու մականը։ Շրջագրութիւնը՝

+ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱ... ՀԱՑՈՑ։

կռնակ. կ/դ 2. Արաբատառ տիտղոսը՝ դրոշմուած չրջանակաձեւ կնիքով մը (Խոր. 13բ-2)։

կ/դ 1. Դրոշմուած ալ-Նասիր Մուհամմէդի կնիքին մէկ մասով (Խոր. 13բ-1)։

ն/դ, Նշմարելի՝ առիւծին գլխուն ու պոչը, ինչպէս նաեւ իր վրայի խաչը։ Շրջագրութիւնը՝

+ ՇԻՆԱՑ Ի ...Ք ...ԻՍ։

ԱՐ 20 մմ., 2.29 գ., 2. կ/դ 2 դէպի ն/ք, 1. կ/դ 1 դէպի ն/ք ԵՆ

Կիւի կամ Գուիտոնի (1342-1344) *Թագուորին, Ներքնագրոշմ Ջ*

14. Թագուորին՝ կրկնադրոշմուած ալ-Մէլիք (թագաւոր) արաբատառ կնիքով մը, վերագրուած՝ անորոշ մամլուք սուլթանի մը, կամ ալ՝ պարզապէս Թագաւորին. Հայատառ թագուորինի երեսը կրկին անգամ զարնուած է։ Թագաւորին ալ թեւն ու մականը, ինչպէս նաեւ չրջագրութեան հայր բառին /՝ տառը երկու անգամ կ'երեւին։ (Կի կ/դ)

երես. կ/դ, Որեւէ կնիք չի նշմարուիր։

ն/դ, Կի թագաւորը՝ ճիավար դէպի ալ, Ներքնագրոշմ Ջի նման։

Շրջագրութիւնը՝

+ ԿԻ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՑՈՑ։

կռնակ. կ/դ, Արաբատառ տիտղոսը՝ դրոշմուած չրջանակաձեւ կնիքով մը (Խոր. 14)։

ն/դ, Առիւծ մը դէպի ալ կը հայի ու կը քալէ, Ներքնագրոշմ Ջի նման։ Շրջագրութիւնը՝

+ ՇԻՆԵԱ ...ԱՂՔՆ Ի ՍՒ։

ԱՐ 19 մմ., 2.05 գ., ծակուած, կ/դ դէպի ն/դ --- ԵՆ

Կոստանդին Գ.ի (1344-1363) *Թագուորին, Ներքնագրոշմ Ը*

15. Թագուորին՝ կրկնադրոշմուած արաբատառ կնիքով, վերագրուած՝ մամլուք սուլթան ալ-Աշրաֆ Նասիր ալ-Տին Շաբան Բ.ի (1363-1377) անունով (Տիպ IV)։ (ՀԴԱ 478)

երես. կ/դ, Արաբատառ կրօնական ասոյթ՝ երեք տողի վրայ (Խոր. 15ա)։

ն/դ, Նշմարելի՝ Կոստանդինի թագակիր գլուխն ու մականը, ինչպէս նաեւ ձիուն գլուխն ու պոչը։ Շրջագրութիւնը՝
+ ԿՈՍՏ ... Ք ։

կռնակ։ կ/դ, Արաբատառ տիտղոսն ու տոհմաբանութիւնը՝ երեք տողի վրայ (Խոր։ 15բ)։
ն/դ, Նշմարելի՝ առիւծին գլուխն ու պոչը, ինչպէս նաեւ իր վրայի խաչը։ Շրջագրութիւնը՝
+ ՇԻ ... ՂԱՔ Ի։
ԱՐ 19 մմ., 2.24 գ., կ/դ դէպի ն/դ ↑ ↓ *ԵՆ*

16. *Թագուորին՝ կրկնագրոշմուած արաբատառ կնիքով, վերագրուած՝ ալ-Աշրաֆ Նասիր ալ-Տին Շաբանի անունով (Տիպ IV)։ (Armeniaca 9)*

երես։ կ/դ, Արաբատառ կրօնական ասոյթ՝ երեք տողի վրայ (Խոր։ 16ա)։
ն/դ, Նշմարելի՝ Կոստանդինի թագակիր գլուխն ու մականը, ինչպէս նաեւ ձիուն ետեւի ոտքերն ու պոչը։ Շրջագրու-թիւնը՝
+ ԿՏԸԼ ... ԹՔ ՀԱՑՈ։

կռնակ։ կ/դ, Արաբատառ տիտղոսն ու տոհմաբանութիւնը՝ չորս տողի վրայ (Խոր։ 16 բ)։
ն/դ, Նշմարելի՝ առիւծին ոտքերն ու պոչը։ Շրջագրութիւնը՝
+ ՇԻՆԵԱԼ ՔԱՂԱՔՆ ...։
ԱՐ, կ/դ դէպի ն/դ ↑ → *ՋՊ*

17. *Թագուորին՝ կրկնանշուած վեցթեւեան աստղով, վերագրուած՝ անորոշ մամլուք սուլթանի մը։ (ԿՆԳ 46-786)*

երես։ կ/դ, Դրոշմուած վեցթեւեան աստղի նշանով՝ ձիու գլխուն վրայ (Խոր։ 17)։
ն/դ, Կոստանդին թագաւորը՝ ձիավար դէպի ա՛ջ, Ներքնագրոշմ Հի նման։ Շրջագրութիւնը՝
+ ԿՈՍՏԸՆԴԻՆ ԹԱԳ ՀՑ։

կռնակ։ կ/դ, Որեւէ կնիք չի նշմարուիր։
ն/դ, Առիւծ մը դէպի ա՛ջ կը հայի ու կը քալէ, Ներքնագրոշմ Հի նման։ Շրջագրութիւնը՝
+ ՇԻՆԵԱ ... ԱՂԱՔՆ ՍԻ։
ԱՐ 19 մմ., 1.85 գ., կ/դ դէպի ն/դ ↑ --- *ԵՆ*

Լեւոն Բ Ռուբինեան (1363-1365) Թագուորին, Ներքնագրոշմ Թ

18. *Թագուորին՝ կրկնագրոշմուած արաբատառ կնիքով, վերագրուած՝ ալ-Աշրաֆ Նասիր ալ-Տին Շաբանի անունով (Տիպ IV)։ (ՀԴԱ թիւ 487)*

երես։ կ/դ, Արաբատառ կրօնական ասոյթ՝ երեք տողի վրայ (Խոր։ 18ա)։

Ն/դ, Նշմարելի՝ Լեւոնի թագակիր գլուխը, ինչպէս նաեւ ձիուն պոչը։ Շրջագրութիւնը՝
+ ԼԵՎՈՆ ... ԳԱԻՈՐ ՀԱՑՈ։

կռնակ. Կ/դ, Արաբատառ տիտղոսն ու տոհմաբանութիւնը՝ հինգ տողի վրայ (Խոր. 18բ)։
Ն/դ, Նշմարելի՝ առիւծին վրայի խաչին վերի թեւը։ Շրջագրութիւնը՝
+ ՇԻՆԵԱԼ ... ՔՆ ՍԻ։
ԱՐ 2.30 գ., Կ/դ դէպի Ն/դ ↘ ↖ ՋՊ

19. Թագուորին՝ կրկնադրոշմուած արաբատառ կնիքով, վերագրուած՝ ալ-Ազրաֆ Շաբանի անունով (Տիպ IV)։ (*Armeniaca* 7)

երես. Կ/դ, Արաբատառ կրօնական ասոյթ՝ երեք տողի վրայ (Խոր. 19ա)։
Ն/դ, Նշմարելի՝ ձիուն երրորդ ոտքը։ Շրջագրութիւնը՝
+ ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ... ՀԱ։

կռնակ. Կ/դ, Արաբատառ տիտղոսն ու տոհմաբանութիւնը՝ չորս տողի վրայ (Խոր. 19բ)։
Ն/դ, Նշմարելի՝ առիւծին գլուխն ու պոչը, ինչպէս նաեւ իր վրայի խաչը։ Շրջագրութիւնը՝
+ ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱ ... ՍԻ։
ԱՐ, Կ/դ դէպի Ն/դ ↑ ↓ ՋՊ

ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐ -- Արծաթ։
Armeniaca - P. Z. Bedoukian, "Some Armenian Coins Overstruck in Arabic," *Armeniaca* (Venice, 1969), էջ 138-147։ Տես-նաեւ նոյն՝ *Selected Numismatic Studies* (Los Angeless, 1981), էջ 161-171։
Բալոգ -- P. Balog, *The Coinage of the Mamlūk Sultans of Egypt and Syria* (New York, 1964)։
ԲԹ -- Բրիտանական Թանգարանի (British Museum) ժողովածոյ, Լոնդոն։
գ. -- գրամ։
ԵՆ -- Եղիա Թ. Ներսէսեանի (Y. T. Nercessian) ժողովածոյ։
ՋՊ -- Զարեհ Պտուկեանի (Paul Z. Bedoukian) ժողովածոյ։
Լանգլուա -- V. Langlois, *Numismatique de l'Arménie au Moyen âge* (Paris, 1855)։
Խոր. -- Խորագրութիւն։
ԿՀԴ -- Զարեհ Պտուկեան, *Կիլիկեան Հայաստանի դրամները*, Վիեննա, 1963։

ԿՆԳ -- Classical Numismatic Group, Inc., *Auction 36: A Public and Mail Bid Sale* (Lancaster, Pennsylvania, 1995), *եւ Auction 46: A Mail Bid Sale* (Lancaster, Pennsylvania, 1998).

կ/դ -- *կրկնադրոշմ*:

ԿԻ կ/դ -- *Ե. Թ. Ներսէսեան*, "An Overstruck Takvorin of Guy," *Armenian Numismatic Journal*, Series I, vol. XXIV, no. 3, September 1998, *էջ* 33-34, *տախ.* III:

ՀԴԱ -- Y. T. Nercessian, *Armenian Coins and Their Values* (Los Angeles, 1995):

Ն/դ -- *Ներքնադրոշմ*:

ՈՒՀ -- *Ուիլիամ Հոլբըրթոնի* (William Holberton) *ժողովածոյ*:

ՊՂ -- *պղինձ*:

Ռհոդս -- N. G. Rhodes, "Some Armenian Notes," *Spink Numismatic Circular*, vol. LXXXIV, no. 10, October 1976, *էջ* 370-371:

Սեքուլեան -- *Հայր Օգոստինոս Սեքուլեան, Դրամագիտական պրպտումներ. Հրատարակեց Բ. Լեւոն Գ. եւ Ա. Երէմեան*, Վիեննա, 1982:

ՎԻՄ -- *Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանի ժողովածոյ*:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Կրկնադրոշմ կը նշանակէ նախապէս հատանուած ազգի մը դրամը՝ այլ ազգի մը դրամին կաղապարովը կրկին անգամ զարնելու դրամահատութիւնը:*
Կրկնանշուած կը նշանակէ նախապէս հատանուած ազգի մը դրամը այլ ազգի մը թագաւորին նշանով կոխելը:
Ներքնադրոշմ կը նշանակէ նախապէս հատանուած ազգի մը դրամը կրկնադրոշմելէ ետք, տակի նախկին դրոշմը:

[2] Spink & Son, Ltd., "Ancient and Medieval Coins from the Collection of Professor Asbed Donabedian (1923-1993)," *Coin Auction 102: Ancient, Foreign and English Coins and Commemorative Medals* (London, March, 1994), *էջ* 12-32, 56-60, *թիւ* 120-478, *յատկապէս թիւ* 447:

[3] Y. T. Nercessian, "Odd and Curious Armenian Money," *Armenian Numismatic Journal*, Series I, vol. XIX, no. 4, December 1993, *էջ* 69-72, *տախտակ* V:

[4] N. G. Rhodes, "Some Armenian Notes," *Spink Numismatic Circular*, volume LXXXIV, October 1976, no. 10, *էջ* 370-371:

[5] J. Lelewel, *Le Génie de L'Orient*, par L. L. Sawaszkiewicz (Bruxelles, 1846), *էջ* 214-216, *տախտակ* 11, *թիւ* 95:

[6] Victor Langlois, *Numismatique de L'Arménie au Moyen âge* (Paris, 1855), *էջ* 84-85, *տախտակ* VI, *թիւ* 5:

[7] *Նոյն*, *էջ* 57, *թիւ* 19, *տախտակ* II, *թիւ* 1:

[8] O. Codrington, "On a Hoard of Coins Found at Broach," *Journal of the Bombay Branch, Royal Asiatic Society*, vol. XV, 1881-1882, *էջ* 367-370, *թիւ* 38-43, *տախտակ* 4, *թիւ* 26-28:

[9] O. Codrington, *A Manual of Musulman Numismatics* (London, 1904), *էջ* 15-16:

[10] *Հայր Կղեմէս վ. Սիպիլեան, Դասաւորութիւն ուխտեններան դրամոց*, Վիեննա, 1892, էջ ժ., 66:

[11] *Կ. Յ. Բասմաջեան, Հայկական ընդհանուր դրամագիտութիւն եւ Հայաստանի վերաբերեալ դրամներ*, Վենետիկ, 1936, էջ 129-130:

[12] *Մ. Երէցեան, «Հայ դրամագիտութեան համար», Բազմավէպ*, հատ. ՂԴ., թիւ 1-2, Յունուար-Փետրուար, 1936, էջ 35-36:

[13] Paul Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* (New York, 1962). *Նոյն, Կիլիկեան Հայաստանի դրամները*, Վիեննա, 1963, էջ 17-18, 124g-124h3 3683 թիւ 1946, 1947, էջ 380, թիւ 2027, 2028, տախտակ XLII, XLIV:

[14] P. Balog , *The Coinage of the Mamlūk Sultans of Egypt and Syria* (New York, 1964), էջ 146-147, տախտակ VIII, թիւ 213a-213f:

[15] L.Y. Rahamani, "A 14th Century Hoard from Tiberias," *Israel Numismatic Journal*, vol. II, no. 3-4, 1964, էջ 47-48, տախտակ I, թիւ 5-7:

[16] Paul Bedoukian, "Some Armenian Coins Overstruck in Arabic," *Armeniaca: Mélanges d'études arméniennes* (Venice, 1969) էջ 138-148, *նաեւ Նոյն՝ Selected Numismatic Studies* (Los Angeles, 1981), էջ 161-171:

[17] A. R. Fahmy, "Idafat jadida fi maskukat al-mamalik" (*Նոր յաւելումներ մամլուք դրամահատութեան*), *Bulletin de l'Institut d'Égypte*, vol. L, 1968-1969, էջ 5-36:

[18] *Հայր Օգոստինոս Սեքուլեան, «Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանի Հեթում Բ.ի պղինձէ երկրորդ տեսակի դրամները», Հանդէս Ամսօրեայ*, հատոր ՁԴ., թիւ 4-6, Ապրիլ-Յունիս 1970, էջ 209-230. *տե՛ս՝ նաեւ Նոյն՝ Դրամագիտական պրպտումներ. Հեթում Բ., Լեւոն Գ., եւ Ուշինի*, Վենետիկ, 1982, էջ 7:

[19] *Հայր Օգոստինոս Սեքուլեան, «Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանի Ուշինի արծաթները», Հանդէս Ամսօրեայ*, հատոր ՁՉ., թիւ 1-3, Յունուար-Մարտ 1972, էջ 95-110. *Նաեւ Նոյն՝ Դրամագիտական պրպտումներ. էջ* 82-83:

[20] Rhodes, *թիւ* 5, 6:

[21] Y. T. Nercessian, *Armenian Coins and Their Values* (Los Angeles, 1995), *էջ* 145, *թիւ* 405. 153, *թիւ* 429. 157, *թիւ* 446. 159-160, *թիւ* 457-459. 165, *թիւ* 478. 167, *թիւ* 487:

[22] Y. T. Nercessian, "An Overstruck Takavorin of Guy," *Armenian Numismatic Journal*, Series I, vol. XXIV, no. 3, September 1998, *թիւ* 3, *էջ* 33-34, *տախտակ* III:

[23] Spink & Son, Ltd., *Coin Auction 102*, *թիւ* 440-443, 454. *CNG, Auction 36: A Public and Mail Bid Sale* (Lancaster, Pennsylvania, 1995), *թիւ* 861, 863, 867, 868, 893, 894. *Auction 46: A Mail Bid Sale* (Lancaster, Pennsylvania, 1998), *թիւ* 775, 780, 786, *եւն.*:

[24] Sirarpie Der Nersessian, "The Kingdom of Cilician Armenia," in K. M. Setton (ed.) *A History of the Crusades* (Philadelphia, 1962), vol. II, *էջ* 630-659:

[25] al-Makrizi, *Histoire des sultans Mamlouks de L'Egypte*, trans. Quatremère (Paris, 1837), vol. II, *էջ* I, 201-212: Victor Langlois, *Le Trésor des chartes d'Arménie, ou Cartulaire de la chancellerie royale de Roupéniens* (Venise, 1863), *էջ* 217-231:

[26] Bedoukian, "Some Armenian Coins Overstruck in Arabic," *թիւ* 1:

[27] *Դոկտ. Ջորջ Մայլզ* (George C. Miles) *հրատարակած է* 150-200 *աշխատութիւններ իսլամական նիւթերու մասին. ասոնցմէ չուրջ քսանը նուիրուած են իսլամական դրամներու ուսումնասիրութեան:*

[28] Bedoukian, "Some Armenian Coins Overstruck in Arabic," *էջ* 147:

[29] *Սեքուլեան, Դրամագիտական պրպտումներ, էջ* 7, 34, *թիւ* 317, *տախտակ* 2։
[30] Balog, *էջ* 120-124։
[31] Balog, *էջ* 122։
[32] Balog, *տախտակ* VI, *թիւ* 142-151c։
[33] S. L. Poole, *The Coins of the Turkman Houses of Seljook, Urtuk, Zengee, etc. in the British Museum* (London, 1877), vol. III, *տախտակ* IV, *թիւ* 298։
[34] Langlois, *Trésor*, *էջ* 232-233։
[35] Balog, *էջ* 146-147։
[36] M. Mitchner, *Oriental Coins and Their Values: The World of Islam* (London, 1977), *էջ* 198։
[37] Balog, *էջ* 154-161 *եւ* 221-226։
[38] Bedoukian, "Some Armenian Coins Overstruck in Arabic," *էջ* 1445։
[39] *CNG, Auction 46, թիւ* 786։
[40] Balog; Fahmy; Rahmani; Bedoukian, "Some Armenian Coins Overstruck in Arabic"։
[41] Bedoukian, "Some Armenian Coins Overstruck in Arabic"; Balog։
[42] *Սեքուլեան, Դրամագիտական պրպտումներ, էջ* 7։
[43] Bedoukian, "Some Armenian Coins Overstruck in Arabic," *էջ* 145։
[44] *Դրամները մեծաքանակ կրկնադրոշմուած են նոյնիսկ հին դարերուն մէջ։ Դրամահատութեան այս թեքնիքը կկիրարկուած է Արտաշէսեան արքաներ Տիգրան Բ. Մեծի (Ք. ա. 95-56) եւ Արտաւազդ Բ.ի (Ք. ա. 56-34) կողմէ։ Տիգրան Մեծի պղնձեայ դրամներուն մօտաւորապէս 15 առ հարիւրը կրկնադրոշմուած է, իսկ Արտաւազդ Բ.ի պարագային՝ 40 առ հարիւրը։ Այս ուղղութեամբ տես՝* Y. T. Nercessian and L. A. Sarian, "Overstruck and Countermarked Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia," *Armenian Numismatic Journal*, Series I, vol. XX, no. 2-3, June, 1995, *էջ* 23-62, *տախտակ* I-VI։
[45] Y. T. Nercessian, *Armenian Coins and Their Values*, *էջ* 213-216։
[46] *Տիպ* IIի *երեսին չորրորդ տողին վրայի «ալ-Դաուլա» բառը կրկնուած է։ Սա կրնայ տպագրական սխալ ըլլալ։ Ըստ ընկալեալ սովորութեան, այս բառը դրամներուն վրայ չէ կրկնուած։*
[47] *Պիտի փափաքէի յայտնել իմ խորին չնորհակալութիւնները Նիւ Եորքի Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութեան Իսլամական Դրամներու Բաժնի Հոգաւարար* (Curator) *Դոկտ. Մայքըլ Բէյթին* (Michael L. Bates)՝ *արաբատառ խորագրութեանց անգլերէն բառացի թարգմանութիւնները ժամանակակից հոգեբանութեամբ պատրաստելուն համար։*

CILICIAN ARMENIAN COINS OVERSTRUCK IN ARABIC
(Summary)

YEGHIA NERSESSIAN

The classification of Cilician Armenian coins overstruck in Arabic is as follows:

1, 2. Levon I (1198-1219) silver *drams* were overstruck by the Seljuq Sultan Kaikhusrew III (1265-1282) in Lu'lu'a, which was an Armenian territory up to 1219.

3. Hetoum-Kaikhusrew's (1242) bilingual silver *dram* is countermarked *Allah*.

4. Hetoum II's (1289-1305) copper *kartez* was overstruck by the Mamlūk Sultan al-Ashraf Melik, attributed by Fr. A.. Sekoulian.

5. Hetoum II's, copper *kartez* was overstruck by a Seljuq ruler. The coin lacks the sultan's name. A comparison with a Seljuq coin catalogue proved that the epigraphy is very similar to the inscription of the coins of the Seljuq Sultan Mas'ūd II (1282-1305). Furthermore, the inscribed Arabic legend on Hetoum's *kartez* is part of Mas'ūd's complete coin die.

6, 7. Levon III (1301-1307); Nos. 8, 9. Oshin (1308-1320); and Nos. 10, 11. Levon IV (1320-1342) silver *tagvorins* were overstruck by the Egyptian Mamlūk Sultan al-Nāsir Muhammad (1293-1341).

12. Levon IV's silver *tagvorin* was countermarked on lion's head with a six-pointed star within a circle and a dot within the star. It can be assigned to an anonymous ruler contemporary of al-Nāsir Muhammad or al-Ashraf Nasir al-Din Sha'ban II.

13. Levon IV's, silver *tagvorin* was overstruck in Arabic twice. The second overstrike belongs to the Mamlūk Sultan al-Ashraf Nāsir al-Dīn Sha'bān II (1363-1376). The first overstrike was done by al-Nāsir Muhammad.

14. Guy's (1342-1344) silver *tagvorin* was countermarked with the Arabic inscription *al-malik* (the king). It can be assigned to an anonymous ruler contemporary of al-Ashraf Nasir al-Din Sha'bān II.

15,16. Gostandin III's (1344-1363) silver takvorins were overstruck by al-Ashraf Nasir al-Din Sha'bān.

17. Gostandin III's, silver *tagvorin* was countermarked on lion's head with a sixpointed star within a circle and a dot within the star, similar to the above No. 12, Levon IV.

18,19. Levon the Usurper's (1365-1373) silver *tagvorins* were overstruck by al-Ashraf Nasir al-Din Sha'bān.

Table 1 offers reconstructed complete Arabic overstriking inscriptions and their literal translations. Table 2 gives Arabic inscriptions overstruck on Armenian coins.

ՈՒԴԻՆԵՐԻ ԷԹՆՕ-ԵՒ ԴԱՒԱՆԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹԵԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ (ԺԹ.- Ի. ԴԴ.)

ՀՐԱՆՈՒՇ ԽԱՌԱՏԵԱՆ

Ադրբեջանի Վարդաշէնի եւ Կուտկաշէնի շրջաններում դեռեւս պահպանուած փոքրաթիւ ուդիների մասին բաւական հարուստ սկզբնական գրականութիւն եւ միաժամանակ ըստ էութեան խիստ աղքատիկ ուսումնասիրութիւններ կան։ ԺԹ. դ. եւ Ի. դ. սկզբին ուդիների վերաբերեալ ուսումնասիրութեան յատկանութիւն ունեցող գրականութեան մեծ մասն այսօր գլխաւորապէս սկզբնական աղբիւրի արժէք ունի։

Վերոյիշեալ աղբիւրները վկայում են, որ ԺԹ. դ. իրենց էթնիկական ինքնագիտակցութիւնը ակտիւ կամ պասիւ պահած ուդիներով բնակեցուած բնակավայրերը կարելի է բաժանել երեք խմբի. ուդիախօս-քրիստոնեայ, Թրքախօս-քրիստոնեայ, Թրքախօս-մահմեդական։ Առաջինը վերաբերւում է գլխաւորապէս Վարդաշէնի[1] գիւղաքաղաքին եւ Նիժ խոշոր գիւղին, որոնցից առաջինում մինչ օրս պահպանուել են վրացադաւան ուդիներ (դաւանական եզրերն օգտագործւում են ուդիական ընկալման մոդէլով), Նիժում՝ հայադաւան ուդիներ։ Մասնաւորեցնենք, որ ուդիախօս քրիստոնեաների հայադաւան հատուածի դերը րոցական կրթութեան լեզուն եղել է հայերէնն ընդհուպ մինչեւ Ի. դ. 50ականները, իսկ վրացադաւանները ԺԹ. դ. վերջից անցան ռուսերէնով ուսուցման։ Երկրորդ դէպքը վերաբերւում է Ջօուրլու, Միրզաբէյլու, Սուլթան-Նուխի, Վարդանլու, Փադառ գիւղերին, որոնց մասին ծագումով ուդի Ղազար քահանայ Ցովսէփեանը գրում է թէ դրանք «Թրքախօս-հայադաւան» գիւղեր են[2]։ Երրորդ դէպքը, որին այս յօդուածում չենք անդրադառնայ, տարածւում է գիւղերի մի մեծ խմբի վրայ, որոնց բնակչութիւնն աստիճանաբար Թրքախօս եւ մահմեդական էր դարձել ԺԸ. դարի ընթացքում, բայց ընդհուպ մինչեւ Ի. դարի սկզբները (մասնակիօրէն՝ մինչեւ այսօր) պասիւ վիճակում պահպանել էր ուդիական ծագման ինքնագիտակցութիւնը (յիշում էին, որ իրենց պապերն ուդիներ են եղել)[3]։

Այստեղ խնդիր չդնելով քննարկելու ուդիների այս կամ այն դաւանանքն ընդունելու ժամանակի հարցը, նշենք միայն, որ կրօնների եւ դրանց այս կամ այն ուղղութեան ուդիների դաւանելը հեղինակներին

հարկադրել է գործածել էթնանուններ եւ դաւանանուններ բաւական խրթին համադրումներ, որոնք իւրաքանչիւր դէպքում կոնկրէտացնելու կարիք ունեն՝ հասկանալու թէ խօսքն իրականում ու՛մ, ո՛ր ժողովրդի մասին է։ Օրինակ՝ Ցովսէփեանն «ուտիացի կին»[4], «ուտիացոց աշխարհի թրքախօս եւ ուտիախօս գիւղեր»[5] հազուադէպ անուանումներին առընթեր, չատ յաճախ օգտագործում է «ուտիացի հայ»[6], «ուտիախօս եւ թրքախօս հայ կանայք»[7], «ուտիացոց աշխարհի հայ ժողովուրդ»[8], «ուտիացի հայ համայնք»[9], «քրիստոնեայ եւ թրքացած հայեր»[10] եւ այլ արտայայտութիւններ։ Ցովսէփեանն, անշուշտ, ուդիներին հայերի հետ չի չփոթում. վերջիններիս վերաբերեալ նա գրում է. «Ուտիացոց աշխարհում կան մօտաւորապէս 3000 տուն հայ ընտանիքներ, որոնք գաղթել են զանազան ժամանակներում Արցախի, Խոյի, Թեհրանի եւ Սպահանի կողմերից, որոնք խօսում են իրենց հետ բերած հայ բարբառներով եւ որոնք տեղացիներից կոչւում են սարեցի հայեր (դաղլը էրմանի)։ Սարեցի հայերը բնակւում են Նուխու հարաւային կողմերի լեռների սարահարթերի եւ բլուրների վրայ»[11]։

Աւելի վաղ չրջանի հաղորդումները հնարաւորութիւն են տալիս նկատելու, որ ուդի-հայ էթնանուններն զուգահեռութիւնը, երբեմն էլ՝ մէկը միւսով փոխարինելն, ուդիական էթնիկ զանգուածի չրջանակներում ունի իր աւանդոյթը։ Այսպէս, ԺԹ. դ. 70ականներին Նուխու գաւառի պետական բնակավայրերի բնակչութեան տնտեսական կենցաղը հետազօտող Ա. Արասխանեանցը մասնաւորապէս գրում է. «Նուխու գաւառի հայ լուսաւորչական բնակչութիւնը ծագմամբ, լեզուով եւ պատմական ճակատագրերով միասեռ չէ։ Գաւառի բնիկ հայեր հանդիսանում են ինքնատիպ լեզուով խօսող ուդիները։ Նրանք զբաղեցնում են Նիժ եւ Վարդաշէն գիւղերը։ Ուդիերէնն այլեւս ոչ մի տեղ չի հանդիպում։ Որոշ գիւղերում հայերը փոխառել են թաթարերէնը, որով բացատրւում են մայրենի լեզուի հետ միասին։ Այսպիսի հայեր ապրում են Սուլթան-Նուխի, Ջօուղլու-հայկական, Միրզաբէյլու, Վարդանլու, Մալըխ, Ենգիքենդ գիւղերում»[12]։ Կասկած չի կարող լինել, որ խօսքն ուդիների մասին է՝ չնայած հեղինակը նրանց կոչում է «հայեր»։ Բուն հայերի մասին Արասխանեանցի յիշեալ տեքստի շարունակութեան մէջ ասւում է. «բացառապէս հայերէնով խօսում են լեռնային հայկական գիւղերի եւ Ջաֆարաբադ-Խոյ, Ճալէթ, Ալեար եւ Փաղառ գիւղերի բնակիչները։ Լեռնային հայկական գիւղերի բնակիչները, ինչպէս նաեւ ալեարցիները, ճալէթցիները եւ Ջաֆարաբադի հայերը եկել են այստեղ Ղարաբաղից, մասամբ՝ պարսկական Խոյ գաւառից»[13]։

Հեղինակը երբեմն՝ ուդիներ, երբեմն՝ հայեր է կոչում նոյնիսկ Վարդաշէնի եւ Նիժի բնակչութեանը։ Այսպէս, վերոյիշեալ աշխատան-

քի էջ 19, 97, 107ում այս բնակավայրերում բնակչութիւնը վաւերացում է որպէս ուդիներ, իսկ նոյն էջ 19ում Արասխանեանցը գրում է. «Խառը կազմ ունեցող գիւղերից միայն երկուսում՝ Վարդանլուում եւ Փադառում հայերը[14] փոքրամասնութիւն են, միւսներում՝ մեծամասնութիւնը։ Այսպէս, Նիժում նրանք կազմում են բնակչութեան աւելի քան 9/10ը, Սուլթան-Նուխիում՝ 6/7ը, Վարդաշէնում՝ 2/3ը»։ Քիչ յետոյ, հեղինակն աւելացնում է. «Նուխու գաւառի ...հայ լուսաւորչականները ...պատկանում են ուդիական ցեղի բնակիչների կազմին»[15]։ Այսպիսով հեղինակի յիշատակած գիւղերը, անկասկած, ուդիական են։

Նոյն՝ 1870ականներին, Թիֆլիսի Մշակ թերթն իր ընթերցողներին յայտնում է. «այս գիւղը (Վարդաշէնը - Հ.Խ.) կազմուած է հայերից (որոնք գլխաւորապէս ուդիերէն են խօսում), վրացիներից, թաթարներից եւ հրեաներից... չնայելով, որ նրանք գրեթէ ամէնքը խօսում են հայերէն, բայց ուդիերէնը նրանց մօտ աւելի տարածուած լեզու է եւ դրանով խօսում են մինչեւ անգամ չատ վրացիներ եւ հրեաներ»[16]։

Ժ.դ. վրացադաւան ուդիներ կային միայն Վարդաշէնում։ Արասխանեանցը մասնաւորապէս վկայում է. «Նուխու գաւառում ուդեփառներ հանդիպում են միայն մէկ գիւղում՝ Վարդաշէնում։ Նրանք, հայ լուսաւորչականների նման, պատկանում են ուդիական ցեղին։ Գաւառում ուդեփառ ուդիները յայտնի են «գիւրջի», այսինքն վրացի անուամբ։ Խօսում են ուդիերէն եւ ամէն ինչով նման են հայ լուսաւորչականներին, որոնց հետ ապրում են խառը, առանձին թաղամաս չկազմելով։ Սակայն իրենց ներքին կառուցուածքում նրանք առանձին համայնք են կազմում, ճիշդ այնպէս, ինչպէս հայ լուսաւորչականները եւ սուննիները»[17]։

«Օրթոդոքս ուտիներն իրենց ուտի գիւրջի (վրացի ուտի) են անւանում»,- հաւաստում է նաեւ ազգագրագէտ Երուանդ Լալայեանը[18]։ Ուդիների այս խումբը վրացիներ են անուանում նաեւ Ս. Ջալալեանցը[19], Աղբիւրի[20], Մշակի[21] հեղինակները։ «Վրացիներ» ցեղանունն այստեղ, ինչպէս յաճախ «հայ»ն՝ ուդիների վերաբեմամբ, էթնիկ բովանդակութիւն չունի։ Այն տարածւում է Վարդաշէնի վրացադաւան ուդիների վրայ։

Ուդիները, սակայն, իրենց ներքին յարաբերութիւններում երբեք չեն գործածել ո՛չ «հայ», ո՛չ «վրացի» եւ ո՛չ «գիւրջի» ցեղանունները։ Ի.դ. սկզբին Լալայեանը վկայում է, որ ուդիախօս հայադաւան Նիժ եւ Վարդաշէն գիւղաքաղաքների բնակիչներն իրենք իրենց կոչում էին «ուտի» կամ «քչտոն» եւ միայն օտարներին ներկայանալիս՝ «հայ» կամ «էրմանի»[22]։ Ջնայած «քչտոն» բառը նշանակում էր քրիստոնեայ, բայց կիրառւում էր ոչ թէ ընդհանրապէս քրիստոնեաների նկատմամբ, այլ միայն հայադաւանների՝ տարածուելով նաեւ հայերի վրայ։

Ուշագրաւ է, որ վրացադաւան ուդիներն իրենք իրենց քչտոն չէին կոչում[23]. նրանք գտնում էին, որ «քչտոնը» միայն «հայ ուդիներն» են եւ հայերը։

Ե՛ւ Նիժում, ե՛ւ Վարդաշէնում «ուդի», «քչտոն» ինքնանուանումների կողքին գործածւում էր նաեւ «նէոյչի» կամ «նոյչի» բառը[24], որ ուդիերէնում նշանակում է «սարուկ, գերի, անազատ մարդ»[25]։

Քչտոնից զատ, ուդիները հայերին կոչում էին նաեւ «հայ», «արմի», «արմէին», բայց ո՛չ երբեք՝ «ուդի» կամ «նէոյչի», եւ միշտ գիտակցում էին իրենց առանձնութիւնը նրանցից։ Մակար եպս. Բարխուդարեանը շատ լաւ է գիտակցել այդ երեւոյթը՝ սովորաբար նրանց վերաբերեալ գրելով «հայադաւան», «բնիկ», «ազգաւ ուտի»՝ խուսափելով «հայեր» կոչելուց։ Յովսէփեանի «ուտիացի հայ», «ուտիացոց աշխարհի թրքախօս եւ ուտիախօս հայեր», «ուտիացոց աշխարհի հայ ընտանիքներ» եւ այլ արտայայտութիւնները[26] ո՛չ թէ աշխարհագրական ընկալումներ ունեն, այլ էթնիկ երանգ։ Նրանք ո՛չ թէ հայեր են ընդհանրապէս, այլ՝ ուտիացի հայեր են,- պետք է հասկանալ՝ ուդիներ են, բայց հայադաւան։

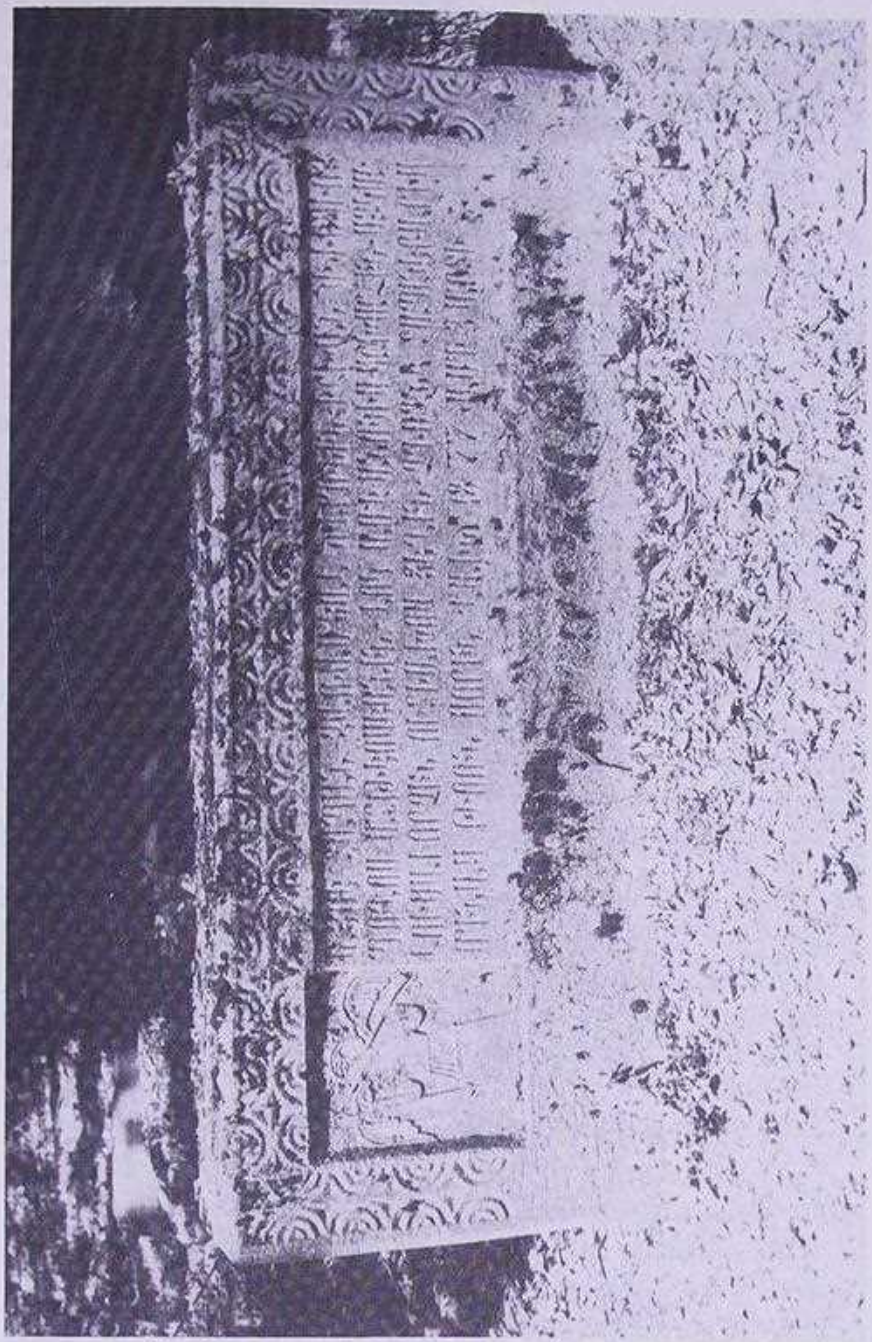
Էթնիկ պատկանելութիւնն ըստ դաւանանքի որոշելու այսրկովկասեան միջնադարեան աւանդոյթը շարունակւում էր։

Սակայն այստեղ մի նուրբ պահ կայ։ երեւոյթների ընկալման ուդիական մոդէլում հայադաւան ամբողջութիւնը, ուդիերէն ասուած՝ «քչտոն» խումբը, ո՛չ թէ դաւանական, այլ՝ էթնիկ ընկալում է։ Նիժ գիւղի Դալլաքլու թաղի գերեզմանոցի տապանաքարերից մէկի արձանագրութիւնը յայտնում է.

1. ԱՑՍ Է ՏԱՊԱՆ ԶԱՌԱՄԵԱԼ ԾԵՐՈՒՆԻՆ ԻՇԽԱՆ ՆԻԺԵՑԻՈՑ ՊՈՂՈՍ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆԻՆ. ԼՈԿ ԱՎԱՐ ԱՆՈՒՆԻՍ ԱՇԽԱՐՀԻՆ. ԱՋԿԱՀ ՀՈՒՍԱՀՈՐՋԻՆ ՈՒՏԻԱԽՈՍ ՑԵՂԻՆ. ԶԳՈՂՆ Է ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻՍ ՄԻՆԱՍ ԹՈՒՆ ՍՈՐԻՆ. ՎԱԽՃ 1877 ԱՄԻ 3 ՄԱՐՏԻ

Արձանագրութեան «ԱՋԿԱՀ ՀՈՒՍԱՀՈՐՋԻՆ ՈՒՏԻԱԽՈՍ ՑԵՂԻՆ»ը ցոյց է տալիս ամբողջի մասը։ Ընդ որում «ԱՋԿԱՀ»ը պատահական չէ. դա «լուսաւորչական»ի էթնիկ ընկալումն է։ Որ ուդիներին յայտնի էր այդ բառի զուտ կրօնական իմաստը՝ կասկած չի յարուցում։ Բազմաթիւ են նաեւ զուտ դաւանանքային պատկանելութիւնն ընդգծող արձանագրութիւնները, ինչպէս՝

2. ԱՑՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆԻԺ ԳԻՒՂԱՑԻ ՊԱՂՏԱՍԱՐ ՊՈՂՈՍ ԵԱՆ ԴԱՒԼԱՔԵՆՑ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻՍ ԶԳՈՂՆ ԷՐ ԻՐ ՈՐԴԻ ՍԱՐԳԻՍՆ Ի ՀԱՑՈՑ ՏԱՀԱՆՈՒԹԵՆԵՆ ՀՈՒՍԱ ԽՈՐՋԱԿԱՆ ՈՐՆ ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ Է 1881 ԱՄԻ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 15 ԻՆ

Նիժի Դալլաքլու. Թաղի գերեզմանոցի տապանաքար

«ՀԱՑՈՑ ՏԱՒԱՆՈՒԹԵՆԵՆ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԱԿԱՆ»ը խապխս տարբերւում է նախորդ արձանագրութեան «ԱՋԿԱՎ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻՆ ՈՒՏԻԱԽՈՍ ՅԵՂԻՆ»ից։ Երկրորդ արձանագրութիւնն ուղղակիօրէն մատնանշում է դաւանական պատկանելութիւնը։

Երեւոյթը կարելի է մասնաւորեցնել հետեւեալ կերպ. կայ հայոց լուսաւորչական դաւանանք. դա միաւորի կրօնական ընկալումն է։ Ցաջորդ մակարդակն այն գիտակցութիւնն է, որ այդ դաւանանքին պատկանում է «քչտոն» ամբողջութիւնը. դա միաւորի էթնիկ ընկալումն է։ Քչտոնը՝ «մենք ենք» եւ այդ «մենք»ի մէջ «ուղի»ն կամ «նէոյչի»ն մի մասն է։ Եթէ որեւէ այլ էթնիկ միաւոր հետեւի լուսաւորչական դաւանանքին, նա, ճիշդ է, կը լինի «հայադաւան», բայց «քչտոն» չի լինի։ «Քչտոն» միաւորի միւս, աւելի մեծ խումբը հայերն են։ Քչտոնի «ուղի» կամ «նէոյչի» եւ «հայեր» խմբերը միմեանցից տարբերւում են լեզուով։

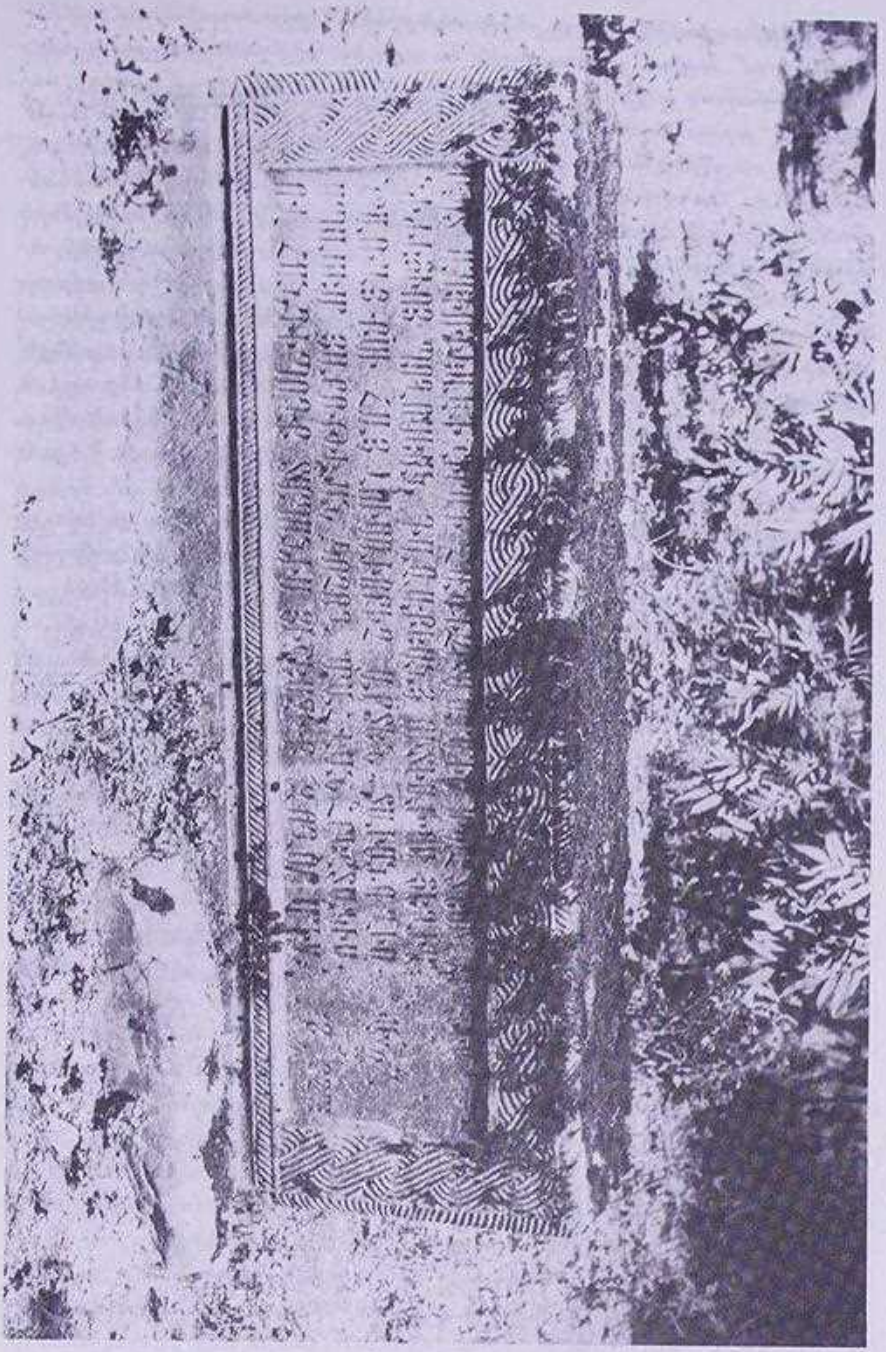
Այս կառուցուածքը ակնառու է ուղիներին ներկայացնելու Արաս-խանեանցի այս յօդուածի սկզբում կատարուած մէջբերումից[27]։ Այս երեւոյթն արտացոլուած է նաեւ տապանաքարային արձանագրութիւններում։ Օրինակ, Նիժի Դարամահլի գերեզմանոցի տապանագրերից մէկը հաղորդում է.

3. *ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԵԱԼ Ի ՇԻՐՄԻ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ՄԱՀՏԵՍԻ ԱԻԱՆԻՍ*
ՆԻԺԵՑԻՈՑ ՊՈՂՈՍԵԱՆ ԴԱԼԼԱՔԵԱՆՑ ՈՒՏԻԱԽՈՍ ՅԵՂԻՍ
ԾԱՌԱԶ ՔՍԻ ՀԱՑ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ԱՐՏԵՂ ՏԱՒԱՆՈՂԻՍ ՎԽՃԼ
ՄՊԱՍԵՄ ՑԱՐՈՒԹԻԱՆ ԿՈՉՈՂ ՄԱՀՎԱՆ ՀՐԵՇՏԱԿԻՍ
ՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂՔ ՏԱՊԱՆԻՍ ՑԻՇԵՍՉԻՔ ՉՈՂՈՐՄԻՍ 18[?]4 92 *ԱՄԻ*

Նիժի Ս. Աստուածածին եկեղեցու բակում.

4. *ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՎԱՂԱԹԱՌԱՄ ՄԱՐՄԻՆ*
ՑԱՉԳԵ ՈՒՏԻԱԽՈՍ ԳԱԼՈՒՍՏ ՈՐՍԿԱՆԻՆ
ՈՐ ԷՐ ՈՐԴԻ ՇԻՐՎԱՆԵԱՆՑ ՏՐ ՄԵԼՔՈՒՄԻՆ
ՀԱՆԴԻՊՈՂՔՆ ՆՄԱ ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԱՍՑԻՆ
ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ 1877 *Թ ԱՊՐԻԼԻ* 25 *ԻՆ*
ՈՐՊԵՍ ԾԱՂԻԿ 25 *ԱՄԵԱՑ ՀԱՍԱԿԻՆ*

5. *ԱՑՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱՋԱՆԵԱՆԻՍ*
ԻՇԽԱՆ ՆԻԺԵՑԻՈՑ ՈՒՏԻԱԽՈՍ ՅԵՂԻՍ
ԱՋԳԻՒ ՀԱՑ ԴԱՒԱՆՈՂ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻՍ
ԳԹԱՑ ՉԻՍ ՏՐ ՍՏԵՂՉՈՂ ԱՄԵՆԻՍ

Նիժի Դարամահլի թաղի գերեզմանոցի տապանաքար

Արձանագրութիւնների բերուած օրինակներից առաջինում եւ հինգերորդում՝ ազկաւ լուսավորչին եւ ազգաւ հայ դաւանող լուսաւորչիս, ուտիախաօս ցեղին եւ ուտիախաօս ցեղիս, չորրորդում՝ յազգէ ուտիախաօս արտայայտութիւններն ակնյայտօրէն վկայում են, որ նախ՝ «յազգէ» տերմինը հաւասարազօր պիտի լինէր ինչպէս դաւանութեան, այնպէս էլ «ուտի» էթնիկ տերմինի իմաստի ընկալման շրջանակներում: Երկրորդ, եւ տուեալ դէպքում ըստ իս չատ կարեւոր, նեղ էթնիկ միաւորը (ցեղը, ազգը) մատնանշւում է լեզուական պատկանելութեան առումով՝ «ուտիախաօս»: Հակադրութիւնը դաւանական ամբողջութեան (ուղիական ընկալմամբ՝ «քչտոն» էթնիկ ամբողջութեան) շրջանակներում բացառապէս լեզուական մակարդակի է, այսինքն՝ կան հայեր ընդհանրապէս (նոյնն է՝ կան «քչտոններ» ընդհանրապէս), որոնց մի մասը, ճիշդ է՝ փոքր մասը, «ուտիախաօսներն» են, իսկ միւս, աւելի մեծ մասը՝ «հայախաօսները» (համմտ.՝ «գիւղը կազմուած է հայերից, որոնք գլխաւորապէս ուղիերէն են խօսում»):

Անչուշտ, «ուտի» տերմինը գործածական էր նաեւ առանց լեզուական կամ դաւանական պատկանելութեան ընդգծման: Նիժի Ղոժաբայլի թաղի եկեղեցու բակի տապանաքարերից մէկում կարդում ենք.

6. *Ի ՅԱՑՍ ՏԱՊԱՆ ԿԱՑ Ի ԹԱԳՈՒՍՏ*
ԻՇԽԱՆՆ ՈՒՏՒԱՆՈՒՆ ԳԱԼՈՒՍՏ
ՈՐ Ի [է?] ՇԻՆՈՂ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑՍ
ԱՍՏ ՓՈԽԵՑԱՒ ԱՌ ՏՐ ՅՍ
ՍԱ Է ՈՐԴԻ ՊԵՏՐՈՍ ԴՊՐԻՆ
ԱՐԵԱՄԲ ՆԵՐԿԵԱԼ ՆԱՀԱՏԱԿԻՆ
ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ԱՑՍՄ ՇԻՐՄԻ ԱՍԷՔ ԱՄԱ ՏՐՆ
ՈՂՈՐՄԻ 1872

Նոյն եկեղեցու մուտքից ձախ փորագրուած է դրա շինարարութեանը դրամ յատկացուցած Խաչատուր Եղիազարեանին նուիրուած արձանագրութիւնը.

7. *ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ*
ԽԱՉԱՏՈՒՐ
ԻՇԽԱՆՆ ՈՒՏՒԻ
ՑԵՐԿԱՆ ՑԻՒՐ
Ի ՇԻՆՈՒԹԻՆ
ՏԱՃԱՐԻՍ
ԵՏ ՀԻՆԳՀԱՐՒԻՒ
ՌՈՒԲԼԻՍ

Գիւղի Դարամահլա թաղի գերեզմանոցի տապանաքարերից մէկի վրայ էլ փորագրուած է.

8. *ԱՑՄ ՏԱՊԱՆԻ ԱՆՓՈՓԵԱԼ ԴՆԻ ՄԱՐՄԻՆ*
ՈՒՏՄԱԶՔ ՍԱՆՏՈՒԽՏԻ ԵՆԿՒԲԱՐԵԱՆՑ ԵՒ ՈՐՔ
ԿԻՆՆ ՊՕՂՕՍԻ ՔԱՐԱՄԵԱՆՑԻ ԴԱՒԼԱՔԵԱՆՑ
ՈՎ ՈՐ ՀԱՆԴԻՊԻ ԱՄ ՈՂՈՐՄԵԱ ՑԻՇԻ Վ Թ 18 1/01 96

Ուշագրաւ են տերմինների ընկալման բոլոր մակարդակները: Բնական է, որ «ուտի» տերմինի նախնական, ցեղանուանում արտայայտող իմաստը պիտի դրսեւորուէր: Սակայն կարեւոր է ուշադրութիւն դարձնել քաղաքական, մշակութային, էթնիկ պատմութեան ընթացքում եզրի ստացած երանգային ընկալումներին: Ի դէպ, թիւ 6 արձանագրութեան մէջ յիշատակուող Գալուստ անունով «ուտի իշխան»ի վերաբերեալ Ակռաւոտի 1869ի հաղորդումներից մէկում, ուր խօսքը վերաբերում է «Նուխեւոյ» գաւառի ...տեղական հարստահարեալ խղճալի Հայ ժողովրդոց» մասին, գրուած է. «Նուխեւոյ գաւառի մէջ, Նիժ ասացեալ գիւղում Ուտիաբարբառ ազգասէր Գալուստ Իւզբաշին իւր հայրենի հետոց ընթացակից լինելով, ցոյց տուաւ նորեբումս իւր ջերմեռանդութեան գովելի պտուղը, կանգնելով իւր սեպհականութիւնից մի գմբեթաձեւ փառաւոր կոփածոյ քարամբք եկեղեցի»[28]: Այստեղ եւս վերը յիշուած երեւոյթի դրսեւորումն է՝ հայ ժողովրդի «ուտիաբարբառ» գաւակներից մէկը:

Ակնյայտ է, որ ուդիերէն խօսելու երեւոյթը ուդիների ուդիական էթնօպատականելութեան ուղղակի վկայութիւնն էր: Եթէ հայերէնը համատարած գործածական լեզու լինէր ուդիների միջավայրում, այս երեւոյթն, անշուշտ, չէր լինի: Որ Թրքախօսութեան չանցած ուդիների կենցաղային լեզուն շարունակում էր մնալ ուդիերէնը, ի թիւս վերոյիշեալ վկայութիւնների, կարելի է բերել եւս մէկը: 1869ին Ակռաւոտի թղթակիցներից մէկը յայտնում է. «քաջածանօթ է ամեն ընթերցասիրաց՝ թէ Նուխի՝ որքան գաւառներու է բաժանուում, այնքան տարբեր խօսակցութեան. եւ գլխաւորապէս իրրեւ մի նշանաւոր՝ ամեն լեզուներէ որոշ, եւ սակաւուց ծանօթ Ուտիական ասացեալ բարբառը՝ որ եւ երկու կամ երեք գիւղ սովորաբար իրանց մէջ այդ լեզուն են գործածում, եւ ինչպէս մի սրբագան նչխար հնութեան անկորուստ պահած են մինչեւ ցայսօր, նոյն լեզուաւ դաստիարակելով իրանց որդիքը»[29]: Ուշագրաւ է, որ Յովսէփեանի բազմիցս յիշատակուած «ուտիախօս եւ Թրքախօս գիւղեր», «ուտիախօս-Հայադաւան», «Նիժի ուտիախօս բնակիչներ», «Թրքախօս Հայադաւան», «ուտիացոց աշխարհի Թրքախօս եւ ուտիախօս հայեր» լեզուական բնորոշումների կողքին ո՛չ մի անգամ չի հանդիպում «Հայախօս ուտիներ» արտայայտութիւնը: Մօտ հարիւր

էջանոց աշխատանքում միայն երկու տեղ՝ էջ 34 եւ 38ում հանդիպում է «հայախօս» բառը։ Էջ 38ում այն կիրառւում է «սարեցի», «եկուոր»՝ իրապէս հայկական էթնիկ միաւորի վերաբերմամբ՝ հակադրելու «ուտիախօս հայերին»։ Միւս դէպքին կ՝անդրադառնանք ստորեւ։

Իսկապէս, ունենք բազում վկայութիւններ, որ ԺԹ. դ. եւ նոյնիսկ Ի. դ. սկզբին դպրոցական կրթութիւն չստացած ուղիները հայերէն ամենեւին չեն իմացել։ Նիժի հայկական դպրոցում երկու տարի սովորած առաջին ուղի կինը, որի հայրը նոյն դպրոցի ուսուցիչն էր, գրում է. «Առաջին տարում գրագիտութիւն չէին սովորեցնում, այլ միայն հայերէն խօսել էին սովորեցնում, որովհետեւ երեխաները դպրոց գնալիս հայերէն չէին իմանում, իսկ երկրորդ տարուայ սկզբին սկսում էին գրագիտութիւն սովորեցնել հայերէն, բայց որովհետեւ երեխաները տանը ոչ մի խօսք հայերէն չէին լսում, դպրոցում սովորածն էլ յաճախ մոռանում էին»[30]։ 1880ականներին Նիժում որպէս ուսուցիչ աշխատած Սարգիս Քամալեանի վկայութեամբ նոյնպէս գիւղում հայերէն չատ քչերը գիտէին։

Նրա համար որպէս թարգմանիչ հանդէս էր գալիս դպրոցի հոգաբարձուներից մէկը՝ Ճոտանանց նշանաւոր տոհմից Թոմա Եուզբաշին՝ «գրագէտ, լաւ հայախօս»[31]։ Սակայն այս տոհմը Նիժի առաւել աչքի ընկած գերդաստաններից էր։ Ենգիբար Ճոտանեանի միջոցներով էր կառուցուել Դարամահլա թաղի Սրբ. Եղիշէի եկեղեցին, որ Նիժում յայտնի է Ջոտարիքիլիսա՝ Ճոտանեանների եկեղեցի անուամբ, որի բակում էլ գտնուում է Ենգիբարի տապանաքարն՝ արձանագրութեամբ։ 1867ին այս տոհմից սերող Խաչատուր Ճոտանեանցը՝ չորս այլ պատանիների հետ, մեկնում է Էջմիածին, որպէսզի «սովորի մայրենի հայերէն լեզուն եւ վերադառնալով՝ քահանայ լինի»[32]։ Այս ընտանիքի գրագիտութիւնը եւ հայերէնի իմացութիւնն աւելի բացառութիւններից, քան թէ օրինաչափութեան վկայութիւն է։

Նիժի ծխական դպրոցը սկսել է գործել 1865ին, որ հաւաստւում է 1870ին Արարատի մի հաղորդմամբ[33]։ Ջնայած Նուխու փոխանորդ Արիստակէս վարդապետը յայտնում է, որ աշակերտները բաւական առաջադիմել են, ուսանում են ընթերցանութիւն, թուաբանութիւն, վայելչագրութիւն, երգեցողութիւն եւ կրօնագիտութիւն[34] եւ չնայած դպրոցում գրագիտութիւն ստացած չատ տղաներ «գնացին իրենց ուսումը շարունակելու զանազան քաղաքներում՝ Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանում, Շուշու թեմական դպրոցում, Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցում եւ զանազան գիմնազիաներում»[35], այնուամենայնիւ հայերէնը գիւղի մասչտաբով այնքան չտարածուեց, որ Ի. դ. սկզբին Նիժում ուսուցիչ աշխատած Մ. Իսրայէլեանն իր աշակերտների ծնողների հետ ստիպուած էր ադրբեջաներէն խօսել։ Բնականաբար հայերէն

ամենեւին չգիտէին ԺԹ. դ. դեռեւս թէպէտ հայադաւան, բայց վաղուց Թրքախօս ուղիական գիւղերում։

Վիճակը փոքր ինչ այլ էր համեմատաբար քաղաքակիրթ ու բազմազգ Վարդաշէնում, ուր ապրում էին նաեւ բաւականաչափ հայեր։ Վարդաշէնցի վրացադաւան ուղի Մ. Բեժանովը վկայում է, որ գիւղաքաղաքի բնակչութիւնը բաղկացած էր ուղղադաւան եւ լուսաւորչական ուղիներից, հայերից, թաթարներից եւ հրեաներից։ «Ուղղադաւան եւ լուսաւորչական ուղիներն իրար հետ խօսում են ուղիերէն»,- աւելացնում է հեղինակը[38]։ 1860ից Վարդաշէնում եղել են ուսումնարան ու ծխական հայկական դպրոց՝ ուղիների եւ հայերի համար։

Բոլոր պայմաններն առկայ էին Վարդաշէնում ուղիների բազմալեզուութեան համար։ Կային հարեւանութեամբ ապրող հայեր, կար հայկական դպրոց, եկեղեցի, ուր ժամերգութեան լեզուն հայերէնն էր, եւ Վարդաշէնի ուղիների մէջ սկսեց տարածուել հայերէնը։ Կային հարեւանութեամբ ապրող «թաթարներ»։ Թաթարերէնը շրջատարածքի հիմնական հաղորդակցութեան լեզուն էր, եւ Վարդաշէնի ուղիների մէջ սկսեց տարածուել նաեւ այդ լեզուն։

Ի. դ. սկզբի Վարդաշէնի լեզուական վիճակը փայլուն է բնութագրել Ա. Դիրը. «Վարդաշէնում հանդիպում են նաեւ (ուղիներից բացի - Հ.Խ.) հայեր, թաթարներ, պարսկական հրեաներ եւ մէքանի լեզգիներ։ Բնակչութեան այդ բազմազանութիւնը խիստ դժուարացնում է ուղիերէնի ուսումնասիրութիւնը։ Վարդաշէնի գրեթէ բոլոր ուղիները իրենց մայրենի լեզուից զատ, ազատ խօսում են կամ թաթարերէն, կամ պարսկերէն, կամ հայերէն։ Ցաճախ նրանք նոյնիսկ տիրապետում են մէքանի լեզուի։ Այստեղից էլ բխում է այն հանգամանքը, որ ուղիների լեզուն ամբողջովին համեմուած է թաթարերէն, հայերէն ու պարսկերէն բառերով ու լեզուական դարձուածներով ...Ուղի երեխաները, որոնք սովորում են խօսել երկու կամ երեք լեզուներով միաժամանակ, տարբեր բարբառներն աւելի շատ են խառնում իրենց լեզուում, քան տարեցները»[37]։

Վարդաշէնում հայերէնի տարածուածութիւնը Ի. դ. սկզբին վկայում է եւ Ցովսէփեանը. «Վարդաշէնում հարիւրաւոր հայախօս եւ հայ գրաճանաչ հայեր (ուղիներ - Հ.Խ.) կան այժմս»[38]։ (Ի դէպ, սա Ցովսէփեանի կողմից «հայախօս» բառի երկրորդ գործածութիւնն է)։ Սակայն այս առանձնայատուկ վիճակը բնորոշ էր միայն Վարդաշէնին, թէեւ այս դէպքում եւս չի կարելի խօսել զուտ հայերէնի ազդեցութեան մասին։

Իսկ ընդհանուր առմամբ Նուխու եւ Ղաբալալի ուղիական միջավայրում հայերէնը տարածուած չէր։ Այն երբեւէ լայն տարածում չի էլ ունեցել եւ միայն ԺԹ. դ. երկրորդ կէսից յետոյ է որոշ դեր խաղացել

Նիժ եւ Վարդաշէն ուդիական բնակավայրերում։ Ակնյայտ է, որ ուդիական էթնոսի գլխաւոր էթնոպահպան գործառոյթն իրականացնում էր ուդիերէնը։ Այնտեղ, ուր թուրքերէնը դարձաւ հիմնական լեզու, նոյնիսկ քրիստոնեայ լինելու գիտակցութիւնն ակտիւ էթնոպատկանելութեան դեր չխաղաց։ Անկասկած սխալ է Վ. Ղուկասեանի այն պնդումը թէ «ուդիները եռալեզու են դարձել, ամենայն հաւանականութեամբ, Ժ.-ԺԱ. դդ. ոչ ուշ։ Որոշ աղբիւրներից դատելով, նրանք դեռեւս ԺԵ.-ԺԶ. դդ. ազատօրէն տիրապետել են հայերէնին եւ ադրբեջաներէնին»[39]։ Հեղինակը չի յիշատակում որեւէ աղբիւր, սակայն եթէ ենթադրենք, որ նրա համար որպէս միակ աղբիւր ծառայել է հենց ինքը՝ լեզուն, ապա այդ դէպքում եւս Ղուկասեանի բերած նիւթերն այդպիսի յայտարարութեան հիմք չեն տալիս։ Նա նշում է, որ հայերէնից ուդիերէնին են անցել որոշ պաշտամունքային եզրեր (սուրբ, տէր-տէր, եկեղեցի), ինչը միանգամայն բնական է, քանզի հայերէնը նրանց պաշտամունքի եւ ժամերգութեան լեզուն էր դարերից ի վեր։ Բառերի միւս խումբը, որ բերում է Ղուկասեանը, ընդհանրապէս միայն վերջին հարիւրամեակում կարող էր անցնել ուդիերէնին եւ կապուած է ուդիների մէջ հայկական դպրոց բացելու հետ։ Դրանք են՝ դասարան, վարժապետ, ուչանոց (ուսուցչանոց), սեղան, գիրք, տետրակ, գրչակոթ, թանաք, տող, քառակուսի (տետր), եւլն.։ Այս բառերի մի լեզուից միւսին անցնելու համար ամէնեւին էլ պարտադիր չէր, որ մատակարար լեզուն կենցաղային կիրառութիւն ունենար։ Աւելի՛ն. կարելի է չարունակել Ղուկասեանի թուարկած բառերի շարքը, օրինակ՝ տօնանունները, սակայն դրանք հիմնականում պաշտօնական յարաբերութիւնների ոլորտն են ընդգրկում եւ ո՛չ՝ լեզուական հիմնական բառապաշարը։ Նիւթերն աներկբայ վկայում են, որ չնայած հայադաւան լինելուն եւ դրանով իսկ «հայեր» անուանուելուն, Նուխու եւ Ղաբալալի ուդիները հայերէն սկսել են խօսել միայն դպրոցական կրթութիւն ստանալու չնորհիւ, եւ այն էլ՝ սոսկ այդպիսի կրթութիւն ունեցողները։

Ռուսական ցար Պետրոս Ա. Մեծին (գահակալել է 1682-1725ին) յղուած ուդիների խնդրագիրը Ղուկասեանը համարում է սահմանը, որտեղ աւարտւում է հայոց լեզուի ազդեցութիւնն ուդիների վրայ։ Ծօդուածի այդ հատուածը հնչում է այսպէս։ Պետրոս Ա.-ին ուղղուած հայերէն նամակը ստորագրել է Ղաբալալի ուդիական վեց գիւղի ներկայացուցիչ. «սակայն այժմ այդ չրջանում ուդիերէնը պահպանուել է միայն Նիժ եւ մասամբ Ջօուռլու գիւղերում։ Մնացած գիւղերում ԺԸ. դ. սկսած հայերէնի ազդեցութիւն չի դիտուում։ Այստեղ եղել է միայն երկլեզուութիւն՝ ուդիերէն եւ ադրբեջաներէն»[40]։ Այսինքն՝ եթէ ուդիերէնը պահպանուել է միայն Նիժում եւ մասամբ Ջօուռլուում, ուրեմն

հայերէնի ազդեցութիւն չի եղել։ Հեղինակի տրամաբանութեամբ հայերէնի ազդեցութեան պայմաններում ուդիերէնը պիտի պահպանուէր, եւ եթէ այն չի պահպանուել, ապա միայն հայերէնի ազդեցութեան դադարեցման պատճառով։

Ճիշդ չէ նաեւ Պետրոս Ա.-ին հայերէնով գրուած նամակի հիմամբ հայերէնի ազդեցութիւնը նոյնիսկ ԺԸ. դ. սկզբին աւարտուելու կրեանը։ Պաշտօնական գրագրութեան լեզուն ինքնին չի վկայում այդ լեզուի գործառական լայն շրջանակների մասին։

Նուխու եւ Ղաբալայի գաւառների ուդի բնակչութեան մինչեւ ԺԹ. դ. երկրորդ կէսը ոչ-հայախօս լինելու հանգամանքը վճռորոշ դեր է խաղացել ուդիների էթնօպահպանութեան խնդրում եւ, ըստ էութեան, հանդիսացել է այն գլխաւոր գործօնը, որ այսպէս կոչուած «հայ ուդիները»՝ «քչտոն»ների մի հատուածը, չի ձուլուել միւս, աւելի մեծ «քչտոն»ների (քրիստոնեաների)՝ հայկական հատուածի մէջ։ Հայադաւան ուդիներն իրենց չեն հակադրել հայերին, արտաքին աչխարհին ներկայացել են որպէս ուդիախօս հայեր, որպէս՝ ամբողջի մաս, իսկ երբեմն էլ, նայած հանգամանքին, պարզապէս՝ հայեր։ Այդպէս էր, օրինակ, Պետրոս Ա. Մեծին ուղղուած դիմումի մէջ. «Ղապալու երկրիցըս հայոց ...գիշերն հայութիւն ենք անում»։ Սակայն այս դէպքում ուդիների հայեր կոչուելու մղումը միանգամայն այլ հող պիտի ունեներ։ 1724ին ռուս արքան յայտարարել էր հայերին հովանաւորելու իր մտադրութեան մասին, եւ հայերի ճակատագիրը բաժանող ուդիները՝ որպէս հայ ներկայանալով, այդ հովանաւորութիւնից օգտուելու ամէնաճիշդ եւ ուղիղ ճանապարհն էին ընտրել՝ մանաւանդ, որ նրանք ունէին այդպիսի բարոյական իրաւունք։ Այնպէս որ այս նամակը ոչ մի կերպ չի վկայում «հայերի մէջ ուդիների ինտենսիւ ձուլման» մասին, ինչպէս կարծում է Ա. Արզումանեանը[41]։

Նիւթերը ցոյց են տալիս, որ «վրացի» անունն այն կրող ուդիների խմբի համար սոսկ արտացեղանուն է։ Վրաց դաւանանքին հետեւող ուդիներն իրենք իրենց «վրացի» են կոչել միայն ուդիական միջավայրում, չնայած նրանք այդպէս են յաճախ յորջորջուել նաեւ հայադաւան ուդիների կողմից։ Արտաքին միջավայրում նրանք իրենց կոչել են «ուդի» կամ «նէոյչի»։ Վրաց էթնիկ միջավայրի բացակայութիւնը խանգարել է վրացական մշակութային տարրերի տարածմանը, եւ մերձեցումը դիտուում է միայն քրիստոնէական ծէսի շրջանակներում եւ որոշ անձնանունների տարածման մակարդակով (ինչպէս՝ Իսիդոր, Անդրէ, Գէորգի, Իւանէ, Վասիլ, եւլն.)։ Տապանաքարային արձանագրութիւններում «վրացի» ցեղանուան (էթնօնիմի) առկայութիւնը յաջողուեց գտնել միայն երեք տեղ, սակայն նոյն ընտանիքի շրջանակներում՝ Ջոլախովների գերդաստանային խմբում։

ԱՑՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՐԴԱՇԻՆՑԻ ԿԵՕՐԿԻ
ՋՕԼԱԽՈՎԻՆ ԵՂԲՕՐ ՈՐԴԻ ՎՐԱՑԻ ՏՐ
ԱՆԴՐԷԻՆ 1857 ԻՆ ՄԱՐՏԻ 1 ԻՆ

Տապանաքարի հակառակ կողմը արձանագրութիւն չկայ։ Միւս տապանաքարը նոյն տէր Անդրէի որդուննն է.

ԱՑՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՐԴԱՇԻՆՑԻ ՎՐԱՑԻ ՎԱՍԻԼԻՆ
ՄԻԱՄՕՐ ՈՐԴԻ ՋՕԼԱԽՈՎ ՏՐ ԱՆԴՐԷԻՆ
Ի 9 ՆՆ ԱՄԱՑ ՀԱՆԴԵԱԻ Ի ՏՐՆ
Ի 6 ՑՈՒԼԻՍԻ 1856 ԱՄԻՆ ՈՎ ՀԱՆԴԻՊ
ՕՂՔ ՍՈՑՆ ԴԱՊԱՆԻ ՄԻԱԲԵՐՆ ԴՈՒՔ ՈՂՈՐ ՄԻ

Տապանաքարի հակառակ երեսին դարձեալ արձանագրութիւն չկայ։

Վերջապէս երրորդը հենց Տէր Անդրէի գերեզմանաքարն է.

ԱՑՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՐԹԱՇԻՆՑԻ ՎՐԱՑԻ ԱՆԴՐԻՒ
ՀԱՆԱՑ ՋՕԼԱԽՈՎԻՆ ՋԵՌՆԴՐԵՑԱԻ ՄԱ 1845 ԱՄԻՆ
ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ 61 ԻՆ ՄԱՐՏԻ 3 ԻՆ ՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂՔ
ՍՈՑՆ ՏԱՊԱՆԻ ՄԻԱԲԵՐԱՆ ՏՈՒՔ ՈՂՈՐՄԻ

Որոշակի է, որ այս Զոլախովն ուղիղ է։ 1852ին Վրաստանի էկզարխ Իսիդորը յանձնարարել է «Վարդաշէնցի քահան[այ] Զելոկաեւին, ուղղի, կազմել ուղիերէնի բառարան»[42]։ Իսկ որ Զելոկաեւը նոյն Անդրէ քահանայ Զոլախովն է, հաստատւում է նրա տապանաքարի մօտ գըտնուող իր կնոջ տապանաքարի արձանագրութեամբ.

Zdes pogrebena zhena sviashchen, Andreia
Cholakaeva Mapiia skunchavshaiasaia 15ogo
Avg. 1873 goda vechnaia pamiat.

(Այստեղ թաղուած է կինը քահանայ Անդրէ Զոլաքաեւի՝ Մարիան. վախճանեալ 15 Օգոստոս 1873 թուական յաւերժական յիշատակ)

Ինչ վերաբերում է արձանագրութեան մէջ «վրացի» բառի առկայութեանը, ապա դա թերեւս պայմանաւորուած էր Անդրէի ուղղափառ քահանայ լինելու հանգամանքով՝ առաւել եւս, որ բերուած տեքստերից առաջինում «վրացի» բառը դրւում է միայն Անդրէի (թաղուածի հօրեղբօր) վրայ՝ «եղբօր որդի վրացի տր Անդրէին»։

Վարդաշէնի գերեզմանոցի բոլոր երեք տապանաքարային արձանագրութիւններն առհասարակ էթնիկ կամ դաւանանքային պատկանելութեան մասին տեղեկութիւն չեն պարունակում, միայն թէ վրացադաւան ուղիների տապանաքարերին երբեմն հայերէն տեքստին զուգահեռ փորագրւում է նաեւ ռուսատառ տեքստ, ինչպէս.

մի կողմում՝

Այս տապանի տակ
Հանգչում է Շախ-
սանամ Սիլիկեան
կին Բաբա Բեկ
Սիլիկեանցի վիճն
20ն ապրիլի 1864 թ.

միւս կողմում (ռուսերէն)՝

Zdes pogrebena
Shakhsanam
Silikova supr
uga Baba Bega
umersh. 20 aprelia
1864 goda

Վարդաշէնի ինչպէս վրացադաւան, այնպէս էլ հայադաւան ուղիների տապանաքարերին «ազգ» տերմինը կիրառւում է միայն տոհմի, գերդաստանի առումով։ Օրինակ՝ վրացադաւան Սլղրեաննների տոհմական տապանաքարերից մէկի արձանագրութիւնը.

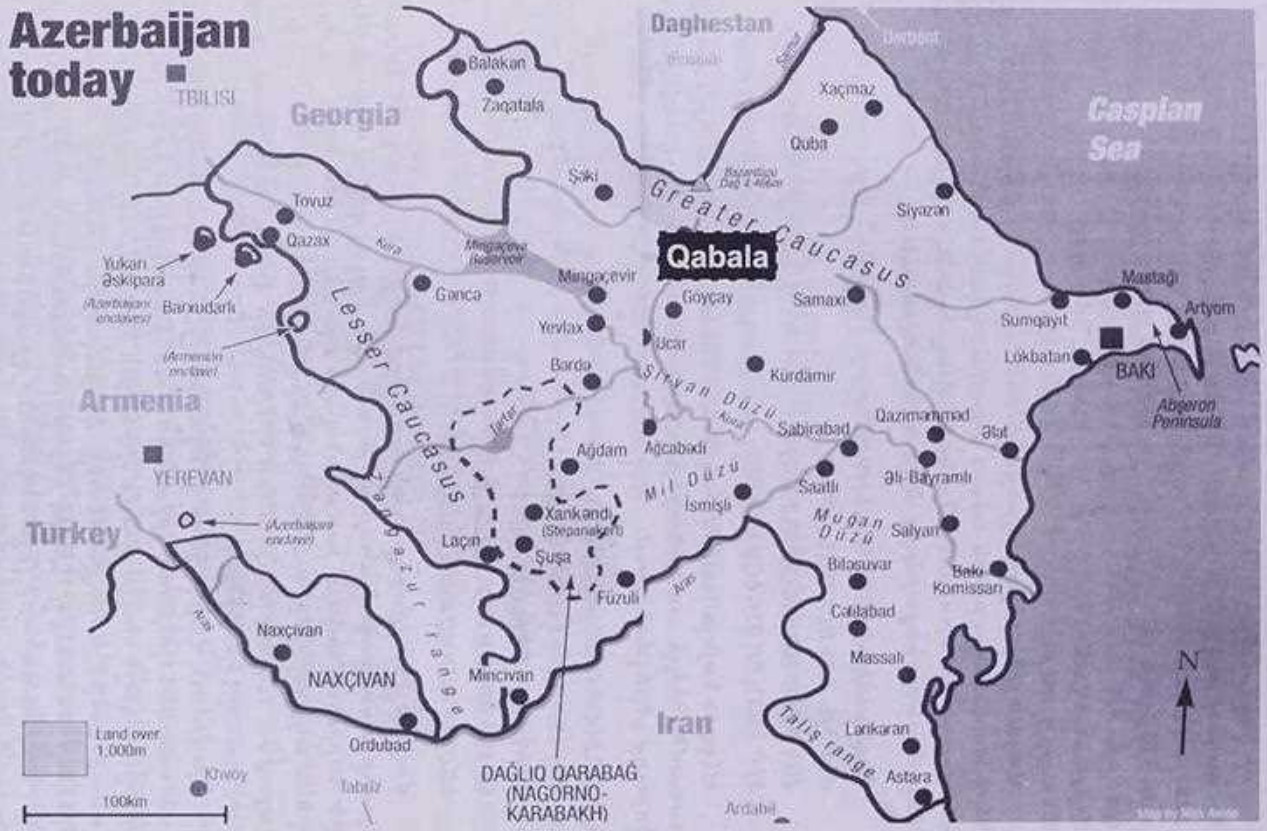
ՔԱՀԱՆԱՑԻ Է ԱՑՍ ՏԱՊԱՆ ՏԷՐ ՀԱՐ
ՈՒՔԻԻՆ ԱԶԳ ՍԼԴՐԵԱՆ ՈՐԴԻՆ ՍԱ
ՀԱԿ ՔԱՐՍ ԿԱՆԳՆԵԱՑ ՊԱՀԵՍՑԷ
ՏԷՐ ՋԱՑՆ ՈՐ ՑԻՇԵԱՑ 1868 ԱՄԻ

«Ազգը» նոյն իմաստով է օգտագործուած նաեւ լուսաւորչական Աստամեանների տապանաքարերին, օրինակ՝ Ջարաւար (Վարդա՞ն) կոչուող գերեզմանոցում.

ՑԱՆԿԵԱԻ ԲԱԼԱՖԱՆՈՒՄ ԿՆՕՋ
ՍԱՐԳՍԻ ԱԶԳԷՆ ԱՐՍՏԱՄԵԱՆՑ
ԳԻՒՂ ՎԱՐԴԱՇԷՆԻ ԱՄՓՈՓԵ
ԱԼ ՏՆԻ ՍՈՑՆ ԱՑՍ ՏԱՊԱՆԻ ՋՆ
ԵԱԼ 1818 ԱՄԻ ՎԱԽՃԱՆԸ 1860 ԱՄԻ

Վարդաշէնի վրացադաւան ուղիները վրացերէնն երբեք չեն իմացել։ Նրանց խօսակցական առօրեայ լեզուն եղել է ուղիերէնը, սակայն վերջին հարիւրամեակում բաւականաչափ տիրապետել են նաեւ հայերէնին եւ ադրբեջաներէնին։ 1896ին Վարդաշէնում բացուել է ռուսական դպրոց եւ ուղիների այս խմբի երեխաների կրթութիւնը իրականացուել է ռուսերէնի միջոցով։

Այսպիսով, Վարդաշէնի վրացադաւան ուղիները իրենց դաւանական պատկանելութեան շրջանակներում գիտակցել են իրենց ինքնութիւնը, սակայն որպէս խումբ երբեք չեն հակադրուել ուղիական ընդհանուր էթնիկ ամբողջութեանը, կենցաղա-մշակութային տարբերութիւններ չեն ունեցել, էթնիկ ինքնագիտակցութեամբ մնացել են ուղիներ։ Նուխու գաւառի շրջանակներում վրացադաւան ուղիների «գիւրջի» յորջորջելու սոսկական փաստով նրանց վրաց էթնիկ միաւորի մէջ ձուլուած համարելու Արզումանեանի միտքը որեւէ հիմք չունի.

Azerbaijan today
TBILISI
Georgia
Daghestan
Caspian Sea
Balakan
Zaqatala
Xaçmaz
Quba
Şəki
Siyazan
Tovuz
Qazax
Yukarı Əskipara
Baronodarlı
Qabala
Greater Caucasus
Mastağı
Artyom
Goyçay
Samaxi
Sumqayıt
Gəncə
Yevlax
Ucar
Lökbatan
BAKI
Abşeron Peninsula
Lesser Caucasus
Barda
Kurdamir
Armenia
Ağdam
Ağcabədi
Sabirabad
Qazıməhəmməd
Ələt
YEREVAN
Saatlı
Əli-Bayramlı
İsmişli
Xankəndi (Stepanakert)
Laçın
Şuşa
Füzuli
Salyan
Bilasuvar
Baku Komissari
Turkey
Naxçivan
Cəlilabad
NAXÇIVAN
Mincivan
Massalı
Iran
Ordubad
DAĞLIQ QARABAĞ (NAGORNO-KARABAKH)
Lənkəran
Astara
Land over 1,000m
100km
N

պարզապէս հապճեպ եզրակացութիւն է[43]: «Գիւրջի», «վրացի» անուանումներն անկասկած օգտագործւում էին հայադաւան ուղիներին հակադրելու նպատակով: Յետագայ շրջանի պատմութիւնը հաստատում է այս միտքը:

1918-1920ի ազգամիջեան բախումների ժամանակ, ի թիւս այլ քրիստոնեաների, տուժեց նաեւ ուդիների վրացադաւան հատուածը: 1922ին ուդի Զինոբի Սիլիկիչվիլու նախաձեռնութեամբ նրանց մի մասը տեղափոխուեց Վրաստան եւ հիմնեց նրա անունը կրող Զինոբիանի ուդիական գիւղը[44]: 1938ին գիւղը վերանուանվեց Օկտոմբերի: 1970ի մարդահամարի տուեալներով, այս գիւղն ունէր 5,5 հազար բնակիչ: 1975ին այստեղ աշխատել են մի խումբ ազգագրագէտներ, որոնց հաղորդման համաձայն ուդիները Վրաստանում շարունակում են պահպանել իրենց էթնիկ ինքնագիտակցութիւնը (ինքնանուանումն՝ «ուդի»), լեզուն - որը գիւղի մակարդակով օգտագործուող եւ ընտանեկան կենցաղային լեզուն է - ինչպէս նաեւ կենցաղա-մշակութային բազում ուդիական առանձնայատկութիւններ[45]: Վրաստանում ապրող ուդիների վերաբերմամբ «գիւրջի», «վրացի» անուանումներն այլեւս դադարել են գործածուել: Դաւանակիցների միջավայրում վերացել է դաւանանքն ընդգծելու անհրաժեշտութիւնը եւ առաջին պլան է մղուել էթնիկ պատկանելութիւնն ընդգծելու խնդիրը: Ուստի էթնիկապէս պահպանուելու համար մեծ նշանակութիւն է ստացել եւ այսօր էլ իրականացւում է «ուդի» կոչուելու եւ ուդիերէն խօսելու միտումը:

Բոլորովին այլ ճակատագիր ունեցան Թրքախօս-հայադաւան եւ մահմեդականութիւն որդեգրած ուդիները:

Թրքախօս-հայադաւան ուդիական գիւղերից միքանիսում բնակչութիւնը միատարը չէր: Նրանց մի մասն արդէն մահմեդականացած էր, սակայն 1880ականներին այս գիւղերի մեծ մասում հայադաւան հատուածը դեռեւս մեծամասնութիւն էր կազմում: Այդպէս էր, օրինակ, Սուլթան-Նուխիում, ուր բնակչութեան 6/7ը՝ ըստ Արասխանեանցի, հայեր (ուդիներ – Հ.Խ.) էին[46], իսկ գիւղն ունէր 121 տուն՝ 1049 շնչով[47]:

«Խառը կազմ ունեցող գիւղերից միայն երկուսում՝ Վարդանլուում եւ Փաղառում, հայերը փոքրամասնութիւն են», վկայում է Արասխանեանցը[48]: Նրա հաղորդման համաձայն, Թրքախօս-հայադաւան գիւղերից միայն Ջօուռլուում, Միրզաբէյլիում եւ Ենգիքենդում էին ապրում բացառապէս հայեր (ուդիներ)[49]: Այս տուեալները հաստատւում են նաեւ Բարխուդարեանի նիւթերով: Սուլթան-Նուխի բնակավայրի վերաբերմամբ նա գրում է. «բնակիչք բնիկ եւ Թրքախօս», Ջօուռլուի՝ «ժողովուրդն բնիկ եւ Թրքախօս», Փաղառի՝ «բնակչաց ամենամեծ մասն մահմետական», Վարդանի գիւղ՝ «մեծ մասամբ՝ մահմե-

տական»։ Այս բոլոր գիւղերում մինչեւ Ի. դ. սկիզբը գործում էր եկեղեցի։ Թրքախօս, բայց դեռեւս չմահմեդականացած հատուածն ուղիների կողմից շարունակում էր ընկալուել որպէս մի էթնիկ ամբողջութիւն։ Յովսէփեանն ուղիների կենցաղի նկարագրութեան ընթացքում նրանց չի անջատում իրարից. նրա մօտ սովորական են «Թրքախօս հայ կին», «ուտիախօս աշխարհի Թրքախօս եւ ուտիախօս գիւղեր», «ուտիացոց աշխարհի Թրքախօս եւ ուտիախօս հայեր» եւ համանման այլ արտայայտութիւնները։ Հեղինակը մասնաւորապէս ընդգծում է այդ ընդհանրութիւնը, երբ նկարագրում է «ուտիացոց աշխարհի Թրքախօս եւ ուտիախօս հայերի մէջ մինչեւ ցարդ պահպանուած հնաւանդ սքանչելի «սովորութիւնները»՝ ժողովրդական տօնակատարութիւնները, ուխտագնացութիւնները, հաւատալիքները, ժողովրդական բժշկութիւնը, փոխօգնութեան ձեւերը, եւլն.։

Այսօր կազմ ունեցող բնակավայրերը, սակայն, շատ չուտով կորցրին իրենց վերջին հայադաւան հատուածը եւ այդ գործում, անշուշտ, մեծ դեր ունէր Թրքախօս լինելու հանգամանքը։ Ի. դ. սկզբին այս գիւղերն այլեւս ներկայանում են որպէս «Թաթարական» բնակավայրեր։ Թուրքերէնի ընդհանրացման հետեւանքները մղում են ուղիների պահպանուած մնացորդներին արագօրէն կազմակերպելու հայախօսութեան տարածման գործը։ Նրանց առջեւ էր Նիժի եւ Վարդաշէնի օրինակը, ուր հայկական դպրոցների առկայութիւնը մեծ խթան էր ծառայել ուղիների էթնօպահպանութեան գործում։ Այդ բնագաւառում նախաձեռնութիւնն, անշուշտ, պատկանում էր դարձեալ Նիժին եւ Վարդաշէնին։ Ուղիների այս բնակավայրերը ԺԹ. դ. 90ականներին դիմում են էջմիածին՝ արդէն «օրիորդաց դպրոց» բացելու խնդրանքով եւ չուտով թոյլտուութիւն ստանում։ 1895ին Ախուրեանում հրապարակուել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Խրիմեանի (գահակալել է 1893-1907ին) կոնդակը, որով «արտօնի բանալ գերկուս օրիորդական դպրոցս ի Նիժս եւ Վարդաշէն»։ Ուղի մտաւորականները լաւ էին հասկանում հայերէնի դերը, ուստի պատահական չէ, որ վարդաշէնցի գեներալ-մայոր Ստեփան Բէկ-Սիլիկեանը 1912ին դիմում է էջմիածնի Սինոդին՝ իր ծախսերով «Վարդաշէն գիւղի եկեղեցու գաւթում ծխական դպրոց հիմնելու մասին»։ Այս մասին գրւում է նոյն թուի Ախուրեանում։ Նա թոյլտուութիւն է ստանում եւ մինչեւ 1916 իրականացնում իր մտադրութիւնը։ Նոյն թուին, Գէորգեան ճեմարանի վարչութիւնը յատուկ որոշում է ընդունում «ճեմարանի սաների շարքն ընդունելու վարդաշէնցի Մեխակ Մարտիրոսեանի փոքրահասակ որդուն, իբրեւ բացառութիւն՝ ի նկատի ունենալով ուտիացիներու շրջանում հայ լեզուն տարածելու սկզբունքը»[60]։

Նիժի եւ Վարդաշէնի օրինակին չուտով հետեւում են Թրքախօս-հայադաւան Միրզաբէյլու եւ Ջօուղլու գիւղերի բնակիչները։ Դեռեւս 1867ին Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Ջալալեան սրբազանի յանձնարարութեամբ այս գիւղերից ընտրել եւ ուղարկել էին «մի-մի սրամիտ, ձայնեղ եւ քաջառողջ հայ պատանիներ, որ գնան Ս. Էջմիածնի ժառանգաւորաց հոգեւոր դպրոց եւ սովորեն մայրենի հայերէն լեզուն եւ ապա վերադառնալով իրենց հայրենիք՝ քահանայ լինեն»։ Ջօուղլու գիւղից գնացած պատանին հենց Ղազար քահանայ Յովսէփեանն էր, որ յետագայում սերունդներին ժառանգեց *Ակնարկներ ուտիացի եւ մահմեդական հայերի մասին* չափազանց կարեւոր աշխատանքը[51]։

1914ին Գէորգ Ե. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը (գահակալել է 1911-1930ին) կոնդակ է հրապարակում Ղարաբաղի թեմի Սուլթան-Նուխի եւ Ջօուղլու գիւղերի եկեղեցու բակում ծխական դպրոց բացելու մասին։ Նուխու վիճակի փոխանորդ Ահարոնեան վարդապետը այդ գործն իրականացնելու համար գործուղում է Իսրայէլեանին, որին յաջողւում է հոգեբարձութեան ընտրութիւններ անցկացնել եւ ուսուցիչներ հրաւիրել գաւառի եօթ հայկական գիւղերում, այդ թւում՝ Սուլթան-Նուխի թրքախօս-ուդիական գիւղում։ Սակայն շրջատարածքի քաղաքական, տնտեսական եւ մշակութային իրադրութիւնն այլեւս չէր կարող նպաստել այդ ձեռնարկման իրականացմանը։ Շուտով, 1920ին Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից յետոյ, թրքախօս ուդիներն անցան ադրբեջաներէնով դպրոցական կրթութիւն ստանալուն։

Սակայն հայալեզուութեան անցնելուն ուղղուած վերոյիշեալ ջանքերն ու ձեռնարկումներն ապարդիւն չանցան։ Վերոյիշեալ թրքախօս բնակավայրերում որոշ չափով շարունակեց պահպանուել ուդիական էթնիկ ինքնագիտակցութիւնը։ Միրզաբէյլի, Ջօուղլու եւ Սուլթան-Նուխի բնակավայրերը միակն էին թրքախօս դարձածների մէջ, որոնք գիտակցում էին իրենց ընդհանրութիւնն ուդիական էթնիկ ամբողջութեան հետ։ 1962ին հրատարակուած *Կովկասի ժողովուրդները* ռուսերէն ամփոփող աշխատանքում մասնաւորապէս, նշւում է. «Մինչեւ հիմա Վարդաշէնի հարեւան Միրզաբէյլի, Ջօուղլու, Սուլթան-Նուխի եւ այլ գիւղերում հանդիպում են երկլեզու ադրբեջանցի-ուդիներ»[52]։ Նոյն 1962ին հրատարակած յօդուածում, հնագէտ Ս. Կազիեւը Սուլթան-Նուխի, Ջօուղլու եւ Միրզաբէյլի գիւղերի վերաբերմամբ գրում է, որ դաւանանքով հայ լուսաւորչականներ են, խօսում են ադրբեջաներէն. «՛չ մի խօսք էթնիկ պատկանելութեան մասին»[53]։

Մահմեդական ուդիները ԺԹ. դ. վերջերին այլեւս յայտնի էին որպէս «թաթարներ» կամ «մուսուլմաններ»։ Այն տնտեսական արտօնութիւնները, որոնցից օգտւում էին այլէթնիկ ծագումով մահմեդական-

ները, կրօնափոխ ուդիներին մղում էին արագօրէն մօտենալ արտօնեալ խաւին։ Ծովսեփեանը մեծ դառնութեամբ պատմում է, որ «հալից դարձած Բում գիւղի հարուստ եւ զօրաւոր թուրք բեկը ...վերջին 30-35 տարուայ ընթացքում հայ գիւղացիներին յատկացուած ահագին տարածութեամբ պետական հողերը խլեցին բռնութեամբ եւ զէնքի ուժով եւ ապա կամաց-կամաց իւրացրին ու սեփականացրին իրենց»[54]։ Հեղինակին շատ է զարմացնում այն հանգամանքը, որ «ուտիացոց աչխարհի բուն պարսիկներն ու լեռնային մահմեդականներն այն աստիճան անհաչտ ու ոխերիմ թշնամի չեն քրիստոնեաների հետ, որչափ որ հալից դարձած թուրքերը»[55]։ Նորաթուխ մահմեդականները, անշուշտ, չէին կարող իրենց տնտեսութիւնն ամրապնդել շրջատարածքի փաստական տէրերի հաշուին եւ կողոպտում էին իրենց հայրենակիցներին ու նախկին դաւանակիցներին։ Նման քաղաքականութեան իրագործման առաջին եւ անհրաժեչտ պայմանը պիտի լինէր արտօնեալ մահմեդականների զանգուածին ձուլուելը եւ ուդիների հետ իրենց երբեմնի ընդհանրութիւնը մերժելը։ Այսպիսի կողմնորոշման հետեւանքն այն եղաւ, որ շուտով նրանք դադարեցին յիչուել որպէս ուդիներ։ Ի. դարասկզբի բոլոր տեղեկատուներում որպէս ուդի յիչատակւում է բացառապէս քրիստոնեայ (լուսաւորչական ու ուղղափառ) եւ ուտիախօս հատուածը, այն է՝ Նիժի ու Վարդաչէնի ուդիները[56], կամ էլ միայն քրիստոնեայ ուդիները, ինչպէս ռուսական Մեծ հանրագիտարանի 18րդ հատորի «Ուդիներ» յօդուածում, ուր ասւում է. «փոքրաթիւ ուդիներ ապրում են Ելիզաւետպոլի նահանգում, ուղղափառ են կամ լուսաւորչական»[57]։ Մահմեդական ուդիների մասին ո՛չ մի խօսք. այդպիսիք չկան։ Դրանք արդէն, պէտք է ենթադրել, «թաթարներ» են։ Միայն Ֆ. Բրոկհաուզի եւ Ի. Եֆրոնի հանրագիտարանի բաւականին ընդարձակ «Ուդիներ» յօդուածում է յիչատակւում, որ «դեռ վերջերս ողջ Նուխու գաւառում կային ուդիերէն խօսող ծերունիներ։ Այժմ ուդիներ մնացել են միայն Ելիզաւետպոլի նահանգի 2-3 գիւղերում, հայերի, թաթարների եւ հրեաների հետ խառը»[58]։

Այսպիսով, մահմեդականացած ուդիներն արագօրէն կորցրին իրենց էթնիկ ինքնագիտակցութիւնը եւ խառնուեցին շրջատարածքի «մուսուլման», «թաթար», «թուրք» անուանումներով յայտնի ձեւաւորուող միաւորին։ Քանի որ վերջինս կազմաւորուած, ընդհանուր մշակութային աւանդոյթներ չունէր եւ բաղկացած էր տարբեր տնտեսաձեւ վարող, տարբեր ծագում ունեցող, բնիկ եւ եկուոր տարրերից, նորաթուխ մահմեդական ուդիները մշակութային մերժուածութիւն ու խորթութիւն չպիտի զգային։ Գլխաւորապէս դաւանական ու լեզուական հիմքի վրայ ձեւաւորուող էթնիկ գոյացման համար, կազմաւորման տուեալ փուլում, էթնիկական մշակոյթի կարեւորագոյն

տարբը մահմեդականութիւնն էր, որն էլ, ի դէպ, դարձաւ որոշ ժամանակ ներ- եւ արտացեղանուն (էնդո- եւ էքզօէթնօնիմ՝) «մուսուլման»՝ ելնելով էթնիկ հանրութեան գլխաւոր բնութագրիչ յատկանիշի մակարդակի։

Ընդհանրացնելով այս բաժնում դիտարկուած գործընթացները, պարզւում է, որ Նուխի եւ Ղաբալա գաւառների բնակչութիւնը տեղում յայտնի էր «հայ», «ուդի», «քչոռն», «նէոյէի», «գիւրջի», «թաթար», «թուրք» եւ այլ ցեղանուններով, ցեղանուան մակարդակի հասած՝ «հայ», «գիւրջի», «մուսուլման» դաւանանուններով, «թրքախօս», «ուդիախօս», «լեզգիախօս»՝ լեզուական կոնկրէտացումներով, «հայ-ուդի», «գիւրջի-ուդի», «թրքախօս-հայ», «հայ-մահմեդական»՝ որակումներով։

Քննարկուող սահմաններում ընթացող էթնօ-լեզուական եւ դաւանական գործընթացները, բնակչութեան խայտարղէտ կազմը, մշակութային տարբերութիւնները, էթնիկ պատկանելութեան «անորոշութիւնը» հարեւան ժողովուրդների համար առաջին պլան մղեցին աշխարհագրական անունը։ Մինչեւ վերջերս էլ Ադրբեջանի Վարդաշէնի եւ Կուտկաշէնի շրջանների բնակչութիւնը հանրապետութեան եւ Դաղստանի սահմանակից շրջաններում յայտնի էին «ղաբալացիներ» անւամբ՝ մի անուանում, որը Ղաբալայի վարչական նշանակութիւնը կորցնելուց յետոյ ձեռք բերեց որոշ առումով էթնիկական իմաստ[69]։

ՏԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Տեղանուններն անփոփոխ պահպանուել էին մինչեւ 1990ականների սկիզբը։

[2] Ղազար քահանայ Ծովսէփեան, *Ակնարկներ ուտիացի եւ մահմեդական հայերի մասին*, Թիֆլիս, 1904, էջ 11-12։

[3] Նոյն, էջ 64-65։ Նաեւ՝ Մակար եպս. Բարխուդարեան, *Աղուանից երկիր եւ դրացիք*, Երեւան, 1999, էջ 126։

[4] Ծովսէփեան, *Ակնարկներ*, էջ 18։

[5] Նոյն, էջ 33։

[6] Նոյն, էջ 15, 25, եւլն.։

[7] Նոյն, էջ 17։

[8] Նոյն, էջ 21։

[9] Նոյն, էջ 39։

[10] Նոյն, էջ 47։

[11] Նոյն, էջ 90։

[12] A. N. Araskhaniants, "Ekonomicheskii bit gosudarstvennikh krestian nukhinskogo uezda, elisavetpolskoi gubernii" (*Էլիզաւետպոլի նահանգի Նուխու գաւառի պետական գիւղացիների տնտեսական կենցաղը*), *Materiali dlia izucheniia ekonomicheskogo bita gos. krestian zakavkazskogo kraia*, 4րդ հատոր, Թիֆլիս, 1887, էջ 11, 19-20։

[13] Նոյն, էջ 20։

[14] Ակն եւ յետագայ բոլոր ընդգծումներն իմն են։
[15] Նոյն, էջ 21։
[16] «Ընտակ Վարդաշէնից», *Մշակ*, հ. 34, 29 Օգոստոսի 1874, էջ 2։
[17] Araskhaniants, "Ekonomicheskii bit", էջ 21։
[18] Երուանդ Լալայեան, *Նիժի եւ Վարդաշէնի ուդիները ազգագրական տեսակէտից*, Երեւան, 1926, էջ 6։
[19] Մ. Ջալալեանց, *Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան*, հ. Բ., Տփխիս, 1858, էջ 397։
[20] Վահէ Արաս, «Վարդաշէնի վիճարին», *Ազդակ*, 1885։
[21] «Ընտակ Վարդաշէնից», *Մշակ*, հ. 34, 29 Օգոստոսի 1874, էջ 2։
[22] Լալայեան, *Նիժի եւ Վարդաշէնի ուդիները*, էջ 6։
[23] Նոյն։
[24] Նոյն։
[25] V. K. Gukasian, *Udino-azerbaidzhansko-ruskii slovar* (*Ուդիերէն-ադրբեջաներէն-ռուսերէն բառարան*), Բաքու, 1973։
[26] Յովսէփեան, *Ակնարկներ*, էջ 15, 25, 47, 48։
[27] Տե՛ս՝ Յանօթ. թիւ 11։
[28] Յ. Մէլքոնեան, [Նամակ Նուխիից], *Արարատ*, Բ. տարի, թիւ Դ., Օգոստոս 1869, էջ 81։
[29] Նոյն։
[30] Ա. Ս. Շիրվանի, Ադր. ԽՍՀ Նիժ գիւղի ազգագրական նիւթեր, ձեռագիր, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի ազգագրութեան բաժնի արխիւ, էջ 88-89։
[31] Քամալ Սարգիս, Ուտիական Նիժ գիւղի ադաթների, տօների եւ կենցաղի մասին, ձեռագիր, Մատենադարան, էջ 56-58։
[32] Յովսէփեան, *Ակնարկներ*, էջ 4-5։
[33] Արիստակէս Վարդապետ (փոխանորդ Նուխւոյ), «Ի մէրագրութեան Արարատ ամսագրոյ», *Արարատ*, Գ. տարի, թիւ Դ., Օգոստոս 1870, էջ 141։
[34] Նոյն։
[35] Մ. Խորաչէլեան, *Էջեր ծխական դպրոցի ուսուցչի օրագրից*, ձեռագիր, պահւում է դստեր՝ Աստղիկ Խորաչէլեանի տանը, էջ 64։
[36] M. Bezhanov, "Kratkie svedeniia o sele Vartashen I ego zhiteliakh" (*Համառօտ տեղեկութիւններ Վարդաշէն գիւղի ու նրա բնակիչների վերաբերեալ*), *Sbornik materialov dlia opisaniia mestnostei i plemen Kavkaza*, (այսուհետեւ՝ *SMOMPK*), *Ժողովածու* 14, *Թիֆլիս*, 1892, էջ 215։
[37] A. M. Dirr, "Grammatika udinskogo iazika" (*ուդիական լեզուի քերականութիւն*), *SMOMPK*, *Ժողովածու* 33, *մաս* 2, *Թիֆլիս*, 1909, էջ 1-2։
[38] Յովսէփեան, *Ակնարկներ*, էջ 34։
[39] V. K. Gukasian, "K trekhiazichno udin"' (*Եռալեզու ուդիների մասին*), *Problemi dvuiazichiia I mnogoiazichiia*, *Մոսկուա*, 1972։
[40] Նոյն։
[41] A. Arzumanian, "Udini. Voprosi etnicheskoi istorii i kulturi" (*ուդիներ. էթնիկական պատմութեան ու մշակոյթի հարցեր*), *առենախօսութիւն*, 1987 (*պահւում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտում*), էջ 22։
[42] S. M. Kaziev, "Gabala makhalinin gadim tarikhindan" [*Ղաբալա բնակավայրի հին պատմութիւնից* (*ադրբեջաներէն*)], *Voprosi istorii Kavkazskoi Albanii*, Բաքու, 1962։
[43] Arzumanian, "Udini", էջ 21-22։

[44] D. K. Karbelashvili, "K fonetike udinskogo iazika" (*ուդիական լեզուի հնչիւնաբանութեան մասին*), *Iazik i mishlenie*, 3-4, *Մոսկուա*, 1935, էջ 282; A. F. Liaister and G. F. Chursin, *Geografiia Kavkaza: Priroda i naselenie* (*Կովկասի աշխարհագրութիւն. բնութիւն ու բնակչութիւն*), *Թիֆլիս*, 1924, էջ 302։

[45] N. G. Volkova, "Udini Gruzii" (*Վրաստանի ուդիները*), *Polevie issledovaniia instituta etnografii*, 1975, էջ 110-116։

[46] Araskhaniants, "Ekononomicheskii bit", էջ 19։

[47] *Նոյն*, էջ 101։

[48] *Նոյն*, էջ 19։

[49] *Նոյն*, էջ 101։

[50] *Նոյն*, էջ 772։

[51] *Յովսէփեան, Ակնարկներ*։

[52] *Narodi Kavkaza* (*Կովկասի ժողովուրդները*), հ. 2, *Մոսկուա* 1962, էջ 195։

[53] Kaziev, "Gabala makhalinin", էջ 104։

[54] *Յովսէփեան, Ակնարկներ*, էջ 79-81։

[55] *Յովսէփեան, Ակնարկներ*, էջ 75։

[56] Liaister and Chursin, *Geografiia Kavkaza*, Priroda I naselenie, Tiflis, 1924, էջ 302. A. M. Dirr, "Sovremennie nazvaniia kavkazskikh plemen" (*Կովկասեան ցեղերի ժամանակակից անուանումները*), *SMOMPK*, *Թողարկում* 40, *Թիֆլիս*, 1909, էջ 1։

[57] *Bolshaia entsiklopediia* (*Մեծ հանրագիտարան*), *Սանկտ Պետերբուրգ*, հ. 18, էջ 744։

[58] F. A. Brokgauz, I. A. Efron, *Enciklopedicheskii slovar* (*Հանրագիտարանային բառարան*), *Սանկտ Պետերբուրգ*, 1902, հ. 34, էջ 583։

[59] Kaziev, "Gabala makhalinin", էջ 104։

CERTAIN ETHNO AND SECTARIAN ISSUES OF OODEE SELF IDENTITY (XIX-XX C.)
(Summary)

HRANUSH KHARATIAN

Basing his conclusions on a number of 19th century original sources, the author highlights certain self-identity issues of the Oodees in the 19th century.

Though they are mostly assimilated, there are very few Oodees still living in contemporary north-western Azerbaizhan, namely in Vardashen and Kutkashen areas.

The author classifies the 19th century Oodees under three groups: a) Oodee-speaking Christians, b) Turkish-speaking Christians, and c) Turkish-speaking moslems. The first group inhabited the contemporary town of Vardashen, and the large village of Nij. The Oodee speaking Christians who followed Armenian rites studied Armenian in their schools till the 1950s. (Till the early 20th century, of these, only those who attended Armenian schools knew Armenian, while those who did not attend Armenian schools, did not.) The Oodee-speaking Christians who followed Georgian rites started studying Russian in their schools in the late 19th century. The sources use mixed expressions in trying to differentiate between these different groups: "Turkish-speaking, and Oodee-speaking villages of Oodee"; "Oodee-Armenian"; "Oodee-speaking and Turkish-speaking Armenian women"; "Armenian people of the Oodee world"; "the Oodee-Armenian community"; "Christian and islamacized Armenians". In many of the original sources the words Armenian and Georgian do not mean "nation", rather they mean people who follow the Armenian or Georgian rites.

Interestingly, however, the Oodees in their intra-communal communications never used the words "Armenian", or "Georgian". They called themselves "Oodees".

To further highlight his observations, the author brings forth a number of late 19th century Oodee tombstones with Armenian and Russian inscriptions on them. Some of these inscriptions identify the deceased as from "the Lusavorich nation and Oodee-speaking race", or from the "Oodee-speaking nation", or "Oodee-speaking race, the Armenian lusavorich", ...the author concludes that Oodee-speaking was the factor which identified the Oodees as members of the Oodee nation.

In his article, the author mentions the Armenian schools of Oodee and hints at the process of assimilation of the Oodee nation into the different nationalities of the region, namely the Azerbaijanis, the Georgians, and the Armenians.

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎԻԼԱՅԷԹԻ ՈՐՈՇ ԿԱԶԱՆԵՐԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒԱՔԱՆԱԿԻ ՃԾԴՈՒՄՆ ԸՍՏ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՊԱՍՏԱՆԱԾ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ 1914-15ԻՆ ԿԱԶՄՈՒԱԾ ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱԿՆԵՐԻ

ԳԵՂԱՄ ԲԱԴԱԼԵԱՆ

Ինչպէս յայտնի է, 1914ի Հոկտեմբերի կէսերին[1] կովկասեան ռազմաճակատում մարտական գործողութիւնների սկսումով, ռուսական զօրքերը ժամանակաւորապէս գրաւեցին Օսմանեան կայսրութեան մէջ գտնուող Արեւմտեան Հայաստանի սահմանամերձ առանձին տարածքներ, այդ թւում՝ Էրզրումի վիլայէթի Բասէն կազայի զգալի մասը, ուր Հոկտեմբերի վերջին դուրս եկան Քէօփրիքէօյ աւանի շրջանը։ Սակայն Հոկտեմբերի 25-26ին ծաւալուած ոչ-յաջող մարտերից յետոյ ռուսները կարճ ժամանակամիջոցում նահանջեցին, ինչը հարկադրեց տեղի հայ բնակչութեանը տեղահանուել[2]։ Այսպէս սկիզբ առաւ արեւմտահայերի հերթական գաղթը, որը մի փոքր աւելի ուշ՝ Դեկտեմբերին, Սարիղամիշի նշանաւոր ճակատամարտի օրերին, ընդգրկեց աւելի մեծ տարածք՝ նոյն վիլայէթի Բայազէտի ընդարձակ սանջակը գրեթէ ամբողջութեամբ[3]։ 1915ի Յուլիսի վերջին հայաթափուեց նաեւ Վանի վիլայէթը։

Տեղահանուած հայութիւնը (նաեւ՝ հազարաւոր ասորիներ, յոյներ եւ ուրիշներ) գերազանցապէս ապաստան գտաւ Ռուսական կայսրութեան անդրկովկասեան Երեւանի, Թիֆլիսի, Ելիզաւետպոլի նահանգների եւ Կարսի մարզի հայաբնակ գաւառներում, Բաքու քաղաքում, իսկ 1915ի ամռանից՝ նաեւ ռուսական զօրքերի կողմից ռազմակալուած Պարսկաստանի առանձին շրջաններում (Սալմաստ, Ուրմիա, Խոյ, Մակու եւլն.)։

Նշուած վայրերում, 1914-17ին պարբերաբար անց են կացուել գաղթականների հաշուառումներ եւ վիճակագրութիւններ, ընդ որում, ինչպէս իշխանութիւնների, այնպէս էլ հայկական մի շարք կազմակերպութիւնների (մասնաւորապէս՝ Կովկասեան Բարեգործական Ընկերութեանը կից Հայկական Կենտրոնական Կոմիտէի), անգամ՝ անհատ անձանց կողմից։ Տուեալները մասամբ՝ հրատարակուել են (թէ՛ առանձին գրքոյկներով, թէ՛ մամուլում), իսկ մի մասն առ այսօր դեռ մնում է անտիպ։ Այս նիւթերը խիստ ուշագրաւ են եւ արժէքաւոր։ Յատկապէս կ'առանձնացնէինք Կովկասի փոխարքայութեան հրահանգով 1915ի Յունուարի 30ին Երեւանի նահանգում եւ 1916ի Յունուարի 14ին ողջ Անդրկովկասում անցկացուած միօրեայ վիճակագրութիւնները[4], որտեղ գրանցուած ժողովրդագրական տուեալներն արտացոլում են ոչ միայն ներկայ պահի, այլեւ՝ մինչեւ գաղթը եղած իրավիճակը։ Այս հանգամանքը յատկապէս մեծ կարեւորութիւն ունի, քանի որ, ինչպէս ցոյց է տուել ուսումնասիրութիւնը, զգալիօրէն օգնում է բաւական մեծ ճշգրտութեամբ որոշել առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին Արեւմտեան Հայաստանի մի ամբողջ շարք գաւառների հայ բնակչութեան թուաքանակը։ Մի հարց, որն առ այսօր չի կորցրել իր քաղաքական հնչեղութիւնը ինչպէս հայ, այնպէս էլ արդի թուրքական պատմագրութեան եւ քաղաքական որոշակի շրջանակների համար։ Բաւական է յիշել վերջին տասնամեակներում Թրքանպաստ բազմաթիւ յօդուածների եւ մենագրութիւնների հրատարակումը (յատկապէս՝ Քեմալ Քարփաթի եւ Ջաստին Մըքքարթիի աշխատութիւնները)[5], որոնցում, կրկին չրջանառութեան մէջ դնելով օսմանեան վիճակագրութիւնները, դարձեալ փորձեր են արւում Արեւմտեան Հայաստանում հայերը ներկայացնել իբրեւ փոքրամասնութիւն։ Գաղթականներին վերաբերող վիճակագրական տուեալների օգնութեամբ որոշ գաւառների հայութեան թուաքանակի ճշդումը հնարաւորութիւն է ընձեռում մշակելու որոշակի սկզբունքներ, որոնք կիրառելի են ամբողջ Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիայի համար, ինչը, մեր խորին համոզմամբ, մէկընդմիշտ եւ վերջնականօրէն ցոյց է տալիս օսմանեան պաշտօնական վիճակագրութեան հաւաստիութեան աստիճանն ու մասնագիտական մակարդակը։ Բացի այդ, այս տեսանկիւնից հարցի քննութիւնն օգնում է աւելի իրատեսական մօտեցում ձեւաւորել նաեւ 1912-14ին անցկացուած հայկական վիճակագրութեան նկատմամբ, ցոյց տալ վերջինիս իրական տեղը եւ նշանակութիւնը՝ քննարկուող խնդրի համար։

Ուշագրաւ է, որ նման մօտեցում առաջին անգամ կիրառել են հենց ժամանակակիցները։ Մասնաւորապէս կարելի է առանձնացնել 1914ի Նոյեմբերի վերջին Հոլիգոն պարբերականում լոյս տեսած «Բաւէն գաւառի 11 հայ գիւղերի ազգաբնակութիւնը» յօդուածը[6]։ Ընդ որում,

Հայկական Կենտրոնական Կոմիտէի լիազօր Ադ. Շարաֆեանի կողմից տրամադրուած նիւթերը համեմատւում են արեւելահայ պատմաբան եւ տնտեսագէտ-վիճակագիր Ա-Դոյի (Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան, 1867-1954) այն ժամանակ Արեւմտեան Հայաստանի ժողովրդագրութեանը նուիրուած առաջին նշանակալից եւ համապարփակ *Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները*[7] աշխատութեան տուեալների հետ. տուեալները, որոնք հեղինակը հաւաքել է 1909ին նշուած վարչամիաւորների տարածքում կատարած եռամսեայ ճանապարհորդութեան ընթացքում, եւ որոնք ժամանակային առումով ունեն տարբեր ընդգրկում (սկսած 1890ականներից մինչեւ 1908-09)։ Յետագայում սակայն, այս տեսանկիւնից հարցը քննելու լուրջ եւ համակարգուած փորձեր, ըստ էութեան չեն արուել։

Ինչպէս վերը նշեցինք, Կովկասեան ռազմաճակատում մարտական գործողութիւնների առաջին թատերաբեմերից մէկը դարձաւ Բասէնը, որն օսմանեան վարչական բաժանումով Էրզրումի սանջակի կազանեռից էր եւ տարածւում էր մինչեւ այն ժամանակուայ ռուս-թուրքական սահմանը։ Առաջին բասենցի գաղթականները կարսի մարզում յայտնուեցին 1914ի Հոկտեմբերի վերջին՝ Քէօփրիքէօյից ռուսական զօրքերի ժամանակաւոր նահանջից յետոյ։ Դեկտեմբերին, թուրքական բանակի հակայարձակման հետեւանքով, գաղթականները ստիպուած էին տեղափոխուել Երեւանի նահանգի տարածք, ուր եւ հաշուառուեցին 1915ի Յունուարի 30ի միօրեայ վիճակագրութեան ընթացքում՝ այդ նպատակով ստեղծուած երեւանեան վիճակագրական յանձնաժողովի աշխատակիցների կողմից (ի դէպ, նշուած յանձնաժողովի նախագահն էր Ա-Դոն)։ Շուրջ երեք տասնեակ գիւղերից[8] դուրս եկած բասենցի հայերի թիւը կազմում էր 12890 անձ (1545 տուն)[9]։ Ընդ որում, գաղթի ընթացքում նրանք տուել էին զգալի կորուստներ՝ 692 հոգի (դրանք ճանապարհին գոհուած, մահացած կամ անհետ կորած, ինչպէս նաեւ հայրենիքում մնացած բնակիչներն էին, որոնց ճակատագիրն անյայտ էր)[10]։ Փաստօրէն, 1914ի Հոկտեմբերի վիճակով հաշուառուած 1545 տներն ունեցել են շուրջ 13600 բնակիչ։

Սակայն, մեզ հասու այլ տուեալներ ցոյց են տալիս որ 30 Յունուար 1915ի միօրեայ վիճակագրութիւնն ամբողջովին չի արտացոլում Արեւելեան Հայաստան տեղափոխուած բասենցի (եւ ընդհանրապէս՝ արեւմտահայ) գաղթականների թիւը։ Յայտնի է, որ բասենցիները գրանցուել են միքանի անգամ, եւ 1914ի Նոյեմբեր-Դեկտեմբերի հաշուառումը պարզում է որ որոշակի թուով տներ դուրս են մնացել քննարկուող վիճակագրութիւնից։ Այսպէս, եթէ 1914ի նշուած ամիսներին Եաղան գիւղից Արեւելեան Հայաստան էր անցել 190-195 տուն, ապա 30 Յունուար 1915ին գրանցուել էր միայն 174ը (տարբերութիւնը շուրջ 20

տուն կամ 10·2%)։ Նոյն ձեւով, Իչխուի 1914ի Նոյեմբերին գրանցուած 132 տներից տեղ էին գտել 120ը (տարբերութիւն՝ 12 տուն կամ 9·1%), Իւզվերանի 130 տներից՝ 89ը (տարբերութիւն՝ 41 տ. կամ 31.5%) եւն.[11]։ Մեր հաշուարկներով, միօրեայ վիճակագրութեան ընթացքում հաշուառումից դուրս մնացած բասենցի հայերի թիւը կազմել է աւելի քան 110 տուն (ընտանիք) կամ չուրջ 1000 անձ[12]։ Հետեւաբար, նշուած գիւղերում, ոչ լրիւ տուեալներով, մինչեւ գաղթն ապրել են չուրջ 14600 հայեր։ Ցայտնի է նաեւ, որ ընդհանուր առմամբ Բասէնից Արեւելեան Հայաստան էին անցել աւելի քան 15500 մարդ (առանց կորստի հաշուարկի)[13]։ Սակայն չմոռանանք, որ տուեալ դէպքում խօսք է գնում Բասէնի կազայի միայն արեւելեան հատուածից դուրս եկածների մասին (այն էլ՝ ոչ բոլոր)։ Իրականում, Քէօփրիքէօյ աւանից արեւմուտք ընկած չրջանի, այդ թուում՝ Բասէնի վարչական կենտրոն Հասան-կալէի հայերը չհասցրեցին հեռանալ (միօրեայ վիճակագրութիւնը գրանցել է այստեղից դուրս եկած միայն 18 տուն՝ 97 անձով, առանց կորստի, որը կազմում էր 23 մարդ)[14], ինչը տեղի գաղթականների ընդհանուր թուի 0.8% է միայն։ Մինչդեռ մեզ հասած կարնոյ (Էրզրումի) հայոց առաջնորդարանի դարասկզբի վիճակագրութեան համաձայն, որի մասին խօսք կը լինի ստորեւ, Բասէնի արեւմտեան մասի միայն 9 բնակավայրերում, այդ թուում՝ Հասան-կալէում, ապրել են 3400ից աւելի հայեր[15]։ Ուստի վերոբերեալ 15500ը դեռ շատ հեռու է գաւառի հայ բնակչութեան իրական թուից։ Սակայն նոյնիսկ երբ այն համեմատում ենք 1912ի (հիջրայի 1330) օսմանեան այսպէս կոչուած «համընդհանուր մարդահամարի» (nüfus-i umumî) հետ, ուր Բասէնի ողջ հայ բնակչութիւնը ցոյց է տրուած 10000ից մի փոքր աւելի[16], ապա ակնյայտ է դառնում պաշտօնական վիճակագրութեան, մեղմ ասած անկատարութիւնն ու անլիարժէքութիւնը (չմոռանանք նշել, որ նշուած վիճակագրութեան տուեալներն ընկած են արդէն յիշատակուած Մրքիարթիի եւ Քարփաթի ուսումնասիրութիւնների հիմքում)։

Եւ այնուամենայնիւ, ի՞նչպէս ճշդել Բասէնի գաւառի ամբողջ հայ բնակչութեան թիւը։ Ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ դա հնարաւոր է անել յատկապէս գաղթականների եւ կարնոյ առաջնորդարանի վերը արդէն յիշատակուած վիճակագրութիւնների տուեալների համադրական համեմատութեամբ։ Առաջնորդարանի տուեալներով, Բասենում հայերի թիւը կազմել է 16740 մարդ (1772 տուն)[17]։ Բարեբախտաբար, այս վիճակագրութիւնը պահպանուել է նաեւ ուշագրաւ մանրամասնութիւններով՝ Ֆրանսահայ Ռեմոն-Ցարութիւն Գէորգեանի եւ Պոլ Փարուչեանի կողմից 1992ին Փարիզում լոյս ընծայուած արժէքաւոր աշխատութեան[18] շնորհիւ, որն էլ հնարաւորութիւն է ընձեռում աւելի հիմնաւոր կերպով քննութեան առնել այն։ Ամէնից առաջ աչքի է

զարնում մի ուշագրաւ փաստ։ Ա-Դոյի աշխատութեան եւ առաջնորդարանի ցուցակներում Բասէնին վերաբերող տուեալների համադրումն ի յայտ է բերում արտակարգ նմանութիւն։ Երկու դէպքում էլ նոյնն են ինչպէս հայերի տների թիւը՝ 1772 (այդ թւում՝ նաեւ ըստ առանձին բնակավայրերի), այնպէս էլ հայաբնակ գիւղերի քանակը՝ 57[19]։ Եզրակացութիւնը կարող է լինել մէկը՝ կարնոյ առաջնորդարանի վերոյիշեալ 16740 թիւը (ի դէպ, առաջին անգամ այն շրջանառութեան մէջ է դրել հայ հոգեւորական Ռ. Բեկգուլեանցն իր ուշագրաւ գրքում) արտացոլում է ո՛չ թէ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեակի, այլ աւելի վաղ ժամանակաշրջանի ժողովրդագրական կացութիւնը։ Պայմանականօրէն այն կարելի է ընդունել 1909 թուականը, այսինքն այն ժամանակը, երբ Ա-Դօն կատարել է իր եռամսեայ ճանապարհորդութիւնը։ Ըստ երեւոյթին, ժամանակի սղութեան եւ նոր տուեալների պակասի հետեւանքով, կարնոյ առաջնորդարանը ստիպւած դիմել է միքանի տարուայ վաղեմութիւն ունեցող արդէն պատրաստի ցուցակի օգնութեանը, մանաւանդ եթէ նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ 1912-13ին հայկական բարենորոգումների միջազգային առեանններում կրկին ընթացող քննարկումները հրատապ էին դարձրել քիչ թէ շատ ճշգրիտ վիճակագրութեամբ պարզել Արեւմտեան Հայաստանի ժողովրդագրական իրավիճակը։

Այս ամէնով հանդերձ, կարնոյ առաջնորդարանի տուեալները (իհարկէ որոշ վերապահումով), մենք ընդունում ենք ելակէտային եւ կրկին դիմում 30 ցունուար 1915ի գաղթականների միօրեայ հաշուառմանը։ Մենք առանձնացրել ենք Բասէնի այն 15 բնակավայրերը, որոնց բնակչութիւնը գրեթէ ամբողջութեամբ էր գաղթել (տե՛ս նաեւ՝ «Ցաւելուած Ա.»)[20]։ Ցունուարի 30ին Երեւանի նահանգում գրանցուել էին դրանց 1476 տների աւելի քան 12400 բնակիչներ։ Ընդ որում, նախքան գաղթն առկայ վիճակը պարզելու համար անպայմանօրէն հաշուի ենք առել նրանց տուած կորուստը՝ մօտ 1400 մարդ, որից 640ից աւելի՝ սպանուածներ եւ մահացածներ, իսկ մօտ 700ը՝ յունուարեան վիճակագրութեան ընթացքում ինչ-ինչ պատճառներով հաշուառումից դուրս մնացածներ։ Ըստ այդմ, 1914ի աշնանն առանձնացուած 15 գիւղերում ապրել են չուրջ 13800 հայեր։ Առաջնորդարանի տուեալներով այս գիւղերն ունէին 11000 հայ բնակիչ։ Ինչպէս տեսնում ենք, առկայ է զգալի աճ՝ 2800 անձ կամ 25.5%։ Այս երեւոյթն, ի միջի այլոց, շատ յատուկ էր 1908-1914 ժամանակահատուածի Արեւմտեան Հայաստանի համար։ Հետեւաբար, վերջին տոկոսային ցուցանիշը տարածելով ողջ կազմի վրայ, կը ստանանք, որ Բասէնում 1914ին հայերի իրական թիւը եղել է չուրջ 21000 մարդ։

Գաղթականների երկրորդ խոշոր ալիքը դուրս եկաւ Էրզրումի վիլայէթի Բայազէտի սանջակից, որը տարածքով չուրջ երկու անգամ գերազանցում էր Բասէնին։ Որոշ տուեալներով, գաղթը սկսուեց 1914ի Դեկտեմբերի 18-19ին (ըստ Ա-Դոյի՝ Դեկտեմբերի 16ին), եւ արդէն Դեկ-տեմբերի 23ին ռուս-թուրքական պետական սահմանը հատեցին փա-խստականների առաջին խմբերը։ Սանջակը գրաւում էր Էրզրումի վի-լայէթի հարաւ-արեւելեան ընդարձակ հատուածը, վարչականօրէն բա-ժանուելով 5 կազայի՝ Բայազէտի, Դիադինի, Կարաքիլիսէի, Ալաշ-կերտի եւ Անթաբի (Դուդաղի)։ Գաղթն ամբողջովին ընդգրկեց դրան-ցից առաջին չորսի տարածքը։ Վերջինն՝ հինգերորդը՝ Անթաբը, ամէնա-հեռաւորն էր (գտնուում էր սանջակի ծայր հարաւ-արեւմտեան մա-սում՝ սահմանակցելով Բիթլիսի վիլայէթին), եւ տեղի հայերի միայն փոքր մասը հասցրեց հեռանալ Արեւելեան Հայաստան։

Համաձայն 1914ի վերջին անցկացուած Բայազէտի սանջակից դուրս եկած փախստականների հաշուառման, վերջիններիս թիւը կազ-մում էր 23760 մարդ (3245 տուն)։ Ընդ որում, ի տարբերութիւն բա-սենցի իրենց հայրենակիցների, տեղի հայերը կրել էին աւելի նշանակա-լից կորուստներ՝ մօտաւորապէս 2280 զոհուած, անհետ կորած, մահա-ցած։ Մեծ էր նաեւ առեւանգուած կանանց եւ աղջիկների թիւը[21]։ Փաս-տօրէն, մինչեւ գաղթը վերոյիշեալ 3245 տներն ունեցել են չուրջ 26040 բնակիչ։

Մեր կողմից արդէն ճիշատակուած 1912ի օսմանեան վիճակագրու-թիւնը Բայազէտի սանջակի ամբողջ հայ բնակչութեան թիւը ցոյց է տալիս ընդամէնը 13412 մարդ[22]։ Այս թուերի արդէն իսկ պարզ համադ-րումը դոյդն ինչ կասկած չի թողնում, որ պաշտօնական տուեալները լիարժէք չեն, հետեւաբար՝ որեւէ վիճակագրական հաշուարկի համար ընդունելի չեն կարող համարուել։ Այս առումով իրականութեանն ա-ւելի մօտ են մեզ հասու հայկական աղբիւրները։ Նախ, կարնոյ առաջ-նորդարանի վիճակագրութեան համաձայն, սանջակի ամբողջ տարած-քում հայերի թիւը եղել է 25211 մարդ (սխալ հաշուարկով՝ 26251 մարդ)[23]։ Բացի այդ, յայտնի է Մշոյ առաջնորդարանի նախկին քար-տուղար Ն. Մարտիրոսեանի Բայազէտի սանջակի հայերի մանրամասն վիճակագրութիւնը, որի համաձայն նրանց թիւը կազմում էր չուրջ 27400 մարդ (27393)[24]։ Ինչպէս տեսնում ենք, հայկական աղբիւրները բերում են տեղի փախստականների 1914ի վերջին կազմուած վիճակագ-րութեանը խիստ մօտ տուեալներ, ինչն արդէն իսկ խօսում է դրանց ա-ւելի բարձր հաւաստիութեան մասին։

Սակայն փորձենք նաեւ ինքներս ճշդել Բայազէտի սանջակի հայե-րի թիւը նշուած ժամանակամիջոցում։ Ընդ որում, հետեւելով արեւ-մտահայ գաղթականների հաշուառման հեղինակներին, նպատակա-

յարմար ենք գտել Ալաշկերտ, Կարաքլիսէ, Դիադին եւ Անթաբ (Դուրթաղ) կազաները միաւորել մէկ խմբում՝ առանձնացնելով Բայազէտը։ Առաջին չորս կազաներից տեղափոխուած հայերի թիւը, ըստ արդէն յայտնի հաշուառման, կազմել է 20120 մարդ (2725 տուն), իսկ կրած կորուստը՝ 2115 մարդ[26]։ Այսինքն գրանցուած 2725 տունը մինչեւ գաղթն ունէր 22235 հայ բնակիչ։

Սակայն փաստերը ցոյց են տալիս, որ նշուած գաւառից գաղթել էին ոչ բոլոր հայերը։

ա. Դիադինի Ջուջան գիւղի բնակչութիւնը մեծմասամբ (մեր հաշուարկներով՝ շուրջ 380 մարդ[28]) մնացել էր տեղում[27]։

բ. Ցայտնի է, որ Ալաշկերտի արեւմտեան, հայկական ամէնահեռաւոր Չէտկան եւ Մօլլա-սուլէյման գիւղերի բնակչութեան զգալի մասը՝ ուշ տեղեկանալով համընդհանուր գաղթի մասին, չհասցրեց հեռանալ եւ ենթարկուեց քրդերի յարձակումներին եւ վայրագ կոտորածին։ Միօրեայ վիճակագրութեամբ Երեւանի նահանգում գրանցուել էր Չէտկանից՝ 53 տուն (500 անձ + կորուստ՝ 114 մարդ = 614 մարդ մինչեւ գաղթը), իսկ Մօլլա-սուլէյմանից՝ 63 տուն (660 անձ + կորուստը՝ 105 մարդ = 765 մարդ մինչեւ գաղթը)[28]։ Սակայն ձեռքի տակ եղած լրացուցիչ փաստերը ցոյց են տալիս, որ նշուած բնակավայրերը շատ աւելի բազմամարդ էին։ Այսպէս, ըստ Ալեքսանդր Շիրվանզադէի (որն անձամբ եղել է գիւղում) եւ Ա-Դոյի տուեալների, Չէտկանը 1914ի Նոյեմբերին (մինչեւ գաղթը) ունէր շուրջ 90 տուն հայ բնակիչ[29]։ Նկատի ունենալով այս գիւղի փախստականների տան մեծութեան միջին գործակիցը՝ 11600 (հաշուի ենք առել նաեւ կորուստը, ըստ միօրեայ վիճակագրութեան տուեալների), գիւղում եղել է առնուազն 1000 հայ բնակիչ։ Ինչ վերաբերում է Մօլլա-սուլէյմանին, ապա ըստ կարնոյ առաջնորդարանի, այն ունէր 1252 հայ բնակիչ (161 տուն), իսկ ըստ Մարտիրոսեանի՝ 1700 հայ բնակիչ (178 տուն)[30]։ Միջին հաշուարկով, գիւղում, ըստ էութեան, մինչեւ գաղթը, բնակուել է 1500 հայ։ Այսպիսով, 1915 Յունուարի 1ին նշուած գիւղերից գրանցուել էին մինչեւ գաղթը եւ կոտորածը Չէտկանում ապրող հայ բնակիչների 50%ը (կորստի հետ՝ 61%ը) եւ Մօլլա-սուլէյմանի 44%ը (կորստի հետ՝ 51%ը)։ Ըստ այդմ, այս բնակավայրերից Արեւելեան Հայաստան չէր անցել առնուազն 1340 մարդ, որից շուրջ 220ը՝ միօրեայ վիճակագրութեան ընթացքում Երեւանի նահանգում գրանցուած 116 տների զոհերն են։ Հետեւաբար, հաշուառման եւ ո՛չ մի ցուցակում չեն գրանցուել շուրջ 1120 հայեր։ Ի դէպ, Ալաշկերտի առանձին գիւղերի (Ամատ, Աչխալի, Խաստուր, Թոփրաղ-կալէ գիւղաքաղաք եւլն.) բնակչութիւնը եւս ենթարկուեց մասնակի կոտորածի[31]։ Ուստի չի բացառւում, որ այս-

տեղից էլ որոշակի թուով բնակիչներ չէին կարող որեւէ կերպ հաշւառուել։

գ. Փախստականների 1914ի ցուցակներում բոլորովին չեն հանդիպում Կարաքիլիսէի եւ Դիադինի երեք գիւղեր (Բոթիգեղ[32], Դիղամ, Նաւրուզիգեղ), ուր մեր հաշուարկներով (հիմնուած վերը յիշուած աղբիւրների վրայ) ապրել են աւելի քան 150 հայեր (տե՛ս՝ յաւելուածները)։

դ. Վերջապէս, ինչպէս նախօրօք արդէն ասուել է, 1914ի Դեկտեմբերին գաղթել չկարողացաւ Անթաբի (Դուրթաղի) կազայի հայերի մեծագոյն մասը։ Մեզ հասու տուեալների համաձայն, տեղի երկու տասնեակ հայաբնակ գիւղերից (տե՛ս՝ յաւելուածները) Արեւելեան Հայաստան էին անցել միայն եօթի բնակիչները, ընդ որում ամբողջութեամբ (կամ գրեթէ ամբողջութեամբ) էին գաղթել Ամարի (2-3 տուն), Դուրթաղի (9 տուն) եւ Մօլլա-Հասանի (10-12 տուն) հայերը, մեր հաշուարկով՝ ընդամէնը 170 մարդ։ Միւս չորսից, որոնք են Դերըկը, Խարախուն, Մըլանը եւ Քօչկը, ինչպէս ցոյց են տալիս լրացուցիչ փաստերը, բնակչութիւնը դուրս էր եկել մասամբ։ Այս վերջին բնակավայրերը՝ կազայի այլ հայաբնակ գիւղերի չարքում, հանդիպում են Մանազկերտի առաջնորդական փոխանորդ Ծովհաննէս քահանայ Տէր Աւետիսեանի 1915ի Մայիսի 28ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե.ին ուղարկած Դուրթաղի, Բաղնոցի եւ հարեւան մի քանի այլ շրջանների կոտորածներին վերաբերող տեղեկագրում[33]։ Վերջինս որոշակի ցոյց է տալիս, որ այստեղ՝ մինչեւ 1915ի ապրիլեան ջարդը, դեռ մնացել էին 15 տուն հայեր[34]։ Այս փաստը հնարաւորութիւն է ընձեռում պարզել 1914ի Դեկտեմբերի վերջին նշուած չորս գիւղերից հեռացած հայերի մօտաւոր թիւը։ Մեր հաշուարկներով, մինչեւ 1914ի դեկտեմբերեան գաղթն այստեղ ապրել են շուրջ 50 տուն հայեր (մօտաւորապէս 350 անձ)[35], այսինքն՝ գաղթել էր 35ը։ Ըստ այդմ, մօտաւոր տուեալներով, Դերըկ, Խարախու, Մըլան եւ Քօչկ գիւղերից 1914ի վերջին Արեւելեան Հայաստանում ապաստանել էին դրանց շուրջ 250 բնակիչներ[36]։ Այսպիսով, Անթաբի (Դուրթաղի) կազայի քննարկուող եօթ գիւղերից Արեւելեան Հայաստանում գրանցուած գաղթական հայերի թիւը կազմել է մօտաւորապէս 420-450 մարդ։ Ընդ որում, մեր հաշուարկներով[37], ամբողջ գաւառի հայ բնակչութեան թիւը տատանւում էր 2500-2600ի միջեւ, հետեւաբար տեղում մնացել էր աւելի քան 2000 մարդ։

Ամփոփենք. Ալաշկերտի, Կարաքիլիսէի, Դիադինի եւ Անթաբի (Դուրթաղի) կազաններում ապրող հայերից 1914ի վերջին չէին գաղթել (զոհուել կամ մնացել էին տեղում) շուրջ 3650ը։ Հաշուի առնելով քննարկուող չորս կազաններից Արեւելեան Հայաստանում գրանցուած փախստականների ընդհանուր թիւը՝ 20120 անձ, ինչպէս նաեւ ունեցած կորուստը՝ 2115 անձ, կը ստանանք, որ այստեղ մինչեւ գաղթը

բնակուում էր շուրջ 25900 հայ։ Ինչ վերաբերում է Բայազէտին, ապա տեղի գաղթականների թիւը կազմում էր շուրջ 3800 (3798) մարդ կամ 520 տուն[38]։ Նրանք դուրս էին եկել համանուն քաղաքից, ինչպէս նաեւ չրջակայ երեք հայաբնակ գիւղերից (Արծափ, Մայրամանա, Քորուն)։ Տարօրինակ կերպով, ցուցակում տեղ չի գտել հայաշատ Մօսուն (Մուսուն, տարբեր տուեալներով ունէր 570-770 բնակիչ) գիւղը[39]։ Բացի այդ, փաստեր կան, որ հայեր են ապրել նաեւ քաղաքի մօտակայ Թաւլա (Վերին Թաւլէն) գիւղում (ըստ Մարտիրոսեանի՝ 65 բնակիչ[40])։ Այս բացը պարզում է 30 Յունուար 1915ի մէօրեայ վիճակագրութիւնը, համաձայն որի Բայազէտի կազայի հայերի մի մասն ընդհանրապէս չէր գաղթել՝ մնալով հայրենիքում[41]։ Փաստօրէն տեղի գաղթականների վերաբերեալ տուեալներն ամբողջական չեն։ Այնպէս որ, Բայազէտի հայերի հաւանական թիւը որոշելիս ստիպուած ենք դիմել կարնոյ առաջնորդարանի եւ Մարտիրոսեանի տուեալների օգնութեանը։ Ըստ առաջինի, Բայազէտում հայերի թիւը եղել է 4886 անձ, իսկ երկրորդի՝ 4582 անձ[42]։ Ուստի առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին այստեղ հայերի թիւը պէտք է կազմէր միջինը՝ 4700-4800 մարդ։ Այս հարցում եւս օսմանեան 1912ի վիճակագրութիւնը տալիս է խիստ նուազեցուած տուեալներ՝ 2619 մարդ[43]։ Այսպիսով, մեր հաշուարկներով, 1914ի Բայազէտի սանջակի հայերի իրական թիւը եղել է շուրջ 30700 մարդ, այսինքն աւելի քան 17000ով (129%ով) գերազանցել է «համընդհանուր մարդահամար» անունով յայտնի օսմանեան 1912ի վիճակագրութեան տուեալները։

Աւարտելով, նշենք հետեւեալը.-

ա. 1914-17ի արեւմտահայ գաղթականների վիճակագրական նիւթերն ուշագրաւ եւ միեւնոյն ժամանակ վստահելի աղբիւրներ են առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին Արեւմտեան Հայաստանում մի ամբողջ շարք գաւառների հայ բնակչութեան իրական թուաքանակը ճշդելու համար։

բ. Քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ նոյն ժամանակաշրջանի հայկական վիճակագրական աղբիւրներում, որպէս կանոն, ճիշդ է արտացոլուած հայ բնակչութեան թիւը, հետեւաբար եւ դրանք հիմնականում հաւաստի են։ Իհարկէ, դրանցում յաճախ կարելի է հանդիպել լուրջ անճշդութիւնների, որոնք հնարաւորութեան դէպքում կարելի է ուղղել վերը նշուած նիւթերի օգնութեամբ։

գ. Օսմանեան պաշտօնական վիճակագրութիւնը ոչ միայն անվստահելի է իր որոշակի քաղաքական միտումնաւորութեան պատճառով, այլեւ կազմուած է հակագիտական սկզբունքներով։ Դա մասնաւորապէս ցայտուն կերպով ցոյց է տալիս Արեւմտեան Հայաստանի եւ

կիլիկիայի ժողովրդագրական իրավիճակին եւ յատկապէս հայ բնակչութեանը վերաբերող տուեալների քննութիւնը։

Ցուցակ Ա. Էրզրումի վիլայէթի Բասէնի կազայի 15 գիւղերի հայ բնակչութեան հաւանական թիւը 1914ին՝ ճշդուած ըստ Երեւանի նահանգի տարածքում ապաստանած գաղթականների 30 Յունուարի 1915ի մէօրեայ վիճակագրութեան տուեալների (համեմատութեամբ կարնոյ առաջնորդարանի 1909ի տեղեկութիւնների)

Թիւ	Բնակավայր	1909		30 Յունուար 1915			Հ Թ (բն.)	
		տուն	բնակիչ.	տուն	բնակիչ.	կորուստ	մինչեւ գաղթը	
1	Ալի-ճէքճէկ (Ալիճագրակ, Արուճագրակ)	111	1075	172	1434	39	1443	1470
2	Գոմաճար	160	1538	185	1525	62	1587	1600
3	Վէլիքաբա (Վելիքաբա)	134	1206	122	1095	54	1149	1150
4	Էդէպար	103	978	128	1149	61	1210	1210
5	Թօդէ-վերան (Թոդվերան)	54	498	61	489	46	535	535
6	Իշխու[44]	110	1037	120	917	46	963	1160
7	Խըղըր-էլիազ (Խղըր-էլիաս)	3	29	4	35	2	37	40
8	Խոսովերան (Խոսրովերան)	27	243	25	200	17	217	260
9	Կատապագ (Կոդաբաղ)	35	312	60	480	27	507	510
10	Հարսնիքար	47	390	48	446	26	472	470
11	Ճուռասուն (Ճուռասոն, Ջրասուն)	48	456	95	815	41	856	860
12	Եաղան (Եղան)	142	1298	174	1308	78	1386	1570
13	Իւզվերան	64	608	89	777	69	846	1140
14	Տօտի[45]	57	540	71	680	20	700	700
15	Քէօփրիքէօյ (Վադարշատան)	90	810	122	1076	55	1131	1130
		1185	11018	1476	12426	643	13069	13800

Ցաւելուած Բ. Էրզրումի վիլայէթի Բայազէտի սանջակի կագաների հայ բնակչութեան հաւանական թիւը 1914ին

Մտորեւ ներկայացուող աղիւսակները կազմելիս հիմք ենք ընդունել Կարնոյ առաջնորդարանի (ԿԱ)[46] եւ Ն. Մարտիրոսեանի (ՆՄ)[47] արդէն յայտնի վիճակագրութիւնները՝ որպէս հաւանական թիւ վերցնելով միջին հաշուարկային ցուցանիշը։ Հարկ է նշել, որ ինչպէս ցոյց է տալիս 1914ի դեկտեմբերեան հաշուառման եւ 1915ի Յունուարի 30ի միօրեայ վիճակագրութեան տուեալների համեմատումը, ի տարբերութիւն Բասէնի, Բայազէտի սանջակից դուրս եկած փախստականների մի զգալի մասն արդէն հեռացել էր այլեւայլ վայրեր, այդ թուում՝ ռուսների կողմից վերագրաւուած Բայազէտ եւ չրջակայ որոշ չրջաններ[48]։ Մեր հաշուարկներով, այդ թիւը կազմում էր 7148 մարդ, այսինքն 1914ի Դեկտեմբերին գրանցուած գաղթականների (23760 մարդ) 30%ը դուրս էր եկել Երեւանի նահանգից։ Սրանով հանդերձ միօրեայ վիճակագրութիւնն ուշագրաւ տուեալներ է հաղորդում սանջակի մի ամբողջ չարք բնակավայրերի վերաբերեալ։ Մեր կողմից առանձնացուած են նման 15 գիւղեր, որոնց տուեալներն օգնում են կատարելու աւելի ճչգրիտ միջին հաշուարկ։ Ընդամին, երեքի մասին եղած վիճակագրական տեղեկութիւնները (Դուբաղ, Ջաղուռ-Իրիցուգեղ, Վերին Քուփղրան) նոյնութեամբ ընդգրկել ենք համապատասխան աղիւսակներում, քանի որ դրանք գերազանցում են թէ՛ Կարնոյ առաջնորդարանի, եւ թէ՛ Մարտիրոսեանի տուեալները։ Բացի այդ, որեւէ բնակավայրի վերաբերեալ մեր ընտրած սկզբնաղբիւրներից միայն մէկում վիճակագրական տուեալների առկայութեան դէպքում դրանք վերցրել ենք նոյնութեամբ։ Հաշուի են առնուած նաեւ տուեալ ժամանակահատուածին առնչուող այլ սկզբնաղբիւրներ (նշուած են ծանօթագրութիւններում)։ Կազմները տալիս ենք ըստ 1911-12ի վարչական սահմանների։ Օգտագործել ենք "Kopiya tureckoy karty Aziatskoy Turcii", քարտէզի (մասշտաբ՝ 1:210000) III-16: "Kara-kilisa", III-17: "Bayazet" եւ IV-16: "Melazgerd" պլանշէտները։

1. *Բայազէտի կազայի հայ բնակչութեան հաւանական թիւը 1914ին*

Թիւ	Բնակավայր	ԿԱ		ՆՄ		ՀԹ (բնկրն.)
		տուն	բնկրն.	տուն	բնկրն.	
1	Արծափ (Արբղափ)	120	1200	130	1360	1280-1300
2	Բայազէտ քաղաք		2500	250	2180	2300-2350
3	Քուլա (-ին Վերին)	տուեալներ չկան		8	65	65
4	Մայրամանա	7	37	15	97	80[49]
5	Մուսուն (Մասուն)	70	774	60	570	670
6	Քօրսուն (Քորսուն)	30	375	35	310	340
		227[50]	4886	498	4582	4735-4805

2. Դիադինի կազային հայ բնակչության հաւանական թիւը 1914ին

Թիւ	Բնակավայրը	ԿԱ		ՆՄ		ՀԹ (քն.)
		տուն	բնակրն.	տուն	բնակրն.	
1	Բոթիգեղ (Ներքին)	տուեալներ չկան		7	45	45
2	Դաշչիլայ (Քարովկուր, Ներքին)	15	140	7	50	100
3	Դիադին (Տատէոն), աւան	17	150	15	114	130
4	Թաւլա (-ան)	5	35			35
5	Կարաքաղար (Ղ-, Ք-, Ղարդա)	35	300	30	257	280
6	Գումլուպունախ (Ղ-բուլախ)	37	322	45	400	360
7	Միրզաքան (-քենդ)	6	45	12	78	70[51]
8	Նաւրուզիգեղ	տուեալներ չկան		10	76	80
9	Ջուլանկ(ց)	39	387	50	448	420
10	Սէյդօ (Ս-, Սէուդօ)	7	70	6	50	60
11	Վանքիգեղ (Ս. Յովհաննէս, Ուչքիլիսէ, Բագաւան)		319	6030	280	300
		161[52]	1768	212	1798	1880

3. Կարաքիլիսայի կազային հայ բնակչութեան հաւանական թիւը 1914ին

Թիւ	Բնակավայրը	ԿԱ		ՆՄ		ՀԹ (քն.)
		կուն	բնակրն.	տուն	բնակրն.	
1	Աղադաւա[53]	տուեալներ չկան				20
2	Աչխալի (-կալա)	21	196	25	185	190-200
3	Բագրխանա (Բեդիրխանա գեղ)	տուեալներ չկան				20
4	Դանագիրան	տուեալներ չկան				20
5	Դիդամ	տուեալներ չկան		4	30	30
6	Երանոս	18	135	15	112	120
7	Չիրօ (Չիրաւ)	15	249	25	197	225
8	Խաչիւս	տուեալներ չկան				20
9	Խրդըր (Հազր)	11	116	8	52	80-85
10	Կարաքիլիսէ (Ղ-), գ-քաղաք	320	2250	400	3100	2800[54]
11	Հաջի-Սաֆար	տուեալներ չկան		3	20	20
12	Ղազարիգեղ	տուեալներ չկան				20
13	Ղազուգեղ (Ղազի)	29	520	50	422	490-500
14	Ղարասու (Ք-, Քար՞ս)			17	127	130
15	Մանակասր	91	923	80	786	865
16	Ծօնջալու (Առաւիտոց գիւղ)	120	1320	85	865	1100-1115
17	Նորգեղ (Մազրա)	44	574	45	384	505-510
18	Ջամրլու	6	53	3	22	40
19	Ջաֆուռ-Իրիցուգեղ	73	712	65	490	790[55]
20	Փուփրան (Վերին)	տուեալներ չկան		5	36	50-55
		748	7048	840	6828	7540-7580

4. Ալաշկերտի կազայի հայ բնակչութեան հաւանական թիւը 1914ին

Թիւ	Բնակավայր	ԿԱ		ՆՄ		ՀԹ (բն.)
		տուն	բնակրն.	տուն	բնակրն.	
1	Ամատ (Համատ)	204	1581	247	2099	18400
2	Գարբսան	8	65	տուեալներ չկան		65
3	Ենիհիթափա (-թէփէ, Բլուր)	115	740	205	1790	1425[66]
4	Զէտկան (Զեթ-, Զէյդկան, Զիթկա)	63	515	78	664	1000[67]
5	Թոփրաղ-կալէ (Ալաչկերտ, Վաղարշակերտ), գ-քաղաք	180	1400	145	1088	1245-1250
6	Խաչրու (Խաչրու)	104	824	134	1142	1000
7	Խաստուբ (Խնձոր)	146	1322	214	1819	1630
8	Խօչհան	40	354	32	240	320
9	Ղալաքէկ (Խ-)		475	64	488	480
10	Մօլլա-սուլէյման	161	1252	178	1700	1500
11	Շամխան	տուեալներ չկան				20[68]
12	Չլկանի (-կահնի)	84	650	94	799	725
13	Երիցու-գիւղ, (Ֆրանկ-Իրիցուգեղ)	76	768	98	748	760
		1161[69]	9946	1489	12577	12010-12015

5. Անթաբի (Դուբիաղի) կազայի հայ բնակչութեան հաւանական թիւը 1914ին

Թիւ	Բնակավայր	1909 (տուն)[70]	ԿԱ	ՆՄ		ՀԹ (բնակրն.)
				տուն	բնակրն.	
1	Ասմար (Էսմէր)	3	24	2	13	20
2	Պադնոս (Բադնոց, Պատնոց)	50	400	150	984	1000-1050[71]
3	Բադուն (Բոդո, -ան, Պոտ-)	11	88	10	65	75
4	Գրագում (Կ-)	տուեալներ չկան		33	280	465[72]
5	Դէրըկ (-իկ)	2	16	8	58	60
6	Դուբիաղ	6	48	7	48	60-65[73]
7	Զիարէթ (-աթ)	տուեալներ չկան				15[74]
8	Խանըկ (-իկ)	1		1	5	5
9	Խարախու (Ղարաղու)	15	120	12	65	100
10	Խարղալըղ (Ղարղալըղ)	5	40	4	30	35
11	Խորթասար	19	152	13	76	110
12	Կոլա	տուեալներ չկան		1	6	5-10
13	Մըլան (Մըլլո)	12	96	11	82	85
14	Մօլլա-Հասան (Մալա-)	8		15	84	80-85
15	Մուսիկ	5	40	2	17	30
16	Նադարչէվո (-չէխ)	24	200	տուեալներ չկան		200
17	Շամէ (Շամսի)	10	80	5	35	60
18	Ջամալվէրդի (Ջաբալ-)	5	40	5	34	35-40
19	Քօչկ (-ք)	13	107	2	17	100[75]
20	Օզոլի (Հասուն)	տուեալներ չկան		6	39	40
		189	1451	287	1938	2580-2665

ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

բն.	-	*բնակիչ*
բնկրն.	-	*բնակարան*
գ-քաղաք	-	*գիւղաքաղաք*
կԱ	-	*կարնոյ առաջնորդարան*
կոր.	-	*կորուստ*
հթ.	-	*հաւանական թիւ*
ՆՄ	-	*Ն. Մարտիրոսեան*
տ.	-	*տուն*
տմմգ.	-	*տան մեծութեան միջին գործակիցը*

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] *Խուսափելու համար աւելորդ սխալներից, այստեղ եւ յետագայում եւս ամսաթուերը տուել ենք հին տոմարով։*

[2] *Հայաստանի Հանրապետութեան Պետական Պատմական կենտրոնական Արխիւ (այսուհետեւ՝ ՀՀ ՊՊԿԱ), ֆոնդ 28, ցուցակ 1, գործ թիւ 128, թերթ 73-75։ Ա-Դօ, Մեծ դէպքերը վաւերագրականում 1914-1916 թուականներին, Երեւան, 1917, էջ 107։*

[3] *«Տեղեկագիր Հայկական կենտրոնական կոմիտէի գաղթական-փախստականների մասին», Հորիզոն, Թիֆլիս, թիւ 61, 1915, Յաւելուած, էջ 1։*

[4] "Erivanskaya statisticheskaya komissiya. Odnodnevnaya perepis bezhencev iz Turcii, Persii i iz mest, pogranichnikh s Turciej (armyan, aysorov, grekov i pr.) 1914-15g." [*Երեւանի վիճակագրութեան յանձնաժողով. միօրեայ արձանագրութիւններ 1914-15 տտ. Թուրքիայից, Պարսկաստանից եւ Թուրքիայի սահմանամերձ տեղանքներից փախստականների (հայեր, ասորիներ, յոյներ, եւլն.) մասին*], Երեւան, 1915։ *ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. թիւ 132, թթ. 30-35։ ՀՀ Պատմութեան Պետական Թանգարան, Նոր պատմութեան ֆոնդ, Ա-Դոյի արխիւ, գ. թիւ 839/176, թթ. 1-5։*

[5] Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Madison, Wisconsin, 1985); Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (New York and London, New York University Press, 1983).

[6] *Հորիզոն, թիւ 276, 1914։*

[7] *Տե՛ս՝ ծանօթ 34։*

[8] *Անուանապէս յիշուած են 24ը։ Հանդիպում են նաեւ «այլ գիւղերից» դուրս եկած 111 բնակիչներ (17 տուն. տե՛ս՝* Odnodnevnaya perepis, *էջ 44-45)։*

[9] *Նոյն։*

[10] *Նոյն։*

[11] *Ադ. Շարաֆեան, «Թուրքահայ փախստականները եւ նրանց վիճակը», Հորիզոն, թիւ 273, 1914, էջ 2։ «Բասէն գաւառի 11 հայ գիւղերի ազգաբնակութիւնը», Հորիզոն, թիւ 276, 1914, էջ 3։ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 128, թ. 74։*

[12] *Ըստ միօրեայ վիճակագրութեան տուեալների՝ կորստի հաշուարկով, բասէնցի հայերի տմմգ.ն կազմում էր 8.8 (հաշուարկը մերն է - Գ.Բ.)։*

[13] *Նոյն, թ. 11։*

[14] Odnodnevnaya perepis, *էջ 44-45։*

[15] *Հաշուարկել ենք ըստ* Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'empire ottoman à la veille du génocide* (Paris, Les editions d'art et d'histoire, 1992), *էջ 449-451։*

[16] *Մանրամասն տե՛ս՝* Karpat, *էջ 170-171։*

[17] R. Bekgulyanc (Severyanin), *Po Tureckoy Armenii* (*Թուրքական Հայաստանի միջով*), *Դոնի Ռոստով*, 1914, էջ 68։

[18] *Տե՛ս՝ ծանոթ 14։*

[19] *Ա-Դօ, Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները*, Երեւան, տպարան «Կուլտուրա», 1912, էջ 179-180։ Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, էջ 449-51։

[20] *Այդ գիւղերն են՝ Ալիճադրակ, Գոմաճոր, Դելիքաբա, Էգէպատ, Թոդվերան, Խդըր-Էլիաս, Խոսրովերան, Կոդաբազ, Հարսնեքար, Ճռասոն, Եաղան, Իւզվերան, Տօտի, Քէօփրիքէօյ։ Տե՛ս՝ նաեւ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 128, թ. 74։*

[21] *«Տեղեկագիր»*, էջ 1-2։

[22] Karpat, էջ 170-171։

[23] Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, էջ 59, 458-460։ *Ի դէպ, գոյութիւն ունեցող մէկ այլ ցուցակի համաձայն, Բայազէտի սանջակի հայերի թիւը կազմում էր 16466 մարդ (տե՛ս՝* Bekgulyanc, էջ 68)։ *Սակայն վերջինս լիարժէք չի կարող համարուել, արդէն իսկ հասկանալի պատճառներով եւ, ամենայն հաւանականութեամբ, նախնական վիճակագրութեան տարբերակ է եղել։ Ընդ որում, կարծում ենք, որ հաշուառումից դուրս են թողնուած կաթոլիկ հայերը, որոնք մեծ թիւ էին կազմում մանաւանդ Ալաշկերտում։ Այնուամենայնիւ, անգամ սա, 3054 մարդով (22.8%-ով) գերազանցում է օսմանեան տուեալները։*

[24] *Վան-Տոսպ*, թիւ 6, 1917, էջ 4-5։

[25] *«Տեղեկագիր»*, էջ 1-2։

[26] *Ն. Մարտիրոսեանը գիւղի հայերի թիւը նշում է 448, իսկ կարնոյ առաջնորդարանի վիճակագրութեան մէջ այն 387 է։ Վերցրել ենք միջին հաշուարկը՝ մօտ 420 մարդ եւ, հաշուի առնելով որ գիւղից, 30 Յունուար 1915ի միօրեայ վիճակագրութեամբ, Երեւանի նահանգում գրանցուել են ընդամէնը 41 հայեր (6 տուն, զոհերի թիւը՝ 2 անձ), ստացել վերոյիշեալ թիւը։*

[27] Odnodnevnaya perepis, էջ 48։

[28] *Նոյն։*

[29] *Ալեքսանդր Շիրվանզադէ, «Պատերազմի վայրում», Երկերի ժողովածու, հատոր իններորդ, Երեւան, «Հայպետհրատ», 1961, էջ 166։ Ի դէպ, հեղինակը նշում է, որ Զեյտունի «իւրաքանչիւր ընտանիք» ունէր «20ից մինչեւ 30 հոգի»։ Տե՛ս նաեւ՝ Ա-Դօ, Մեծ դէպքերը*, էջ 119։

[30] *Ըստ Ա-Դոյի՝* 154 տուն հայ (*տե՛ս՝ Մեծ դէպքերը*)։

[31] Odnodnevnaya perepis, էջ 46-47։

[32] *Բոթիգեղը հանդիպում է 1915ի Յունուարի 30ի միօրեայ վիճակագրութեան ցուցակներում։ Գրանցուել էր տեղի 22 բն.* (3 տուն. *տե՛ս՝ նոյն*)։

[33] *ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.* 57, *ց.* 5, *գ.* 54, *ԹԹ.* 18-19։ *Համմս.՝* "Genocid armyan v Osmanskoy imperii" (*Հայերի ցեղասպանութիւնը Օսմանեան կայսրութիւնում*), sbornik dokumentov i materialov (*փաստաթղթերի եւ նիւթերի եւ ժողովածու*), pod red. M. G. Nersisyana, *Երեւան*, 1983, էջ 284։ *Հորիզոն*, *թիւ* 153, 1915, էջ 1։

[34] *ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.* 57, *ց.* 5, *գ.* 54, *ԹԹ.* 18-19։

[35] *Օգտուել ենք կարնոյ առաջնորդարանի արդէն յայտնի, ինչպէս նաեւ՝ Մարտիրոսեանի Անթաբի հայ բնակչութեան վիճակագրութիւններից (տե՛ս՝* Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, էջ 460։ *Վան-Տոսպ*, 1916, *թիւ* 15, էջ 9)։ *Առանձին դէպքերում օգտագործել ենք նաեւ Ա-Դոյի տուեալները (տե՛ս՝ Վանի*, էջ 216-217)։

[36] *Նկատի ենք ունեցել Անթաբի հայերի տմմգ.ն՝ 7.1 (Դուխաղ գիւղի տուեալներով՝ ըստ միօրեայ վիճակագրութեան)։*

[37] *Ըստ բազմիցս արդէն յիշատակուած հայկական վիճակագրութիւնների, գաւառի հայ բնակչութեան թիւն էր* 1563 (*նախալ հաշուարկով՝* 1624, *տե՛ս՝ կարնոյ առաջնորդարան*. Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, *էջ* 460) *եւ* 1938 (*Մարտիրոսեան, նոյն*)։ *Հաշուարկել ենք նաեւ Գրագոմ գիւղի բնակչութիւնը, որը թէեւ աւելի յաճախ հանդիպում է հարեւան Վանի վիլայէթի Արճէշի կազայում, բայց վարչական օրէն* 1912-14*ին Անթաբի կազմում էր։ Տե՛ս՝* "Kopiya tureckoy karti Aziatskoy Turcii, izdannoy v masshtabe 1:200000 v 1330 godu gidzri, t. e. v 1911-12 godax" [Tiflis], 1915-17, m. 1:210000, IV-16 "Melazgerd" (*Ասիական Թուրքիայի քարտէզի պատճէն, 1:200000 մասշտաբի հրատարակութեամբ, հիջրի* 1330 *թ*/1911-12) *պլանչէտը։ Ընդ որում, հարկ է նկատել որ միայն Դուբեաղ գիւղի հայ փախստականների թիւը միօրեայ վիճակագրութեան տուեալներով արդէն իսկ* 1/3*ով գերազանցում էր թէ՛ կարնոյ առաջնորդարանի, եւ թէ՛ Մարտիրոսեանի թուերը (տե՛ս՝ յաւելուածների բաժին)։ Եւս մի դիտողութիւն. առաջնորդարանի ցուցակում նշուող տների ամփոփիչ քանակը նոյնն է Ա-Դոյի տուեալների հետ (երկու դէպքում էլ՝* 203)։

[38] «*Տեղեկագիր*», *էջ* 1-2։

[39] *Ի դէպ, գիւղը հանդիպում է* 30 *Յունուար* 1915*ի միօրեայ վիճակագրութեան ցուցակներում։*

[40] *Վան-Տոսպ, թիւ* 6, 1917, *էջ* 4։

[41] Odnodnevnaya perepis, *էջ* 46-47։

[42] Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, *էջ* 458։ *Վան-Տոսպ, թիւ* 6, 1917, *էջ* 4։

[43] Karpat, *էջ* 170-171։

[44] *Թիւ* 6, 8, 12-13 *գիւղերի հայ բնակչութեան հաւանական թիւն որոշելիս, հաշուարկի մէջ ենք մտցրել նաեւ* 30 *Յունուար* 1915*ի միօրեայ վիճակագրութիւնից նշուած բնակավայրերի դուրս մնացած չուրջ* 80 *տները՝ նկատի ունենալով Բասէնի հայերի տիմգ.ն՝* 8.8։

[45] *Les Arméniens*ի *հեղինակները սխալմամբ այն նոյնացրել են կազայի Թալխոյա (Տարխոյա) գիւղի հետ։ Ճշդել ենք ըստ Ա-Դոյի Վանի, դրքի՝ տների թուով։*

[46] Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, *էջ* 458-460։

[47] *Վան-Տոսպ, թիւ* 14, 1916, *էջ* 9. *թիւ* 6, 1917, *էջ* 4-5։

[48] Odnodnevnaya perepis, *էջ* 46-47։

[49] *Հաւանական թիւն՝ ըստ Մարտիրոսեանի տուեալների եւ գիւղի* 1915*ի Դեկտեմբերի* 15*ին Երեւանի նահանգի Նոր-Բայազէտի գաւառի նորաբաց քում կատարուած վիճակագրութեան (գրանցուել էր* 64 *բնակիչ։ Տե՛ս՝ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.* 28, *ց.* 1, *գ.* 408, *թ.* 1)։

[50] *Առանց Բայազէտի։*

[51] *Միջին հաշուարկն՝ ըստ Մարտիրոսեանի եւ միօրեայ վիճակագրութեան տուեալների։*

[52] *Առանց Վանքիգեղի։*

[53] *Թիւ* 1, 3, 4, 8 *եւ* 12 *գիւղերն ըստ* 1914*ի Դեկտեմբերի վերջին Արեւելեան Հայաստանում ապաստանած փախստականների ցուցակների (տե՛ս՝ «Տեղեկագիր», էջ* 1-2)։ *Նշուած բնակավայրերում հաշուել ենք մօտ* 100 *անձ։*

[54] *Թիւ* 10, 13, 15-17 *բնակավայրերի հաւանական թիւն որոշելիս նկատի ենք առել աղիւսակի առաւելագոյն ցուցանիշը եւ* 1915*ի Յունուար* 30*ի միօրեայ վիճակագրութեան տուեալները (կորստի հաշուարկով)։ Ըստ այդմ, կարաքիլիսէից գրանցուած* 342 *տուներն ունէր* 2392 *բնակիչ + կորուստը՝* 96 *բն.* = 2478 *բնմգ., Ղազուգեղից՝* 51 *տ.*, 432 *բն. + կոր.՝* 23 *բն.* = 455 *բնմգ., Մանկասարից՝* 80 *տ.*, 799 *բն. + կոր.՝* 28 *բն.*

= 807 բնմգ., Ծօնջալուից՝ 109 տ., 870 բն. + կոր.՝ 39 բն. = 909 բնմգ., Նորգեղից՝ 62 տ., 404 բն. + կոր.՝ 32 բն. = 436 բնմգ.։ Տուեալները՝ ըստ Odnodnevnaya perepis, էջ 48-49։

[55] Թիւ 19, 20 գիւղերի համար հայերի հաւանական թիւը նոյնութեամբ ընդունել ենք 30 Յունուար 1915ի միօրեայ վիճակագրութեան տուեալներն, որոնց համաձայն Ջաջուռ-Իրիցուգեղից գրանցուած 92 տունն ունէր 767 բն. + կոր.՝ 23 բն. = 790 բնմգ., իսկ Քուփրանի 4 տունը՝ 51 բն. + կոր.՝ 2 բն. = 53 բնմգ. (տե՛ս՝ նոյն)։

[56] Թիւ 3, 7, 8 գիւղերի հաւանական թիւն որոշելիս՝ եւակէտային ենք ընդունել աղիւսակում հանդիպող առաւելագոյն ցուցանիշը եւ 30 Յունուար 1915ի միօրեայ վիճակագրութեան տուեալները։ Ըստ այդմ, Երեւանի նահանգում գրանցուել էին Եխնիթափայից՝ 132 տ., 1002 բն. + կոր.՝ 154 բն. = 1056 բնմգ., Խաստուրից՝ 168 տ., 1392 բն. + կոր.՝ 63 բն. = 1455 բնմգ., Խոչեանից՝ 39 տ., 257 բն. + կոր.՝ 20 բն. = 277 բնմգ. (տե՛ս՝ Odnodnevnaya perepis, էջ 46-47)։

[57] Մեր հաշուարկով։ Տե՛ս նաեւ՝ տեքստը։

[58] Տե՛ս՝ ծանօթ 53։

[59] Առանց Ղայաբէկի։

[60] Ա-Դոյի տուեալները։

[61] Ըստ Յովհաննէս Տէր-Աւետիսեանի 28 Մայիս 1915ի տեղեկագրի՝ 150 տուն հայ բնակիչ (ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 5., գ. 54, թ. 18)։ Հաւանական թիւն որոշել ենք ըստ տների թուի եւ Անթաբի (Դուրթաղի) հայերի տմմգ.ի՝ 7.1 (տե՛ս՝ տեքստի թիւ 34 ծանօթագրութիւնը)։

[62] Ա-Դոյի մօտ՝ Վանի վիլայէթի Արճէշի կազայի կազմում՝ 411 հայ բնակչով (50 տուն։ Տե՛ս՝ Մեծ դէպքերը, էջ 16)։ Սակայն նոյն հեղինակի արխիւում պահպանուել է Արճէշի հայ բնակչութեան մէկ այլ վիճակագրութիւն, որտեղից էլ վերցրել ենք վերոյիշեալ թիւը (տե՛ս՝ ՀՊՊԹ, նոր պատմութեան Ֆոնդ, Ա-Դոյի արխիւ, թիւ 839/143-11, գ 6)։

[63] Հաւանական թիւն՝ ըստ 30 Յունուար 1915ի միօրեայ վիճակագրութեան (տե՛ս՝ Odnodnevnaya perepis, էջ 46-47)։

[64] Ըստ Տէր-Աւետիսեանի տեղեկագրի, որով գիւղում ապրում էին 2 տուն հայեր (x տմմգ.՝ 7.1)։

[65] Այն փաստը, որ գիւղից գաղթականներ էին գրանցուել 1914ի Դեկտեմբերին, բայց 1915ի գարնանն այստեղ դեռ մնացել էին 2 տուն հայեր (ըստ Տէր-Աւետիսեանի նոյն տեղեկագրի), պարզում է, որ Քօչկում նրանց թիւն աւելին էր քան ցոյց է տալիս Մարտիրոսեանը։ Հաւանական թիւը ճշդել ենք՝ եւակէտային համարելով Ա-Դոյի տուեալները։ Ի դէպ, գիւղում ըստ Սարգիս Հայկունու, 1890ականներին հայերի թիւը 20 տուն էր (տե՛ս՝ Ս. Հայկունի, Բագրեւանդ ջրաբաշխ գաւառ, մասն Ա., Ս. էջմիածին, 1894, էջ 296)։

THE CORRECTION OF THE NUMBER OF THE ARMENIAN INHABITANTS OF SOME CAZAS OF ERZURUM ACCORDING TO THE STATISTICAL LISTS BASED ON THE CENSUS CONDUCTED IN 1914-15 ON THE WESTERN ARMENIANS WHO TOOK REFUGE IN EASTERN ARMENIA

(Summary)

GEGHAM BADALIAN

The author tackles an issue which is still hotly debated among scholars, namely determining the population of Western Armenia. As a case study, the Basen caza and the Bayazit sanjak (including the cazas Alashkert, Antab/Dutagh, Bayazit, Diadin and Garakilise) of the Vilayet of Erzrum were chosen. Most of the Armenian population of these areas were able to take refuge in Eastern Armenia in November-December 1914. Interestingly, these refugees were immediately counted by the Russian authorities as well as by individuals. Later on these statistics were published. From the 30 Armenian-inhabited villages of Basen region, 15,500 Armenians who had taken refuge in Eastern Armenia were counted (excluding those who perished on the road). On the other hand the official 1912 (Hijra 1330) "general census" (**nüfus-i umumî**) registers a little more than 10,000 Armenians for the whole caza.

The author compares the number registered in the one-day census conducted in the state of Yerevan on January 30, 1915 (which counted 26,000 or 3245 families) to the census conducted by the prelacy of Erzurum in 1909 (which had counted 21,000). He concludes that at the dawn of the First World War, the number of Armenians in the whole caza of Bayazit was around 30,700. This figure is 129% more than what the Ottoman census had registered, namely 13,400.

The article proves as well that the Armenian census of the time is more reliable and correct than the Ottoman.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (1918-1920)

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան ծնունդը 28 Մայիս 1918ին յոյսի մեծ ալիք մը յառաջացուց աշխարհասփիւռ հայութեան մէջ եւ զօրաշարժի ենթարկեց զայն՝ յաջորդող երկու տարիներու ընթացքին հանրապետութիւնը դարձնելով վերջինիս ուշադրութեան կեդրոնը։

1918-1920ին, Հարաւային Ամերիկայի նորահաստատ ու փոքրաթիւ հայ համայնքները, որոնք իրենց տեղական սաղմնային կազմակերպութեան փուլէն կ՚անցնէին, որոշ ճիգեր թափեցին օգտակար հանդիսանալու հայկական նորանկախ պետականութեան։ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքին կամաւորական շարժումին մասնակցելէ մինչեւ հրապարակագրութիւն, քաղաքական շփումներէ մինչեւ դիւանագիտական դիմումներ, այդ ճիգերուն պատմութիւնը ցարդ մանրամասն սեւեռումի ենթարկուած չէ։ Առաջին Հանրապետութիւնը դիւանագիտական յարաբերութիւններ հաստատեց Հարաւային Ամերիկայի որոշ երկիրներու հետ։ Տարբեր երկիրներ բնակող հայորդիներ դիւանագիտական ներկայացուցիչներ կամ հիւպատոսներ դարձան։ Նոյնը պատահեցաւ Հարաւային Ամերիկայի մէջ։ Փաստը նշուած է ժամանակի մամուլի, պետական փաստաթուղթերու եւ պատմագիտութեան մէջ։ Էթիէն Պրազիլ անկախ Հայաստանի ներկայացուցիչը եղաւ Հարաւային Ամերիկայի մէջ[1]։

Այս բոլոր հարցերը, գլխաւորաբար՝ այդ թուականներուն Արժանթինի ու Պրազիլիոյ[2] մէջ ծաւալած ու Հայաստանի հետ կապուած դէպքերը միահիւսելու եւ պատմագրելու ընդհանուր փորձ մըն է այս ուսումնասիրութիւնը։ Միաժամանակ, կարելին ըրած ենք նիւթը կապելու ժամանակի արժանթինեան ու պրազիլիական արտաքին քաղաքականութեան։

Աղբիւրագիտական տեսանկիւնէն, օգտագործած ենք Հայաստանի Պատմութեան Պետական Կենտրոնական Արխիւին մէջ պահուած սակաւաթիւ փաստաթուղթերը, ինչպէս եւ Ուրուկուայի արտաքին գոր-

ծոց նախարարութեան եւ Ազգային Ընդհանուր Արխիւի թղթածրարը[3]։ Պրազիլիոյ եւ Արժանթինի արտաքին գործոց նախարարութեանց դիւանները տակաւին մատչելի չեն եղած մեզի, իսկ Պոստոնի (ԱՄՆ) մէջ պահուող Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան արխիւի տուեալներու ընդհանուր ներկայացումը կատարած է ամերիկահայ պատմաբան Ռիչըրտ Ծովհաննէսեանը[4]։

ՈՎ ԷՐ ԷԹԻԷՆ ՊՐԱԶԻԼ

Էթիէն Պրազիլի անձը մնացած է գրեթէ անյայտ։ Իր ողջուցը լոյս տեսած պրազիլիահայ համայնքին նուիրուած երկու հատորները, մանաւանդ՝ եզնիկ քհնյ. Վարդանեանի մեծածաւալ *Պրազիլիոյ հայ համայնքը* (1948) երկասիրութիւնը - ուր հաւաքուած են այդ համայնքի կարեւոր ու անկարեւոր բազմաթիւ անձնաւորութիւններու կենսագրութիւնները - տարօրինակ լռութիւն պահած են իր կեանքի մասին։ Նոյնիսկ վիճարկուած է իր ազգային պատկանելիութիւնը. երբեմն զինք համարած են Ֆրանսացի։ Օրինակ, 1955ին Ս. Կռան (Սոկրատ Ց. Թերզեան) հրապարակած է Պրազիլի հինգ նամակները, «որոնց տակ,- գրած է հրատարակիչը,- հայերէն ստորագրած է Տօքթ. Էթիէն Պրազիլ անունով ծագումով Ֆրանսացի մը»[5]։ Այս պնդումը, պիտի տեսնենք, կը հերքուի այդ նամակներու հարեւանցի ընթերցումովն իսկ։

Ըստ Նարսիսօ Պինայեանի, Պրազիլի բուն անունն էր Ignace Etienne։ Ան ծնած էր 1882ին, իսկ 1908ին՝ եկեղեցական աստիճանով, Պրազիլիա էր արդէն՝ որպէս Պահիա քաղաքի թեմական ընծայարանի դասախօս։ Թղթակցած է Վիեննայի *Anthropos* ազգագրական ու մարդաբանական ագդեցիկ հանդէսին, ուր 1908-1910ին հրատարակած է երեք յօդուած։ Բազմաթիւ գիրքեր լոյս ընծայած է, որոնց շարքին՝ դասագիրքեր, իրաւաբանական, բնական պատմութեան եւ փիլիսոփայութեան հատորներ։ Մահացած է 1955ին ու՝ թաղուած՝ 16 Մարտին, Ռիօ տէ Ժանէյրոյի Սրբ. Ծովհաննէս Մկրտիչ գերեզմանատունը[6]։

Բնական է ենթադրել, որ ան Պրազիլ մականունը որդեգրած է այդ երկիրը հասնելէ ետք։

Ըստ Ծովհաննէսեանի, Պրազիլ փիլիսոփայութեան դոկտորական եւ դեղագործութեան վկայականներ ունէր, հիմնած էր դեղագործութեան վարժարան մը եւ կառավարական բազմաթիւ պաշտօնատարներու եւ դիւանագէտներու խնամակալը եղած էր։ Յաճախ ան հայ համայնքի անդամներ ներկայացուցած է պետական գործերու եւ դատարաններու մէջ[7]։

Պինայեան ձեռքի տակ ունեցած է Պրազիլիոյ Ազգային Գրադարանի (Ռիօ տէ Ժանէյրօ) մամուլի կտրածոներու թղթածրար մը, ներառեալ՝ Պրազիլի մահագրութիւնը, ուր նկատած է թէ 1955ին մահազդ

տուողներէն մէկն էր Sosse Brasil Barreto, անտարակոյս՝ իր դուստրը, որուն «Սօսէ» անունը ազգային պատկանելիութեան տուեալ մըն է[9]։

Ճիշդ է, որ ասիկա անբաւարար է, քանի որ Պրազիլի հայասիրութիւնը կրնար գինք մղած ըլլալ նման անուն տալու իր աղջկան՝ առանց իր ազգային պատկանելիութիւնը փաստելու։ Սակայն, ըստ էութեան, վերջնական փաստ է 1917ին Մարսէյլի Արմէնիա պարբերաթերթին մէջ լոյս տեսած Ռիօ տէ Ժանէյրոյէն թղթակցութիւն մը, որ նոյն թուականին վերատպուած է Նիւ Եորքի Կոչնակին մէջ.-

«[Պրազիլ - Վ.Մ.] թէեւ հանգամանքներու բերմամբ մոռցած է հայերէն լեզուն, բայց չէ մոռցած Հայութիւնը։ Ինք կաթոլիկ Հայ մէ եւ Թէրզեան պատրիարքին մօտիկ ազգական, իր ուսումը Փարիզի մէջ առած եւ պզտիկ հասակէն մոռցած է հայերէնը, բայց այդպէս ըլլալով մէկտեղ երբեք մոռցած չէ իր Հայութիւնը եւ իր տաղանդն ու եռանդը ի սպաս դրած է Հայ Դատին եւ հայութեան ի նպաստ բրոբականտին այս տեղ, ինչը տարիներէ ի վեր քանի որ եկած է Պրազիլ»[10]։

Այս վկայութենէն կը մակաբերուի, ուրեմն, որ Պրազիլ ծագումով հայ էր, ֆրանսախօս, ուսանած՝ Փարիզ, կաթոլիկ դաւանանքէ, եւ Հայ կաթողիկէ Պատրիարք Յովհաննէս Պետրոս ԺԳ. Թերզեանի (1911-1930) մօտիկ ազգական։

Ի հաստատումն այս տեղեկութիւններուն, Հայաստանի Հանրապետութեան Պոստոնի արխիւին մէջ առկայ Պրազիլի կենսագրականը կ'ըսէ, թէ վերջինիս մականունը էթեան (Etian) էր[11]։ Հետեւաբար, իր բուն անունը պիտի ըլլար Իգնատիոս էթեան, որ նախ ենթարկուած է ֆրանսացումի՝ Ignace Etienne, ապա՝ անունի վերածուած (Etienne Brasil)։

Աւելի'ն. Պրազիլ 1918ին՝ իտալահայ (ապա՝ եգիպտահայ) հանրային գործիչ ու ճարտարապետ Արտաշէս Օրագեանին գրած է ֆրանսերէն նամակ մը, որ կը սկսի հետեւեալ խօսքերով.- "Mon cher compatriote" («Իմ սիրելի հայրենակից»)[12]։ Իսկ 30 Յուլիս եւ 5 Օգոստոս 1920ին գրուած իր գոյգ նամակները, ուղղուած՝ Պուէնոս Այրէսի Միջկուսակցական Մարմնին, նոյնպէս կը սկսին «Սիրելի հայրենակիցներ» վերտառութեամբ[13]։

Ենթադրելի է, որ 1910-1914ի միջոցին, Պրազիլ ձգած է եկեղեցական կարգը եւ տեղափոխուած՝ Ռիօ տէ Ժանէյրօ, քանի որ 1914ի չուրջ արդէն ծանօթութիւն հաստատած էր այս քաղաքի փոքրաթիւ հայերուն հետ, ուր եւ Ֆրանսական Լիկէոնի (ճեմարան) (351, rua da Cattete) դասախօս էր։

Այն առեն, ուրեմն, այս մտաւորականը սկսած է աշխուժ հայանպաստ գործունէութիւն մը երկրի մայրաքաղաքին մէջ, մանաւանդ՝

տեղական մամուլի միջոցով։ Մարսէյլի Արմենիայի լիշեալ նամակագիրը կը վկայէ.-

«Կրնամ ըսել թէ [Արշակ - Վ.Մ.] Զոպանեան մը, [Կարապետ - Վ.Մ.] Բասմաջեան մը որչափ արժէք ունին եւ օգտակար եղած են հայ ազգին այդ տեղ Ֆրանսայի մէջ նոյնչափ գնահատելի եւ օգտակար եղած է մեզ համար բրոֆէսոր Էդիէն Պրազիլը։ (...) Ձեմ կարծեր որ մեր Տոքթ. Էդիէնի դիրքին մէջ գտնուող ոեւէ «ես Հայ եմ» ըսող ուսանող մը կամ բրոֆէսոր մը Հայութեան ցաւերով այսչափ պիտի հետաքրքրուէր։ Իրեն հետ մեր ծանօթութիւնը եղած է իր գրած յօդուածներով. կարդալով իր գրածները տեղական մամուլին մէջ, փնտռեցինք զինք ու գտանք եւ այն ատենէ ի վեր, մօտ երեք տարի, մեզ հետ կապուած է սրտանց (...) Մենք չատ գոհ ենք մեր սիրելի բրոֆէսորի հայրենասիրութենէն քանի որ անոր գրածներու չնորհիւն է որ Հայութիւնը ճանչցուած է այս տեղ պատուաւոր կերպով»[14]։

Պրազիլիոյ հայութեան ծանրութեան կեդրոնը միշտ եղած է Սան Փաւլոն, որ մինչեւ օրս կը պահէ այդ դիրքը։ Ռիօ տէ Ժանէյրոյի հայ համայնքը չատ փոքր եղած է։ Բայց մինչեւ 1963, երբ մայրաքաղաք դարձած է նորակառոյց Պրազիլիան, Ռիօ տէ Ժանէյրօ եղած է երկրի գարկերակն ու քաղաքական կեդրոնը։ Հոս էր, ուր Պրազիլի իմացական հետաքրքրութիւնը եւ հայանպաստ քարոզչութիւնը կրնային իրենց յարմար վայրն ու լսարանը գտնել։

Ցարդ կատարուած չըլլալով պրազիլիական մամուլի հետազօտութիւնը, անկարելի է գնահատել էթիէն Պրազիլի հրապարակագրական վաստակը։ Հայութեան մասին առանձինն, միայն Ռիօ տէ Ժանէյրոյի մէջ 1917ին հրատարակած է փորթուկալերէն 22 էջնոց գրքոյկ մը՝ *Հայ ժողովուրդը* (*O Povo Armenio*)[15]։ Ըստ Արմենիայի նամակագրին, Պրազիլ «այժմ կը պատրաստուի մեր ազգային պատմութիւնը գրել տեղական լեզուով բրոթականտի համար՝որու ծախքը մի քանի Հայեր ստանձնած ենք քանի որ գիրքերը ձրի պիտի բաժնուին»[16]։ Գրքոյկը, հետեւաբար, լոյս տեսած է 1917ի վերջին ամիսներուն։

Ցաջորդ տարին ան լոյս ընծայած է նաեւ *Մուրհացիները* (*Os Sirios*) 69 էջնոց հատորը[17]։

ՀԱՑԱՆՊԱՍՏ ԱՇԽԱՏԱՆՔ՝ ՊՐԱԶԻԼԻՈՑ ՄԷՋ

Ջուգահեռաբար, 1917ին Պրազիլ նախաձեռնած է հայանպաստ հանգանակութեան մը, որուն գումարները ղրկած է Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութեան միջոցով, *Արմենիայի* խմբագիր Մինաս Ջերաջէն ստանալով պատասխանը, «ինչպէս եւ վեհ. կաթողիկոսի կոնդակը։ Այդ առիթով Տոքթ. Էդիէն գրեց նաեւ յօդուած մը տեղւոյս երեկոյեան թերթերուն մէջ հայրապետին պատկերովը»[18]։

Նոյն թուականին, Սան Փաւլոյի մէջ հիմնուած է Հայ Բարեգործական Միութիւն (ՀԲՄ) անունով կազմակերպութիւն մը: Սա երկրի միակ հայկական միութիւնն էր այդ պահուն, որ հակառակ անունի նմանութեան - եւ Ծովհաննէսեանի հաստատումին[19] - կապ չունէր 1906ին Գահիրէի մէջ հիմնուած Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան հետ: Հիմնադիրներու խմբագրած ծրագիրը երկրի իշխանութիւններուն կողմէ վաւերացուած է 9 Նոյեմբեր 1917ին եւ Միութեան տրուած է զուտ տեղական եւ ինքնուրոյն բնոյթ: Անոր կազմութեան առաւելութիւններէն մէկը եղած է արաբախօս ու հայախօս հայեր չփման մէջ դնելը, որոնք միայն լեզուի տարբերութեան պատճառով մինչ այդ առիթ չէին ունեցած փոխ-հաղորդակցելու:

Միութիւնը իր ատենապետ Եղիա Նագդաշի միջոցով զանազան առիթներով Փարիզ՝ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարին ուղարկած է 25.275 ֆրանսական ֆրանքի գումար՝ պատերազմէն աղիտեալ հայերուն ի նպաստ: 9 Ապրիլ 1918ի հեռագրով, Միութիւնը 200 անգլիական ոսկի (5.428 ֆրանսական ֆրանք) կը ղրկէ՝ յատկացուելու համար էրզրումի ճակատին վրայ կռուող հայ զինուորներուն: Պօղոս Նուպար այդ հեռագրին պատասխանած է 6 Յունիսին՝ նշելով թէ միայն այդ օրը՝ «հասցէի անբաւականութեան պատճառով», կրցած է գանձել գումարը[20]:

1918ին կազմուած է Ռիօ տէ Ժանէյրոյի Հայկական Կոմիտէն՝ կապուելով Պօղոս Նուպարի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութեան հետ: Վերջինս քաջալերած է Կոմիտէին կազմութիւնը, վաւերացուցած է զայն ու թղթակցած անոր հետ: Կոմիտէի գլխաւոր նպատակն էր Պրազիլիոյ կառավարութեան կողմէ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետութեան ճանաչման հասնիլը[21]:

Այս Կոմիտէի մղիչ ուժն ու ոգին էր, անտարակոյս, Էթիէն Պրազիլը, ինչպէս կարելի է մակաբերել 1917ի վկայութենէն.- «Մայրաքաղաքիս մէջ մօտաւորապէս երեսուն Հայ կը համրուի, Հայ-Սիւրիացի եւ Հայեր, բայց բրոֆէսոր Էդիէն կ'ըսէ «եօթը Հայեր ենք միայն». ան Հայ չհամարիր ոչ մէկը որ չհետաքրքրուիր հայկական խնդրով, իր հայ ազգի վիճակով եւ չուզեր օգնել իր ազգակցին: (...) Ամէն օր կուգայ մեզ Հայերուս մօտ, կը խօսի հայ տառապանքին վրայ, կը յորդորէ չյուսահատիլ, աշխատիլ եւ համբերել»[22]:

Հոկտեմբեր 1918ին, ըստ երեւոյթին՝ ԱՄՆի նախագահ Վուտրօ Ուիլսընի «տասնչորս կէտեր»ու հրապարակումին առիթով, պրազիլահայ համայնքը հեռագրած է անոր: Այս մասին կ'իմանանք 3 Նոյեմբեր թուակիր, Հայաստանի Անկախութեան Իտալական Կոմիտէի (1917-1923) քարտուղար Օրագեանին ուղղուած Պրազիլի նամակէն.-

"Au Brésil nous avons une petite colonie qui s'efforce beaucoup. Nous avons fait une propagande active. Il y a quinze jours, nous avons dirigé un télégramme au Président Wilson.
"Nous attendons des pouvoirs des grands centres arméniennes et du Parlement d'Erivan pour nous diriger au gouvernement du Brésil"[23]
(«Պրազիլի մէջ պզտիկ համայնք մը ունինք որ չատ ջանք կը թափէ։ Մենք աչխուժ քարոզչութիւն ըրած ենք։ Տասնհինգ օր առաջ հեռագիր մը յղեցինք նախագահ Ուիլսընին։

«Մենք հայկական մեծ կեդրոններէն եւ Երեւանի Խորհրդարանէն լիազօրութիւններ կ'ակնկալենք, որպէսզի դիմում կատարենք Պրազիլի կառավարութեան»)։

Չինադադարին առթիւ, Միութիւնը 14 Նոյեմբերին հեռագրած է Պրազիլիոյ նախագահին՝ չնորհաւորելով դաչնակիցներու յաղթանակը։-

"Colonia Armenia, raça que mais padeceu pelas barbaridades do absolutismo, respeitosamente apresenta V. Exc. suas felicitaçoes pela victoria completa dos Alliados. Triompho de civilisaçao e redempçao das raças oprimidas"[24] («Հայ համայնքը, որ բռնապետութեան բարբարոսութիւններէն ամէնէն չատ չարչարուած ցեղն է, յարգանքով իր չնորհաւորութիւնները կը մատուցանէ Ձերդ Վսեմութեան՝ Դաչնակիցներու կատարեալ յաղթանակին առթիւ։ Ցաղթութիւ՛ն քաղաքակրթութեան եւ փրկութիւն՝ ճնշուած ցեղերուն»)։

Դեկտեմբեր 1918ին, համայնքային պատուիրակութիւն մը այցելած է Խաղաղութեան Համաժողովի Պրազիլիոյ պատուիրակութեան պետ եւ երկրի ապագայ նախագահ Տոքթ. Էպիթասիո Փեսօային, որ իր համակրանքը յայտնած է հայկական պահանջներու նկատմամբ։ Հայկական պատուիրակութիւնը յուչագիր մը յանձնած է իրեն, ու այնուհետեւ գրած է Պօղոս Նուպարին՝ Պրազիլիոյ հանդէպ ջերմ վերաբերմունք ցուցաբերելու եւ պրազիլիական ապրանքներու Հայաստան ներմուծումին դիւրութիւններ ապահովելու կապակցութեամբ[25]։ Պատուիրակութեան մաս կը կազմէին Եղիա Նագդաչ եւ Ղազար Նազարեան (Սան Փաւլո), Պրազիլ, Միհրան Լաթիֆ եւ Լեւոն Աբելեան (Ռիօ տէ Ժանէյրօ)։ Ժաւալուն յուչագրին մէջ ի միջի այլոց գրուած է.-

«Սան Բաւլոյի մէջ գտնուող Հայերու զաւակները, որոնք ծնած են պրազիլական դրօշին տակ եւ անոր պաշտպանութիւնը կը վայելեն, որոշեցին իրենց ձայնը հասցնել Ձեզ եւ խնդրել, որ բարեխօսէք ի նպաստ իրենց ծնողաց մայր հայրենիքին, որուն զաւակացը հետ միեւնոյն արիւնով եղբայրացած, հեռու երկրի մը մէջ իսկ կրեցին ամէն տեսակ տառապանք, եւ տակաւին պիտի կրեն ալ թերեւս, եթէ չորոշուի իրենց անկախութիւնը։

«(...) Հայաստանի ապագան կախում ունի քաղաքակիրթ աշխարհի գումարուելիք այս վեհաժողովէն, եւ Պրազիլ բնակող Հայկի զաւակներուն համար չատ մեծ պիտի ըլլայ այն երախտագիտութիւնը այս օրհնուած երկրին հանդէպ, երբ առիթ ունենան լսելու այս Հանրապետութեան ներկայացուցիչներուն արտայայտութիւն[ներ]ը ի մէջ այն անթիւ համակրանքներուն արդէն յայտնուած ի նպաստ իր անկախութեան Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Ջուիցերիոյ, Իտալիոյ եւ մասնաւորապէս Միացեալ Նահանգներու կողմէ»[26]:

Նոյն Դեկտեմբերին, Պրազիլ՝ յանուն Պրազիլիոյ հայ համայնքին, Ֆրանսերէն կոչ մը ուղղած է Պելճիքայի Ալպէր թագաւորին, խնդրելով որ Հայ Դատը պաշտպանէ Խաղաղութեան վեհաժողովին[27]:

Պրազիլ, յամենայնդէպս, միայն ուղղահայեաց յարաբերութիւններ չէ պահած արտասահմանի մարմիններու հետ, այլեւ՝ հորիզոնական: Ծարդ փաստ մըն է վերոյիշեալ 3 Նոյեմբերի նամակը Օրագեանին, ուր համագործակցութեան հրաւէր ուղղած է.-

"La capitulation de la Turquie vient nous remplir de joie. L'Arménie est sauvée!

"Il nous faut agir maintenant, nous aider et suivre une orientation décisive.

"(...) Veuillez avoir la bonté de m'informer sur le nombre des arméniens en Italie, sur leur action, sur les sympathies et promesses du gouvernement italien.

"De mon côté je vous tiendrai au courant des événements.

"Par le même courrier, je vous envoi 2 exemplaires d'une brochure de propagande"[28]. («Թուրքիոյ անձնատուութիւնը մեզ համակած է ցնծութեամբ: Հա-յաստանը փրկուա՛ծ է:

«Այժմ մեզի կը մնայ գործել, օժանդակել իրարու եւ վճռական կողմնորոշումի հետեւիլ:

«(...) Բարի եղէք զիս տեղեակ պահել Իտալիոյ մէջ հայերու թիւի, իրենց գործունէութեան, ինչպէս եւ իտալական կառավարութեան համակրանքներուն եւ խոստումներուն մասին:

«Իմ կողմէս, ես ձեզ տեղեակ կը պահեմ իրադարձութիւններու մասին:

«Նոյն թղթատարով ձեզի կ'ուղարկեմ քարոզչական գրքոյկի մը երկու օրինակներ»):

Սան Փաւլոյի ՀԲՄը որոշած է հանգանակութեան մը ձեռնարկել ազգային դատի պաշտպանութեան համար: Այդ նպատակով, 1 Յունուար 1919ի նամակով 400 անգլիական ոսկի ուղարկուած է Պօղոս Նուպարին, որուն միաժամանակ տեղեկացուած է Պրազիլիոյ պատուիրա-

կութեան Փարիզ մօտալուտ մեկնումի եւ ներկայացնելիք յուշագիրի մասին։ Պօղոս Նուպար պատասխանած է 13 Փետրուարին[29]։

Մարտ 24ին, 1000ական ֆրանքի երկու չէքեր ղրկուած են Պօղոս Նուպարին՝ ազգային շահերու պաշտպանութեան հիմնադրամին յատկացուելու համար։ Միեւնոյն նամակով գանգատ արտայայտուած է, որ «Փարիզի մէջ գումարուած Ազգային Համաժողովի առթիւ, Պրազիլիոյ Հայ համայնքը անտեսուած էր, եւ անկէ ալ ներկայացուցիչ մը կանչուած չէր»[30]։ Այս հարցին կապակցութեամբ Պօղոս Նուպար Ապրիլ 29ին պատասխանած է.-

«(...) Պատճառը պարզապէս տեղւոյդ հեռաւորութիւնն էր, քանզի գահավիժօրէն իրարու յաջորդող քաղաքական դէպքերը պարտադրած էին մեզ իսկոյն գումարելու Համաժողովը, առանց ժամանակ կորսնցնելու, եւ չէինք յուսար որ Ձեր Պատուիրակը ժամանակին հասնէր, մասնակցելու համար անոր խորհրդակցութեանց։ Բայց մեր աշխատասիրութեանց ամէն հաղորդելի տեղեկութիւններ, օրը օրին ղրկած եմ ընկերութեանդ հասցէին, եւ կը զարմանամ որ չէք ստացած զանոնք։ Այս թղթատարով կրկին կը ղրկեմ Ձեզի Ազգային Համաժողովի կողմէ, Հաշտութեան գոնկրէսին ներկայացուցած մեր պահանջագիրը (ֆրանսերէն եւ անգլիերէն) եւ վնասուց հատուցման տեսրը (ֆրանսերէն) իւրաքանչիւրէն երկու օրինակ»[31]։

1919ի աշնան, Փարիզի խաղաղութեան խորհրդաժողովին Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահ Աւետիս Ահարոնեան՝ Ազգային Պատուիրակութեան հետ համախորհուրդ, Պրազիլը նշանակած է հանրապետութեան ներկայացուցիչ՝ հրահանգելով որ պաշտօնապէս ճանչցուելու աշխատանքներու ձեռնարկէ[32]։

Հոկտեմբեր 1919ին, Պրազիլ եւ Արեւելեան Հրաւիրուեցան Նախագահական պալատ, ուր նախագահ Փեսօա իր ջերմ զգացումները յայտնեց Հայաստանի նկատմամբ եւ խոստացաւ՝ քաղաքական ու առեւտրական ուժեղ կապերու համար ամէն ջանք թափել։ 23 Հոկտեմբերին, Պրազիլ այս մասին գրեց Ահարոնեանին, միաժամանակ չեչտելով դիւանագիտական կանոնաւոր ներկայացուցիչներու կարիքը, քանի որ հայերը տակաւին, ըստ օրինի, օսմանեան հպատակներ էին, ինչ որ բազում դժուարութիւններ կը յառաջացնէր[33]։

ՀԲՄը՝ հայ տարագիրներու օգնութեան համազգային հանգանակութեան ի նպաստ, նոյն 23 Հոկտեմբերին Պօղոս Նուպարին կը ղրկէր 10.000 ֆրանքի չէք մը եւ կը հարցնէր թէ ի՛նչ դիրք պէտք է բռնէր Ռիո տէ Ժանէյրոյի Հայկական Կոմիտէի եւ Հայաստանի ներկայացուցիչ Պրազիլի հանդէպ։ 5 Դեկտեմբերի նամակին մէջ՝ չնորհակալութիւն յայտնելով առաքումին համար, Պօղոս Նուպար կը յայտնէր.-

«Գալով Պրազիլիոյ Հայկական Ներկայացուցչի խնդրոյն, Ազգային Պատուիրակութիւնը ամբողջապէս համաձայն է անոր գոյութեան, ինչպէս նաեւ այն կազմակերպութեան, որ ծայր տուած է Ռիօ տը Ժանէյրոյի մէջ Տքթ. Էթիէն Պրազիլի նախաձեռնութեամբ եւ Լեւոն Արքեպեանի նախագահութեամբ։ Այդ Կոմիտէն արդէն գովելի գործունէութիւն մը ցուցահանելու վրայ է, կը յարաբերի Պատուիրակութեան հետ, որ համաձայն է ու կը հաստատէ անոր գործունէութիւնը։ Ազգային չահերու տեսակէտէն, անհրաժեշտ է գործակցիլ այդ Կոմիտէի հետ»[34]։

Դեկտեմբեր 1919ին, Պրազիլ ստացած է իր պաշտօնական նշանակումը որպէս դիւանագիտական ներկայացուցիչ[35]։ Ահարոնեան՝ 16 Փետրուար 1920 թուակիր, թիւ 1370 գրութեան մէջ կը վկայէ Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութեան կողմէ ուղի հիւպատոսներու եւ դիւանագիտական ներկայացուցիչներու նշանակումին մասին. «Դոկտոր Էտիէն Բրազիլ, հայազգի, նշանակուած է Հայաստանի Հանրապետութեան Դիւանագիտական ներկայացուցիչ Բրազիլիայի կառավարութեան մօտ, Ռիօ-Ժանէյրոյում»[36]։ Տարօրինակ կերպով, սակայն, Սեպտեմբեր 1920ին կազմուած Հանրապետութեան դիւանագէտներու մէկ ցանկը գինք չէ յիշատակած[37]։

Սակայն, 1920ի ընթացքին, Պրազիլ չարունակած է պնդել Լաթիֆի նշանակումի մասին որպէս դեսպան։ Սկիզբը, անոր առաջարկուած էր Հարաւային Ամերիկայի ընդհանուր դեսպանի տիտղոսը։ Արդարեւ, 9 Փետրուար 1920ին, Պրազիլ այսպէս գրած է Պրազիլիոյ մօտ Ուրուկուայի դեսպան Մանուէլ Պերնարտէսին.- «Հայկական կառավարութիւնը կը մտածէ նշանակել տոքթ. Միհրան Լաթիֆը որպէս հարաւամերիկեան ազգերու մօտ արտակարգ դեսպան»[38], սակայն ի վերջոյ Լաթիֆ մերժած է այդ նշանակումը՝ «պաշտօնը չատ խոշոր եւ մանաւանդ անժամանակ գտնելով զայն [sic]»[39]։

Ինչպէս տեսանք վերը, Միհրան Լաթիֆ (Լաթիֆեան)՝ Պրազիլի ամէնահին հայերէն, 1918 Դեկտեմբերի հայկական պատուիրակութեան անդամ էր։ Ասիկա պատահական չէր։ Ենթադրելի է, որ Փեսօայի հետ հանդիպումը նոյնինքն Լաթիֆի միջնորդութեամբ կայացած էր։

Ծնած Պոլիս, 1856ին, եւ Պելճիքա ճարտարագիտական ուսում ստացած, Լաթիֆ 1879ին ժամանած էր Ռիօ տէ Ժանէյրօ, ուր պիտի ապրէր մինչեւ իր մահը՝ 1929ին։ Ամուսնացած էր աւանդական ընտանիքէ պրազիլուհիի մը հետ եւ ունեցած երեք զաւակ։ Կառուցած է բազմաթիւ պողոտաներ, մայրուղիներ, երկաթուղիներ, էլեկտրակայաններ՝ պետական չքանչաններու եւ մեծ յարգանքի արժանանալով[40]։

Լաթիֆի վերադարձը հայութեան, ինչպէս եւ Պրազիլի անսակարկ մասնակցութիւնը այս չարժումին, կը վկայեն անկախութեան չրջանի

առթած խանդավառութիւնը նոյնիսկ հայութենէն հեռու մնացած տարրերու մէջ։

Պօղոս Նուպարի ու յատկապէս Ահարոնեանի հետ իր թղթակցութեան ժամանակ, Պրազիլ պնդած է, որ Լաթիֆ պատուոյ ընդհանուր հիւպատոս նշանակուի՝ տրուած ըլլալով որ, ինչպէս կը գրէ Յովհաննէսեան, «անոր ապարանքը փաստական դեսպանատուն մըն էր եւ ան հսկայ ազդեցութիւն ունէր պետական պաշտօնատարներու վրայ, ներառեալ՝ նախագահ Էփիթասիո Փեսօայի»[41]։ 1920ի ընթացքին, Պրազիլ չարունակած է իր պնդումը։ Յունիսին եւ Յուլիսին, Փարիզի պատւիրակութիւնը իրեն դիտել տուած է թէ յարմար չէր նման պաշտօններ բազմացնել մինչեւ որ Հայաստանի կարգավիճակը ճշդուի եւ Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան պայմանագիրը՝ ստորագրուի։ Իսկ Սեպտեմբերին, պատուիրակութիւնը թելադրած է չնշանակել անձեր, որոնք օտարահպատակ էին եւ միշտ թէ դիւանագիտական պաշտօնի նշանակումի վերջին խօսքը հանրապետութեան կառավարութեան կը պատկանէր։ Լաթիֆի յատուկ պատուոյ տիտղոսը պիտի մնար սպասումի մէջ[42]։

Ապրիլ 1920ին, վարչապետ եւ արտաքին գործոց նախարար Ալեքսանդր Խատիսեան Պրազիլին յղած է երկու նամակ։ Առաջինը (17 Ապրիլ 1920, թիւ 2374) կը հաստատէր Ահարոնեանի կողմէ հայազգի դիւանագէտին նշանակումը.-

«N 2374

17/IV - 20 թ.

Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագիտական

ներկայացուցիչ Բրազիլիայում՝ Դոկտոր

ԷՏԻԷՆ ԲՐԱԶԻԼԻՆ.

Հաշտարար կոնֆէրանսի մօտ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատւիրակութեան Նախագահ՝ Պ. Ահարոնեանը տեղեկացնում է ինձ, իր Նօ. 1370 գրութեամբ, որ Ձեզ նշանակել է Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչ Բրազիլիայում։

Հաստատելով Ձեզ այդ պաշտօնին մէջ, ես վստահ եմ, որ Դուք ամէն կերպով կը ջանաք պաշտպանել Հանրապետութեան շահերը եւ բարձր պահել նրա պրէստիժը»[43]։

Երկրորդ նամակը (19 Ապրիլ 1920, թիւ 2411) Պրազիլէն կը խնդրէր ամսական զեկոյցներու առաքումը Երեւան.-

«No. 2411

19/IV

Հայաստանի Հանրապետութեան

դիւանագիտական ներկայացուցիչ՝

Դօքտոր Էտիէն Բրազիլին

Բրազիլիայում

Ուղարկելով, սորա հետ միասին, մեր գրութիւնը 17 Ապրիլի Նո. 2374, որով Արտաքին Գործերի պ. Մինիստրը Ձեզ հաստատում է Հանրապետութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչ, Բրազիլիայում (Ռիո-տը-Եանէյրօ) պատիւ ունենք խնդրելու Ձեզ ուղարկել Երեւան Մինիստրութեանս կանոնաւոր կերպով, ամսական գոնէ մէկ անգամ, մի տեղեկագիր, բովանդակելով այն բոլոր հաղորդագրութիւնները եւ նորութիւնները, որոնք կարող են շահագրգռել Հայաստանի Հանրապետութեանը»[44]:

ԱՆԿԱԽՕՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱՉՈՒՄԸ ԱՐԺԱՆԹԻՆԻ ԿՈՂՄԷ[45]

Հայաստանի փաստական (de facto) ճանաչումը դաշնակիցներու կողմէ 19 Յունուար 1920ին եւ իր պաշտօնական նշանակումը որպէս ներկայացուցիչ նոր եռանդ հաղորդեցին Պրազիլի արդէն աշխուժ գործունէութեան, որուն առաջին երեւելի արտայայտութիւնը պիտի ըլլար Արժանթինի կողմէ հանրապետութեան ճանաչումը՝ Մայիս 1920ին: Պրազիլ անկախութեան ճանաչումի խնդրանքով Արժանթինին դիմած էր Պրազիլիոյ մօտ դեսպան Մարիօ Ռուիս տէ լոս Ժանոսի միջոցաւ: Պուենոս Այրէսի Լա Նասիոն օրաթերթի 27 Ապրիլի տեղեկատուութիւնը որպէս հիմք ունէր հայ դիւանագէտին կողմէ խմբագրութեան ուղղուած նամակ մը.-

«Ան առայժմ Ռիօ կը գտնուի՝ նոյն գործունէութիւնը տանելով պրազիլական կառավարութեան մօտ, բայց, մեզի գրած նամակով, ան կը խոստանայ Արժանթին գալ անմիջապէս որ այս երկիրը ճանչցած ըլլայ նոր հանրապետութիւնը:

«Նոյն նամակին մէջ, տոքթ. Պրազիլ կը յայտնէ թէ Հայաստանի նոր կառավարութեան դիմագրաւած ֆինանսական մեծ դժուարութիւններու բերումով, առայժմ կարելի չէ, ինչպէս ցանկալի կ'ըլլար, որ նորաստեղծ հանրապետութիւնը այս ցամաքամասի իւրաքանչիւր երկրի համար ներկայացուցիչ մը ղրկէ: Խնայողութեան նոյն պատճառներով, տոքթ. Պրազիլ իր դիմումները կը սկսի Ռիոյէ մէջ եւ Ռիոյէն, քաղաք ուր արդէն կ'ապրէր ան երբ հայկական կառավարութեան իրեն վստահուած առաքելութեան համար նշանակուեցաւ»[46]:

Նիւթականի հարցը կարեւոր խոչընդոտ մըն էր Պրազիլի լայնատարած ծրագիրներուն համար, քանի որ իր աշխատանքի սահմանները խիստ լայն էին: Նոյնիսկ եթէ միայն հաշուի առնենք հայերու ներկայութիւն ունեցող երկիրները՝ իր գործը չորս տարբեր պետութիւններու հետ էր: Պրազիլ, այս մասին իր մտահոգութիւնները պիտի կիսէր Մայիս 1920ին, Պուենոս Այրէսի Միջկուսակցական Մարմնին գրած նամակով.-

«Որպէս ներկայացուցիչ Հայկ[ական] Հանրապետութեան (Մինիսթրը Փլանիփոթէնսիէռ) բոլոր Հար[աւային] Ամերիկայի հանրապետութիւններուն, ստիպուած եմ անձամբ ներկայացնել իմ պաշտօնական թուղթերս, Արժանթինին եւ նոյնպէս միւս հանրապետութիւններուն, կարգադրելու համար հիւպատոսական պաշտօնեաները, նոյնպէս՝ համաձայնութիւններ գոյացնելու համար։ Բայց, դժբախտաբար, մեր կառավարութիւնը ունենալով ներքին անթիւ կարիքներ, չի կրնար արտաքին ծախքերու գոհացում տալ. ասոնք ամենքը նկատի ունենալով, ձեզի կը թողում խորհիլ այդ խնդիրներու չուրջ հայրենասիրաբար»[47]։

Մայիսի առաջին օրերուն, Արժանթինի նախագահ Իփոլիթօ Իրիկոյէնի եւ արտաքին գործոց նախարար Օնորիօ Փուէյռետոնի ստորագրութեամբ, Արժանթինը ճանչցած է Հայաստանի անկախութիւնը.-

"Vistas las comunicaciones del representante del gobierno provisional de Armenia,

"El Poder Ejecutivo de la Nación

"Decreta:

"Artículo 1° Reconócese a la República de Armenia, como Estado libre e independiente.

"Artículo 2° Comuníquese, publíquese en el Boletín Oficial y dése al Registro Nacional"[48] (*«Նկատի ունենալով Հայաստանի ժամանակաւոր կառավարութեան ներկայացուցիչի դիմումները,*

«Ազգի Գործադիր Ժողովը

կը հրամանագրէ

ԱՕԴ. 1.- Ճանչնալ Հայաստանի Հանրապետութիւնը որպէս ազատ եւ անկախ պետութիւն։

ԱՕԴ. 2.- Հաղորդել, «Պաշտօնական Տեղեկատու»ի մէջ հրապարակել եւ յանձնել Ազգային Արձանագրութեան Վարչութեան»։)

Յունուար 1920ի դաշնակիցներու փաստական ճանաչումէն ետք, Արժանթին առաջին պետութիւնն էր, որ իրողապէս կը ճանչնար Հայաստանը։

Ճանաչման թուականի չուրջ որոշ չփոթ գոյութիւն ունի։ Boletín Oficialի (պաշտօնական տեղեկատու) մէջ հրամանագիրը թուագրուած է 3 Մայիս[49]*, որ բնագրի հրապարակումի ցարդ յայտնի կանխագոյն ղէպքն է։ Ցիշատակելի է, որ այդ հրապարակումով, պետական հրովարտակները ուժի մէջ կը մտնեն Արժանթինի մէջ։*

Սակայն, 2 Մայիսին, Պուենոս Այրէսի Լա Փփոքա օրաթերթը կը գրէր թէ «երէկ, արտաքին գործոց նախարարութենէն հրապարակուեցաւ հրամանագիր մը, որ կը ճանչնար Հայաստանի Հանրապետու-

թիւնը։ Արժանթինի կառավարութիւնը առաջինն է, որ կը ճանչնայ այդ նոր երկրի անկախութիւնը»[50]։

Իր կարգին, Արժանթինի մօտ ամերիկեան դեսպանատունն ալ 1 Մայիսը հաղորդած է որպէս ճանաչումի թուական[51]։

Իսկ 3 Մայիսին, Պուենոս Այրէսի Լա Փրէնսա օրաթերթը կը հաղորդէր, որ «երէկուան հրամանագրով, արժանթինեան կառավարութիւնը ճանչցաւ Հայաստանի նոր պետութեան անկախութիւնը եւ գերիշխանութիւնը։ Այս որոշումը երէկ ծանուցուեցաւ այդ նոր հանրապետութեան հիւպատոսական գործակալին, որ իր կառավարութեան անունով մերինին մօտ դիմումները կատարեց այդ երկրի պաշտօնական ճանաչումին համար»[52]։ Լա Նասիոն օրաթերթը նոյն օրն ալ կը տեղեկացնէր թէ «արտաքին գործոց նախարարութենէն հրամանագիր մը հրապարակուեցաւ, որուն համաձայն Հայաստանի Հանրապետութիւնը կը ճանչցուի»[53]։ Ահարոնեանին ուղղուած 3 Մայիսի նամակով, Պրազիլ հաղորդած է, որ «երէկ» (այսինքն՝ 2 Մայիսին) տեղի ունեցած էր ճանաչումը[54]։ Իսկ Մայիս ամսուն թուագրելի նամակով, Պրազիլ Պուենոս Այրէսի Միջկուսակցական Մարմնին գրած է թէ «ամսոյս 2ին, Արժանթինեան կառավարութենէն ստացայ հայկական կառավարութեան ճանաչումը իբր ազատ Ազգ»[55]։ Միւս կողմէ, 3 Մայիսին Լա Էփոքան կը գրէր թէ արդէն Արժանթինի եւ Պրազիլիոյ հայոց բազմաթիւ շնորհաւորական հեռագիրներ ստացուած էին նախագահ Իրիկոժէնի կողմէ[56]։

Հետեւաբար, կարելի է ենթադրել, որ ճանաչումը իրօք տեղի ունեցած է 1 կամ 2 Մայիսին եւ որեւէ պատճառով, երբ ամիսուկէս ետք հրապարակուած է պաշտօնական տեղեկատուին մէջ, թուականը պաշտօնականացած է 3 Մայիսի։

13 Մայիսին, Արժանթինի խորհրդարանի 1920 տարեշրջանի բացման իր պատգամին մէջ, Իրիկոժէն անդրադարձած է նաեւ Հայաստանի ճանաչումին.-

«Նոր պետութիւններ ծագած են ուժեղ ազգութիւններու հիմամբ։ Գործադիր Իշխանութիւնը ձեռնարկեց զանոնք ճանչնալու ամէն անգամ որ, ճշդուած իրենց անհատականութեամբ, կը ներկայանային ժողովրդավարական իտէալներու արտայայտութեամբ։ Հայաստան, Չեխոսլովակիա, Վրաստան եւ Լեհաստան արդէն մեզի համար ներկայ են միջազգային համայնքին մէջ»[57]։

Փակագիծ մը բանալով, կ'արժէ նշել թէ Վրաստանի ճանաչումը մօտ ութ ամիս առաջ կայացած էր։ Արդարեւ, 10 Յունիս 1918ին, Վրաստանի արտաքին գործոց նախարար Ակակի Չխենկելի գրած էր Գերմանիոյ մօտ Արժանթինի դեսպան Լուիս Մոլինային՝ յայտնելով 26 Մայիսի անկախութեան հռչակումի մասին եւ խնդրելով Արժանթինի

կողմէ սոյն փաստի ճանաչումը։ 25 Հոկտեմբերին, Ջհենկելին դարձեալ գրած է Մոլինային՝ իր նամակին կցելով ընդարձակ յուշագիր մը՝ Վրաստանի պատմութեան, քաղաքական վիճակին ու աշխարհագրական սահմաններուն մասին։ Այս երկու հաղորդումները որպէս հիմք ընդունելով, 15 Սեպտեմբեր 1919ին Արժանթինն ճանչցած էր Վրաստանի անկախութիւնը[58]։

Ամէն պարագայի, նկատառելի է, որ Վրաստանի ճանաչումի խնդրանքէն մինչեւ իրագործումը գրեթէ տարի մը անցած է, իսկ Հայաստանի պարագային՝ քանի մը շաբաթ։ Հետաքրքրական է, միւս կողմէ, որ Վրաստան գործի անցած է նախարարական մակարդակով, իսկ Հայաստանի դիմումը կատարուած է միայն Պրազիլի նշանակումէն ետք։ Հայաստանի պաշտօնական ճանաչումին ուշացումը պէտք է վերագրել երկրի խառնակ վիճակին ու նաեւ՝ պետական աւանդոյթի պակասին։ Արդարեւ, ըստ Պինայեանի յիշած ընտանեկան մէկ մանրավէպին, Հանրապետութեան շրջանին Արժանթինի արտաքին գործոց նախարարութիւն հասած է հաղորդագրութիւն մը՝ անծանօթ լեզուով ու այբուբէնով. տեղ մը, սակայն, "Armenia" գրուած էր։ Ենթաքարտուղար Տիէկօ Լուիս Մոլինարի - որուն վրայ նախարար Փուէյրեդոն ձգած էր գործերու մեծ մասի տնօրինումը[59] - այդ գրութիւնը տարած է իր մտերիմ բարեկամին՝ Պինայեանի հօր, որ հայերէն չէր գիտեր։ Վերջինիս հայրը՝ Մկրտիչ Պինայեան, թարգմանած է նամակը։ Հայաստանի անկախութեան հռչակագիրն էր, որ ներկայիս արխիւէն անհետացած է[60]։ Հաւաստի համարելով այս վկայութիւնը, կը պատկերացնենք, որ նոյնիսկ պետական անկախութեան հիմնարար փաստաթուղթը միջազգային կանոններու համաձայն չէ ուղարկուած՝ հասկնալի լեզուի թարգմանուած։ Անկարելի չէ, եթէ մտածենք, որ 1920ին Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութիւնը հայերէն չիմացող - հոգ չէ թէ թարգմանիչ ունեցող - Պրազիլին հայերէն կը գրէր։ Հայաստանի արտաքին քաղաքականութեան երբեմն պակսած է արագ կողմնորոշուելու ճկունութիւնը, որուն մասին Պրազիլ բազմիցս գանգատած է Ահարոնեանին[61]։

Բնորոշ է, որ երբ Փուէյրեդոն Փարիզ էր՝ Ազգերու Լիկայի առաջին համաժողովի ճանապարհին, ան 8 Նոյեմբեր 1920ին ընդունած է իր վրացի պաշտօնակիցը, որ կրկին չնորհակալութիւն յայտնած է Արժանթինի ճանաչումին համար[62]՝ դէպքէն աւելի քան տարի մը ետք։ Ցայտնի չէ թէ ոեւէ հայ պաշտօնատար նոյն կեցուածքը ունեցած ըլլայ։ Պրազիլ պնդած էր Ահարոնեանին, որ Արժանթինի եւ Պրազիլիոյ պատուիրակութիւնները ժընեւի հայանպաստ խումբերու կամ համայնքին կողմէ դիմաւորուէին[63]։

Արժանթինի ճանաչումի դրդապատճառները իրաւաքաղաքական յստակ վերլուծումէ մը կը բխէին։ Նկատի կ'առնուէր ընդհանուր սկզբունք մը («ժողովրդավար կարգավիճակ»ի տեսութիւն), որուն համաձայն ընկերային գիտակցութեան յառաջխաղացքը դէպի նոր կարգ մը՝ ազգութիւն կազմելու, որոշ աստիճանի մը կը յանգի անկախական նկրտումի՝ միջազգային կեանք մտնելու համար որպէս լիիրաւ անդամ։ Հետեւաբար, նոր գերիշխանութիւն մը կը ծագի, որ կը պահանջէ ճանաչում։ «Եթէ այդ նպատակը՝ նախապէս վիշուած ընկերաբանական պայմաններու հիմքով, իսկապէս ժողովուրդներու ազատ եւ ինքնաբուխ արդիւնքն էր, ժողովրդավար կերպով արտայայտուած, արժանթինեան արտաքին գործոց նախարարութիւնը կը դիմէր ճանաչումը կատարելու», գրած է միջազգայնագէտ եւ նախարարութեան այդ չրջանի պաշտօնատար Լուսիօ Մորենօ Ֆինթանա[84]։

Այդ օրերուն՝ 10 Մայիսին, «Հայ Դատի ախոյեան» որակուած Սըր Ռոպըրթ Փերքս բաց նամակ մը կը հրատարակէր Լոնտոնի Թայմզին մէջ, ուր կը քննարկէր Հայաստանի պաշտպանութիւնը, վերակառուցումը եւ հոգատարութեան հարցը լուծելու համար Ազգերու Լիկայի առջեւ յարուցուած արգելքները, ու հարց կու տար՝ նկատի առնելով հոգատարութիւնը ստանձնելու Միացեալ Նահանգներու դժկամութիւնը, թէ արդեօք կարելի՞ էր, որ «Հարաւամերիկեան մեծ, յառաջդիմական հանրապետութիւններէն մէկը՝ Անգլիոյ վարչական փորձառութեան օգնութեամբ, հայ ազգը վերակառուցելու քրիստոնեայ եւ մարդասիրական գործը ստանձնէր (...)։ Նման վարմունք յաւերժ պատիւ մը պիտի ըլլար խնդրոյ առարկայ հանրապետութեան համար»[85]։ Լա Փրենսա օրաթերթը խմբագրական մը նուիրած է Միացեալ Նահանգներու հոգատարութեան հարցին[86]՝ վիշելով Փերքսի առաջարկը։

Որեւէ փաստական տեղեկութեան չենք հանդիպած այս առաջարկի ճակատագրին մասին։ Այս ուղղութեամբ, ամերիկացի պատմաբան Ճէյն Վան Տէր Քառ յառաջ քաշած է 1919ին վերաբերող ուշագրաւ փաստ մը։ Ըստ իրեն, արժանթինցի գործարարները վճռապէս թեր էին երկրի Ազգերու Լիկային անդամակցութեան՝ եւ որպէս գլխաւոր դրդապատճառ «իտէալներ»ը կը վիշատակէին։ «Սակայն,- կը գրէ ան,- Լիկայի համաժողովներու ընթացքին Հայաստանի, կ. Պոլսոյ կամ Մերճաւոր Արեւելքի այլ չրջանի հոգատար նշանակուելու հաւանականութիւնը Արժանթինին ներկայացնելու կատարուած առաջարկները՝ իրականութեան մէջ համոզեցին այդ ոլորտը, որ զօրավիգ կանգնի Լիկայի անդամակցութեան՝ ի նպաստ ժողովրդային չարժումին»[87]։

Դժբախտաբար, յայտնի չէ թէ Լիկայի ո՛ր համաժողովներուն մասին է խօսքը։ Քառ չէ ծանօթագրած իր հաստատումը. ո՛չ ալ կրցած ենք գտնել այս տեսակէտը հաւաստող որեւէ այլ աղբիւր։

Ըստ 28 Ապրիլ 1919ին վաւերացուած Ազգերու Ընկերութեան ուխտի 22րդ յօդուածին, «Օսմանեան կայսրութեան որոշ համայնքներ, որոնք տուեալ զարգացում մը նուաճած են, կրնան ընդունուիլ որպէս անկախ ազգեր՝ պայմանով որ Լիկայի հոգատար պետութիւն մը ընդունին, որ իրենց պիտի ծառայէ որպէս խորհրդատու՝ մինչեւ որ կարենան ինքնակառավարուիլ»[68]:

Սակայն, նկատի պէտք է ունենալ, որ 12 Յուլիս 1919ին, Արժանթին «յարած» (adhesion) էր Լիկային եւ ո՛չ՝ «մասնակցած» (accesion). առաջինը կ՛ենթադրէր միջազգային այս կազմակերպութեան ընդհանուր սկզբունքներու փարումը, բայց ո՛չ՝ անոր լիարժէք մասնակից դառնալը[69]: Միւս կողմէ, Ազգերու Լիկայի ընդհանուր քարտուղար Սըր Էրիք Տրըմոնտ 18 Յուլիսին կը տեղեկացնէր Արժանթինին թէ «Ազգերու Ընկերութիւնը տակաւին օրինաւորապէս կազմուած չէ»[70]:

1919ի կէսերէն Միացեալ Նահանգներու կողմէ Հայաստանի հոգատարութեան հարցը կը հոլովուէր[71], ինչ որ չարունակուեցաւ մինչեւ Սեւրակոյտի կողմէ մերժումը՝ 27 Մայիս 1920ին[72], թէեւ 4 Մայիսին, երբ Ազգերու Լիկայի Խորհուրդի դիմումը հասած էր Ուաշինկթըն, մերժումը նախատեսուած էր արդէն[73]:

Նշենք նաեւ, որ Հայաստանի փաստական ճանաչումը Դաշնակիցներու Գերագոյն Խորհուրդին կողմէ տեղի ունեցաւ միայն 19 Յունուար 1920ին: Հետեւաբար, դժուար թէ անկէ առաջ դեռ անգոյ կազմակերպութեան մը կողմէ Արժանթինի որեւէ առաջարկ եղած ըլլայ իր անկախութիւնը չճանչցուած երկրի մը մասին:

Ազգերու Լիկայի Խորհուրդը՝ Փարիզ գումարուելով 9-11 Ապրիլ 1920ին, Հայաստանի օրինավիճակը վաւերացուց, միաժամանակ որոշելով որեւէ պետութենէ խնդրել, որ յանձն առնէր վերջինիս հոգատարութիւնը[74]: Արժանթինի՝ որպէս հոգատար պետութեան գաղափարը միայն կրնար ծագիլ այդ վաւերացումէն ետք:

Այսուհանդերձ, ու դարձեալ առանց մատենագրական յղումի, ֆառ գրած է.-

«Մինչ 1919ը իր վախճանին կը հասնէր, միջազգային քաղաքական նոյնպէս ծանր հետեւանքներով հարց մըն էր Հայաստանը որպէս Ազգերու Լիկայի հոգատարութիւն ստանձնելու Արժանթինի մերժումը: Քանի որ Հայաստանը բնական աղբիւրներ չունէր, գայն պահելը նկատուելի բեռ մը պիտի ըլլար գրեթէ բոլոր հոգատար ազգերուն, որոնց կրնար այն յատկացուիլ»[75]:

Արձագանգելով այս հաստատումին, արժանթինցի պատմաբան Արմանտօ Ալոնսօ Փինիէյրօ աւելցուցած է թէ «անձնապէս, կը կարծենք որ հարցը աւելի բարդ էր. արմատական [կուսակցութեան] կա-

ռավարութիւնը չէր ուզեր միջազգային բարդութիւններ, եզրայանգում մը, զոր կարելի պիտի չըլլար կանխել»[76]:

12 Մայիս 1920ին, Հայ Ազգային Միութեան (ՀԱՄ) ընդհանուր ժողովը որոշեց Արժանթինի նախագահ Իրիկոյէնին յղել նախագահ Երւանդ Խաչիկեանի եւատենադպիր Իսրայէլ Արծրունիի (Արսլան) ստորագրութեամբ հետեւեալ նամակը.-

«Պուենոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը, գումարուած՝ ընդհանուր ժողովի մէջ, որոշած է միաձայնութեամբ իր ամէնայարգալից պատիւը ընծայել Արժանթինի կառավարութեան, որպէս երախտագիտութեան վկայութիւնը անոր ազնիւ եւ վեհանձն որոշումին՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը ճանչնալու որպէս ազատ եւ անկախ պետութիւն:

«Արժանթինեան կառավարութիւնը, առաջին պետութիւններէն ըլլալով որ ճանչցած է Հայաստանի անկախութիւնը, արժանացած է յաւերժ երախտագիտութեան, ո՛չ միայն այս հիւրընկալ երկրին նպաստները ստացողներուս, այլեւ ողջ հայոց ազգին, որուն զգացումները կը մեկնաբանենք, եւ որ ազատութեան իր տենչանքներուն համար գտաւ արժանթինցիին նման վեհանձն ժողովուրդի մը զօրակցութիւնը՝ աշխարհի ազատ ժողովուրդներու շարքին մաս կազմելու համար:

«Եղէ՛ք, Ձերդ Գերազանցութիւն, ընդունողը հայոց զգացումներու այս անկեղծ յայտարարութեան՝ արժանթինեան կառավարութեան եւ ժողովուրդի նկատմամբ, զոր անոնք աշխարհի ազատ ժողովուրդներէն մէկը կը կոչեն՝ իր ազգային փառերգի բառերով»[77]:

Նոյն օրը, Ահարոնեան եւս չնորհակալական հեռագիր մը յղած է Իրիկոյէնին.-

«Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութիւնը խաղաղութեան վեհաժողովին իր ջերմ շնորհակալութիւնը կը յայտնէ Հայաստանի ճանաչումին համար: Համոզուած եմ, որ մեր երկու ժողովուրդները կոչուած են բարեկամական յարաբերութիւններ մշակելու»[78]:

Պրազիլ Միջկուսակցական Մարմնին գրած է թէ «չատ լաւ պիտի ըլլար եթէ քանի մը անձերէ բաղկացած յանձնախումբով մը այցելէիք նախագահ Իրիկոյէնին՝ շնորհակալութիւն յայտնելու, նոյնպէս դիմելով բոլոր կարեւոր թերթերու խմբագրատուները, խնդրելով որ Ձեր թարգմանը ըլլան՝ Արժանթինի ժողովուրդին մէջ, Ձեր շնորհակալութիւնը յայտնելով»[79]: Նախագահին այցելութիւն մը, որքան որ գիտենք, չէ իրագործուած:

Ջուգահեռաբար, Պրազիլ շնորհակալական նամակ մըն ալ գրած է Արժանթինի կառավարութեան՝ ըստ Պրազիլիոյ արժանթինեան դեսպանատան 14 Մայիսի տեղեկութեան[80]:

31 Մայիսին երկու ամսուան արձակուրդով Պուէնոս Այրէս ժամանած էր Պրազիլիոյ մօտ Արժանթինի դեսպան Ռուիս տէ լոս Ժանոս[81]։ Հայ Ազգային Միութեան պատուիրակութիւն մը այցելած է իրեն՝ շնորհակալութիւն յայտնելու իր հայանպաստ աշխատանքին համար[82]։ Ասիկա հաւանաբար Պրազիլի թելադրութիւնն էր, որ գրած էր Միջկուսակցական Մարմնին.-

«Տեղւոյդ համայնքէն յանձնախումբ մը պէտք է այցելէ Պր. Մարիա [Մարիօ - Վ.Մ.] Րուիզ տէ Լոս Ժիանոսին (Արժանթինի դեսպանը պրազիլիական կառավարութեան մօտ, որ տեղէս մեկնեցաւ Արժանթին՝ Մայիս 24ին) շնորհակալութիւն յայտնելու այն ջանքերուն համար զոր ան կատարեց իր կառավարութեան մօտ՝ հայկական դատի ի նպաստ, եւ խոստացաւ իր կարելին ընել փոխառութիւն մը կնքելու. նոյնպէս իր ազնիւ Տիկնոջ ծաղկեփունջ մը նուիրեցէ՛ք, որպէսզի գիտնայ թէ հայերը գիտեն գնահատել»[83]։

Հա Շահիոն օրաթերթին ուղղուած վերոյիշեալ նամակին մէջ, Պրազիլ արդէն ուրուագծած էր իր աշխատանքային ծրագիրը, որ կը բաղկանար քաղաքական եւ տնտեսական բաժիններէ.-

«Սակայն, անմիջապէս որ Հայաստան այս երկիրներու ճանաչումին արժանանայ, անոնցմէ գլխաւորներուն համար անհրաժեշտ հիւպատոսական գործակալներ պիտի նշանակէ եւ այնուհետեւ, ըստ իրեն, արտակարգ պատուիրակութիւն մը պիտի գայ ճանաչումի համար շնորհակալութիւն յայտնելու եւ, միաժամանակ, Հարաւային Ամերիկայի եւ Հայաստանի ու Արեւելքի այլ շրջաններու միջեւ առեւտրական մեծ փոխանակում մը հաստատելու միջոցները ուսումնասիրելու։

«Տոքթ. Պրազիլ տրամադիր է անհրաժեշտ ամէն տեղեկութիւն տալու բոլոր այն անձերուն, որոնք չահագրգռուած կ'ըլլան իմանալու արժանթինեան ներածումի թէ արտածումի համար Հայաստանի ընձեռած կարելիութիւնները»[84]։

Հայ դիւանագէտը չարունակած է իր չփումները Արժանթինի կառավարութեան հետ։ Այսպէս, 30 Յուլիսին, ան կը գրէր Միջկուսակցական Մարմնին թէ «գրեցի Արժանթինի կառավարութեան թէ կարելի՛ է ինձ պաշտօնապէս ընդունիլ իբր հայկ[ական] ներկայացուցիչ»[85]։

ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄԸ ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ ՊՈՒԵՆՈՍ ԱՑՐԷՍԻ ՄԷՋ

Հայաստանի անկախութեան երկրորդ տարեդարձը մեծ խանդավառութեամբ տօնուեցաւ Հայաշխարհի մէջ։ Յունուար 1920ի փաստական ճանաչումը եւ Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան դաշնագրի մօտալուտ ստորագրութիւնը պատճառներ էին, որ լաւատեսութիւնը համա-

կէր հայոց սրտերը՝ հակառակ կուտակուող ամպերուն եւ միջազգային մամուլի մէջ յայտնուող մտահոգութիւններուն։

Օրինակ, Մայիս 1920ին, «Քլուպ Տոս Տիարիոս» սրահին մէջ, Ռիո տէ Ժանէյրոյի փոքրաթիւ հայ համայնքը երկրորդ տարեդարձին առիթով հանդէս մը սարքեց՝ Պրազիլի նախաձեռնութեամբ։ 20 Մայիսին, Օ Մայօ շաբաթաթերթը անդրադարձաւ ձեռնարկին[86]։ Հանրապետութեան ամրագրումին առթած ոգեւորութիւնը ծնունդ տուաւ երիտասարդաց Միութիւն անունով մարմնի մը, որուն գործը սահմանափակուեցաւ քանի մը հանդէսներու կազմակերպութեամբ[87]։ Սան Փաւլոյի մէջ երկրորդ տարեդարձը միասնական կերպով տօնուեցաւ[88]։

Մայիսին, Պրազիլ Պուենոս Այրէսի կուսակցական կոմիտէներուն պիտի գրէր ժամանակն ու տրամադրութիւնները խիստ բնորոշող տողեր.-

«Այն հայերը, որոնք ձեռնպահ կը մնան որեւէ հայանպաստ ձեռնարկէ, երբեք անոնցմով մի՛ հետաքրքրուիք։ Մեր Հանրապետութիւնը արդէն ճանչցուած է։ Այն հայը, որ իր երակներուն մէջ կը կրէ ճշմարիտ հայու արիւնը, ուշ կամ կանուխ պիտի գրկէ մեր Եռագոյն դրօշակը, որ այնքան արեան հետքերու մէջէն գունաւորուած, այսօր կը ծածանի Արարատի բարձունքներուն վրայ»[89]։

Արդարեւ, այս պարբերութեան ձեւը եւ իմաստը բաւարար են հերքելու ամէն պնդում, թէ Պրազիլ «հայերէն ստորագրող ֆրանսացի մը»ն էր։

Ըստ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀՅԴ) Պուենոս Այրէսի կոմիտէի 25 Ապրիլ 1920ի արձանագրութեան, Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը (ՍԴՀԿ)՝ անկախութեան երկրորդ տարեդարձը միասնաբար տօնելու դիմում կատարած էր[90]։ Զոյգ կոմիտէները հաղորդած են լուրը Պրազիլին, որ պատասխանած է՝ Մայիսի իր անթուակիր նամակով.- «Ձեր 23 [մէկ բառ պակաս] թուակիր նամակը ինձ շատ ուրախութիւն պատճառեց, տեսնելով ամենայն գոհունակութեամբ, որ միացած են երկու զօրաւոր կուսակցութիւններ, որոնք կը ներկայացնեն ճշմարտի ուժը մեր ազգին։ (...) Ջափազանց գովելի է ձեր ձեռնարկը՝ Մայիս 28-ի հանդէսը յղանալնուդ մասին»[91]։

ՀԱՄի առենադպիր Արսլանի յուշերուն համաձայն, «1920 Մայիս 28ին Հայկական Հանրապետութեան երկրորդ տարեդարձը տօնելու համար [Հայ Ազգային] Միութիւնը հանդէս մը կազմակերպեց Բարանա փողոց 555ի սրահին մէջ (...)»[92]։

Արդարեւ, Լա Փրասն 27 Մայիս 1920ին կը հաղորդէր, թէ «Նչելու համար Հայաստանի Հանրապետութեան տարեդարձը, անոր Ազգային Միութիւնը, որ կեդրոն է մեր երկրին մէջ, վաղը գիշեր տօնահանդէս մը պիտի սարքէ "La Colonia Italiana" սրահին մէջ»[93]։ Ձեռնարկի ըն-

թացքին տեղի ունեցած հանգանակութենէն գոյացած է 8095 փեսօ (մեր հաշուարկով՝ չուրջ 29000 ֆրանք), որմէ 4500 փեսօ ղրկուած է Միհրան Տամատեանին՝ կիլիկիոյ ինքնապաշտպանութեան համար։ Ըստ Արսլանի, «այս գումարը թիւրիմացութեան մը հետեւանքով իր հասցէին չկրնալով յանձնուիլ, ետ վերադարձուեցաւ եւ վերոյիշեալ հանգանակութենէն մնացեալ գումարով ղրկուեցաւ Երեւան, հայկական բանակին յատկացուելու համար»[94]։

Խորքին մէջ, 28 Մայիս 1920ին Պուէնոս Այրէսի հայ համայնքը երկու ձեռնարկներով ոգեկոչած է անկախութեան երկրորդ տարեդարձը. մէկը՝ ՀԱՄի կազմակերպութեամբ, միւսը՝ ՀՅԴի եւ ՍԴՀԿի։

Արդարեւ, ըստ Լա Փրենսայի 28 Մայիսի թիւին, «այսօր, ժամը 20ին, Պուսթամանթէ փողոց թիւ 563ի սրահին մէջ տեղի պիտի ունենայ բանախօսութիւն մը՝ քանի մը հայկական միութիւններու կազմակերպութեամբ՝ իրենց ազգի տարեդարձի առիթով։ Այս ձեռնարկին յատկապէս հրաւիրուած են Պուէնոս Այրէսի մէջ ապրող հայկական համայնքի անդամները»[95]։ Այս լուրը աւելի յստակօրէն տրուած է նոյն օրուան Լա Ռասոնի մէջ.- «Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն կեդրոնները՝ տօնելով հայրենի տարեդարձը, մեր մէջ գտնուող այդ համայնքի անդամները հրաւիրած են հայրենասիրական բանախօսութեան մը, որ այս գիշեր պիտի կայանայ Պուսթամանթէ 563ի սրահին մէջ»[96]։

1998ին լոյս տեսած «Պուէնոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը (1918-1920)» յօդուածին մէջ ենթադրած էինք, որ ՀԱՄի ձեռնարկը միասնական եղած էր, քանի որ 29 Մայիսին ՀՅԴի եւ ՍԴՀԿի անունով հեռագիր ղրկուած էր Պրազիլին.- «Մեր նախաձեռնութեամբ հանդէսի մէջ հաւաքուած հայեր տօնեցին իրենց անկախութեան տարեդարձը։ Ջերմ շնորհաւորութիւններ կը յղեն ձեզի։ Մօտաւորապէս 30.000 ֆրանք հաւաքեցին»[97]։

Թուականի եւ գումարի նոյնութիւնը մեզի մտածել տուած էր միասնական ձեռնարկի մը գոյութեան մասին՝ միաժամանակ ենթադրելով, որ «Հայ Ազգային Միութեան եւ երկու կուսակցութիւններու միասնական յիշատակումը կը ցուցնէ, որ կարելի եղած էր առժամաբար հարթել տարակարծութիւնները եւ միասնական ուժ ցուցադրել»[98]։ Մեր եզրակացութիւնը կանխահաս էր, բացի անկէ, որ մեր աղբիւրները թուականներու առումով մեզ թիւրիմացութեան առաջնորդած էին։ Այժմ, նոր տուեալներ մեզի թոյլ տուած են անհրաժեշտ սրբագրութիւններ կատարելու եւ հաստատելու համայնքի պատմական վիճակը։

Պուէնոս Այրէսի հայ համայնքի բաժանումին վերջ տալու նպատակով, 4 Յուլիսին տեղի ունեցած ժողով մը վճռեց ՀԱՄը անկախացնել

Միացեալ Նահանգներու կեդրոնէն, գայն օժտել սեփական կառոյցով եւ ծրագիր-կանոնագիրով։ ՀՑԴի հեռացումին գլխաւոր պատճառը եղած էր, ի դէպ, Միութեան՝ ԱՄՆի կեդրոնէն կախուածութիւնը։

5 Օգոստոսին, Պրազիլ իր հեռատես յորդորն ու թելադրանքը ուղղած է Միջկուսակցական Մարմնին (եւ զուգահեռաբար՝ ՀԱՄի)։-

«Սոյն պատեհութենէն օգտուելով, քանի մը կարեւոր խնդիրներու շուրջ կ'ուզեմ գրել։ Նկատի ունենալով ձեր տարբեր հոսանքներու պատկանիլը, պատշաճ չեմ սեպեր միջամուխ ըլլալ ձեր ներքին պայքարներուն, որովհետեւ առանց ներքին գիտակից պայքարի [ընդգծումը բնագրային է։ Վ.Մ.] ազգ մը մեռել կը նկատուի, միայն պիտի թելադրէի որ, երբ խնդիրը արտաքին է, պէտք է համերաշխ գործակցիք, ազգային շահերը պաշտպանելու համար օտարներու առջեւ։ Հետեւաբար, կը խնդրեմ, իւրաքանչիւր հոսանքէն երկուական անդամներ ընտրելով յանձնախումբ մը կազմէք մինչեւ ցնոր տնօրինութիւն՝ ազգային ներքին եւ արտաքին գործերը վարելու համար։ Նման նամակ մը Հայկական Միութեան ալ գրուած է»[99]։

Այս մասին, երեք օր ետք՝ 8 Օգոստոսին, Պրազիլ կրկին պնդած է։-

«Այժմ գործող յանձնախումբին շուրջ կ'ուզեմ քանի մը թելադրութիւններ ընել։ Ներկայիս կարելի չէ հիւպատոսի մը ընտրութիւնը Արժանթինի մէջ՝ նկատի ունենալով կազմակերպութիւններու անջատ գործունէութիւնը։ Կը խնդրեմ, որ ձեր մէջէն երկու կարող անձեր ընտրէք, Հայկ. Միութիւնն ալ երկու անձ կ'ընտրէ, նաեւ չէզոք մէկ անհատ մը [sic], որով կ'ըլլան հինգ հոգին, յանձնախումբ մը, որը պիտի կառավարէ հայկական շահերը։ Ցիշեալ յանձնախումբը կ'ընտրէ մէկը իբր նախագահ։ Այս կերպով ես պարտաւոր չեմ ըլլար երկուական զեկոյցներ ղրկել ձեր համայնքին»[100]։

Հետեւելով այդ թելադրանքին, ՀՑԴի կոմիտէի 12 Սեպտեմբերի նիստը արձանագրած է հետեւեալը։-

«Ազգային Միութեան խնդրոյ շուրջ կոմիտէիս որոշումը եղաւ մեր ներկայացուցչի միջոցով առաջարկել, իր ժողովուրդի քուէներով ընտրուին վարչութեան հինգ անդամները եւ մէկական ներկայացուցիչ ալ ունենան քաղաքական երեք կուսակցութիւնները՝ Հնչակեան, Ռամկավար եւ Դաշնակցական։ Նորակազմ վարչութիւնը առժամեայ կը վարէ համայնքի արտաքին եւ ներքին գործերը՝ մինչեւ Հայաստանի հանրապետական կառավարութեան ներկայացուցչի ժամանումը։ Անոր գալէն ետք, կուսակցութիւնները յետս կը կոչեն իրենց ներկայացուցիչները եւ վարչութեան մնացեալ հինգ անդամները կը վարեն համայնքի ներքին գործերը»[101]։

Սակայն, միասնականութիւնը վերականգնելու փորձերը ցարդ անյաջող պատճառներով ապարդիւն պիտի ըլլային։ Արդարեւ, 17 Հոկտեմ-

բերին կայացաւ համայնքի անդամներու ընդհանուր հաւաքոյթ մը, ուր կարդացուեցան ՀԱՄի գործունէութեան տեղեկագիրը, նոր ծրագիրն ու հաշուետուութիւնը, եւ տեղեկութիւն տրուեցաւ թէ ՀԲԴն ու ՄԴՀկը որոշած էին չանդամակցիլ նոր միութեան, որ՝ անգործութեան մատնուելով, այնուհետեւ լոկ անուանական գոյութիւն պահեց[102]։

Հիւպատոսարանի հարցը բաւականին տագնապեցուցած է Պրազիլը։ Արդարեւ, 8 Յունիսին, ան Միջկուսակցական Մարմնին կը թելադրէր թէ «ջանացէք միջոցներ ստեղծել տեղւոյդ մէջ ընդհ. հիւպատոսարան մը հիմնելու համար»[103], իսկ 8 Օգոստոսին կը գրէր թէ «ամէն միջոց կը խորհուի գործադրութեան դնելու մայրաքաղաքներու մէջ ունենալու համար ընդհ[անուր] հիւպատոսարաններ, որոնց կից ըլլան հայկ[ական] վաճառա[կա]նական սենեակ[ներ]»[104]։

Նոյեմբեր 1920ին, Պրազիլ Ահարոնեանին առաջարկած էր ՀԱՄի ատենապետ Երուանդ Խաչիկեանի անունը որպէս Արժանթինի մօտ հիւպատոս[105]։ Խաչիկեան համայնքի ամէնէն ազդեցիկ անդամն էր այդ ժամանակ եւ նիւթապէս շատ բարեկեցիկ վիճակի մէջ կը գտնուէր։

Գաղութէն ներս առկայ բաժանումի որպէս անուղղակի փաստ, յիշատակենք, որ այս շրջանին Պրազիլ տասական հայկական անձնագիր ղրկած է Խաչիկեանին եւ Միջկուսակցական Մարմնի ատենապետ Յարութիւն Թահթաճեանին, սակայն անոնք շրջանառութեան մէջ չեն դրուած[106]։

ԱՆԿԱԽՕՐԵԱՆ ՁԱՆԱՁՈՒՄԸ ՋԻԼԷԻ ԵՒ ՊՐԱԶԻԼԻՈՅ ԿՈՂՄԷ

Արժանթինի մօտ գործունէութեան կողքին, Պրազիլ շարունակած է իր ճիգերը անկախ Հայաստանի՝ Պրազիլիոյ կողմէ ճանաչումը ձեռք ձգելու համար։ Միաժամանակ, ան նման ճանաչում նախապատրաստելու նպատակով, յարաբերութիւն կը մշակէր այլ պետութիւններու՝ Ջիլէի, Ուրուկուայի եւ Փարակուայի հետ։ Ան կը կարծէր թէ Պրազիլիա եւ կամ Արժանթին (թերեւս ԱՄՆի հետ համագործակցաբար) կրնար զէնք ու զինամթերք, խորհրդատու, դաստիարակ, ինչպէս եւ ֆինանսական վարկեր մատակարարել Հայաստանին՝ առանձնաշնորհեալ ազգի առեւտրական կարգավիճակ ստանալու փոխարէն[107]։

Հետաքրքրական է, որ 6 Մայիս 1920ին, Պրազիլիոյ մօտ Ուրուկուայի դեսպան Մանուէլ Պերնարտէս հեռագրած է արտաքին գործոց նախարար Խուան Անթոնիօ Պուերոյին հետեւեալը.-

«L. 2421.- Հայկական կառավարութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչ տոքթոր Էթիէն Պրազիլի խնդրանօք կու գամ կանխաւ յայտնելու Ձ[երդ] Գ[երազանցութեան,] այս դեսպանութեան առջեւ նամակով իր խնդրանքը՝ Ուրուկուայի կողմէ իր երկրի ճանաչումին հա-

մար։ Տոքթոր Էթիէնը Ուրուկուայի համար հաւատարմագրեր ունի, զոր ցոյց տուաւ եւ որ պատճէնով պիտի ուղարկեմ։

«Այլ նամակով ինձմէ կը խնդրէ Զ[երդ] Գ[երագանցութեան,] տեղեկացնել, թէ արժանթինեան [ու] պրազիլիական կառավարութիւնները նոր ճանչցած են Հայկական Հանրապետութիւնը»[108]։

«Ձիւդ չէր պրազիլիական կառավարութեան ճանաչումը։ ըստ երեւոյթին, Պրազիլ ոչ-պաշտօնական խոստում մը ստացած էր պրազիլիական արտաքին գործոց նախարարութենէն եւ զայն ճանաչումի փաստ համարած։ Յամենայնդէպս, ասիկա նոր նշան մըն էր իր անխոնջ գործունէութեան։

Պրազիլի յամառ հետապնդումներու երկրորդ արդիւնքը արձանագրուեցաւ Սեւրի դաշնագրի նախօրեակին, երբ՝ Օգոստոս 7ին, Չիլէ ճանչցաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը[109]։ Ըստ Աշոտ Արծրունիի, Ալեքսանդր Մանուկեան եղած է Չիլէի մօտ հանրապետութեան «պաշտօնական ներկայացուցիչը»[110]։ Սակայն, Յովհաննէսեան կը նշէ թէ Նոյեմբեր 1920ին Պրազիլ գրած է Ահարոնեանին, իւ չարս այլոց, Մանուկեանը Չիլէի մօտ հիւպատոս նշանակելու մասին, ինչ որ Հայաստանի կառավարութեան իրաւասութիւնը կը մնար[111]։ Մանուկեան, յամենայնդէպս, Չիլէի ափ մը հայութեան մօտ անպաշտօն ներկայացուցիչի դեր կը կատարէր, ինչպէս ցոյց կու տայ խումբ մը քաղդէացիներու խարդախ վարքագիծի առիթով իր առնչուիլը։ Արդարեւ, 1920ի վերջերը, կեղծ վկայագրով զինուած եւ ինքզինք «Մայրագոյն Պատրիարք Հայ Եկեղեցւոյ» յորջորջող անձի մը առաջնորդութեամբ, այդ խմբակը հայ որբերուն նպաստելու երեւութական նպատակով բաւական դրամ չորթած է Չիլէի մէջ։ Ինչպէս կը գրէ Մարսէլլի Արմենիական Ռիւ տէ Ժանէյրոյի թղթակիցը, «ազգային արժանապատուութեան նախանձախնդիր հայ մը, Ալեքսանդր Մանուկեան» եղելութիւնը կը հաղորդէ Պրազիլին, որ Պրազիլիոյ մօտ Չիլէի դեսպան Միկէլ Քրուչակայի կը դիմէ եւ վերջինիս հեռագրային հրահանգներուն համաձայն քաղդէացիները կը ձերբակալուին[112]։

Յամենայնդէպս, Պրազիլ չարունակած է լայնցնել իր դիւանագիտական կապերը՝ ընդգրկելով նաեւ Պոլիվիոյ, Փերուի, Էքուատորի եւ Վենեզուելայի ներկայացուցիչները։ Իր գլխաւոր թիրախը, սակայն, կը չարունակէր մնալ Պրազիլիան։

Պէտք է նկատի ունենալ, որ Պրազիլիոյ դիրքէն զատ՝ որպէս Արժանթինի կողքին Հարաւային Ամերիկայի ամէնէն կարեւոր երկիրը, այլ հանգամանք մը եւս դեր կը խաղար։ Պրազիլիա Առաջին Աշխարհամարտին մասնակցած էր՝ Դաշնակիցներու կողքին, այսինքն՝ յաղթական պետութիւն մըն էր, եւ առաւել՝ Ազգերու Լիկայի Խորհուրդի անդամ։ Ուստի այս երկրի խօսքը կշիռ ունէր մեծ պետութիւններու մօտ։

Այս միջոցին, Պրազիլի գլխաւոր կառաւարիչներէն մէկը՝ Սան Փաւլոյի ՀԲՄը քաչքայուած վիճակ պարզած էր, որուն պատճառները մութ են։ Վարդանեան ենթադրած է, որ այս քայքայուածութիւնը ազգային գործունէութեան ծանրութեան կեդրոնը Ռիօ տէ Ժանէյրօ փոխադրելու կամ Հայկական Կոմիտէին նախապատուութիւն տալու հետեւանք էր։ 5 Սեպտեմբերին, 38 ազգայիններ հաւաքուեցան Ֆլորիանօ Փէյքոթօ փողոցի թիւ 12 հասցէով՝ ընդհանուր ժողով գումարելու, հաշիւները քննելու եւ ՀԲՄը վերաշխուժացնելու համար։ Այս նպատակը յաջողեցաւ եւ շրջանի մը համար՝ Միութիւնը վերակազմուեցաւ դարձեալ Նագգաչի նախագահութեամբ[113]։ Նոյեմբեր 1920ին, Պրազիլ Նագգաչը պիտի առաջարկէր Ահարոնեանին՝ որպէս Սան Փաւլոյի մէջ հայկական հիւպատոս[114]։

Նոյն միջոցին՝ 6 Հոկտեմբերին, Պրազիլ փորթուկալերէն նամակ մը գրած է Նագգաչին՝ յայտնելով.-

«Թէեւ ասկէ առաջ ինծի տեղեկացուցած էին, բայց երէկ արդէն պաշտօնապէս հրաւիրուեցայ կառավարական պալատը։ Հոն ինծի պաշտօնապէս տեղեկացուցին, թէ Պրազիլը վերջնականապէս կը ճանչնար Հայկական Հանրապետութիւնը։ Ինձմէ Հայաստանի Հանրապետութեան հասցէն ուզեցին, որուն Պրազիլական կառավարութիւնը անմիջապէս եւ պաշտօնապէս պիտի տեղեկացնէ։ Հայկական կառավարութեան պաշտօնապէս տեղեկացնելէն վերջն է որ պիտի հրատարակուի կառավարական հրովարտակը, իսկ հրովարտակի հրատարակութեան նախօրեակին ինծի կրկին պաշտօնապէս լուր պիտի տան։

«(...) Ինծի տեղեկացուցին նաեւ, թէ գիս կ'ընդունին որպէս Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչ։ Կը պակսին միայն պաշտօնական ձեւակերպութիւններ, որ դառնամ դիւանագիտական ներկայացուցիչ։

«(...) Անհրաժեշտ է հանգանակութեան մը ձեռնարկել, կէսը՝ Հայաստանի թշուառներուն եւ կէսը՝ օժանդակելու համար հայկական հիւպատոսարանի կահաւորման, որ պիտի հաստատուի Ռիօ տէ Ժանէյրոյի մէջ, Աւենիտա տօ Սուլ պողոտային վրայ։ Ամբողջ հայ համայնքը պէտք է օժանդակէ անոր»[115]։

Նոյն թուականին Պրազիլ գրած է Ահարոնեանին թէ Պրազիլիոյ արտաքին գործոց նախարարի օգնականը զինք կանչած էր ցոյց տալու Հայաստանի անկախութիւնը ճանչնալու նախագահ Փեսօայի անձնական հրահանգները եւ խնդրելու, որ հայկական կառավարութիւնը իր՝ Պրազիլի տիտղոսը փոխէր՝ զայն դարձնելով հաւատարմատար կամ լիազօր դեսպան։ Մինչեւ նման փաստաթուղթի ստացումը, Պրազիլ չէր կրնար պաշտօնապէս ճանչցուիլ կամ երկկողմանի պայմանագրութեան մէջ մտնել[116]։ Բաւարար էր առժամապար Ահարոնեանէն հեռա-

գիր մը։ Թէեւ այս պատասխանը երկարաձգուեցաւ, ամիս մը ետք՝ 3 Նոյեմբերին, Հայաստանի Հանրապետութիւնը կը ճանչցուէր Պրազիլիոյ կողմէ։ 7 Նոյեմբերի Diario Officialի (պաշտօնական թերթ) մէջ նախագահական հետեւեալ հրովարտակը հրապարակուած է.-

«Պրազիլիոյ Միացեալ Նահանգներու Հանրապետութեան նախագահը

«Կը յայտարարէ որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ իր այժմեան կառավարութիւնը ճանչցուած են՝ ընդունելով այդ ճանաչման բոլոր հետեւանքները։

«Ռիո տէ Ժանէյրօ, 3 Նոյեմբեր 1920

«99րդ տարին Անկախութեան եւ 32րդ տարին Հանրապետութեան Պրազիլիոյ»[117]։

6 Նոյեմբերին, Պուենոս Այրէսի Լա Փրէնսա օրաթերթը կը գրէր թէ Պրազիլիոյ «Գործադիր Իշխանութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան եւ ներկայ կառավարութեան կազմի ճանաչումի հրամանագիր մը հրապարակեց»[118]։

Պրազիլ առիթէն պիտի օգտուէր կրկին հետապնդելու Ուրուկուայի կողմէ Հայաստանի Հանրապետութեան ճանաչումը, ինչպէս ցոյց կու տայ դեսպան Պերնարտէսի 10 Նոյեմբեր 1920ի հետեւեալ ծածկագիր հեռագիրը.-

«L 2537 - Պրազիլիան ճանչցաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը։ Անոր դիւանագիտական ներկայացուցիչը նամակով ինձմէ կը խնդրէ կառավարութեանս կրկնել ճանաչումի դիմումը»[119]։

ՈՒՐՈՒԿՈՒԱՑԻ ՃԱՆԱՉՈՒՄԻ ՀԱՐՑԸ

Արդարեւ, Ուրուկուայի կողմէ Հայաստանի Հանրապետութեան ճանաչումը մինչեւ այն ատեն տեղի ունեցած չէր, ինչ որ կը պարտադրէ թիւրիմացութիւն մը հարթել։ Ըստ Արծրունիի, Յունուար 1920ի փաստական ճանաչումէն ետք, «36 պետութիւններ հաղորդեցին Հայաստանի անկախութեան պաշտօնական ճանաչումի մասին, որոնց շարքին՝ Արժանթին, Ուրուկուայ եւ Փերու»[120]։ Հեղինակին աղբիւրը մեզի յայտնի չէ։ Միւս կողմէ, կը յիշուի Նագարէթ Խուլմունեանը, որ իբրեւ թէ «1918ին ներկայացուցիչն էր Հայաստանի Հանրապետութեան» Ուրուկուայի մէջ[121], սակայն մենք միայն գիտենք, որ Պրազիլ Նոյեմբեր 1920ին գայն առաջարկած է որպէս հիւպատոս, առանց որ այս եւ ուրիշ առաջարկներու չուրջ վերջնական որոշում մը տրուած ըլլայ[122]։

Այս բոլորի դիմաց կարելի է վճռական համարել Յովհաննէսեանի տեղեկութիւնը, քանի ան Պրազիլի զեկոյցները իր աչքի առջեւ ունեցած է։ Ամերիկահայ պատմաբանը միայն Արժանթինը, Պրազիլը եւ Չիլէն

կը վիշէ որպէս Հայաստանի անկախութիւնը ճանչցողներ[123] եւ կը նշէ թէ, ըստ երեւոյթին, կարգը պիտի գար Փերուի եւ Փարակուայի[124]։

Արծրունիի հաղորդումը թիւրիմացութիւն մըն է։ Ուրուկուայի պաշտօնական արխիւներու թէ տեղեկատուներու մէջ ճանաչումի որեւէ փաստաթուղթ գտնուած չէ[125]։ Բայց ամբողջ 1920ի ընթացքին, Պրազիլ յամառօրէն հետապնդած է խնդիրը։ Դիւանական փաստաթուղթերը թոյլ կու տան վերականգնել այդ հոլովոյթը։

9 Փետրուար 1920ին, Պրազիլ դեսպան Պերնարտէսին գրած էր թէ Խաղաղութեան Վեհաժողովը փաստականօրէն ճանչցած էր Հայաստանի անկախութիւնը։- «Ուրուկուայի Հանրապետութիւնը՝ Վեհաժողովի անդամ, հետեւաբար ճանչցած է, ներկայօրէն, հայ ժողովուրդի փաստական անկախութիւնը։

Կու գամ ձեր կառավարութեան կողմէ այս ուղղութեամբ առանձին յայտարարութիւն մը խնդրելու»։

Պաշտօնական յարաբերութիւններու եւ դիւանագիտական ու հիւպատոսական ներկայացուցչութենէ զատ, Պրազիլ միաժամանակ կը խոստանար առեւտրական արդիւնաւէտ փոխանակում մը՝ յանձն առնելով ամէն ինչ ընել «Ուրուկուայի Հանրապետութիւն ընտիր կենդանիներ եւ այլ երկրագործական նպաստներ ներմուծելու» եւ պատրաստակամութիւն կը յայտնէր առեւտուրի պայմանագիր մը կնքելու։

«Արտաքին գործոց նախարար Ռուֆինօ Տոմինկէսին յղուած իր 11 Փետրուարի նամակով, դեսպան Պերնարտէս կը կցէր Պրազիլի փորթուկալերէն նամակի պատճէնը՝ դիտել տալով, որ «այս հաւատարմագիրերը միայն Պրազիլիոյ կառավարութեան համար են, բայց Պրն. Էթիէն Պրազիլ ինծի յայտնեց թէ ինք նոյն լիազօրութիւններուն կը սպասէր ամբողջ Հարաւային Ամերիկայի համար եւ թէ այդ միջոցին, կ'ուզէ սկսիլ եւ յառաջ տանիլ իր գործերը»[126]։

Ի պատասխան Պերնարտէսի այս նամակին եւ վերոբերեալ 6 Մայիսի հեռագրին, Ուրուկուայի արտաքին գործոց նոր նախարար Պուէրօ՝ հաւանաբար Ցունիսի սկիզբը հրահանգած է ուղարկել ծածկագիր հեռագիր մը, որուն ձեռագիր պատճէնը կ'ըսէ.-

«Նկատի ունենալով ձեր 42/920 նամակը եւ ձեր L 2421 հեռագիրը, Ձերդ Գերազանցութեան կ'ըսեմ թէ բարեհաճիք յայտարարել պարոն Էթիէն Պրազիլին թէ այս կառավարութիւնը աւելորդ կը նկատէ Հայաստանի Հանրապետութեան բացայայտ ճանաչումը՝ դատելով որ բաւարար է ներկայս ճանաչումը, զոր կատարուած է Խաղաղութեան Վեհաժողովին կողմէ, որուն մասնակցեցաւ Ուրուկուայ որպէս գործակից պետութիւն։ Պարոն Պրազիլի հաւատարմագրերու ընդունումը պիտի նուիրագործէր այդ ճանաչումը, բայց պէտք է Ձերդ Գերազանցութեան յայտնեմ թէ հայկական կառավարութիւնը տակաւին վիճակ

պարոնին համար սովորական վաւերացումը (placet) չէ խնդրած։ Ուստի յարմար է, որ այդ ձեւակերպութիւնը լրացուի, ինչպէս միշտ եղած է բոլոր այլ օտար դիւանագէտներու պարագային։ Ձերդ Գերազանցութիւնը թող բարի ըլլայ մեզի ըսել թէ ո՛րն է պարոն Պրազիլի դիւանագիտական պաշտօնը, որովհետեւ ան դեռ յայտարարած չէ եթէ իր հաւատարմագրերը պետութեան ղեկավարի թէ արտաքին գործոց նախարարի համար են»[127]։

Այս պահանջին որպէս անուղղակի պատասխան, Պրազիլ 12 Օգոստոսին փորթուկալերէն նամակ մը գրած է Պերնարտէսին՝ Ուրուկուայի կառավարութեան փոխանցելով Սեւրի դաշնագրով Հայաստանի հանրապետութեան իրաւական ճանաչման փաստը։ Ի միջի այլոց, ան կը հաղորդէր.-

«Առիթէն կ՛օգտուիմ ձեզի հաղորդելու համար երկու ուրիշ լուրեր.-

«ա) Հայկական Խորհրդարանը հաստատեց իմ նշանակումս եւ յանձնեց ինծի Հարաւային Ամերիկայի մէջ դիւանագիտական եւ հիւպատոսական ներկայացուցչութիւնը կազմակերպելու բարձր առաքելութիւնը։

«բ) Պաշտօնական հեռագրով, կառավարութիւնս մերժեց բոլշեւիկներու կողմէ Հայաստան ենթադրեալ ներխուժումի մը պնդումները։ Հայաստանը խորհրդային չէ եւ երբեք պիտի չըլլայ. ռուսերը, իրենց կարգին, մինչեւ այսօր յարգած են մեր սահմանները։

«Հայաստանի միջազգային անչրջանցելի կացութեան ի տես, կը դատեմ, որ ձեր իմաստուն կառավարութիւնը պիտի չուշանայ ճանաչումի իր խօսքը տալու, զոր նոր կը խնդրեմ եւ կը յուսամ որպէս մեծ պատիւ մեր ազգին համար»[128]։

Ուրուկուայեան արխիւները պահպանած են երկրի նախագահին ուղղուած Պրազիլի 26 Յունիս 1920 թուագրեալ ֆրանսերէն ձեռագիր նամակը, ուր ան՝ վերյիշեցնելով Խաղաղութեան վեհաժողովի կողմէ ճանաչումը, կը գրէր.-

«Ուրուկուայի կողմէ մեր հանրապետութեան ճանաչումը յատկապէս հաճելի կ՛ըլլար մեզի համար, որովհետեւ, աշխարհի բոլոր քաղաքակիրթ ժողովուրդներու հետ յարաբերութեան մէջ մտնելու մեր ցանկութենէն անկախ, մենք՝ Իրաւունքի եւ Արդարութեան խէչալով տոգորուած, մեր աչքերը մեծ համակրանքով կ՛ուղղենք դէպի հարաւամերիկեան ազգութիւնները։

«Հայերը, որոնք Արեւելքի ամբողջ առեւտուրին կը տիրեն (Եգիպտոսէն մինչեւ Յունաստան), պիտի չուշանան ձեր գեղեցիկ երկրին հետ յարաբերութեան մէջ մտնելու։ Ամէն պարագայի, հաւատարիմ ինչպէս որ են, յաւերժ երախտապարտ պիտի ըլլան»[129]։

Նամակին կցուած է դեսպան Պերնարտէսի 31 Հոկտեմբեր 1920ի գրութիւնը, ուր ան կ'ըսէ թէ յիշեալ նամակը «Հայաստանի ներկայացուցիչը այս դեսպանութեան յանձնած էր երբ ես հոն [Մոնթեվիտէօ - Վ.Մ.] կը գտնուէի՝ խնդրելով որ անոր բարձր հասցէին ուղղուէր։ Քանի որ մեր կառավարութիւնը դեռ չէ ճանչցած Հայաստանի Հանրապետութիւնը, այդ նամակի նկատառումը տակաւին պատեհ կը դարձնէ (...)»։ Անբացատրելի կը մնայ, սակայն, թէ ինչպէ՛ս Ցունիսին գրուած նամակը մինչեւ Հոկտեմբեր մնացած է առանց ղրկուելու երբ, ինչպէս տեսանք, Պերնարտէս դէթ Օգոստոսէն Պրազիլիա վերադարձած էր։

Դիմումին պատասխանը եղած է Պուէնոյ անունով Պրազիլիոյ մօտ նոր դեսպան Տիոնիսիօ Ռամոս Մոնթերոսին գրուած 2 Դեկտեմբեր 1920ի նամակը.-

«Պատիւն ունիմ ստացումը յայտնելու 183/920 թուակիր նամակին, որով այդ դեսպանութիւնը Հայաստանի ներկայացուցիչին կողմէ հաղորդում մը կը յղէ Նորին Գերազանցութիւն Հանրապետութեան Նախագահին եւ կը յայտնէ թէ մեր կառավարութեան կողմէ Հայաստանի Հանրապետութիւնը տակաւին ճանչցուած չըլլալով, պատեհ է յիշեալ հաղորդումին քննարկումը, որուն համար հարկ եղած ատեաններուն կը ներկայացնեմ գայն։

«Ի պատասխան, Ձերդ Գերազանցութեան պէտք է յայտնեմ թէ պատեհ առիթով պիտի հաղորդենք ինչ որ որոշուի առ այդ»[130]։

Թուականը վճռորոշ էր։ 2 Դեկտեմբերին Հայաստանի խորհրդայնացումը տեղի կ'ունենար, որուն լուրը չուրջ չաբաթ մը ետք արդէն աշխարհին կը հաղորդուի։ Ուստի, բնական է, որ Ուրուկուայի կողմէ անկախութեան ճանաչումը մնացած ըլլայ օդին մէջ՝ թուականի գործօնի հետեւանքով։

Պրազիլ՝ դիւանագիտական յամառ հետապնդումներու կողքին, յարաբերութիւն հաստատած պէտք է ըլլայ Ուրուկուայի ափ մը հայերուն հետ։ 8 Ցունիս 1920ին, ան Պուէնոս Այրէսի Միջկուսակցական Մարմնին հրահանգած էր.- «Հաղորդակցութեան մէջ մտէք Մոնթէվիտէոյի հայրենակիցներուն հետ եւ անոնց հասցէները ղրկեցէք ինձ»[131]։ Պրազիլ վստահաբար անձամբ եւս կապի մէջ մտած է անոնց հետ, թէեւ ասոր փաստական հիմքերը ցարդ յայտնի չեն[132]։ Արդարեւ, այս շրջանին, Հարաւային Ամերիկայի համայնքները նորանկախ Հայաստանի սատարելու նպատակով հանգանակութեան ձեռնարկած էին։ Պրազիլի խօսքով, միայն Չիլէէն եւ Ուրուկուայէն մէկական հոգի մերժած էին մասնակցիլ[133]։

ՀԱՐԱՒԱՑԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԵՐՈՒ ԼԻԿԱՑԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԸ

Պիտի չպակսէր յուզիչ, թէեւ անթուակիր պատգամ մը, որ 18 Նոյեմբերին ստացուած է Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութեան կողմէ։ Ուրիչի հայերէն ձեռագիրով գրուած ու Պրազիլի կողմէ հայերէն ստորագրուած գրութիւն մըն է՝ «Մեծայարգ Տեարք Հայաստանի Խորհրդարանին» վերտառութեամբ։ Գրութեան ներքեւ կայ ծովէ-ծով Հայաստանի անգլիատառ քարտէս մը՝ «Հայկական Հանրապետութիւն» հայերէն մակագրութեամբ։ Պատգամի բովանդակութիւնը հետեւեալն է։-

«Հարաւային Ամերիկայի հայկական համայնքները սրտանց կ'ողջունեն։...

«Կ'ողջունեն Ձեզ՝ որպէս առաջին անդամները ազգային խորհրդարանին, որոնք կը պաշտպանեն Ազատութիւնը Հայաստանին։...

«Ողջո՛յն, Պատի՛ւ եւ երախտագիտութիւն մեր քաջարի զինուորներուն։ ...

«Ողջո՛յն, Պատի՛ւ եւ երախտագիտութիւն մեր դիւանագէտներուն եւ պաշտօնեաներուն, որոնք ստեղծեցին, ամուր հիմերու վրայ դրին մեր կառավարութիւնը։...

«Ողջո՛յն, Միացեալ Հայաստանի ժողովուրդին։ ...

«Ծնկաչոք կ'արտասուենք, բոլոր մարտիրոսներու գերեզմանին առջեւ։...

«Տր. Էտիէն Պրազիլ

«Ներկայացուցիչ Հայկական Հանրապետութեան Հար[աւային] Ամերիկայի»[134]։

Անկարելի է իմանալ թէ ե՛րբ ղրկուած է այս պատգամը, բայց կարելի է մտածել պատմութեան հեգնանքին մասին, երբ անկախութեան անկումէն չուրջ 15 օր առաջ գօտեպնդիչ ու միաժամանակ անիրական նման պատգամ կը հասնէր Երեւան, մինչ ամէնուրեք բարոյալքում ու անզօրութիւն կը տիրէր։ Ինչպէս կը գրէ Յովհաննէսեան, «լաւատեսութեան այս թռիչքները կը սանձուէին (...) աշխարհի վերապահութեամբ՝ յանձնառու եւ մասնակից դառնալու երկրի մը մէջ, որուն ապագան չատ աւելի պակաս յուսալից էր քան տոքթ. Էթիէն Պրազիլի պէս նուիրեալ գաղափարապաշտներու ներշնչած տեսիլքները»[135]։

Արդարեւ, արդէն 11 Օգոստոս 1920ին Պուէնոս Այրէսի Լա Փրենսա օրաթերթի խմբագրականը Սեւրի դաշնագրի ստորագրութեան առիթով դէպքերու իրատես ու սթափ վերլուծում մը կը մատնէր իր եզրափակիչ պարբերութեամբ.-

«Աւելի քան տարիուկէս է, որ կռիւները վերջացան եւ աւելի քան տարի մը, որ գլխաւոր՝ Վերսայլի դաշնագիրը ստորագրուեցաւ, բայց

խաղաղութիւնը տակաւին վերահաստատուած չէ· ո՛չ ալ պիտի ըլլայ, մինչեւ որ կացութիւնը չկանոնաւորուի Արեւելեան Եւրոպայի եւ Ասիոյ մէջ։ Սեւրի դաշնագրի ստորագրութիւնը անտարակոյս կարեւոր քայլ մըն է դէպի աշխարհի խաղաղեցումը, բայց անոր ներգործութիւնը չատ աւելի արդիւնաւէտ եղած կ՛ըլլար, եթէ փաստաթուղթին ներքեւ ստորագրած ըլլային ո՛չ թէ Պոլսոյ կառավարութեան ներկայացուցիչներ, որոնք նեղուցները խարսխած նաւերու հասողութեան տակն են, այլ Մուսթաֆա Քեմալի եւ թուրք ազգայնական շարժումը գլխաւորող այլ պետերու ներկայացուցիչները, քանի որ մինչեւ իսկ թրքական տիրապետութենէն խլուած ազգութիւնները իրենց բախտէն դժգոհ են։ Միջագետքի ու Սուրիոյ մէջ խռովութիւնները կը շարունակուին, եւ տակաւին ճշդուած չեն Հայաստանի սահմանները։ Եթէ աւելցնենք Կովկասի նորաստեղծ պետութիւններու՝ Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի հանրապետութիւններու անորոշ վիճակը, Թուրքիոյ սահմանին վրայ, ուր զգալի է թուրք ազգայնականներու թէ ռուս բոլշեւիկներու ազդեցութիւնը, աչքի կը զարնէ, որ Սեւրի դաշնագրի ստորագրութիւնը՝ թէեւ առաջին կարգի պատմական արարք մը, չի բաւեր խաղաղութիւնը հաստատուն հիմերու վրայ զետեղելու»[136]։

Թերթին վերլուծումը ճշգրիտ էր։ Սեւրի դաշնագիրը թուղթի վրայ պիտի մնար, քանի որ «խաղաղութիւնը հաստատուն հիմերու վրայ զետեղելու» ուժի գործադրութեան կարիքը կար։

Դաշնագրի կապակցութեամբ հետաքրքրական է ուրիշ մանրամասնութիւն մը։ ԱՄՆի մօտ Ուրուկուայի դեսպան Խ. Վարելա Ասեւեռօ իր արտաքին գործոց նախարարին յղած 24 Օգոստոս 1920ի նամակով կ՛ըսէր թէ «Ուաշինկթընի մօտ Public Ledgerի լաւատեղեակ թղթակիցը կը հրապարակէ հին Ռուսական կայսրութենէն անջատուած պետութիւններու չնորհուած ճանաչումները, մերթ de jure եւ մերթ de facto», եւ այդ չարքին մէջ կը դրէր· «"Republica Rusa de Armenia" [«Հայաստանի Ռուսական Հանրապետութիւն», որ "Republic of Russian Armenia"ի սխալ թարգմանութիւնն է]՝ Դաշնակիցներու կողմէ "de facto" ընդունուած»[137]։ *Յատկանշական է, որ Սեւրի դաշնագիրը ստորագրութենէն երկու չաբաթ ետք «լաւատեղեակ թղթակից»ներու աչքէն վրիպած է։*

Պատմական դէպքերը յայտնի են։ Մուսթաֆա Քեմալ՝ չեղեալ համարելով Սեւրի դաշնագիրը, Սեպտեմբերին պատերազմի ձեռնարկեց Հայաստանի դէմ։ 30 Հոկտեմբերին՝ Կարսի անկումէն ետք, երկիրը պարտուած էր եւ նոր եղեռնի մը սպառնալիքը՝ դամոկլեան սուրի նման կախուած։ Ճակատագրական թուական էր՝ բախտի բերումով, 22 Նոյեմբերը։ Այդ օրը, երբ նախագահ Ուիլսըն՝ Սեւրի դաշնագրի կողմէ իրեն յանձնուած իրաւարարի դերով կը հրապարակէր Հայաս-

տանի սահմանները, վերջիններս միայն թուղթի վրայ գծուած էին։ Նոյն օրը, Երեւանի մէջ, Համօ Օհանջանեանի Բիւրօ-կառավարութիւնը հրաժարական կը ներկայացնէր եւ Սիմոն Վրացեանի գլխաւորութեամբ հազիւ մէկ շաբաթ տեւելու կոչուած նոր դահլիճ մը կը կազմուէր։ Դարձեալ նոյն օրը, Ազգերու Լիկան յայտարարութիւն մը կը քուէարկէր՝ անդամ պետութիւններուն դիմելու, որպէսզի միջոց գտնուէր Հայաստանը փրկելու համար իր սրտաճմլիկ կացութենէն[138]։

15 Նոյեմբերին Ժընեւի մէջ սկսած էր արդէն Ազգերու Լիկայի առաջին համաժողովը, որուն օրակարգի գլխաւոր կէտերէն մէկը Հայաստանի հարցը պիտի ըլլար՝ թէ՛ երկրի վիճակը եւ թէ՛ վերջինիս Լիկայի անդամակցութիւնը։ Մասնակիցներէն էին Արժանթինը եւ Պրազիլիան, որոնց պատուիրակութիւններուն մեկնումի մասին Պրազիլ զեկուցած էր Ահարոնեանին՝ անոնց հայանպաստ կեցուածքի հաւաստումը առած ըլլալով[139]։

20-22 Նոյեմբերի աղմկալից նիստերէն ետք, ուր պելճիքացի Լաֆոնթէն՝ զինեալ միջամտութեան կոչ ընելով, կը յայտարարէր թէ «մէկ միլիոն հայեր կը սպաննուին դաշնակիցներու ագամանաւերու հասողութեան սահմանին մէջ»[140], Լա Փրեսնայի եւրոպական թղթակից Ռամիրօ տէ Մաեզթու դիպուկ կերպով պիտի ամփոփէր տիրող մթնոլորտը.- «Ազգերու Լիկայի համաժողովը չի կրնար փրկել Հայաստանը»[141]։

Իր կարգին, Չիլէի պատուիրակութեան ղեկավար եւ համաժողովի փոխնախագահ Անթոնիօ Ունէուս կը նշէր Հարաւային Ամերիկայի կեցուածքը.-

«Ջեմ կարծեր որ գործնական ըլլայ հարաւամերիկեան զօրքերու առաքումը եւրոպական տարածքներ, ըլլա՛յ հանրաքուէի չրջաններու [Լիթուանիա] կա՛մ՝ Հայաստանի մէջ հսկելու։

«Հարաւային Ամերիկայի լաւագոյն եւ ամէնէն ղրկական օժանդակութիւնը պիտի ըլլար վարկերու տրամադրումը եւ հաւանաբար՝ իր նաւատորմիղներու համագործակցութիւնը»[142]։

1 Դեկտեմբերին, Ուիլսըն՝ անձնական հանգամանքով, ինչպէս եւ Սպանիա ու Պրազիլիա, կ'ընդունին Ազգերու Լիկայի 22 Նոյեմբերի դիմումը։ Պրազիլիոյ արտաքին գործոց նախարար Ագեւեսօ Մարքէս հեռագիր մը յղեց համաժողովին՝ յայտնելով թէ «այդ երկիրը պատրաստ է անկախաբար կամ այլ ազգերու հետ միասնաբար գործելու՝ Հայաստանի չարչարանքներուն վերջ տալու համար»[143]։ Անտարակոյս, պրազիլիական միջամտութեան եռին պէտք է տեսնել Պրազիլի աշխատանքն ու անձնական կապերը երկրի նախագահին հետ, թէեւ այս մասին տակաւին փաստական տուեալներ չունինք։

Անգլիացի ներկայացուցիչ Պալֆուր յաջորդ օր տեսակցութեան մը ընթացքին պիտի յայտնէր. «Եթէ հինգ տարի առաջ մէկը թելադրած ըլլար Միացեալ Նահանգներու, Պրազիլիոյ եւ Սպանիոյ պէս երեք մեծ երկիրներու համագործակցութիւնը՝ երեք ցամաքամասերու անունով՝ ի նպաստ Սեւ ծովու եզերքի մութ անկիւն մը գտնուող հայ ժողովուրդին, ան ո՛չ միայն երազատես պիտի յայտարարուէր, այլ երազատես մը եղած կ՛ըլլար։ (...) Ասիկա, սակայն, Հայաստանի ի նպաստ Լիկայի միակ գործը չէ, որովհետեւ Խորհուրդը իր իննամսեայ կեանքի ընթացքին արդէն սպառած էր լուծումի յանգելու բոլոր միջոցները՝ ուժով ըլլար թէ հոգատարութեամբ»[144]։

Այս յայտարարութիւնները, ի հարկէ, պղատոնական էին։ Ազգերու Լիկայի նախկին ընդհանուր ենթաքարտուղար է. Ուոթըրզ, միջազգային այս կազմակերպութեան պատմութեան նուիրուած իր գործին մէջ, կը գրէ.-

«Համաժողովի գործունէութիւնը Հայաստանի նկատմամբ իսկապէս աւելի սրտի, քան մտքի վերագրելի էր։ Բայց անձնուրաց յուզումի մը հասարակաց արտայայտութիւնը չատ բան ըրաւ արագացնելու ա-նոր գիտակցութիւնը՝ իբրեւ սեփական կեանք ու միութիւն ունեցող մարմնի մը, եւ ոչ իբրեւ անջատ պետութիւններու պարզ համագումար մը»[145]։

Միեւնոյն պահուն քեմալական բնաջնջումի սպառնալիքէն խոյս տալու համար Հայաստան կ՛ընդունէր միակ այլընտրանքը՝ խորհրդայնացումը։ Ուիլսընի միջնորդութիւնը գուտ անձնական բնոյթ ունէր՝ առանց ԱՄՆը ներքաշելու - այդ օրերուն, իր պաշտօնը լրացած էր արդէն - ինչ որ արդէն ցոյց կու տար Լիկայի անզօրութիւնը։

3 Դեկտեմբերին, մինչ Լիկայի Խորհուրդը եւ քարտուղար Տրըմոնտ չնորհակալութիւն կը յայտնէին Պրազիլիոյ՝ իր ազնիւ միջնորդութեան համար, կը յայտարարուէր թէ «Փերու հեռագիրով դիմած է Ազգերու Լիկայի համաժողովին՝ առաջարկելով գործակցիլ Հայաստանի առնչութեամբ միջամտութեան»[146]։ 4 Դեկտեմբերին, Պոլիվիա եւ Վենեզուելա իրենց համակրանքը կը յայտնէին միջամտութեան գաղափարին, եւ ափսոսանքը՝ վերջինիս չկարենալ մասնակցելուն առթիւ.- «յայտնեցին նաեւ թէ նախընտրելի կը համարէին, որ միայն մէկ ուժեղ ազգ գործէր»[147]։ Նոյն օրը, Ուրուկուայի արտաքին գործոց նախարար Պուէրօ կը հեռագրէր. «Ուրուկուայի կառավարութիւնը երջանիկ է իմանալով Միացեալ Նահանգներու, Սպանիոյ, Պրազիլիոյ պատասխանը բարոյական համատեղ գործունէութեան ի խնդիր՝ Հայաստանի անձկալից կացութեան վերջ տալու, [եւ] իր մաղթանքները կը յայտնէ ամբողջական յաջողութեան՝ խաղաղութեան վերականգնումի միջնորդութեան»[148]։

Ի՞նչ եղած էր Արժանթինի դիրքը։ Պելճիքայի պատուիրակ Լաֆոնթէնի 20 Նոյեմբերի առաջարկին համաձայն, Հայաստանի խնդրով զբաղելու համար կազմուած էր վեցանդամ յանձնախումբ մը։ Նախագահն էր Լաֆոնթէնը, փոխնախագահը՝ Վիվիանի (Ֆրանսա), անդամները՝ Նանսէն (Նորվեկիա), Սեսըլ (Հարաւային Ափրիկէ), Վհուցէ (Իտալիա) եւ Փուէյռետոն (Արժանթին)[149]։ Արժանթինի պատուիրակութեան անդամ Տանիէլ Անթոքոլեց կը գրէ թէ իր դեկավարը՝ արտաքին գործոց նախարար Փուէյռետոնը, «ընդունեց այդ պաշտօնը՝ նկատի ունենալով Հայաստանի հանդէպ արժանթինցի ժողովուրդի մշտական համակրանքը։ սակայն, Փուէյռետոն չկրցաւ իր մասնակցութիւնը բերել՝ արժանթինեան սրբագրութիւններու հարցին բերումով, ուր, ինչպէս յայտնի է, առաջին ու յատուկ որոշումի հարց դրուեցաւ»[150]։

Արդարեւ, ի գործադրութիւն նախագահ Իրիկոյէնի յատուկ հրահանգներուն, 2 Դեկտեմբերին Փուէյռետոն ներկայացուց Ազգերու Լիկայի դաշինքի վերաքննութեան համար Արժանթինի անգիջում դիրքորոշումը, առաջարկելով չորս սրբագրութիւններ.-

ա) Բոլոր գերիշխան պետութիւններու անդամակցութիւն,

բ) Լիկայի Խորհուրդի ժողովրդավարական սկզբունքներով կազմութիւն,

գ) Միջազգային արդարութեան մնայուն ատեանի կազմութիւն,

դ) Քուէի իրաւունքով մասնակցելու իրաւասութիւն։

Այս առաջարկները չեչտակիօրէն կը հակադրուէին մեծ պետութիւններու դիրքորոշումին եւ ընկալուեցան իբրեւ Գերմանիոյ ի նպաստ կատարուած փորձ մը՝ մանաւանդ որ Առաջին Աշխարհամարտի ընթացքին Արժանթինի չէզոքութիւնը ոմանց կողմէ անարդարօրէն նկատուած էր որպէս գերմանասիրական կեցուածք։ Հարաւային Ամերիկայի պետութիւնները զօրավիգ չկանգնեցան Արժանթինին եւ առաջարկը 40 դէմ եւ 2 թեր (Արժանթին եւ Փարակուայ) քուէներով ջախջախիչ պարտութիւն կրեց։ Հետեւաբար, 4 Դեկտեմբերին արժանթինեան պատուիրակութիւնը դուրս եկաւ համաժողովէն[151]։

Արժանթինի այս քայլը մեծ իրարանցում ու աղմուկ, թեր ու դէմ կարծիքներ յառաջ բերաւ համաժողովին, հանրութեան եւ մամուլին մէջ։ Ճիշդ նոյն օրը, Դաշնակիցներու Խորհուրդի Լոնտոնի ժողովը (Անգլիա, Ֆրանսա եւ Իտալիա) առաջարկեց առկախել Ազգերու Լիկային Հայաստանի անդամակցութիւնը՝ պատճառաբանելով, որ «անոր օրինական գոյութիւնը կախում ունի Սեւրի դաշնագրէն, եւ քանի որ այս վերջինը տակաւին չէ վաւերացուած, Հայաստան օրինական կարգավիճակ չունի եւ ոչ ալ յատակ սահմաններ»[152]։ Այս յայտարարութիւնը մեծ տպաւորութիւն գործեց համաժողովին վրայ։ Քրմի փարիզիհէն օրաթերթի համաձայն, «Հայաստանի՝ Լիկային անդամակցութեան

Դաշնակիցներու վեթօն խոռվք պատճառեց Ժընեւի մէջ, բայց անմիջապէս մոռցուեցաւ Արժանթինի մեկնումով, որ չատ աւելի ծանր դէպք մըն է»[153]:

Հայաստանի անդամակցութեան հարցը պիտի վճռէր համաժողովի հինգերորդ յանձնախումբը, որուն կը նախագահէր Ունէուս (Չիլէ) եւ կը փոխնախագահէր Պլանքօ (Ուրուկուայ): Այս յանձնախումբը որոշեց ենթայանձնախումբ մը նշանակել՝ քննարկելու համար Լիթուանիոյ, Լատոնիոյ, Լեհոնիոյ (Լաթվիոյ), Վրաստանի եւ Հայաստանի խընդիրները[154]: Այս ենթայանձնախումբին կ'անդամակցէին Ունէուս, Նանսէն, Եոնեսկու (Ռումանիա), Ջանկ-Ջու-Ֆու (Չինաստան), Սփալայքովիչ (Եուկոսլաւիա), Փալասիոս (Սպանիա) եւ Փոթիթէս (Ճունաստան): 7 Դեկտեմբերին, ենթայանձնախումբը յանձնարարեց, որ հինգ երկիրները չանդամակցէին Լիկայէն, բայց որ իրենց թոյլ տրուէր Լիկայի թեքնիք կազմակերպութեան աշխատանքներուն մասնակցիլ[155]: Ցանձնախումբը իւրացուց այս որոշումը 9 Դեկտեմբերին, սակայն, միայն Հայաստանի եւ Վրաստանի պարագաներուն համար[156]:

Անթոքոլէց ընդհանուր անդամակցութեան հարցի դիպուկ նկարագրութիւն մը ըրած է .-

«Նոր անդամներու ընդունումը Ժընեւի մէջ քննարկուեցաւ մեծագոյն կամայականութեամբ՝ անտես ընելով քաղաքավարութեան տարրական սկզբունքները: Պէտք էր տեսնել կարգ մը ազատ պետութիւններու ներկայացուցիչներու վազվզուքը մէկ պատուիրակութենէն միւսը. կարծէք՝ թողութիւն խնդրելով Հերովդէսէն, Պիղատոսին երթայինն: Աներեւակայելի էր, միւս կողմէ, որոշ քաղաքագէտներու այս կամ այն ժողովուրդի կեանքի իրաւունքը դատելու յաւակնութիւնը: Բարեբախտաբար, արժանթինեան պատուիրակութիւնը արդէն դուրս ելած էր, եւ համաժողովէն անարդարօրէն մերժուած ազգերը մէկ առ մէկ որպէս անկախ պետութիւններ ճանչցուեցան արժանթինցի ժողովուրդին կողմէ, այսպէս պատասխանելով, անգամ մը եւս, իր աւանդութիւններուն, որոնք զինք կը մղեն համակրանքով նայելու այլ ժողովուրդներու ազատութեան փափաքին»[157]:

16 Դեկտեմբերին, տեղի կ'ունենար Հայաստանի ընդունումին համար համաժողովի քուէարկութիւնը: Այդ միջոցին, արդէն երկրի խորհրդայնացումը օրինականացած էր եւ, քանի որ Խորհրդային Ռուսաստանը դուրս կը մնար Լիկայէն, պատճառ չկար անոր ուղեծիրին մէջ գտնուող երկիր մը ընդունելու: Արդիւնքը սպասելի էր ուրեմն: 21 երկիր դէմ քուէարկեցին եւ վեցը՝ թեր (Քանատա, Չուիցերիա, Շուէտ, Փերու, Ուրուկուայ եւ Վենեզուելա): Մերժուեցաւ նաեւ Հայաստանի թեքնիք կազմակերպութիւններու անդամակցութիւնը՝ 21 դէմ, 8 թեր քուէներով (չիչեաները, առաւել՝ էլ Սալվատոր եւ Փորթուկալ): Լրագ-

րական հաղորդումը կ'ըսէ.- «Թէեւ Հայաստան չընդունուեցաւ որովհետեւ իր կառավարութիւնը իր հողամասին վրայ իշխանութիւն չունի, այսուհանդերձ յոյս յայտնուեցաւ, որ վերջինս կարճ ժամանակէն պիտի ընդունուէր։ Դիտել տրուեցաւ, որ Հայաստան խաղաղութեան դաշինքը ստորագրող պետութիւններու շարքին է, եւ կը մնայ տեսնել եթէ այդ դէպքին բերումով ինքնաբերաբար Լիկայի անդամ չէ»։

Համաժողովը վաւերացուց քանատացի պատուիրակ Ռօուըլի ներկայացուցած բանաձեւը, որուն համաձայն «Լիկայի բոլոր անդամները կը յուսան, որ նախագահ Ուիլսըն, Պրազիլիոյ, Սպանիոյ եւ Ազգերու Լիկայի Խորհուրդի զօրավիգով, շատ շուտով հարկ եղած քայլերը պիտի առնէ Հայաստանի սահմանները ճշդելու, կառավարութիւն մը հաստատելու եւ բնակչութեան մնացորդը փրկելու, որպէսզի թոյլատրուի անոր անմիջական մուտքը Ազգերու Լիկա»[158]։

Այս բոլորը մաղձանքներու ծիրին մէջ պիտի մնային, ինչպէս եւ Ուիլսընի վերոյիշեալ միջնորդութիւնը, որուն մասին այլեւս չլսուեցաւ։ Կ'արժէ սակայն, պատմութեան այլ հեգնանքի մը տեղ տալու համար, արձանագրել վեցերու յանձնախումբի (որմէ Արժանթին դուրս եկած էր, ինչպէս ըսինք) 18 Դեկտեմբերի չնաշխարհիկ եզրակացութիւնը.- «(...) կարիք չկայ գինուորական արշաւախումբ մը ղրկելու, որովհետեւ Հայաստանի ունեցած ուժերը գերակշիռ են Մուսթաֆա Քեմալի ունեցածներէն։ Զեկուցումը կը յայտնէ թէ միայն պէտք է ղրկել զէնք, փամփուշտ եւ ռազմամթերք»[159]։ Անկախ Հայաստանի «գերակշիռ ուժերը» շատոնց դոյութիւն չունէին։

Խորհրդաժնացումէն աւելի քան ամիս մը ետք՝ 8 Յունուար 1921ին, Ռիօ տէ Ժանէյրոյէն Թղթակցութիւն մը Մարսէյլի Արմենիային կը հաղորդէր թէ սկսած էին լուրեր գալու այդ մասին եւ թէ պրազիլիական մամուլը դրեթէ լուռ կը մնար՝ սպասելով հետեւանքներուն եւ միայն ցաւակցելով հայութեան։ Այս միջոցին, Խորհրդային Հայաստանի Յեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասեանի ստորագրութեամբ հեռագիր ղրկուած էր Պրազիլին՝ «հրաւիրելով զինք իր պաշտօնէն հրաժարելու։ Հեռագրին ոճէն այնպէս հասկցուած է թէ հրամանը Մոսկուայէն կու գար»[160]։ Հեռագրին բովանդակութեան մասին տեղեակ պահելէ ետք պրազիլիական կառավարութիւնը, Պրազիլ հետեւեալ պատասխանը հեռագրած է.-

«Նախագահ Լէնինին, Մոսկուա.

«Կը սպասեմ ինքնակոչ խորհրդային կառավարութեան ներկայացուցչին որ պիտի հրաւիրուի եղեռնական դատարանին առջեւ՝ իր պաշտօնագիրները հանդիսաւորապէս ոտիկանութեան յանձնուելէ յետոյ։

«Էդիէն Պրազիլ

«Միակ օրինաւոր ներկայացուցիչ
«Հայաստանի
«Հարաւ[ային] Ամերիկայի մէջ»[161]։

1920ականներու ընթացքին, Պրազիլիոյ կառավարութիւնը չճանչցաւ Խորհրդային Միութիւնը՝ թշնամական դիրք պահպանելով անոր նկատմամբ[162]։ 1921ին, *Արմենիայի* թղթակիցը կը գրէր թէ «մինչեւ իսկ կ'ըսուի որ եթէ հայ մը իրրեւ սովիէդական կառավարութեան ներկայացուցիչ գայ այստեղ, ձերբակալուելով պիտի բանտարկուի. սովիէդի անունը արդէն գէշ կը հնչէ այստեղ»[163]։

Ցայսնի չէ մինչեւ ե՛րբ Պրազիլ շարունակեց դիւանագիտական աշխատանքներ կատարել Պրազիլիոյ մէջ[164]։ Բայց պատմութեան անիւը արդէն դարձած էր այլ ուղղութեամբ։ Այնուհետեւ հայ գործիչը քաշուեցաւ հայ կեանքէն ու մահացաւ 34 տարի ետք անյայտութեան մէջ՝ իր հետ տանելով յոյսի եւ հիասթափութեան չրջանի մը յուշերը։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] «Տօքթ. Էթիէն Պրազիլ, դիւանագիտական ներկայացուցիչ Հ.Հ.Ի Ռիօ-տը-Եանէյրոյ», *Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյցը, ԺԵ. տարի*, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 141. "Representantes diplomáticos de la República de Armenia", *Armenia* (Buenos Aires), 28 de mayo de 1969, էջ 4։

[2] Նկատի ունենալով Էթիէն Պրազիլի մականունին ձեւը (Etienne Brasil) եւ հնարաւոր չփոթը Brasil երկրանունին հետ, երկրանունը տառադարձած ենք Պրազիլիա, չեղելով ընդհանրապէս մեր գործածած ճիշդ՝ Պրազիլ ձեւէն։ Պրազիլիա ձեւը, որ իր հետեւորդները ունի արեւմտահայերէնի եւ արեւելահայերէնի մէջ, չէ հիմնաւորուած երկրին անունով։ Ի դէպ, ներկայ մայրաքաղաքին անունը Պրազիլիա (Brasilia) է։ Ա՛յս կիրարկումին հետեւանքով, բացառաբար օգտագործած ենք պրազիլիական եւ պրազիլահայ ձեւերը, փոխանակ աւելի ճշգրիտ՝ պրազիլական եւ պրազիլահայ ձեւերուն։

[3] Հայրենի դիւաններու որոշ տուեալներ (տե՛ս ծանօթ. 12 եւ 36), ինչպէս եւ Մարսէյլի *Արմենիա* պարբերաթերթի ու Մոսկուայի *Արմեանսկի վեստնիկ* (Հայկական բանբեր) ռուսալեզու չաբաթաթերթի տուեալները մեր տրամադրութեան տակ դրած է բանասէր Արծուի Բախչինեանը, իսկ Ուրուկուայի դիւաններու վաւերագիրերը կը պարտինք պատմաբան Դանիէլ Գարամանուկեանի սիրաջոժար աջակցութեան։ Երկուքին ալ կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը։

[4] Richard Hovannisian, *The Republic of Armenia, vol. III: From London to Sevres, February-August 1920* (Berkeley-London, 1996), էջ 430-433։

[5] Ս. Կուան, «Պատմական վաւերագրեր», *Արմենիա* (Պուէնոս Այրէս), 17 Յունուար 1955, էջ 2։ Այդ նամակները յղուած են Պուէնոս Այրէսի Միջկուսակցական Մարմնին ու արտագրուած՝ անոր նախագահ Ստեփան Շիրդրտմեանի (Հնչակեան) մօտ եղած քնադիրերէն։ Դժբախտաբար, հրատարակիչը չ'ըսեր թէ ո՛ր լեզուով գրուած էին անոնք։

[6] Narciso Binayan Carmona, *Entre el pasado y el presente: los armenios en la Argentina* (Buenos Aires, 1996), էջ 96։

[7] *Ըստ Շխրտոմեանի (Ս. Կուան, «Պատմական վաւերագրեր», էջ 2), Պրագիլ դաշնակցական եղած է։ Տեղեկութիւնը խիստ կասկածելի կը թուի եւ գալն հաստատող որեւէ տուեալ չկայ։*

[8] Hovannisian, *էջ* 430։

[9] Binayan, *Entre el pasado*, *էջ* 135։

[10] *«Հայերը Պրագիլի մէջ», Կոչնակ*, 15 Սեպտեմբեր 1917, *էջ* 1123։ *Այս յօդուածը Նոյնպէս թարգմանուած է ռուսերէնի (Արմեանական վեստնիկ*, թիւ 41-42, 1917, *էջ* 21)։

[11] Hovannisian, *էջ* 430։

[12] *Հայաստանի Հանրապետութեան Պատմութեան Պետական Կենտրոնական Արխիւ (այսուհետեւ՝ ՀՀ ՊՊԿԱ), Ֆոնտ* 448, *ցուցակ* 1, *գործ* 56։

[13] *Կուան, Արմենիա* 18 *եւ* 19 *Յունուար* 1955, *էջ* 2։

[14] *«Հայերը Պրագիլի մէջ», էջ* 1123։

[15] *Եղնիկ քհնյ. Վարդանեան, Պրագիլիոյ հայ համայնքը*, Պուենոս Այրէս, 1948, *էջ* 65։ *Մոնթեւիտէոյի էլ Տիա օրաթերթը լիշած է այս գիրքին առացումը. տե՛ս՝* "Bibliográficas", *El Día*, 13 de marzo de 1918, *էջ* 5։

[16] *«Հայերը Պրագիլի մէջ», էջ* 1123։

[17] *Վարդան Մատթէոսեան, «Նորայայտ տպագիրներ ու անտիպներ Հարաւային Ամերիկայի մէջ», Ծառայ*, 29 Նոյեմբեր 1995, *էջ* 2։

[18] *«Հայերը Պրագիլի մէջ», էջ* 1123։

[19] Hovannisian, *էջ* 433։

[20] *Գիւտ Մխիթարեան, Պրագիլահայ համայնքը*, Փարիզ, 1938, *էջ* 11-12. *Վարդանեան, էջ* 53-54. *Աչոտ Արծրունի, Տարեցոյց Հարաւ. Ամերիկահայոց*, Պուենոս Այրէս, 1943, *էջ* 336։

[21] *Վարդանեան, էջ* 58։

[22] *«Հայերը Պրագիլի մէջ», էջ* 1123։

[23] *ՀՀ ՊՊԿԱ, Ֆոնտ* 448, *ցուցակ* 1, *գործ* 56։

[24] *Մխիթարեան, էջ* 12 (*սրբագրած ենք բնագրի վրիպակները եւ վերատին թարգմանած*). *Վարդանեան (էջ* 55)՝ *միայն տուած է հայերէն թարգմանութիւնը, այդ ալ՝ անճշդութիւններով։*

[25] "Las aspiraciones armenias", *La Razón* (Buenos Aires), 23 de diciembre de 1918, *էջ* 1։

[26] *Մխիթարեան, էջ* 12-14 (*կատարած ենք լեզուական մանր ճշդումներ*). *Լման թարգմանութիւնը տուած է Վարդանեան (էջ* 56-57), *որ գրեթէ բառացիօրէն կը հետեւի Մխիթարեանի։*

[27] *Մխիթարեան, էջ* 14։

[28] *ՀՀ ՊՊԿԱ, Ֆոնտ* 448, *ցուցակ* 1, *գործ* 56։

[29] *Մխիթարեան, էջ* 14. *Վարդանեան, էջ* 57. *Արծրունի, էջ* 337։

[30] *Վարդանեան, էջ* 57։

[31] *Նոյն, էջ* 58։

[32] Hovannisian, *էջ* 431։

[33] *Ibid*.։

[34] *Վարդանեան, էջ* 58-59։

[35] Hovannisian, *էջ* 431։

[36] *ՀՀ ՊՊԿԱ, Ֆոնտ* 199, *ցուցակ* 1, *գործ* 198, *Ա. մաս*։

[37] *Ռ. Նահատակեան, «Փաստաթղթեր Հայաստանի Հանրապետութեան պատմութեան մասին», Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, թիւ 4 (580), *Յուլիս-Օգոստոս* 1991, *էջ* 160-161։

[38] Archivo General de la Nación del Uruguay (այսուհետեւ՝ AGN), Fondo Ministerio de Relaciones Exteriores, Consular, Caja 168, Carpeta 416, "República de Armenia. Representación en el Uruguay".

[39] Վարդանեան, էջ 66։

[40] Binayan, *Entre el pasado*, էջ 67; Beatriz Diniz, "A presença do armenio no Brasil", *Հարաւամերիկեան Գաղութներու Ուսումնասիրութեան Բ. Գիտաժողով, Քորտոպա (Արժանթին)*, 27-29 *Սեպտեմբեր* 1991, էջ 2 (անտիպ)։

[41] Hovannisian, էջ 430-431։

[42] *Նոյն*, էջ 432-433։

[43] *ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆոնտ* 200, *ցուցակ* 1, *գործ* 507։

[44] *Նոյն*։

[45] *Այս եւ յաջորդ ենթագլուխին համար նախապէս (տե՛ս Վարդան Մատթէոսեան, «Պուենոս Այրէսի Հայ Ազգային Մուրհիւնը (1918-1920)», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, ԺԸ. հատոր, 1998, էջ 142-151) չկարենալով արժանթինեան մամուլին դիմել, օգտագործած էինք անստորագիր թղուածի մը արտատպումները* ("Firme apoyo de la República Argentina a la independencia de Armenia", *Armenia*, 24 de mayo de 1983, էջ 5), *որոնք դժբախտաբար բազմաթիւ սխալ թուագրումներ ու բացթողումներ ունէին։ Այս բոլորը այժմ ճշդուած ենք՝ դիմելէ ետք արժանթինեան մամուլի հաւաքածոներուն։*

[46] "La República Armenia. Solicitud de su reconocimiento", *La Nación* (Buenos Aires), 27 de abril de 1920, էջ 4 (*Պրազիլի մականունը ամէնուրեք գրուած է* Brasi)։ *Այս թուականը առաջ գրած էինք* 28 *Ապրիլ։ (տե՛ս՝ ծանօթ*. 45)։

[47] *Կուան, Արմենիա*, 17 *Յունուար* 1955, էջ 2։

[48] "Actos del Poder Ejecutivo", *Boletín Oficial de la República Argentina* (Buenos Aires), 25 de junio de 1920, էջ 622։

[49] *Տե՛ս նաեւ՝ Circular Informativa Mensual del Ministerio de Relaciones Exteriores* (Buenos Aires), junio de 1920, էջ 380։

[50] "República de Armenia. El gobierno argentino la reconoce", *La Epoca*, 2 de mayo de 1920, էջ 1։

[51] Hovannisian, էջ 432։

[52] "La República de Armenia", *La Prensa*, 3 de mayo de 1920, էջ 9։ *Նախապէս գրած էինք* 2 *Մայիս։ Բնագրին մէջ կը պակսէին «եւ գերիչխանութիւնը» եւ «երէկ» բառերը։ (տե՛ս՝ ծանօթ*. 45)։

[53] "Reconocimiento de la república de Armenia", *La Nación*, 3 de mayo de 1920, էջ 4։

[54] Hovannisian, էջ 432։

[55] *Կուան, Արմենիա*, 17 *Յունուար* 1955, էջ 2։ *Նամակը առանց թուականի հրապարակուած է, իսկ առաջին տողին մէջ՝ գրաչարական վրիպակով մը, գրուած է «Ձեր* 23 *թուակիր նամակը…»։ Ի դէպ,* 8 *Յունիսին, Պրազիլ Միջկուսակցական յանձնախումբին գրած է. «Խնդրեմ բարեհաճիք Մայիս* 2-*ի Տիարիօ Օֆիսիալին երկու պրակ ղրկել, որուն մէջ Արժանթինի կառավարութիւնը կը ճանչնայ մեր կառավարութիւնը»* (*Կուան, Արմենիա*, 18 *Յունուար* 1955, էջ 2)։

[56] "Ecos del reconocimiento de la República de Armenia. Telegramas de gratitud al presidente", *La Epoca* (Buenos Aires), 3 de mayo de 1920, էջ 2։

[57] "La apertura del período legislativo. Mensaje del Presidente de la República al Congreso Nacional", *La Epoca*, 14 de mayo de 1920, էջ 1։

[58] "Reconocimiento de la República de Georgia, como Estado independiente, por el gobierno argentino", *Circular Informativa Mensual del Ministerio de Relaciones Exteriores y Culto*, septiembre de 1919, էջ 444-455։

[59] Van Der Karr, *La Primera Guerra Mundial y la política económica argentina* (Buenos Aires, 1974), էջ 162։ *Անգլերէն բնագիրը 1972ին ներկայացուած անտիպ ատենաճառ մըն է* (Jane Van Der Karr Basile, *World War I as a Turning Point in Argentine History*, unpublished Ph.D. thesis, New York University, 1972), *որուն մասին միայն մատենագրական տեղեկութիւնը կրցած ենք քաղել։*

[60] Binayan, *Entre el pasado*, էջ 135։

[61] Hovannisian, էջ 432-433։

[62] "El ministro de Relaciones Exteriores de la Argentina", *La Prensa*, 9 de noviembre de 1920, էջ 8։

[63] Hovannisian, էջ 433։ *Այս մասին եւս յաւելեալ տեղեկութիւն չկայ։*

[64] Lucio M. Moreno Quintana, *La diplomacia de Yrigoyen. Relación técnica, objetiva y documentada de la política internacional argentina durante el período de gobierno 1916-1922* (La Plata, 1928), էջ 83։

[65] "Por la causa de Armenia", *La Prensa*, 13 de mayo de 1920, էջ 7։ *Տե՛ս նաեւ՝* "El mandato sobre Armenia", *La Prensa*, 11 de mayo de 1920, էջ 9, *ուր լուրը արուած է առանց Փերքսի անունի յիշատակութեան* («Հաւասի հաղորդումն էր)։ *Ճաւօք, Փերքսի ինքնութեան մասին որեւէ յաւելեալ տեղեկութեան չենք հանդիպած։*

[66] "Estados Unidos y el mandato en Armenia", *La Prensa*, 30 de mayo de 1920, էջ 10։

[67] Van Der Karr, էջ 183։

[68] Daniel Antokoletz, *La Liga de las Naciones y la primera Asamblea de Ginebra* (Buenos Aires, 1921), էջ 48։

[69] María Monserrat Llairó y Raimundo Siepe, *Argentina en Europa. Yrigoyen y la Sociedad de las Naciones (1918-1920)* (Buenos Aires, 1997), էջ 62-66։

[70] Moreno Quintana, էջ 242։

[71] "El país del espanto", *El Día*, 2 de junio de 1919, էջ 1։

[72] "El mandato sobre Armenia. Pedido de Wilson rechazado por la Comisión del Senado", *La Prensa*, 28 de mayo de 1920, էջ 8։

[73] "El mandato sobre Armenia", *La Prensa*, 5 de mayo de 1920, էջ 8։

[74] Antokoletz, էջ 77։

[75] Van Der Karr, էջ 184։

[76] Armando Alonso Piñeiro, *La historia argentina que muchos argentinos no conocen*, (Buenos Aires, 1976), էջ 319։ 1916-1922ին, *յանձին Իրիկոյէնի*, 1890ին *հիմնուած Արմատական Քաղաքացիական Միութիւնը* (Unión Cívica Radical), *Արժանթինի մէջ կայացած առաջին գաղտնի քուէարկութեան չնորհիւ կառավարութեան գլուխը կը հասնէր՝ չուրջ կէս դարու պահպանողական իշխանութենէն ետք։*

[77] "Carta de la Unión Nacional Armenia de Buenos Aires al Presidente de la Nación, Dr. Hipólito Yrigoyen, expresándole su agradecimiento por haber reconocido a la República de Armenia como un Estado libre e independiente", *Circular Informativa Mensual del Ministerio de Relaciones Exteriores y Culto*, junio de 1920, 381։ *Տե՛ս նաեւ* "Nueva República de Armenia", *La Prensa*, 21 de mayo de 1920, էջ 9, *ուր յիշուած է Հայ Ազգային Միութեան ընդհանուր ժողովի այս որոշումը։*

[78] "El reconocimiento de la república de Armenia. Telegramas al presidente Yrigoyen", *La Epoca*, 15 de mayo de 1920, էջ 1։

[79] *Կոչան, Արմենիա*, 17 *Յունուար* 1955, էջ 2։

[80] "Independencia de Armenia", *La Prensa*, 15 de mayo de 1920, էջ 10։

[81] "Ministro argentino en el Brasil", *La Prensa*, 1 de junio de 1920, էջ 11։

[82] *Ի. Ա. [Ի. Արսլան], «Թէ ինչպէ՞ս ծնունդ առաւ Հ.Ա.Ե. Հոգաբարձութիւնը», Հայ կեդրոն*, Ապրիլ 1942, էջ 56։ Հմմտ.՝ *Արծրունի*, էջ 21։

[83] *Կոչն, Արմենիա*, 18 Յունուար 1955, էջ 2։ *Այս նամակը թուագրուած է 8 Յուլիս 1920, սակայն դժուար թէ նման թելադրանք կատարուած ըլլայ արժանթինցի դիւանագէտի մեկնումէն 45 օր ետք։ Թուագրումը կը համարինք տպագրական վրիպակ ու զայն կը սրբագրենք որպէս 8 Յունիս։ Նամակի այս թուագրումը բնական է Պրագիլի պէս ուժական եւ արագաշարժ անձնաւորութեան մը պարագային։*

[84] "La República Armenia. Solicitud...", *La Nación*, 27 de abril de 1920, էջ 4։

[85] *Նոյն*։

[86] *Մխիթարեան*, էջ 14-15։

[87] *Վարդանեան*, էջ 68։

[88] Hovannisian, էջ 432։

[89] *Կոչն, Արմենիա*, 17 Յունուար 1955, էջ 2։

[90] *«Պուենոս Այրէսի հայ համայնքը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը», Արմենիա* (Պուենոս Այրէս), 30 Յունուար 1970, էջ 1։

[91] *Կոչն, Արմենիա*, 17 Յունուար 1955, էջ 2։

[92] *Արսլան*, էջ 56։ Հմմտ.՝ *Արծրունի*, էջ 211. Binayan, *Entre el pasado*, էջ 971, Carlos Hassassian, "Los primeros anos del Tashnagtutiun en Sudamerica", *Արմենիա, բացառիկ թիւ, Նոյեմբեր 1990*, էջ 12։

[93] "Aniversario de la República de Armenia", *La Razón*, 27 de mayo de 1920, էջ 5։ *Այդ սրահը կը պատկանէր իտալական համայնքին։*

[94] *Արսլան*, էջ 56 (հմմտ.՝ *Արծրունի*, էջ 21)։ *Ըստ Սարգիս Թոփչեանի («Ընկ. Յարութիւն Թահմիզեանի կեանքն ու գործունէութիւնը [Ջ.]», Արմենիա*, 24 Յունիս 1934, էջ 2), որ ձեռնարկին վարչը սխալմամբ կը նշէ որպէս "Casa Suiza" (գուիցերիական համայնքի սրահ), հանգանակուած է 10.000 փեսօ, որ կէս առ կէս ուղարկուած է Ահարոնեանին եւ Տամատեանին. վերջինիս ղրկուած գումարը իբր թէ ուրիշ մէկը իր անունով ստացած է ու յափշտակած։ Այս կէտը կարիք ունի ստուգումի (Թոփչեան ականատես չէ դէպքերուն)։*

[95] "Aniversario de Armenia", *La Prensa*, 28 de mayo de 1920, էջ 13։

[96] "Fiesta patriótica de la colectividad armenia", *La Razón*, 28 de mayo de 1920, էջ 6։ *Նախապէս այս թերթին թուականը գրած էինք 1 Յունիս. (տե՛ս՝ ծանօթ. 45)։*

[97] Binayan, *Entre el pasado*, էջ 97, *որմէ կու գայ 29 Մայիսի թուագրումը։ Իր աղբիւրը եղած է հեռագրին հայերէն թարգմանութիւնը, զոր ըստ իր տուած բանաւոր հաղորդումին, վերստին սպաներէնի թարգմանած էր իր տեղեկաբերներէն մէկը՝* 1974ին (*հմմտ.՝* Narciso Binayan, *La colectividad armenia en la Argentina*, [Buenos Aires, 1974], էջ 33)։ *Առկայ աղբիւրներուն մէջ հայերէն թարգմանութիւնը չենք գտած։ Հետեւաբար, մերը երկրորդ թարգմանութիւն մըն է։ Մեր կողմէ 8 Յունիս թուագրուած նամակին մէջ, Պրագիլ արձագանգած է այս հեռագրին, գրելով.- «Շնորհակալ եմ ձեր հեռագրին համար. տեղեկագրեցի զայն հայկ. կառավարութեան» (Կոչն, Արմենիա*, 18 Յունուար 1955, էջ 2)։

[98] *Մատթէոսեան, «Պուենոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը...», էջ 143։ Աւելցնենք, թէ 30 Մայիսին, Պուենոս Այրէսի մօտ Քիլմէս քաղաքին մէջ, տեղւոյն Հայ Ազգային Միութիւնը ձեռնարկ մը սարքած էր չրջանի հայերուն համար, հայերէն ու սպաներէն բանախօսութիւններով, իսկ երեկոյեան՝ «Ճենովա» պանդոկին մէջ, Մի-*

ութիւնը կազմակերպած էր ճաշկերոյթ մը (տե՛ս՝ "Aniversario de la República Armenia. Su celebración en Quilmes", *La Prensa*, 31 de mayo de 1920, էջ 11)։

[99] *Կուան, Արմենիա*, 18 *Յունուար* 1955, էջ 2։

[100] *Նոյն*, 19 *Յունուար* 1955, էջ 2։

[101] *Մատթէոսեան*, «*Պուենոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը…*», էջ 1։

[102] *Արսլան*, *Մայիս* 1942, էջ 74։

[103] *Կուան, Արմենիա*, 18 *Յունուար* 1955, էջ 2։

[104] *Նոյն*, 19 *Յունուար* 1955, էջ 2։

[105] Hovannisian, էջ 433։

[106] *Թոփչեան*, էջ 2։ *Հմմտ.՝* Binayan, *Entre el pasado*, էջ 97։

[107] Hovannisian, էջ 432։

[108] *Այս ծանծկագիր հեռագրին տակ Պուէնոս 29 Մայիսին մակագրած է. «Ընկատի ունենալ»։ Պրազիլի հաւատարմագրի օրինակը չկայ Թղթապանակին մէջ. տե՛ս՝* AGN, Fondo Ministerio de Relaciones Exteriores, Consular, Caja 168, Carpeta 416, "República de Armenia. Representación en el Uruguay"։

[109] "Reconocimiento de Armenia", *La Nación*, 8 de agosto de 1920, էջ 3։ 15 *Օգոստոս Թուագրումը* (Hovannisian, էջ 433) *սխալ կ'երեւի։ Զիլէի ամերիկեան դեսպանատունը ճանաչումը Թուագրած է 4 Նոյեմբեր (idem.)*։

[110] *Արծրունի*, էջ 345։

[111] Hovannisian, էջ 433-434։

[112] «*Հայերը Հարաւային Ամերիկայի մէջ*», *Արմենիա* (*Մարսէյլ*), 23 *Փետրուար* 1921, էջ 3։

[113] *Վարդանեան*, էջ 66-67։

[114] Hovannisian, էջ 433։ *Ռիոյի մէջ, Նուպար Օհանեան պիտի ըլլար հիւպատոս, Տիգրան Աստուր՝ դեսպանատան քարտուղար եւ Յակոբ Աճեմեան՝ թարգմանիչ, տե՛ս Նոյն՝* էջ 433-34։

[115] *Վարդանեան*, էջ 67։

[116] Hovannisian, էջ 433։

[117] «*Հայերը Հարաւային…*», էջ 2։ *Լեզուական թեթեւ հպումներ կատարած ենք թարգմանութեան մէջ*։

[118] "Brasil. Otros asuntos", *La Prensa*, 6 de noviembre de 1920, էջ 10։ *Տե՛ս նաեւ* "El reconocimiento de Armenia", *La Nación*, 6 de noviembre de 1920, էջ 3։ *Յովհաննէսեան որպէս անկախութեան Թուական կու տայ 5 Նոյեմբերը, նշելով հանդերձ, թէ Ռիո տէ Ժանէյրոյի մօտ բրիտանական դեսպանատունը հաղորդած է 3 Նոյեմբեր Թուականը* (Hovannisian, էջ 433)։

[119] AGN, Fondo Ministerio de Relaciones Exteriores, Consular, Caja 168, Carpeta 416, "República de Armenia. Representación en el Uruguay"։

[120] Ashot Artzruni, *Historia del pueblo armenio* (Buenos Aires, 1971), էջ 408։

[121] *Արսէն Կիտուր, Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1963), Բ. հատոր, Պէյրութ*, 1963, էջ 249։

[122] Hovannisian, էջ 433։

[123] *Idem.* "The Republic of Armenia", in Richard Hovannisian (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. II, (New York, 1997), էջ 333։

[124] Hovannisian, էջ 433։

[125] Alberto Douredjian y Daniel Karamanoukian, *La inmigración armenia en el Uruguay*, tomo I (Montevideo, 1993), էջ 55։

[126] AGN, Fondo Ministerio de Relaciones Exteriores, Consular, Caja 168, Carpeta 416, "República de Armenia. Representación en el Uruguay".

[127] *Նոյն*։

[128] *Նոյն*։ *Նամակին կից՝ դեսպան Պերնարտէսի 28 Օգոստոսի թուակիրին տակ, 11 Սեպտեմբերին Պուէնոս մակագրած է՝ «Ըսել թէ, պատճ առիթով, պիտի հաղորդուի ինչ որ որոշուի այս կէտին չուրջ»։ Երեք օր ետք, Պուէնոսի ենթաքարտուղարը այս իմաստով ցուցմունք տուած է Պերնարտէսին։*

[129] AGN, Fondo Ministerio de Relaciones Exteriores, Consular, Caja 168, Carpeta 416, "República de Armenia. Representación en el Uruguay".

[130] Ministerio de Relaciones Exteriores de la Republica Oriental del Uruguay, Fondo de Legaciones y Embajadas, Legación de la ROU en Río de Janeiro, Caja 1, Carpeta D, Legajo 1, "República de Armenia (su reconocimiento por parte del gobierno de Uruguay)".

[131] *Կոչան, Հրամնիա*, 18 *Յունուար* 1955, *էջ* 2։

[132] 1918-1920 *շրջանի Ուրուկուայի հայերու հանրային գործունէութենէն ցարդ միակ յայտնի է, թէ ուրուկուահայերը Յունիս 1918ին հայ գաղթականներուն ի նպաստ հանգանակիչ յանձնախումբ մը կազմած են. տե՛ս՝* Daniel Karamanoukian, "Apuntes para una reconstrucción histórica de la conmemoración del 24 de Abril en Uruguay", *Hay Endanik* [Montevideo], abril de 1999, *էջ* 38։

[133] Hovannisian, *էջ* 434։

[134] *ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.* 200, *ց.* 1, *գ.* 507։

[135] Hovannisian, *էջ* 434։

[136] "La firma del tratado con Turquía", *La Prensa*, 11 de agosto de 1920, *էջ* 11։

[137] AGN, Fondo Ministerio de Relaciones Exteriores, Consular, Caja 168, Carpeta 1702։

[138] "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. Dificultades que se presentan para proteger a Armenia", *La Prensa*, 23 de noviembre de 1920, *էջ* 7. *դիմումը հեռագրուած է 25 Նոյեմբերին, Ազգերու Լիկայի Խորհուրդի նախագահ Հիմանի ստորագրութեամբ (ամբողջական բնագիրը տե՛ս՝* AGN, Fondo Ministerio de Relaciones Exteriores, Consular, Caja 176, Carpeta 1598, "Armenia. Acción internacional para socorrerla [Sociedad de las Naciones]").

[139] Hovannisian, *էջ* 433։

[140] "Ramiro de Maeztu en Ginebra", *La Prensa*, 21 de noviembre de 1920, *էջ* 10։

[141] "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. Dificultades que se presentan...", *էջ* 7։

[142] "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. El apoyo a los armenios", *La Prensa*, 26 de noviembre de 1920, *էջ* 7։

[143] "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. Wilson mediará en Armenia. Cooperación de España y Brasil" *La Prensa*, 2 de diciembre de 1920, *էջ* 10; Antokoletz, *էջ* 158։ *Պատասխաններու մասին 3 Դեկտեմբերի Հիմանի ստորագրած հեռագիրը տե՛ս՝* AGN, Fondo Ministerio de Relaciones Exteriores, Consular, Caja 176, Carpeta 1598, "Armenia. Acción internacional para socorrerla (Sociedad de las Naciones)".

[144] "Una entrevista con Mr. Balfour", *La Prensa*, 3 de diciembre de 1920, *էջ* 10. *տե՛ս նաեւ՝* George Scott, *The Rise and Fall of the League of Nations* (London, 1973), *էջ* 71։

[145] E. P. Watters, *A History of the League of Nations*, vol. I (London-New York, 1952), *էջ* 84։

[146] "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. El asunto de Armenia", *La Prensa*, 4 de diciembre de 1920, էջ 7։

[147] "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. El consejo aliado pide el aplazamiento de la admisión de Armenia", *La Prensa*, 5 de diciembre de 1920, էջ 8։ *Վեհեզուէլայի մասին, տե՛ս նաեւ՝* էջ 9։

[148] AGN, Fondo Ministerio de Relaciones Exteriores, Consular, Caja 176, Carpeta 1598, "Armenia. Acción internacional para socorrerla (Sociedad de las Naciones)". *Մամուլի մէջ (ժողովին ներկայացուած է 7 Դեկտեմբերին) պատասխանը ունի այս ձեւը.- «Հաճոյքով իմացած եմ Միացեալ Նահանգներու պատասխանի մասին»։ տե՛ս՝* "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. Cooperación de los pequeños Estados en la obra técnica", *La Prensa*, 8 de diciembre de 1920, էջ 9։

[149] "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. Intervención en Armenia. Nombramiento de una comisión", *La Prensa*, 24 de noviembre de 1920, էջ 8։

[150] Antokoletz, էջ 158։

[151] Llairó y Siepe, էջ 78, 87, 120-123, 132-134։

[152] "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. El consejo aliado...", էջ 8։

[153] "El retiro de la Delegación Argentina de la Liga de las Naciones", *La Prensa*, 6 de diciembre de 1920, էջ 6։

[154] "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. El asunto de Armenia y la actitud del Consejo Supremo", *La Prensa*, 6 de diciembre de 1920, էջ 7։

[155] "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. Cooperación...", էջ 9։

[156] "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra", *La Prensa*, 10 de diciembre de 1920, էջ 9։

[157] Antokoletz, էջ 116։ *Այդ ճանաչումը կը վերաբերէր երեք պայթեան հանրապետութիւններուն, որոնք ճանչցուեցան 1921-22ին։ 1921ին, նոյնպէս պիտի ճանչցուէին Ուքրանիան եւ Եուկոսլաւիան։*

[158] "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. Debate sobre la admisión de Armenia y la actitud del Consejo Supremo", *La Prensa*, 17 de diciembre de 1920, էջ 7։ *տե՛ս նաեւ՝ El tratado de Sevres y la Cuestión Armenia* (Buenos Aires, 1970), էջ 49-50։

[159] "La petición de Armenia", *La Prensa*, 19 de diciembre de 1920, էջ 9։

[160] *«Հայերը Հարաւային...»*, էջ 2։

[161] *Նոյն*։

[162] Beatriz Solveira, *Las relaciones con Rusia durante las presidencias de Yrigoyen y Alvear (1916-1930)* (Córdoba, 1995), էջ 27, 38, 60-61։

[163] *«Հայերը Հարաւային...»*, էջ 3։

[164] *Արժանթինի, որ Պրազիլիոյ կարգին Ազգերու Միութիւնը չճանչնալու քաղաքականութիւնը որդեգրած էր, 1920ականներուն կը շարունակէր ընդունիլ ցարական Ռուսաստանի նախկին ներկայացուցիչ Լօժէն Շեթայը որպէս «Ռուսաստանի դեսպան», տե՛ս՝* Monserrat Llairó y Raimundo Siepe, *La Democracia radical. Yrigoyen y la neutralidad 1916-1918* (Buenos Aires, 1997), էջ 94։

THE REPUBLIC OF ARMENIA AND SOUTH AMERICAN COUNTRIES (1918-1920) (Summary)

VARDAN MATIOSSIAN

The birth of the first independent Republic of Armenia produced a big wave of hope among the Armenians scattered throughout the world and mobilized them. The newly-born state became the focus of attention of every Armenian. During the period 1918-1920, the tiny, recently settled Armenian communities of South America, going through their organizational, embryonic stage, made some efforts to assist their independent homeland. The history of those years of the South American communities has not been addressed in detail. The first Republic of Armenia was recognized by certain South American countries in 1920 (Argentina, Chile, and Brazil). Armenia's first representative, an intellectual called Etienne Brazil (Ignace Etian), was instrumental in obtaining recognition and was energetic on behalf of Armenian interests.

The present study aims at reconstructing the events in Argentina, Brazil, and Uruguay, and showing the relations between these countries and the Republic of Armenia. Besides the factual reconstruction, an attempt has been made to analyze the history of the period in light of Argentine and Brazilian foreign policy.

ՀԱՅ ՊՕՀԶԻԱՆ ՈՐՊԷՍ ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹԻԻՆ*

(ըստ Ղարաբաղեան շարժման ցեղասպանութեանը նուիրուած ցուցապաստառների)

ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ

1988ին սկսուած Ղարաբաղեան շարժումն[1] առաջին, իրօք համաժողովրդական ընդվզումն էր[2] Միխայիլ Գորբաչովի (1985-1991) տարիներին Խորհրդային Միութեան տարբեր մասերում միմեանց յաջորդած գանգուածային ելոյթների շարքում: Ահա ինչու՝ Ղարաբաղեան շարժումը՝ չունենալով նախադէպ, իրեն բնորոշ առանձնայատկութիւնները մշակում էր տարերայնօրէն, պետական հզօր մեքենային դիմակայութեան պայմաններում: Արագ փոփոխուող իրադարձութիւններին զուգահեռ փոփոխութիւն էր կրում ժողովրդի ինքնութիւնը. 1990ի ցուցարարը էապէս տարբերուում էր 1988ի փետրուարեան առաջին հանրահաւաքների մասնակցից:

Ի թիւս Շարժումով կեանքի կոչուած վառ երեւոյթների, կարելի է նշել ժողովրդական ստեղծագործութեան իսկական պոռթկումը, ինչը յատկապէս ակներեւ դրսեւորուեց Շարժման բոլոր փուլերին ուղեկցող եւ իրադրութեան ամէն մի փոփոխութեանն անմիջապէս արձագանգող պատկերագիր «վկաներում»՝ ցուցապաստառներում[3]: Դրանցով չատ յարմար է հետեւել Շարժման անցած բոլոր փուլերին, քաղաքական կողմնորոշումների եւ ինքնութեան ձեւափոխմանը:

Ղարաբաղեան շարժման ընթացքում ստեղծուած ցուցապաստառների[4] իւրայատկութիւնն այն է, որ դրանց ճնշող մեծամասնութիւնը ոչ այնքան առանձին կուսակցութիւնների կամ քաղաքական հոսանքների տրամադրութիւնների ցուցիչ էր, որքան որ հաղորդում էր ժողովրդի մտահոգութիւնները, տրամադրութիւնները, ցանկութիւնները, այս կամ այն իրադարձութեան գնահատականը, եւլն.: Եթէ խորհրդային տարիների ցուցապաստառները կրում էին իշխող կոմունիստական կուսակցութեան գաղափարական դրոշմը, խիստ կանոնակարգուած բնոյթի էին, բացառում էին որեւիցէ չեղում, ապա Շարժման ցուցապաստառները ժանրային խիստ տարբեր դրսեւորումներ ունէին, ժողովրդական ազատ մտածելակերպի չմիջնորդաւորուած ցուցիչներ էին:

Շարժման ցուցապաստառներն ունէին բազմաթիւ այլ առանձնայատկութիւններ, որոնցից անհրաժեշտ ենք համարում ուշադրութիւն հրաւիրել մասնաւորապէս հետեւեալի վրայ։ Շարժման իւրաքանչիւր փուլում, ամէն մի կոնկրէտ հարցի շուրջ միաժամանակ կարող էին հանդէս գալ ինչպէս տարբեր ուղղուածութեան մտքեր[6], այնպէս էլ տարբեր բովանդակութեան ցուցապաստառներ։ Այսպէս, միաժամանակ կարելի էր հանդիպել որոշակի հարցի ե՛ւ առաջքաշմանը, ե՛ւ գնահատականին, ե՛ւ լուծման տարաբնոյթ ուղիներին։ Ուսումնասիրողի պարտքն է կարողանալ դրանց թւում զատել գերակշռող ուղղուածութիւն ունեցողը, ժողովրդական մտայնութիւնների այդօրեայ դրսեւորումը։

Ղարաբաղեան չարժման տարիներին (1988-1990) ստեղծուած ցուցապաստառները իրենց բազմաքանակութեան[8] (մեզ յաջողուել է հաւաքել շուրջ 1000 միաւոր), թեմատիկ բազմազանութեան (առանձնացուում է շուրջ 20 թեմատիկ խումբ), դրանցում արտայայտուած ժողովրդական մտածողութեան հարստութեան չնորհիւ ուսումնասիրութեան հարուստ եւ ընդարձակ դաշտ են ներկայացնում[7]։ Պէտք է նշել, որ տարբեր թեմատիկ խմբերը երբեմն «իրար ծածկում են», ինչը զարմանալի չէ, քանի որ ցուցապաստառներն իրենք յաճախ բազմապլանային են եւ հաւասար յաջողութեամբ կարող են վերաբերուել ինչպէս մի, այնպէս էլ միւս խմբին։ Այնուամենայնիւ, ամբողջութեամբ վերցրած, այդ խմբերը յստակ տարբերակւում են։ Ցուցապաստառների չարքում առանձնացուող թեմատիկ խմբերի մէջ իրենց քանակութեամբ առաջին տասնեակը կազմում են հետեւեալները.-

ա) հայերի ցեղասպանութիւնը (315 միաւոր),

բ) Ղարաբաղը՝ Հայաստանի մաս (60),

գ) խորհրդային կենտրոնական ղեկավարութեան քննադատութիւնը (58),

դ) հայ ժողովուրդ, հայոց լեզու, հայկական դպրոցներ (52),

ե) բիւրոկրատիա, Գորբաչովի ձեռնարկած վերակառուցման եւ հրապարակայնութեան քաղաքականութեան թշնամիներ, մամուլի ծախւածութիւնը (49),

զ) Ղարաբաղը եւ դեմոկրատացման քաղաքականութիւնը (31),

է) Հայաստանի անկախութիւնը (30),

ը) Ադրբեջան եւ ադրբեջանցիներ, պանիսլամիզմ եւ պանթուրքիզմ (30),

թ) վերաբերմունքը Խորհրդային Միութեան Կոմունիստական Կուսակցութեան նկատմամբ (27),

ժ) ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը եւ խորհրդային սահմանադրութեան կիսատ-պռատութիւնը (26), եւլն.։

Այս ցուցակում նկատուող կարեւորագոյն առանձնայատկութիւնը թերեւս այն է, որ հայերի ցեղասպանութեանը նուիրուած ցուցապաստառները միքանի անգամ գերազանցում են Ղարաբաղեան շարժման թեմայի ցուցապաստառային համառօտ դիտարկումը հնարաւորութիւն է ընձեռում ի մօտոյ, կարելի է ասել՝ քայլ առ քայլ, հետեւելու հասարակական մտածողութեան եւ ընդհանրապէս հասարակութեան գործելակերպի արմատական ձեւափոխման աստիճանական ընթացքին։

* *

1988ի Փետրուարին Ադրբեջանի Սումգայիթ քաղաքում բնակուող հայերի ջարդերից յետոյ ցեղասպանութեան թեման կրկին ուժգնօրէն յիշեցրեց իր մասին։ Նախեւառաջ այն ժողովրդի կողմից միանշանակ համադրուեց 1915ի Մեծ Եղեռնի հետ։ Սումգայիթեան իրադարձութիւններից յետոյ ժողովրդի արձագանգը սկզբնական շրջանում կրում էր զուտ յուզական, զգացմունքային բնոյթ, ունէր վառ արտայայտուած բարոյական ուղղուածութիւն։ Ժամանակի ընթացքում ցուցապաստառների մէջ, Մեծ Եղեռնի եւ Սումգայիթի համադրմանը զուգահեռ, աստիճանաբար առանձնացուեցին նաեւ այլ թեմաներ, այդ թւում՝ ա) գնահատական Սումգայիթին, բ) եղեռնագործութիւնն անմիջականօրէն իրականացնողների եւ կազմակերպիչների բացայայտում եւ գ) պատժում, հնարաւոր մեղաւորների մատնանշում, դ) ջարդարարների նկատմամբ տարուող դատավարութեան գնահատական, ե) «ցեղասպանութիւն» հասկացութեան սահմանների ընդլայնում, զ) ապագայ ցեղասպանութիւններից խուսափելու միջոցների առաջարկում։ Ընդ որում, դրանցից իւրաքանչիւրին վերաբերուող ցուցապաստառների բովանդակութիւնն իրադարձութիւնների զարգացման ընթացքում որոշակի փոփոխութիւններ էր կրում[8]։

Ցուցապաստառների կազմման ձեւերը խիստ տարբեր էին։ Ընդունուած միջոցներից էր մէջբերումներին դիմելը ու այդպիսով օգտագործուած մէջբերման հեղինակութեանը յղելը։ Առօրեայ կեանքում եւս քիչ չի պատահում, որ մարդիկ իրենց խօսքը (թէ՛ գրաւոր եւ թէ՛ բանաւոր) աւելի հիմնաւոր կամ ազդեցիկ դարձնելու համար, մէջբերումներ անեն անցեալի մեծերի ստեղծագործութիւններից կամ աւելի յաճախ արտայայտուած մտքերից եւ կամ պարզապէս ժողովրդական իմաստութեան չտեմարանից (առածներ,ասացուածքներ, եւլն.)։ Ղարաբաղեան շարժման տարիներին մէջբերումներին անդրադառնալը տեղ էր գտնում նաեւ այլ նպատակով, ինչպէս, օրինակ՝ ցոյց տալու քննադատուող երեւոյթի սխալ, իրականութեանն անհամապատաս-

խան լինելը։ Երբեմն մէկ ուրիշ նպատակով ասուած խօսքից մէջբերում էին անում չեչտելու լրիւ ուրիշ միտք։ Քիչ չէին նաեւ արհեստական[9] «մէջբերումային» յօրինուածքները, եւլն.։

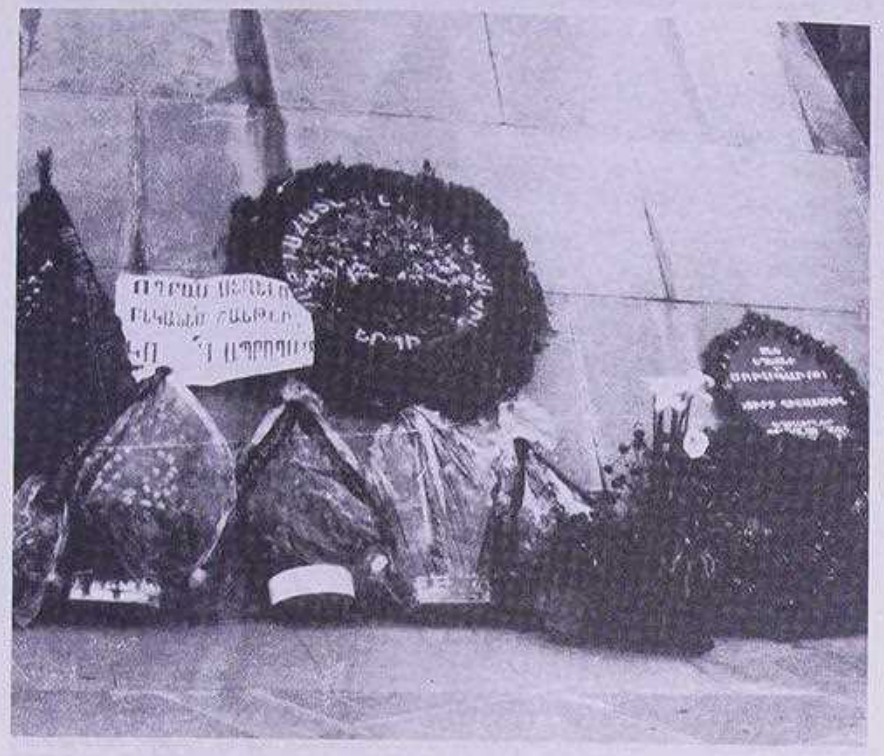
Ղարաբաղեան շարժման մէջ ցեղասպանութեան ցուցապաստառային թեման եւս արտացոլում գտաւ բազմաթիւ ու բազմաբնոյթ մէջբերումների միջոցով[10]։ Դրանք կարելի է, թերեւս, բաժանել երկու մասի։ Առաջին խումբը կազմում են հայ պօէզիայի տարբեր ստեղծագործութիւններից արուած մէջբերումները։ Երկրորդ, աւելի ստուար խումբը կազմուած է ինչպէս գրական-գեղարուեստական, բայց առաւելապէս հասարակական-քաղաքական հնչողութիւն ունեցող ստեղծագործութիւններից, ինչպէս նաեւ առանձին ելոյթներից, մամուլում տեղ գտած յօդուածներից, զանազան կոչերից, կարգախօսներից արուած մէջբերումներից։ Դրանք շատ յաճախ ոչ այնքան մէջբերումներ են, որքան որ «մէջբերումային» մտածողութեան դրսեւորումներ, որոնց «տակից» խիստ պարզորոշ կերպով երեւում է որոշակի մտածելակերպի տէր մարդը։ Ստորեւ կը դիտարկուեն միայն առաջին խմբի ցուցապաստառները։

* *

Ինչպէս ասուեց վերը, սումգայիթեան եղեռնագործութեան առաջին արձագանգները յուզական, զգացմունքային բնոյթի էին, հիմնականում՝ յիշատակի կոչող, երբեմն էլ՝ սգին բնորոշ որոշ տարրերի առկայութեամբ եւ, որ բնորոշ է հայ ինքնութեանը, իրենց ազրեսիւութեամբ ուղղուած էին ոչ թէ դուրս, այլ իր հասարակութեան ներսը[11]։

Դէպի ներս՝ ինքն իր մէջ ուղղուածութիւնը ինչ-որ իմաստով դրսեւորուում էր մի մէջբերման մէջ, որը յաճախ էր հանդիպում 1988-89ի տրանսպարանտներում։ Դա «Բեկանեմ չանթեր» կրկնատողն է խորհրդահայ բանաստեղծ Պարոյր Սեւակի «Եռաճայն պատարագ» պօէմից[12]։ Այս տողը, որ պօէմի գլուխներից մէկի վերնագիրն է, բանաստեղծական տարբեր ձեւերի եւ քրիստոնէական բնոյթի ակնարկումներով արտայայտում է այն միտքը, համաճայն որի հեղինակն ասես իր վրայ է վերցնում այն բոլոր տառապանքները, որոնք ցեղասպանութեան տարիներին ընկել էին իր ժողովրդի վրայ։ Հնարաւոր է, որ այդ կրկնատողը[13] բաւական հեշտութեամբ ցուցապաստառային բառապաշար մտաւ, քանզի համահունչ է լայնօրէն տարածուած «Ցաւդ տանեմ» հայաշունչ արտայայտութեանը, որը եւս հայ ինքնութեան վառ դրսեւորումներից է։ Դիտարկուող մէջբերումը հետաքրքիր է նաեւ այլ առումով։ Այն օգտագործւում է այդ նոյն պօէմի երկու այլ կրկնատողի (որոնք նոյնպէս առանձին գլուխների վերնագրեր են դարձած)՝ «Ողբամ մեռելոց» եւ «Կոչեմ ապրողաց», պարտադիր հարեւանու-

թեամբ։ Տրանսպարանտային տարբերակում, ինչպէս որ պօէմում է եւ ինչպէս որ մենք ֆիքսել էինք 1988ի Ապրիլի 24ի սգոյ երթից յետոյ՝ «Բեկանեմ շանթեր»ը տեղադրուած էր «Ողբամ մեռելոց» եւ «Կոչեմ ապրողաց» տրանսպարանտների միջեւ՝ Ծիծեռնակաբերդի յուշապատին յենուած։ Յատկանշական է, որ այնտեղ էլ գտնւում էր մէկ այլ տրանսպարանտ, որի վրայ բոլոր երեք կրկնատողերը գրուած էին միասին (լուս. 1), ինչը համապատասխանում է պօէմի վերջին երեք տողերին, որտեղ Սեւակը դրանք իրար կողք էր տեղադրել։

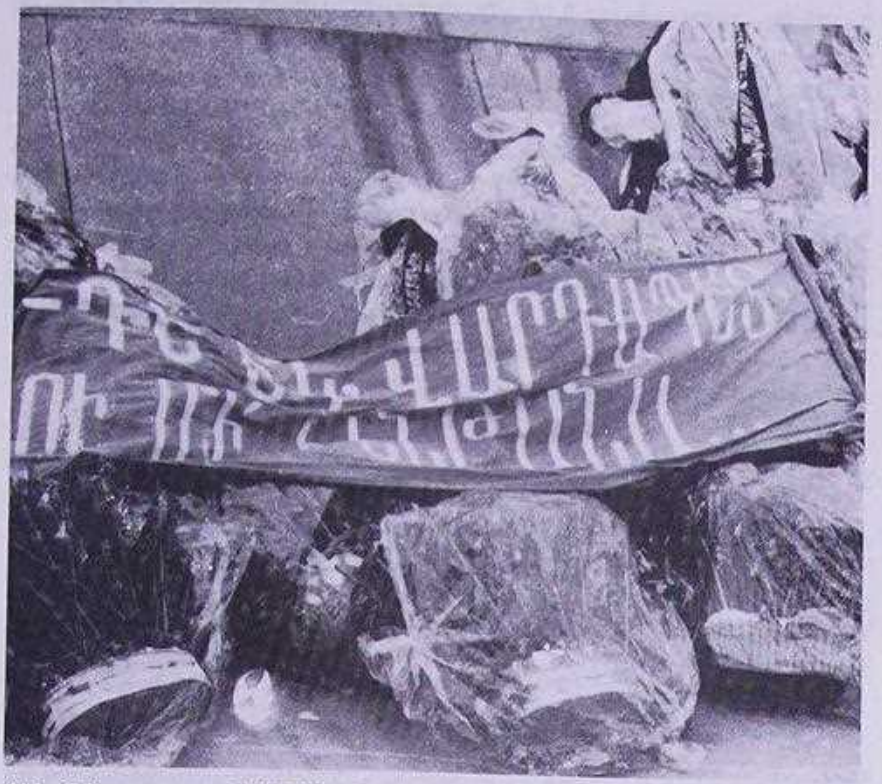
Սեւակեան այս մէջբերումներն օգտագործւում էին նաեւ սեփական, աւելի ընդարձակ տրանսպարանտային տեքստեր ստեղծելիս։ Մեզ անծանօթ հեղինակի կողմից յիշեալ կրկնատողերը հիմք էին տուել 1988ի Յունիսին ծաւալուելու, ստեղծելու մի ամբողջ ծրագրային յայտարարութիւն՝ «Ողբամ մեռելոց, բեկանեմ շանթեր, կոչեմ ապրողաց։ Ձչմարտութեան սուրն ենք բարձրացնում արիւնակոլոլ եաթաղանի դէմ, ու թէ աշխարհում կայ արդարութիւն, թէ կայ պատմութիւն, ինտերնացիոնալ հաւասարութիւն ու եղբայրութիւն, մենք պիտի յաղթենք»։ Յատկանշական է այս տեքստի պօէտիկան։ Այն օգտագործում

է ինչպէս բանաստեղծական բնոյթի տերմիններ, օրինակ՝ «արիւնակոլոլ», այնպէս էլ յեղափոխական տերմինաբանութիւն, ընդ որում ողջ տեքստը՝ ներառեալ եւ մուտքի սեւակեան մասը, պաթետիկ երանգ ունի։ Միւս կողմից, յաղթանակի հասնելու միջոցների թւում այստեղ նշուած են հենց այն «զէնքերը»՝ «ճշմարտութեան սուր», «արդարութիւն», «պատմութիւն» (թերեւս՝ «պատմական արդարութիւն» իմաստով), որոնք Ղարաբաղեան շարժման համար առանցքային նշանակութիւն ունէին, ասես՝ նրա «շարժիչ ուժերը» լինէին։ Այս իմաստով յիշեալ տրանսպարանտն իրօք որ իւրօրինակ ծրագրային դեր է կատարում։

* *

1988-89ի տրանսպարանտներում թերեւս առաւել տարածուած էր մէկ այլ սեւակեան մէկնբերում՝ «Դէ ե՛կ, Վարդապե՛տ,/ Ու մի՛ խենթանա...»՝ նրա աւելի յայտնի *Անլռելի զանգակատուն* (1959) պօէմից՝ նուիրուած հայ մեծ երգահան Կոմիտաս վարդապետի ողբերգական ճակատագրին։ Իր ժամանակին այս պօէմը խիստ մեծ ժողովրդականութիւն էր վայելում ոչ միայն տաղանդաւոր ստեղծագործութիւն լինելու, այլ նաեւ Կոմիտասի ողբերգական ճակատագրի յենքի շուրջ հայ ժողովրդի վերջին հարիւրամեակի իրադարձութիւնների ու մասնաւորապէս ցեղասպանութեան մասին խորհրդահայ իրականութեան մէջ թերեւս առաջին անգամ բանաստեղծի գրչով ազատօրէն արտայայտուած խորհրդածութիւնների, հայրենասիրական մեծ պաթոսի չնորհիւ։ Այդ մէկնբերումը վերցուած է պօէմի «Եղեռնի համագանգ» գլխի «Ղօղանջ մթագնումի» ենթագլխից[14], որտեղ նկարագրւում էր կոտորածների հետեւանքով գաղթի ճանապարհներին ստեղծուած ողբերգական վիճակը, որը տեսնելուց, գիտակցելուց հնարաւոր չէ չխելագարուել, չխենթանալ, չցնորուել, չխեւանալ...[15]։

Ինչու՞ հենց այս ստեղագործութեան՝ յիշեալ կրկնատողն ունեցաւ տրանսպարանտային լայն դրսեւորում։ Նախ, նշենք, որ այս մէկնբերմամբ առաջին տրանսպարանտները յայտնուեցին 1988ի Ապրիլի 24ին դէպի Եղեռնի զոհերի յուշարձան աւանդական սգոյ երթի ժամանակ (լուս. 2)։ Հարկ է շեշտել, որ ապրիլեան այդ երթը փաստօրէն առաջին պաշտօնապէս արտօնուած ցոյցն էր հանրահաւաքների 1988ի մարտեան արգելքից յետոյ։ Այդ արգելքով իշխանութիւնները փորձում էին կանխել զանգուածային ելոյթների նոր փուլը, որը սպասւում էր փետրուարեան հանրահաւաքներից յետոյ։ Ուստիեւ զարմանալի չէ, որ ծաղկեպսակներից զատ[16], մարդիկ տանում էին բազմաթիւ ցուցապաստառներ, այսինքն՝ սգոյ երթը գործնականում վեր էր ածուել քաղաքական ցոյցի, որի հիմնական բովանդակութիւնը սումգայիթեան ջարդերի նոյնացումն էր 1915ի Եղեռնի հետ։ Իսկ Սեւակի պօէմում

հենց նկարագրում էին Մեծ Եղեռնի օրերին տեղ գտած այնպիսի իրադարձութիւններ՝ «Հայոց մայրերին անում անպատիւ», «Լլկանքի մէջ նահատակուած / Անմեղ կոյսեր», «Ձղոտում են մարդկանց», «Ի՞նչ կայ աւելի ծանր ու խղճալի, / Քան թէ կսկիծը որդեկորոյս մօր»[17]*, որոնք նոյնութեամբ կրկնուել էին Սումգայիթում*[18]*: Նմանատիպ դէպքերին ականատես լինելը կամ դրանց պատմութիւններին ծանօթանալն էր, որ պատճառ դարձաւ Կոմիտասի խելագարութեան: Ուստի պատահական չէր, որ հայ իրականութիւնը խորապէս ցնցած սումգայիթեան եղեռնագործութեան զգացմունքային գնահատականների մէջ սեւակեան հենց այս մէջբերումը միանգամից յայտնուեց ցուցապաստառներում: Ընդ որում, այդ տողերը այնքան էին մտել մարդկանց գիտակցութեան մէջ, որ տրանսպարանտային տարբերակների ստեղծողներն այն մէջբերում էին, բնագրից*[19] *գատ, նաեւ յիշողութեամբ՝ իրենց սեփական, ճիշդ է բնագրից շատ քիչ տարբերուող ձեւակերպումներով՝ «Դէ արի, վարդապետ, ու մի խենթանա» (1988ի Մայիս եւ Սեպտեմբեր) կամ «Դէ եկ վարդապետ ու մի խենթացիր» (1989ի Փետրուարի 28ի սգոյ երթ):*

Կոմիտասին առնչուող այս խօսքերը երբեմն ուղեկցւում էին նրա մեծադիր նկարով, ինչպէս որ էր 1988ի Հոկտեմբերին մեծ երգահանի անունը կրող Երեւանի Պետական Կոնսերվատորիայի ուսանողների նստացոյցի ժամանակ։ Նկատենք, որ այս դէպքում Կոմիտասի նկարն ասես վեր էր ածուել սրբապատկերի, քանի որ նրա երկու կողմը մոմեր էին վառւում։ Զարմանալի չէ, որ Կոմիտասի՝ հայ ժողովրդի ճակատագիրը մարմնաւորողի նկարը Շարժման տարիներին իր տեղն էր գրաւում ցեղասպանութեան ցուցապաստառ-խորհրդանիշերի շարքում։ Այսպէս, 1988ի Յունիսին Կոմիտասի մեծադիր եռանկարը[20] առանց որեւէ բացատրութեան, կախուել էր Օպերայի եւ Բալէտի Պետական Թատրոնի շէնքի ճակատային պատից, որի մօտ անմիջապէս աստիճաններին, անց էր կացւում հերթական նստացոյցը։

* *

1988ի Յունիսի 15ին գումարուած էր Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութեան (ՀԽՍՀ) բարձրագոյն օրէնսդիր մարմնի՝ Գերագոյն Խորհրդի նստաշրջանը, նուիրուած Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիաւորելու հարցին[21]։ Ողջ Բաղրամեան պողոտան, որտեղ գտնւում էր գերագոյն խորհրդի շէնքը, հեղեղուած էր ժողովրդի բազմութեամբ։ Մարդիկ պահանջում էին ոչ միայն դրական որոշման ընդունում Լեռնային Ղարաբաղի հարցի մասին, այլեւ Սումգայիթում կատարուածի[22] որակում որպէս ցեղասպանութիւն, ինչը վկայող ռուսերէն ցուցապաստառներից նշենք միայն երկուսը՝ "TREBUYEM OT PRAVITELSTVA PRIZNAT GENOTSID SUMGAITA" (ՊԱՀԱՆՋՈՒՄ ԵՆՔ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԻՑ ՃԱՆԱՉԵԼ ՍՈՒՄԳԱՑԻԹԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ), "MI TREBUYEM PRIZNAT GENOTSID V sUMGAITE I NASHI PRAVA BEJENTSEV!"[23] (ՊԱՀԱՆՋՈՒՄ ԵՆՔ ՃԱՆԱՉԵԼ ՍՈՒՄԳԱՑԻԹՈՒՄ [իրականացուած] ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ՄԵՐ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԸ)։

Առկայ պլակատների, տրանսպարանտների, սումգայիթեան եղեռնագործութեան զոհերի մեծադիր լուսանկարների շարքում կար ռուսերէն մի պլակատ (լուս. 3)՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ. "... OBEZGLAVILI tURKI TSELIY NAROD. KHOTELI OSTAVIT ODNOGO ARMYANINA, I TO... DLYA MUZEYA..."[24] (...ԹՈՒՐՔԵՐԸ ԳԼԽԱՏԵՑԻՆ ՈՂՋ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ. ՑԱՆԿԱՑԱՆ ԹՈՂՆԵԼ ՄԷԿ ՀԱՑ, ԵՒ ԱՑՆ ԷԼ ... ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՀԱՄԱՐ...)։ Մեր համոզմամբ, այս արտայայտութիւնը վերցուած է Սեւակի Անչափ գանգակատուն պօէմի վերոնշեալ «Եղեռնի համազանգ» գլխի մէկ այլ «Ղօղանջ եղեռնական» հատուածից, ուր նկարագրւում է թէ ինչ դա-

ժանուքեամբ էին թուրք ջարդարարները հաշուեյարդար տեսնում հնձուորի ու հովուի, ձկնորսի ու ժամհարի, մօր, երեխայի, տատի եւ պապի, այսինքն՝ հայ ժողովրդի հաւաքական դիմագիծը ներկայացնող կերպարների հետ։ Ենթագլխի վերջին տողերում, ասես ի մի բերելով, բանաստեղծը բացականչում է. «Մորթեցին մի ժողովուրդ, […]/ Ուզեցին մէկ հայ թողնել,/ Եւ այն էլ ... թանգարանում»[25]։ Ակնյայտ է, որ պլակատի ռուսերէն տեքստը սեւակեան արտայայտութեան գրեթէ բառացի թարգմանութիւնն է[26]։ Սեւակեան տողերի նոյն հատուածի բանաստեղծ Հարոլդ Ռեգիստանի ռուսերէն թարգմանութիւնը[27] աւելի ազատ մօտեցման կնիք է կրում ("S narodom tselim shla pod noj. / V jivikh ostavim odnogo / Mi dlya muzeya svoyego")։

Այս պլակատը դիտարկելիս անդրադառնանք երկու հանգամանքների։ Նախ նկատենք, որ ցուցապաստառները սովորաբար գրւում են մեծատառերով։ Բացառութիւն չի կազմում նաեւ քննարկուող պլակատը։ Արդ, ինչո՞վ էր պայմանաւորուած «թուրքերը» բառի առաջին տառը փոքրատառով գրելը։ Ղարաբաղեան շարժման ցուցապաստառներում նմանատիպ վերաբերմունքի՝ երբ յատուկ կամ հասարակ անւան սկզբնատառը փոքրատառով էր ներկայացւում, արժանացել են տարբեր բառեր, այդ թւում, մեր ունեցած տուեալներով, բազմիցս՝ Սումգայիթ քաղաքի անունը, մէկ անգամ՝ 1982-88ի Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի առաջին քարտուղար (որ խորհրդային ժամանակաշրջանում համազօր էր հան-

բապետութեան փաստացի ղեկավար լինելուն) Քեամբրան Մ. Բաղիրովը[28]*, մէկ անգամ՝ «դատ» բառը («ՎԵՐՄԿՍԵԼ «ՍՈՒՄԳԱԻԹԻ» «ԴԱՏԸ»»*[29]*: Այսպէս, 1988ի Մարտ կամ Ապրիլ ամսուայ սգոյ երթերէից մէկի ժամանակ մարդկանց ձեռքին էր "bAGIROV NESYET OTVETSTVENNOST ZA TRAGEDIYU V sUMGAITE"*[30] *(ԲԱՂԻՐՈՎՆ Է ԿՐՈՒՄ ՍՈՒՄԳԱԻԹԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆԸ) բովանդակութեամբ ռուսերէն ցուցապաստառը: 1988ի Նոյեմբերի 7ի հոկտեմբերեան բոլշեւիկեան յեղափոխութեան տարեդարձին առթիւ վերջին խորհրդային չքերթի տրանսպարանտների թւում էին "TREBUYEM OT PRAVITELSTVA SSSR POLITICHESKUYU OTSENKU sUMGAITA!" (ՄՍՀՄ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԻՑ ՊԱՀԱՆՋՈՒՄ ԵՆՔ «ՍՈՒՄԳԱԻԹԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ»), "POLITICHESKUYU OTSENKU sUMGAITU" (ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ «ՍՈՒՄԳԱԻԹԻՆ»), "KTO STOIT ZA PALACHAMI sUMGAITA???" (ՄՐ Է ԿԱՆԳՆԱԾ «ՍՈՒՄԳԱԻԹԻ ԴԱՀԻՃՆԵՐԻ ԵՏԵՒՈՒՄ) (լուս. 4) ռուսերէն եւ «ԲԱՑԱՑԱՑՏԵԼ ՍՈՒՄԳԱԻԹԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԻԶՆԵՐԻՆ» հայերէն ցուցապաստառները, 1989ի Փետրուարի 28ի սգոյ երթի ժամանակ՝ «ՈՐՏԵ՞Ղ ԵՆ ՍՈՒՄԳԱԻԹԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԻԶՆԵՐԸ» ցուցապաստառը, եւլն.:*

Ինչու՞մն է բանը: Ինչու՞ է Սումգայիթ քաղաքի անունը սկսւում փոքրատառով: Եթէ ցուցապաստառների հեղինակները նպատակ ունենային «Սումգայիթ» անունը օգտագործել որպէս հասարակ անուն՝ այդպիսով բնորոշելու նոյնանուն քաղաքում կատարուած եղեռնա-

գործութեան երեւոյթը եւ դրանով իսկ խորհրդային քաղաքական բառապաշարում առաջարկել «կոտորած, ցեղասպանութիւն» հասկացութեան նոր հոմանիշ, ապա նրանք պարզապէս պլակատի կամ տրանսպարանտի բոլոր բառերը, այդ թւում եւ քաղաքի անունը, կը գրէին փոքրատառերով: Ինչ վերաբերւում է «դատ» բառին, ապա այս դէպքում դրսեւորուած մտայնութիւնը կարելի է ներկայացնել այդ թեմային առնչուող միւս ցուցապաստառների «լեզուով». «Սումգայիթեան խեղկատակավարութիւն», «Մոսկովեան դատավարութիւնը պղծում է Սումգայիթի հայ զոհերի յիշատակը», «Սովետական բարձրագոյն դատաւորներին, պահանջում ենք. վերջ տալ սումգայիթեան եղեռնագործների դատախաղերին: Վերսկսել արդար դատավարութիւն», "Verkhovniy sud SSSR. Ne proday svoyu sovest!" (ՍՍՀՄ Գերագոյն դատարան: Մի՛ վաճառիր քո խիղճը), եւլն.: Կարծում ենք, որ համարժէք մօտեցում է գործել նաեւ «թուրքեր» եւ «Բաղիրով» անուննների դէպքում: Այսինքն, յիշուած բոլոր դէպքերում մենք գործ ունենք այդ կերպ նշուած անուննները, որոնք այնքան ցաւ ու տառապանք են պատճառել մարդկանց, ստորացնելու, ցածրացնելու, նսեմացնելու միտման հետ:

Երկրորդ պահը, որ կ'ուզենայինք չեշտած լինել դիտարկուող պլակատի առնչութեամբ, հետեւեալն է. երիտթուրքական եւ ո՛չ մի փաստաթուղթ դեռեւս յայտնի չէ, որտեղ նպատակ դրուի հայերին ոչնչացնելուց յետոյ կենդանի թողնել ընդամէնը մէկ հայ: Ըստ իս, այդ ձեւակերպումը ժողովրդական մտածողութեան արգասիք է. այդկերպ կարծես աւելի էր չեչտւում, որ իրօք խնդիր է դրուած բոլոր հայերին մինչեւ վերջին մարդը ոչնչացնել: Այն աստիճան «մինչեւ վերջ», որ որպէս «չեղած բան», հազուագիւտ «իր», ընդամէնը մէկ հայ պահուի թանգարանում: Ընդ որում, ինչպէս յայտնի է, լինում են հանրագիտարանային բնոյթի թանգարաններ, ուր նոյն կամ նմանատիպ իրերից միքանի հատ են պահւում ու ներկայացւում: Այս թանգարանում պէտք է պահուէր ընդամէնը մէկ հայ[31], այսինքն՝ այդ թանգարանը նախատեսուած էր լինելու բացառապէս եզակի, արտառոց իրերի համար[32], ինչպիսին որ է, օրինակ՝ Կունստ-կամերան Սանկտ-Պետերբուրգում:

Յետագայում «մէկ հայ կենդանի թողնելու՝ թանգարանում պահելու համար» ձեւակերպումը տեղ գտաւ մի շարք հայ գրողների ցեղասպանութեանն առնչուող ստեղծագործութիւններում, ու այդ ճանապարհով՝ նաեւ 1960-80ականների բազմահազար մարդկանց գիտակցութեան մէջ: Մասնաւորապէս, Սեւակից գատ յիշեալ ձեւակերպումն օգտագործել են Յովհաննէս Շիրազը Հայոց դանթէականում[33] եւ Ստեփան Կուրտիկեանը՝ «Հայոց հաշիւը»[34] պատմուածքում:

* *

Ղարաբաղեան չարժման տարիներին տրանսպարանտային լայն տարածում ունէր մէկ այլ մէջբերում՝ «Ով մարդկային արդարութիւն, թող ես թքնեմ քու ճակատիդ»։ Մէջբերումը պատկանում է արեւմտահայ յայտնի բանաստեղծ, Մեծ Եղեռնի զոհ Սիամանթոյի (Ատոմ Եարճանեան) գրչին։

Պարզելու համար, թէ ինչու՝ այս բովանդակութեամբ ցուցապաստառները երեւան եկան հենց 1988ի Ապրիլին, անդրադառնանք այն ժամանակաշրջանին ու հանգամանքներին, որոնց արդիւնքում ծնուեց յիշեալ մէջբերումը պարունակող «Պարը» բանաստեղծութիւնը՝ *Կարմիր լուրեր բարեկամէս* վերտառութեամբ բանաստեղծութիւնների շարքից, առաջին անգամ լոյս տեսած Պոլսում, 1909ին։

1908ին երիտթուրքական յեղափոխութիւնն Օսմանեան կայսրութեան քաղաքացիներին խոստացաւ ազատութիւն, հաւասարութիւն եւ եղբայրութիւն։ Երկրում համաժողովրդական ցնծութիւն էր տիրում, իսկ արեւմտահայերի համար այն մի նոր վերածննդի հեռանկար էր բացում։ Սակայն օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատման մէկ տարին դեռ չէր լրացել, երբ 1909ին Կիլիկիայի Ադանա քաղաքի հայկական թաղերի ու շրջակայ հայաշատ բնակավայրերի չուրջ երեսուն հազար հայ կոտորածի զոհ դարձաւ։ Առաջինն իր բողոքն է բարձրացնում Սիամանթոն[36]։ Դրուագների, «լուրերի» մի ամբողջ շարքի միջոցով, ասպարէզ բերելով ջարդի էպիզոդները, Սիամանթոն ստեղծում է նոր աղէտի գեղարուեստական պատմութիւնը։ Ընդ որում, *Կարմիր լուրեր բարեկամէս* գրքում Սիամանթոն «առաջին անգամ օգտագործում է իրապատում, կոնկրէտ սիւժէն։ Նոր գրքում Սիամանթոն բանաստեղծութեան անմիջական յենքն է դարձնում դէպքը, իրադարձութիւնը, տալիս է դէպքի նկարագրութիւնը, երբեմն էլ՝ փիլիսոփայութիւնը»[37]։ «Ազգային աղէտների ու արիւնի հայելին» հանդիսացող Սիամանթոյի պօէզիայի այս շարքի բանաստեղծութիւններում, հեղինակը մարդու, մարդկութեան, մարդկայնութեան հարցերն անմիջապէս կապում է ազգային վշտի դրուագներին։ Գրականագէտ Հրանտ Թամրազեանի մեկնաբանութեամբ, «Իւրովի մօտենալով մարդու եւ մարդկային հարցին, Սիամանթոն քննում է անբնական այն յարաբերութիւնը, որ գոյութիւն ունի աշխարհում։ Որտեղի՞ց է գալիս մարդու չարութիւնը մարդու դէմ,-- այս միտքը երկարօրէն տանջում է բանաստեղծին եւ ստիպում նրան խօսել աշխարհի մարդկանց հետ։ ... Բանաստեղծը ակամայ կանգ է առնում անողոք իրականութեան առջեւ, տեսնելով մարդու սոսկալի չարութիւնը մարդու նկատմամբ, ժողովուրդների եւ ազգերի արիւնալի սպանդը»[37]։

Օտարի (գերմանուհու) հայհոյանքով ներկայացուող եղեռնի ցնցող մի դրուագ է պատկերուած «Պարը» բանաստեղծութիւնում։ Գերմանուհու պատմածը հաստատում է այն աղէտալի յարաբերութիւնները, որոնցից ծնւում է մարդկային ցաւը։ Գերմանուհին իր տուն տանելով վիրաւոր, դաշունահար հայ աղջկան, փորձում է փրկել նրան։ Նոյն այդ պահին թուրքական «սեւ խուժան մը անասնական»՝ քան հայ հարսների «մոլեգնօրէն մտրակելով», յանկարծ խուժում է նրա այգին։ Գերմանուհին տեսնում է թէ ինչպէ՛ս թուրքերը հայ կանանց մերկացնում են, ստիպում են պարել, ապա՝ «սափորով մը քարիւղ» լցնելով նրանց մերկ մարմիններին, այրում։ Գերմանուհու բերանով Սիամանթօն ասում է տառապանքի ու ցաւի կրակների մէջ չիկացած, դառը հիասթափութիւնների արդիւնք հանդիսացող, ժողովրդական խօսքի ամբողջ հիւթեղութեամբ արտայայտուած սրտի դառնութիւնը եւ ցասումը, որ իր տեղում հնչում է գեղարուեստական պայթուցիկ ուժով։

Ո՛վ մարդկային արդարութիւն, թո՛ղ ես թքնեմ քու ճակատիդ...[38]

Ի միջի այլոց, «Պարը»ում նկարագրուած դէպքը գրեթէ նոյնութեամբ տեղ է գտել վեց-եօթ տարի անց Մեծ Եղեռնի գաղթի ճանապարհներին, ինչպէս վկայուած է այդ իրադարձութիւնները վերապրածների յուշերում։ Այսպէս, Պարոյր Գէորգի Խաչատրեանը (ծն. 1908ին, Ալաշկերտի Երէց գիւղում) վկայում է, որ «Ջորի մէջ թուրք գինուորները հայ աղջիկներին տարել էին, տկլորացրել եւ ստիպել պարել»։ Վարդուշ Յովհաննէսի Կիրակոսեանը (ծն. 1911ին, Ալաշկերտ) յիշում է, որ «Մամաս պատմում էր, թէ ինչպէս իրենց հարազատներին իրենց աչքերի առաջ սպանել են։ Կանանց մերկ-մերկ ստիպել են պարել, անպատուել են ու իրենք հրճուել»։ Գառնիկ Խաչատուրի Ստեփանեանը (ծն. 1909ին, Երզնկայի Մամախաթուն գիւղում) վկայում է, որ «Մեր քարաւանին միացրել էին գուանցի երեսուն գեղեցիկ հարսներ։ Մի գիշեր դրանց հաւաքեցին տարան, մերկացրել էին, ստիպել էին պարել ու գուարճացնել իրենց։ Երբ նրանց ետ բերեցին՝ գգգուած մազերով ու ալլանդակուած վիճակում, նրանք միմեանց ձեռք-ձեռքի բռնած՝ իրենց գցեցին Եփրատ գետը»[39]։

Թերեւս նմանատիպ իրադարձութիւններն, ինչպէս նաեւ Սիամանթոյի «Պարը» բանաստեղծութիւնն են հիմք ծառայել պէյրութաբնակ (բնիկ ուրֆացի) Զարեհ Վ. Որբերեանին ստեղծելու «Բոցեղէն պարը» պատմուածքը։ Այստեղ նկարագրուում է թէ ինչպէ՛ս 1915ին Ուրֆայի հերոսամարտից օրեր անց թուրք սպաներին յաջողւում է խաբէութեամբ մի քանի հայուհիների բերել սպաներից մէկի տուն, բռնաբարել, յետոյ ստիպել մերկանալ ու պարել լուսնի լոյսի տակ։ Այն բանից

յետոյ, երբ հայուհիները հրաժարւում են թրքանալ, մի սպայ ասում է. «Բոցեղէն պա՛ր, բոցեղէն պա՛ր կը պահանջեմ. այդ պարը միայն կրնայ յագուրդ տալ վրէժի եւ արեան ծարաւի մեր հոգիներուն»։ Աղջիկների վրայ նաւթ են լցնում, չոր ցախեր նետում ոտքերի չուրջը ու ջահով վառում. «երեք հայուհիներ իրարու փաթթուած, մահուան ճիրաններուն մէջ կը գալարուէին, երբեմն վար ու երբեմն վեր կը ցատկռտէին, իսկական բոցեղէն պարի մը հաճոյքը պատճառելով իրենց անգութ դահիճներուն»[40]։

«Պարը»ում նկարագրուած դէպքը գրեթէ նոյնութեամբ տեղ է գտել նաեւ ութսուն տարի անց Սումգայիթում, ճիշդ է, «ընդամէնը» մէկ-երկու հայ կանանց նկատմամբ։ Այսպէս, Լոլա Պաւելի Աւագեանի (ծն. 1961ին, բնակւում էր 45րդ թաղամասի տուն 10/13ի թիւ 37 բնակարանում) մահուան հանգամանքների մասին վկայուած է, որ «1988ի Փետրուարի 29ին, բնակարանի վրայ յարձակումից յետոյ, Աւագեանին տան մօտ մերկացրին ու հանեցին փողոց, ստիպում էին պարել, դանակահարում էին, կտրատում էին կուրծքը, մարմնի վրայ հանգցնում էին ծխախոտները, բռնաբարում էին։ Սպանութիւնից յետոյ մարմինը այլանդակուել է»[41]։

Գործելակերպի նման հրեշաւոր ժառանգականութիւն հանդիպում է նաեւ, երբ «Պարը» բանաստեղծութեան ստեղծման առիթ հանդիսացող Աղանալի ողբերգական դէպքերի այլ դրուագներն են համադրւում սումգայիթեան իրադարձութիւնների հետ։ Ինչպէս Մեծ Եղեռնի նահատակ գրող Սմբատ Բիւրատի բանաստեղծութեան ժողովրդականացրած տարբերակում է[42] վկայւում, «Րոպէ մը չանցաւ ու անգէն հայեր / Ինկան սուրին տակ խուժանին առջեւ», կամ «Անգութ թուրքերը որբացրին, թողին։/ Զաւակը՝ մօրմէն, հարսը՝ իր փեսէն,/ Զարդ ու խուրդ ըրին ինչ որ պատահեց», կամ «Երեք օր-գիշեր կրակը՝ ներսէն,/ Թչնամու սուրը, գնդակը՝ դուրսէն,/ Ջնջեցին հայեր երկրի երեսէն»։ Նոյն պատկերն էին նկարագրում Սումգայիթը վերապրած հայերը[43]։

Այս ամէնը թոյլ է տալիս եզրակացնելու, որ դիտարկուող մէջբերման առկայութիւնը ցուցապաստառներում թերեւս պայմանաւորուած էր ոչ միայն դրա հասարակութեան լայն շրջանակներում յայտնի լինելու, այլեւ դարասկզբի ու դարավերջի իրադարձութիւնների միջեւ մարդկանց կողմից սիւժէտային նմանութիւն նկատելու, գիտակցելու հանգամանքով։

«Ձխենթանալ», արդարութեան բացակայութիւնից չբորբոքուել հնարաւոր չէր ո՛չ միայն սումգայիթեան իրողութիւնների մասին բանաւոր ու գրաւոր նկարագրութիւններին ծանօթանալուց, այլ նաեւ այն անարդար վերաբերմունքից, որին արժանանում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացուած հերթական եղեռնագործութեան քննու-

թեան ձեւը խորհրդային դատարաններում, ինչպէս նաեւ Մոսկուայում նստած խորհրդային կառավարութեան՝ «Կենտրոնի» կողմից որդեգրուած քաղաքականութեան հակահայկական բազմապիսի դրսեւորումներ ունեցող այլ դրուագների պատճառով, որոնցով ուղեկցւում էր Շարժումը 1988-1990ին։ Ուստի զարմանալի չէ, որ թէ՛ Սեւակի «Դէ եկ, Վարդապետ…», թէ՛ Սիամանթոյի «Ով մարդկային արդարութիւն…» մէջբերումներով կազմուած ցուցապաստառների հանդիպում ենք Շարժման ողջ ընթացքում։

Նկատենք, որ Սեւակի «Դէ եկ, Վարդապետ…» կրկնատողի նմանողութեամբ, Սիամանթոյի յիշեալ տողը եւս Շարժման ընթացքում հանդիպում էր զանազան տարբերակներով (օրինակ, 1988ի Նոյեմբերի 7ին՝ «Ո՛վ արդարութիւն, թող որ ես թքեմ ճակատին քո բաց» կամ 1990ի Ապրիլի 24ին՝ «Օ՛ մարդկային արդարութիւն, թող ես թքնեմ քո ճակատին», «Ով մարդկային արդարութիւն, թող որ թքնեմ քո ճակատին. Սիամանթօ»), ինչը վկայում է, որ մարդիկ միշտ չէ, որ անդրադառնում էին սկզբնաղբիւրին, այլ յաճախ «մէջբերումները» լոկ յիշողութեամբ էին վերարտադրում ցուցապաստառներին։

* *

1915ի Մեծ Եղեռնի յիշողութեան թեմային նուիրուած տասնեակ տրանսպարանտների ու պլակատների շարքում տեղ էր գտել Ժ. Թ. դարթավերջի եւ Ի. դարասկզբի եւս մէկ գրողի ստեղծագործութեան մոտիւներով կազմուած միքանի ցուցապաստառ։ Խօսքը վերաբերւում է 1919ի Փարիզի խաղաղութեան խորհրդաժողովին ներկայացած Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան նախագահ եւ միաժամանակ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀՅԴ) գործուն անդամ Աւետիս Ահարոնեանի յատկապէս Սփիւռքում լայն տարածում գտած «Այսքան չարիք թէ մոռանան մեր որդիք, / Թո՛ղ ողջ աշխարհ հային կարդայ նախատինք…» տողերին[44]։ Նման բովանդակութեամբ առաջին տրանսպարանտը օգտագործուած էր 1989ի Մայիսի երկրորդ կէսին (մենք ֆիքսել ենք Մայիսի 28ին), Մատենադարանի մերձակայքում «Ղարաբաղ» կոմիտէի անդամներին ազատ արձակելու պահանջով[45] ընթացող նստացոյցի ժամանակ։ Նստացոյցի մասնակիցների շարքում էին Ռելչէի գործարանի եւ երեւանեան մէկ այլ արտադրական միաւորման աշխատակիցներ, իսկ «Այսքան չարիք թէ մոռանան մեր որդիք/ Թող ողջ աշխարհ կարդա թուք ու նախատինք…» վերտառութեամբ ցուցապաստառը՝ կից եռագոյն դրօշակով՝ տեղադրուած էր «Ազատութիւն «Ղարաբաղ» կոմիտէին»» եւ «Ազատութիւն գերուած Արցախին» ցուցապաստառների անմիջական հարեւանութեամբ։ Այդպիսով, Ահարոնեանից արուած «մէջբերումը» նուիրուած էր ո՛չ թէ

հայկական կոտորածների զոհերի յիշատակի պահպանմանը (ինչպէս որ է բնագրում), այլ շատ աւելի լայն քաղաքական իմաստով էր օգտագործւում։ 1990ի Ապրիլի 24ին մենք ֆիքսեցինք դիտարկուող մէջբերմամբ երկու ցուցապաստառներ։ Եթէ դրանցից առաջինում ահարոնեանական մէջբերումն (խորհրդահայ ուղղագրութեամբ) իրականացուած էր սպիտակ պաստառի վրայ, ապա երկրորդը մի փայտեայ վահանակ էր, որին ամրացուած ցեղասպանութեան դրուագներ ներկայացնող լուսանկարների չարքի միջոցով գրուած էր 1915։ Վահանակի վերնամասում լուսաբձակող կանթեղ էր, կողքը գրուած՝ «Հայկական ցեղասպանութեան 75 տարին», վարը՝ դիտարկուող երկտողն էր՝ վերածուած քառատողի («Այսքան չարիք՝/ Թէ մոռանան մեր որդիք,/ Թող ողջ աշխարհ՝/ Հային կարթած նախատինք») ու նշուած էր դրա հեղինակը (լուս. 5)։ Մենք այս պլակատը ֆիքսել ենք Թէ՛ Երեւանում Կիեւեան կամուրջի եւ Թէ՛ Միծեռնակաբերդի տարածքում։ Երկու դէպքում էլ այս ցուցապաստառը տանող մարդկանց թիկունքին ՀՅԴ խորհրդանիշերով այլ պլակատներ ու ծաղկեպսակներ էին։ Ցեւտագայում մեզ յաջողուեց գտնել պլակատը տանող մարդկանցից մէկին՝ Զանփոլադ Միրզոյեանին։ Նրա հաւաստմամբ, պլակատի գաղափարը յղացուել է իր եւ ծնունդով աղաբազարցի 83ամեայ Երուանդ Սեթեանի մօտ։ Միրզոյեանը չեշտեց այն հանգամանքը, որ չնայած ինքն այդ ժամանակ (եւ դրանից շատ առաջ եւ մինչ օրս) Դաշնակցութեան գաղափարների ջերմ համակիր էր, կուսակցութեան գործունէութեան ակտիւ մասնակից, սակայն պլակատի ստեղծման համար նա ցուցումներ չի ստացել կուսակցական ընկերների կողմից։ Լուսանկար-

ները տրամադրել էր Եղեռնի վերապրող, պրոֆեսիոնալ լուսանկարիչ եւ կինովաւերագրող Սեթեանը (Սինէ Սեթօ)[46]։

Ահարոնեանական յիշեալ երկտողը՝ որպէս պատգամ[47], ներկայացուել է աշակերտութեանը Սփիւռքի ու մասնաւորապէս Մերձաւոր Արեւելքի հայաշատ գաղութների անգամ ոչ դաշնակցական դպրոցներում, տեղ է գտել այդ երկրներում անցկացուող ամէնամեայ ապրիլեան ոգեկոչումային բնոյթի ռադիոհաղորդումներում, ինչպէս նաեւ Ապրիլի 24ի յիշատակի ցոյցերի ժամանակ՝ ցուցապաստառներում։ Այդ երկտողի ժողովրդականութիւնն այնքան մեծ է եղել, որ այն օգտագործուել է անգամ դեկորատիւ-կիրառական արուեստի նմուշներում, մասնաւորապէս՝ ասեղնագործական աշխատանքներում[48]։

Հայաստանեան իրականութեան մէջ, ի հետեւանք խորհրդային իշխանութեան տարիներին Ահարոնեանի ստեղծագործութիւնների «փակի տակ» գտնուելուն, երկտողն այնքան էլ յայտնի չի եղել հասարակութեան լայն շրջանակներին[49] (համմտ. վերը յիշատակուած նատացուցաւորների օգտագործած «մէջբերումը» եւ կամ լուսանկարներով ստեղծած վահանակի քառատող տարբերակը՝ կէտադրական «սեփական» նշաններով ու արեւմտահայ արտասանութեանը նմանակել փորձող «կարթիա» ձեւով)։

Ահարոնեանն իր «Աչուղը» պատմուածքը (լոյս է տեսել 1899ին) ստեղծել է Արեւմտահայաստանի 1894-96ի ջարդերի անմիջական տպաւորութեան ներքոյ[50]։ Այն ունի դրամատիկ սիւժէ եւ օժտուած է գեղարուեստական մեծ արտայայտչականութեամբ։ Հայաբնակ մի քաղաքում իրականացուած ջարդից յետոյ, երբ թուրք զինուորները գիշերով հաւաքում էին հայերի դիակները՝ տանելու հայոց գերեզմանատուն, յանկարծ այնտեղից «քամին մի ձայն էր բերում... թուում էր, թէ գերեզմանատան բոլոր դիակները միանգամից ճչում են, հառաչում են ցաւերից եւ դատ ու արդարութիւն են պահանջում։ ... Երբ քամու թափը մեղմանում էր, պարզ ու որոշ լսւում էր մի սրտաճմլիկ երգի ձայն, որով կարծես մի սգաւոր ոգի նւում էր աշխարհի արդարութիւնը եւ լուռ դիակների ցաւերն էր ողբում»։ Պարզւում է, որ երգողը «դարդից» աչուղ դարձած մի կոյր ծերունի էր, որը, իր բազմանդամ ընտանիքի կոտորումից «զոյգ աչքերի գնով հազիւ էր կարողացել փրկել մի հատիկ զաւակին»։ Այդ օրուայ ջարդի ժամանակ նա ընդհանուր իրարանցումի մէջ կորցրել էր իր տասնամեայ երեխային։ Թուրք յիսնապետի պահանջով նա շարունակում է իր «մեռելների երգը», ուր եւ երկու անգամ օգտագործւում է վերոյիշեալ երկտողը։ Աչուղն իր երգում գործածում է նաեւ «Այսքան աւեր թէ ներեն ձեզ մեր որդիք» եւ «Այսքան արցունք թէ մոռանան մեր...» ձեւերը. «Վրէ՛ժ միայն, լոկ վրէժ եմ պահանջում...» եզրափակիչ տողերով։ Այդ պահին յայտնւում

է աչուղի գաւակը, որը վազելով դէպի հայրը, փաթաթւում է նրա պարանոցին։ Հենց այդ ժամանակ էլ թուրք բեկը հրամայում է կրակ բանալ եւ «հայր ու որդի իրար գրկած թաւալեցին իրենց արեան մէջ։ Նրանց շրթունքները դողդողում էին եւ կարծես դեռ մրմնջում էին.

Ախքան արիւն թէ ձեզ ներեն մեր որդիք,
Թո՛ղ ողջ աշխարհք հային կարդայ նախատինք...[51]

Այսպիսով, Ահարոնեանի «Աչուղը» ստեղծագործութեան հիմնական առանցքը հայկական թափուած արեան չներելու, այսինքն՝ թուրքերից արեան վրէժ լուծելու կոչն է։ Սակայն թէ՛ սփիւռքեան մեզ յայտնի[52], թէ՛ հայաստանեան օրինակներում չեչուում է միայն «խաղաղ վրէժի», միայն չարիքը չմոռանալու, յիշատակը յարգելու միջոցով վրէժ լուծելու հատուածը, որն ինչ-որ ձեւով համադրելի է խորհրդային իշխանութեան տարիներին քարոզուող, մէկ այլ բանաստեղծի գրչին պատկանող «Մտորումներ ճանապարհի կէսին» պօէմի «խաղաղ վրէժի», «Դու պիտի վրէժ առնես ապրելով»[53] կոչին, որն անգամ խորհրդային կարգերի փլուզումից յետոյ մեր օրերում ընկալւում է որպէս հայ ժողովրդի յետագայ ճանապարհի ամէնահիմաստուն բանաձեւերից մէկը[54]։

Ղարաբաղեան չարժման տարիներին վրէժի կոչող ընդամէնը երկու ցուցապաստառ է մեզ հանդիպել, այն էլ 1990ի Ապրիլի 24ին՝ «Արեան դէմ արիւն» (որ, մեր կարծիքով, «Ակն ընդ ական եւ ատամն ընդ ատաման» յայտնի հին-կտակարանային բանաձեւի[55] «մէկ[ը]երումային» մտածողութեան միջոցով ձեւափոխուած տարբերակ է) եւ «Կ'ուզեմ ողջ մնալ միայն ու միայն վրէժխնդրութեան համար», որը տարւում էր 1970-80ականների «վրէժ լուծած» սփիւռքահայ ազատամարտիկներին՝ Գուրգէն Եանիկեանին, Մկրտիչ Մաղարեանին եւ Զօհրապ Սարգսեանին նուիրուած պլակատների շարքում։ Ընդհանրապէս, Ղարաբաղեան չարժման տարիներին մերժւում էր հարցերը «վրէժ հանելու» ճանապարհով լուծելու քաղաքականութիւնը։

* *

1988ի Ապրիլի 24ին Եղեռնի զոհերի յուշարձան գնացող մարդկանց ձեռքին՝ ի թիւս տասնեակ ցուցապաստառների, կային հետեւեալ բովանդակութեամբ երկու տրանսպարանտ. «*Մի հող, որ թէկուզ / Երկինք համբառնայ, / Հայոց եղել է, / Հայոց կը մնայ*» (լուս. 6) ու «*Հայ կոտորածներն ով մոքից հանի / Նա է թշնամին նոր Հայաստանի*»։ Այս տողերը չնայած պատկանում էին հայաստանցի բանաստեղծի գրչին, սակայն, ի տարբերութիւն Սեւակի, Սիամանթոյի ու ստորեւ դիտար-

կուելիք Զարենցի ստեղծագործութիւնների, դեռեւս լոյս չէին տեսել Հայաստանում, ինչը, սակայն, չէր խանգարել, որ տասնեակ ու հարիւրաւոր մարդիկ ի մօտոյ ծանօթ լինեն այդ ստեղծագործութեանը։ Խօսքը վերաբերում է սիրուած բանաստեղծ Ցովհաննէս Շիրազի Հայոց դանթէական պօէմին, որի հայաստանեան հրատարակութեան խմբագիր Ցարութիւն Ֆելէքեանի վկայութեամբ, «այս գիրքը Շիրազը գրել է ողջ կեանքի ընթացքում, ամէն օր, ամէն ժամ։ ... Առանձին հատուածները գրուելուց յետոյ անցել են ժողովրդի ձեռքը, անգիր են արուել, արտասանուել, ձայնագրուել... Բայց յետոյ բանաստեղծը մշակել է, փոփոխութիւններ արել, կրճատել կամ յաւելել»[56]։ Դժուար է պնդելը, թէ այդ փոփոխութիւննե՞րն են պատճառ հանդիսացել, թէ՞ քաղաքական աննպաստ իրավիճակը, բայց հայաստանեան միջեալ անդրանիկ (խմբագրի վստահեցմամբ՝ նաեւ ամբողջական) հրատարակութեան մէջ տրանսպարանտային երկրորդ մէջբերման մասն ընդհանրապէս բացակայում է (այն կար 1965ի հատուածային հրատարակութիւնում[57]), իսկ առաջին մէջբերումը կրել է որոշ ձեւափոխութիւններ, այնպէս որ տրանսպարանտային տեքստը ամբողջութեամբ չէ որ համապատասխանում է հեղինակային օրինակին[58]։

Արդ, ինչո՞վ էր պայմանաւորուած ցուցարարների կողմից Չիրազեան այս ստեղծագործութեանը դիմելը։ Շուրջ ութ հազար տող ունեցող «Հայոց տառապանքը» երգող պօէմում հեղինակը՝ ընկերակցելով իտալացի միջնադարեան բանաստեղծ Դանթէի, ինչպէս եւ Կոմիտասի, Գրիգոր Նարեկացու, Անդրանիկի (Օզանեան), հայոց այլ մեծերի ուրւականներին ու «անմեռ» ոգիներին, շրջում է Պատմական Հայաստանի տարածքով մէկ, անցնում Մեծ Եղեռնի ճանապարհներով, ականատեսը լինում եւ բանաստեղծական հզօր տաղանդի ուժով նկարագրում «սարսափի, զարհուրանքի, չարչարանքի պատկերներ, որոնց առաջ նահանջում են անգամ դանթէական Դժոխքի գոյները, իսկ դրանց ստեղծողը՝ Ալիգերի Դանթէն, այդ ողբերգական պատկերների ահաւոր չափերի առաջ կարկամում է»[59]։ «Հայոց պատմութեան եղեռնական անցքերի մասին պատմող մոնումենտալ կտաւ»[60] որակուած պօէմն ընթերցողի վրայ թողնում է իրօք որ խիստ ազդեցիկ տպաւորութիւն եւ իրաւամբ ներկայացնում է «հայ գրականութեան չափածոյ որմնասիւն»[61]։

Անդրադառնանք, սակայն, տրանսպարանտային մէջբերումներին։ Պօէմում խօսքը գնում է Պատմական Հայաստանի այն վայրերի մասին, որոնք բռնի հայաթափման էին ենթարկուել, ինչը, սակայն, չէր ենթադրում, որ նրանք դադարել էին հայկական համարուելուց եւ բանաստեղծն այն համոզմունքն է յայտնում, որ այնտեղ պիտի ծնուի «նոր Հայաստանը»։ Ցուցապաստառային առաջին տեքստում հողի

«Հայոց լինելը» հաւաստելու համար յղում է արւում յաւերժութեան առասպելաբանական յայտնի միֆօ-պօէտիկ բանաձեւին (համմա-"Lenin jil, Lenin jiv, Lenin budet jit", (Լենինն ապրել է, Լենինն ապրում է, Լենինը կ'ապրի)։ Նկատենք, որ նման սկզբունքով էր կառուցուած դեռեւս 1988ի Փետրուարին Օպերայի հրապարակում օգտագործուող տրանսպարանոցներից մէկը՝ «Ղարաբաղը մերն է եղել, կայ եւ կը լինի»։ Ընդ որում, դիտարկուող տրանսպարանտն այդ օրերի ղարաբաղեան պահանջատիրութեան համատեքստում, դրա որտեղից մէջբերուած լինելը եւ ինչին վերաբերելը չհամացողների կողմից ընկալւում էր որպէս Ղարաբաղի «հողին» նուիրուած կարգախօս[2]։ Այդ դէպքում, թերեւս, իրօք որ աւելի տրամաբանական է թւում ո՛չ թէ Շիրազի պօէմում առկայ «Հայոց եղել է··· հայոց կը դառնայ» ձեւը, ինչն այնքան էլ չէր համապատասխանում 1988ի ժողովրդական մտայնութիւններին, երբ Ղարաբաղը դիտւում էր որպէս դարեր ի վեր հայկական եղող տարածք, այլ տրանսպարանտային «հայոց կը մնայ» ձեւը։

Ինչ վերաբերում է երկրորդ տրանսպարանտին, ապա այն կարծես մաս էր կազմում Մեծ Եղեռնի եւ սումգայիթեան եղեռնագործութեան դատապարտման ու ճանաչման պահանջով 1988ի Ապրիլի 24ի միւս ցուցապաստառներին, ինչպիսիք էին, օրինակ՝ «Պահանջենք, որ ՍՍՀՄ կառավարութիւնը ընդունի 1915 թ. ցեղասպանութիւնը», «Եղեռնի կազմակերպիչներին ոչ մի ներում», «Ոչ ոք չի մոռացուել, ոչինչ չի մոռացուել», «Սումգայիթը Մեծ եղեռնի շարունակութիւնն է» (լուս. 6), եւլն. (մանրամասն տես՝ ստորեւ)։ Սակայն, ի տարբերութիւն նշուած

տեքստերի, չիրագեան մէջբերումը կարծես թէ աւելի կտրական էր, այլընտրանքի հնարաւորութիւն չթողնող։ Այս տողերի հեղինակը թւում է թէ խիստ որոշակի սահմանագիծ է ուզում անցկացրած լինել. մոռացութեան ես մատնում հայկական կոտորածները, ուրեմն Հայաստանի թշնամին ես. ինչ ազգի էլ որ լինես, ինչ պետութիւն էլ որ ներկայացնես՝ միեւնոյնն է։

* *

Ստորեւ կը դիտարկուեն միքանի ցուցապաստառ, որոնցից մէկը, ըստ իս, ստեղծուած է Սեւակի ստեղծագործութիւնների մի շարքի մոտիւներով, իսկ միւսը, չնայած կրկնում է Աւետիք Իսահակեանի մի բանաստեղծութեան դրուագ, այնուամենայնիւ աւելի լայն հարցադրման արդիւնք է։

1988ի ապրիլեան տրանսպարանտներից մէկը յայտարարում էր «Նահատակները հրամայում են», այսինքն՝ մահացածները, ցեղասպանութեան անմեղ զոհերը դիմում են կենդանի մարդկանց։ Այլ խօսքերով, այս տրանսպարանտը փաստօրէն կրկնում է աշխարհի չատ ժողովուրդներին յայտնի մոդէլը՝ մահացած նախնիների ոգիները յայտնուում են ժառանգներին եւ կոչ են անում նրանց՝ դիմել համապատասխան գործողութիւնների։ Ըստ իս, տրանսպարանտային այս տեքստի հիմք է հանդիսացել Սեւակի *Անմահները հրամայում են* վերտառութեամբ բանաստեղծութիւնների ժողովածուն, գրուած՝ Խորհրդային Միութեան մղած Հայրենական Մեծ Պատերազմին (1941-45) յաջորդող տարիներին։

Առաջին իսկ բանաստեղծութիւնում պատերազմում ընկածներն «այցելում են» հեղինակին եւ «Իրենց ներկայութեամբ անխօս հրամայում,/ Պահանջում են ինձնից իրենց երգը չերգած»[63]։ Այսինքն, այստեղ հիմնականը պատերազմի զոհերի, նրանց եւ ներկայիս սերունդների միջեւ կապի, զոհուածների գործը շարունակելու գաղափարն է։ Մի շարք այլ բանաստեղծութիւններում, մասնաւորապէս՝ «Տունը» եւ «Մասիսները», հեղինակն անդրադառնում է նաեւ Եղեռնի թեմային՝ «Երբ սեփական տան մէջ, իր հայրենի հողում/ Ամբողջ մի ժողովուրդ սրով մորթուեց», յիշում է այն հային, «Որին սպանեցին իր անկողնում եւ կամ/ Խաչեցին սեփական իր տան պատին,/ Թաղեցին իր հերկած/ Գարնանային ցանքսի ակօսի մէջ դեռ տաք...»[64]։ Եւ կարծես «Անմահները հրամայում են» բանաստեղծութեան մէջ առկայ «Ցիչի՛ր եւ փա՛ռք տուր մեզ, ընկածներիս բոլոր»[65] «անմահներ»ի հրամանը վերաբերում է նաեւ 1915ի Եղեռնի տարիներին ընկածներին, նրանց յիշատակին։ Ցեղասպանութեան զոհերին բնորոշելիս աւելի տեղին է «Նահատակներ» բառի օգտագործումը, ինչը թերեւս աւելի է չեչտում

նրանց անմեղ զոհ լինելը։ Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ տրանսպարանտի հեղինակը սեւակեան ստեղծագործութեան վերնագիրը որոշ, կարելի է ասել՝ «խմբագրական», փոփոխութեան ենթարկելով, այն աւելի համահունչ է դարձրել իր ժամանակի իրողութիւններին։ ՋՀ՝ որ 1988ի Ապրիլի 24ից ընդամէնը մօտ վաթսուն օր առաջ Սումգայիթում տեղի էին ունեցել հայկական նոր կոտորածներ, որոնք ժողովրդի կողմից միանշանակ որակուել էին որպէս ցեղասպանութիւն. («Սումգայիթը Մեծ Եղեռնի շարունակութիւնն է», "Genotsid Sumgaita – ispitannaya taktika pantyurkizma" (ցեղասպանութիւնը Սումգայիթում՝ պանթուրքիզմի փորձուած տակտիկան է), "Trebuyem polnoy glasnosti sumgaitskogo genotsida" (պահանջում ենք սումգայիթեան ցեղասպանութեան լրիւ հրապարակայնութիւն)։ Այնպէս որ «Անմահները հրամայում են» վերնագրի վերաճումը «Նահատակները հրամայում են» կարգախօսին մտածողական օրինաչափութեան դրսեւորում է։

* *

Ի՞նչ կարող էին հրամայել «նահատակները»։ Երեւի թէ, առաջին հերթին, իրենց չմոռանալը, իսկ աշխարհին՝ իրենց որպէս նահատակ ճանաչելը։ Ցիշենք, որ Ի. դարասկզբի հայերի նկատմամբ իրականացուած ցեղասպանութիւնը 1988ին ճանաչուած էր աշխարհի ընդամէնը երկու պետութիւնների (Արգենտինա, Ուրուգուայ) եւ միքանի միջազգային կազմակերպութիւնների (այդ թւում՝ Եւրախորհրդարանի) կողմից։ Փոխարէնը այն դեռ չէր ճանաչուած մեծ տէրութիւնների եւ անգամ «մեծ հայրենիքի»՝ Խորհրդային Միութեան կողմից։ Մինչեւ անգամ սեփական երկիրը՝ Հայկական ԽՍՀն այն չէր ճանաչել։ Տասնամեակներ շարունակ ինչ-ինչ պատճառներով այդ հարցը փաստօրէն անտարբերութեան էր մատնուած։ Հայոց ցեղասպանութիւնը դարձել էր «մոռացուած ցեղասպանութիւն»։ Հարկ էր յաղթահարել նման վերաբերմունքը, ցեղասպանութեան պաշտօնական ճանաչում պահանջել Հայաստանի, Խորհրդային Միութեան ղեկավարութիւնից, միջազգային կազմակերպութիւններից եւ օտար պետութիւններից։

Եւ ծնուեցին տասնեակ պլակատներ ու տրանսպարանտներ։ Դրանք ունէին ինչպէս ընդհանուր բարոյական ուղղուածութիւն ("Bezrazlichye – prestupleniye" (անտարբերութիւնը յանցագործութիւն է) (լուս. 7), "Genotsid armyan... prestupleniye pered chelovechestvom" (հայերի ցեղասպանութիւնը յանցագործութիւն է մարդկութեան առջեւ), "Genotsid armyan ... tragediya mirovoy tsivilizatsii" (հայերի ցեղասպանութիւնը համաշխարհային քաղաքակրթութեան ողբերգութիւնն է) (լուս. 6), «Հայերի դատը մարդկութեան դատն է», «Ցեղասպանութիւն չընդունողը ցեղասպանութեան մասնա-

*կից է», եւլն.), այնպէս էլ ունէին հասցէատէրեր, որոնց որոշակիութեան աստիճանը յստականում էր ժողովրդի իրաւական կրթական մակարդակի բարձրացմանը զուգահեռ։ Այսպէս, եթէ 1988ի հասցէատէրերը հասկացւում էին ենթատեքստից («Պահանջում ենք պետականօրէն ճանաչել 1915ի հայերի ցեղասպանութիւնը», «Պահանջում ենք մեր սովետական իշխանութիւնից պաշտօնապէս ճանաչել 1915ի ցեղասպանութիւնը») կամ դիմումը ուղղւում էր ոչ-իրաւազօր մարմնին՝ կառավարութեանը ("Pravitelstvo SSSR doljno ofitsialno priznat genotsid armyan 1915 goda v Turtsii" (**ՍՍՀՄ** կառավարութիւնը պէտք է պաշտօնապէս ճանաչի հայերի 1915ի ցեղասպանութիւնը Թուրքիայում), "Pravitelstvo SSSR! Priznayte genotsid armyan" (**ՍՍՀՄ** կառավարութի՛ն։ Ճանաչէ՛ք հայերի ցեղասպանութիւնը) կամ ընդհանրապէս պետութեանը ("SSSR priznat genotsid 1915 goda" (**ՍՍՀՄ** ճանաչել 1915ի ցեղասպանութիւնը), ապա 1988ի Հոկտեմբերին, 1989ի Փետրուարին եւ Ապրիլին քաղաքականապէս աւելի գրագէտ դարձած ցուցարարները դիմում էին արդէն աւելի ճիշդ հասցէով՝ "Verkhovniy Sovet doljen priznat genotsid" (Գերագոյն Խորհուրդը պետք է ճանաչի ցեղասպանութիւնը) (համմտ. լուս. 8), «Պահանջում ենք ԽՍՀՄ Գերագոյն խորհրդից ճանաչել հայոց ցեղասպանութիւնը»։ Այդ նոյն ժամանակ երեւան եկաւ անգլերէն դիմում բարձրագոյն միջազգային ատեանին՝ Միաւորուած Ազգերի կազմակերպութեանը՝ "We appeal to United Nations to Accept the Armenian Genocide" (մենք դիմում ենք Միացեալ Ազգերին, որպէսզի այն ճանաչի հայերի ցեղասպանութիւնը)։ Եւ չնայած որոշ արդիւնքներ եղան՝ 1915ի ցեղասպանութիւնը դատապարտելու մասին օրէնք ընդունեցին Հայկական ԽՍՀ Գերագոյն Խորհուրդը*

(1988ի Նոյեմբերի 22), Կիպրոսի խորհրդարանը (1990ի Ապրիլի 19), սակայն աշխարհն ընդհանուր առմամբ անտարբեր էր։

Անտարբերութեան թեման բազմիցս իր ցուցապաստառային դրսեւորումն է գտել Ղարաբաղեան շարժման մէջ։ Ծիշենք թէկուզ 1988ի Նոյեմբերեան "Verkhovniy sud" (Գերագոյն դատարան) ռուսերէն մակագրութեամբ հագուստ կրող եւ ձեռքերով դէմքը փակած մարդու պատկերը, որի կողքը գրուած էր՝ "Ravnodushiye zlo. Dayte Sumgaitu politicheskuyu otsenku" (անտարբերութիւնը չարիք է։ Տուէ՛ք Սումգայիթին քաղաքական գնահատական)։ Մէկ այլ, այս անգամ պրոֆեսիոնալ նկարչի ստեղծած պլակատում, աւերակների վրայ բազմած ռուսական գինուժին ակնարկող հրեչտակի պատկերի վերեւը ռուսերէնով մակագրուած էր՝ "Okameneloye bezrazlichiye angela-khranitelya" (պահապան հրեշտակի քար անտարբերութիւնը)։ 1990ի Ապրիլի 24ին հանդիպած մէկ ուրիշ պլակատում (տես՝ 9), որն աւելի

չուտ ներկայացնում էր մեծ չափերի (չուրջ 2 մ. բարձրութեան եւ 1 մ. լայնութեան) իւղաներկ նկար, վերին աջ անկիւնում պատկերուած Աստուածամայրը սգում էր անմեղ հայ զոհերին։ Ցօրինուածքի «մէխը» սակայն վրէժի եւ արդարութեան աստուածուհի Նեմեզիսի[67] պատկերն էր իր բնորոշիչներով՝ կշեռքով եւ սրով[68]։ Սակայն, նա կարծես թէ մտադիր չէ պատժել մեղաւորներին, քանի որ երկրագնդի վրայ, որտեղ նա կանգնած է, գրուած է «Քար աշխարհ», այսինքն՝ քարասիրտ, դէպի ուրիշի վիշտն անկարեկից, անզգայ, անտարբեր աշխարհ[69]։

Հայ գրականութեան մէջ «քար անտարբերութեան» թեմայի բազմապիսի դրսեւորումներ կան։ Ցիշենք Թէկուզ Հայոց դանթէականից յայտնի «քար մարդկութիւն»[69], «քարի կտոր էր աշխարհը դառել»[70], «աշխարհ-քար», «քար աստուած»[71] եւ այլ արտայայտութիւնները։ Այս նոյն պօէմում կայ «քարակերտ» մարդուն՝ սֆինքսին նուիրուած մի հատուած, ուր կան այսպիսի տողեր՝ «Մարդկանց էլ մորթեն իր աչքի առաջ անմեղ ու անթիւ,/ Չի հանել սրտից դեռ ոչ մի հառաչ Սֆինքսը ժէռ միֆ»[72]։ Այնուհետեւ հեղինակը նշում է, որ ազգերին, իր մօրը կամ գաւակներին էլ որ Սֆինքսի աչքերի առաջ «մորթեն ու քերթեն», Սֆինքսը ձայն չի հանի։ Նոյն կերպ էլ հեղինակի վիշտը չի կիսել աշխարհը. «Քարէ Աֆրիկան, քարէ Եւրոպան, քա՛ր Ամերիկան,/ Քարէ Ցրանսիան, քարէ Իրանը, քա՛ր Իսպանիան…/ Քարէ խաչապաշտն ու ողջը քարէ…»[73], այսինքն՝ ողջ աշխարհն է «քար» եղել։

Դժուար է միանշանակ պնդելը թէ արդեօ՞ք չիրագեան այս տողերն են յուշել ցուցապաստառի հեղինակին «քար աշխարհ» ձեւակերպումը, թէ՞ այնուամենայնիւ այս արտայայտութեան համար հիմք է ծառայել

Աւետիք Իսահակեանի դեռեւս 1898ին գրուած, խորհրդահայ միքանի սերնդին դպրոցական նստարանից յայտնի «Ա՛խ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցաւ» բանաստեղծութիւնը, ուր կան հետեւեալ տողերը. «Խեղճ աղքատը դառը դատի,-/ Դատարկ նրստի... Է՛յ աշխարհ,/ Էլ ինչու՞ ես քարը թողնում/ Քարի վրրայ, քար-աշխա՛րհ»[74]: Չնայած բանաստեղծութեան որոշակի սոցիալական ուղղուածութեանը, այնուամենայնիւ գլխաւորն այստեղ անտարբերութեան թեման է: Նկատենք, որ պլակատների հեղինակների համար յաճախ էական է հանդիսանում ոչ միայն եւ ոչ այնքան օգտագործելիք մէջբերման այն իմաստը, որ գործածուած է իրենց ծանօթ ստեղծագործութիւնում: Էականն այնպիսի բառակապակցութեան, արտայայտութեան առկայութիւնն է, որ թոյլ է տալիս ստեղծել, յարմարեցնել այն նոր, սեփական գաղափարի լուսաբանմանը եւ այդպիսով մէջբերումն օգնում է ձեւաւորելու նոր աշխարհայեացք, նոր մօտեցումներ:

* *

Իսահակեանի յիշեալ բանաստեղծութիւնը, լոյս տեսնելուց քիչ անց, ըստ երեւոյթին՝ վայելած ժողովրդականութեան շնորհիւ, երգի է վերածուել, տեղ գտել երգարաններում[75]: Թերեւս պատահական զուգադիպութեամբ, սակայն այդ նոյն երգարանում տեղ գտած մէկ այլ երգի՝ «Մենք պէտք է կռուենք»ի[76] առաջին երկտողը՝ «**Մենք պետք է կռուենք եւ ոչ լաց լինենք / Ազգի կորուստը զէնքով ետ խլենք**» եւս տեղ էր գտել 1990ի Ապրիլ քսանչորսեան պլակատներում: Այն մեր կողմից ֆիքսուել է հինգ(!) անգամ: Ինչո՞վ էր պայմանաւորուած այս հանգամանքը: Նախ, երգի յաջորդ տողերը եւս շատ հայրենաչունչ են, արդիական հնչողութեամբ. «Այսքան դար լացինք, ո՞վ էր լսողը,/ Մեզ ի՞նչ շահ բերից արցունքի ծովը», կամ՝ «Էլ չգանգատուենք եւ ոչ լաց լինենք,/ Կրակուած սրտով մեր գործը վարենք./ Անվեհեր քայլին այս է պատկանում / Միշտ ազատ մեռնել կռուի լայն դաշտում», կամ «Մոլի եւ երկչոտ թշնամին թող լայ/ Երբ հայ քայլի դէմ կռուի դուրս կը գայ./ Մենք վախեցող չենք սովից, տանջանքից,/ Եւ ոչ էլ մահու դաժան գնդակից»:

Երկրորդ, 1990ի Բաքուի հայերի յունուարեան ջարդերից[77] յետոյ տեղի ունեցան ադրբեջանցի գրոհայինների յարձակումներ Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում Նախիջեւանի Ինքնավար Հանրապետութեան հայ-ադրբեջանական սահմանի գանազան տեղամասերում: Հայ ժողովրդի մէջ միշտ արթուն մնացող ինքնապաշտպանական բնազդը ոտքի հանեց շատ-շատերին: Մարդիկ կռուի էին գնում հին ու նոր որսորդական հրացաններով, զինապահեստներից առգրաւուած զէնքերով: Կազմւում էին մարտական ջոկատներ: Գործը հասաւ իսկական

ճակատամարտերի՝ ռազմական ծանր տեխնիկայի կիրառումով։ Ժողովուրդը զինուած ջոկատների մարտիկներին որակեց որպէս ֆիդայիներ եւ ընդգծուած յարգանքով էր մօտենում նրանց։ Կարելի է ասել, որ այդ դէպքերից յետոյ էր, որ ժողովրդի գիտակցութեան մէջ երրորդական-չորրորդական պլան մղուեց զոհի ինքնապատկերացումը։ Այն փաստը, որ մարդիկ չէին ցանկանում իրենց զգալ որպէս ցեղասպանութեան զոհ, անմիջապէս արտայայտութիւն գտաւ ցուցապաստառներում։ Թերեւս վերաբերմունքի նման փոփոխութեան հետեւանքով էր, որ 1990ի Ապրիլի 24ի չուրջ 60 պլակատներում ու տրանսպարանտներում ի սպառ բացակայում էին արդարութիւն հայցող եւ խնդրողական հնչերանգ ունեցողները։ Արդէն այն փաստը, որ դրանց 95 տոկոսը հայերէն էր գրուած, վկայում էր, որ այդ ցուցապաստառներն ուղղուած էին առաջին հերթին ո՛չ թէ դրսի մարդկանց, այլ նոյնինքն հայ ժողովրդին։

Համառօտ ներկայացնենք խնդրոյ առարկայ պլակատները։ Դրանցից մէկը գրուած էր սեւ պաստառի վրայ պատկերուած Մասիսների ստորոտին առկայ «Արովեան ՀՀՇ[78]» մակագրութեան վարի մասում (լուս. 10)։ Պլակատի վերին ձախ անկիւնում նկարուած էր թեւերը բաց արծիւ, որից կարծես լոյս էր ճառագում։ Մէկ ուրիշում (սպիտակ ստուարաթղթի վրայ), երկտողը քառատողի էր վերածուած, որի ներքեւում փոքրիկ պատկերուած էր հայոց եռագոյնը։ Երրորդում՝ չորս տողի վերածուած (նոյնպէս սպիտակ ստուարաթղթի վրայ), մէջբերուած էր միայն առաջին տողը, ընդ որում, «կռուենք» բառի իւրաքանչիւր գոյգ տառ՝ յաջորդաբար կարմիրով, կապոյտով եւ նարնջագոյ-

նով, այսինքն՝ հայոց եռագոյնի գոյներով էր իրականացուած (լուս. 11)։ Ջորրորդում երկտողը սպիտակ տառերով գրուած էր կանաչ գոյնի երկարաւուն պաստառի վրայ, իսկ հինգերորդում՝ սպիտակ տառերով՝ սեւ պաստառի վրայ։

Այսպիսով, չուրջ 80ամեայ վաղեմութեան հայրենասիրական մէկ երգի բառերի այսքան բազմակի մէկ֊ընդմիշտ վկայում է ո՛չ միայն երգի ստեղծման ժամանակների՝ 1900ականների եւ 1980ականների իրադրութիւնների նմանութեան մասին, այլեւ՝ իր այժմէական հնչողութիւն ունենալու չնորհիւ, ի֊դարասկզբին եւ դարավերջին ապրող հայ մարդկանց մտածելակերպի նմանութեան մասին։

* * *

Ապագայ ցեղասպանութիւններից խուսափելու եւ ընդհանրապէս հայ ժողովրդի առջեւ ծառացող խնդիրները լուծելու համար Ղարաբաղեան շարժման ցուցապաստառների առաջարկած միջոցների թւում առաջին իսկ օրից ուրոյն տեղ ունէր «մեր դարաշրջանի մեծագոյն հայ գրական անհատականութեան»[79] բանաստեղծ Եղիշէ Չարենցի գրչին պատկանող հայութեանն ուղղուած համախմբման կոչը՝ «Ով հայ ժողովուրդ քո միակ փրկութիւնը քո հաւաքական ուժի մէջ է»։ Այն դեռեւս 1933ին գրուած Գիրք ճանապարհի շարքի «Պատգամ» բանաստեղծութեան իւրաքանչիւր տողի երկրորդ տառերով կազմուած աքրոստիկոսն է[80]։ Համընդգրկուն բնոյթի կարգախօսի ուժ ստացած այս արտայայտութիւնը՝ ի տարբերութիւն վերը դիտարկուածների, առնչւում է ո՛չ միայն ցեղասպանութեան թեմային, այլեւ արդիւնք է

հայ ժողովրդի անցեալի, ներկայի եւ գալիքի շուրջ հեղինակի մտորումների, սակայն քանի որ մարդիկ այն օգտագործում էին նաեւ 1988-90ի ապրիլեան սգոյ երթերի ժամանակ, ուստի անհրաժեշտ համարեցինք անդրադառնալ նաեւ այս մէջբերմանը։

Հետաքրքիր է, որ դիտարկուող մէջբերման ցուցապաստառային մեր ֆիքսած տարբերակներից եւ ո՛չ մէկը չէր կրկնում չարենցեան մէջբերումը բառացիօրէն, իսկ դրանցից մի քանիսն ստեղծուած էին, կարելի է ասել, չարենցեան ասոյթի մոտիւներով։ Այսպէս, 1988ի Փետրուարին մարդկանց ձեռքին էր «Օ, հայ ժողովուրդ, քո փրկութիւնը միասնութեան մէջ է» տրանսպարանտը, Ապրիլի 24ին՝ «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկութիւնը քո հաւաքական ուժի մէջ է» (լուս. 12), «Հայ ժողովրդի ուժը նրա միասնութեան մէջ է», Սեպտեմբերին՝ «Ով հայ ժողովուրդ, մեր միակ փրկութիւնը մեր հաւաքական ուժի մէջ է»,

Նոյեմբերի 7ին՝ «Հայ ժողովուրդ, քո փրկութիւնը միասնութեան մէջ է» (համմտ. լուս. 13), 1990ի Ապրիլի 24ին՝ «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկութիւնը քո հաւաքական ուժի մէջ է» տրանսպարանտները։ Այս երեւոյթի պատճառը թերեւս նոյնն է, ինչ վերը դիտարկուած նմանօրինակ դէպքերում։ Տրանսպարանտներ կազմողները, երբեմն, ըստ երեւոյթին, պարզապէս ծանօթ չէին սկզբնաղբիւրին եւ կամ չէին դիմում դրան, այլ գրում էին յիշողութեամբ կամ էլ ինչ-որ մէկից լսած լինելով, ինչը, իր հերթին, մէջբերումների ժողովրդական բանահիւսական ստեղծագործութեան բնոյթ ստացած լինելն է վկայում[81]։

Նկատենք, որ դիտարկուող միտքը փաստօրէն հայերի էթնիկ ինքնութեան մի դրսեւորում է եւ հայ ժողովրդի կողմից այս կամ այն ձեւակերպմամբ դիտակցւում է շուրջ 15 դար շարունակ։ Տակաւին

պատմահայր Մովսէս Խորենացին նշում է անմիաբանութիւնը (աւելի ճիշդ՝ «չար միաբանութիւնը»), ինչը յանգեցնում էր երկրի ռազմա-քաղաքական թուլացմանը[82]: Նաեւ նկատենք, որ հայերի անմիաբան լինելու կաղապարի ուժ ստացած ինքնէքթնիկ պատկերացումն այնքան ընդգծուած էր, որ դարաբաղեան խնդրի կարգաւորման վերաբերեալ բազմակարծութեան ցանկացած դրսեւորում ընկալւում էր որպէս անմիաբանութիւն: Այդ երեւոյթը յատուկ էր մանաւանդ Շարժման սկզբնական շրջանին, երբ միակարծութիւնը վերաբերմունքի միակ չափանիշն էր ու չարենցեան կարգախօսն ուղղուած էր նաեւ նման «անմիաբանութիւնը» յաղթահարելուն:

Այսպիսով, ցուցապաստառներ ստեղծելիս հայ դասականների վերը դիտարկուած ստեղծագործութիւններից մէջբերումներ կատարելը պայմանաւորուած էր նախեւառաջ այդ ստեղծագործութիւնների ժողովրդի հաւաքական պատմական յիշողութեան կրողները լինելու հանգամանքով:

Թամրազեանի մի դիտարկմամբ, «Չարենցի պօէզիան տանում է դէպի փողոց, հրապարակ»[83]: Ղարաբաղեան շարժման օրերին ժողովուրդն էր Սիամանթոյի, Չարենցի, Իսահակեանի, Սեւակի ու Շիրազի պօէզիան՝ ճիշդ կամ սխալ իրականացուած մէջբերումներով, կարդացած լինելով կամ պարզապէս մէկ-երկու անգամ լսելով եւ սակայն հոգեհարազատ համարելով, փողոցներ ու հրապարակները տանողը, դրանցով ոգեչնչողն ու ոգեչնչուողը, ուրիշներին եւ ինքն իրեն ինչ-որ բաներում համոզողն ու ապացուցողը, հին վէրքերը թարմացնողն ու բուժման միջոցներ առաջարկողը ու այդպիսով հայ դասականներին

էլ, կարծես, կենդանի մասնակիցը դարձնելով ի. դարավերջի հայ ազգային-ազատագրական շարժմանը։

ՑԱՒԵԼՈՒԱԾ

Ցօդուածում յիշատակուած իրադարձութիւնների ժամանակագրութիւն

1988 *Փետրուար*	*Արցախեան առաջին բազմամարդ հանրահաւաքները Երեւանում*
1988 *Փետրուար*	*Սումգայիթի սպանդը*
1988 *Մարտ*	*Հանրահաւաքների արգելումը Երեւանում*
1988 *Ապրիլ 24*	*Մեծ եղեռնի 63րդ տարելիցի առթիւ ազգ երթ*
1988 *Մայիս 28*	*Եռագոյնի հանդէս գալը երեւանեան հանրահաւաքներում*
1988 *Յունիս 1*	*Արցախը Հայաստանին միացնելու պահանջով նստացոյցեր Օպերային հրապարակում*
1988 *Յունիս 15*	*Հայկական ԽՍՀ Գերագոյն Խորհրդի հերթական նստաշրջանը բաւարարում է նստացոյցի պահանջները*
1988 *Նոյեմբեր 7*	*Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան տարեդարձի առթիւ խորհրդային վերջին շքերթը Երեւանում*
1989 *Փետրուար 28*	*Սումգայիթի առաջին տարելիցի ազգ երթ Երեւանում*
1989 *Մայիս 28*	*Ցոյցեր՝ «Ղարաբաղ» կոմիտէի ազատ արձակման պահանջով*
1990 *Յունուար*	*Բաքուի հակահայկական ջարդերը. Նախիջեւանի կողմից գրոհ Հայաստանի սահմանամերձ շրջանների վրայ*

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

* *Այս նիւթին համառօտ մէկ այլ դիտարկումին մասին տե՛ս՝* Ծանօթ. 7։

[1] *Շարժման ազգաբանական ուսումնասիրութիւնը տե՛ս՝* Լեւոն Աբրահամեան, «Մէսը, նախաթատրոնը եւ թատերական հրապարակը», *Բեմ*, *թիւ* 1, 1990, *էջ* 7-19. *նոյն*, «Փառսը եւ կոսմոսը ժողովրդական երկրների կառուցուածքում. Ղարաբաղեան շարժումը ազգագրագէտի հայեացքով», *Մշակոյթ*, *թիւ* 2-3, 1990, *էջ* 14-21. *նոյն*, "The Anthropologist as Shaman: Interpreting Recent Political Events in Armenia," in Gisli Palsson et al. (eds.) *Beyond Boundaries: Understanding, Translation and Anthropological Discourse* (Oxford, UK and Providence, USA, 1993), *էջ* 100-116։

[2] *Մեր գնահատմամբ Ղարաբաղեան շարժման հայաստանեան մասն ազգային-ազատագրական պայքարի քողի ներքոյ իրականացուած բուրժուական յեղափոխութեան օրինակ է։ Այդ հարցի դիտարկմանը մենք կ՚անդրադառնանք այլ աշխատութեան մէջ։*

[3] *Յուցապաստառները, որպէս կանոն, մեծ թուով ի յայտ են գալիս հասարակութեան համար ճգնաժամային պահերին։ Տե՛ս օրինակ՝* Maurice Rickards, *Posters of the First World War* (New York, 1968), *էջ* 8-13; John Barnicoat, *A Concise History of Posters: 1870-1970* (New York, 1972), *էջ* 183-184, 223; Michael M. J. Fischer and Mehdi Abedi, *Debating Muslims: Cultural Dialogues in Postmodernity and Tradition* (Wisconsin, 1990), *էջ* 335-382; William L. Hanaway, "The Symbolism of Persian Revolutionary Posters," in Barry M. Rosen (ed.), *Iran Since the Revolution: Internal Dynamics, Regional Conflict, and the Superpowers* (New York, 1985), *էջ* 31-50;

Cultural Representations in the Middle East - Political Cartoons, a special issue of *Princeton Papers: Interdisciplinary Journal of Middle Eastern Studies*, vol. VI. Spring 1997։

[4] *Հայերէնում «ցուցապաստառ» հասկացութիւնը ներառում է նաեւ ռուսերէնից հայերի խօսակցական եւ գրաւոր լեզուում այսօր արդէն քիչ կիրառուող «պլակատ» եւ «տրանսպարանտ» երեւոյթները։ Քանի որ ստորեւ ցուցապաստառներին շատ յաճախ տարբերակուած մօտեցում ենք ցոյց տալիս, ուստի, նիւթի առաւել ճշգրիտ մատուցման նպատակով, գերադասելի համարեցինք ռուսերէնից անցած տերմիններն օգտագործելը։*

[5] *Այսպէս, 1988ի Փետրուարին Օպերայի Թատերական հրապարակում հնչած ելոյթներում հաւաք ձեւով առկայ էին կոչեր եւ մտքեր, լուծումների առաջարկներ, որոնք յետագայում աստիճանաբար զարգանալով, վերածուեցին Շարժման ողջ ընթացքին ուղեկցող առանձին, ինքնուրոյն ուղղութիւնների։*

[6] *Ղարաբաղեան չարժումն ընդգրկում էր մինչեւ 1988 Խորհրդային Ադրբեջանի մաս կազմող Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը (ԼՂԻՄ) եւ ողջ Հայաստանը։ Իւրաքանչիւր քաղաքում ստեղծուում էին իրենց պլակատները, առաջ էին քաշւում իրենց լոզունգները, սակայն մենք սահմանափակւում ենք գլխաւորապէս այն ցուցապաստառներով, որոնք հանդիպում էին Երեւանի փողոցներում եւ հրապարակներում։*

[7] *Տե՛ս՝* L. Abramyan, A. Marutyan. *Transparanti i plakati kak zerkalo Karabakhskogo dvijeniya. – Vsesoyuznaya nauchnaya sessiya po itogam polevikh etnograficheskikh i antropologicheskikh issledovaniy 1988-1989 godov.* Tezisi dokladov. (*տրանսպարանտներն ու պլակատները իբրեւ Ղարաբաղեան չարժման հայելի*) *Ալմա-Աթա*, 1990, էջ 122-123. Stephanie Platz, "The Kharabagh Demonstrations: Visual and Verbal Representations of Armenian Identity," *The Annual of the Society for the Study of Caucasia*, no. 3, 1991, էջ 19-30. *Ցարութիւն Մարութեան, «Հայերի ցեղասպանութիւնը. պատմական յիշողութիւնը եւ ստերեոտիպերի փոխակերպումը (ըստ Ղարաբաղեան չարժման ցուցապաստառների)», Հայ ժողովրդական մշակոյթի հետազօտման հարցեր. Զեկուցումների հիմնադրոյթներ*, Երեւան, 1992, էջ 22-24. H. Marutyan, "The Genocide of the Armenians: Historical Memory and Transformation of Ethnic Stereotypes (According to the Materials of Banners and Posters of the Kharabagh Movement)," *Synopsis*, no. 3, 1994, էջ 111-119. A. Marutyan, "Genotsid armyan. Istoricheskaya pamyat i transformatsiya etnicheskikh stereotipov (po materialam transparantov i plakatov Karabakhskogo dvijeniya)" (*Հայերի ցեղասպանութիւնը. պատմական յիշողութիւնը եւ էթնիկական ստերեոտիպերի փոխակերպումը, ըստ Ղարաբաղեան չարժման տրանսպարանտների ու պլակատների նիւթերի*), *Armyane Severnogo Kavkaza//Studia Pontocaucasica*, II, Կրասնոդար, 1995, էջ 160-169; *Լ. Աբրահամեան եւ Ց. Մարութեան, «Քաղաքական ելոյթների պատկերագրական լեզուի շուրջ (Ղարաբաղեան չարժման ցուցապաստառների օրինակով)», Հայ արուեստին նուիրուած հանրապետական VIII գիտական կոնֆերանս. Զեկուցումների թեզիսներ*, Երեւան, 1997, էջ 5-6. *Ցարութիւն Մարութեան եւ Լեւոն Աբրահամեան, «Հայ ինքնութեան պատկերագրութիւնը (քննութեան փորձ Ղարաբաղեան չարժման ցուցապաստառների մի խմբի նիւթերով)», Հայկազք Երեւանից. Հայագիտական, թիւ 4, 1997, էջ 50-68. Ց. Մարութեան, «Ղարաբաղ-Հայաստան փոխ-յարաբերութիւնները ըստ Ղարաբաղեան չարժման ցուցապաստառների», Արդի հիմնահարցութային գործընթացները Հայաստանում, թիւ 1, 1997, էջ 20-22.* A. Marutyan. "Ikonografiya Karabakhskogo dvijeniya i transformatsiya armyanskoy identichnosti," (*Ղարաբաղեան չարժման պատկերագ-*

[8] *Մանրամասն տե՛ս՝ Մարութեան, «Հայերի ցեղասպանութիւնը», էջ 22-24. Marutyan, "The Genocide of the Armenians," էջ 111-119. Marutyan, "Genotsid armyan," էջ 160-169. Մարութեան, «Ղարաբաղեան շարժման ցուցապաստառները», էջ 184-189:*

[9] *Հմմտ.՝ Մարութեան եւ Աբրահամեան, «Հայ ինքնութեան», էջ 57-58:*

[10] *Բնորոշ է, որ ցեղասպանութեանն առնչուող մէջբերումային սկզբունքը յայն կիրառութիւն է գտել նաեւ Միջեռնականաբերդի Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարանի ցուցադրանքում: Մեծանուն, ճանաչուած անգլիացի, ֆրանսիացի, գերմանացի, նորվեգացի, ռուս, ամերիկացի գրողների, դիւանագէտների եւ գիտնականների հայերի ցեղասպանութեան մասին հնչած մտքերից քաղուածքները ոչ միայն հիմնական փաստարկի դեր են խաղում բուն ցուցադրանքում, այլ նաեւ՝ թերեւս աւելի տպաւորիչ լինելու ակնկալութեամբ, փորագրուած են բացօթեայ դահլիճի պատերին:*

[11] *Մանրամասն տե՛ս՝* Levon Abrahamian, "Typology of Aggressivness and National Violence in the Former USSR," in Tim Allen and John Eade (eds.), *Divided Europeans: Understanding Ethnicities in Conflict* (The Hague, London and Boston, 1999), *էջ 59-75, որտեղ Խորհրդային Միութիւնում ընթացող տարբեր ազգային շարժումները ու մասնաւորապէս Ղարաբաղեան շարժման առաջին ինն ամիսները դիտարկուում են ագրեսիւութեան յատկանիշի լոյսի ներքոյ:*

[12] *Պարոյր Սեւակ, Ծղոյթի լոյս, Երեւան, 1969, էջ 242, 249, 250, 259, 260:*

[13] *Սեւակը «բեկնեմ» ձեւն օգտագործել է արտայայտելու ներկայ ժամանակը՝ գրաբարի լեզուական մոդէլի նմանողութեամբ: Ժամանակակից հայերէնում այդ ձեւը՝ մաղթանքի երբեմնագով, համապատասխանում է ապառնի ժամանակին: Այդ նոյն կերպ է օգտագործուած եւ միւս երկու կրկնաւորը:*

[14] *Պարոյր Սեւակ, Անչռելի զանգակատուն, Երեւան, 1959, էջ 215-231: Ընդ որում, Սեւակն օգտագործում է այս կրկնաւորը 11 ձեւով, սակայն տրանսպարանոների վրայ յայտնւում էր միայն վերոբերեալը, որն, ի միջի այլոց, միակն է, որ կրկնւում է երկու անգամ:*

[15] *Հմմտ.՝ Սեւակ, Անչռելի զանգակատուն, էջ 189, 208, 211, 230:*

[16] *Մանրամասն տե՛ս՝ Ճարութիւն Մարութեան, «Մադկեպսակը որպէս ցուցապաստառ (ցեղասպանութիւնը եւ հայ ինքնութեան պատկերագրութիւնը)», Մարդաբանական-պատմա-ազգագրական հանդէս, թիւ 1, 2000 (տպագրութեան ընթացքում է): Նշենք, որ մարդիկ եղեռնի զոհերի յուշահամալիրն ընկալում էին որպէս մահարձան, այսինքն՝ նրանք գնում էին յուշահամալիր, ինչպէս կը գնային գերեզմանոց՝ իրենց ծանօթի կամ հարազատի գերեզմանին այցի:*

[17] *Սեւակ, Անչռելի զանգակատուն, էջ 196, 215, 234:*

[18] *Հայաստան բռնագաղթուած սումգայիթեան փախստականների բանաւոր հաղորդումներին յաջորդեցին նրանց գրաւոր տեսք ստացած վկայութիւնները, լրագրային նկարագրութիւնները, վերլուծութիւնները: Մանրամասն տե՛ս օրինակ՝* G. B. Ulubabian, S. T. Zolian and A. A. Arshakian (compilers), *Sumgait...Genotsid... Glasnost...?* (*Սումգայիթ...ցեղասպանութի՞ւն...հրապարակայնութի՞ւն...*), *Երե-*

ւան, 1989. Samvel Shakhmuradyan (compiler), *Sumgaitskaya tragediya v svidetelstvakh ochevidtsev* (*սումգայիթեան ողբերգութիւնը ականատեսների վկայութիւններում*) Kniga pervaya, Երեւան, 1989; S. T. Zolian and G. K. Mirzoyan (compilers), *Nagorniy Karabakh i vokrug nego...Glazami nezavisimikh nablyudateley* (*Լեռնային Ղարաբաղ եւ նրա շուրջը...անկախ դէտերի աչքերով*) Երեւան, 1991։

[19] *Ընդ որում, ոչ մի ցուցապաստառում չէր օգտագործւում «ԴէՀ» ձեւը, ինչպէս որ է Սեւակի ստեղծագործութիւնում։*

[20] *Ինչպէս յետագայում յայտնուեց պարզել, եռանկարը կոչւում է «Կոմիտասեան դրամա»։ Ստեղծագործութեան հեղինակն է երիտասարդ, շնորհալի նկարիչ Սամուէլ Նիկոլայի Մարութեանը։ Նկարներից մէկը անուանուած է «Կուռնկ», միւսը՝ «Եաթաղան», երրորդը՝ «Հրաժեշտ Կոմիտասին»։*

[21] *Պաշտօնական ձեւակերպմամբ, նստաշրջանը հրաւիրուել էր արձագանգելու համար 1988ի փետրուարի 20ի ԼՂԻՄի ժողովրդական պատգամաւորների խորհրդի արտահերթ նստաշրջանի «ԼՂԻՄը Ադրբեջանական ՍՍՀ կազմից Հայկական ՍՍՀի կազմ յանձնելու համար Ադրբեջանական ՍՍՀ եւ Հայկական ՍՍՀ Գերագոյն խորհուրդների առջեւ միջնորդելու մասին» որոշմանը։*

[22] *Նկատենք, որ ՀԽՍՀ Գերագոյն խորհրդի ընդունած համապատասխան որոշման մէջ սումգայիթեան իրադարձութիւնները գնահատուեցին որպէս «ոճրագործութիւններ», այլ ոչ ցեղասպանութիւն։ Տե՛ս՝ Սովետական Հայաստան, 16 Յունիսի 1988։*

[23] *Աստեղ եւ ստորեւ որոշ ցուցապաստառների տեքստերի մեծատառերով գրելը նպատակ է հետապնդում աւելի պարզորոշ ցուցել այդ նոյն տեքստերում առկայ փոքրատառերով սկսուող բառերը։*

[24] *Դիտարկուող ցուցապաստառը՝ տեքստային մասից զատ, ունի շարունակութիւն, որ կարծես ասուածի թուային հաստատումն է։ Ցուցապաստառի տեքստի տակ առկայ մասը բաժանուած է երեք հատուածի, որոնցից մէկում նշուած են հայկական կոտորածների իրականացման տարեթիւերը։ Ինչուհետեւ թուրքական եաթաղան է պատկերուած ու նշուած է այդ եաթաղանի զոհ մարդկանց քանակը եւ այն բնակավայրի անունը (ռուսերէնով), որտեղ իրականացուել է ցեղասպանութիւնը՝ «1895-96 500.000, 1915 1.500.000, 1918 (Baku) 30.000, 1920 (Shushi) 35.000, 1988 (Sumgait) 26...?»։ Թուային կողաւորմամբ ցուցապաստառների դիտարկումը մի առանձին ուսումնասիրութեան խնդիր է, որին մենք կ'անդրադառնանք մօտ ապագայում։*

[25] *Սեւակ, Անդրի զանգակատուն, էջ 202։*

[26] *Նման ձեւակերպում կայ նաեւ խորհրդահայ մէկ այլ բանաստեղծի՝ Յովհաննէս Շիրազի Հայոց Դանթէականը պօէմում՝ «երբ մի ողջ ազգ էր գլխատւում անէրի»։ Տե՛ս՝ Յովհաննէս Շիրազ, Հայոց դանթէականը։ Հայ կոտորածների յաւերժացում, Երեւան, 1990, էջ 232։*

[27] *Տե՛ս՝* Paruyr Sevak, *Neumolkayemaya kolokolnya,* (*Անլուելի զանգակատուն*), *Մոսկուա*, 1982, *էջ* 165-167։

[28] *Բնութագրական է, որ Բաղիրովը 1974-78ին եղել է կոմունիստական կուսակցութեան Սումգայիթի քաղաքային կոմիտէի առաջին քարտուղարը։*

[29] *Տե՛ս՝ այդ տրանսպարանտի լուսանկարը Ար չաբաթաթերթում լոյս տեսած մեր յօդուածի նկարազարդումներում, Ար, թիւ 6, 1993, էջ 14։*

[30] *Տե՛ս՝ Литературная Армения ռուսերէն պաշտօնաթերթի 26 Փետրուարի 1994ի համարում տպագրուած լուսանկարը։*

[31] *Առաջին հայեացքից թւում է թէ այս սիւժէն նման գծեր ունի հեքիաթներից, ռուսական բանահիւսական երգերից՝ բիլիններից, ինչպէս եւ էպոսներից յայտնի այն դէպքերին, երբ հերոսը թշնամիներին կոտորելով ընդամէնը մէկ հոգու էր կեն-*

դանի թողնում, որպէսզի նա իր ազգակիցներին պատմի հերոսի ուժի, նրա հետ կռուի բռնութեան իմաստազուրկ լինելու մասին։ Սակայն մեր դէպքում ենթադրւում է ազգի յիշատակարանային նշանացում, այսինքն՝ կենդանի մնացողը չէր ունենալու հայրենակիցներ, որպէսզի նրանց պատմէր ոճրագործի մասին։

[32] Թերեւս հենց այդպէս էլ ընկալել է Շիրազը, երբ «Մուզկի մի հայթի մասին խօսելիս, ընդամէնը 7-8 տող վերեւ նշում է թէ «Աչխարհի չքեղ մի թանգարանում / Դեռ մի մամոնտի ժանիք է մնում / Ոսկեզօծ ու պերճ / Պահարանի մէջ»։ Տե՛ս՝ Շիրազ, *Հայոց դանթէական*, Երեւան, 1990, էջ 335։

[33] Այստեղ մի դէպքում հեղինակը «Միայն մուզկի մի հայ թող մնայ» խօսքերը վերագրում է Գերմանիայի Վիլհելմ Բ. կայսրին, միւս դէպքում պարզապէս յիշատակում է. «Թողնելով մի «թայֆ» «Մուզկի մի հայ…»»։ Տե՛ս՝ Շիրազ, *Հայոց դանթէականը*, Երեւան, 1990, էջ 160, 335։

[34] Պատմուածքում նկարագրւում է թէ ինչպէս Օսմանեան կայսրութեան ներքին գործերի նախարար Թալէաթ փաշան՝ մեծանուն գլոր, օսմանեան պառլամենտի անդամ Գրիգոր Զօհրապի հետ նարդի խաղալու ժամանակ ընդհարուելուց ու վերջինիս հեռանալուց յետոյ, զանգահարում է ոստիկանապետին եւ կարգադրելով ձերբակալել Զօհրապին, ասում է. «Աչխարհի երեսից մենք պիտի բնաջնջենք գեաուրներին, թանգարան ուղարկենք վերջին հային եւ վերջնականապէս լուծենք հայկական հարցը։ Այս է թուրքական սրբազան օրէնքը…»։ Տե՛ս՝ Ստեփան Կուրտիկեան, «Հայոց հաչիւը», *1915-1965. Ցուչամատեան Մեծ Եղեռնի*, Պէյրութ, 1965, էջ 704։ Մորհրդային Հայաստանում այդ պատմուածքը լոյս է տեսել միայն 1984ին՝ հեղինակի *Իմ կեանքի ճանապարհը* պատմուածքների ժողովածուում, էջ 300-306։

[35] Հեկտոր Ռչտունի, *Միամանթօ*, Երեւան, 1970, էջ 249։

[36] Հրանտ Թամրազեան, *Միամանթօ*, Երեւան, 1969, էջ 147։

[37] Նոյն, էջ 155։

[38] Տե՛ս՝ *Սիամանթօ, Երկեր*, Երեւան, 1979, էջ 134-135։ Տե՛ս նաեւ՝ Թամրազեան, էջ 155-157. Ռչտունի, էջ 263-264։

[39] Տե՛ս՝ Վերժինէ Սվազլեան, *Հայոց ցեղասպանութիւն. ականատես վերապրողների վկայութիւններ*, յուշեր թիւ 55, 59, 91 (անտիպ)։ Վերջին վկայութիւնը տե՛ս նաեւ՝ Գառնիկ Ստեփանեան, *Մղձաւանջային օրեր*, Երեւան, 1990, էջ 195։

[40] Զարեհ Որբերեան, «Բոցեղէն պարը (կարմիր էջ մը 1915ի *Մեծ Եղեռնի* օրերէն)», *1915-1965. Ցուչամատեան Մեծ Եղեռնի*, էջ 630-631։ Նկատենք, որ պատմուածքն ընդգրկուած է «յուշագրական» վերտառութեամբ գլխում։

[41] Տե՛ս՝ Sumgait, էջ 32ին յաջորդող ներդիրի բացատրագիրը. համմ.՝ Ռազմեկա Աթանասի Առուչանեանի մահուան հանգամանքները (նոյն տեղում)։ Մերկացուած ու բռնաբարուած կանանց մասին վկայութիւններ տե՛ս նաեւ՝ *Sumgaitskaya tragediya*, էջ 118-119, 143, 155, 297, 302, 393, 408; *Nagorniy Karabakh i vokrug nego*, էջ 48, 126, 138, 141։

[42] Տե՛ս՝ Վերժինէ Սվազլեան, *Կիլիկիա. արեւմտահայոց բանաւոր աւանդութիւնը*, Երեւան, 1994, էջ 173-174։

[43] Տե՛ս՝ Sumgait, ինչպէս նաեւ՝ *Sumgaitskaya tragediya* եւ *Nagorniy Karabakh i vokrug nego* ժողովածուները։

[44] Աւետիս Ահարոնեան, «Աչուղը», *Ժողովածու երկերի*, հ. 5, Բոստըն, 1948 (վերահրատարակութիւն՝ Թեհրան, 1983), էջ 88։

[45] Այդ հին վկայում նաեւ "Komitet "Karabakh" um, chest i sovest armyanskogo naroda" («Ղարաբաղ» կոմիտէն հայ ժողովրդի միտքն է, պատիւն ու խիղճը) եւ «Պահանջո՛մ ենք ազատել «Ղարաբաղ» կոմիտէին» տրանսպարանտները։

[46] Նրա մասին մանրամասն տե՛ս՝ Գէորգ Միրզոյեան, «Ոգին չի ծերանում», *Սովետական Հայաստան*, թիւ 10, 1988, էջ 32-34։ Ի միջի այլոց, Սեթեանի անմիջական մասնակցութեամբ է, որ փրկուել է Եղեռնի ականատեսների վկայութիւնների եւ վաւերագրական փաստերի հիման վրայ 1920ականների առաջին կէսին ստեղծուած անգլիական «Մի ժողովրդի մարտիրոսութիւն» կինօժապաւէնի ըստ երեւոյթին վերջին օրինակը։ Հայոց դանթէականը պօէմի երեւանեան հրատարակութեան խմբագիր՝ Յարութիւն Ֆելէքեանը նոյնպէս յիշում է, որ Շիրազը «Մի ցանկութիւն էլ ունէր՝ հայոց Մեծ Եղեռնը վկայող լուսանկարները գետեղել պօէմի հրատարակութեան մէջ։ Տարիներ չարունակ հաւաքում էր ֆոտոփաստերը, այդ գործում նրան օգնում էր վաստակաշատ կինօօպերատոր Երուանդ Սեթեանը», տե՛ս՝ Յարութիւն Ֆելէքեան, «Խմբագրի կողմից», Յովհաննէս Շիրազ, *Հայոց դանթէականը*, Երեւան, 1990, էջ 380։

[47] Գրող եւ հասարակական-քաղաքական գործիչ Շահան Նաթալին այս երկտողն օգտագործել է որպէս բնաբան Եղեռնի «արիւնագիր դրուագներ» նկարագրող բանաստեղծութիւնների իր ժողովածուի համար։ Տե՛ս՝ Շահան Նաթալի, *Վրէժի աւետարան*, գիրք Ա։ 1916-1917, Նիւ Եորք, 1918։ Նոյն կերպ է վարուել Զարեհ Որբերեանն իր *Ուրֆայի վերջին օրերը 1915ին (դիւցազներգութիւն)*, Պէյրութ, 1961, պօէմի համար, էջ 1։

[48] Լիլի Որբերեանի ասեղնագործ աշխատանքի լուսանկարը տե՛ս՝ *Hye Sharzhoom*, Vol. 16, no. 3 (49), March 1995, էջ 6։

[49] Հմմտ.՝ Գէորգ Էմինի «Yesli stolko bed zabudut nashi potomki…» («Եթէ այսքան չարիք մոռանան մեր ժառանգները…»), վերտառութեամբ ռուսերէն թղթած-արձակագանգը, նուիրուած 1915ի Մեծ Եղեռնին (*Vremya*, 15 Մայիսի 1998)։ Յօդուածում Էմինը օգտագործում է միշեալ երկտողը, ասելով, սակայն, որ պոէտը այն գրել է «եղեռնից յետոյ»։

[50] Տե՛ս՝ Մկրտիչ Պարսամեան, *Աւետիս Ահարոնեան. իր կեանքը եւ գրականութիւնը*, Փարիզ, 1930, էջ 23, 24, 26։ Հեղինակը գտնում է (էջ 42), որ Ահարոնեանի գեղարւեստական գրականութեան սկզբնաւորումը զուգադիպում է 1896ի դէպքերի հետեւանքով ծայր առած գաղթականական հոսանքին։

[51] Ահարոնեան, *Ժողովածու երկերի*, հ. 5, էջ 89։

[52] Հմմտ.՝ Richard G. Ovannisyan, "Vosemdesyat let: Pamyat protiv zabveniya," *Genotsid – prestupleniye protiv chelovechestva* (*Եօթանասուն տարի. յիշողութիւն ընդդէմ մոռացման*) *(Materiali pervogo Moskovskogo mejdunarodnogo simpoziuma 18-19 aprelya 1995 goda)*, Մոսկուա, 1997, էջ 65, որտեղ եւս զեկուցողը օգտագործում է միայն տրանսպարանտներում յետագայում հանդիպող տարբերակը։

[53] Սիլվա Կապուտիկեան, *Եօթ կայարաններ*, Երեւան, 1966, էջ 490։

[54] Ազատ Եղիազարեան, «Բանաստեղծի ճանապարհը (ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Սիլվա Կապուտիկեանի ծննդեան 80ամեակի առթիւ)», *Պատմա-բանասիրական հանդէս*, թիւ 2-3, 1999, էջ 6։

[55] Աստուածաշունչ, «Ելից գիրք», գլ. ԻԱ, 24։

[56] Ֆելէքեան, «Խմբագրի կողմից», էջ 380։

[57] Նկատենք, որ այստեղ դրանք կազմում են պօէմի վերջին չորս տողերը։

[58] Հմմտ.՝ Յովհաննէս Շիրազ, «Հայ դանթէականը. պօէմ հայ կոտորածների մասին (Հատուածներ)», *1915-1965. Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի*, էջ 675։ Դիտարկուող երկու մէջբերումը բացակայում է 1965ի բէկրութեան («Սեւան» հրատարակչատուն) եւ 1969ի թեհրանեան հրատարակութիւններում։ Առաջին մէջբերումը՝ 1965ի բէկրութեան Յուշամատեան եւ 1990ի երեւանեան հրատարակութիւններից քիչ տար-

բերուող ձեւով, առկայ է 1988ի բէյրութեան հրատարակութիւնում, որի վերջին տողերն է կազմում (էջ 52):

[59] Սուրէն Աղաբաբեան, «Յովհաննէս Շիրազի «Հայոց դանթէականը»», Շիրազ, Հայոց դանթէականը, Երեւան, 1990, էջ 372:

[60] Նոյն:

[61] Եղիա Գալանեան, «Առաջաբան», Յովհաննէս Շիրազ, Հայոց Տանդէականը, Պէյրութ, 1988, էջ 5:

[62] Տե՛ս՝ Մարութեան եւ Աբրահամեան, «Հայ ինքնութեան», էջ 65, 68:

[63] Պարոյր Սեւակ, Անմահները հրամայում են, Երեւան, 1948, էջ 4:

[64] Նոյն, էջ 34, 38:

[65] Նոյն, էջ 5:

[66] Բնութագրական է, որ այդ նոյն աստուածուհու անունով «Նեմեզիս» էր կոչւում հայերի ցեղասպանութեան համար պատասխանատու երիտթուրքական դեկավարներին ահաբեկման միջոցով պատժելուն ուղղուած գործողութիւնը, որի մասին որոշումն ընդունուել էր ՀՅԴ Բ. Ընդհանուր ժողովում (Երեւան, 1919), տե՛ս՝ Հայկական հարց, Երեւան, 1996, էջ 527: Այս առիթով ստեղծուած յատուկ մարմնի անդամ Շահան Նաթալին յետագայում «Նեմեսիս» գրական կեղծանունով հրատարակեց Թուրքերը եւ մենք (վերագնահատումներ) (Աթէնք, 1928), աշխատութիւնը, ուր, ի թիւս հայ-թուրքական յարաբերութիւնների շուրջ այլ «վերագնահատումների», նշում էր «Վրէժէն զատ աստուած չպաշտես» հայերի կողմից որդեգրուելիք գաղափարի առաջնայնութիւնը (էջ 7):

[67] Համմո՝ շիրազեան «Ո՞ւր է վրէժի սուրբ աստուածուհին» եւ «Ո՞ր ես, վրէժի աստուած իմ, հասիր» դիմումների հետ: Տե՛ս՝ Յովհաննէս Շիրազ, Հայոց դանթէականը (հայ կոտորածների յաւերժաւոյին), Թեհրան, 1969, էջ 31, 38:

[68] Համմո՝ Ստեփանոս Մալխասեանց, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. Դ., Երեւան, 1945, էջ 558, 561:

[69] Շիրազ, «Հայ դանթէականը», 1915-1965. Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի, էջ 669, 672:

[70] Շիրազ, Հայոց դանթէականը, Թեհրան, 1969, էջ 29:

[71] Շիրազ, Հայոց դանթէականը, Երեւան, 1990, էջ 215, 281:

[72] Յովհաննէս Շիրազ, Հայոց Տանդէականը, Պէյրութ, 1988, էջ 42:

[73] Նոյն:

[74] Աւետիք Իսահակեան, Երկեր չորս հատորով, հ. 1, Երեւան, 1958, էջ 106:

[75] Տիրան Կ. Վարժապետեան, Քնար. գրպանի նոր երգարան, Նիւ Ջըրսի, 1918, էջ 15:

[76] Նոյն, էջ 105: Նկատենք, որ մինչ այս երգարանում լոյս տեսնելը, երգն արդէն ունեցել է մի քանի հրատարակութիւն: Տես՝ Ալվարդ Ս. Ղազիեան (աշխ.), Հայ ժողովրդական ռազմի եւ գինուորի երգեր, Երեւան, 1989, էջ 113, 291: Ղազիեանի աշխատասիրած գրքում «Հայդուկային երգեր» բաժնում բերուած տեքստն ունի փոքր տարբերութիւններ Վարժապետեանի կազմած երգարանում տպագրուածից. «չդանգատուենք»ի փոխարէն բերուած է «չլանք» ձեւը, «թշնամին»ի փոխարէն՝ «տաճիկը», «սովից»ի փոխարէն՝ «մահից»:

[77] Մանրամասն տե՛ս՝ Ի. Մոսեսովա եւ Ա. Յունանեան, Բաքուի ջարդերը, Երեւան, 1992:

[78] 1989-90ին Հայոց Համազգային Շարժման տեղական կազմակերպութիւնները դեռեւս չունէին վառ արտայայտուած կուսակցական ուղղուածութիւն, այլ իւրատեսակ շարունակութիւն էին 1988ից ի վեր տեղերում գործող «Ղարաբաղ կոմիտէների»:

[79] Հրանտ Թամրազեան, Ծղիղ Ջարճից, Երեւան, 1987, էջ 463:

[80] Եղիշէ Չարենց, Գիրք ճանապարհի. պօէմներ եւ բանաստեղծութիւններ, Երեւան, 1933, էջ 269-270։

[81] Իրենց յանգաւորմամբ մէջբերումների բոլոր ունէին եւս միջանի ցուցապաստառա-յին տեքստեր։ Ահդպիսիք էին 1988ի ապրիլեան մի տրանսպարանտ՝ «Վշտի պահին ամէնամուտ / Միայնակ ես, / Հայ ժողովուրդ» (լուս. 6) իր «արձակ» տարբերակով՝ «Հայ ժողովուրդ, դու վշտի պահին միշտ էլ մէնակ ես եղել» եւ մէկ ուրիշը, որ մեզ է հանդիպել ուղիղ մէկ տարի անց՝ «Ոչ լացել է պէտք, / Ոչ յուսահատուել, / Հայի պայքարը / Կայ եւ կը լինի»։

[82] Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, Երեւան, 1940, գիրք Գ., գլ. ԿԳ եւ ԿՀ, էջ 240-41, 248-62։

[83] Ա. Ծարուքիւնեան, «Չարենցի պատգամը», Չարենցեան ընթերցումներ (գրուածներ-րի ժողովածու), գիրք 4, Երեւան, 1979, էջ 352-353։

ARMENIAN POETRY AS A REFLECTION OF IDENTITY (AS SHOWN IN THE GENOCIDE PLACARDS DURING THE KARABAGH MOVEMENT)

(Summary)

HARUTIUN MARUTIAN

The Karabagh movement, which started in 1988, initialised a full outburst of popular creativity in Armenia. A particular aspect of this creativity was the hundreds of popular placards which appeared throughout the protests. These placards echoed every action and step taken to resolve the Karabagh conflict through negotiations and/or fighting. These placards help us to the changes in political orientation and to identify the stages.

The author has photographed around 1000 placards which were used during the two years of the protests in Armenia, namely 1988-90. He groups these placards under 20 topics. Surprisingly however, placards dealing with the Armenian genocide outnumbered those dealing with the basic cause of the movement, namely the accession of Mountainous Karabagh to Armenia.

In fact, the observation of the genocide placards has enabled the author to trace popular perception at the time. He highlights the gradual changes in the perception of this conflict among the protesting Armenians.

In these placards direct quotes were used to make the placard sound more authoritative. The genocide topic was reflected on the placards in a great many quotations from renowned Armenian poets like Siamanto, Avetik Isahakian, Yeghishe Charents, Paruyr Sevak, and Hovhannes Shiraz. These poets were quoted because they carried the popular collective memory of the Armenian genocide and transformed it into poetry.

The author highlights the folkloric nature these quotations took and depicts the evolution of popular perception of identity during 1988-1990.

ՖՐԱԿՏԱԼԱՅԻՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՄՊՐՈՎԻԶԱՅԻՈՆ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՖՈԼԿԼՈՐՈՒՄ

ԼԻԼԻԹ ՍԻՄՈՆԵԱՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ

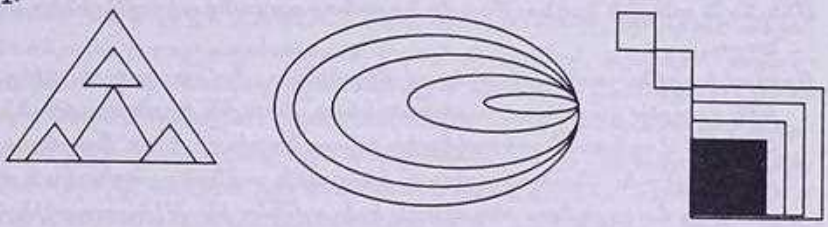
Ֆրակտալի հասկացութիւնը Ի. դարի 30ականներին մտցրել է Ֆրանսիացի մաթեմատիկոս Բենուա Մանդելբրոտը[1]: Սակայն մինչեւ 1990ականները այս տերմինը գործածում չի գտել: Մաթեմատիկական մոդէլաւորման նոր ժամանակաշրջանում սակայն, երբ սկսուեց վիրտուալ իրականութեան (virtual reality) նուաճումը, ֆրակտալների գաղափարը նոր կեանք ստացաւ:

Ֆրակտալ ասելով սովորաբար հասկանում են.

- *Տարբ, որի կրկնութեամբ եւ տարբերակմամբ ստացւում են որոշակի բովանդակութիւն պարունակող կառոյցներ,*
- *Կառոյցներ, որոնք առաջանում են միեւնոյն տարրի կրկնողութեամբ* (recursion),
- *Տեխնիկան, որն օգտագործում է սահմանափակ թուով միաւորների բազմազան կոմբինացիաներ եւ կրկնութիւններ:*

Դասական ֆրակտալային մոդէլներից են.

Նկ.1.

Ֆրակտալներ կան նաեւ բնութեան մէջ: Ֆրակտալային կառուցւածք ունեն օրինակ, ծառերը, մի շարք այլ բոյսեր, կենդանիներ (ծովաստղեր եւլն.), ինչպէս նաեւ դրանց վրայի նախշերը, բիւրեղները, այդ թուում՝ ձեան փաթիլները: Բնականաբար, մարդիկ վաղուց են նկատել սիմետրիայի այս առաւել ամբողջական տեսակը եւ կապել այն

աստուածային ծագման եւ տիեզերական հաւասարակշռութեան հետ[2]։ Միաժամանակ աստուածային էութիւնը պատկերուել է սիմետրիայի, հաւասարակշռութեան, ներդաշնակութեան խորհրդանիշերի միջոցով։ Այսօրինակ միջոցներից է երաժշտութեան մէջ զարգացած միաթեմատիկ բազմաձայնութիւնը, որի հիմքում ֆրակտալ-թեման է[3]։

Ֆրակտալները երաժշտագիտութեան մէջ համարեա ուսումնասիրուած չեն։ Մեզ յայտնի աշխատութիւններն աւելի շուտ մաթեմատիկական բնոյթ ունեն եւ կամ վերաբերում են համակարգչային երաժշտութեան ստեղծման տեխնիկային։ Փաստօրէն, մինչ օրս երաժշտութեան մէջ ֆրակտալագիտութիւնը գործածւում է, թերեւս, աւելի շուտ երաժշտական նիւթը հաշուառելու եւ ծրագրաւորելու նպատակով, եւ միայն հպանցիկ ձեւով են դիտւում արդէն գոյութիւն ունեցող ֆրակտալային կառոյցները։

Սոյն ուսումնասիրութիւնը նուիրուած է հայկական ժողովրդական երգին, նրա ներքին կառուցուածքային տրամաբանութեանը եւ տիպաբանօրէն հնաոճ եւ փոքր-ինչ աւելի զարգացած օրինակների համեմատութեանը՝ զարդանախշային արուեստից յայտնի բանաձեւերի հետ։

Այստեղ մենք մանրամասնօրէն կանգ չենք առնում հարցի հոգեբանական կողմի վրայ, սակայն հարկ է նշել, որ ֆրակտալը հոգեկանի օպերատիւ միջոցներից է եւ կարող է դիտարկուել նաեւ իբրեւ.-

Մարդու կողմից աշխարհի ընկալման եւ մոդելաւորման միաւոր,

Հոգեբանական հիմք՝ փոքր եւ մեծ երեւոյթների կառուցուածքները նոյնացնելու,

Միեւնոյն տարրի կրկնութեամբ նորանոր բովանդակութիւններ ստանալու,

Որոշակի օրինաչափութիւններով միակցելու, խմբաւորելու, հիերարխիկ շարքեր կազմելու, արխիւացնելու մտային գործողութիւնների համար։ Հոգեբանի տեսակէտից խիստ կարեւոր է որ ֆրակտալները, ինչպէս եւ հնատիպարները[4] կենդանի, ստեղծագործական մրցքին լիցք հաղորդելու ընդունակ երեւոյթներ են, թէեւ առաջին հերթին կառուցուածքային, մաթեմատիկական միաւորներ են։ Այս հարցին կ'անդրադառնանք յետագայ աշխատութիւններից մէկում։

ՖՐԱԿՏԱԼ ԵՒ ՍԻՄԵՏՐԻԱ

Եթէ ֆրակտալի հասկացութիւնը նոր է երաժշտագիտութեան համար, ապա սիմետրիան բազմիցս ուսումնասիրուել է երաժիշտների կողմից, այդ թւում եւ հայկական երաժշտութեան կապակցութեամբ[5]։

Ընդունելով, որ մի կողմից ֆրակտալային կառույցը սիմետրիկ կառույցի մի տարատեսակ է, իսկ միւս կողմից (դասական սիմետրիայի տեսակէտից)՝ այն կարող է ասիմետրիկ համարուել, այդուհանդերձ գտնում ենք, որ սիմետրիայի բնագաւառում կատարուած ուսումնասիրութիւնները չափազանց գործածելի են ֆրակտալային նմուշը դիտելիս։

Դիտենք սիմետրիայի այն տեսակները եւ մոդէլները, որոնք մշակուած են զարդանախշերի ընդհանուր տեսութեան մէջ։

«...Մոտիւ է կոչւում տուեալ զարդանախշային համակարգի բազմապատկուող տարրերի միակցութիւնը՝ ընդհատուած ձեւագոյացման որոշակի փուլում եւ օժտուած նշանագրային ծանրաբեռնուածութեամբ։»[8] Մոտիւը կարող է կոչուել նաեւ ռապպորտ (կրկնուող միաւոր) եւ բաղկացած լինել աւելի փոքր տարրերից։

«Ռապպորտի քայլով, կամ սահմանով, չափւում է զարդանախշի *հզոռյթի արագութիւնը* (ընդգծումը մերն է - Լ.Ս.)։ Իրրեւ չափի միաւոր՝ ռապպորտի քայլն այն տարածութիւնն է, որն անցնում է ֆիգուրը իր նոր կրկնութեանը հանդիպելու համար»[7]։ Այսպիսով, զարդանախշային սիմետրիային բնորոշ է ոչ միայն հզոռյթը, որն առհասարակ գոյաբանական կատեգորիա է եւ «...նիւթի ինքնաշարժման համալնական առանձնայատկութիւնն է... ներյատուկ է շարժմանը եւ ոչ թէ պարտադրուած է ինչ-որ արտաքին ուժերի կողմից»[8], այլեւ արագութիւնը, որը դինամիկ, ժամանակային երեւոյթների որակ է եւ սովորաբար չի կապւում անշարժ առարկաների հետ։ Մինչդեռ, սիմետրիայի մասին խօսելիս գրեթէ հնարաւոր չէ խուսափել հզոռյթի հետ կապուած հարցերից[9]։ Այսպէս, Տոպորովը գտնում է, որ որեւէ տեքստի («տեքստ» բառը գործածւում է լայն իմաստով, այսինքն, բովանդակութիւն պարունակող մշակութային երեւոյթ, ցանկացած համակարգուած ինֆորմացիա) վերականգնման համար անհրաժեշտ է պարզել այն «հզոռյթը», որով այն կարգաւորուած է։ «Խօսքը հզոռյթի, կամ տարրերի «ճիշդ» կրկնութեան մասին է, որը ենթադրում է դրանց համանմանեցման կարողութիւնը եւ քերականական դիստրիբուտիւ կառոյցների շարքի ճանաչումը։ Այս կառոյցների *վերարտադրումը* եւ տարրերի *հրկնողութիւնը* (ընդգծումը մերն է - Լ.Ս.) դիցաբանական-պօէտիկ մտածողութեան պայմաններում նպատակ ունէին ինքնին կառոյցի եւ նրա տարրերի բացայայտումը եւ, հետեւաբար, դիակրէտի՝ իրրեւ մշակոյթի հետ կապուածի յաղթանակը, անընդհատի՝ իրրեւ բնութեան քաոտիկ սկզբունքի հետ կապուածի հանդէպ։»[10]

վերարտադրումը (iteration) եւ կրկնողութիւնը ֆրակտալի ձեւագոյացնող հիմնական գործողութիւններն են[11]։

Ուրեմն, որքան էլ «միապաղաղ» կամ «տաղտկալի» թուայ միատարր պարզագոյն սիմետրիան, այն ունի ներքին ուժականութիւն, իսկ միեւնոյն մոտիւի կամ ֆրակտալի (թերեւս, տուեալ կոնտեքստում այս հասկացութիւնները համանման են) կրկնութեամբ ստացուած չարքը ոչ միայն բթացնում է զգօնութիւնը կամ քնեցնում (այս ֆունկցիան է սովորաբար վերագրւում օրօրոցայիններին), այլեւ գրգռում, ուրոյն յուզական դաշտ ստեղծում (ինչպէս ծիսական գործողութիւնը)։ Բացի այդ, այսօր արդէն զուեչտական պիտի համարուի նշանագրային մակարդակի անտեսումը։ Եթէ Շրէչ-բլուրից պեղուած սափորի կամ Ուղտասարի ժայռապատկերների[12], առաւել եւս, Մասնայ ծուխր էպոսի բովանդակութիւնը տիեզերական պարբերականութիւնն է, ապա որեւէ սիմետրիկ, ըստ Աբեղեանի արտայայտութեան, «միակերպ եղանակներով»[13], բանաձեւուած[14] կառոյց այս տեքստերում «ձանձրացուցիչ» համարելը նոյնն է, ինչ՝ տարուայ եղանակների անփոփոխ հերթականութեան մէջ ստեղծագործական երեւակայութեան պակաս տեսնելը։ Այս երեւոյթը միանգամայն բացատրելի է հոգեբանութեան տեսակէտից. սա հնատիպարից դէպի պատճէնատիպար[15] կատարուող ապասրբացման ախտանշան է՝ գեղագիտութեան տեսակէտից արժէքը ստանում է հակառակ նշանը։

Ա. Աբրահամեանը գտնում է, որ երաժշտութեան մէջ առկայ են սիմետրիայի միայն երկու ձեւեր՝ փոխանցման կամ տեղափոխման եւ հայելանման[16]։ Այսպիսով, ժողովրդական երգը, որը կազմւում է ֆրակտալի կրկնութիւնից եւ տարբերակումից, պատկանում է նոյն կարգի երեւոյթներին՝ ինչ որ ժապաւէնային զարդանախշերը, եւ նոյնպէս կարող է վերջ չունենալ։ Ճշգրիտ հայելանման սիմետրիան ժողովրդական երաժշտութեանը բնորոշ չէ, չրջուած եւ խեցգետնաքայլ տարբերակներ թէեւ պատահում են, սակայն քիչ են. աւելի տիպական է որոշ տարրերի կամ մոտիւ-ֆրակտալի մի մասի չրջադարձումն եւ կշռութեական պատկերի խեցգետնաքայլ տարբերակը։ Զարգացած բազմաձայնութիւնից մեզ յայտնի այս հնարները բխում են ժողովրդական արուեստից եւ ներկայացուած են հայկական գեղջկական երգի մէջ։

Այն՝ որ կշռոյթը պարբերականութիւն է հաղորդում բոլոր երեւոյթներին, իսկ երաժշտութեան մէջ յատուկ նշանակութիւն ունի, կասկած չի յարուցում։ Սակայն այստեղ էական է նշել, որ երաժշտական կշռոյթի միաւորի տակ սովորաբար հասկացւում է չափման եւ

համակարգման աւելի փոքր երեւոյթ, քան այլ արուեստներում կայ։ Կշռոյթը երաժշտութեան մէջ վերահսկում է տարրական մակարդակը. շեշտուած եւ չշեշտուած միաւորների կապակցութիւնները եւ դրանց տրամաբանութիւնը։ Ջափը համակարգում է կրկնուող կապակցութիւնները։ Քանի որ մենք յետագայում օգտուելու ենք «կշռութական ֆրակտալ» հասկացութիւնից, այստեղ պէտք է յատուկ ձեւով սահմանագատել չափի միաւոր հանդիսացող տակտը եւ ֆրակտալը։ Վերջինս իր ամբողջ ձեւական երեւութականութեամբ այնուամենայնիւ իմաստային միաւոր է, այսպես կոչուած, մորֆէմ։ Սովորաբար, երբ չափի միաւորը երաժշտութեան մէջ չի համընկնում իմաստային միաւորի հետ, այն նշւում է միակցման նշանով։

Նկ.2

ՆՇԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ֆրակտալ-միաւորը ունի իր նշանագրութիւնը, որը կարող է իր ներքին բնորոշումը լինել։ Կարող է եւ կապուած լինել իր ֆունկցիայի հետ կառուցուածքում։ Որպէս օրէնք, ֆրակտալը միայն ֆունկցիոնալ նշանակութիւն չի ունենում, որովհետեւ մեծ կառուցուածքը պէտք է կրկնի փոքրագոյն մասնիկի մի շարք ձեւական պարամետրերը, ուստի եւ եթէ այդ փոքրագոյն մասնիկը որեւէ բովանդակութիւն չունի, անբովանդակ կը լինի նաեւ մեծ կառոյցը, ինչը գուրկ է տրամաբանութիւնից։ Այս իսկ պատճառով, ֆրակտալային կառոյցի համար ընտրւում են իմաստակիր մասնիկներ։ Վերարտադրութիւնը իմաստաւորուած է իբրեւ կեանքի յաւերժական շրջադարձ՝ անկախ գիտակցուած լինելուց եւ ընկալւում է իբրեւ միաժամանակ նախանշուած եւ ժամանակի մէջ իրագործուող շարք։ Այսօրինակ կառոյցներում ժամանակը եւ տարածութիւնը նոյնանում են։ Դիցաբանական տիեզերապաշտութեան մէջ տեղի է ունենում նոյնը. աստղային երկինքը հսկայական մի ժամացոյց է։ Այնպէս որ գեղջուկի համար երաժշտական տարածութիւնը[17] բոլորովին էլ տեսական մոդէլ չէ, այլ նորմ, ստեղծագործական սկզբունք։

Ինչ խօսք, հիմնականում նման բովանդակութիւնը հնաոճ է եւ ընդհանրական։ Ինչպէս բրոնզէ դարի սափորներն ու քարէ դարի ժայռերին պատկերուած այծերը, այնպէս էլ պարերգերը, խաղերգերը, օրօրները, աշխատանքային եւ հարսանեկան երգերը, անկախ որոշակի

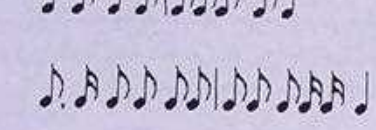
առիթից, միեւնոյն բովանդակութիւնն են արտայայտում, ինչը գրանցում է թէ՛ հնատիպարային բանաձեւերում եւ թէ՛ նմանատիպ ֆրակտալային կառուցուածքներում:

Այստեղ մենք ընդհուպ մօտենում ենք հնագոյն կերպարուեստի եւ զարդանախշային արուեստի ու երաժշտութեան միջեւ եղած կառուցուածքային նմանութեան այն դէպքերին, որոնք միանշանակօրէն կապուած են խորհրդանշական կոդերի հետ: Առաւել պարզ պատկերացնելու համար հարկ է թուել այս դէպքերից մի քանիսը.

- *Քարէ դարի հնագոյն պատկերումները, զարդանախշերի հիմնական մասը, ինչպէս եւ ազգագրական երաժշտական նիւթի հսկայական մասը իրենցից ներկայացնում են կրկնուող միաւորի չարքեր,*
- *Հին քարէ դարի կերպարուեստին բնորոշ է վերին եւ ստորին աշխարհների հակադրութիւնը, աւելի ուշ ձեւաւորւում է պատկերացումը նաեւ միջին աշխարհի մասին, ինչը Տոպորովն անուանում է «կենաց ծառի» դարաշրջան[18], ընդ որում քարէդարեան որոշ մշակոյթներին բնորոշ է պատկերել աշխարհի եռամասնութիւնն ըստ ուղղահայեաց ստորաբաժանման, իսկ միւսներին՝ ներկայացնել աշխարհի քառակողմութիւնն ըստ հորիզոնական «պրոյէկցիայի»[19]: Երաժշտութեան մէջ տիպական է, որ առաւել հնաոճ ձեւերում գերակշռում է ծայրի ռեգիստրների հակադրութիւնը (այսպէս կոչուած ալֆա—մեղեդայնութիւն)[20], իսկ աւելի զարգացած՝ էպիկական դարաշրջանում գոյանում է կուարտաներով բաժանուած երեք յենակէտեր ունեցող դիատոնիկ ճայնաշարը, որը երեք աշխարհների խորհրդանիշն է երաժշտութեան մէջ կամ կենաց ծառի հնատիպարը[21]: Փոխարէնը՝ «հորիզոնական» աշխարհի դէպքում, մենք ունենք մեծ թուով կուարտաներ (կուարտայի կշռոյթը առաւել տարածուած եւ կենսունակ երաժշտական հնատիպարն է) եւ քառունակների (տետրախորդների) գերիշխանութիւն աւանդական երաժշտութեան մէջ,*
- *Եթէ ոչ միշտ՝ զարդանախշերում, ապա շատ յաճախ՝ քարէդարեան եւ բրոնզէդարեան կերպարուեստում, օրինակ՝ Շէնգաւիթի սափորների վրայ, խստագոյն սիմետրիան խախտւում է որոշակի թուեր գրանցելու անհրաժեշտութեան դէպքում: Սա եւս մէկ ապացոյց է, որ այս արուեստը բացի իր ներքին բովանդակութիւնից կրում է նաեւ նշանակալից այլածին ինֆորմացիա: Երաժշտութեան մէջ սրան զուգահեռ հաւասարաչափ կշռոյթը կարող է խախտուել բանաստեղծական տեքստի պահանջներից ելնելով,*

- 3, 5, 7 թուերի իբրեւ հաշուառման հիմնական միաւորների նշանակութիւնը քարէդարեան կերպարուեստում եւ զարդանախշերում[22] անկասկած նոյն կարգի երեւոյթ են, ինչ որ ժողովրդական երգում գերակշռող 3, 5 եւ 7 հնչիւններից կազմուած ձայնաշարերը եւ 5 ու 7 վանկանի տաղաչափական միաւորները,
- Հետաքրքիր է նաեւ Leroi-Gourhanի կողմից առաջարկուող եւ մեծաթիւ փաստացի նիւթով հիմնաւորուած այն վարկածը թէ՝ քարանձաւային կերպարուեստին շատ բնորոշ է որոշակի կենդանիների գուգորդումը։ Այսպէս, Lascauxյում, Alta-miraյում եւ այլուր սովորաբար պատկերուել են միմեանց թիկունքով շրջուած բիզոնը եւ ձին[23], իսկ Ուղտասարի ժայռապատկերներում՝ էգ առիւծը եւ նրա գլխավերեւում գտնուող այծը[24]։ Այս կարգի երեւոյթ կայ նաեւ երաժշտութեան մէջ. աւանդաբար համակցուող միաւորներ։ Թէեւ այս հարցը յատուկ մեծածաւալ ուսումնասիրութեան է արժանի, սահմանափակուենք մէկ-երկու կշռութեական բանաձեւի արձանագրումով.

Նկ. 3

ՖՐԱԿՏԱԼ ԵՒ ԻՄՊՐՈՎԻԶԱՑԻԱ

Բանաւոր արուեստի օրէնքները տարբերւում են գրականութեան կամ գրանցում ունեցող արուեստի (այդ թուում՝ կերպարուեստի) օրէնքներից։ Բոգատիրիովը նշում է, որ «...բանահիւսական ստեղծագործութիւնը վերանձնային է եւ գոյութիւն ունի միայն իբրեւ ներքին հնարաւորութիւն, այն ընդամէնը նորմերի եւ դրդումների համալիր է, գործող աւանդոյթի շրջանակ, որը կատարողները ծաղկում են անհատական ստեղծագործութեան զարդերով։»[25] Մէկ այլ տեղում խօսքը ֆրակտալատիպ միաւորների մասին է. «Ոտանաւորը, տունը եւ աւելի բարդացուած կոմպոզիցիոն կառոյցները բանահիւսութիւնում մի կողմից աւանդոյթի յենքն են հանդիսանում, միւս կողմից (ինչը սերտօրէն կապուած է առաջինի հետ) իմպրովիզացիայի տեխնիկայի գործնական միջոց են»[26]։ Այսպիսով, Բոգատիրիովը գտնում է, որ ֆրակտալը իմպրովիզացիոն մտածողութեան եղանակ է, ինչը մօտեցնում է նրա տեսակէտը մեր այն կարծիքին, որ ֆրակտալները ոչ թէ ա-

ւանդաբար մշակուած բուն կառուցուածքային միաւորներ են, այլ հոգեկանի աշխատանքի ուղղուածութիւն, կերպ։

Քանի որ ֆիզիկական ժամանակը միակողմանի ուղղուածութիւն ունի, ուրեմն եւ երաժշտութիւնն իբրեւ ժամանակային արուեստ համեմատելի է պատկերագրական շարքի, զարդանախշային ժապաւէն-ժանեակի կամ կոմիքսի հետ։ Մինչդեռ Ֆրոլովի կարծիքով, «կշռոյթները նշաններից աւելի հին են, նշաններն աւելի հին են քան կերպարները թէ՛ գիտակցութեան, թէ՛ արուեստի մէջ»[27]։ «Նոյնքան ակնառու է, որ մարդկանց գործունէութեան եւ հոգեկանի մէջ կշռութեական կառոյցներն արտայայտում են նախեւառաջ գործողութիւնների հերթականութիւնը ժամանակի մէջ»[28]։ Ուրեմն, ինքնին տրամաբանական է ընկալել զարդանախշերը եւ ժայռապատկերների շարքերը պիրեւ կոմիքսներ, այսինքն, իբրեւ ժամանակի մէջ իրար յաջորդող գործողութիւններ։ Այս հետեւութիւնն այդքան էլ անսպասելի չի թուայ, եթէ չենք տարածութիւն-ժամանակը։

Այնպէս որ, ժանեակագործութիւնը կամ խաչքար պատրաստելը, առաւել եւս ծիսական որսի տեսարան պատկերելը նոյնչափ իմպրովիզացիա է, որչափ կանխաւ սահմանափակուած երաժշտական տարածութեան մէջ նոր տարբերակներ յօրինելը։ Պատահական չէ, որ սրանցում գործում են միեւնոյն օրէնքները, եւ այս օրէնքներից առաւել ակնյայտը ֆրակտալային միաւորների զուգակցումն է։

ՀՆԱՏԻՊԱՐԱԳԻՆ ՖՐԱԿՏԱԼՆԵՐ ԵՒ ՄԻԱՒՈՐՆԵՐ

Հայկական զարդանախշային արուեստում առկայ են միաւորներ, որոնք համարձակօրէն կարելի է հնատիպարային համարել, ոչ միայն որովհետեւ դրանք չափազանց բնորոշ են հայկական արուեստին, այլեւ որովհետեւ դրանք յաճախ հանդիպում են նաեւ այլ ժողովուրդների արուեստում։ Առաւել յայտնի ֆրակտալ-հնատիպարներից է չեղանկիւնը։ Նկար 4ում[29] տեսնում ենք դասական ֆրակտալային կառոյց, որում նոյնիսկ եռանկիւնիները մեկնաբանուած են իբրեւ հիմնական չեղանկեան մասնիկներ։ Նկար 5ում տեսնում ենք նոյն ֆրակտալը՝ բոլորովին այլ կերպ զուգորդուած։ Շեղանկիւններից բաղկացած գորգի կողքին տեսնում ենք մէկ այլ գորգ, որում, կառոյցը հիմնուած է մեր կողմից պայմանականօրէն «վիշապի գլուխ» կոչուած տարրի վրայ (Նկ. 6)։ Այն, որ գունային տարբերակում գրեթէ չկայ (միայն սեւ եւ սպիտակ), աւելի է ընդգծում կառոյցի խստութիւնն ու ոչ միանշանակ լինելը։

Նշենք, որ այս տարրը հանդիպել ենք նաեւ այլ ժողովուրդների գորգերում[30] եւ գործուածքներում[31]: Յատկապէս հետաքրքիր է այս եւ ստորեւ ներկայացուելիք «անդուղքի» հնատիպարային տարրերի առկայութիւնը Եթովպիայի գորգերում, մանրանկարչութեան, ճարտարապետութեան մէջ[32], ինչը կարող է Հայկական լեռնաշխարհի եւ Եթովպիայի միջեւ մշակութային միասնութեան եւս մէկ նշան լինել:

Նկ. 4

Երրորդ հնատիպարը «սանդուղքն» է (Նկ. 7)։ Մեկ առիթով մենք արդէն դիտել ենք այս հնատիպարը, այդ թւում նաեւ երաժշտութեան մէջ, նշելով, որ ճախնաչարը իր 5, 7 կամ 12 աստիճաններով (scala) նոյն հնատիպարի երաժշտական արտայայտութիւնն է[33]։ Այն, որ սանդուղքն ընկալւում է իբրեւ կապ՝ աշխարհների միջեւ, այն, որ սանդուղքն ինքնին արդէն սիմետրիկ ֆրակտալային կառոյց է, ինչպէս նաեւ այն, որ գործուածքի ֆակտուրան երբեմն թելադրում է սան-

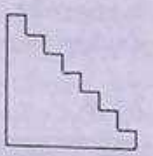
Նկ. 5

Նկ. 6

Նկ. 7

դղակերպ նախշեր, բացառիկ դեր են հաղորդում այս կառոյցին։ Դէպի մեռեալների աշխարհը տանող ուղուց (ինչպիսին է այն եգիպտական ծիսական կերպարուեստում)[34], այն վերածուում է ստորին աշխարհը խորհրդանշող զիգզագի։ Նկ. 8ում սանդուղքը կրկնապատկում է կենտրոնական շեղանկեան մէջ գտնուող վիշապակերպ ծառի ֆունկցիան։

Ազգային երաժշտութեան մէջ հանդէս եկող առաւել նշանակալից հնատիպարներն են (ըստ հանդիպելու յաճախականութեան).-

Կշռութեական բարախումը (*կամ*),

Կուարտայի թռիչքը (ձայնաբաժինը),

Երեք աշխարհի կամ կենաց ծառի (երեք հիմնական ռեգիստրներ),

Երրորդութեան եւ քառորդութեան, ինչպէս եւ քառակուսու եւ շրջանի,

Յետադարձ չարժումով թռիչքների կոմպենսացիան,

Վարընթաց ձայնային հոսքը (tumbling strain[35]),

Երկուորեակի (տերցիաների ֆունկցիոնալ նմանութիւն), եւ

Տիրոջ (տոնիկայի, յենակէտի) հնատիպարները[36]։

Բազում ֆրակտալներ պարունակում են այս միաւորները, իսկ երբեմն բուն հնատիպարային կառոյցն է ծառայում իբրեւ ֆրակտալ, ինչպէս ձայնային հոսքը՝ «էլլեմ բարսը լերան թեփէն» երգում[37]*, որը ցնցում է սրուած յուզականութեամբ, թէեւ ունի խիստ ֆրակտալային կառուցուածք (այս տիպի ֆրակտալային կառոյց է նաեւ յայտնի «Լոռուայ գութանները»)։ Այս դէրում շատ յաճախ հանդէս են գալիս կշռութեական բարախումը եւ աստիճանական չարժման որոշ բանաձեւեր, որոնք մենք կապում ենք սանդուղքի հնատիպարի հետ։*

Վերը նշուած եւ խումբ կազմող մեղեդական բանաձեւերը որպէս օրէնք, իրենցից ներկայացնում են կշռութեական բարախման որեւէ երկու տեսակ կամ աստիճանական բանաձեւ+կշռութեական բարախում։

Սահմանափակուելով վերը շարադրուածով, ասենք, որ հնատիպարը չունի բարոյական կամ գեղագիտական գունաւորում. այն ունի մի-

այն հոգեբանական, յուզական լիցք առաջացնելու կարողութիւն։ Իսկ այս կարողութիւնը առաւելագոյնս օգտագործելու համար հարկաւոր է տաղանդ, հանճար։ Այստեղ չենք կարող չարտայայտել մեր հիացմունքը հայ ժողովրդի հանճարի անսպառ կարողութիւններին։

Նկ. 8
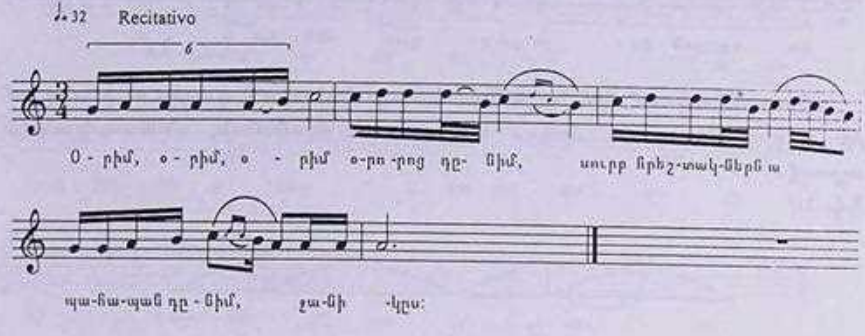

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ՖՐԱԿՏԱԼԱՑԻՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ։ ՊԱՐԶ ԿԱՌՈՑՆԵՐ

Ֆրակտալների դրսեւորումները հայկական ժողովրդական երաժշտութեան մէջ կը ներկայացնենք Միհրան Թումաճանի Հայրենի երգ ու բան ժողովածուի առաջին գրքի հիման վրայ։ Իհարկէ, այնպէս՝ ինչպէս վերը ներկայացուած գորգերը եւ կարպետները, նոյնպէս էլ ժողովրդական երգերը յատկապէս ընտրուած չեն ո՛չ հնաոճութեան, ո՛չ ծագման տեղի, ո՛չ էլ որեւէ այլ սկզբունքով։ Մեր ընտրած «պատահական որոնումի» մեթոդական սկզբունքը որոշակիօրէն առնչւում է վճակագրութեան, քանի որ մենք դիտում ենք երեւոյթներ, որոնք կըրկնւում են յամառ հետեւողականութեամբ եւ որոնց հետ դժուար է հաշւի չնստել։
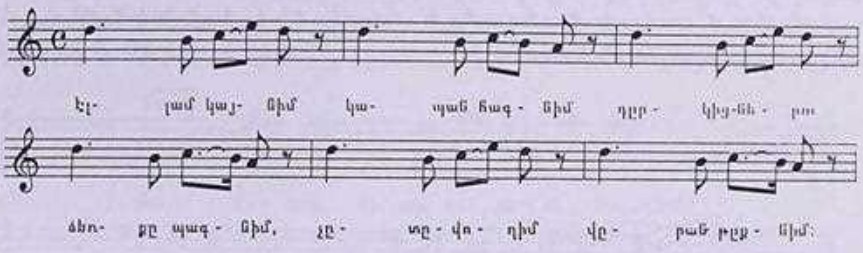
Այսպիսի օրինաչափութիւն է ֆրակտալային կառոյցը։ Հետեւեալ օրինակներում գտնում ենք մէկ ֆրակտալի վրայ հիմնուած պարզագոյն կառոյցներ։

Օրինակ 1. Օրիմ, օրիմ (2[38], էջ 41-42)

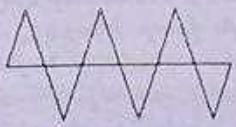
Այստեղ ունենք մէկ ֆրակտալ եւ հայելանման կառոյց, քանի որ երկրորդ եւ երրորդ տակտ-միաւորները կառուցւում են հիմնական յենակէտից մէկուկէս տոն վերեւ։

Օրինակ 2. Էլլամ կայնիմ կապան հագնիմ (15, էջ 61)
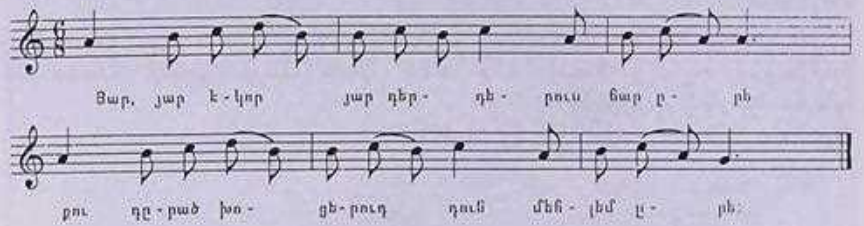

Միեւնոյն ֆրակտալը յաջորդաբար աւարտւում է մէկ վերեւի, մէկ ներքեւի յենակէտի վրայ, այսինքն՝ ունի մօտաւորապէս նոյն տեսքը, ինչպէս հետեւեալ զարդանախշային շարքը։

Նկ. 9

Զափազանց հետաքրքիր է յաջորդ օրինակը։

Օրինակ 3. Եար, եար, էկոր (45, էջ 96)

Այս օրինակում միեւնոյն ֆրակտալը հանդէս է գալիս մէկ անգամ իր ուղիղ ձեւով եւ երկու անգամ՝ հայելանման, մօտաւորապէս այսպէս։
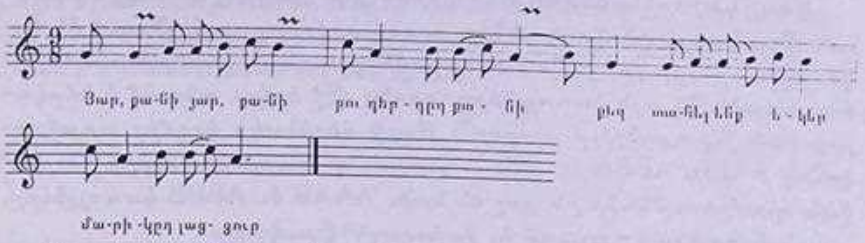
Նկ. 10

Ինչպէս երեւում է այս պարզագոյն օրինակներից, միանգամայն հնարաւոր է թարգմանել երաժշտական ինֆորմացիան զարդանախշային բանաձեւերով։

Սակայն ոչ միշտ է որ կշռութեական ֆրակտալը կրկնապատկւում է մեղեդականով։ Երբեմն միաւորները նոյն կշռութեական մոդէլին են պատկանում, սակայն միանգամայն տարբեր են եւ նոյնիսկ հակադիր՝ մեղեդու ուղղութեան իմաստով։
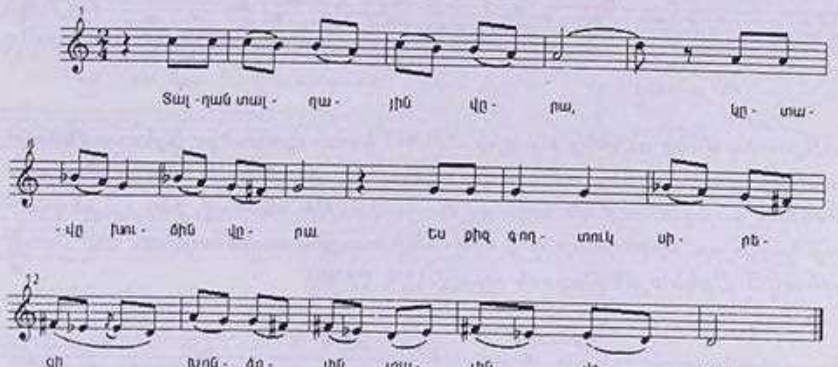
Օրինակ 4. Եար, քանի (40, էջ 92)

Այսպիսով մէկ կշռութեական ֆրակտալի վրայ ձեւաւորուող չարքը մեղեդու շնորհիւ ստանում է abab *տեսքը։*

Հետեւեալ օրինակում, ընդհակառակը՝ առաջնահերթը մեղեդային ֆրակտալն է, որը որոշակիօրէն անկախ է կշռութեական վանդակից եւ հնարաւորութիւն ունի զարգանալու նաեւ իր մասնիկներով։
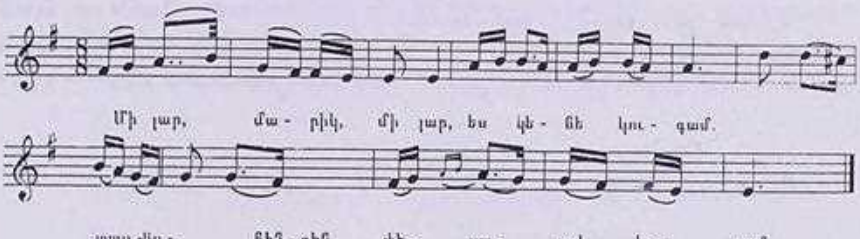
Օրինակ 5. Տալղան տալղայի վրայ (51, էջ 101)

Այս օրինակը կարելի է մեկնաբանել նաեւ իբրեւ երկու ֆրակտալների կառոյց (այդ մասին՝ ստորեւ)։

Մէկ կշռութեական ֆրակտալի վրայ հիմնուած մեր վերջին օրինակում ներկայացնում ենք երեք աչխարհների հնատիպարը, այսինքն՝ կուարտաններով միմեանցից բաժանուած երեք յենակէտերով ձայնաշար ունեցող մի երգ։
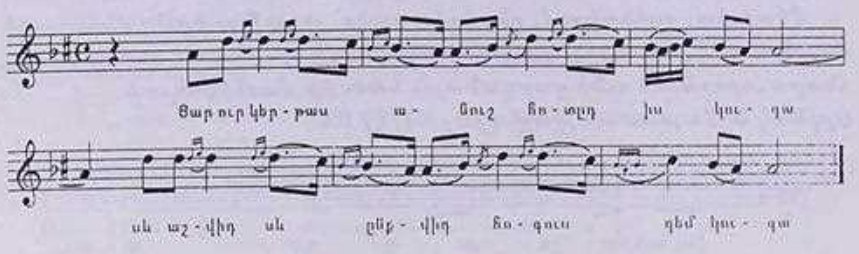
Օրինակ 6. Մի լար, մարիկ (6, էջ 48)

ԵՐԿՈՒ ՖՐԱԿՏԱԼՆԵՐԻՑ ԳՈՑԱՑԱԾ ԿԱՌՈՑՑՆԵՐ
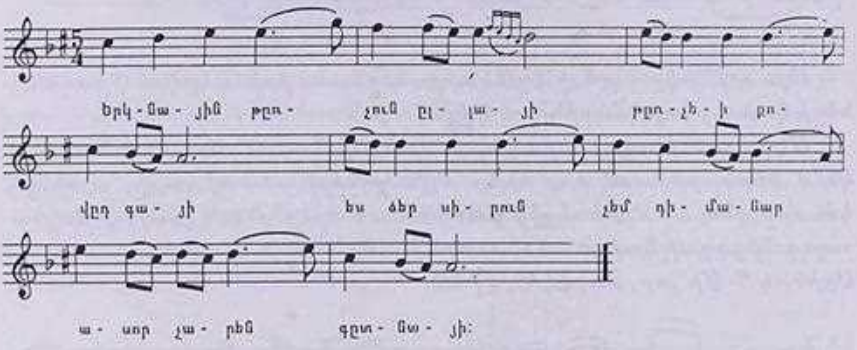
Յետագայ օրինակներում կը փորձենք ցուցադրել առաւել տարածուած ֆրակտալային կառոյցները, որոնք սովորաբար հիմնուում են երկու միաւորների վրայ։ Ըստ Տոպորովի, քառատարը տեքստում «նշանագրուած» են այն կառոյցները, որոնց մէջ երկու անգամ է ներկայացուած իւրաքանչիւր տարրը[8]։ Բացի հեղինակի կողմից առաջարկուող AABB, ABBA *եւ* ABAB *հնարաւոր տարբերակներից, հայկական երաժշտութեանը բնորոշ են նաեւ* AAAB *եւ* ABBB *կառոյցները, այսինքն ֆրակտալ+աւարտ եւ նախաբան+ֆրակտալ։*

Օրինակ 7. Եար, ուր կ'երթաս (44, էջ 95)
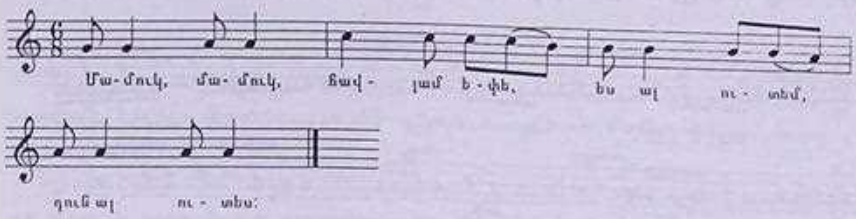

Այստեղ մենք ունենք տիպիկ ABAB *կառուցուածք։ Այնուամենայնիւ մենք գտնում ենք որ սա ֆրակտալ է, որովհետեւ փոքր մանրամասները զարգանում են նոյն օրինաչափութիւններով, ինչ որ ընդհանուր կառոյցը, որին բնորոշ է որոշակի ներքին ասիմետրիա։*
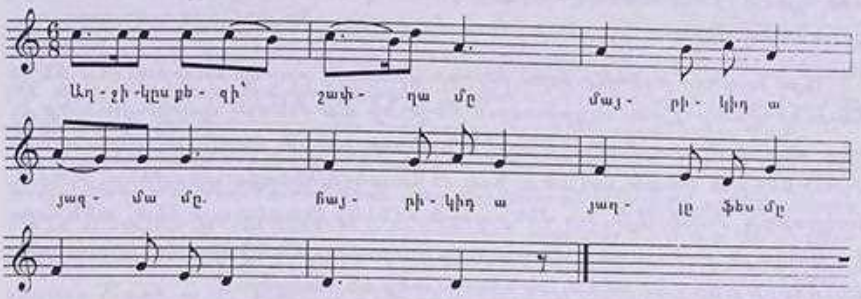
Օրինակ 8. Երկնային թռչուն ըլլայի (48, էջ 98)

Սա այն տիպիկ օրինակն է, երբ ֆրակտալը փոփոխւում է երկրորդային նշանագրային կոդի ազդեցութեամբ։ Առաջին տակտում տեքստից բխող «կչռոյթ»ը փոխում է մեղեդային մոդէլի ուղղութիւնը։
Օրինակ 9. Մամուկ, մամուկ (58, էջ 108)

Այս երգում ունենք ABBA *հայելանման կառոյցը, մինչդեռ յաջորդն այն դէպքն է, երբ ֆրակտալին նախորդում է նախաբանը, եւ կառոյցը ստանում հետեւեալ՝ ոչ-չատ տիպական, տեսքը։* Նախաբան + ABAAA
Օրինակ 10. Աղջիկս, քեզի չափդա մը (59, էջ 110)
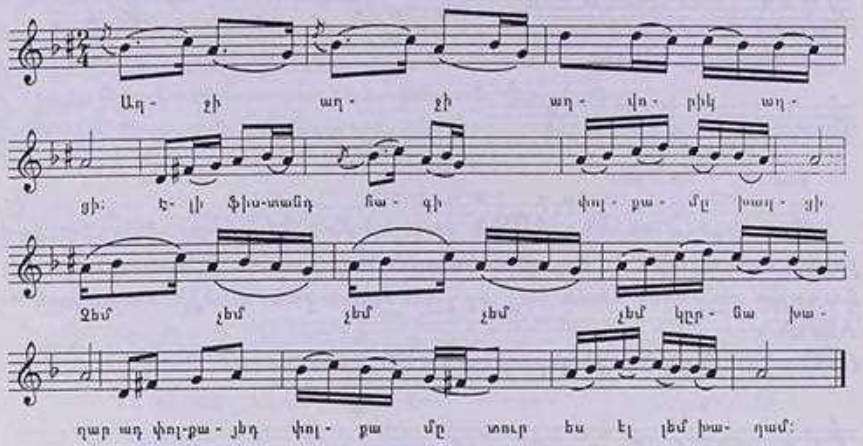

ԲԱՐԴ ՍԻՄԵՏՐԻԱՑԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՖՐԱԿՏԱԼՆԵՐ

Որքան զարգացած ու բարդ է մեղեդին, այնքան դժուար է միանշանակ մեկնաբանութիւն տալ նրա կառուցուածքին։ Երբ կառոյց է մուտք գործում երրորդ անդամը, զուգորդումների հնարաւորութիւնները կտրուկ չատանում են։ Արդիւնքում առաջանում են, օրինակ, այսպիսի հիւսուածքներ. ABCBA, ABABCA, ABACB *եւլն.։ Սակայն սա միակ բարդութիւնը չէ։ Ցայտնւում են չրջուած, խեցգետնաքայլ, մեծացուած եւ փոքրացուած տարրերակներ, առանձին տարրերի ոչ-սիմետրիկ զարգացում, եւլն.։ Իհարկէ, այս երեւոյթը զուգահեռելի*

է օրինակ՝ մի չարք մոտիւներ ունեցող բարդ գորգային հիւսուածքի հետ։

Առաջարկում ենք երկու օրինակներ, որոնցում սիմետրիան չատ հետաքրքիր հիւսուածք է ստեղծում։
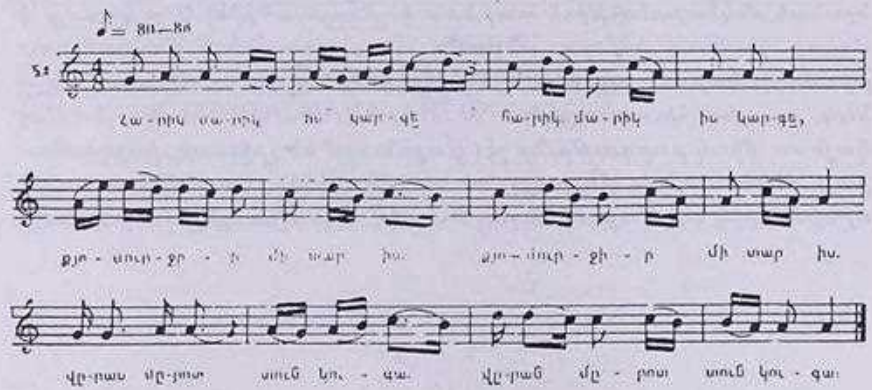
Օրինակ 11. Աղջի, աղջի (52, էջ 103)

Այս երգում ունենք չորս խոչոր միաւոր, որոնք աւարտւում են la հնչիւնի վրայ։ Ըստ սկզբնական հնչիւնի սա ABAB կառուցուածք է, ընդ որում A պայմանականօրէն նշանագրուած հատուածներն ունեն AAB ներքին կառուցուածք, իսկ B հատուածներից առաջինը՝ AA1B, երկրորդը՝ ABB։ Այն, որ մենք գործ ունենք ֆրակտալի հետ, ակնյայտ է։ Սակայն յատկապէս B տարրի փոփոխութիւնները եւ տարբերակումները բարդ եւ խճճուած հիւսուածք են ստեղծում։

Եւ վերջին օրինակը, որը կոչուած է ցուցադրելու ֆրակտալային բարդ կառոյցներ՝ հայկական ժողովրդական երգերում։

Օրինակ 12. Հարիկ, մարիկ, իս կարգէ (54, էջ 105)

Եթէ հաշուի չառնենք աւելի փոքր կառուցուածքների տարբերակումները, բազմաթիւ շրջադարձումները եւ հայելանման վերաշարադրումները, ապա առաւել կոպիտ ձեւով կառոյցը ընորոշւում է հետեւեալ կերպ. ABCA BBCAA BCA: Նորից եւեթ կասկած չի յարուցում որ ուսումնասիրուող նիւթը ֆրակտալ է:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Այս յօդուածն ընդամէնը առաջին փորձն է ազգագրական երաժշտական նիւթը ֆրակտալային վերլուծութեան ենթարկելու ուղղութեամբ:

Յօդուածի հիմնադրոյթները կառուցւում են այն տեսակէտի վրայ, որ հնաոճ արուեստի տրամաբանութիւնն ընդհանրական է եւ ոչ-ազատ մոդէլաւորող, այլ՝ մարդու գոյատեւման համար առաւել կարեւոր իմաստակիր յարացոյցներով (օրինակ՝ տիեզերական կոդով) ղեկավարուող: Ուստի, ե՛ւ հնագոյն կերպարուեստի, գարդանախշային արուեստի ե՛ւ ժողովրդական երաժշտութեան միջեւ կան ոչ միայն գաղափարական կամ գեղագիտական, այլեւ կառուցային ընդհանրութիւններ, եւ դրանցից առաւել համաչնականը ֆրակտալն է: Աւելի խորը ուսումնասիրութիւնն այս ոլորտում կարող է ծառայել թէ՛ իբրեւ սկզբունքօրէն նոր մօտեցում կառուցուածքային վերլուծութեանը, թէ՛ արխիւացման համար նշանակալի մեթոդական հիմքի ստեղծում եւ մէկ արուեստի նշանագրական լեզուից միւսի թարգմանելու հիմք:

Ուսումնասիրութեան ընթացքում պարզւում է, որ շատ ֆրակտալային կչռութախնտոնացիոն դարձուածք-միաւորներ աւանդական են եւ պատահում են նաեւ այլ երգերում, սակայն ոչ միշտ են կրկնւում, տարբերակւում կամ դառնում հիմնական ձեւակառուցող տարր: Բացի այդ, երբեմն միեւնոյն դարձուածքը մի երգում կամ տարբերակում հանդէս է գալիս իբրեւ իմաստակիր միաւոր, իսկ միւսում՝ իբրեւ զուտ կառուցողական, կապող կամ հակադրութիւն ստեղծող երեւոյթ:

Ուսումնասիրութիւնը վեր է հանում ֆրակտալային կառուցուածքներում հնատիպարային այնպիսի տարրերի մեծ նշանակութիւնը, ինչպէս՝ կուարտալի թռիչք, երեք աչխարհներ (կուարտաներով բաժանուող երեք ռեգիստրների ընդգծուած նշանակութիւն), վարընթաց ձայնային հոսք եւ, յատկապէս, կչռութական բաբախում:

Նմանատիպ ուսումնասիրութիւնը ոչ միայն բացայայտում է ժողովրդական երգի ծաւալման ներքին տրամաբանութիւնը, այլեւ թոյլ է տալիս յետագայում ստանալ երգի պարզագոյն մաթեմատիկական մո-

դէչները, որոնք պիտանի են թէ՛ արխիւացիայի եւ թէ՛ մեծ թուով նիւթերի մեքենայական վերլուծութեան համար։ Սոյն աշխատութեան մէջ մենք գրեթէ չենք անդրադառնում մաթեմատիկական եւ վիճակագրական հարցերին, տեղ թողնելով այլ, այդ ոլորտներում աւելի գիտակ մասնագէտներին։

Բացի վերը նշուածից, ֆրակտալների ուսումնասիրութիւնը ֆոլկլորում հնարաւորութիւն է տալիս երաժշտագիտութեանը՝ գտնել զարգացած պոլիֆոնիկ արուեստի իր բնոյթով ֆրակտալային տեխնիկայի սկզբնաղբիւրը ժողովրդական ստեղծագործութեան մէջ։ Մեր աշխատանքը ցոյց է տալիս թէ որքան բարդ հիւսուածքներ կարող է ստանալ 2-3 ֆրակտալ-բանաձեւերի միակցումներով ստացուած երգը։ Մինչդեռ, այդպիսի երգերը բոլորովին էլ չեն ստեղծում մտաւոր աշխատանքի եւ բարդութեան տպաւորութիւն, այլ միայն՝ ազատ եւ անբռնազբօս իմպրովիզացիոն զարգացման։

Ֆրակտալային կառուցուածք ունեցող երգերը մեծ արդիւնաւէտութեամբ գործածւում են երաժշտական բուժման մէջ։ Մենք գտնում ենք որ ազգային նիւթը ոչ միայն հոգեհարազատ, ուրեմն եւ հոգեթով է մեծերի համար, այլեւ դրականօրէն է գնահատւում իբրեւ միջոց՝ երեխաներին ազգային հոգեբանութեան ոգով դաստիարակելու համար։

ՏԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] S. Holzman, *Digital Mantras* (Cambrige-L., 1994), էջ 283։

[2] G. Veil, *Simmetria* (*Հաւասարաչափութիւն*), *Մոսկուա*, 1968։

[3] N. Mucherino, *Recursion: A Paradigm for Future Music?* Internet: http://www-ks.rus.uni-stuttgart.de/people/schulz/finusic/recursion.html

[4] *Արխեոփիկը չվէժյատացի հոգեբան Կ. Գ. Եունգի տերմինն է։ Արխետիպերը մարդ բնատեսակի բնազդից բխող, բոլոր ժողովուրդների եւ ժամանակների համար ընդհանուր մշակութային ձեւերի, խորհրդանիշերի եւ մտային գործողութիւնների կայուն, հիմքային հոգեկան ազգակներ են։ Երաժշտութեան մէջ արխետիպերն առաւել հետեւողականօրէն ուսումնասիրել է սոյն թղթակցի հեղինակը, տե՛ս՝ Լիլիթ Սիմոնեան Արխետիպ, Երեւան, 1998։*

[5] A. Abramian, "Printsip simmetria i ego nekotorie proiavlenia v armianskoi muzike" (*Հաւասարաչափութեան սկզբունքը եւ նրա որոշ արտայայտութիւնները հայ երաժշտութիւնում*), *Traditsi i sovremennost*, *Երեւան*, 1986։

[6] Z. Taraian, *Simvoli simmetrii i ornamenta v armianskom prikladnom iskustve* (*Հաւասարաչափութեան եւ զարդանախշի խորհրդանշանները հայ կիրառական արուեստին մէջ*), *Երեւան*, 1989, էջ 16։

[7] *Նոյն*, էջ 17։

[8] B. Aliakrinskii, S. Stepanova, *Po zakonu ritma* (*Կշռոյթի օրէնքով*), *Մոսկուա*, 1985, էջ 7։

[9] A. Demirkhanian, B. Frolov, Ritm i simvol v pervobitnom iskustve (*Ռիթմը եւ խորհրդանշանը նախնադարեան արուեստում*), *Պատմա-բանասիրական հանդէս*, 1986, No. 3, էջ 7։

[10] V. Toporov, "K proiskhozhdeniyu nekotorikh poeticheskikh simvolov (paleoliticheskaia epokha)" [*որոշ բանաստեղծական խորհրդանշանների ծագման մասին (պալէոլիտի ժամանակաշրջան)*], *Ranniye formi iskustva*, Մոսկուա, 1972, էջ 78։

[11] Mucherino, էջ 1։

[12] *Է. Խանզադեան «Շրէչ-բլուրի եւ Քիւթալ-Թափալի խեցեղէնն ու նրա արուեստը», Պատմա-բանասիրական հանդէս*, No. 3, Երեւան, 1964. Գ. *Կարախանեան, Պ. Սաֆեան, Միւնիքի ժայռապատկերները*, Երեւան, 1970։

[13] *Մանուկ Աբեղեան, Երկեր, Ա. հատոր*, Երեւան, 1966, էջ 482։

[14] *Ա. Սահակեան, Ա. Փահլեւանեան, Մասնայ ծռեր դիւցազնավէպ*, Փասատենա, 1996, էջ 98։

[15] *«Հնատիպար» հայեցի տերմինն առաջարկուել է խմբագիր Ա. Տագեսեանի կողմից, որի համար չնորհակալ եմ։ Այդ տերմինի նմանութեամբ առաջարկում եմ «պատճէնատիպար» տերմինը ընդունուած լատիներէնի փոխարէն։ Սակայն, քանի որ այս տերմինները պաշտօնապէս հաստատուած չեն տերմինաբանական կոմիտէի կողմից եւ դեռեւս ընդունուած չեն հայալեզու գիտութեան մէջ, նախընտրեցինք այստեղ յատակացնել այն։*

[16] Abramian, էջ 233։

[17] *Երաժշտական տարածութեան մասին տե՛ս՝* E. Kurth, *Musikpsychologie* (*երաժշտահոգեբանութիւն*) (Berlin, 1931), E. Nazaikinskii, *O psikhologii muzikalnogo vospriatia* (*երաժշտութեան ընկալման հոգեբանութեան մասին*), Մոսկուա, 1972; G. Albersheim, *Zur Musikpsychologie* (*երաժշտահոգեբանութեան մասին*) (Wilhelmshaven, 1979)։

[18] Toporov, էջ 93-98։

[19] B. Frolov, "Nachala pervobitnoi simvoliki" (*Նախնադարեան խորհրդանշանների սկիզբը*), *Պատմա-բանասիրական հանդէս*, 1984, No. 4, էջ 58։

[20] E. Alekseiev, *Ranne-folklornoie intonirovanie* (*Նախնական-ազգային առոգանացում*), Մոսկուա, 1985, էջ 53։

[21] *Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Սիմոնեան, Արխետիպ*, էջ 17։

[22] Frolov, "Nachala"; B. Frolov, *Chisla v grafike paleolita* (*Թուանշանները պալէոլիտեան գծանկարներում*), Նովոսիպիրսք, 1974, էջ 81-82։

[23] Toporov, էջ 81-82։

[24] *Կարախանեան, Սաֆեան*։

[25] P. Bogatiriov, *Voprosi teorii narodnogo iskustva* (*Ժողովրդական արուեստի տեսութեան հարցերը*), Մոսկուա, 1971, էջ 374։

[26] *Նոյն տեղում*, էջ 381

[27] Frolov, "Nachala", էջ 58։

[28] *Նոյն*, էջ 59։

[29] *Լուսանկարներն արուած են հեղինակի կողմից Երեւանի չուկաներից մէկում։ Նմուշներն ընտրուած են պատահականութեան սկզբունքով։*

[30] G. Blau, *Teppiche sind wie Märchen* (*գորգերը հեքիաթների նման են*), ZIST, Programm Juli–Dezember 1999, München։

[31] V. Polevoy, *Iskustvo stran latinskoi Ameriki* (*Լատինական Ամերիկայի երկրների արուեստը*), *Մոսկուա*, 1967։

[32] S. Kulik, *Chernii feniks* (*սեւ փիւնիկ*), *Մոսկուա*, 1988, *էջ* 301։

[33] *Այս մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Սիմոնեան, Հրխետիպ*, *էջ* 15։

[34] U. Badj, *Egipetskaia religia Egipetskaia magia* (*եգիպտական կրօնք. եգիպտական կախարդութիւն*), *Մոսկուա*, 1996, *էջ* 149, 155։

[35] K. Sachs, *The Wellsprings of Music* (New York, 1962), *էջ* 71-72։

[36] «*Արխետիպերը երաժշտութեան մէջ*» *մեր անտիպ ատենախօսութեան մէջ, մենք մանրամասնօրէն դիտել ենք այս տարրերի ազդեցութեան պայմանները, նշանակրութիւնն ու դերը համաշխարհային երաժշտութեան մէջ։ 2000ին, ատենախօսութեան հիմնական մտքերը կը տպագրուին Վիեննայում Wiener Beitrage zur Musiktherapie*, Band 2 *ժողովածուի մէջ՝* "Das archetypische Niveau der Musikwahrnehmung und die Wirkung der Archetypen in Musiktherapie" (*երաժշտութեան ընկալումի արխետիպեան մակարդակը եւ արխետիպերի ազդեցութիւնը երաժշտաբուժումի մէջ*) *վերնագրով*։

[37] *Միհրան Թումաճան, Հայրենիի երգ ու բան*, 1, *Երեւան*, 1972, N33, 34, *էջ* 84։

[38] *Աւետեղ եւ յետագայում նշում ենք ժողովածուի համարները եւ էջերը*։

[39] Toporov, *էջ* 78։

THE FRACTAL ANALYSIS OF IMPROVISED ARMENIAN FOLKLORIC MUSIC
(Summary)

LILIT SIMONIAN

This article is the first attempt to analyze folk music in terms of fractal theory.

In the oldest fine arts and folk music not only ideological, esthetical and ornamental similarities are found, but also structural. The most universal of these structural similarities is the fractal similarity. A deeper investigation in the field may serve as a major new approach to structural analysis, as well as a basis for methodic archiving. Moreover, such an approach can provide a highly valuable technique for translation from one symbolic language of arts to another.

Many fractal rythmic-intonational tunes are traditional; they occur in different songs. In some cases these structures recur, vary and become structural units, while in other cases they do not. Some archetypal elements, such as fourth interval, Triple World (three registers on the distance of the fourth), tumbling strain (K. Sachs' term for glissando downwards) and, especially, rhythmic pulsation are very significant in fractal structures.

Fractal investigation of folklore provides a possibility to musicology of finding in folk music the wellsprings of the fractal techniques of the developed polyphony.

Music of fractal structure is very effective in music therapy as well.

ՍԱՌԱ ԲԵՌՆԱՐԸ ԵՒ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՋԻՆԵԱՆ

Աւելի քան մէկ դար է, ինչ չմարող հետաքրքրութեամբ գրուում է համաշխարհային դերասանական արուեստի խոշորագոյն ներկայացուցիչներից մէկի՝ ֆրանսիական թատրոնի մեծ տիկին Սառա Բեռնարի (Sarah Bernhardt, 1844-1923) կեանքի եւ ստեղծագործութեան վերաբերեալ։ Նրա դերասանական գործունէութեան ուղին սկսուել էր ԺԹ. դարի կէսերին եւ չարունակուել մինչեւ Ի. դարի առաջին քսանամեակը։ «Ֆրանսիացի դերասանուհիներից ամէնաազգայինն» (Վիկտոր Հիւգօ) ապրել է փառքով լի մի հարուստ, դերյագեցած, երկարաձիգ կեանք։ Նա հանդէս է եկել բազմաթիւ դերերով՝ ֆրանսիացի եւ եւրոպական, դասական եւ ժամանակակից հեղինակների երկերի բեմադրութիւններում, որոնք նրան հռչակել են որպէս լաւագոյն դրամատիկական դերասանուհի։ Նա սեփական թատերախմբով, յաղթական հիւրախաղերով շրջել է աշխարհի զանազան երկրներ՝ աւելի քան կէս դար չարունակ գտնուելով համաշխարհային հասարակայնութեան մշտական ուշադրութեան կենտրոնում։

Իր երկարատեւ կեանքի ընթացքում Բեռնարը մէկ անգամ չէ որ առիթ է ունեցել չփուել հայ ազգի ներկայացուցիչների հետ, գնահատել նրա արժանաւոր զաւակների արուեստը։ Բեռնարն իր փառքի առաջին իսկ օրերից եղել է հայ արուեստասէր հասարակութեան ուշադրութեան կենտրոնում. նրա խաղը դիտել եւ գնահատել են մի շարք հայ մտաւորականներ, նրա մասին գրել է հայ թատերագիտական միտքը։

Սոյն աշխատութեամբ մենք փորձ ենք կատարել ի մի բերել մեծանուն դերասանուհու՝ հայ իրականութեան հետ ունեցած բազմապիսի առնչութիւնները։ Մեր նպատակից դուրս է մանրամասնօրէն անդրադառնալ Բեռնարի դերասանական արուեստին եւ համեմատական վերլուծութիւն կատարել հայ դերասանուհիների հետ։ Այս հարցում մենք համամիտ ենք սփիւռքահայ յօդուածագիրներից մէկի հետեւեալ մրցքին. «Մարդիկ թող ամէնէն գեղեցիկ բացատրութեան ձեւերը ճարեն [դերասաններ Պետրոս - Ա. Բ.] Ադամեանին, Սիրանուշին, Սառա Պէռնարին եւ ուրիշներու մեծութիւնը ներբողելու համար. եթէ չենք տեսած գիրենք՝ բառերը ոչինչ կը խօսին մեր հոգիին»[1]։

ԲԵՌՆԱՐԻ ՀԻՒՐԱԽԱՂԵՐԸ ՊՈԼՍՈՒՄ

Ֆրանսիացի դերասանուհու՝ հայաշխարհի հետ ունեցած հնագոյն աղերսը կարող ենք կապել հայ մամուլում նրա անուան յիշատակութեանը։ Որքան մեզ հնարաւոր է եղել պարզել՝ առաջին անգամ Բեռնարի անունը հայերէն տառերով տպագրուել է 1881ին, Թիֆլիսի Մշոյ Հայաստանի պարբերաթերթում։ Իր «Հայոց թատրոն» թղթակցութեան մէջ, անուանի թատերական գործիչ Գէորգ Զմշկեանը (1837-1915), խօսելով դերասանուհի տիկին Ազնիւ Հրաչեայի (1853-1920) մասին, յիշել է կլասիցիզմի դէմ իրապաշտական ուղղութեան պայքարի մասին, մասնաւորապէս նշելով որ դրա «աննման ներկայացուցիչն է այժմս երեւելի Ֆրանսիացի դերասանուհի Սարա-Բէրնարը»[2]։

Հետաքրքիր է, որ թերթի հենց այդ նոյն համարում մէկ այլ կապակցութեամբ կրկին յիշուել է Բեռնարը եւ, ինչն առաւել ուշագրաւ է, թերթը նրա գործը կապել է հայ իրականութեան հետ։ «Խառն լուրեր» խորագրի տակ յիշուել է Ֆրանսիացի դերասանուհու՝ Եգիպտոս կատարելիք հիւրախաղերի մասին, որից յետոյ աւելացուել է հետեւեալը։ «անշուշտ Սարա-Բէրնարը Եգիպտոսից գալով կը հանդիպէ Պօլիսը եւ այնտեղ էլ ներկայացումներ կը տայ։ Եւ այդպիսի մի երեւելի դրամատիկական դերասանուհու ներկայացումն Պօլսումը եւ այն լաւ կողմն ունի, որ մեր դերասանուհիները կը տեսնեն այդպիսի մի տիեզերահռչակ դերասանուհու խաղը եւ այդ օգուտ է, որովհետեւ հայոց դրամատիկական բեմի հիմքը ներկայումս Պօլսումն է»[3]։

Սակայն Բեռնարը առաջին անգամ Կոստանդնուպոլիս այցելեց այդ տողերը գրուելուց եօթ տարի անց՝ 1888ին։ Դրան հետեւեցին եւս երկու հիւրախաղեր՝ 1893ին եւ 1904ին։ Ժ.Թ. դարի վերջին Ֆրանսիացի նշանաւոր արտիստուհու Պոլիս կատարած այցելութիւնները յիրաւի մշակութային մեծ իրադարձութիւններ էին, որ ալեկոծում էին տեղի արուեստասէր հասարակութեանը։ Բեռնարի հիւրախաղերն Օսմանեան կայսրութիւնում եւրոպական, մասնաւորապէս ֆրանսիական լուսաւորութեան տարածման հզօր ազդակ էին, որոնցից առաջին հերթին օգտւում եւ դասեր էր առնում եւրոպական լուսաւորութեան ճգտող արեւմտահայութիւնը։ Սփիւռքահայ ուսումնասիրողներից մէկը, խօսելով արեւմտահայ գարթօնքի վրայ ֆրանսիական ազդեցութեան մասին, մասնաւորապէս նշել է. «որպէս լրացուցիչ ապացոյց այս ֆրանսիական ներթափանցման, կարելի է նշել Բերայի ֆրանսիական Նոր Թատրոնը, որտեղ հանդիսատեսը կարող էր դիտել Ֆրանսիական թատերախաղեր՝ [Էժէն Սքրիբի (Eugène Scribe, 1791-1861) գործերից մինչեւ Ժան-Բատիստ Մոլիէրի, Jean Baptiste Molière, 1622-1673 - Ա.Բ.] Ժլատը [L'Avare - Ա.Բ.] եւ [Ալեքսանդր Դիւմա-որդու,

(Alexandre Dumas fils, 1824-1895) - Ա.Բ.] *Քամելիազարդ տիկինը* [La Dame aux camélias - Ա.Բ.] *Սառա Բեռնարին գլխաւոր դերում*»[4]: *Ֆրանսիական Նոր Թատրոնի կառուցումն աւարտուել է 1883ին՝ հայ ճարտարապետ Յովսէփ Ազնաւուրի* (1854-1935) *նախագծով: Բեռնարի ներկայացումներին ներկայ է եղել Պոլսի բազմազգ հասարակականութեան վերնախաւը՝ հայեր, յոյներ, հրեաներ եւ թուրքեր*[5]: *Դերասան Վահրամ Փափազեանի* (1886-1968) *վկայութեամբ, Բեռնարի խաղը դիտել է նաեւ ինքը՝ սուլթան Աբդուլ Համիդը* (գահակալել է 1876-1909). «*Պոլսում գտնուող կամ Պոլիս այցելող քիչ թէ շատ յայտնի «օլինճինեբին», արջ պար ածողից մինչեւ Սառա Բեռնարը, հրաւիրում էր արիւնաթաթաւ բռնակալը՝ իր տխուր մղձաւանջը փարատելու համար*»[6]: *Սակայն աւելի հաւանական է, որ սուլթանը չի դիտել Բեռնարի խաղը: 1888ին, իր առաջին այցելութեան ժամանակ դերասանուհին ցանկութիւն է յայտնել խաղալ Համիդի համար, սակայն վերջինս մերժել է դիտել «*«*մահը այնքան վարպետօրէն ներկայացնող» այդ կնոջ խաղը*»[7]:

Բեռնարին Պոլիս էր հրաւիրել քաղաքի «Վարիետէ» թատրոնի տնօրէնն, ազգութեամբ յոյն Իովան (Ժան) Թամբուրեդիսը (Տամբուրիտիս): Սակայն մշակութային նման բացառիկ մի ձեռնարկի համար հող են նախապատրաստել նաեւ անցած տասնամեակներին պոլսահայ որոշ մշակութային գործիչներ: Մասնաւորապէս թատերական միջնորդ Սերովբէ Մանասեանը (1837-1874) *մինչեւ 1860ականները կազմակերպել էր ֆրանսիական միքանի թատերախմբերի հիւրախաղերը Պոլսում: «Ճանապարհը Փարիզից Պոլիս բաց էր, եւ խաչմերուկում կանգնած էր Սերովբէ Մանասեանը: Յետագայում այդ ճանապարհով Պոլիս եկան համաեւրոպական մեծութիւնները՝ Կոկլէն-աւագը* (Constant Coquelin l'aîné, 1841-1909 - Ա.Բ.), *Սառա Բեռնարը, Սիւզան Դեպրէն* (Suzanne Desprès, 1875-1951 - Ա.Բ.) *եւ շատերը*»[8]:

Բեռնարը 1888ի Նոյեմբերին Պոլսի թատերասէրների առաջ հանդէս է եկել Դիւմա-որդու Քամելիազարդ տիկինը, Վիկտորիէն Սարդուի (Victorien Sardou, 1831-1908) *Տոսկա* (La Tosca), *Սքրիբի եւ Էռնեստ Լեգուվէի* (Ernest Legouvé, 1807-1903) *Ադրիէն Լըկուվրէօր* (Adrienne Lecouvreur), *Ժորժ Օնէի Դարբնոցապետ, Անրի Մէյլհակի* (Henri Meilhac, 1831-1897) *ու Լիւդուիզ Հալեւիի* (Ludovic Halévy, 1834-1908) *Ֆրու-ֆրու* (Frou-frou) *թատերախաղերի բեմադրութիւններում: Յետագայում յատկապէս կրկնուել է Բեռնարի գլուխգործոցներից մէկը նկատուող Քամելիազարդ տիկինը: Հայ մամուլն արձագանգել է նշանաւոր դերասանուհու ներկայացումներին, տպագրել ըղձալի թղթածներ: 1888ին Բեռնարի մասին յօդուած է հրատարակել բանաստեղծ Թովմաս Թէրզեանը* (1840-1909), *որը մասնաւորապէս գրել է. «դառնանք Սառային՝ այն իր հարուստ ժամանակաց ակնկալ-*

եալ սքանչելուհի որ իւր արտասովոր անձնաւորութեամբն ամէն տեղ համակրանաց կամ առելութեան, զարմանաց կամ նախանձու փոթորիկներ հանելով կ'անցնի։ Ինչ փոյթ է ինձ թէ որպիսի ոք է նա իւր ռամկական կենաց մէջ, թէ ի՛նչ աղեկէզ բոցերով կը տոչորի նա եւ կը տոչորէ զայլս. ես քրմուհիս եռոտանւոյն վրայ կ'ուզեմ տեսնել, եւ հոն է նա աւադիկ՝ ի թատերաբեմն։ Իւր ձայնին ներդաշնակ չեչոտը զոր իրաւամբ ոսկի ձայն անուանեցին, գիս նախ կը յանկուցանէ։ Ֆլորիա կամ Թոսքայի քնքուշ մանկական սրտին սիրոյ աւաչները որպիսի մեղրահոսուն վուվուներով կը թարգմանէ»։ Թերգեանը հիացած գրել է Տոսկայի մասին, որտեղ «կերպով մը Սառա Թոսքայի հեղինակին աչխատակիցն է։ Երանի՛ այն հեղինակաց որ իրենց երկոց այսպիսի թարգման կը գտնեն, եւ այն ժողովրդեան որ գիտէ քաջալերել այսպիսի հանճարներ»։ Թերգեանը նչել է, որ Բեռնարի դերն «ամէն տեսակ կիրք յայտնելու առիթ կ'ընծայէ մեծահռչակ դերասանուհւոյն, սակայն ոչ նորութեամբը նչանաւոր է՝ վասն զի ուրեք ուրեք Esmeraldaն եւ ուրեք ուրեք Marion Delormeը նուաղեալ գոյներով կը յիչեցնէ»[9]։

Այս վկայութիւնը յուչում է որ Թերգեանը նախօրօք Բեռնարին դիտել էր (ամենայն հաւանականութեամբ Փարիզում), նաեւ՝ վերոնչեալ դերերում։

Բեռնարի պոլիսեան բոլոր հիւրախաղերի մասին տարբեր գրութիւններով Պոլսի Արեւելք եւ Մասիս պարբերականներում հանդէս է եկել դրանց խմբագիր Տիգրան Արփիարեանը (1854-1914)։ Արեւելքում իր առաջին յօդուածը Բեռնարի մասին Արփիարեանը հրատարակել է 1888ի Նոյեմբերի 23ին (թիւ 1467), որին հետեւել են «Առաջին ներկայացումն տիկին Սառա Պէռնարի։ Գամելիագարդ տիկինն» (24 Նոյեմբերի 1888, թիւ 1468), «Չորրորդ ներկայացումն տիկին Սառա Պէռնարի։ Ծռու-ծռու (Մէյլաք եւ Հալեւի)», (28 Նոյեմբերի 1888, թիւ 1471) եւ «Վերջին ներկայացումն տիկին Սառա Պէռնարի (Ժորժ Օնէի Դարբնոցապետը պիէսը)», (29 Նոյեմբերի 1888, թիւ 1472) գրութիւնները։ Մասիսում Տ. Ա. ստորագրութեամբ հրատարակած «Սառա Պէռնար» յօդուածում, յիչելով դերասանուհու առաջին հիւրախաղերը Պոլսում, Արփիարեանը նչել է, որ Քամելիագարդ տիկինը ներկայացմանը «կենդանի գոյն մը, ապրուած կեանքի մը ոգեւորութիւնը կու տար Սառա Պէռնար, հեւիհեւ հետաքրքրութեան մը մէջ պահելով հանդիսականները, արցունքներ խլելով կանացի աչքերէ ու առնական է'ն անզգած սիրտերը դողացնելով»[10]։ Իսկ Մ. Ուղուրլեանը նոյն պարբերականում հրատարակած իր յօդուածում գրել է. «Սառա Պէռնար դարուս էն մեծ դէմքերէն մէկն է. ոչ մէկ դերասան կամ դերասանուհի - ըլլայ հիներուն, ըլլայ նորերուն մէջ - իրեն հաւասար յուզած չէ ամբոխը, ո՛չ ալ

իրեն չափ ազդեցութիւն ունեցած՝ ամենաբարձր շրջանակներու մէջ։ Սառա Պէռնար մինակ նշանաւոր դերերու աննման ստեղծիչը չէ, այլ մանաւանդ հոյակապ անձնաւորութիւն մը»[11]։

ՇՓՈՒՄՆԵՐ ՀԱՑ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐԻ ՀԵՏ

Թէ՛ Պոլսում եղած ժամանակ, թէ՛ Փարիզում եւ թէ՛ այլուր Բեռնարը տարբեր շփումներ է ունեցել հայ արուեստագէտների հետ։ Նրա հետ ծանօթացած հայերը մշակոյթի այլեւայլ բնագաւառներից էին, ոչ միայն թատերական։

Ջափազանց ուշագրաւ է յատկապէս բանաստեղծ Ադեքսանդր Փանոսեանի (Ալփասլան, 1859-1919) հետ կապուած դրուագը, որ վերաբերում է Բեռնարի առաջին այցելութեանը Պոլիս։ Այդ ինքնիգիախառն պատմութեան չուրջ Ստամբուլի Հուլիա հանդէսում 1971ին հրատարակուել են մի շարք յօդուածներ՝ յաճախ միմեանց հակասող փաստերով[12]։ Սոյն դէպքի մասին ամենաստոյգ աղբիւրն իր իսկ՝ Փանոսեանի յուշ-ակնարկն է՝ «Բառատի»ին համար» վերտառութեամբ, որ նա լոյս է ընծայել Բեռնարի պոլսեան վերջին՝ 1904ի հիւրախաղերի ժամանակ, Մասիս պարբերականում։

Բանաստեղծը յիշում է 1888ին Ֆրանսիացի մեծ դերասանուհու հիւրախաղերը, երբ «իր տուած 4-5 ներկայացումներուն՝ ամէն ազգէ թատերասէրներու հոսանք մը կը լեցուներ Նոր Թատրոնի սրահը որուն մուտքի գիներն ալ չափազանց սուղցած էին»։ Փանոսեանը Բեռնարի հիւրախաղերի ժամանակը նշել է Դեկտեմբերի սկիզբը, մինչդեռ իրականում Նոյեմբերի վերջին էր։ Ցուրտ, ամպամած մի օր Փանոսեանի մօտ են եկել նրա հեռաւոր ազգականները՝ հեռագրատան պաշտօնեայ Ներսէսը, գրագիր Սերովբէն եւ նրանց ընկեր Օննիկը, որին Փանոսեանը յիշել է որպէս մի «յուսալից շրջանաւարտ»։ Նրանք սկսել են համոզել Փանոսեանին՝ օգնել իրենց տոմս գտնել Բեռնարի ներկայացման համար։ «Բարատիի մուտքը մէկ մէճիտ մեր խղճուկ պիւտճէին մէջ ահագին ծակ մը կը բանայ, տալ չենք ուզեր… Այդ կինը նախ Ֆրանսացի է, հետեւաբար՝ չիրին եւ չիրինութենէ ախորժող, եւ ապա՝ արուեստագէտ՝ որ մարդասէր եւ բարեսիրտ պէտք է ըլլայ…։ Գաղղիերէն ոտանաւոր խնդրագիր մը պիտի գրես, չորսս ալ կը ստորագրենք եւ կը տանինք իրեն»։ Փանոսեանը սկզբում մերժել է («Ինձ բաներ կ'ըսես, Ներսէս, ես չեմ կրնար… ժամանակ չունիմ»)։ Սակայն մերժման պահին իսկ նրա գլխում սկսել է ծնունդ առնել խնդրագիր-բանաստեղծութիւնը, որն այնուհետեւ գրի է առել եւ մէկ ժամ անց տարել, տուել Ներսէսին։ Սերովբէն վայելչագրել է ոսկերիզ փայլուն թղթի վրայ եւ չորսով ստորագրել են այն։ Ընկերները, առանց Փանոսեանի, խնդրագիրը տարել են Օթէլ Ռուայեալ հիւրանոցը, որտեղ ի-

ջեւանել էր Բեռնարը։ Նրանք Փանոսեանի հետ ժամադրուել են նոյն օրը, Գուրոնի սրճարանում, ժամը 8ին։ Փանոսեանը սպասել է մինչեւ ժամը 10, սակայն ընկերներն այդպէս էլ չեն եկել։ Ութ օր անց փողոցում պատահաբար հանդիպելով Օննիկին՝ Փանոսեանն իմացել է հետեւեալը։ Երեք ընկերները խնդրագիրը տարել են հիւրանոց։ Դերասանուհին նախապէս տեղում չի եղել։ Այնուհետեւ եկել է, սպասաւորին է յանձնուել խնդրագիր-քերթուածը եւ երեք հայերը նրա դրան մօտ սպասել են։ Հինգ րոպէ անց Բեռնարի սենեակում բարձրաձայն քրքիջ է պայթել, եւ սպասաւորը ներս է հրաւիրել երիտասարդներին։ Շուարած երեք հայորդիները ներս են մտել եւ տեսել ֆրանսիական բեմի թագուհուն՝ տաս-տասնհինգի չափ դերասանուհիներով չրջապատուած։ Բեռնարը ժպտալով հարցրել է, թէ ո՛վ է խնդրագրի հեղինակը։ Իմանալով, որ նա ներկայ չէ՝ դերասանուհին ափսոսացել է, ասելով. «Quel dommage! je serais si contente de voir votre quatrième ami, qui manie si bien le vers francais! Եւ ո՞ւր է, ինչո՞ւ չեկաւ անիկայ…», (Ինչ ափսոս… ինձ շատ հաճելի կը լինէր տեսնել ձեր չորրորդ ընկերոջը, որն այսքան լաւ է տիրապետում ֆրանսերէն բանաստեղծութեանը - Ա.Բ.)։ «Խնդրարկու տատամսոտ երրորդութիւնը չեմ գիտեր ի՛նչ դէմք ու չարժումներ կը ցուցադրէ այն պահուն, երբ Տիկին Պէռնար քարթի մը վրայ մէկ քանի տողեր նետելով պահարանի մը մէջ կուտայ Ներսէսին, եւ անոնց ձախաւեր ու անվարժ révérenceներով դուրս ելած տեսնին կ'աւելցունէ. Dites à votre quatrième ami, que j'aurai du plaisir à le voir et que lui résérve une loge pour demain soir» (Ասացէ՛ք ձեր չորրորդ ընկերոջը, որ ինձ համար մեծ հաճոյք կը լինի նրան տեսնելը, եւ որ նրա համար օթեակ կը պահեմ վաղը երեկոյի համար - Ա.Բ.)։ «Խնդրագիրն իր արդիւնքը, իր օգուտը ունեցած էր, մեր բարեկամները Բառատի ելած էին այն գիշեր, եւ զանց ըրած էին իմացունել ինձ թէ Տիկին Սառա փափաքած է տեսնել զիս, եւ ինձ նուիրել օթեակ մը ուր Թերեւս իրենք չպիտի կրնային ինձ ընկերանալ…»[13]։

Ինչպէ՞ս բացատրել այդ երեք երիտասարդների նմանօրինակ վերաբերմունքը Փանոսեանի հանդէպ. անուշադրութի՞ւն, թէ՞ միտումնաւոր չկամութիւն, որ հաւանաբար ճակատագրական է եղել Ալփասլանի համար։ Այստեղ առաւել կարեւոր է ո՛չ թէ պատմութեան ինքնիրգային կողմը, այլ Բեռնարի բարեհաճ վերաբերմունքն իրեն խնդրանքով դիմած թատերասէր երիտասարդների հանդէպ։

Ներկայացնում ենք Փանոսեանի "Le Paradis" բանաստեղծութեան բնագիրը, որ լոյս է տեսել Մասիսի նչուած համարում։ Հայերէն թարգմանուում եւ ներկայացւում է առաջին անգամ[14]։

LE PARADIS

Requete à

Madame Sarah Bernhardt

ALEXANDER PANOSSIAN

Sublime enfant de Melpomène,
Toi qui sais, prêtresse de l'Art,
Interpréter sans nul écart
Les passions de l'âme humaine;
A toi, qui viens à pas hardis
Pour nous charmer, par complaisance,
Puisse notre antique Byzance
Te paraître un beau Paradis!

Nous désirons voir sur la scène
Ton jeu, tes gestes triomphants:

Ah! mais nous sommes quatre enfants

Privés d'argent et de Mécène!

Vivant de pain et de radis

N'est-ce pas que te voir, entendre
Ta voix d'or, pure, émue ou tendre
Serait pour nous le Paradis?...

Maudissant la misère triste
Qui nous tient sous son bras vainqueur,
Nous faisons appel à ton coeur

A ton noble et bon coeur d'artiste!
Nous n'avons pas dix paras, dix!...

Nous serions heureux, tous les quatre,

D'avoir, gratis, à ton théâtre,
Quatre places... au Paradis!

ԴՐԱԽՏ-ՎԵՐՆՕԹԵԱԿ

Աղերսագիր առ տիկին

Սառա Բեռնար

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՓԱՆՈՍԵԱՆ

Մելպոմենէի վեհ գաւակ,
Մեծ քրմուհի դու արուեստի,
Մեկնաբանում ես մեր սրտի
Անհուն կրքերը բովանդակ։
Դու՛, որ ահա գալիս ես յաղթ
Սիրաչժար դիւթելու մեզ,
Հին Բիւզանդիոնը գեղատես
Թող թուայ քեզ չքնաղ դրախտ։

Շարժուձեները քո յաղթական
Տենչում ենք մենք բեմում տեսնել,
Բայց աւաղ, մենք՝ չորս տղաները,
Որ չունենք փող, տէր-տիրական,
Հաց ու բողկով սնուող, անբախտ,
Քեզ տեսնելն ու լսելը քեզ,
Ձայնդ ոսկէ, նուրբ ու հրկէզ,
Կը պարգեւի մեզ մի դրախտ։

Անիծելով կեանքը թշուառ,
Որ ճնշում է խեղճ աղքատին,
Կոչ ենք անում մենք քո սրտին,
Ազնիւ սրտին՝ վսեմ ու վառ,
Ջիք տաս փարա մեր քսակում,
Բայց երջանիկ կը լինենք մենք,
Եթէ առանց փողի գտնենք
Քորս տեղ···դրախտ-վերնօթեակում։

Բեռնարը Պոլսում ծանօթացել է թատերական նկարիչ Սերովբէ Շիչեճեանի (1854-1910) հետ։ Այս առթիւ հետաքրքիր տուեալ է հաղորդել թատերագէտ Նշան Պէչիկթաշլեանը (1896-1972)։ 1893 թուականի պոլիսեան հիւրախաղի ժամանակ, «Վերդի» թատրոնում (այնուհետեւ՝ «Օդէոն»։ Ֆրանսիական Նոր Թատրոնն այրուել էր) Բեռնարի խմբի անդրանիկ ներկայացումը լինելու էր Սարդուի Տոսկան։ Թատերախաղի համար պակասել են անհրաժեշտ «սալոն ֆերմէնները» եւ այլ բեմազարդեր։ Ներկայացման երեկոյեան, Սառա Բեռնարը՝ համաձայն իր սովորութեան, նախքան առաջին արարի սկսուելը, մի անգամ աչքի է անցկացրել բեմը եւ սքանչացել կատարուած աշխատանքով։ Նա դիմել է աւագ մեքենավար իտալացի Անջելոյին.

«- Ո՞վ է այս տէքորները պատրաստող արուեստագէտը։ Պէտք է հիացումս յայտնեմ իրեն։

«Անճէլօ, որ ազգակիցն էր Մերլոյի (Ֆրանսիացի հանրայայտ բեմանկարիչ - Ա.Բ.) ու միւս կողմէ բարեկամն ու համակիրը Շիչէճեանի, կը պատասխանէ.

«- Հայ արուեստագէտ մըն է, Շիչէճեան անունով։

«Ու մասնաւոր հպարտութեամբ մը կ'աւելցնէ.

«- Պէտք չէ զարմանալ։ Ան մեր նշանաւոր Մերլոյին աշակերտն է եղած։

«Ու կ'երթայ փնտռել Շիչէճեանը եւ բերելով կը ներկայացնէ արուեստագիտուհիին, որ ուժգնօրէն կը սեղմէ հայուն ձեռքը, կը շնորհաւորէ ու կ'ըսէ.

«- Ձէք գիտեր ո՛րքան ուրախ եմ, Պոլսոյ մէջ գտնելով ձեզ նման տաղանդաւոր արուեստագէտ մը»[16]։

1893 թուականին է առնչւում նաեւ Բեռնարի եւ տեղի հայութեան հետ կապուած հետեւեալ դրուագը։ Դերասանուհու վերջին ներկայացման առթիւ հայ արուեստագէտները ցանկացել են մի նուէր տալ Բեռնարին։ Սիննանեան նուագախումբը պատրաստել է դերասանուհուն ձօնուած երաժշտական ստեղծագործութիւն, որի կազմի վրայ Ակայեան ազգանուամբ մէկը պատկերել է Բեռնարին եւ գրել մի ուղերձ՝ զետեղելով նաեւ նուագախմբի լուսանկարը։ Եռագոյն ժապաւէնով կապուած այդ ընծան դերասանուհուն վերջին ներկայացման գիշերը յանձնել է նուագախմբի անդամներից Սմբատ Քեսեճեանը։ Բեռնարը յաջորդ օրուայ առաւօտեան համար նրան ժամադրել է հիւրանոցում։ Յետագայում իր յուշերում Քեսեճեանը գրել է, որ Բեռնարն իրեն ասել է հետեւեալը. «Երէկ գիշերուան ինձի տրուած բոլոր թանկարժէք նուէրներուն հետ չեմ փոխեր այս հայ արուեստագէտներուդ ընծայած զմայլելի նուէրը, որուն արժէքը չատ մեծ է ինձի համար։ Յայտնեցէք ձեր ընկերներուն իմ մասնաւոր շնորհակալութիւնները»[18]։ Այս խո-

սակցութեանը ներկայ են եղել Մոսմբուլ Ֆրանսերէն պարբերականի խմբագիր Պետրոս Անմեղեանը եւ Արեւելքի խմբագիր Արփիարեանը, որոնք այն արձանագրել են իրենց թերթերում[17]:

Ջափազանց յուզիչ է եղել յատկապէս հայ եւ Ֆրանսիական թատրոնների երկու մեծ Տիկիններնի՝ Սիրանոյշի (1857-1932) եւ Բեռնարի հանդիպումը: Ցուշագրական գրականութեան տուեալներով՝ նրանց ծանօթութիւնը կայացել է 1900ին, Կահիրէում[18]: Սիրանոյշն իր գրութիւններից մէկում, խօսելով Բեռնարի մասին, յիշել է, որ «պատիւ ունեցեր եմք Պոլսոյ մէջ ծանօթանալու միմեանց»[19]: Ցաւօք, Սիրանոյշը չի որոշակիացրել, թէ Ֆրանսիացի դերասանուհու պոլիսեան ո՛ր հիւրախաղերի ժամանակ են նրանք ծանօթացել՝ 1888ի՞, թէ՞ 1893ի:

Ըստ Վաղինակ Բիւրատի յուշերի, 1900ին Սիրանոյշը Կահիրէում պատրաստուել է հանդէս գալ Մարգարիթ Գոթիէի դերում (*Քամելիազարդ տիկինը*), երբ ներկայացման նախօրէին քաղաքում յայտնի է դարձել, որ Փարիզից եկել է Բեռնարը՝ Բուրգերի պալատում մէկ ամիս հանգստանալու: Սիրանոյշը ներկայացել է Ֆրանսիացի դերասանուհուն, յայտնել թէ ո՛վ է ինքը եւ խնդրել ներկայ լինել իր ներկայացմանը՝ նշելով, որ իր համար օգտակար կը լինեն Բեռնարի դիտողութիւնները: Վերջինս խոստացել է գալ՝ չափից աւելի հետաքրքրուած լինելով թէ մի հայ դերասանուհի ինչպէս է խաղալու մի դեր, որ իր մենաշնորհն է: Սիրանոյշը յոյս չի ունեցել թէ Բեռնարը կը կատարի իր խոստումը՝ մտածելով, որ նրա համաձայնութիւնը լոկ քաղաքավարական մի ձեւ էր: Սակայն ներկայացման օրը «մեծն Սառան» յայտնուել է իրեն յատկացուած օթեակում: Նրա ներկայութիւնը այդ երեկոն դարձրել է առաւել տօնական եւ հետաքրքիր: Թատերախաղի աւարտից յետոյ Սիրանոյշը շտապել է մեծանուն Ֆրանսուհու օթեակը՝ շնորհակալութիւն յայտնելու իր ներկայացմանը եկած լինելու համար:

Բեռնարն ասել է. «Զգացուած եմ, չափից աւելի լաւ խաղացիք. դուք ապրեցրիք ինձ, ապրէք: Ահա ձեզ մի յիշատակ՝ ի նշան մեր թանկագին բարեկամութեան»:

Եւ նա հայ մեծ դերասանուհուն է մեկնում ոսկուց պատրաստուած ադամանդակուռ դիմափոշու մի տուփ, որն ինքն իր հերթին նուէր էր ստացել Ռումինիայի բանաստեղծ-թագուհի Կարմէն Սիլվայից[20]:

Անվերապահօրէն չընդունելով հանդերձ սոյն պատմութիւնն ամբողջապէս, այնուամենայնիւ հակուած չենք առասպելախառն համարելու այս դրուագը, թէեւ հիանալի գիտենք Բեռնարի ոչ բարեացակամ վերաբերմունքն այլ դերասանների հանդէպ: «Թանկագին բարեկամութիւնը» (որ, անշուշտ, չափազանցուած է թւում) մեզ յուշում է սակայն, որ երկու դերասանուհիները պիտի որ արդէն նախօրօք ծանօթ լինէին միմեանց: Ուստիեւ կարելի է եզրակացնել, որ Սիրանոյշը

Բեռնարի հետ ծանօթացել է վերջինիս պոլիսեան հիւրախաղերից մէկի ժամանակ։

Բեռնարի հետ հայ մտաւորականները շփուել են նաեւ Փարիզում։ Գրող Արշակ Զօպանեանը (1872-1954) եւս ծանօթ է եղել նշանաւոր դերասանուհուն, դիտել նրան միքանի ներկայացումներում, ինչպէս՝ Վիլհեամ Շեքսպիրի (William Shakespeare 1564-1616) *Համլէտում* (Hamlet)[21]։ Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Զօպանեանի ֆոնդում պահւում է Բեռնարի քարտուղարուհու կողմից գրուած մի նամակ՝ թուագրուած 1896, Դեկտեմբերի 17ին, որտեղ ժամադրութիւն է նշանակւում հայ բանասէր-գրագէտի հետ[22]։

1906ին Փարիզում գտնուող Փափազեանն առիթ է ունեցել այցելել Բեռնարին։ Իր *Յետադարձ հայեացք* յուշագրքում նա գեղարուեստական չնչով ներկայացրել է Ֆրանսիական բեմի մեծ Տիկնոջն այցելելու պատմութիւնը։ Անշուշտ, դժուար է միանշանակ պնդել նկարագրուած դէպքերի հաւաստիութիւնը։ «Սաստիկ հետաքրքրութիւնը մղում էր ինձ տեսնել Սառային՝ իր առօրեայ կեանքում, խօսել հետը, մանաւանդ [իտալացի դերասան Թոմազո - Ա.Բ.] Սալվինիի մեմուարներում կարդացել էի նրա էքսցենտրիկ կենցաղի մասին։ Թատրոնից իմացայ նրա տան հասցէն եւ յաջորդ առաւօտեան, վաղ ժամին գարկեցի նրա դուռը։

«Պատկառելի հասակով մի դռնապան ընդունեց ինձ։ ...Սեղանի վրայ դրուած մի ցուցակ ակնարկելով՝ ասաց։ «Ահա այսօրուայ ընդունելութեան հրաւիրուած անձանց ցուցակը, եթէ ձեր անունը, պարոն, այս ցուցակում կայ, բարեհաճեցէք բարձրանալ երկրորդ յարկ...։

«Անունս չկար, իհարկէ, ցուցակում, բայց անունների ցուցակում մատնանշելով մի ինչ-որ մոսէօ Շուարց՝ չինծու գոհունակութեամբ, վստահ քայլերով բարձրացայ ծաղկազարդ շքեղ սանդուղքներից...

«...Աղախինը լռիկ բարձրացրեց մի դամասկեայ թանկագին վարագոյր եւ ծանուցեց։ «Մ. Շուարց, մադամ»։ Մտայ եւ ինձ գտայ մի շքեղ բուդուարում, ուր գողտրիկ շեզլոնգի վրայ, ժանեակների ու բարձիկների մէջ թաղուած էր մի կին, թեզանիքը դէպի ինձ դարձրած։ Թանկարժէք մատանիներով ծանրաբեռնուած եւ ծայրաստիճան խնամուած մի ձեռք երկարեց Սառան դէպի ինձ, եւ այն ձայնով, որն ականջիս հնչում էր գիշերուայ ներկայացումից ի վեր եւ որի նմանը մինչեւ օրս չեմ լսել ու չեմ էլ լսի, մրմնջաց մի անբացատրելի քնաթաթախ հրապոյրով։ «Եւ ինչո՞ւ այսքան վաղ, սիրելի Շուարց», բայց զգալով մատների ծայրին անբեղ շրթներս, յանկարծակի ոստիւնով կանգնեց ոտի եւ տեսնելով Շուարցի փոխարէն ինձ, զարմանքի, զայրոյթի եւ հիացմունքի մի «օ՛հ» սառեց շրթներին։ ...Անդիմադրելի պչրանքով հարցրեց։ «Ո՞վ էք, պարոն»։ Մի չնչով պատմեցի իմ պատմութիւնը, միեւ-

նոյն ժամանակ ներկայացնելով Ակադեմիայի կողմից իրեն ուղղուած յանձնարարական նամակները։

«Զգում էի, որ թէեւ աչքերը նամակներին, Սառան աւելի շուտ՝ կարդում էր ինձ, եւ ընթերցման հետեւանքը եղաւ այն, որ ինձ պահեց նախաճաշի... Ցանկացաւ անպայման ինձ ցոյց տալ իր սեփական գազանանոցը՝ երկու առիւծ եւ յովազ, որոնց պահում էր իր տանը վաղուց ի վեր... Քմահաճ պչրանքով ցանկացաւ անպայման ինձ ցոյց տալ իր ննջարանը, որի չէմքին կանգ առայ սարսափած ակնածանքով. ննջարանը իրենից ներկայացնում էր միջնադարեան մի դամբարան...

«- Ցոգնել եմ աշխարհից, պարոն,- ասաց դերասանուհին,- եւ մեկնելուց առաջ փորձում եմ վարժուել անդրաշխարհին։

«- Իսկ գազաննե՞րը, տիկին,- հարցրի ժպտալով։

«- Քանի ճանաչում եմ մարդկանց... այնքան աւելի եմ սիրում գազաններին...

«Թոյլտուութիւն խնդրելով ներկայ լինել նրա փորձերին՝ հեռացայ այդ էքսցենտրիկ կնոջից, որի կեանքը մինչեւ խոր ծերութիւն մի չարաչար մաքառում էր իր չրջապատի հետ եւ միայն չնորհիւ իր աննկունն կամքի եւ չնաշխարհիկ արուեստի՝ տիրապետեց ու կանգուն մնաց համաշխարհային արուեստի բարձունքներում, աւելի քան վաթսունեւեօթ տարի։ Բարձրահասակ, նիհար, աւելի շուտ չոր մի կին էր նա, երբ տեսայ նրան առաջին անգամ. վաթսուներկուսը թեւակոխած էր Սառան եւ ոչ մի կերպ չէր կարելի նրան գեղեցիկ անուանել։ Սակայն ոչինչ չեմ տեսել ես աւելի գրաւիչ, քան այդ տգեղ կինը, որի ձայնը, մանաւանդ, իր բազմամիլիոն նիւանսներով ընդունակ էր անգամ ժայռերի գումթը շարժել եւ ոգեւորել հասարակ կոճղերին...

«Վերջին անգամ տեսայ նրան 1912 թուականին՝ Փարիզում, իր սեփական թատրոնում։ ...Երբ ներկայացման սկզբին այցելեցի նրան՝ իր զարդասենեակում, ճանաչեց ինձ՝ հակառակ եօթանասունին մօտ տարիքին»[23]։

Նոյն 1906 թուականին Բեռնարը դիտել եւ հաւանել է երիտասարդ հայազգի դերասան, ծնունդով զմիւռնիացի Մաքս Մաքսուտեանի (1881-1976) աչքի ընկնող խաղը Ֆրանսիացի գրող Կատուլ Մենդէսի (Catulle Mendès, 1841-1909) *Մուրբ Թևրեզա* (La vierge d'Avila) պիէսում եւ նրան վերցրել է իր խումբը՝ որպէս մնայուն դերասան։ Բեռնար-Մաքսուտեան բեմական գոյգը հիւրախաղերով հանդէս է եկել գրեթէ ողջ Եւրոպայում եւ Ամերիկայում՝ համատեղ հանդէս գալով Շեքսպիրի *Համլէտ*, Ժան Ռասինի (Jean Racine, 1639-1699) *Ֆեդրա* (Phèdre), Դիւմա-որդու *Քամելիագարդ տիկինը*, Ֆրանց Գրիլպարցէրի (Franz Grillparzer, 1791-1872) *Սաֆօ* (Sapho), Էդմոն Ռոստանի (Edmond Rostand, 1868-1918) *Արծուիկ* (L'Aiglon), Սարդուի *Տոսկա* եւ այլ թա-

տերախաղերում։ Նրանց ամերիկեան հիւրախաղերի առթիւ Նիւ Եորքի Կոչնակը գրել է. «Կը հրճուինք միջազգային բեմին վրայ տեսնել այսքան յաջող Հայ դերասան մը որ ա՛յնքան ալ խոստմնալից ապագայ մը ունի իր առջեւ։ Եւ մինչ մէկ կողմէն Սառայի համբաւն իր վերջալոյսի ճառագայթները կը ժողվէ, Մաքսուտեանի փառքին արշալոյսը նոր կը ծագի»[24]։

1912ին Բեռնարը նկարահանուել է նորելուկ չարժանկարում եւ ինքն է ընտրել իր խաղընկերներին, որոնց մէջ եւ Մաքսուտեանին։ Նրանք միասին նկարահանուել են կինոբեմադրիչներ Լուի Մերկանտոնի (Louis Mercanton, 1879-1932), *Էլիզաբէթ, Անգլիայի թագուհի* (La Reine Elisabeth, 1912), ինչպէս եւ նոյն Մերկանտոնի եւ Անրի Դեֆոնտէնի (Henri Desfontaines) *Ադրիէն Լըկուվրէօր* (1913) չարժապատկերներում[25]։ Այս փաստն ուշագրաւ է զուտ պատմական առումով՝ ինչպէս Բեռնարի ստեղծագործական կենսագրութեան, այնպէս էլ Մաքսուտեանի համար, որն այդպիսով դարձել է առաջին հայազգի կինոդերասանը։ Նշուած ժապաւէններն, անշուշտ, ժամանակի հետ շատ արագ կորցրել են իրենց գեղարուեստական արժանիքները, եւ արդէն 1934ին ամերիկեան քննադատ Էրուին Փանովսկին *Էլիզաբէթը*... համարել է «մի անհաւատալիօրէն տարօրինակ ֆիլմ-ողբերգութիւն»[26]։

1910ականներին Բեռնարի թատերախմբում որոշ ժամանակ խաղացել է նաեւ հայազգի դերասան Հիւգ դը Բագրատիդը (Սմաճեան, 1890-1961), որը կատարել է դերձակի դերը *Արծուիին թատերախաղում*՝ ֆրանսիացի մեծ դերասանուհու ընկերակցութեամբ, ինչպէս նաեւ եղել նրա խաղընկերը *Թարթիւֆ* ներկայացման մէջ[27]։

ԲԵՌՆԱՐԸ ՀԱՑ ՄՏԻՒ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

Քիչ չի եղել թիւն այն հայ թատերական գործիչների, որոնք դիտել են Բեռնարի խաղը, սակայն միատեսակ չի եղել նրանց վերաբերմունքը այդ դերասանուհու արուեստի հանդէպ։ Մեծ մասին, անշուշտ, հիացրել է նրա արուեստը, սակայն եղել են նաեւ քննադատողներ։ Եւ ուշագրաւ է, որ նրա առաջին հայ հանդիսատեսներից մէկի կարծիքը եղել է ոչ դրական։

Խօսքը վերաբերում է հայ բեմի մեծ ողբերգու Պետրոս Ադամեանին (1849-1891), որը դիտել է Բեռնարին 1888ի Պոլսի հիւրախաղերի ժամանակ։ Ֆրանսիացի դերասանուհու մասին նա իմացել է դրանից առաջ էլ. յայտնի է, որ 1883ին, երբ Մոսկուայում ֆրանսիական հիւպատոսը տեսել է Ադամեանին՝ Համլէտի եւ Քինի (Ալեքսանդր Դիւմա-հօր *Քինն* թատերախաղը) դերերում, նրան խորհուրդ է տուել անպայման մեկնել Փարիզ եւ ներկայացումներ տալ՝ խոստանալով յանձնա-

բարական նամակ գրել Բեռնարի անունով։ Այս ծրագիրը, սակայն, չի կայացել[28]։

1888ին Ադամեանը Պոլսում դիտել է Բեռնարի ներկայացումները եւ մեծ հիասթափութիւն ապրել։ Նոյեմբերի 30ին՝ նախորդ օրը դիտած Քամելիազարդ տիկինը թարմ տպաւորութեան ներքոյ, նա հետեւեալն է գրել իր բարեկամ Խաչատուր Զալխուշեանին. «Սառա Բեռնարը այստեղից մեկնեցաւ երէկուան օրը։ Գացի տեսնել իւր խաղը եւ տրամադիր էի ծափահարել իրեն, սակայն, եթէ ամօթ չլինէր, խաղի մէջին դուրս պիտի ելլէի թատրոնից. մեր տիկ. Հրաչեան, Սիրանոյշը, ռուսաց [դերասանուհիները՝ Մարիա - Ա.Բ.] Սավինան, [Մարիա - Ա.Բ.] Երմոլովան նորանից չատ բարձր են. նորա փառքը միայն ռեկլամների չնորհիւ է եւ այլ ոչինչ։ Եթէ այդ է փարիզեցոց ճաշակը... ցաւալի է։ Կարող եմ ապացուցանել կարծիքս ամէն կողմերով»[29]։ Այս առթիւ Ադամեանը սիրել է կրկնել հետեւեալ խօսքը. «Ֆրանսիացիք իրենց Conservatoireի դրութեամբ մեքենաներ են չինում. կեանքը այդպէս չի լինի, դպրոցը բնութիւնն է»[30]։

Թատերագիտութիւնը վաղուց է բնորոշել Բեռնարի դերասանական արուեստը որպէս բառի բուն իմաստով ցուցադրութեան, ներկայացման եւ ո՛չ վերապրումի, վերամարմնաւորման արուեստ։ «Ֆրանսիան ահա արդէն երեք դար է, որ մի բան է սովորեցնում՝ «բեմի վրայ կարողացէք մարմնացնել բոլոր զգացմունքները, բոլոր տանջանքները եւ ուրախութիւնները, բայց լինքներդ մնացէք սառն, որպէս սառոյց»,- գրել է ռուս թատերագէտ Ի. Իվանովը[31]։ Այս առումով Ֆրանսիացի դերասանուհու հակապատկերն էր Էլէոնորա Դուզէն (Eleonora Duse, 1859-1924)՝ իտալացի աշխարհահռչակ ողբերգակ դերասանուհին, որը, դատելով գրախօսականներից եւ յուշագրութիւններից, լուծւում էր իր մարմնաւորած կերպարի մէջ, նոյնանում նրան[32]։ Ոմանց կարող էր բաւարարել կերպարի մեկնաբանման բեռնարեան մօտեցումը, ոմանց՝ Դուզէինը, այսինքն՝ հանճարեղ ներկայացումը եւ հանճարեղ մարմնաւորումը, իսկ երբեմն երկուսն էլ կարող էին իւրաքանչիւրն իր տեսակի մէջ լինել համոզիչ եւ գոհացնել հանդիսականին։ Ճիշդ այդպէս է եղել Փափազեանի համար, որն արել է հետեւեալ դատողութիւնները երկու մեծ դերասանուհիների խաղարուեստի վերաբերեալ. «Նոյնքան մեծ էր նա (Բեռնարը- Ա.Բ.)՝ որքան Դուզէն, միայն թէ ճիշդ Դուզէի հակոտնեան։ Երկու ուժեր էին նրանք, որ բոլորովին իրար հակազդող միջոցներով եւ տարբեր կէտերից մեկնելով՝ հասնում էին արուեստի նոյն գերագոյն արտայայտութեանը։ Այն բոլորը, ինչ Դուզէն գտնում էր իր էութեան խորքում, Սառա Բեռնարը գտնում էր իր էութիւնից դուրս. մէկը խօսում էր հանդիսատեսին՝ ներքին լեզուով, միւսը արտաքինը դարձնում էր հասկանալի, համամարդկային լեզու։ ...Ո՞րն էր

ճիշտը՝ չեմ կարող ասել, եւ չեմ էլ ասի, քանի որ արդիւնքը նոյնն էր երկուսի համար էլ։ «Դերասանական արուեստի անհրաժեշտ տարրը կազմող արհեստը Սառան կարողանում էր հասցնել գերագոյն արուեստի աստիճանին»[33]։

Յատկապէս ուշագրաւ է Փափազեանի՝ Բեռնարի հետ ունեցած վերջին հանդիպման նկարագրութիւնը։ «երբ երկրորդ ազդանշանին հերթապահը քշեց նրա անդամալոյծի բազկաթոռը դէպի կուլիսները՝ տեսնելով այդ կախ չրթներով, մարած աչքերով անդամալոյծ աւերակ խլեակը, մտածում էի, թէ ինչպէ՞ս այդ զառամեալ պառաւը պիտի մարմնաւորի Ռասինի Ֆեդրան։ Սակայն ահա հերթապահ ռեժիսորի ձայնը՝ «յառա՛ջ, տիկին», ցնցեց նրան, կնճիռներն անհետացան, կախ ընկած չրթները ժպտացին, ներքին մի կրակ վառեց մարած աչքերը, եւ ես ապշած ու հիացած՝ կրկին լսեցի եւ տեսայ Ֆեդրային»[34]։

Փափազեանից բոլորովին տարբեր է դերասանուհի Հրաչեայի կարծիքը Բեռնարի մասին։ Վերջինս Ֆրանսիացի դերասանուհուն դիտել է նրա 1893ի պոլիսեան հիւրախաղերի ժամանակ։ Լսելով Բեռնարի սպասուող հիւրախաղերի մասին, Հրաչեան սկզբնապէս անհանգստացել է։ «Կը կարծէի,- գրել է նա,- թէ ինչպէս Քրիստոս տաճարը մտնելով դուրս էր ըրեր փարիսեցիները, նոյնը պիտի պատահէր ինծի, ես ինքզինքս պիտի վանէի թատրոնէն։ Շատ անգամ պատմեր էին, թէ անիկա Մարկրիտ Կոթիէի դերին մէջ, առաջին արարուածին բեմ կ'երեւայ՝ գէր երիտասարդ կին, եւ հետզհետէ նիհարնալով՝ վերջին արարուածին կը դառնայ կմախք մը։ Ես կը զարմանայի որ եթէ ան գէր է, ի՞նչպէս կարող է մարմինը նիհարցնել։ Ինչ որ կ'ըսէին՝ չէի հասկնար։ Շատ կ'ուզէի տեսնել։ Եւ հիմա որ առիթը պիտի ներկայանար, կը վախնայի, գիս գէշ կը զգայի։ ...Ազդարարութեանց վրայ գծուած էր անճոռնի գլուխ մը, կրնամ ըսել՝ ճիւաղի դէմք մը, տակն ալ գրեր էին՝ Սառա-Պէրնար։ ...Ի՞նչպէս պիտի ներկայացնէր այս կինը, որ իր ճիւաղային դէմքով կարենար համայել հասարակութեանը, պատկերացնելով Մարկրիթը»։ Շուտով օթեակում նստած Հրաչեան համոզւում է, որ դերասանուհին բնաւ ճիւաղ չէ։ «Ընդհակառակն շատ համակրելի է եւ կանոնաւոր դիմագիծ ունի։ Բայց իմ գիտցած Մարկրիթը չէ։ Համայիլ ձայնով կը խօսի։ Հրաշալի էնժենիւ տրամաթիք մըն է։ Շատ լաւ ներկայացուց։ Բայց ես մնացի մութը եւ չկրցայ լուսաւորուիլ»։ Տանն ընթերցելով Քամելիաձարդ տիկինը, Հրաչեան եկել է այն եզրակացութեան, որ Բեռնարի մեկնաբանութեամբ Գոթիէի կերպարը միակողմանի է ստացուել։ «Սառա-Պէռնար, ջնջելով դերին երկու նկարագիրը, պահած էր մէկը, այն է տրամաթիքը։ Ըստ հեղինակին, մենք պէտք է տեսնէինք առաջին արարուածին մէջ կեղտոտ կինը եւ այն ատեն կարողանայինք նկատել տարբերութիւնը երրորդ արարուածի Մարկրի-

թին։ ...Սակայն առաջին արարուածէն էր սկսած երկրորդ Մարկըրիթը։ Այն ատեն եկայ այն եզրակացութեան թէ տիկին Սառան կ'երեւայ թէ չուզելով իր անձը յոգնեցնել, այդպէս էր ըրած կամ ըսած էր թէ Պոլսեցիք ոչինչ կը հասկնան, անոնց համար աս ալ չատ է»։

Հրաչեայի այս վերջին վկայութիւնը մեզ ենթադրել է տալիս, որ ամենայն հաւանականութեամբ Բեռնարն իսկապէս Պոլսում չի խաղացել իր տաղանդի ողջ ուժով։ Այդ պատճառով է, որ Պոլսում նրան դիտած Ադամեանը եւ Հրաչեան համակարծիք են իրար, իսկ Փարիզում եւ այլուր նրան դիտածների կարծիքն այդպէս բացասական չէ։ Հրաչեան դիտել է նաեւ *Ազրիէն Լըկուվրէօրը* եւ *Տոսկան*, հաւանել է, սակայն երկրորդի առթիւ նշել, որ ներկայացման չորրորդ եւ հինգերորդ մասերն «անտանելի էր ինձ համար, որովհետեւ առաջին երեք արարուածները բնական դպրոցին կը պատկանէին, իսկ չորրորդն ու հինգերորդը՝ «էֆէքտ»ներու դպրոցին»։ Բեռնարի խաղը դիտելուց յետոյ Հրաչեայի մօտ վերացել է բարդոյթը. «Սառան տեսած օրէս՝ փոքր անկիւն մըն ալ ինծի տուի հայոց թատրոնին մէջ։ Գիտէի այժմ որ փարիսեցի չեմ»[35]։

Դերասան Յովհաննէս Աբելեանը (1865-1936) սակայն, Բեռնարին դիտելով նրա *Ազրիէն*ում՝ *Փարիզում*, ապրել է հիացմունքի եւ խանդավառութեան բուռն պահեր։ Մեծն Սառային ծափահարելիս Աբելեանն իր սեւ ֆեարէ գլխարկը նետել է բեմ։ Դերասանուհին բարձրացրել է գլխարկը, համբուրել եւ իրեն յատուկ նրբագեղութեամբ ետ է գցել հասարակութեան մէջ։ Աբելեանը բռնել է գլխարկն օդում եւ սեղմել սրտին։ Դրանից յետոյ նա այդ գլխարկը չի կրել, պահպանել է իբրեւ մասունք[36]։

1905ին Փարիզում գտնուող արձակագիր Ալեքսանդր Շիրվանզադէն (1857-1935) յաճախել է Ֆրանսիական թատրոնները, դիտել մի շարք դերասանների խաղը։ Նրա *կեանքի բովից յուշագրութեան* մէջ կարդում ենք հետեւեալը. «Ինչ տարբերութիւն կար [Ֆրանսիացի դերասաններ Ժան - Ա.Բ.] Մունէ Սիւլիի եւ Կոկլէն-անդրանիկի մէջ, նոյնն էր եւ Սառա Բեռնարի ու [Տիկին Գաբրիէլլ - Ա.Բ.] Ռեժանի մէջ, թէ՛ խաղի եւ թէ՛ ռեպերտուարի վերաբերմամբ։ Սառա Բեռնարը դրամատիկ դերասանուհի էր, Ռեժանը՝ կոմիկ։ Երկուսն էլ ունեն սեփական թատրոն, երկուսն էլ ապրում էին ծերութեան տարիները, ճգնելով դանդաղեցնել իրենց տարիքի թեքումը։ Եւ մասամբ այդ յաջողւում էր նրանց։ Տեսնելով Սառա Բեռնարին Դիւմայի *կամելիագարդ տիկնոջը* դերում եւ Ռեժանին՝ Սարդուի *Մադամ Սանժէնի* դերում, ո՞վ կարող էր ասել, որ թէ՛ մէկի եւ թէ՛ միւսի տարիքը 30ից աւելի է, մինչդեռ երկուսն էլ վաղուց էին թեւակոխել կէս դարը։ Մանաւանդ զարմանալի էր Սառա Բեռնարի ախորժալուր, արծաթահնչիւն ձայնը։

Մի ձայն, որ տասնհինգ տարուց յետոյ լսելիս էլի ինձ հիացրեց իր երիտա-սարդական թարմութեամբ»[37]:

Հայ թատրոնի երախտաւորներից դերասան եւ բեմադրիչ Արմէն Արմէնեանը (1871-1965), *1894ին Փարիզում մէկ թատերաշրջան աշխատել է Բեռնարի թատրոնում, եւ տարիներ անց իր յուշագրքում նրա մասին գրել հետեւեալը. «իսկ տեսնելով Սառա Բեռնարի խաղը, ես մնացել էի ապշած, թէ մինչեւ ուր կարող էր հասցնել դերասանին՝ տեխնիկայի կատարելագործումը: Նրանում երկրորդ, այսինքն՝ գործող «ես»ը, ինչ-որ գերմարդկային ուժ էր ստանում առաջին հրամայող «ես»ից: Ամէն ինչ զարմանալիօրէն հաշուած, չափուած-ձեւուած էր նրա ամբողջ խաղարկման մէջ - ձայնը, շեշտը, դիմախաղը, շարժուձեւը, ամէն ինչ: Ի դէպ, յետագայում, երբ աւելի մօտից էի ծանօթացել նրա աշխատանքի մեթոդի հետ, ինձ զարմացրել էր այդ հանճարեղ կնոջ ինտուիցիան: Նա, ինչպէս ինքն է խոստովանել, երկար ու բարակ չէր «փորփորում» պիէսը, այլ հենց առաջին ընթերցումից արդէն գիտէր թէ «բանը ինչումն է» եւ պարզապէս պնդում էր, թէ «այսպէս է եւ ուրիշ կերպ չի կարող լինել»: Նոյնն էր նա անում նաեւ փորձերին, դերասաններին տուած ցուցմունքի ժամանակ: Նա, կարծես չէր կարողանում երկար ու բարակ բացատրել դերի մեկնաբանումը, այլ պահանջում էր անել «այսպէս» կամ «այնպէս» եւ վերջ: Դերասանին էր մնում յետագայում վերլուծել, հասկանալ նրա պահանջի «ի՞նչ»ը եւ «ինչո՞ւ»ն ու համոզուել «Սառայի ճշմարտացիութեան մէջ»*[38]:

Բեռնարի խաղը տարբեր ժամանակներում դիտել եւ գնահատել են բանաստեղծներ Դանիէլ Վարուժանը (1884-1915), *Ալեքսանդր Մատուրեանը (դերասանուհու Ռուսաստան կատարած վերջին՝ 1908ի հիւրախաղերի ժամանակ*[39]), *բեմադրիչ Աննա Բուդաղեանը («ես դիտել եմ Էլէոնորա Դուզէի, Սառա Պէռնարի ներկայացումները, ուսումնասիրել եմ նրանց ինքնակենսագրութիւնը; խաղացած դերերի մասին անոնց կարծիքները եւ մանաւանդ բեմադրութիւնը»*[40]), *ֆրանսահայ գրող Արամ Պետրոսեանը, որը դերասանուհու վերաբերեալ միքանի յօդուածներով հանդէս է եկել սփիւռքահայ մամուլում, եգիպտահայ արձակագրուհի Վիկտորիա Արշարունին* (1886-1971), *որն առաջին անգամ Բեռնարին տեսել է 1904ին Լիոն քաղաքի «Սելեստէն» թատրոնում, այնուհետեւ՝ կահիրէում զմայլուել նրա Գոթիէով եւ Արծուիկով: Նա յետագայում իր յիշողութիւններում գրել է. «խօսեցաւ. զգլխանք մը եղաւ այդ: Իր «ոսկեղէն ձայնով» յամրօրէն, յստակօրէն կ'արտասանէր իւրաքանչիւր բառ եւ իր անձին ու շարժումներուն մէջ կը ցուցաբերէր այն ազնուականութիւնը, այն հմայքը որոնք Էտմոն Ռոսթանի ըսել կու տային. «ան թագուհին է կեցուածքներու եւ իշխանուհին շարժուձեւերու»: ...Խռոված կուլ կու տայի արցունքներս զորս կը խլէին դե-*

րակատարուհիի խաղարկութեան հանդէպ հիացումս, կը կարծեմ թէ ամբողջ սրահը միեւնոյն յուզումը կը զգար, այնքան որ թրթռուն, վշտահար էր ողբերգակ դերասանուհին»[41]:

Բեռնարի վերջին հայ հանդիսատեսը եւ հիացողը թերեւս եղել է ամերիկեան թատրոնի եւ կինոյի խոշոր բեմադրիչ Ռուբէն Մամուլեանը (1897-1987): 1922ին Լոնդոնում նա դիտել է Բեռնարի եւ Դուզէի խաղը եւ տասնամեակներ անց գրել «Բեռնարն ընդդէմ Դուզէի» յուշ-յօդուածը[42]: Այնտեղ, մասնաւորապէս, Մամուլեանը գրել է. «Բեռնարին դիտում էի ծայրայեղ կենտրոնացած, ջանալով ոչինչ բաց չթողնել: Ներկայացման ընթացքում երկու տիրական զգացում ունէի: Մէկն այրող հետաքրքրութիւնն էր, միւսը բեռնարեան լեգենդի զգացումը, որը յարատեւօրէն թեւաբախում էր մտքիս խորքում, այն հաստատուն ըմբռնումը, որ ես դիտում էի մէկին, որն անցեալում շատ մեծ էր եղել, փառաչեղ: Եւ դա երբեք չէր ջնջւում այն բանից, որ նա հրաշալի էր ոչ միայն յիշողութեան մէջ, այլ նաեւ ներկայում: Նա վտիտ ու փոքրամարմին էր երեւում, շատ է ծերացել, մտածեցի: Աւելի շատ, քան ենթադրում էի: Ոսկէ խոպոպների փեղոյրը թւում էր տարիքը թաքցնել ջանացող հասակաւոր կնոջ խղճուկ եւ անճարտար մի հնարք: Դէմքը ճենապակեայ դիմակի նման էր: Դժուարութեամբ ժպտում էր, եւ այն զգացողութիւնն էիր ունենում, թէ այդ ժպիտը վիրաւորում է նրա խամրած ու ներկուած բաց-վարդագոյն դէմքը: Լսեցի նրա հռչակաւոր ձայնը, այն փառաբանուած «ոսկէ ձայնը», որ հազարաւորների էր դիւթել: Հիմա այդ ձայնի մէջ դիւթանք չկար, եթէ նկատի չունենք վաղեմի փառքի համայքը, որը նոյնպէս հզօր էր եւ անկասելի:*

«Անշուշտ, նա շատ չէր շարժւում, բայց նրա բոլոր ժեստերը յղկըւած էին եւ արտայայտիչ: Ռեպլիկները հնչում էին յստակ եւ կենդանի: Նա «խաղ էր ցուցադրում»: Եւ այդ նկատելի էր. արտաքին էֆեկտները [հնարանքները - Ա.Բ.] փայլուն էին եւ սակայն ինչ-որ տեղ պակասում էր խորքը: Կար լոյսը, բայց այն պաղ էր, չէր ջերմացնում: Բոց էլ էր հուրհրում, վառ ու ջինջ, բայց չէր կիզում: Ափսոս, որ չեմ տեսել ջահել ժամանակ շարունակ կրկնում էի ինքս ինձ, այն ժամանակ նա սքանչելի է եղել, ամէն ինչից երեւում է, թէ նա ինչ սքանչելի է եղել: Նրա հանդէպ իսկական հիացմունք ապրելով, միաժամանակ զգում էի, որ անկատար ու անամէջ է այն, ինչ դիտում եմ. նայում ու լսում էի ակնածանքով, բայց մնում էի անզգայ, անջատուած, եթէ չլինէր ցնցող ինքնայիւեցումը. «Ախր սա Բեռնարն է, մեծն Բեռնարը: Օ, իր ժամանակին նա պէտք է որ անզուգական լինէր»[43]:

Դուզէի մասին Մամուլեանի խօսքը շատ աւելի ջերմ է: Ի դէպ, կարծես նրան է արձագանգել անգլիացի աշխարհահռչակ կինոդերասան Ջարլզ Ջապլինը (1889-1977), որն իր յուշերում եւս անդրադարձել

է իրենց կեանքի վերջալոյսն ապրող երկու մեծ դերասանուհիների՝ Բեռնարի եւ Դուզէի խաղին։ Ըստ Զապլինի, Բեռնարն «արդէն չատ ծեր էր. դա նրա դերասանական կարիերայի մայրամուտն էր, եւ ես չէի կարող ստոյգ դատել նրա խաղի մասին։ Բայց երբ Լոս-Անջելոս եկաւ Դուզէն, նրա հանճարի փայլը չէին կարող մթագնել ո՛չ տարիքը, ո՛չ մահուան մօտիկութիւնը։

«...Նրա խաղում անկարելի էր նկատել որեւէ արտիստական ձեւ»[44]։

Հայ մամուլում յաճախ է յայտնուել Բեռնարի անունն ամէնատարբեր առիթներով՝ ստեղծագործական նուաճումներից մինչեւ մահուան արձագանգները։ 1883ին Թիֆլիսի *Արձագանքը* մէկ համարում ծանուցել է դերասանուհու *Իմ թատրոնի կեանքը* գրքի լոյսընծայումը, ինչպէս նաեւ մի թատրոնատիրոջ հետ կնքած պայմանագրի եւ նրա ստանալիք հոնորարի չափի մասին մի լուր[45]։ Հայ մամուլում երբեմն հրատարակուել են Բեռնարի թղուածներից[46]։ Նրա անունը յաճախ է չեչտուել «Զանազան լուրեր» բաժիններում[47]։

Առաւել հետաքրքիր է, որ դերասանուհու անունը մուտք է գործել նաեւ հայ գեղարուեստական գրականութիւն։ Օննիկ Զիֆթէ-Սարաֆի (1874-1932) *Միամիտի մը արկածները* վէպում կարդում ենք. «Լոնտոնի բազմաթիւ թատրոններուն մէջ զարմանալի է, որ հազիւ հատ մը պիտի գտնաք, ուր կարելի ըլլայ վայելել Սառա-Պերնառ մը կամ Նովէլի մը»[48]։ Կոստան Զարեանի (1885-1969) *Բանկօօպը եւ մամուլի ոսկորները* վէպում կայ հետեւեալ համեմատութիւնը. «Եւրոպան նմանում էր ծերացած, թառամած, մի ոտքը կտրած Սարա Բերնարին - *շարմ* [այսինքն՝ la belle - Ա.Բ.] Սարա, որ ուզում էր շարունակի խաղալ։ Բազկաթոռի վրայ գամուած՝ աչքերը ոլորում էր եւ չինծու ակռաների միջից Բասինի մի նախադասութիւնը փսփսում»[49]։ Այս մէջբերումները մեզ յուշում են, որ Զիֆթէ-Սարաֆը եւ Զարեանը եւս իրենց աստանդական կեանքի ընթացքում դիտել են Բեռնարի խաղը, սակայն որտեղ եւ երբ՝ միանշանակ դժուար է ասել։

Հայ մամուլն արձագանգել է նաեւ Բեռնարի մահուանը[50]։ Դերասանուհու վախճանի մասին մանրամասներ է թողել նաեւ Յովհաննէս Աբելեանի դուստրը՝ Մարիկան. «Թերթերից մենք իմացանք, որ Սառա Բեռնարը մահամերձ է, եւ ահա մարտեան մի անձրեւոտ օր մեծ դերասանուհին այլեւս չկար։ Նա արդէն վաղուց չէր խաղում ծերութեան եւ հիւանդութեան պատճառով, բայց լոկ այն գիտակցութիւնը, որ Սառա Բեռնարը ողջ է՝ ազգային հպարտութիւն էր ներշնչում։ Մաղէն մեծ եկեղեցում դրուած էր Սառա Բեռնարի դագաղը։ Գնացինք եւ մենք, բայց, իհարկէ, եկեղեցի մտնելն անհնար էր։ Մարդկանց ծովն եկել էր վերջին հրաժեշտը տալու սիրելի դերասանուհուն։ Երբ թափօրը դուրս

եկաւ եկեղեցուց, չքեղ դիակառքի ետեւից քայլում էր Սառայի միակ որդին՝ Մորիսը, ամբողջովին սգազգեստ, այնուհետեւ դերասաններ, դերասանուհիներ, Փարիզի ողջ թատերական հասարակութիւնը»[51]:

Ի դէպ, ժամանակի հայ երգիծական պարբերականներից մէկում կամ/ռօշում, Ծպլիծատուր ծածկանունամբ մէկը (հաւանաբար Թերթի խմբագիր Երուանդ Թոլայեանը) «Հոռոփիկ տուտուի շաբաթական տեսութիւնը» բաժնում եւս անդրադարձել է Բեռնարի մահուանը. «մեղա՛յ, աշխարհք լացաւ Սառա Պերնառին վրայ, մերին կազէթանեռուն ծառքը վրայ չգնաց՝ մըրա մը պահ չգրեցին»: Հեղինակը յիշում է իր հանդիպումը Բեռնարի հետ. «կարպիս ինը նոր լմնցեր տասը մտեր էր, պէյօղլուն էլաւ նստեցաւ, Սառա Պերնարը էկեր է ըսին... քա վո՛ւր տեղ պիտի գնաս թէատրոն, շաբաթ առաջուընէ լմնցեր են պիլէթները: քա պէչիկի չոճուխները պիլէ խենդ կտրեր էին Սառա Պերնարը էկաւ տէյի»: Այնուհետեւ պատմւում է ամենայն հաւանականութեամբ յօրինուած մի միջադէպ. «Սառա Պերնարը իջաւ առապաչէն: Վո՛ւյ, չիրի՛ն չոճուխս, կարպիս հեմէն ծառքէս փախաւ, Սառա Պերնարին մօտեցաւ, ֆէսը հանեց, ծառքը պագաւ ճակատը տարաւ: Սառա Պերնարին փէք խոշին գնաց, խնտաց, կլոխը չոյեց, ֆրանսըզճա պաներ մը ըսաւ, մութլախ «որի՛ն գաւակն ես» կը հարցունէ կոր, ...հեմէն առաջ անցայ, գաւա՛կս է, ըսի, անուշ մը ինծի նայեցաւ, նորէն պաներ մը ըսաւ, կիտնալս «խե՛րը տեսնաս» ըսաւ»[52]:

ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ԴԵՐԱՍԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏ

Հայ եւ այլազգի թատերախօսները՝ Բեռնարին ընդունելով որպէս չափանիշ, յաճախ չեչտելու համար այս կամ այն դերասանի առաւելութիւնը, հարկ են համարել համեմատել նրան մեծ ֆրանսուհու հետ: Ուշագրաւ է, որ մինչեւ անգամ տղամարդ դերասանն է համեմատուել Բեռնարի հետ: Յայտնի է, որ 1883ին Ադամեանի ռուս թատերախօսներից մէկը Դոնակայա պչելա (Դոնի մեղու) թերթում դերասանին նուիրուած յօդուածում գրել է, որ «նրա ռէալիզմը յիշեցնում է Սառա Բեռնարի խաղի մաներան»[53]:

Իսկ առաջին հայ դերասանուհին, որին համեմատել են Բեռնարի հետ, ամենայն հաւանականութեամբ եղել է արեւմտահայ բեմի աստղերից Մարի Նուարդը (1853-1885): Թուրք դերասան Ահմէթ Ֆեհիմն իր յուշերում նշել է. «Մարին, առանց չափազանցութեան կարող եմ ասել, կամելիաձարդ տիկինը պիէսում Սառա Բեռնարին հաւասար ուժով էր խաղում»[54]:

Ֆրանսիացի դերասանուհու հետ աւելի յաճախ համեմատուել է հայ թատրոնի մեծ տիկինը՝ Սիրանոյշը, որին բազմիցս անուանել են «Հայ բեմի Սառա Բեռնար»: Դերասանուհին ինքն էլ խոստովանել է,

որ «սկզբում իմ խաղը իր բնոյթով մօտենում էր Սառա Բեռնարի դպրոցին։ Սառան խաղում էր պաթետիկ, ինչպէս այն ժամանակները կ'ըսէին. նրա խաղը բեմական էր եւ յատուկ ֆրանսիական»[55]։ Յետագայում Սիրանոյշը կրել է ռուս դերասանուհիների ու նաեւ Դուզէի ազդեցութիւնը, ուստիեւ նրա դերասանական արուեստն արդէն չատ տարբեր է եղել Բեռնարի արուեստից։ «Սառա Բեռնարը եւ Սիրանոյշը չատ էին տարբեր,- գրել է Ռուբէն Զարեանը,- նոյնիսկ հակադիր։ Այն ժամանակ, երբ Սիրանոյշը գերագանցապէս «ապրող», «վերապրող» դերասանուհի էր, Սառա Բեռնարը՝ «ներկայացնող» էր»[56]։

Սակայն հայ թատերախօսները չափազանց չատ են Սիրանոյշին համեմատել Բեռնարի հետ՝ նրա չատ քայլերի մէջ տեսնելով մեծ ֆրանսուհուն նմանուելու միտում։ Այսպէս, հայ իրականութեան մէջ որոշ վերապահութեամբ է ընկալուել Համլէտի դերակատարման իրողութիւնը թէ՛ Բեռնարի եւ թէ՛ Սիրանոյշի կողմից։ «Իսկ թէ երբեմն ուր կարող են հասցնել հասարակութեան սիրելիների այս կապրիզները, այդ մասին կարելի է գաղափար կազմել այն բանից, որ Սառա Բեռնար չէր քաշուել բեմ երեսլու Համլէտի դերում»,- 1901ին գրել է Թիֆլիսի Նոր դարը[57]։ Տ/Իքլիսակի լիստոկի (Թիֆլիսեան թերթիկ) անանուն յօդուածագիրն էլ նոյն թուականին գրել է. «մինչեւ հիմա «համլէտամոլութեամբ» տառապել են միայն դերասանները, իսկ այժմ էլ, Սառա Բեռնարի թեթեւ ձեռքով, դրանով սկսեցին հիւանդանալ նաեւ դերասանուհիները, ինչն ապացուցւում է տիկ. Սիրանոյշի բենեֆիտով»[58]։ Սակայն յօդուածագիրը նաեւ անաչառ կերպով նշել է, որ «միայն թէ խիստ դատել տիկ. Սիրանոյշին իր «համլէտամոլութեան» համար՝ յամենայն դէպս հարկաւոր չէ, քանի որ նա ամէն դէպքում այդ դերում չատ աւելի լաւ էր չատ մօրուքաւոր Համլէտներից, որոնք մէկ անգամ չէ, որ հանդէս են եկել հայ թատրոնի բեմահարթակներում»[59]։

Յաճախ, համեմատելով երկու դերասանուհիներին, հայ հանդիսատեսը, անշուշտ առանց կողմնապահութեան, նախապատուութիւնը տուել է Սիրանոյշին։ Այսպէս, դերասան Վահրամ Սվաճեանը գրել է. «տեսել եմ Սիրանոյշի եւ Սառա Բեռնարի կամելիագարդ տիկինը, նոյնպէս եւ երկուսի Արծուիկը, եւ նախընտրել եմ Սիրանոյշին... Սառա Բեռնարի ձայնը չունէր Սիրանոյշի ձայնի քնքշութիւնը... Սառա Բեռնարի Արծուիկը նուազ համոզեցուցիչ էր, ես ուզում էի մոռանալ նրա սեռը, նրա կին լինելը, եւ դրա համար հարկաւոր էր ամբողջովին տարուել նրա խաղով, եւ ես այդ չէի կարողանում, իսկ ընդհակառակը, Սիրանոյշի Արծուիկը իմ վրայ թողել է ամէնաթոր տպաւորութիւնը»[60]։

Սիրանոյշ-Բեռնար համեմատութիւնն առկայ է նաեւ Պեչիկեթաշլեանի «Նանսէնեան դերասան» երգիծական նովէլում, որի հերոսը՝ դերասան Շահ խան Շուխեանցը (Աչ. Շահխաթունին - Ա.Բ.), այն կարծի-

քին է, որ «ո՛չ Սառա Բեռնարը, ո՛չ էլ Էլէոնորա Տուզէն, ո՛չ Ռեժանը, ո՛չ էլ Ժորժէթ Լը Պլանը չեն կարող հաւասարուել Սիրանոյշին»[61]:

Սիրանոյշին, սակայն, իրաւամբ վրդովել է իրեն Բեռնարի հետ չափից աւելի շատ համեմատելը: Այս առթիւ նա իր «Մեր հայ քննադատները» յօդուածում բացմիցս ընդվզել է անհարկի եւ չափազանցուած համեմատութիւնների դէմ[62]: Դերասանուհին այն կարծիքն է յայտնել, որ հայ քննադատները «դերասանի մը ներկայացուցած տիպարի հոգեբանութիւնը ըմբռնելու, անձնաւորութիւնը պատկերացնելու տեսակէտով շատ աղքատիկ պաշար մը ունին եւ կարողութիւննին բացարձակ կերպով բացակայում է, ուստի իրենց վիճակը քիչ մը անել դրութեան մէջ գգալով, բան մը ըսած ըլլալու համար, խեղճ Տիկին Սառա Պերնարի անունը կը շահագործեն եւ կը գրեն՝ «Տիկ. Սիրանոյշը մեր հայ ժողովուրդի Սառա Պերնարն է»: ...Ինչո՞ւ իմ փոքրիկ հայ ժողովուրդը իմ փոքրիկ անձնաւորութեան մէջ ինձ գնահատելու համար մի ուրիշի անձնաւորութեան պատկերն է ուզում մարմնաւորել իմ մէջ: ...Ես իմ վիսուն տարուայ լուրջ գործունէութեամբ, իմ հայ թատրոնի, հայ ժողովուրդի հարազատը չպիտի համարուէի, այլ անունների կամ միայն Սառա Պեռնարի չնորհիւ ես մի ուժ պիտի ներկայացնէի ինձանից: ...Սառան մեծ դէմք է, մեծ ուժ է, մեծ տաղանդ է: Բայց ինչո՞ւ անպայման Սառան պէտք է փնտռեն իմ երկար տարիների ծանր աշխատանքիս մէջ: ...Ոչ մէկ Ֆրանսիացի չէք կարող գտնել, որ թոյլ տայ իր դերասանուհուն ըսել՝ Տ. Սառա դուք մեր Սիրանոյշն էք: ...Սառան պիտի ջղայնանար այդ խօսքերից, ինչպէս ես եմ ջղայնանում ...Նոքա որոնք որ գիս կը յորջորջեն հայոց Սառա Պերնար, իրաւունք չունին իմ անքուն գիշերներուս աշխատանքը եւ քրտինքը ուրիշի անունով բարձրացնել: Ուրեմն, ես ինչո՞ւ պիտի ըլլայի հայ բեմի Սառա Պերնարը, քանի որ իմ բոլոր աշխատանքս եւ գոհաբերութիւններս, կրած յուզումներս ես սիրով նուիրեր եմ իմ հայ ժողովուրդին՝ իբրեւ հայուհի Տիկ. Սիրանոյշ»:

Մենք դիտաւորեալ այսքան ընդարձակ մէջբերումներ կատարեցինք Սիրանոյշի յօդուածից՝ ցոյց տալու համար այն սկզբունքայնութիւնը, որ հանդէս է բերել հայ դերասանուհին՝ փոքրաթիւ ժողովուրդներին յատուկ մտածողութիւն ունեցող քննադատների անճարակ բնութագրումների դէմ:

Ամփոփելով, նշենք որ Բեռնարն իր կեանքի ընթացքում անձնական ծանօթութիւններ է հաստատել հայ ազգի միքանի գաւակների հետ եւ գնահատուել նրանցից շատերի կողմից: Իր արուեստով նա որոշակի ազդեցութիւն է թողել հայ մտաւորական շրջանների վրայ եւ տեղ գրաւել հայ գեղագիտական մտածողութեան պատմութեան մէջ:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Հրանտ Բալուեան, «Աննա Փավլովա», Ջուարթնոց, հատոր Բ., 1944, էջ 292:

[2] Գէորգ Ջմշկեան, «Հայոց թատրոն», *Մեղու Հայաստանի*, թիւ 228, 4 Նոյեմբեր 1881։
[3] Նոյն։
[4] James Etmekjian, *The French Influence on the Western Armenian Renaissance, 1843-1915* (New York, 1964), էջ 182.
[5] Willy Sperco, *Turcs d'hier et d'aujourd'hui*, Paris, 1961, տե՛ս՝ Sarkis Bogossian, *Iconographie Arménienne* (Paris, 1987), էջ 356.
[6] Վահրամ Փափազեան, *Երկեր* հինգ հատորով, հ. 1, Երեւան, 1979, էջ 255։
[7] Գառնիկ Մտեփանեան, *Թուրքական տրիւններէն՝ թուրք թատրոնի գարգացման գործուն հայերի դերի մասին*, Երեւան, 1983, էջ 47։
[8] Հենրիկ Յովհաննիսեան, *Հայ թատրոնի պատմութիւն. XIX դար*, Երեւան, 1996, էջ 277։
[9] Թովմաս Թերզեան, «Լա Թոսքա», *Երկեր*, Երեւան, 1992, էջ 244-6։ Ֆրանսիացի Մարիոն Դելորմը (1611-50) իր սիրային արկածներով ու գեղեցկութեամբ էր հռչակուած։
[10] Տ. Ա., «Ցիշատակներէս. Սառա Պէռնար», *Մասիս*, 54րդ տարի, Ե. չրջան, թիւ 46, 19 Նոյեմբեր, 1904, էջ 734-735։
[11] Մ. Ուղուրլեան, «Սառա Պէռնար», *Մասիս*, 54րդ տարի, Ե. չրջան, թիւ 48, 4 Դեկտեմբեր, 1904, էջ 765-768։
[12] Խորէն Տէտէեան, «Ծուչեր», *Բուլիս*, թիւ 611, 1 Ծունիս, 1972, էջ 12-13. Արամ Պետրոսեանի բաց նամակը Տէտէեանին, նոյն, թիւ 614, 15 Ծուլիս, 1972, էջ 10-11. Արա Կիւրտէն, «Սառա Պէռնար եւ Ալէքս. Փանոսեան. Խորէն Տէտէեանին», նոյն, թիւ 624, 15 Դեկտեմբեր, 1972, էջ 21 եւլն.։ Խորէն Տէտէեանը Բեռնարի մասին գրել է նաեւ «Հայ եւ օտար դերասաններ» յուշ-յօդուածում, *Մարմարա*, 13 Մարտ, 1977։
[13] Ալէքսանտր Փանոսեան, «Բառատի»ին համար», *Մասիս*, թիւ 48, 4 Դեկտեմբեր, 1904, էջ 758-760։
[14] Քերթուածի հայերէն թարգմանութիւնը կատարել է Հենրիկ Բախչինեանը։
[15] Նշան Պեշիկթաշլեան, *Թատերական դէմքեր*, Պէյրութ, 1969, էջ 722-723։ Տե՛ս նաեւ՝ Սմբատ Քեսեճեան, «Անձնական յիշատակներ Սառա Պէռնարէ եւ Արշակ Պենկլեանէ», *Վերջին լուր*, 30 Ապրիլ, 1923։
[16] Քեսեճեան, «Անձնական...»։
[17] Նոյն։
[18] Տե՛ս՝ Տէտէեանի վկայութիւնը, *Բուլիս*, թիւ 611, 1972, էջ 13. Վաղինակ Բիւրատի՝ Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանում պահուող «Իմ յուշերից» ձեռագիրը (տե՛ս՝ Ռուբէն Զարեան, *Միրանոյշ*, Երեւան, 1956, էջ 134)։
[19] Միրանոյշ, «Մեր քննադատները», հրապարակումը՝ Բախտիար Յովակիմեանի, *Գարուն*, թիւ 5-6, 1993, էջ 41։
[20] Զարեան, *Միրանոյշ*, էջ 134-135։
[21] *Ապագայ*, 23 Ապրիլ, 1932։
[22] Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան, Արշակ Զօպանեանի Ֆոնդ, III բաժին, թիւ 3737։
[23] Փափազեան, նոյն, էջ 161-164։
[24] Թէոդիկ, «Դերասան Մաքսուտեան», *Ամէնուն տարեցոյցը*, Զ. տարի, 1912, էջ 263։ «Մեծն Սառային գուրգուրանքին առարկայ այս տաղանդաւոր հայ դերասանը, երկար տարիներ խաղացած է անոր հետ, ամէնէն դժուարահաճ գեղարուեստասէրներու գնահատանքին արժանանալով չարունակ» (*Ծառայ*, 13 Ծունիս, 1934)։
[25] *Dictionnaire du cinema* (Paris, Libraire Narousse, 1986), էջ 62, 430.
[26] David Denby ed., *Awake in the Dark: An Anthology of American Film Criticism 1915 to the present* (New York, 1977), էջ 375.

[27] *Արամ Պետրոսեան, «Հայկազուն Բագրատունի», Ժուլիա, թիւ 653, 1 Մարտ, 1974, էջ 16։ Բագրատիդն իր բեմական գործունէութեան 25ամեակին նուիրուած կատակերգութեան մէջ միշտ է Բեռնարի անունը եւ գրել՝ «Ձայնակցելով մեծըն Սառա Պէռնարի... Քսանըհինգամեա՛կն է իմ այս տարի» (Ի. Հ. Բագրատունի, «Քսանըհինգամեակս», Կայռօզ, 10, 01, 1932)։*

[28] *Ռուբէն Զարեան, Ազգամեան. կեանքը, Երեւան, 1961, էջ 228։*

[29] *Պետրոս Ադամեան, Նամակներ, կազմեց եւ ծանօթագրեց Գ. Խ. Ստեփանեան, Երեւան, 1959, էջ 201։ Ճաշորդ դարում Բեռնարի հայ հանդիսականներից Արամ Պետրոսեանը նոյնն է գրել՝ թէ դերասանուհու համբաւն առաւելապէս գովազդների չնորհիւ է եւ որ նրա խաղը բաւական արհեստական է եղել (տե՛ս՝ Ժուլիա, թիւ 614, 15 Յուլիս, 1972, էջ 10)։ Անգամ հանրագիտարանային յօդուածում Բեռնարի մասին նշուել է, որ «Նրա վիրտուոզ վարպետութիւնը զերծ չի եղել որոշ էֆեկտայնութիւնից, արհեստականութիւնից» («Բեռնար, Սառա», Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հատոր 2, Երեւան, 1976, էջ 406)։*

[30] *Պեշիկթաշլեան, Թատերական..., էջ 513։*

[31] *Ի. Իվանով, «Երկու գեղարուեստ, Սառա Բեռնար եւ Էլէոնորա Դուզէ», Թատրոն, թիւ 1, 1900, էջ 108-117։*

[32] *Ճայտնի է, որ Բեռնարը Դուզէի հանդէպ ոչ այնքան բարեհամբոյր վերաբերմունք է ունեցել (տե՛ս՝ Ժուլիա, թիւ 614, 15 Յուլիս, 1972, էջ 10)։ Այսօր էլ ընթերցողը՝ դատելով յուշագրութիւններից, Բեռնար-Դուզէ հակադրութեան մէջ յաճախ առաջնութիւնը տալիս է իտալացի ողբերգուհուն՝ գերադասելով բնականութիւնն արուեստում։ Այսպէս, հայ յօդուածագիրներից մէկը՝ իմանալով Դուզէի հայ նախնիների մասին, գրել է. «Դա ինձ չատ ուրախացրեց։ Աւելի չատ, քան եթէ յայտնի դառնար, որ Սառա Բեռնարը հայկական արիւն ունի։ Որովհետեւ Էլէոնորա Դուզէն առաւել դիւրազգաց եւ ոգեշունչ դերասանուհի էր, եւ համաձայն յիշողութիւնների՝ բացարձակ հանճար էր» (տես՝ Նելլի Սահակեան, "Strasti vokrug Nefertiti" (Կրքեր Նեֆերթիթիի չուրջ), Ռեսպուբլիկա Արմենիա, 12 Օգոստոս, 1993։*

[33] *Փափազեան, էջ 161։*

[34] *Նոյն, էջ 164։*

[35] *Ազնիւ Հրաչեայ, Իմ յիշողութիւնները, Փարիզ, 1909, էջ 113-118։*

[36] *Մարիկա Աբելեան, "O moem otce Ovanese Abelyane" (Իմ հօր՝ Յովհաննէս Աբելեանի մասին), Խրիմեան գագաթ, թիւ 8-9, 1995։*

[37] *Ալեքսանդր Շիրվանզադէ, Կեանքի բոլոր, Երկեր հինգ հատորով, հատոր 5, Երեւան, 1988, էջ 241։*

[38] *Արմէն Արմէնեան, 60 տարի հայ բեմի վրայ. յուշեր, Երեւան, 1954, էջ 52։*

[39] *Լեւոն Հախվերդեան, Հայ թատրոնի պատմութիւն, (1901-1920), Երեւան, 1980, էջ 155։ Բեռնարի՝ Ռուսաստանում ունեցած երեք հիւրախաղերի ժամանակ (1881, 1892, 1908) նրա խաղն ամենայն հաւանականութեամբ դիտած կը լինեն ուրիշ հայորդիներ էլ, գուցէեւ՝ ծանօթացած նրա հետ։ Նրա հետ անձնական ծանօթութիւն է հաստատել ռուսական թատրոնի մեծերից, մօր կողմից հայ Վլադիմիր Նէմիրովիչ-Դանչենկօն (1858-1943). (տե՛ս՝ Ի. Լէոնտեւսկի "Tri vizita Sary Bernar v Rossiyu" (Սառա Բեռնարի երեք այցը Ռուսաստան), Teatr, թիւ 2, 1970, էջ 142-143։*

[40] *Աննա Բուդաղեան, «Իմ կեանքը», Բիւրակն, Յունուար 1963։*

[41] *Վիկտորիա Արշարունի, «Սառա Պէռնարի հրաշալի կեանքը», Արեւելք մարզաշխարհ, 6 Յուլիս, 1958, էջ 13, 17։*

[42] Rouben Mamoulian, "Bernhardt Versus Duse", *Ararat*, Vol. 6, No. 3, Summer, 1965, *էջ 26-31։ Յօդուածը ռուսերէն լոյս է տեսել Օլգա Սինեորինելլիի Էլէոնորա Դուզէ*

պրքում (Մոսկուա, 1975, էջ 136-146), եւ հայերէն՝ Գարուն ամսագրում, թիւ 12, 1976, էջ 50-55։ Մէջբերումը կատարուած է Գարունից։

[43] Նոյն։

[44] Զարլզ Զապլին, Իմ կենսագրութիւնը, Երեւան, 1971, էջ 233։

[45] Արժագանգ, թիւ 17, 1883։

[46] Սարա-Պէռնար, «Թատրոն եւ իր բարոյական ազդեցութիւնը», Թարգմանիչ՝ Զիֆթէ-Սարաֆ, Մասիս, թիւ 2, 10 Յունուար, 1904, էջ 22-24. Սառա Պէռնառ, «Պարիկները», Վերջին լուր, 26 Մայիս, 1923։

[47] Տե՛ս՝ «Սառա Պէռնար բանտին մէջ», Բիւզանդիոն, 16 Փետրուար-8 Մարտ, 1913, որտեղ խօսւում է Քալիֆորնիայի բանտերից մէկում Բեռնարի տուած ներկայացման մասին։

[48] Օննիկ Զիֆթէ-Սարաֆ, Միամիտի մը արկածները, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 72։

[49] Կոստան Զարեան, Բանկօօպը եւ մամուլի ոսկորները, Անթիլիաս, 1987, էջ 488։

[50] Ապագայ, 31 Մարտ, 1923. Վերջին լուր, 28 Մարտ, 1923. Թղթակից, «Բարիզեան սուրհանդակ», Նոյն՝ 11 Ապրիլ, 1923. «Սառա Պէռնարի դագաղը», եւ՝ 13 Ապրիլ, 1923։

[51] Մարիկա Աբելեան։ Բեռնարի թաղմանը ներկայ է եղել նաեւ Սմբատ Քեսեճեանը (տե՛ս՝ Սմբատ Քեսեճեան, «Անձնական...»)։

[52] Կամրօջ, 8 Ապրիլ, 1923։

[53] Յովհաննիսեան, էջ 383։

[54] Ստեփանեան, էջ 20։

[55] Զարեան, Միրանուշ, էջ 239։

[56] Նոյն, էջ 242։

[57] Նոր դար, թիւ 49, 1901։

[58] "Tiflisski listok" (Թիֆլիսեան թերթիկ), Թիֆլիս, 1901, թիւ 272։

[59] Նոյն։

[60] Զարեան, Միրանուշ, էջ 332։

[61] Ն. Պէյիկթաշլեան, «Նանսէնեան դերասան», Արագ տարեգիրք, Բ. տարի, 1934, էջ 140։

[62] Միրանուշի բոլոր յետագայ մէջբերումները «մեր քննադատները» յօդուածից են։

SARAH BERNHARDT AND THE ARMENIANS
(Summary)

ARTSVI BAKHCHINYAN

The famous French actress Sarah Bernhardt (1844-1923) had various contacts with several Armenian arts professionals during her career. Her art had some influence on Armenian theater. Bernhardt made three artistic tours to Constantinople (in 1888, 1893, 1904), then one of the centers of Armenian theater. During the 1888 tour the Armenian poet Alexander Panosyan wrote her a poem-request in French, asking for tickets for four Armenian theater fans. The actress appreciated the poem and presented the tickets. In 1893 Bernhardt received a musical composition from the Sinanyan musical orchestra of Constantinople as a present. While on a tour in Egypt in 1900, she watched the Armenian actress Siranoush playing and highly appreciated her talent. Bernhardt appreciated also the art of the Armenian stage designer S. Shishejyan. Several Armenian actors worked in her group (A. Armenyan, M. Maxoudian). Bernhardt's Armenian spectators commented positively (writer Alexander Shirvanzade, actor Vahram Papazyan, director Rouben Mamoulian) and negatively (actor P. Adamyan, Azniv Hrachya) on her art.

Armenian actresses, particularly Siranoush, were compared with Bernhardt. As early as 1881 a number of articles were published in the Armenian press about Bernhardt; her name was mentioned in Armenian fiction too.

ՋՈՒԳՈՐԴԱԿԱՆ-ԽՈՐՀՐԴԱՊԱՇՏԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՀՈՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՁԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ 1960-70ԱԿԱՆՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ ԿԵՐՊԱՐՈՒԵՍՏՈՒՄ

ԻՆԳՈՒՆԱ ԿՈՒՐՑԵՆՍ
Թրգմ.՝ ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՋԻՆԵԱՆ

«Բանաստեղծութիւնը սեփական իրաւացիութեան գիտակցումն է»։
Օսիպ Մանդելշտամ

1960-70ականների խորհրդահայ կերպարուեստը քննելով դիտարկուող ժամանակաշրջանի գեղարուեստական արդիւնքում՝ նախեւառաջ անհրաժեշտ է նշել այն առանձնայատկութիւնը, որ բնութագրական է եղել ամբողջ խորհրդային արուեստի, աւելի ճիշդ՝ նրա ոչ-պաշտօնական հատուածի համար։ Եթէ 50-60ականների ճարտարապետութեան վերաբերեալ առաջարկւում էր «վստահել բնակեցնելու հրաշքին»[1], ապա դա կիրառելի է նաեւ աւելի ընդարձակ իմաստով։ Գրականութեան, թատրոնի, չարժանկարի, երաժշտութեան մէջ, պլաստիկ արուեստներում եղած ամէն տեսակ ազատութեան պայմաններում ստեղծուել են գործեր, որոնք կարծես հոգեպէս բնակեցրել են ժամանակակից իրականութիւնը։ Բնականաբար այս պնդումը վերաբերում է նրանց, ովքեր ընտրել էին անհատական ստեղծագործական հակադրութեան դիրքորոշումը խորհրդային լճացման տարիներին։ Սոյն ժամանակաշրջանում ասպարէզ իջած հայ նկարչութեան ականաւոր դէմքեր Ռաֆֆի Ազալեանը, Մարտին Պետրոսեանը, Այեքսանդր Գրիգորեանը, Վիլէն Գալստեանը, Վան Եղեանը, Օննիկ Մինասեանը, Արկադի Պետրոսեանը, Հրաչեա Ցակորեանը նման չեն մէկը միւսին. իւրաքանչիւրն ունի պատկերման իր ոճը, պատկերների իր աշխարհը։ Նրանցից իւրաքանչիւրի նման անկրկնելի ստեղծագործական կերպարի ետեւում երեւում են փոփոխութիւններ գիտակցման տիրող համընդհանուր «մենք»ից դէպի մերժուող «ես»ը, երբ ամէն ինչից վեր է դասւում անհատը։

Սոյն յօդուածում ես մտադիր եմ կանգ առնել 60ականների սկզբին տարբեր նկարիչների կողմից ստեղծուած գեղանկարների վրայ, եւ յատկապէս՝ այն արուեստագէտների, առանց որոնց անհնար է ներկայացնել 60ականների հայ կերպարուեստի անկրկնելի պատկերը եւ նրա մէջ նկատուող նոր միտումները։

Նախորդ տասնամեակներին հայ կերպարուեստում իշխում էր հնարաւոր տեսողական նմանութեամբ պատկերի տիպը, որը ոճական նախատիպեր էր վերցնում բարոկկոյի, իտալական եւ ԺԹ. դարի ռուսական արուեստից[2]։ Գեղարուեստական կրթութեան մէջ անտեսւում էին համաշխարհային մշակութային փորձի վիթխարի շերտեր։ Եւրոպական արուեստի պատմութիւնն աւարտւում էր Օնորէ Դոմիէով (Honoré Daumier, 1808-1879)։ Հիանալի նկարիչ եւ հանրագիտակ գիտելիքների տէր Վահրամ Գայֆէճեանն (1879-1960) իր ուսանողներին գաղտնի ցոյց էր տալիս Պոլ Սեզանի (Paul Cesanne, 1839-1906) նկարների վերատպութիւնները, իսկ մի անգամ իր մօտ սովորող Ադալեանին բերել է Վինսընթ Վան Գոգի (Vincent Van Gogh, 1838-1888) նամականին՝ խնդրելով թաքցնել եւ ոչ մէկի ցոյց չտալ։ Պետերբուրգցի հաւաքորդ Ալեքսանդր Զուդնովսկու տանը Մինաս Աւետիսեանը (1928-1975) «...առաջին անգամ սեփական աչքով տեսաւ Ռոբերտ Ֆալկի, Ալեքսանդր Տիշլէրի, Դրեւինի գեղանկարչութիւնը», իսկ Ֆիզիկոս Ե. Ն. Գրոսսի տանը Մինասը «ծանօթացել է արեւմտեան վերացապաշտների ստեղծագործութեանը, Կազիմիր Մալեւիչի (Kazimir Malevich, 1878-1935) եւ Տատլինի համարձակ գեղարուեստական փորձարարութիւններին... Նրան ապշեցրել են Լիւբով Պոպովայի յօրինուածքները, Ալեքսանդր Ռոդչենկոյի եւ Էլ Լիսիցկու ստեղծագործութիւնները»[3]։ Այնպէս որ Հայաստանում կարծես վերստին են բացւում համաշխարհային, ռուս եւ հայ կերպարուեստի «կորսուած» արժէքները։ 60ականների նկարիչների սերունդին բաժին ընկաւ Ի. դ. արուեստի հարուստ փորձի իւրացումը աւելի մեծ դիապազոնով՝ քան նախորդ տասնամեակներին, եւ այդ փորձի իւրացումը տուեց ինքնատիպ գեղարուեստական արդիւնքներ։

1960-70ականների հայ կերպարուեստի ինքնատիպութիւնը պայմանաւորուած է մի շարք գործօններով։ Դրանցից մէկն էլ Հայաստանի մշակոյթի հարստացումն էր հայրենադարձ նկարիչների ստեղծագործութեամբ։ 1946ին հայրենադարձուեց Ցարուհի Կալենցը (1910-67), 1962ին՝ Ցակոր Ցակոբեանը։ Թիֆլիսահայերից 1936ին հայրենիք վերադարձաւ Երուանդ Քոչարը (1899-1979), 1953ին՝ Յովսէփ Կարալեանը (Իոսիֆ Կարալով, 1897-1981), 1962ին՝ Գէորգ Գրիգորեանը (1897-1976)։

Անհնար է գերագնահատել նշանակութիւնը հայ արուեստի նահապետ Մարտիրոս Սարեանի (1880-1972), որի արուեստանոցն ուխտա-

տեղի էր, իմաստութեան դասերի, հոգեւոր եւ պրոֆեսիոնալ վիթխարի փորձի մի վայր։ Սարեանը նկարչի կենդանի օրինակ էր, որն արտայայտել է հայրենիքին, վերածնուած Հայաստանին տէր կանգնելու պաթոսը, նրա ժողովրդի չինարար ձգտումը (որը երգեց ինչպէս ոչ ոք), նրա բնութիւնը, իրացնելով ոչ միայն հայ, այլեւ ի. դարաւակզբի ռուս եւ արեւմտաեւրոպական արուեստի բեղմնաւոր փորձը։ Եւ ամբողջ աշխարհն ընկալում էր Հայաստանը Սարեանի աչքերով։ Սարեանը նորարարական որոնումների դրօշն էր, ինչի համար եւ նրան տակաւին 1948-49ին մեղադրում էին «ձեւապաշտութեան» մէջ, իսկ 1964ին նրա՝ Լենինեան մրցանակին արժանանալուն լուրջ պայքար է նախորդել։ Պաշտօնական շրջանակներին հաճոյ ստեղծագործութիւններ չստեղծելը՝ Սարեանի կողմից լուրջ բարոյական արարք էր։ Այդ իսկ պատճառով նա յայտնուում էր ոչ-կոնֆորմիստների կողմում, որոնց համար, ինչպէս եւ Սարեանի իսկ համար, «սեփական աշխարհընկալումը» ուղեցոյց աստղի դեր է կատարել՝ անկախ ոճական նախապատուութիւններից։

Երիտասարդ խռովարարների կողքին էր յայտնուել նաեւ Քոչարը՝ «փարիզեան դպրոցի» միակ ներկայացուցիչը Հայաստանում, որի անունն առկայ է «Փարիզ-Մոսկուա» ցուցահանդէսի կատալոգի Ֆրանսերէն հրատարակութեան մէջ եւ բացակայում է ռուսերէն կատալոգում՝ 1923-36ից, մինչեւ Երեւան տեղափոխուելը, Քոչարն ապրել է Փարիզում, եւ նրա ստեղծագործութեան մէջ առկայ են եւրոպական առաջամէտ արուեստի փորձը, արտայայտչապաշտութեան, խորանարդապաշտութեան, գերիրապաշտութեան, վերացապաշտութեան գծեր։ Խորհրդային «ձնհալի» ժամանակը նկարչին (որին մշտապէս «ձեւապաշտների» շարքն էին դասում) հնարաւորութիւն տուեց կերտել ստեղծագործութիւններ, առանց որոնց անիմաստ կը լինէր խօսել 60ականների հայ կերպարուեստի ինքնատիպութեան մասին։ Անվիճելի է Քոչարի ներդրումը նրա պատմութեան մէջ։

1962ին Քոչարն աւարտեց աննախադէպ եւ բոլոր առումներով խոշոր մի ստեղծագործութիւն՝ «Պատերազմի արհաւիրքները»։ Նկարը մամուլում արձագանգ չի ունեցել։ 66ամեայ նկարչի առաջին անհատական ցուցահանդէսին, որը բացուել է 1965ի Փետրուարին, այն չի ցուցադրուել, իսկ 1970ին Փարիզում կայանալիք «Ուրարտուից մինչեւ մեր օրերը» ցուցահանդէսում ցուցադրուելու նպատակով փաթեթաւորուած լինելով հանդերձ, խոտանուել է որպէս «վտանգաւոր»։ Միակ բանը, որ կարողացել է անել այն ժամանակուայ մշակոյթի նախարար Կամօ Ուդումեանը, որ պնդում էր կտաւը Փարիզ ուղարկել, ապահովել է նրա վերատպութիւնը Beus art ամսագրում։ Վերջապէս, 1971ին այն ցուցադրուել է Երեւանում՝ Քոչարի անհատական ցուցահանդէ-

սում, իսկ 1973ին՝ Մոսկուայի Արեւելքի ժողովուրդների Թանգարանում կայացած անհատական ցուցահանդէսում։

«Պատերազմի արհաւիրքները» առաջին մեծ կտաւն է, որ բովանդակում է հասարակական հիմնահարցեր եւ դրանով հանդերձ չի բաժանում հերոսներին «իւրայինների» եւ «օտարների», «լաւերի» եւ «վատերի», այլ դնում է չարիքի հիմնահարցը համամարդկային առումով։ Քանի որ մշտապէս նշուել է «Պատերազմի արհաւիրքները»ի նմանութիւնը Պիկասոյի «Գերնիկային» (Արարատ Աղասեան, Հենրիկ Իգիթեան), ապա պէտք է նշել նաեւ երկու ստեղծագործութիւնների միջեւ առկայ սկզբունքային տարբերութիւնը, որն ի յայտ է գալիս դիպաշարի՝ որպէս գործողութեան զարգացման ուշադիր ընթերցմամբ։

Քոչարի կտաւում յորինուածքային չորս մերկ տղամարդկային մարմիններն իրենցից ներկայացնում են վարընթաց կասկադ, իսկ չարութեամբ բռնկուած, միմեանց կրծող ձիերը վեր են խոյանում։ Ձեւաւորուում է մէկ ընդհանուր ուղղահայեաց յորինուածքային միջուկ, արտայայտչական ուժերի բարձրացման եւ անկման մէջ գտնուող աստիճանական կշռոյթով։ «Գերնիկան» պատկերուած է հորիզոնական կտաւի վրայ։ Նրա յորինուածքային կորիզն ունի յստակ արտայայտուած եռանկիւնի, որի հիմքը շերտաւորուում է կտաւի ամբողջ ստորին հատուածում, իսկ գլուխները բարձր թեքած աղաղակող կերպարները թեւաբախում են յորինուածքը աջից եւ ձախից։ Նրանց աղաղակի հոգեւոր արտայայտչութիւնը ուղղուած է վեր եւ այդ սարսափելի ճիչը չի անցնում նեղ ինտերիերային տարածութեան սահմաններից (այստեղ, հաւանաբար, արձագանգն է որոշակի պատկերացումների այն մասին, որ ռմբակոծուած քաղաքում մարդիկ մեռնում էին տներում)։ Յորինուածքային բուրգը «պայթում է» կենտրոնախոյս պատկերաւորման ուժերով։ Նոյնիսկ եթէ չվերլուծենք Պիկասոյի ստեղծագործութիւնը ողջ մանրամասներով, ամէն դէպքում կարելի է եզրակացնել, որ «Գերնիկա»յում ներկայացուած են միայն զոհերը։

Քոչարի «Պատերազմի արհավիրքները»ում մարդասպաններն ու զոհերը մի դէմքով են ներկայացուած։ Նկարիչը հարուած հասցնողի դէմքին ընդգծում է ոչ թէ դաժանութիւնը, այլ աւելի շուտ ցաւը եւ տառապանքը. անձամբ տանջուելով՝ նա խեղդում է միւսին։ Ընդամէնը միքանի կերպար պատկերելով՝ Քոչարը յագեցնում է նրանց հիպերբոլիկ էֆեկտներով։ Հայ կերպարուեստը չգիտէր նման ուժերի լարում, չգիտէր նաեւ թեմային նման չրջադարձ։ Սակայն եղել է ստալինեան ժամանակաշրջանի իրականութիւնը, որը ճանաչել է Քոչարը՝ զրպարտութեան պատճառով մօտ երկու տարի անցկացնելով բանտում։ Բայց առանց այս փաստի էլ Քոչարը տակաւին իր ստեղծագործութեան փարիզեան չրջանում գեղարուեստի կերպարների մէջ իմաս-

Երուանդ Քոչար, «Պատերազմի արհավիրքները», 1961

տաւորել է մարդկային գոյութեան հիւանդագին հարցերը՝ դրանք անսովոր կերպով դնելով մեծ մասշտաբով։

«Պատերազմի արհաւիրքները»ում վերաբերմունքը կատարուածի հանդէպ արտայայտում է կնոջ կերպարը, որը հեղինակի մտայղացմամբ մարմնաւորում է կորիֆէյը (երգչախմբի ղեկավարը)՝ անտիկ ողբերգութիւնից։ Անտիկ թատրոնի աղօտ արձագանգը այստեղ տրուած է ոչ առանց գերիրապաշտական բեկման։ Կինը կարծես գտնուում է մէկ այլ՝ «մաքուր» տարածքում, որն ունի իր հորիզոնի գիծը։ Նա միաժամանակ յիշեցնում է մահուան կերպարը (մարմնի կմախքի ձեւով) եւ եղերամօր կերպարը՝ տառապող եւ հայցող։ Հարուած հասցնող կերպարի մարմնի մէջ առկայ է եւս մէկ անտիկ արձագանգ, որի նախատիպը կարող է լինել Հերակլէսի եօթերորդ սխրանքը (կիպրոսեան ցլին հնազանդեցնելը), պատկերուած Օլիմպոսում Զեւսի տաճարին, կամ՝ «Լաոկօօն» քանդակը, որի հանդէպ Քոչարը հետաքրքրութիւն է ցուցաբերել դեռ պատանութեան տարիներին։ (յայտնի է 1918ով թուագրուած մի նկար, որտեղ, այլ պատկերների կողքին կայ օձերով փաթաթուած տղամարդու մի պատկեր)։ «Պատերազմի արհաւիրքները»ում, յատկապէս կտաւի գուշէ ուրուանկարում, պլաստիկ ֆեւերը նմանւում են ինչ-որ վիթխարի կակղամորթի, վեր սողացող հիդրայանման մի ստուերի։ Այստեղ երեւան է եկել Քոչարի կողմից ինքնատիպօրէն մշակուած պատկերաւոր ձեւաստեղծման սկզբունքներից մէկը, կապուած կենսաբանակերպ (բիոմորֆ) ձեւի հետ, որը յատուկ է վերացական (անառարկայ) արուեստին։ Կարելի է թուել Վասիլի Կանդինսկու (Vasily Kandinsky, 1866-1944), Խուան Միրոյի (Joan Miro, 1893-1983), Սալուադոր Դալիի (Salvador Dali, 1904-1989) որոշ ստեղծագործութիւններ, որոնցում պատկերաւորման եղանակների ամբողջ տարբերութեան մէջ ձեւերի կորագիծ, ուռուցիկ, թաղանթային լուծումը հանդիսանում է նմանեցման սկզբունքը, սակայն ոչ թէ կոնկրէտ ինչ-որ բանի (բջիջների, ծովային կենդանիների, չնայած որ դա կայ), այլ աւելի լայն՝ այդ ժամանակաշրջանի կողմից գտնուած ամենայն անընդհատ փոփոխուողի պատկերման սկզբունքը, պրոցեսուալութեան գաղափարի մարմնացումը։ Դա ոչ միայն տեսանելի մատերիայի շարժումն է, այլեւ՝ գիտակցութեան, ենթագիտակցութեան, երեւակայութեան կերպարների հոսունութիւնը։

Իսկապէս սահուն կորագիծը լաւ է պատկերում գործընթացը, այն ունակ է փոխակերպման, ցուցադրում է ընդարձակումը եւ սեղմումը։ Ուշադրութիւնը՝ կլոր կչռոյթներին եւ ձեւերին նկատելի է Ժ. դ. վերջի արուեստում, մասնաւորապէս արդիապաշտ արուեստում եւ չեռ-տպաւորապաշտների ստեղծագործութեան մէջ։ Վան Գոգի ստեղծագործութեան ուսումնասիրող Նինա Դմիտրիեւան նշել է, որ մարմ-

նի մեկնաբանման օւալների, էլիպսների հնարքը Վան Գոգը օգտագործել է նաեւ տարածութեան համար։ Կարելի է վիշել նաեւ Կուզմա Պետրով-Վոդկինի (1878-1939) «ծիրային հեռանկարը»։ Եւ գեղարուեստական գրականութեան մէջ, Ուիլիըմ Հոգարթի բնորոշմամբ, «գեղեցկութեան գիծը», ասենք, Ջէյմս Ջոյսի (James Joyce, 1882-1941) Ուլիս վէպում հանդիսանում է որպէս «կլորութիւն»։ Մի խօսքով, Ի. դ. արուեստն ընդգրկում եւ զարգացնում է կորագիծ մակերեսների եւ եզրագծերի արտայայտչական հնարաւորութիւնները, իմաստաւորելով դրանք որպէս պատկերաւորման ունիվերսումներ, ընդունակ փոխանցել կենցաղային, սակայն անզէն աչքով անտեսանելի ունիվերսումները։

Հարկ է ուշադրութիւն դարձնել նաեւ Քոչարի կողմից մարմիններ պլաստիկութեան եւս մէկ մեկնաբանութեան առանձնայատկութեան։ Թեթեւ թափանցիկ ծածկոյթների անցողիկութեան տպաւորութիւնը մերթ ընդմիջում է ֆիգուրների մէջ ինքնատիպ քանդակայնութեան տպաւորութեամբ, կարծես թէ նրանք կազմուած լինեն բարակ մետաղէ թերթերից՝ կորագիծ մակերեսների շատ հարթ մշակմամբ եւ ունեն օւալա-կաթիլաձեւ միջանցիկ անցքեր ուսերի, ուսատակերի եւ ոտքերի շրջանում։ Միջանցիկ քանդակագործութեան նախակարապետների մէջ ուսումնասիրողները նշում են Ալեքսանդր Արխիպենկոյի (1887-1964), Պաբլօ Գարգալոյի (1881-1934) անունները։ Այսպիսի «քանդակայնութիւն» ուս արդիապաշտ նկարիչների մէջ՝ վիշել է Դմիտրի Սարաբեանովը, գրելով Կազիմիր Մալեւիչի 1909-12 թթ. նկարների, մասնաւորապէս գիւղացիների կերպարների մասին։

Քոչարի կերպարաստեղծման ընդհանրութիւնը ուս եւ եւրոպական արդիապաշտ արուեստի հետ արտայայտւում է եւ այն բանում, որ քանդակը զրկւում է զանգուածից, իր «մարմնի» մէջ ներս է թողնում դատարկութեան տարածութիւնը, որը դառնում է իր տեսակի մէջ պլաստիկ տարր։ «Պատերազմի արհաւիրքները»ում խաղաղութեան տապալուած արձանը (ձեռքին աղաւնի բռնած) ներկայացուած է որպէս թերթային մետաղեայ քանդակի միացում՝ ասես քարակերտ, դրուագուած ուսի հետ։

Արեւմտաեւրոպական եւ ուս արդիապաշտների ընդհանուր գծերից էր «տիեզերական ձգողականութեան յաղթահարումը» (Սարաբեանովի բնորոշմամբ)։ «Պատերազմի արհաւիրքները»ի ուրուանկարում յատկապէս ակնյայտ է, թէ ինչպէս ողջ այդ մարդակերպ (անտրոպոմորֆ), կենդանակերպ (զօօմորֆ) եւ կենսաբանակերպ զանգուածի ողջ թանձրուկը չարժւում է հողի կարծրութեան վրայ այն դէպքում, երբ մարմիններն օժտուած են սեփական ներքին էներգիայով։

Աստուածից բացի հարկ է նկատել գոյնի այլաբանական եւ ապա-կառուցուածքային (դեստրուկտիւ) դերն այս կտաւում։ Քոչարի «ե-ռագոյնում» կարմիրը զուգորդւում է կեանքի տաք-արնագոյնի հետ՝ իր լարուածութեամբ, երկնագոյնը՝ ոգեղէնութեան, մոխրագոյնը՝ չգոյութեան հետ։ Այստեղ նոյնպէս առկայ է բազմաձեւութեան տեսո-ղական արտայայտութիւնը՝ ձեւի փոխակերպումը միջանկեալ վիճա-կից (երկնագոյն) կայունի (մոխրագոյն)։

Եզրակացնելով աստուածը «Պատերազմի արհաւիրքները»ի պատկե-բաւորման ոճի վերաբերեալ կարելի է պնդել, որ պատկերման կա-ռուցուածքն իսկ աշխարհի հոգեւոր եւ ֆիզիկական ամբողջութեան կործանման ամէնաբարդ այլաբանութիւնն է եւ դրա հետ մէկտեղ՝ նրա փոփոխականութեան, անկանխատեսելիութեան մարմնացումը։ Արդիապաշտ արուեստի փորձը բաւական արդիւնաւէտ է եղել Քոչա-րի ստեղծագործութեան մէջ եւ չի ենթարկուել այսպէս կոչուած գե-ղարուեստական իրագրութեանը։ Զուգորդական-խորհրդապաշտա-կան պատկերման լեզուով նկարիչը հասարակութեանն ասել է կեանքի մասին ճշմարտութիւնն այն ժամանակ, երբ երկիրը եւ արուեստին տի-րողներն այդ ճշմարտութիւնը բնաւ չէին ցանկանում։

Միւս վարպետը, որ նոյնպէս պաշտօնական արուեստին մաս չէր կազմում եւ այդ իսկ պատճառով յայտնուել էր երիտասարդների կող-մը, Գէորգ Գրիգորեանն էր, յայտնի Ջոտտօ անուամբ։ Բացատրելով այս անունը, Ջոտտօն գրել է. «Երիտասարդ ժամանակ մարդ խիզախ է, բայց ես նաեւ հիմա կը համարձակուէի յայտարարել աշխարհին, որ ուզում եմ պատկանել վաղ վերածննդի դասական աւանդոյթին։ Ու-զում եմ լինել մարդ Ջոտտոյի տոհմից, նրա գործի նկարիչ, նրա յա-ւերժ կենդանի ընտանիքի անդամը։ Հայերը յաճախ են վիճում մեծ մարդկանց մասին, նրանց մէջ փնտռում իրենց արեւոտ արիւնից։ Եւ այդ որոնումներն արդարացւում են։... Ես հարազատութիւն փնտռել եմ ոգու, ո՛չ արեան մէջ։ Փնտռել եմ ստեղծագործութեան ծագումնա-բանութիւնը։ Այժմ գիտեմ, որ կրելով այս անունը, չեմ օգնել ինձ, այլ ընդունել եմ ծանրագոյն պատասխանատուութիւն, նոյնիսկ ոչ թէ ար-ուեստի, այլ խղճի, առօրեայի մէջ»[5]։

Բնութիւնից կոթողայնութեան չնորհքով օժտուած Ջոտտօն ստիպուած էր ողջ կեանքում աշխատել փոքր կտաւների վրայ։ Նրա «Ողբ» (1962), «Ցասում» (1963), «Վիշտ» (1964), «Խոհ» (1966), «Ռեքվի-էմ» (1970) գործերը նկար-վիճակներ են եւ ոչ՝ նկար-գործողութիւն-ներ, որ մեծ քանակով հրամցւում էին այդ ժամանակ։ Հենց այսպիսի աշխատանքներն են երիտասարդ գեղանկարիչների ստեղծագործու-թեան մէջ նկար-խորհրդածութիւնների նախատիպ հանդիսացել։ Փո-փոխութիւնները, որ տարբերւում էին արուեստում պաշտօնական

գծից, նչուել են ուսումնասիրողների կողմից։ Սարաբեանովը, յենուելով 1971ի Հոկտեմբեր-Նոյեմբերին Մոսկուայում ԽՍՀՄ հիմնադրման 50ամեակին նուիրուած ցուցահանդէսի վրայ, նշել է գեղանկարիչների կենտրոնացումը «ներքին հիմնահարցերի վրայ, նչուած հոգեւորի որոնումներով»[8]։ Ընդգծելով Հայաստանի կերպարուեստում երկու նոր միտումները, նոյն հեղինակն իր միտքը սկսել է Աշոտ Մելքոնեանի գեղանկարի ընտրութեամբ. «այն իր մէջ կենտրոնացրեց նկարիչների մի ամբողջ խմբի ճգտումները եւ առաջ է մղել նրանց իրենց ժամանակից։ Մելքոնեանի «Ընտանիք» գեղանկարում չկայ ո՛չ գործողութիւն, ո՛չ շարժում. կերպարները մէմկմէկու կապուած են ոչ թէ արտաքնապէս, այլ ներքնապէս. այստեղ իշխում է մարդկայնութեան ոգին։ Ինչպէս եւ շատ այլ դէպքերում այն արտայայտւում է իւրատեսակ թուլութեան պաշտամունքի միջոցով, որն ինքնին ուժի պաշտամունքի ռէակցիա է, ինչն իշխում էր մեր կերպարուեստում բաւական երկար։ Ամէն դէպքում դա միջոց է արտայայտելու հերոսների հոգեվիճակը, նրանց բարդ աշխարհը, լարուած արտաքին կեանքը։ Այն նկարչին տրամադրում է դիմել մտածողութեան պատկերային, իսկ երբեմն՝ այլաբանական միջոցին. շատ բան յայտնւում է տեսողականի արգելքի եռեւում, առաջացնում զուգորդումների եւ համադրումների մի շղթան։ Հայ գեղանկարչութեան մէջ այդ դիծը բաւական ուժեղ եւ նշանակալից է։ Նրա հետ են կապուած աւագ եւ կրտսեր սերունդների մեծ յաջողութիւնները։ Այն գանագան հետեւողներ ունի, որոնք երբեմն շատ էականօրէն տարբերւում են միմեանցից նկարչութեան իսկ հնարքներով»։

Սարաբեանովի կողմից որպէս այլաբանական մեթոդով կատարուած աշխատանք նչուել է Սարգիս Մուրադեանի «Իմ ժամանակակիցները. տնկիներ» (1970) գեղանկարը։ Նրա հետ համաձայն լինելով հանդերձ «մտածողութեան փոխաբերական միջոցի» եւ «թուլութեան իւրատեսակ պաշտամունքի» հետ, պիտի խոստովանենք, որ «թուլութեան պաշտամունքը» եւ «մտածողութեան փոխաբերական միջոցը» երեւան են եկել Մելքոնեանի «Ընտանիք» (1967) եւ Մուրադեանի «Իմ ժամանակակիցները...» աշխատանքներից առաջ։ Որպէս ապացոյց կարող են լինել Յակոբ Յակոբեանի «Մարդը եւ բոյսը» (1962) եւ նրա իսկ «Կարճ տաբատով տղան» (1960) գեղանկարները։ Վերջինում հենց տրուած է պատկերաւորման այլաբանութիւնը, նման Մուրադեանի «Իմ ժամանակակիցները...»ին. բարակ ծառի տակ կանգնած է պատանեակը, շատ նիհար, աչքերի մէջ եւ դէմքին կեանքի մասին աչնպիսի խոր եւ անկեղծ խոհերով, որ Մուրադեանի «տնկիներ»ը թւում են միտումնաւոր, այլաբանութիւնը՝ ուղղագիծ։ Իսկ Յակոբեանի «Մարդը եւ բոյսը» գեղանկարում մերկութեան թեման փոխաբերութիւն է,

Մինաս Աւետիսեան, «Ճակնդեղի հունձք», 1960

որ արտայայտում է «Թուլութեան պաշտամունքը»։ Մինասի «Ռեքվիէմ» գեղանկարում (1962) նկարչի գործընկերները եւ հանդիսականները համաչափ ձեւաւորուած, ֆիզիկապէս զարգացած, առողջութիւն եւ խանդավառութիւն ճառագող «մեր ժամանակների հերոսի» (կամ պատմական անցեալի հերոսի) փոխարէն տեսան ինչ-որ հորիզոնական ձգուած նիհար եւ երկար մարմին՝ ծանրօրէն կախ ընկած, նոյնպէս ինչ-որ անհասկանալի «ոչ բնական» ձեռքերով։ Սա մի մարդ է, որ հասկանալի չէ թէ ինչպէս իրեն պահում է ազնիւ եւ բխրուն կնոջ ուսերին, որը խնամքով պահում է այդ «թուլակազմի» գլուխը։

Այն ժամանակ՝ 60ականներին, դժուար էր հասկանալ Քոչարի «Պատերազմի արհաւիրքները»։ մի կտաւ, որ մտածել էր տալիս իւրաքանչիւր մարդու մէջ գոյութիւն ունեցող չարի մասին։ Դժուար էր ըմբռնել նաեւ Մինասի «Ռեքվիէմ»ը։ մի ստեղծագործութիւն, որ կեանքում եւ արուեստում հաստատում էր հայեցողական հոգու առաջնահերթութիւնը, այն, որ ապրել է արուեստի տարբեր տեսակների ներկայացուցիչների գիտակցութեան մէջ։ Շարժանկարիչ Անդրէյ Տարկովսկին ցանկանում էր, որ հոգեւորը ներողամիտ վերաբերմունք ունենայ ժամանակակից մարդու հանդէպ, որպէսզի նա լցուի համբերութեամբ, յոյսով եւ միայնութիւն չզգայ[8]։ 1958ին թատերագիր Անդրէյ Արբուզովը թատրոնի աշխատողների, թատերագիրների եւ թատերական քննադատների համախորհրդային համագումարում խօսել է գիտակցութիւնը յափշտակող ունայնութեան մասին. «Խոհականութիւնը։ Դա՝ է մեզ պակասում։ Ինձ ահա թուում է, որ խոհականութիւնը տանում է դէպի վսեմութիւն, որպիսին գեղեցիկը պիտի լինի»[9]։

Մարդու կողմից ինքն իրեն «հաւաքել»ը եւ սեփական հոգու մէջ խորասուզուելն ուշադրութեան առարկայ չի եղել 60-70ականների արուեստի հայ քննադատների համար։ 80ականների վերջին արդէն ոչ-արուեստաբանը նկատել է։ «Մինասի նկարներում մարդիկ միշտ խորհում են։ Ոչխար են կթում եւ մտածում են, կարագ են յարում եւ մտածում են, հաց են թխում եւ մտածում են»[10]։ Եզրակացութիւնը հիանալիօրէն անսպասելի է։ «այդ պատճառով էլ Ջաջուռում ձգտում ես խորասուզուել գիւղացու արտասանած իւրաքանչիւր խօսքի մէջ»[11]։

Վերլուծելով 60-80ականների գեղարուեստական գործընթացները, Լ. Վ. Մոչալովը նշել է։ «... եթէ 1960ականների սկիզբը բնութագրական է «նկար-դիմակայութիւններով», ապա 1970ականներին յայտնուեցին մեծ թուով «նկար-խորհրդածութիւններ», համր գրոյցներ...»[12]։ Խորհող մարդը եւ յաճախ նրան ուղեկցող միայնութիւնն արտացոլել են մարդու գոյութեան իրական հիմնախնդիրը։ Նրա գոյութեան վարքի անբարենպաստութեան խոր գգացողութիւնը 1960ականներին թափանցել է ոչ միայն աւագ նկարիչների (Քոչար, Գրիգոր-

եան, Յակոբեան), այլեւ երիտասարդների (Ադալեան, Պետրոսեան, Գալստեան, Եղեան, Պետրոսեան, Յովհաննիսեան, Յակոբեան) ստեղծագործութիւն։ Նման «իրականութեան ճանաչողութեան» (Գրեգորի Ստերնին) մէջ, կարծում եմ, արտայայտւում է «վաթսունականցինե-րի» իրապաշտութիւնը, որի առանձնայատկութիւններից է դառնում ոճական բազմաձեւութիւնը։ Նրանց միաւորել է նաեւ ակնյայտութեան բացակայութիւնը նկարի բովանդակութեան ընկալման ժամանակ։ Նկարչութիւնը ձեռք է բերում խոր փիլիսոփայական ենթատեքստ։ Սրա հետ մէկտեղ կերպարային բարդացումն ուղեկցուել է դիպաշարի հասկացողութեան փոփոխութեամբ. դիպաշարը դադարում է լինել ծաւալուած գործողութիւն։ Նկարների հերոսների թիւը կըտրուկ նուազում է։ Բնութագրական է դառնում մէկ կերպարով թրծինուածքը։ Փոխւում է կերպարաւեստի որոշ կայուն մոտիւների այլաբանական իմաստը։ Օրինակ, մէկ այլ գաղափարա-կերպարային ենթատեքստում իմաստաւորւում է կնոջ մերկութեան մոտիւը։ Եթէ մերկ կանայք Ալեքսանդր Բաժբէուկ-Մելիքեանի (1891-1966), Կարապետեանի եւ այլ նկարիչների մօտ բացառապէս գեղեցկութեամբ սքանչանալու առարկաներ են, ապա Յակոբ Յակոբեանի «Մերկ կինը» (1970) նկարում մերկութեան մոտիւը բոլորովին այլ նպատակի է ծառայում։ Կտաւում պատկերուած է առանց դուռ եւ պատուհան մի սենեակ. ինտերիերային միջավայրի՝ որպէս միայնութեան, նման մեկնաբանում չէր եղել հայ կերպարուեստում։ Սենեակ-անապատի կենտրոնում, թախտին պառկած է մի կին։ Նրան նոյնիսկ մերկանդամ չես անուանի, նա հենց մերկ է՝ սենեակի պատերի եւ յատակի նման, կինը նման է պատերին եւ յատակին՝ գոյնով եւ մարմնի ֆակտուրայով։

Փոխաբերութիւններից բացի, որոնք առարկայորէն են արտայայտուել, 60-70ականների արուեստի տարբերակիչ առանձնայատկութիւններից է դարձել փոխաբերականութիւնը, հասկացուած՝ կառուցուածքայնօրէն։ Այս մասին արդէն ասուել է Քոչարի ստեղծագործութեան առթիւ։ Հայ կերպարուեստի պատկերման բանաստեղծութիւնը հարստացել է քնարական կերպարների մէջ կառուցուածքային փոխաբերութեան տարբեր դրսեւորումներով։ Նոնա Ստեփանեանը գրել է Կալենցի «մաքուր» քնարերգութեան մասին՝ «Անկաշկանդութիւնը, նիւթի հանդէպ վերաբերմունքի ազատութիւնը, եղել է թերեւս հիմնականը նրա ստեղծագործութեան մէջ։ Դիւրին է հիմա, 1970 թուականին նիւթին վերաբերուել ազատ եւ անբռնազբօս. Կալենցն արդէն վերցրել էր իր վրայ չհասկացուած լինելու կրակը, մարդկանց սովորեցրել է նորութեանը, իր ողջ կեանքի օրինակով ստիպել նրանց գնահատել ստեղծագործական ազատութիւնը»[13]։

Որպէսզի աւելի պարզ դառնայ, թէ ինչ նկատի ունի Ստեփանեանը, համեմատենք Յովհաննէս Զարդարեանի (1918-92) «Զգուտ» կտաւը (1960) եւ այնպիսի լայն տարածում գտած դիպաշար, որպիսին է «Բերքահաւաք»ը Կալենցի պլաստիկ մեկնաբանմամբ։ «Զգուտ» գործում առարկայական փոխաբերական համադրութիւն է. ծնկի եկած աղջիկը պատկերուած է գլուխը հպարտ պահած վիթխ կողքին։ Կալենցի «Բերքահաւաք»ը կառուցուածքային այլաբանութեան օրինակ է։ Տանձ հաւաքող աղջիկները ոչ մէկի հետ չեն զուգորդուած։ Նկարիչն ընդհանրացնում է կերպարները, նրանց զետեղելով երկու-երեք հարթութեան մէջ, միաւորելով գլուխը, ձեռքերը, գօտկատեղը միասնական ձեւի մէջ, որ կշռութաձեւ տալիս է պլաստիկայի երգեցիկ մաքրութիւնը։

Կալենցի որոշ աշխատանքներ ընդհանրութիւն ունեն Մինասի գործերի հետ։ Առաջին հերթին նշենք այն, որ նրանց երկուսի մօտ պատկերման սկզբունքներից մէկն է հանդիսանում պլաստիկ ձեւերի, քօրինուածքի, գոյնի կշռութային կազմակերպումը, ինչը նպաստում է տպաւորութեան երաժշտականութեանը, սահուն մեղեդիական զարգացման զգացողութեանը։ Այդ իսկ պատճառով ինչպէս «Բերքահաւաք»ը Կալենցի կատարմամբ դառնում է ինչ-որ այլ բան, գրեթէ իսկապէս «բերքի հաւաք», այդպէս եւ Մինասի «Մանողուհին» (1967) աշխատանքային գործընթացի պատկերում չէ, թէկուզեւ «կշռոյթի նըրբին երաժշտականութեամբ»[14]։ Սկզբունքօրէն «աշխատանքային գործընթաց» չի պատկերուած Մինասի «Լաւաշ են թխում», «Խնոցի», «Բուրդ գզող կինը» գործերում։ Եթէ թէկուզ մէկ րոպէ նչուած նկարներում կատարուածը պատկերացնենք որպէս «աշխատանքային գործընթաց», ապա կարագը չի յարուի, լաւաշը չի թխուի, բուրդը չի գզուի, իսկ Կալենցի «Բերքահաւաք»ում տանձերը չեն հաւաքուի։ Բոլոր այս դէպքերում մենք գործ ունենք ստեղծագործութեան դիպաշարի եւ թեմայի անհամապատասխանութեան հետ։

Այսպիսին է քնարական կերպարի բնոյթը, կառուցուածքայնօրէն ելք ցոյց տուող ժամանակաւոր որոշակիութիւնից դէպի ոչ-կենցաղային իրականութիւն, որի մէջ հեղինակի սուբյեկտիւութիւնը լայն հնարաւորութիւններ ունի իրականանալու ինչպէս պատկերային ոճաւորման, այնպէս էլ նկարչի կողմից ստեղծագործութիւն ներդրուող մտքի համար։ Քնարական կերպարի օրինաչափութիւնները, որ տարածւում են աշխատանքի մոտիւի վրայ, Մինասի ստեղծագործութեան մէջ ունեն բազմապլան զարգացում։

Եթէ հայ գեղանկարիչներին դիտարկենք նրանց ստեղծագործութեան նպատակի տեսանկիւնից, ապա կարելի է տեսնել, որ շատ դէպքերում այն պատասխանում է իրականութիւնից «հեռացման» միտու-

մին եւ իւրաքանչիւր հեղինակ տալիս է «հեռացման» իր տարբերակը։ Որպէս օրինակ բերենք Գալստեանի ենթագիտակցութեան նկարչութիւնը, նկարչութիւն «ինքն իր մէջ», Ցովհաննիսեանի՝ մեկնաբանութեան եւ մտաւոր վերծանման հազուադէպ ենթարկուող հեքիաթային տեսարանները, որտեղ կնոջ մերկութեան մոտիւը մարմնաւորում է մարդու հոգու մաքրութիւնն ու անպաշտպանուածութիւնը, արուեստի խաղային կողմը, որ յաճախ է դրսեւորուել Ադալեանի գործերում (թէեւ իր օժտուածութեամբ նա բազմակողմանի նկարիչ է) եւլն.։ Մինասը, փոխաբերականութեան մակարդակները բարձրացնելով մինչեւ խորհրդապաշտութիւնը, ծրագրային կերպով հաստատում է արուեստի համընդհանուր նշանակութիւնը, յայտարարելով «մարդկանց հոգեպէս հասրտացնելու» իր նպատակի մասին։ Համաշխարհային քաղաքակրթութիւնը զարգանում է մարդուն անյարիր ամէն տեսակ տեխնիկական գործիքայնութեան հաշուին, այդպիսով մեծացնելով եւ մօտեցնելով համընդհանուր ճգնաժամը, որ կարող է յանգեցնել անդառնալի չրջակայ միջավայրի աղէտի։ Գոյութիւն ունի եւ այլ հնարաւորութիւն՝ դառնալ մարդու իսկ կատարելագործմանը։ Դա ոչ պակաս բարդ ուղի է, սակայն նա էլ արդիւնաւէտ հեռանկարներ է բացում։ Մինասի ստեղծագործութիւնը մատնանշում է մարդկութեան զարգացման նման ճանապարհ (ինքնին հասկանալի է, որ նա չի մերժում եւ չի փոխարինում գիտատեխնիկական առաջընթացի նուաճումները, որ համապատասխանում են մարդկութեան պատմութեան մէջ մարդասիրական ուղղուածութեանը)։ Մինասի մարդակենտրոնութեան մէջ կարեւոր են արժէքաւոր հոգեւոր կողմնորոշումը եւ նկարչի դերի հարցը։ Վերջինս ոչ միայն արտացոլում է, այլեւ ի զօրու է զօրավիգ լինել իր արուեստով, որին կարելի է հաւատալ եւ որը Մինասի կողմից դրւում է ի. դ. հայ արուեստում հազուադէպ հիմնաւորուածութեամբ։

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Վ. Է. Խազանովա, "Arkhitektura v poru "ottepeli"" (Ճարտարապետութիւնը «ձնհալի» ժամանակաշրջանում), *Ot shestidesyatikh k vosmidesyatim. Voprosi sovremennoy kulturi* ժողովածու, Մոսկուա, 1991, էջ 78։

[2] Նշելով սա ես առաջին հերթին նկատի ունեմ Էդուարդ Ա. Իսաբեկեանի ստեղծագործութիւնը, որը հեղինակն է «Պատասխան Ցագկերտին» կտաւի։ Սա Հայաստանում ստեղծուած առաջին մեծամասշտաբ բազմաֆիգուր նկարչական գործն է «երգչախմբային» կոմպոզիցիայով, որ ի յայտ եկաւ միայն 1960ին։ Նկարիչների առաւել բազմամարդ «ջոկատ» 1960ականներին չարունակեց «քաղաքական սարքնը» (Մ. Գերման) - պատմաչեղափոխական թեմայով նկարներ՝ Շմաւոն Հերթեւեցեանի «Ս. Սպանդարեանն աքսորում» (1960), «Խոտաք» (1967), Արամ Դաւթեանի «Կամօ. աննուաճ կամք» (1960), Վաղինակ Ասլանեանի «Անմահ լենինեանները. 28

կոմիսարների գնդակահարությունը» (1960) եւ «Աւետիք Իսահակեանը եւ Յակոբ Յակոբեանը Թիֆլիսում» (1968), Սուրէն Սաֆարեանի «Տաթեւի ողբերգութիւնը» (1967), Մկրտիչ Սեդրակեանի «Գայ. առջեւում Սիմբիրսկն է» (1962), Հայկ Աւետիսեանի (1880-1963) «Բոգդան Կնունեանցի ելոյթը ՌԱՊԲԿ 11րդ համագումարում» (1969), Գէորգ Խանդոեանի «Լուսիկ Լիսիենան» (1970)։ Եղել են նաեւ դիպաշարեր հայ ժողովրդի պատմութիւնից՝ Զուլում Գրիգորեանի «Զէյթունի ապստամբութիւնը» (1962), Էդուարդ Սարգսեանի (1908-90) «Մեր նախնիները» (1968), Գաբրիէլ Գիւրջեանի «Մեր պատմութեան արշալոյսին» (1969-70), Գէորգ Մնացականեանի «Վարդանանք» (1970)։ Նման աշխատանքները հեշտ ճանապարհներով ցուցադրւում էին ցուցահանդէսներում, հանգրուանում թանգարաններում, հիմնադրամներում, բարեացնելով այն ստեղծագործութիւնների ուղին, որ ծնունդ էր առնում նկարչի ստեղծագործ անհատականութեան որոնումների չնորհիւ։

[3] Բորիս Զախարչենիա, "Minas iz Dzhadzhura" (*Ջաջուռցի Մինասը*), *Nashe nasledie ժողովածու*, Մոսկուա, 1990, էջ 142։

[4] Քոչարի անձի կլիոն արտայայտուել է նաեւ այն իրողութեան մէջ, թէ ինչպէս էին նրան դիմում նկարիչները։ Մարեանին դիմել են «Վարպետ», իսկ Քոչարին՝ «Մէստրօ»։

[5] Գրիգորեանի անձնական դիւանից, որ պահւում է ալբու՝ Դ. Ուկլեբա-Գրիգորեանի մօտ։

[6] Դմիտրի Սարաբեանով, "K svoeobraziyu zhiviposi russkogo avangarda nachala XX veka" (*որոնումների նշանի ներքոյ. Խորհրդային Անդրկովկասի գեղանկարչութիւնը*), *Sovetskoe iskusstvoznanie ժողովածու*, Մոսկուա, 1974, էջ 105։

[7] Նոյն, էջ 112-113։

[8] Օ. Տիւրին, "Nostalgia po zhizni. sudba i filmi Andrea tarkovskogo" (*կարօտախտ կեանքի. Անդրէյ Տարկովսկու ճակատագիրը եւ արժանկարները*), *Պրաւդա*, Մոսկուա, 25, 11, 1989։

[9] Անդրէյ Արբուզով, *Sovetskaya kultura* (*սովետական մշակոյթը*), Մոսկուա, 28, 04, 1988։

[10] Տ. Յակոբեան, "Selo Minasa" (*Մինասի գիւղը*), *Կոմունիստ*, Երեւան, 29, 03, 1989։

[11] Նոյն։

[12] Լ. Մոչալով, "Associativnaya kartina I ege rol v sovremennom khudozhestvennom process" (*գուգորդական նկարը եւ նրա դերը ժամանակակից գեղարուեստական գործընթացում*), *Sovetskaya zhivopis ժողովածու*, թիւ 9, Մոսկուա, 1987, էջ 165-166։ «Դիմակայութիւնը» եւ «խորհրդածութիւնը» գործնականում վերաբերում են բոլոր ժանրերին եւ թեմաներին. աշխատանք, սէր, պատերազմ։ Նման մօտեցում պատերազմի թեմային նկատելի է Հրաչեա Յակոբեանի (1935-1982) ստեղծագործութեան մէջ, նրա «Բալլադ զոհուածների մասին» (1968), «Հրաժեշտի լուսանկար» (1969), «Լուռութիւն» (1974) գործերում, նրա «Արփա-Սեւան» (1974) «աշխատանքային» կտաւում։

[13] Նոնա Ստեփանեան, *Arutiun Kalents. katalog*, Երեւան, 1970, էջ 14։

[14] Ալեքսանդր Կամենակի, *Etiudi o kudozhnikakh Armenii* (*ակնարկներ Հայաստանի նկարիչների մասին*), Երեւան, 1979, էջ 136։

THE CHARACTERISTICS OF SYMBOLISM IN THE ARMENIAN PLASTIC ARTS OF THE 1960s AND 1970s
(Summary)

INGUNA GURTSENS
Transl. by ARTSVI BAKHCHINIAN

This article highlights the most unique trends and developments in the Soviet Armenian plastic arts of the 1960s and 70s. The authors compare these novelties with the achievements of the previous decades.

Based on the example of Yervand Kochar's painting called "Agonies of War", the authors specify both the structural and stylistic characteristics through which the artist expressed the many meanings. The authors draw parallels between Kochar and the several renowned painters of the time, namely Harutiun Kalents, Minas Avetissian, Ashot Melkonian, etc.

In the early 60s the trend was to depict frontal views, while in the 70s the trend shifted to "pondering" and "silent-conversation" paintings. This had an impact on the perception of everyday-life paintings, where an incongruity was felt between the theme and the subject: the nature of the hero surpasses the time and space limits of ordinary, everyday life and takes the imagination and thoughts of the beholder to universalities.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՕՓԵՐԱՅԻՆ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

ՆՈՐԱ ՍԱԼՄԱՆԵԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Ուսումնասիրելով անցեալի մշակոյթի պատմութիւնը, կը տեսնուի որ զանազան տեսակի ներկայացումներ միշտ ալ եղած են երաժշտութեան ընկերակցութեամբ՝ հնադարեան ողբերգութենէն մինչեւ վերջին դարերու թատրոնները։ Երաժշտութեան այս ընկերակցութիւնը տակաւ զարգանալով, ԺԶ. դարուն, Իտալիոյ Ֆլորանս քաղաքի Camerata Fiorentina *մշակութային շարժումին ջանքերով, վերածուած է բնագիրը երաժշտութեամբ իմաստաւորող երեւոյթի։ Միւս կողմէն, թատրոնը, իր կարգին, համախմբած է բանագործութիւն, երգ, պար, գործիքային երաժշտութիւն, բեմայարդարում եւ բեմային գործիքաւորում։ Եւ այսպէս, երաժշտութիւնն ու թատրոնը գումարուելով ծնունդ տուած են օփերային։ Հետեւաբար, Ֆլորանսի մէջ օփերային ոճը կ'ուրուագծուի եւ կը հաստատուի, յետագային ճիւղաւորուելով զանազան տարբերակներու՝* opera bouffe/opera bouffa, opera seria, opera semi seria, operette…

ԺԷ. դարուն օփերան մուտք կը գործէ Ֆրանսա, Անգլիա, ապա եւ՝ Գերմանիա, ԺԸ. դարուն՝ Սպանիա, ԺԹ. դարուն՝ Ռուսիա, Լեհաստան, Չեխոսլովաքիա, Հունգարիա, Ռումանիա, Սկանտինաւեան երկիրներ…։

Ինչ կը վերաբերի հայկական օփերային, նախ պէտք է ըսել, որ ըստ պատմական տուեալներու, հայ երաժշտական մշակոյթը բազմադարեան ժառանգութիւն մը եղած է. անոր չարունակութիւնը կը դիրքորոշէ հայու գոյավիճակը եւ ապագայի նկատմամբ անոր ունեցած գիտակցութիւնը։

Խորաթափանց հետազօտութիւններ եւ լոյս տեսած փաստացի գրականութիւնը մեզ անվրէպ կը յանգեցնեն այն եզրակացութեան, թէ հեթանոսական շրջանէն սկսեալ հայ ժողովուրդը ստեղծագործած է նաեւ երաժշտական առումով։ Առաջին ստեղծագործութիւնները եղած են.- ա) աշխատանքային երգերը, ինչպէս՝ հողագործութեան բերքահաւաքի, բ) վիպական եւ այլ երգերը՝ չարիքը խափանելու, դեւերը հեռացնելու կամ բարօրութիւն ստանալու համար Ամէնազօրէն։ Այս երգերը սերունդէ սերունդ փոխանցուած են ու զարգացած։ Դ. դարուն երբ հայերը առաջինը ընդունեցին քրիստոնէութիւնը իբրեւ պետական կրօնք, հեթանոսական կրօնքը, (ներառեալ՝ հեթանոսական

երաժշտութիւնը) հալածանքի ենթարկուեցաւ եկեղեցիին հոգեւոր պետերուն կողմէ։ Այսուհանդերձ, հեթանոսական երաժշտութեան բուրմունքը մնաց ազդեցիկ, օրըստօրէ զարգացաւ փոփոխութիւններ կրելով։ Ե. դարուն եղան երաժշտական նոր մշակումներ թէ՛ եկեղեցական, թէ՛ աշխարհիկ։ Ասոնք յառաջացուցին երաժշտական բովանդակութեամբ աւելի հարուստ դարաշրջան մը՝ Թ.-Ժ.Դ. դարերը։ Ժե.-Ժէ. դարերը նշանակալից եղան աշխարհիկ թէ հոգեւոր տաղերու արուեստով։ Ժէ.-Ժը. դարերը դրոշմուեցան աշուղական արուեստի ինքնատիպ ստեղծագործութեամբ։

Բազմադարեան հայ երաժշտական աւանդը ամուր փաստն է երաժշտութեան հանդէպ հայ ժողովուրդի հոգեկան կապուածութեան։ Հայուն համար երաժշտութիւնը հանդիսացաւ միջոցը առօրեայ կենցաղի վերիվայրումները դրսեւորելու եւ՝ միաժամանակ ի յայտ բերելու ինքնեկ ստեղծագործութիւնը, որ կը բխէր անոր կենսասիրութենէն եւ կեանքի փիլիսոփայութենէն։

Հայ երաժշտութեան թէ՛ երգային եւ թէ՛ գործիքային բաժինը անցած է զարգացման զանազան փուլերէ, միաձայնութեան հիմքով։ ԺԹ. դարու 60-70ականներուն մշակուեցաւ բազմաձայն երաժշտական նոր ձեւ, որուն հիմամբ ստեղծուեցաւ ազգային նոր ոճ եւ ձեւաւորուեցաւ հայկական ազգային յօրինողական դպրոց։ ԺԹ. դարու երկրորդ կէսի. դարու առաջին տասնամեակները չրջանը անկիւնադարձային եղաւ հայ իրականութեան համար, ուր երաժշտութիւնը հանդէս եկաւ իբրեւ բազմատեսակ արուեստ (յօրինում, գործիքային երաժշտութիւն, երգային երաժշտութիւն, եւլն.)։ Ան ունեցաւ ինքնուրոյն դրոշմ, որ յետագային զանազանեց զինք այլ դպրոցներէ։

Հայաստանի սահմաններէն դուրս հայ ժողովուրդը եղած է տքնող ու յառաջադէմ՝ զանազան մարզերու մէջ։ Փաստացի իրականութիւն է, որ հայուն արտադրողական չափանիշը աւելի բարձր եղած է իր հայրենիքէն դուրս՝ թերեւս այն պատճառով որ ան առօրեայ պայքար մը ունէր մղելիք ինքնապաշտպանման, գերադասութեան եւ ինքզինք պարտադրելու՝ ընկերութեան մէջ։ Այս վիճակը սակայն, եղաւ դրական ու մեծապէս նպաստեց հայ մշակոյթին։ Իբրեւ փաստ նշենք բազմազգ բնակչութեամբ Կոստանդնուպոլիսը, ուր հին ժամանակներէ ի վեր գոյութիւն ունէր մեծաթիւ, մշակութապէս աչքառու հայ համայնք մը։ Հոն կեդրոնացած էր հայ մտաւորական ստուար հատուած մը, որ չէր կորսնցուցած իր ինքնութիւնը. ազգութիւնը, լեզուն, հաւատքը եւ կենցաղի իւրօրինակութիւնը։ Հակառակ Օսմանեան կայսրութեան յետամնացութեան, հայը ԺԹ. դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ մեծ նուաճումներ արձանագրած է որոնք չափազանց չօշափելի ազդեցութիւն ունեցած են Կոստանդնուպոլսոյ մշակոյթին վրայ։ Հայերը Պոլսոյ

մշտական գործող առաջին թատրոնի հիմնադիրներն են, եւրոպական քաղաքակրթութեան ու երաժշտութեան տարածման ակնառու միջնորդները: Այս մասին կը վկայեն օտարները, ինչպէս՝ թուրք արուեստի գործիչ Մեհմէտ Ռահիմ[2], որ կը գրէ. «Կոստանդնուպոլսի ազգաբնակչութիւնից յոյներն ու հայերը ամէնից վաղ յայտնաբերեցին հետաքրքրութիւն՝ այդ (արեւմտաեւրոպական երաժշտական - Ն.Մ.) արուեստի նկատմամբ: ...Կոստանդնուպոլսի առաջին երաժշտական թատրոններում ներկայացումները գնում էին հայ եւ արտասահմանեան արտիստների մասնակցութեամբ: -Խօսելով Պոլսոյ յօրինողներու երաժշտական ստեղծագործութեան մասին, Ռահիմ կը շարունակէ- քիշատակութեան արժանի միակ օրինակը կոմպոզիտոր Տիգրան Զուխաճեանի[3] ստեղծագործութիւններն են: ...Նման տիպի յաջորդ ստեղծագործութիւնները շատ աւելի սակաւ նշանակալից էին:- Իսկ անդրադառնալով պոլսահայ կանանց, ան կը գրէ՝ -Բոլոր կանայք որոնք կոնսերվատորիայում լրջօրէն ուսումնասիրում էին երաժշտութիւնը, թուրքերէն գիտցող հայուհիներ էին»[4]: Այսպիսով, արեւմտահայերը Պոլիսը երաժշտական կեանքի կեդրոն մը դարձնելով, 1857-58ին նախաձեռնեցին Քնար արեւելեան ամսագրին հրատարակումը: Անոր հրատարակիչները՝ Արիստակէս Զովհաննէսեանը[5] եւ Գաբրիէլ Երանեանը[6] նպատակադրած էին քաղաք ներմուծել եւրոպական երաժշտութիւնը եւ միաժամանակ եւրոպական նոթաներով հրատարակել արեւելեան (թրքական) եւ մասնաւորապէս հայկական երգերը, հայ երաժշտական մշակոյթը օտարներուն ծանօթացնելու համար: Ընդարձակելով այս գործունէութիւնը, 1860-61ին կազմակերպուեցաւ «Քնար հայկական» ընկերութիւնը, որուն հիմնադիրները եղան Երանեանը, Նիկողայոս Թաշճեանը[7] եւ Զուխաճեանը: Այս ընկերութեան նպատակն էր քաղաքին բոլոր տարածքին վրայ կազմակերպել երաժշտական գանազան տեսակի ձեռնարկներ: Այս նպատակով ստեղծուեցաւ 35 հոգինոց նուագախումբ եւ երաժշտական թատրոն:

Այս շրջանին, Պոլսոյ երաժշտա-թատերական կեանքին մէջ մեծ դեր կատարեցին հայերը, որոնք ոչ միայն բեմադրեցին ֆրանսացի եւ իտալացի հեղինակներու գործեր, այլեւ ձգտեցան ստեղծել ինքնուրոյն երաժշտական-թատերական գործեր: Պետրոս Մաղաքեանի[8], Յակոբ Վարդովեանի[9] եւ Սերովբէ Պէնկլեանի[10] նախաձեռնութեամբ կազմակերպուեցան թատերական-երաժշտական խումբեր, որոնք Օսմանեան կայսրութեան գանազան քաղաքներուն, մասնաւորաբար Պոլսոյ մէջ, բեմադրեցին ներկայացումներ, եւ եւրոպական ու հայկական օփերէթներ[11]:

Պէնկլեան, նոյնիսկ իր 24 հոգինոց երգչախումբով եւ 18 հոգինոց նուագախումբով եւ միքանի նշանաւոր դերասաններով անցաւ Եգիպ-

տոս ու Ցունաստան, ուր արժանացաւ տեղական մամուլի բարձր գնահատանքին։ Այսպիսով, ԺԹ. դարու երկրորդ կէս-ի. դարու առաջին տասնամեակներու ականաւոր հայ ստեղծագործողներու արուեստը այդ օրերու կեանքի յառաջընթացի եւ մշակոյթի վերակենդանացման վառ վկայութիւնը եղաւ։

Նման յաջողութիւններ, սակայն, երբեք պիտի չմնային իրենց բարձունքին, եթէ երբեք հայ երաժիշտները չորդեգրէին ինքնուրոյն ոճ՝ դրոշմելու համար հայ երաժշտութիւնը։ Դրոշմը պէտք էր փնտռել ակունքներէն, ակունքները՝ ժողովուրդի լուսաւոր թէ մութ խաւերէն։ Ժողովուրդէն բխող ինքնեկ երգերը, պարերը, նուագը, չափի եւ կշռոյթի առանձնայատկութիւնները երեւան կը հանեն մշակոյթի մը իւրօրինակ եւ բազմադարեան աւանդութիւնները։ Ասոնք գննելով, բիւրեղացնելով ու պահպանելով անոնց բնորոշ դիծերը - խորքն ու իմաստը - պիտի կազմուէր «ոճը»։ Այս գաղափարի ռահվիրաները եղան Քրիստափոր Կարա Մուրզա[12] եւ Կոմիտաս[13]։

Անոնք հայ գեղջուկներու շրթներէն քաղեցին արօրի, հողագործութեան, բերքահաւաքի, հարսանեկան, յուղարկաւորութեան, լացի ու խնճոյքի երգերը ու նոթագրեցին՝ զանոնք, ինքնատիպ ստեղծագործութիւն ժառանգելով մեզի։ Այս ստեղծագործութիւնները դարձան կարեւորագոյն սկզբունքները, պատուարը եւ պատուանդանը հայ դասական երաժշտութեան։

Ցարդ, հայ ժողովրդական երաժշտութիւնը հանդիսացաւ հիմքը եւ պարարտ հողը հայ փրոֆեսիոնալ երաժշտութեան ստեղծագործական արուեստին համար։

Հայ յօրինողներու ստեղծագործութեան կազմաւորման գործին մէջ կարեւոր դեր խաղացին նաեւ քաղաքային երաժշտութեան աւանդները, ինչպէս՝ Զուխաճեանի համար Պոլսոյ կենցաղը, Գեղանի Ղորղանեանի[14], կարա Մուրզայի եւ Մակար Եկմալեանի[15] համար՝ Թիֆլիսինը, իսկ Նիկողայոս Տիգրանեանի[16] եւ Արմէն Տիգրանեանի[17] համար՝ Ալեքսանդրապոլի (այժմ՝ Գիւմրի)։

Հայ երաժշտութեան ստեղծագործական դպրոցը, բնականաբար, չէր կրնար անտեսել արեւմտաեւրոպական եւ ռուսական երաժշտութեան հսկայական նուաճումները, ինչպէս օրինակ՝ իտալական օփերաները, որոնք արդէն 1851էն կը ներկայացուէին Թիֆլիսի մէջ, իսկ ռուսական օփերաները՝ 1880էն, իսկ այնուհետեւ՝ Պաքուի մէջ բացւած օփերային թատրոնները, որոնց երկացանկին կային ռուս եւ արեւմտաեւրոպական լաւագոյն օփերաները։ Անհրաժեշտ էր իւրացնել հարիւրամեակներու ընթացքին անոնց կողմէ մշակուած գեղագիտական եւ յօրինողական օրէնքները։ Սակայն, ազգային երաժշտական ինքնուրոյնութենէն ելլելով, հայ երաժիշտները չէին կրնար անտրա-

մարանօրէն կամ կուրօրէն իւրացնել եւրոպական բազմաձայնութիւնը կամ այլ կանոններ։ Այսպէսով, հայկական ազգային յօրինողական դպրոցը ոչ միայն ազգային նշանակութիւն ունեցաւ, այլեւ արեւելքի երկիրներու առաջին մասնագիտացեալ դպրոցներէն մէկը հանդիսանալով, ազդեց դրացի ժողովուրդներու մշակոյթին վրայ։

Հետեւաբար, կրնանք ըսել, թէ ԺԹ. դարու երկրորդ կէսին ձեւաւորուեցան հայ խմբերգային, սենեկային եւ երաժշտաթատրոնային, այսինքն՝ օփերային կատարողական արուեստները, որոնք զարգանալով, Ի. դարու առաջին տասնամեակներուն հասան բարձր մակարդակի։

ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆ

Հայ երաժշտական թատրոնի (օփերա, պալէ եւ երաժշտական կատակերգութիւն) ակունքները կու գան հեթանոսական ժամանակաշրջանէն, երբ ժողովրդական ստեղծագործութիւնը մեծ սէր եւ տեղ կը վայելէր Հայաստանի մէջ։ Վիպական երգերը, որոնք կ'արտացոլացնէին Հայաստանի պատմական իրադարձութիւնները, յարատեւած են սերունդէ սերունդ, ինչպէս Հայկ ու Բելի, Սասունցի Դաւիթի, Արա Գեղեցիկի եւ Շամիրամի առասպելները[18]։ Միսական երգ ու պարերը կապուած են հարսանեկան, բարեկենդանի, նաւասարդի, համբարձումի, վարդավառի հետ, եւ ստացած են երաժշտա-թատերական ծաւալուն ներկայացման բնոյթ։

Այդ՝ հեթանոսական իսկ ժամանակաշրջանին կը ձեւաւորուէր աշուղ գուսաններուն բարձր արուեստը, որ կ'ընդգրկէր երգ, նուագ, վիպասանք եւ թատերախաղ։ Աշուղական այս արուեստը զարգանալով, յետագային ունեցաւ իր դպրոցը՝ հետեւորդները, ստացաւ ակնառու դիրք, հարստացնելով հայ մշակոյթի գանձարանը։

Գարեգին Լեւոնեան[19] կը գրէ. «...Հին դիւցազնական երգերուն մէջ իրար են հիւսուած երաժշտութիւնը, պարն ու թատերախաղը, ...արդէն հին հայկական պարերը ունեցած են թատերական տարրեր, պարողները կ'երգէին ու միեւնոյն ժամանակ կը ներկայացնէին որոշ բովանդակութիւն ունեցող նիւթ»[20]։

Միջազգային գրականութիւնն իսկ կ'անդրադառնայ հայ հին եւ միջնադարեան թատրոնի շատ մը ներկայացումներու, որոնք տեղի կ'ունենային նուագակցութեամբ։ Ժան Շարտէն[21], 1664ին Երեւան կատարած իր ճամբորդական յուշերուն մէջ կ'անդրադառնայ այն ներկայացումին, ուր բեմական գործողութիւնները կը զուգորդուէին երգի, պարի ու նուագի հետ, հետեւաբար եւ՝ կը համեմատէ այդ ներկայացումը օփերային, ըսելով. «... Երաժիշտներն ու պարողները արեւելցիներուն կատակերգուներն են կամ աւելի ճիշդը՝ այդ անոնց օփե-

րան է, որովհետեւ այդտեղ միայն չափածոյ կ'երգեն եւ արձակը բնաւ չի մտներ անոնց երգերուն մէջ»[22]։

Ահա, դարձեալ կը հաստատուի գոյութիւնը հայ երաժշտա-թատերական արուեստին, որ զարգանալով հասաւ ԺԹ. դար, ուր տեղի ունեցաւ պատմական կարեւորագոյն նշանակութիւն ունեցող շրջումը օրինողական դպրոցի ոճին մէջ՝ միաձայնութենէ բազմաձայնութիւն եղանակներու նոթագրութիւն, (հին ձգելով խազային դրութիւնը) եւ ներկայացման պաճոյճ միջոցառում. այս բոլորը միասնաբար, երաժշտական թատրոնին տուին օփերային հանգամանք։ Այս հոսանքին ջահը լուսաւորող եղաւ Ջուխաճեան, որ ի յայտ բերաւ մասնագիտացեալ հմտութիւն, եղանա-կաւորման չնորհքի արտասովոր ուժ եւ օփերային օրինումի վստահ տիրապետում։ Երաժշտական ուսումը ստանալով Միլանոյի մէջ եւ հիմնովին կապուած ըլլալով Կոստանդնուպոլսոյ, Ջուխաճեան հեռու էր հայրենի հողի ներշնչման աղբիւրներէն, հեռու՝ Հայաստանի ժողովրդական երաժշտական արուեստի արգասաւոր բերքէն, անոր կենցաղային բարքէն ու ստեղծագործական ոգիէն։ Ասիկա ազդեց իր օրինումներուն վրայ, որոնց երաժշտական գիծը հիմնուած էր եւրոպական օրէնքներու վրայ, բայց բնագիրի նիւթը կը մնար անտարակոյս հայկական - հայ սովորութիւններէ ու հայոց պատմութենէն առնուած։ Նախաձեռնողը ըլլալով հայկական երաժշտական առաջին խումբերու, հայկական օփերաներու, օփերէթներու եւ երաժշտական կատակերգութիւններու, զինք կոչած են "Il Verdi[23] armeno" (հայ Վերտին)։ Ցիշատակութեան արժանի է յատկապէս իր պատմահայրենասիրական օփերան՝ «Արշակ Բ.»ը, գրուած 1868ին, որով սկիզբ առաւ հայկական օփերայի տարեգրութիւնը։

ՋՈՒԽԱՃԵԱՆ, «ԱՐՇԱԿ Բ.» ՕՓԵՐԱՆ ԵՒ ԺԹ. ԴԱՐԱՎԵՐՋԻ ՕՓԵՐԱՑԻՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԺԹ. դարու երկրորդ կէս-ի. դարու առաջին տասնամեակներուն երաժշտա-թատերական ոճին դիմած են նաեւ ուրիշ բազմաթիւ հայ օրինողներ, որոնց կարգին կարա Մուրզա, Եկմալեան, Կոմիտաս (որ աշխատած է «Սասունցի Դաւիթ», «Անոյշ» եւ «Քաղաքավարութեան վնասները» օփերաներուն վրայ), Տիգրանեան (որ ստեղծեց «Անոյշ» օփերան), Ալեքսանդր Սպենդիարեան[24] (որ յամառօրէն աշխատեցաւ իր հիանալի «Ալմաստ» օփերային վրայ, 1916ին)։ Անոնց չառաւիղներն են նաեւ Գրիգոր Միրզայեանը[25] (Սիւնի), իր «Արեգնազան» եւ «Արտաւազդ Բ.» օփերէթներով, Եղիչէ Պաղտասարեանը[26], Ստեփան Դեմուրեանը, Անտոն Մայիլեանը[27], Ազատ Մանուկեանը[28] եւ ուրիշներ։

Ջուխաճեանի ստեղծագործութիւնը կ'ընթանայ իրապաշտ հիմերու ուղղութեամբ։ Հոն ներկայացուած են հերոսական, կատակերգա-

կան, կենցաղային եւ քնարական կերպարներ։ Իր գործուն եւ հրապուրիչ երաժշտութեան մէջ, Չուխաճեան վարպետօրէն կը վերածուլէր քաղաքային ֆոլքլորի երաժշտութիւնը, որ չափազանց բազմալեզու էր։ Չուխաճեան ծնած ըլլալով Պոլիս, իր չուրջը կը հնչէին արաբական, թրքական, իրանական խոհուն մեղեդիները, փողոցներու չուկայական աշխուժ երգերը, սալոնային եւրոպական երաժշտութիւնը, իտալական հանրածանօթ canzonetteները ու ֆրանսական օփերաներու մասունքները։

«Արշակ Բ.» օփերան Դ. դարու Հայաստանի յուզիչ, ողբերգական ու ընկերային բախումներու ժամանակաշրջանը կը վերհանէ. անոր նիւթը՝ Հայաստանի՝ Բիւզանդական կայսրութեան ու Սասանեան Պարսկաստանի հետ բարդ փոխյարաբերութիւններուն հետ կապուած է։ Սակայն Չուխաճեան նիւթին տուած է ազգմէական հնչեղութիւն. Չուխաճեան Դ. դարու եւ 1860ականներու պայքարները առնչելով, ուզած է լայն հասարակութեան ուշադրութիւնը կեդրոնացնել ժամանակի հրատապ հարցերուն։

«Արշակ Բ.»ի երաժշտութիւնը գրուած է իտալական օփերայի սկզբունքներով։ Եղանակաւորման լեզուն ցայտուն է ու հարուստ։ Զայնային միջոցները եւ գունագեղումները ազատ են, առանց կաշկանդումի, կարելի եղածին չափ կատարողները հրապուրելու ծառայող։ Հզօր է երգչախմբային ներկայութիւնը, որ կը պատկերացնէ ժողովուրդի ոգեւորութիւնը, իսկ նուագախումբի ազդեցութիւնը՝ բամբ. հոն կայ լարային գործիքներու գերակշռութիւն եւ փողային, մանաւանդ չեփորներու գործածութիւն, որ կը ներկայացնէ ժողովուրդին մեծ ցանկութիւնը։

Չուխաճեան «Արշակ Բ.»ը բեմադրելու համար անյաղթահարելի դժուարութիւններու հանդիպեցաւ։ Անոնցմէ մեծագոյնը եղաւ թրքական բացասական վերաբերումը։ Բնականաբար, թուրքերը չհաճագրգռուած չէին հայ ժողովուրդի պատմական անցեալը ցուցադրող օփերայի բեմադրումով։ Այս գործը ներկայացնելու միակ միջոցը առանձին հատուածներու կատարումն էր, որ տեղի ունեցաւ Պոլսոյ, Վիեննայի եւ Նափոլիի մէջ։

Հայկական առաջին վիթխարի այս օփերան, արխիւներու անդորրին մէջ թաղուած, տասնամեակներ մոռացութեան մատնուելէ ետք, վերատեսութեան ենթարկուեցաւ. վերամշակուեցան բնագրի պատմական ճշմարտութիւնները եւ առաջին անգամ բեմադրուեցաւ 17 Նոյեմբեր 1945ին, Երեւանի Ալեքսանդր Սպենդիարեանի անուան Օփերայի եւ Պալէի Պետական Թատրոնին մէջ, արժանագրելով հսկայական յաջողութիւն։

Ջուխաճեան, նախընտրած էր եւրոպական երաժշտական մշակոյթը հայու սեփականութիւնը դարձնել։ Այս տեսլքի ձգտումով, ան իւրացուցած էր իտալական opera buffaն եւ ֆրանսական օփերէթներու ստեղծագործութեան սկզբունքները ու ըստ այնմ 1870ին յօրինած «Զէյբեկլէր»ը (օփերա պուֆֆա), 1873ին՝ «Արիֆ»ը (օփերա պուֆֆա), որուն առաջին բեմելը յաջողութեամբ անցաւ Պոլսոյ մէջ։ 1874ին, առաջին անգամ բեմադրուեցաւ «Քէօսա Քեհիա» օփերէթը։ 1876ին Պոլսոյ Բերա թաղամասի ֆրանսական թատրոնին մէջ կատարուեցաւ Ջուխաճեանի չորրորդ opera comiqueի՝ «Լեպլեպիճի հօր հօր աղա»ի առաջին բեմելը, որ մեծ հռչակ ապահովեց հեղինակին։ Այս օփերան իր նիւթով կը նմանէր Verdiի Rigolettoին։ «Լեպլեպիճի...»ի երգեցիկ մեղեդային, պարզ ու մատչելի երաժշտութիւնը լի է կեանքով, կենսուրախ ու գրաւիչ ariosoներով, romanceներով, անսամպլներով, գուգերգերով, մեներգերով, քառեակներով, խմբերգերով եւ նուագախմբային նախանուագներով. կան մելոտիկ եւ ռիթմիկ պատկերներու նրբութիւն ու գեղեցկութիւն, նաեւ՝ արեւելեան երաժշտութեան տարրերու ներշնչումի՝ լեպլեպիճիի կերպարը գծող հատուածներու մէջ։ Երաժշտութիւնը առատ է քնարական, երազային պարային մեղեդիներով։ Երաժշտական զարգացումը կ'ընթանայ բնագիրի իմաստի զարգացումին հետ։ Հեղինակը վարպետօրէն կ'օգտագործէ երաժշտական հակադրական ձեւերը՝ քնարական տեսարաններու մէջ մտցնելով կատակային բաժիններ, եւ ընդհակառակը՝ ամէնածիծաղելի տեսարաններու մէջ ստեղծելով յուզիչ քնարական «չեղումներ»։ Բազմատեսակ զարգացող բնագրային եւ երաժշտական գիծերը տրամաբանօրէն կը ձուլուին վերջաբաններու մէջ։

«Լեպլեպիճի...»ն մեծ յաջողութեամբ ներկայացուեցաւ Թուրքիոյ, Եգիպտոսի, Պուլկարիոյ քանի մը քաղաքներու մէջ։ Ան մեծ հետաքրքրութիւն յառաջացուց Աթէնքի մէջ, 1883ին։ Մեծ յաջողութեամբ ներկայացուեցաւ 1912ին Պաքուի մէջ, ապա՝ Թիֆլիսի, 1914ին Լոնտոնի մէջ, իսկ աւելի ուշ՝ Ամերիկայի տարբեր քաղաքներու մէջ։ Սովետական Հայաստանի մէջ ան առաջին անգամ բեմադրուեցաւ 1943ին։ Ան ոչ միայն իր ամբողջութեան մէջ ընդունելի ու ըմբռնելի դարձաւ երաժշտասէր թէ այլ հասարակութեան կողմէ, այլեւ անկէ շատ մը երգեր անջատաբար մտան շատերու առօրեայ կենցաղին մէջ։ Բիչենք օրինակ «Մենք քալ տոհմի զաւակներ ենք» մարտաչունչ երգը, որ մեծ տարածում գտաւ հայոց մօտ, իբրեւ թրքական լուծի դէմ բողոքի երգ։

«Լեպլեպիճի...»ի գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ ԺԸ. դարու վերջերը, Պոլսոյ մէջ։ Հարուստ Խուրշուտ պէյի ծառաները իրենց տիրոջ համար կը փախցնեն աղքատ սիսերավաճառի մը աղջիկը՝ Ֆաթիմէն

(Հայացուած տարբերակին մէջ՝ Կարինէն)։ Ստեղծագործութիւնը կը կայանայ խոնարհ խաւի ներկայացուցիչ լեպլեպիճիին եւ իր աղջկան վրայ, վերհանելով անոնց բարոյական գերազանցութիւնը։

Զուխաճեանի՝ մեզի յայտնի վերջընթեր բայց մեծ գործը «Զեմիրէ» օփերան է, գրուած արաբական հեքիաթներու քնարական-բանաստեղծական խառնուածքով ու արեւելեան երաժշտութեան տարրերով։ Semiseria՝ կիսալուրջ այս գործը ճոխ է խոր զգայական նիւթերով։ Ան 1891ին ներկայացուեցաւ Պոլսոյ մէջ։

«Զեմիրէ»ի գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ Արաբիոյ Հիժազ քաղաքը։ Մեծ կախարդ մը, ոգիները կանչելով, կը կախարդէ առուակի մը ջուրը։ Անցորդները, որոնց կարգին՝ որսորդ էլզանթուրն ու Զեմիրէն, խմելով այդ ջուրէն կը կախարդուին ու կը սիրահարին։ Զեմիրէն, սակայն, իր հօր կամքով պէտք էր ամուսնանար անուանի բայց իր չսիրած անձին հետ։ Հարսանիքի վերջին պահուն ներս կը խուժէ էլզանթուրը։ Զեմիրէի հայրը - հարուստ, յայտնի անձնաւորութիւն - տեղեակ ըլլալով իրականութեան, կը համաձայնի ու տեղի կ'ունենայ էլզանթուրի եւ Զեմիրէի պսակը։

Եթէ «Արշակ Բ.»ով Զուխաճեան կարողացաւ վարպետօրէն լուծել պատմահայրենասիրական օփերայի դժուարին գործը, ապա քնարական ոճի յաջող լուծումը իրականացուց «Զեմիրէ»ի մէջ։

1897ին Զուխաճեան իր վերջին ստորագրութիւնը կը դնէ «Ինտիանա»՝ հնդկական կեանքէ առնուած օփերային վրայ, ու կը մահանայ ծայր աստիճան աղքատութեան մէջ, Զմիւռնիա։

Ժ*թ. դարու վերջ-ԺԹ. դարասկիզբ չրջանը եղաւ տնտեսապէս դժուար։ Չգոյութիւնը կը տիրէր ամէնուրեք եւ իր ազդեցութիւնը կը ձգէր ժողովուրդի հոգեվիճակին ու արտադրողական կարողութեան որակին վրայ։ Իսկ քաղաքական գետնի վրայ, Թրքական լուծի տակ ապրողները, ի մասնաւորի երաժիշտները, կը գործէին յոռի պայմաններու մէջ, կրելով միտումնաւոր հալածանքներ՝ հայ մշակոյթը վարկաբեկելու եւ աւելին՝ ոչնչացնելու նպատակաւ։ Այդուհանդերձ, համբերատար աշխատանքով, ու ընդունելով առկայ կացութեան պայմանները, նիւթական անբաւարարութիւնը, չգոյութիւնը որակաւոր նուագախումբերու եւ օփերայի յարմար սրահներու, երաժիշտները ստիպուած կը յօրինէին օփերայական վտիտ գործեր, նայած կենցաղային տուեալներուն համապատասխան։ Ողբերգութիւնը չարունակուեցաւ մինչեւ որ Հայաստան ունեցաւ իր սեփական օփերա-թատրոնը, որուն հանդիսաւոր բացումը տեղի ունեցաւ 20 Յունուար 1933ին։

Այսպէսով, հայկական օփերան ծնունդ առնելով «աղքատութեան» եւ անբարենպաստ միջավայրի մէջ, փորձեց գոյատեւել ու լայն շնչել մտային ու հոգեկան կարողութիւնները աճեցնելու եւ զանոնք ի սպաս

դնելու իրապաշտ օփերայի մը հիմնաւորման գործին։ Կարա Մուրզա, Կոմիտաս եւ Ա. Տիգրանեան եղան չառաւիղները իրականացուելիք սեւեռակէտին։

Կարա Մուրզայի «Շուշան»ը՝ գրուած 1890ին, կը ձգտէր ողողել ունկնդիրները հայրենասիրական գերագոյն զգացումներով։ Օփերայի հերոսուհին՝ գիղացի Շուշանը, չուզելով ստրկութեան մէջ ապրիլ թուրքերու մօտ, կը մեռնէր գոչելով. «Այո, հայ եմ, հայ կը մեռնիմ»։

Կարա Մուրզա չկրցաւ աւարտել այս գործը. անկէ այժմ կը մնան միքանի հատուածներ միայն, ինչպէս՝ «Քաղցրիկ օրեր», «Հանդարտի՛ր, քոյրիկ»։

Կիսաւարտ այլ գործ մըն է Կոմիտասի «Անոյշ»ը (ըստ Յովհաննէս Թումանեանի[29] համանուն պօէմին)։ 1904-1908՝ որոշ ընդմիջումներով պատրաստուած, քնարական-կենցաղային այս աշխատանքը, «երգային տիպի» օփերա մըն է, cantate մը։ Ան պատմական կարեւոր նշանակութիւն ունեցաւ, որովհետեւ լրջօրէն մտածուած առաջին փորձը եղաւ յօրինելու հայկական-ժողովրդա-երաժշտական լեզուով օփերա մը։

Կոմիտասի այլ գործերէն են՝ «Վարդան», դիւցազնական «Սասունցի Դաւիթ» (Սասմայ ծռեր) օփերաները եւ «Քաղաքավարութեան վնասները» (ըստ Յակոբ Պարոնեանի[30] համանուն երկին) երգիծական օփերան։

ԱՐՄԷՆ ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ ԵՒ «ԱՆՈՅՇ» ՈՒ «ԴԱՒԻԹ ԲԷԿ» ՕՓԵՐԱՆԵՐԸ

Արմէն Տիգրանեան իր կարգին լծուեցաւ Թումանեանի «Անոյշ» պօէմի հիմամբ օփերա մը կերտելու։ 1908-12 տարիները եղան Տիգրանեանի «Անոյշ»ի առաջին խմբագրութեան շրջանը։ 4 Օգոստոս 1912ին, ան բեմ բարձրացուեցաւ Ալեքսանդրապոլի մէջ, ուր գոյութիւն չունէին ո՛չ օփերային թատերասրահ, ո՛չ երգիչ-դերասաններ, ո՛չ նուագախումբ եւ ո՛չ ալ բեմայարդարման միջոցներ ու բեմական զգեստներ։ Երգողները դպրոցականներ էին, զուրկ համապատասխան փորձառութենէ ու մասնագիտութենէ։ Անոնք սիրայօժար կը մասնակցէին Տիգրանեանի կազմած երգչախումբին։ Անոնց չնորհիւ է ահա, որ առաջին անգամ ներկայացուեցաւ «Անոյշ» օփերան։ Նուագախումբը կը բաղկանար միայն 12 երաժիշտներէ, ինչ որ բաւարար չէր օփերայական գործ մը ներկայացնելու։ Այս պատճառով ալ յիշեալ յօրինումին գործիքաւորումը ժլատ էր։ Տիգրանեան չգոհանալով այս մակարդակէն, բազմիցս վերատեսութեան ենթարկեց ու 1938ին իր գագաթնակէտին հասցուց այս օփերան։ «Անոյշ»ը այսպէսով դրոշմեց հայ դասա-

կան երաժշտական մշակոյթի օփերայինկալուածը։ Երեւանի օփերատրահին մէջ ան առաջին անգամ ներկայացուեցաւ 27 Մարտ 1935ին։

Քնարական-կենցաղային այս օփերան կը ներկայացնէ հայ պարզ ու հասարակ գեղջուկի կեանքը իր զանազան ծալքերով, հերոսներու սէրը, յաղթանակի ու պարտութեան գաղափարականը, ծիսական երգերն ու պարերը եւ հայրենի բնութիւնը։ Ան մտաւ հայ ունկնդիրներուն մտերմութեան մէջ, որովհետեւ կը ներգրաւէր ժողովրդական-երաժշտական ստեղծագործութիւնը թէ՛ իր ոճային կերտուածք-կշռոյթով, ձայնային դարձուածքներու ինքնատիպ առանձնայատկութիւններով, եւ թէ՛ իր հոգեկան անկեղծութեամբ։ Ան կը զանազանուէր իր հարուստ մեղեդայնութեամբ՝ խմբերգերու, զուգերգերու եւ արիաներու ընդմէջէն։ Ասերգայնութիւնը կը վերհանէր յուզական տեսարաններու նկարագիրը։ Իսկ նուագախումբը՝ համեստ ու պարզ նուագակցողի դերը կը խաղար։ Չունէր մենակատարի դեր, չունէր սեմֆոնիք, ինքզինք պարտադրող լայն նախադասութիւններ։

Տիգրանեան ժողովուրդին ներքին խաւը թափանցելով, զգալով ու ապրելով հոգեպէս անոնց էութիւնը, անոնցմէ բխած երաժշտական ստեղծագործութիւններու ընդմէջէն, կրցաւ ամենայն նրբութեամբ բացայայտել խելագարած Անոյշի բարդ հոգեվիճակը՝ մերթ մեղմ քնարական, մերթ՝ խռովայոյզ։ Նոյնպէս՝ երազկոտ հովիւ Սարոյի կերպարը, անոր անկեղծ սէրը Անոյշի հանդէպ, որ բացառիկ բարձրութեամբ կը հնչէ Սարոյի «Աղջի անաստուած» ցայգերգին մէջ։ Նաեւ Մոսիի պարտութիւնը՝ նկարագրուած երաժշտական պատկերներով։

«Անոյշ»ի դէպքերը տեղի կ'ունենան Հայաստան, Լոռիի սարերու շրջանը, ուր կ'ապրէր գեղջկուհի Անոյշ իր մօր եւ եղբօր՝ Մոսիի հետ։ Անոյշ կը սիրէր հովիւ Սարօն։ Անոնք իրարու կը հանդիպէին աղբիւրը, ուր հաւաքուած կ'ըլլային գիւղի աղջիկները ժամանցի համար։ Գիւղական աւանդութեան համաձայն, տօնակատարութիւնները, ի մասնաւորի համբարձումը եւ հարսանեկան խրախճանքները, կը կատարուէին միասին երգելով ու պարելով։ Իսկ տղամարդիկ խաղեր կը կատարէին, կատակներ՝ ըմբշամարտի ձեւով։ Սովորութեան համաձայն, այս խաղերուն ոչ ոք պէտք էր յաղթէր։ Հարսանիքի ընթացքին, Սարօն եւ Մոսին կը սկսին իրենց խաղ-կատակներուն։ Սակայն, Անոյշի ներկայութենէն ոգեւորուած, Սարօն կը մոռնայ ընկալեալ սովորութիւնը ու բոլորին ներկայութեան գետին կը տապալէ Մոսին։ Մոսի կ'երդնու վրէժ լուծել։ Սպառնալով սպաննել Անոյշը, Մոսին կը պահանջէ քրոջմէն չսիրել այլեւս Սարօն։ Անոյշ, Սարոյին հետ կը փախչի սարերը։ Մոսին կը հետապնդէ զիրենք եւ հրացանով կը սպաննէ Սարօն։ Անոյշ, խելագարած, ինքզինք կը նետէ գետի ալիքներուն մէջ։

Բ. Համաչխարհային օրերուն, Տիգրանեան գաղափարը ունեցաւ գրելու հայրենասիրական, պատմա-հերոսական օփերա մը, Ռաֆֆիի[31] Դաւիթ բէկ վէպէն քաղուած, ու ներշնչուած անոր հայրենասիրութենէն ու գլխաւոր հերոսի վհուկ կեցուածքէն, որ կը դրսեւորուէր ժողովուրդի եւ հայրենիքի հանդէպ անձնուրաց սէրով։

«Դաւիթ բէկ»ի գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ ԺԸ. դարու սկիզբները, Հայաստանի եւ Վրաստանի մէջ։ Հայաստան, ստրկացած, կ'ուզէ ձերբազատիլ պարսիկ լուծէն։ Խումբ մը քաջեր, Ստեփանոս Շահումեանի գլխաւորութեամբ, կը պայքարին հայրենիքի ազատագրութեան համար։ Սակայն անոնք կարիքը ունին Դաւիթ բէկի խիզախութեան ու տաղանդին։ Դաւիթ բէկ երկար տարիներ կը ծառայէր վրացական բանակին մէջ, ուր արժանացած էր վրաց Վախթանգ արքայի յարգանքին։ Թագաւորին համաձայնութեամբ ու ռուս ժողովուրդի բարեկամական քայլերանքով եւ Պետրոս ցարի բարեացակամութեամբ, Դաւիթ բէկ կը վերադառնայ Հայաստան, կը պայքարի ու կը փրկէ հայրենի հողը։

«Դաւիթ բէկ»ի երաժշտական ոճը փայլուն է, յստակ ու պատկերաւոր։ Իւրաքանչիւր դէմք ու նիւթ կը համապատասխանէ երաժշտական գոյնի կամ ձեւի։ Խմբերգային երաժշտութիւնը կ'իմաստաւորէ ամբոխը։ Ժողովուրդը համախումբ կը դիմաւորէ հերոս Դաւիթ բէկի յաղթական վերադարձը։ Դաւիթ բէկի արիան կ'արտայայտէ իր հայրենասիրութիւնը եւ որդիական պարտականութեան գիտակցութիւնը հայրենիքին հանդէպ։ Շեփորներու գործածութիւնը, անոնց ցայտուն հընչողականութիւնը եւ ռուսական երգերու մեկնաբանութիւնը կ'աւետեն ռուսական օգնութիւնը։

«Դաւիթ բէկ»ի յօրինումը աւարտեցաւ պատերազմէն ետք, 1949ին։ 10 փետրուար 1950ին մահացաւ Արմէն Տիգրանեան, կիսաւարտ ձգելով օփերան։ Իր մահէն ետք, ի տես այս գործին իմացական ու երաժշտական արժէքին, Լեւոն Խոջա-Էյնաթեան[32] կատարեց երկին գործիքաւորումը, իսկ խմբագրումը կատարեց Գէորգ Բուդաղեան[33]։ «Դաւիթ բէկ»ը բեմադրուեցաւ 1950 Նոյեմբերին ու մեծ ժողովրդականութիւն չհեղեցաւ։

ՍՊԵՆԴԻԱՐԵԱՆ ԵՒ ԻՐ «ԱԼՄԱՍՏ» ՕՓԵՐԱՆ

Եթէ Տիգրանեան բազմիցս վերատեսութեան ենթարկեց «Անոյշ»ը, ապա Սպենդիարեան մինչեւ իր կեանքին վերջին օրերը աշխատեցաւ 1916ին սկսած իր «Ալմաստ» օփերային վրայ։ Այդուհանդերձ, կիսատ մնաց նաեւ այս երկին չորրորդ գործողութեան գործիքաւորումը, որ յետագային ամբողջացաւ Մաքսիմիլիան Շտէյնպերկի[34] կողմէ։

«Ալմաստ»ը առանձնակի տեղ կը գրաւէ հայ երաժշտական թատրոնի պատմութեան մէջ, որովհետեւ հոն օգտագործուած են հայ ժողովրդական երաժշտութեան առանձնայատկութիւնները։ Սակայն եւրաժշտական այս սկզբունքը կը տարբերի Տիգրանեանի սկզբունքէն։ Սպենդիարեան «Ալմաստ»ի մէջ կը գործածէ ժողովրդական երաժշտութեան բազմաթիւ նմուշներ, ինչպէս՝ «Ալագեազ աչերդ», «Գնաց աշուն, եկաւ գարուն», «Ես Սաթօն եմ էվջիլարցի», «Սօնա եար»... այս պատճառաւ, թերեւս, երկը հանդիսացաւ հեղինակին ստեղծագործութեան գագաթնակէտը։

Սպենդիարեան, աշակերտելով ռուս ուսուցիչներու, ի մասնաւորի Նիքոլայ Ռիմսքի-Քորսաքովի[35], իւրացուց ռուսական ոճը եւ ուսումնասիրեց եւրոպական մտայղացումները։ Ցետագային, չաղախուելով հայ երաժշտութեան աւանդութիւններուն, ան ճոխացուց իր ոճը եւ իր երաժշտական լեզուն դրոշմեց ազգային որոշակիութեամբ։ Այս մէկը ի յայտ եկաւ «Ալմաստ»ի մէջ, որ սովետահայ դասական երաժշտութեան հիմքը հանդիսացաւ։ «Ալմաստ»ի պատմա-հերոսական եւ հոգեբանական օփերայի սեմֆոնիք թօրինումը պատկերաւոր է ու գունագեղ։ Խմբերգերը, քնարական արիաները եւ երաժշտական համախոսութիւնները կ'արժեւորեն նիւթն ու երաժշտութիւնը, խորքն ու ձեւը, ինչ որ «Ալմաստ»ը հասցուցին սովետական բազմազգ օփերային ստեղծագործութեան լաւագոյն նմուշներու մակարդակին։ Առաջին անգամ եւ մեծ յաջողութեամբ ան բեմադրուեցաւ 23 Ցունիս 1930ին, Մոսկուայի մեծ թատրոնին մէջ։ Ասով ան ի լոյս հանեց ժողովրդական երաժշտութեան մէջ թաքուն մնացած գանձերը։ Ան բեմադրուեցաւ այլ թատերասրահներու մէջ եւս, բայց նշանակալիցը եղաւ Երեւանի բեմադրութիւնը՝ 20 Ցունուար 1933ին։ Այս բեմադրութեամբ բացուեցաւ Երեւանի օփերան, որ յետագային կնքուեցաւ «Ալեքսանդր Սպենդիարեանի անուան Օփերայի եւ Պալէի թատրոն» անունով։

«Ալմաստ»ի նիւթը քաղուած է Թումանեանի «Թմկաբերդի առումը» երկէն։ Գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ ԺԸ. դարու սկիզբները, հայկական Թմուկ բերդին մէջ։ Պարսից Նադիր շահ արքայի զօրքերը կը պաշարեն հայոց իշխան Թաթուլի բերդ-ամրոցը։ Սակայն անոնց՝ բերդը գրաւելու ջանքերը ապարդիւն կ'անցնին՝ բախելով հայ ռազմիկներու խիզախութեան ու հերոսութեան։ Ցուսահատ, Նադիր շահ կը դիմէ խորամանկութեան։ Թաթուլի կնոջ՝ Ալմաստին քով կ'ուղարկէ աշուղը, որ կը պատմէ Ալմաստին հանդէպ շահին ունեցած սիրոյ մասին, ու կը խոստանայ անոր գահ, փառք ու հարստութիւն։ Բայց Ալմաստ գահի տեղ կ'արժանանայ մահուան։

Սպենդիարեան պատմական դեր խաղալով հայ դասական երաժշտութեան ձեւաւորման մէջ, Ալեքսանդր Կլազունովի[38] կողմէ կը բնո-

րոչուի այսպէս. «Ծագումով հայ Ալեքսանդր Սպենդիարեանը տարւեցաւ իր հարազատ ժողովուրդի երաժշտութիւնը գեղարուեստօրէն բարձր աստիճանի հասցնելու խնդրով եւ ստեղծագործութեան այդ բնագաւառին մէջ ան չունի իրեն հաւասարը»[37]:

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՕՓԵՐԱՑԻ ՑԵՏԱԳԱՑ ԸՆԹԱՑՔԸ

Ի. դարու առաջին քառորդին օփերային երաժշտութիւնը բաւական լաւ ընթացք մը ունեցաւ նուաճելով Հայաստանն ու եւրոպական քաղաքները: Ստորեւ՝ հայ օփերային այս ստեղծագործութիւններէն միքանին:

Հետաքրքրական օփերա մըն է «Սեդա»ն, յօրինուած 1921ին, Անուշաւան Տէր Ղեւոնդեանի[38] *կողմէ: Վերջինս, ռուսական դպրոցի սան, ուզած է հարստացնել հայ երաժշտական մշակոյթը ռուս դասական երաժշտութեան աւանդներով: «Սեդա»ն հիմնուած է Լեւոն Շանթի*[39] *հին աստուածներ թատերախաղի վրայ, եւ կը վերաբերի Հայաստանի հնադարեան պատմութեան, երբ քրիստոնէութիւնը կը պայքարէր հեթանոսութեան դէմ: Ան բեմ չբարձրացաւ, սակայն անոր կենցաղի, բնութեան, ծիսական քնարական վիճակներու հետ կապուած ձայնային, սեմֆոնիք գունագեղ ու պատկերաւոր դրուագները յաջողութեամբ կատարուեցան համերգերու ընթացքին: Հետաքրքրական են ժողովրդական երաժշտութեան վրայ հիմնուած արարները, անոր սեմֆոնիքխմբերգային պատկերները, որոնք նուիրուած են արեւի աստուած Վահագնին: Վառ նկարագրական այս հատուածները զօրացուցին օփերային գեղարուեստական արժանիքները:*

Տէր Ղեւոնդեան ունի նաեւ սոցիալիստական մտորումներով թեբրաւարտ օփերա մը՝ «Աստղաձոր»:

1935ին, Երեւանի օփերասրահ բարձրացաւ Յարո Ստեփանեանի[40] *առաջին օփերան՝ «Քաջ Նազար»ը, որ հայկական առաջին սոցիալ-երգիծական օփերան է: Pamphlet այս օփերան կը գտնուի կատակերգականի եւ լուրջի սահմաններուն միջեւ:*

Հայկական գիւղի ծոյլ, վախկոտ Նազարը անբնական արարքներով կարգ մը «սխրագործութիւններ» կը կատարէ: Միամիտ մարդիկ անոր համբաւը կը տարածեն ամէնուրեք եւ Նազար կը դառնայ թագաւոր ու կը հրահանգէ աջին ու ձախին, հասնելով մինչեւ արեւ, թոյլատրելով անոր՝ «ծագիլ արեւելքէն եւ մայր մտնել արեւմուտքէն»: Ժողովուրդը չհանդուրժելով այլեւս անոր արարքներուն, կը պաշարէ պալատը ու կը վտարէ զինք:

1936ին Ստեփանեան աւարտեց «Սասունցի Դաւիթ» օփերան, որուն նիւթը հայ հերոսական ազատագրական պայքարն էր, որ տեղի ունեցաւ Ը.-Ժ. դարերուն՝ արաբ նուաճողներու դէմ:

«Սասունցի Դաւիթ»ը ներշնչուած է ժողովրդական երգերէն ու պարերէն, հին տաղերէն ու չարականներէն, գուսանական դիւցազներգութենէն։ Խմբերգային արուեստը տիրապետող ուժն է այս օփերային. ան կը ներկայացնէ ժողովուրդի կեանքը պատկերացնող ծաւալուն տեսարաններ։

Ստեփանեանի երրորդ օփերան՝ «Լուսաբացին», կը ներկայացնէ ժողովուրդին մղած յեղափոխական պայքարը Հայաստանի մէջ սովետական իշխանութեան հաստատման համար։ Նիւթը վերցուած է 1920ի մայիսեան ապստամբութեան շրջանէն։ Ան բեմադրուեցաւ 1938ին, Երեւանի օփերասրահը, եւ տարի մը ետք՝ Մոսկուա, Հայ Արուեստի Տասնօրեակին ընթացքին։ Ան հայկական առաջին օփերան եղաւ որ փորձեց երաժշտական-բեմական միջոցներով մարմնաւորել յեղափոխական-քաղաքացիական պատերազմի նիւթ։

Ստեփանեանի այլ մէկ թօրինուածն է «Հերոսուհին» օփերան, դարձեալ սովետական բովանդակութեամբ եւ Նալբիի Զարեանի[41] «Արմէնուհի» երկին հիմամբ։ Գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ 1945-46ին, Հայաստանի մէջ։ Բ. Համաշխարհայինէն կը վերադառնայ զինուոր Վահանը։ Գիւղացիք մեծ ուրախութիւն կը սարքեն ու կը պատուեն զինք, իրեն բարձր պաշտօն մը տալով։ Բայց գերադասելով իր անձը, Վահան ինքզինք արժանի կը տեսնէ լքել գիւղը եւ մեծ պաշտօն մը ստանձնել քաղաքը, նոյնիսկ արհամարհելով իր նշանած Նազելին։ Գիւղացիք, վրդոված, իրեն վերապահուած պաշտօնը կը յանձնեն Նազելիին, որ մեծ յաջողութիւններ ձեռք ձգելով կ'արժանանայ «Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս»ի կոչումին։ Տեսնելով եղածը, Վահան կը զիջի ու կը վերադառնայ գիւղ, հասկնալով որ գիւղական աշխատանքն ալ ունի իր հերոսականութիւնն ու քնարական կենցաղը։

«Հերոսուհին»ի երաժշտական լեզուն մատչելի է, իր դարձուածքներով ճկուն ու ջերմ եղանակաւորութեամբ, ինչպէս Նազելիի արիան. նոյնպէս՝ Վահանի դերերգը, հիմնուած ժողովրդական-քնարական երգերու ոգիով. իւրաքանչիւր մեներգին կը յաջորդէ երգչախմբային կատարողութիւն։ Արտայայտիչ ու պատկերաւոր է գիւղացիներու առօրեայ կեանքը իր ինքնադրոշմ եղանակներով։ Ստեղծագործութիւնը ակնառու է ազգային յստակ բնոյթով, թօրինուած՝ հայ ժողովրդական երաժշտութեան ինքնուրոյն յատկութիւններուն վրայ, առանց սակայն մէջբերելու ժողովրդական երգ-նմուշներ։ Ան բեմադրուեցաւ Երեւանի օփերասրահը 1951ին։ Հակառակ սրբագրուելիք իր թերութիւններուն, ան արժանացաւ պետական մրցանակի, որովհետեւ առաջինն էր որ սովետական ժամանակակից նիւթ կ'արծարծէր հայկական օփերայի արուեստին մէջ։

Ցետ-պատերազմեան տարիներուն, Ստեփանեան յօրինեց հայ պատմական անցեալին առնչուող օփերա մը՝ «Նունէ»։

1939ին կարօ Զաքարեան[42] կը գրէ «Մարջան» օփերան։ Նիւթը Հայաստանի մէջ սովետական իշխանութեան հաստատման համար մղուած յեղափոխական պայքարն է։ Երաժշտութիւնը հիմնուած է հայ, ռուս եւ ատրպէյճանական գեղջկական-յեղափոխական երգերու վրայ։ Ան բեմադրուեցաւ 1941ին, Երեւանի օփերասրահը եւ ձախողութեան մատնուեցաւ, որովհետեւ նիւթին, երաժշտութեան ու բեմադրութեան միջեւ մեծ անհաւասարակշռութիւն կար։

1940ականներու վերջաւորութեան, Զաքարեան պատրաստեց «Ադասի» օփերան, ըստ Խաչատուր Աբովեանի[43] Վէրք Հայաստանի վէպին։ Նիւթը ԺԹ. դարասկիզբի հայրենասիրական-ազատագրական պայքարն էր, մղուած պարսիկներու եւ թուրքերու դէմ։ Հոն փառաբանանք կայ հայ եւ ռուս բարեկամական յարաբերութիւններուն։

1930ականներու երկրորդ կէսին գրուեցաւ Վարդգէս Տալեանի[44] «Ռուզանի քարափը» օփերան, սոցիալիստական գաղափարախօսութեամբ։

1931ին ներկայացուեցան Խոջա-Էյնաթեանի «Ջրարգելակը», «Խռովութիւն» եւ «Ընտանիք» օփերաները, որոնք շատ փայլուն չէին։ 1945ին Երեւանի օփերասրահին մէջ բեմադրուեցաւ «Նամուս»ը՝ Ալեքսանդր Շիրվանզադէի[45] համանուն վէպէն քաղուած։ Այս օփերան յօրինուած էր պատերազմի տարիներուն, 1939էն ի վեր։ Հոն հեղինակը որոնումներ կը կատարէ ազգային երաժշտական ոճին տիրապետելու համար։ Հոգեբանական, խորունկ, իմաստալից, մերթ քնարական, մերթ ողբերգական, լայն մեղեդիական եղանակաւորումով կլանուած է ան։

Գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ Ի. դարասկիզբին, Շամախի։ Երիտասարդ Սէյրանը, ուսումը աւարտելով կը վերադառնայ հայրենի տուն, ուր գինք կը սպասէ իր նշանածը՝ Սուսանը։ Օր մը թեթեւաբարոյ արարքի մը հետեւանքով, Սուսանի հայրը, ընդվզած, կը խզէ այս նշանտուքը ու Սուսանին կը պարտադրէ ամուսնանալ Ռուստամի հետ։ Ժամանակ մը ետք, երբ Ռուստամ կ'իմանայ որ Սէյրան կը շարունակէ սիրել Սուսանը, եւ կասկածելով որ անոնք կը յարաբերին իրարու հետ, կը դաւադրահարէ Սուսանը։ Սէյրան վրայ հասնելով, իր դաշոյնով անձնասպան կ'ըլլայ։

Եկմալեանի եւ Կարա Մուրզայի աշակերտ Մայիլեանը, 1933ին աւարտեց իր կարեւորագոյն գործերէն՝ «Սաֆա» օփերան, որ 1939ին բեմ բարձրացաւ Պաքուի Մուսթաֆա Ախունդովի անուան օփերային թատրոնը։ Նիւթը ԺԸ. դարու գիւղացիական ապստամբութիւնն է։ Գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ Շամախիի մէջ, Մուստաֆա խանի

տիրակալութեան չրջանին։ Խանը՝ ատրպէյճանցի եւ հայ ժողովուրդներու դաժան շահագործող, մարդիկ ծաղրող ու անոնց վրայ ծանր տուրքեր դնող անձ, գայլացուցած ու իր դէմ լարած է ժողովուրդը։

Ատրպէյճանուհի Սաֆայի ու հայ հովիւ Սէյրանի հարսանիքը պիտի կատարուի ժողովրդական տօնակատարութեան մը օրը։ Սակայն, այդ օր խանի հարկահաւանները կը ներկայանան Սէյրանին՝ դանձումի համար։ Սէյրան կը սպաննէ անոնցմէ մէկը ու կը փախչի Սաֆայի հետ, սակայն կը ձերբակալուի ու բանտ կը նետուի, իսկ Սաֆա կը դառնայ ստրուկ։ Գիւղին մէջ ապստամբութիւն կը ծագի, ժողովուրդը կը յարձակի խանին պալատը, կը փրկէ Սէյրանն ու Սաֆան, կ'այրէ պալատը ու կը սպաննէ խանը։

Այս օփերային երաժշտական կառոյցը հիմնուած է հայ եւ ատրպէյճանական ժողովրդական եւ աշուղական երաժշտութեան իւրայատկութիւններու վրայ։ Նոյն այս հիմքերու վրայ, Մալիլեան կը յօրինէ շարք մը արիաներ եւ անսամպլներ։ Սակայն, օփերայի երաժշտութիւնը եւ բնագիրը համընթաց չընկալով, կը նուազի ստեղծագործութեան արժէքը։

1939ին Սերկէյ Պալասանեան[46] օփերական ոճով կը յօրինէ ժողովրդական երաժշտական թատերգութիւն մը՝ «Վոսկէի ապստամբութիւնը»։ Այս հերոսական օփերայի երաժշտութիւնը աչքառու եղաւ իր խմբերգային տեսարաններով։ 1939ին ան բեմադրուեցաւ Տուշանպէի օփերասրահը։ 1941ին Պալասանեան աւարտեց իր երկրորդ օփերան՝ «Դարբին Կովան»՝ Շահնամէի[47] բանաստեղծութեան հետքերով։ Անոր նիւթը ժողովրդական-ազատագրական պայքարն է։ Ան բեմադրուեցաւ 1941ին, Մոսկուա, Տաճկական Երաժշտական Արուեստի Տասնօրեակին։ Թիչեալ երկու օփերաներն ալ յօրինուած են տաճկական ժողովրդական եղանակներու վրայ։

1937ին Երեւանի օփերասրահին մէջ ներկայացուեցաւ Արտեմի Ալվազեանի[48] «Թափառնիկոս» կատակերգական օփերան, ըստ Պարոնեանի Առասպառուժն արեւելեան կատակերգութեան։ Սովետահայ իրականութեան մէջ այս ստեղծագործութիւնը առաջինը հանդիսացաւ իր տեսակին մէջ, ուր երգիծական մեծ սրութեամբ ծաղրուեցաւ ԺԹ. դարու Պոլսոյ պուրժուազական հասարակութեան ապականացած փառքերը։ Ան որոշ չափով կը հետեւի Զուխաճեանի կատակերգական-երգիծական օփերաներու ոճին ու կազմուածքին։ Հեղինակի նոյնանման այլ երգիծական օփերէթ մըն է «Սէրը աստղերի տակ»։

1945ին, Երեւանի երգիծա-երաժշտական թատրոնին մէջ ներկայացուեցան ժամանակակից նիւթ ունեցող ազգային օփերէթներ, ինչպէս՝ «Աչուղ Մուրատ», «Երջանիկ օր» (Արտեմի Ալվազեան), «Մեծ հարսանիքը» եւ «Շիրակի աղջիկները» (Վարդան Տիգրանեան[49]), «Սիրոյ հո-

վիտ», «Փեսացուներ», «Սոֆիկի սխալը» եւ «Հազարապետը տուն է կառուցում» (Վաղարշակ Կոտոյեան[50]), «Գլխի գինն է 50 միլիոն» (Գրիգոր Հախինեան)[51], «Երազիկը» եւ «Մարսեցի փեսացուն» (Ստեփան Զրբաչեան[52]), «Ազաֆոնը եւ նրա փեսացուները» (Էդուարդ Աբրահամեան[53]), «Երջանիկ օրեր» (Էդուարդ Պաղտասարեան[54]):

Ուրիշ նոր բեմադրութիւն մըն էր Անտրէյ Բաբաեւի[55] «Արծուաբերդ» օփերան՝ ըստ Նայիրի Զարեանի հայցաւան վէպին:

Սովետական գաղափարախօսութեամբ տոգորուած այս յօրինուածին գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ Հայաստան, լեռնային հացաւան գիւղը, 1930ին: Պատասխանատու անձեր ամենայն հոգատարութեամբ օր ու գիշեր կը հսկեն գիւղին բարգաւաճման: Ցանկարծ անպէտք մարդիկ, պղտորել ուզելով առկայ խաղաղ կացութիւնը, կը դիմեն ոճրագործութեան: ... Ամբաստանութիւն, դաւաճանութիւն, մահ, դատավարութիւն եւ ի վերջոյ արդարութիւն: Արդարութիւն՝ որ ձեռք կը ձգուի արծուաբերդցիներու խաղաղասէր ու երջանկասէր նկարագրի չնորհիւ ու վերջ կը դրուի ընկերային վատ հարցերուն:

«Արծուաբերդ»ի երաժշտութիւնը ունի գեղարուեստական արժանիքներ, քնարական եղանակներ. օգտագործուած են հայ ժողովրդական երաժշտութեան առանձնայատկութիւններ, նաեւ սովետական քնարական երգի տարրեր՝ ներմուծելով «արեւելեան չունչ»: Օփերայական ոճի արտայայտչականութիւնը վարպետօրէն տիրապետելու ջանք եւ նուագախումբի աչխուժ կատարում սեմֆոնիք պատկերացումներու յառաջխաղացքով:

Ցետպատերազմեան տարիներուն լոյս տեսան պատմական նիւթով օփերաներ, ինչպէս՝ Վ. Արարատեանի «Գագիկ արքայ» օփերան՝ Հայաստանի ԺԱ. դարու պատմութենէն քաղուած, գրուած 1945-48ին:

Քնարա-կենցաղային բովանդակութեամբ օփերա յօրինելու փորձ կատարեց Արմէն Տիգրանեանի զաւակը՝ Վարդան Տիգրանեան, որ ձեռնամուխ եղաւ Պերճ Պռոշեանի *Մօս եւ Վարդիթեր* վէպի նիւթին: Այս օփերան բեմադրուեցաւ 1957ին, Երեւանի օփերասրահը: Նոյն տեղը, 1960ին ներկայացուեցաւ Գէորգ Արմէնեանի «Խաչատուր Աբովեան» օփերան:

Այս օփերան ԺԹ. դարասկիզբի հայ նոր գրականութեան հիմնադիր Խաչատուր Աբովեանի մասին է, որ կը պայքարի խաւարամտութեան, իրաւազրկութեան դէմ: Աբովեան հակառակորդներ ունի եւ թշնամիներ, որոնք զրպարտանքներով ու ամբաստանութիւններով կը մեղադրեն զինք թէ երեխաները անհաւատ կը դարձնէ: Կը հրահանգուի այրել Աբովեանի բոլոր գիրքերը. իր աչակերտներէն սակայն կը յաջողին կրակէն փրկել այդ գիրքերէն մէկ օրինակ: Այսպիսով Աբովեան կը գտնէ իր գոհացումը:

Սփիւռքահայ յօրինողներէն յիշենք Օննիկ Պէրպէրեանի[56] «Բրոմեթէօ», Առաքել Թաթեանի «Կոմիտաս», Նիկոլ Գալենտերեանի[57] «Լալվարի որսը», «Փարվանա» եւ «Հովիւը», Բարսեղ Կանաչեանի[58] «Արեգակ» օփերաները։ Շանթի Հին աստուածներու հիմամբ յօրինուած այս օփերան ամբողջացաւ 1939-1940ին եւ բեմադրուեցաւ 1940ին։

Ինչպէս պարզ կը դառնայ՝ զանազան միջավայրերէ, տարբեր տաբեշրջաններու պատկանող երաժիշտներ, որոշ գաղափարներ հետապնդող անձեր են, որոնք կ'ուզեն իրենց հետապնդած նիւթը ի սպաս դնել լայն հասարակութեան, հանդերձելով զանոնք օրուան փոփոխակի, կենցաղային մնայուն թէ այլ դրուագներով։ Այսպէս, հասնելով 1960ականներու կէսերը, անոնք չեն վարանիր ամէնատարբեր, այլեւայլ նիւթեր ուսումնասիրել, չօչափել ու ըստ այնմ յօրինել. օրինակ՝ Ալէքսանդր Յարութիւնեանի[59] «Սայեաթ Նովա»ն նուիրուած հիասքանչ աշուղ-բանաստեղծին, Բաբաեւի «Պաղտասար աղբար»ը, Արմէնեանի «Հին աստուածներ»ը եւ «Խորտակում»ը (վերջինս՝ յեղափոխական եւ քաղաքացիական պատերազմի ներշնչումով), Ջրբաշեանի «Գիգոր»ը, Արամ Քոչարեանի[60] «Տէրն ու ծառան», Էրիկ Յարութիւնեանի[61] «Հէքիաթ մեծերի համար»ը, Հախինեանի «Մարդը լեգենդից»ը, Ջոն Տէր Թադեւոսեանի[62] «Ռնգեղջիւրը», Աւետ Տէրտէրեանի[63] «Կրակէ օղակում»ը։ Վերջին երկուքը՝ հակաֆաշիստական գաղափարներով, եւլն.։

«Կրակէ օղակում»ի գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ հայկական լեռներու շրջանը, ուր կը նահանջէ կարմիր բանակը։ Ջորսդին մահ է ու աւեր։ Գերի ինկած վիրաւոր մը կը գտնուի ջոկատի երիտասարդ անդամնուհիներէն մէկուն հետ։ Թշնամական, դասակարգային ոխի ու ատելութեան եւ ...փոխադարձ սիրոյ եւ հաւանութեան հակասական զգացումներով կը տառապին երկուքը։ Երիտասարդուհին կը փորձէ փրկել վիրաւոր գերին, բայց իզուր, ան կը գնդակահարուի ու կը մահանայ։

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՕՓԵՐԱՆԵՐԸ Ի ՍՊԱՍ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

Ի. դարու սկիզբը հայ երաժշտական հասարակական կեանքի հիմնական խնդիրներէն մէկը, աճող սերունդի գեղագիտական դաստիարակութեան ուսուցումն էր։ Եւ քանի որ երաժշտական դպրոցներ չկային, ամէնօրեայ դպրոցներու մէջ երաժշտութեան դասապահերու նշանակութիւնը չափազանց մեծ էր։ Աչակերտական երգչախումբերն ու մանկական օփերաներու բեմադրութիւնները կարեւոր դեր կը խաղային դպրոցի կեանքէն ներս։ Այդ համերգերն ու ներկայացումները ջերմօրէն ընդունուած էին ժողովուրդին կողմէ։ Այս իրողութեան հետեւանքը այն եղաւ որ ուսուցիչները հեղինակութիւն ունեցան պատրաս-

տելու մանկական օփերաներ, ինչպէս՝ Եղիշէ Պաղտասարեանի «Գիւղնազ տատի հեքիաթը», Ագատ Մանուկեանի «Ձարի վերջը»՝ ըստ Թումանեանի համանուն երկին[84]։ Մայիլեան մեծ դեր խաղացած է մանուկներու երաժշտական դաստիարակութեան մարզին մէջ. ան գրած է «Ձարաճճի Միկիչը», «Բախտի կորիզը», «Նապաստակը», եւլն.։ Միքայէլ Միրզայեան[85] գրած է «Ճպուռն ու մրջիւնը», «Միտն ու սագը» եւ «Մկների ժողովը», Դանիէլ Ղազարեան[86] «Ցաղթուած բազէն», Երուանդ Սարդարեան[87]՝ «Պոչատ աղուէսը», Սարգիս Մուրադեան՝ «Շունն ու կատուն»։ Երաժշտա-մանկավարժական տոգորումներով կլանուած Համբարձում Պէրպէրեանի[88] գրիչին կը պատկանին «Մանուկը բնութեան մէջ», «Արեգնազան» եւ «Շողիկ» օրինումները (վերջին երկուքը՝ ըստ Թումանեանի ստեղծագործութեանց)։ Այս բոլորը բեմադրուած են հայկական վարժարաններէ ներս, աշակերտութեան երաժշտական դաստիարակութեան մարզին մէջ խաղալով զգալի դեր։ Սովետական գովարանական ներդրումներով մանկական օփերա օրինած են Եուրի Գէորգեանը՝ «Խարոյկը», որ բեմ բարձրացած է 1959ին, Տէր Ղեւոնդեանը՝ «Արեւի ցոլքերուն», եւլն.։

«Արեւի ցոլքերուն»ը կը նկարագրէ օտար երկինքի տակ ապրող, առօրեայ տաժանալից աշխատանք կրող կիներ, ծերունիներ եւ երեխաներ, որոնք հիւծած են ու տխուր. անոնց մէջ է որբուկ Բերբերոն, որ իր կարգին մտրակով կը ծեծուի անխնայ, վայրագ իշխողներու կողմէ։ Ցուսահատ, Բերբերոն իր վիշտը կը պատմէ արագիլին։ Արագիլը կը թռչի Սովետական Հայաստան ու կը պատմէ Բերբերոյի անվերջ տանջանքը աշնտեղի երեխաներուն։ Երեխաները նամակ կը գրեն Բերբերոյին, իրենց երկիրը հրաւիրելով զինք, ու արագիլին ոտքին կը կապեն նամակը։ Բարի արագիլը Բերբերոն կը գտնէ հայերը հայրենիք փոխադրող սովետական նաւուն վրայ։ Բերբերոն զինուորներէն գաղտնի կը կարդայ նամակը։ Նաւապետին յանկարծակի միջամտութեան ու հարցումներուն թէ ու՛ր կ՛երթայ ինք, Բերբերոն կը պատասխանէ՝ «Հայրենիք, որը գտնում է արեւի ցոլքերում»։

Իրենց բազմազան բովանդակութեամբ եւ կերպարներով, այս օփերաները կը ծառայէին մէկ նպատակի՝ մանուկներու մէջ զարգացնել մարդկային լաւագոյն գիծեր՝ աշխատասիրութիւն, ազնուութիւն, ճշմարտասիրութիւն եւ համարձակութիւն...։ Անոնց երաժշտութիւնը ալ իր կ՛իյնար երգայնութեամբ ու պարզութեամբ, նկատի առնելով որ անոնք պիտի կատարուէին աշակերտական ուժերով։

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ամփոփելով՝ պատմութեան ընթացքին հայկական օփերան անցաւ զանազան փուլերէ, ունեցաւ գեղարուեստական երեւոյթ ու դարձաւ հայ ժողովուրդի մշակոյթի անքակտելի մէկ մասը։

Հայկական օփերան ներկայացուց Հայաստանի անցեալն ու ներկան, ժողովուրդին կեանքը, երազանքը, հոգեբանական կերտուածքը, հայկական յաւերժ գեղեցիկ բնութեան հոյակապ տեսարանները։ Երգիծական օփերաներն ու օփերէթները ծաղրեցին ու դատապարտեցին մեր կեանքի բացասական կողմերը, արատները, գովերգեցին սէրը եւ մարդու բարոյական առաւելութիւնները։

Օփերան բարձր մտայղացումներու համադրական արուեստն ըլլալով, անոր ընդմէջէն դրսեւորուեցան հայ մշակոյթի բազմազան երեսակները։ Անոր հասունութեան աստիճանը որոշուեցաւ ոչ միայն Հայաստանի սահմաններէն ներս, այլեւ դուրս։ Ան նուաճեց համաշխարհային բեմեր։

Հայ յօրինողները, դուրս գալով ազգային իւրօրինակութենէն ու բնական սահմաններէն, մտադրելով զարգացնել բարեկամական կապերն ու ներգրաւել այլ ազգերու սովորութիւնները ու գիտութիւնները, դիմեցին բազմազան նիւթերու, հետաքրքրուեցան ոչ-միակողմանի մշակոյթներու աւանդներով ու ըստ այնմ որդեգրեցին յարմարագոյնը։ Այսպէս՝ Ջուխաճեան դիմեց արաբականին եւ հնդկականին, Արամ Խաչատուրեան[69] ռուսականին, ուքրանականին, ու վրացականին, Մալիբեան՝ ատրպէյճանականին, Պալասանեան՝ տաճկականին ու հնդկականին։

Ճստակ կը դառնայ, որ ԺԹ. դարու երկրորդ կէսը եւ Ի. դարու առաջին երկու տասնամեակները եղան հայ երաժշտութեան պատմութեան նշանակալից, անկիւնադարձային ժամանակաշրջանը, երբ ձեւաւորուեցաւ ազգային դասական երաժշտութիւնը, յօրինուեցան սեմֆոնիներ, քոնչերթօներ, գործիքային այլ երկեր, երաժշտա-թատերային ու օփերային հսկայական ստեղծագործութիւններ, խմբերգային թէ մեներգային արտադրութիւններ՝ ջանքերովը հայ երաժիշտներուն, որոնց մեծամասնութիւնը կ'ապրէր ու կը ստեղծագործէր անձնուէր գործունէութեամբ, Հայաստանի հողերէն դուրս։

Հայ երաժշտութեան ձեռք բերած մեծ յաջողութիւնները հանրագումարի մը նիւթն ըլլալով, Մոսկուայի մէջ, 1939ին վերլուծական մը կը հրատարակուի, ուր ի միջի այլոց կ'ըսուի. «Հայկական օփերային թատրոնը կարճ ժամանակամիջոցին ակնառու տեղ գրաւեց եղբայրական հանրապետութիւններու օփերային թատրոններու շարքին մէջ»[70]։

Մնունդ առած 1868ին, չափահաս դարձած 1900ին, մռայլած 1915ին, վերաշխուժացած 1930ին, հայկական օփերան յառաջացաւ

փչոտ ուղիներու նեղ անցքերէն, յարելով նայուածքը ճառագայթող հորիզոնին, յարատեւեց - թէպէտ վերիվայրումներով - թեւակոխեց 2001 թուականը, լուսաւորելու համար իր գոյութեան 133րդ ջահը։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] *Իտալերէն* opera *բառը յառաջացած է լատիներէն* opus *բառէն, որ կը նշանակէ գործ, ստեղծագործութիւն։* Opus *բառին յոգնակին է* operæ։

[2] *Մեհմէտ Ռահիմ (1907-1977), ատրպէյճանցի բանաստեղծ, հեղինակ՝ Մայթաթ Նոմա (1956) հատորին։ Ան ատրպէյճաներէնի թարգմանած է Աւետիք Իսահակեանի եւ Յովհաննէս Թումա-նեանի բանաստեղծութիւններէն։*

[3] *Տիգրան Զուխաճեան (Պոլիս, 1837-Զմիւռնիա, 1898), հայ յօրինող, ղեկավար, մանկավարժ, երաժշտական-հասարակական գործիչ, հայկականի օփերայի արուեստի հիմնադիր։*

[4] *Ալեքսանդր Շահվերդեան, Հայ երաժշտութեան պատմութեան ակնարկներ, Երեւան, 1959, էջ 293։ Ռահիմի յօդուածը տե՛ս՝ Մոլոտակայա մուզիկա ամսագիր, 1933, թիւ 6, էջ 140։*

[5] *Արիստակէս Յովհաննէսեան (1812-1878), հայ երաժշտական գործիչ, ձայնագրագէտ։ Աշխատած է «Նոր հայկական ձայնագրութեան» տեւողութեան նշաններուն վրայ ու սահմանած անոնց անուանները։ Ան կատարած է նաեւ չարականներու գրառում։*

[6] *Գաբրիէլ Երանեան (Պոլիս, 1827-1862), հայ յօրինող, երաժշտական-հասարակական գործիչ։*

[7] *Նիկողայոս Թաշճեան (Պոլիս, 1841-1885), հայ երաժշտական գործիչ, յօրինող, մանկավարժ։ Ան վերաձայնագրած է հայկական հոգեւոր երգերը։*

[8] *Պետրոս Մաղաքեան (Պոլիս, 1826-1891), հայ դերասան, թատերական գործիչ։*

[9] *Յակոբ Վարդովեան (Պոլիս, 1840-1898), հայ դերասան, թատերական գործիչ։ 1868ին հիմնադրած է «Վարդովեան թատրոն»ը՝ հայկական մասնագիտացեալ թատերախումբը։ Թրքական աղբիւրներու մէջ «Վարդովեան թատրոն»ը, կոչուած է «Օսմանեան թատրոն», «կետիկ փաշայի թատրոն» եւ տալով հայկական ու թրքական ներկայացումներ, եղած է Մերձաւոր արեւելքի ամէնամեծ եւ ամէնակայուն ծրագրով գործող թատերախումբը։*

[10] *Սերովբէ Պէնկլեան (Պոլիս, 1835/1838-Ադեքսանդրիա, 1900/1903), հայ դերասան, թատերական գործիչ։ 1878ին կազմակերպած է օփերէթային խումբ։*

[11] *Այդ օփերէթներուն չարքին էին Զուխաճեանի յօրինուածները։*

[12] *Քրիստափոր Կարա Մուրզա (Ղրիմ, 1853-Թիֆլիս, 1902), յօրինող, խմբավար, երաժշտական-հասարակական գործիչ, երաժիշտ-քննադատ եւ բանահաւաք։ Հաւաքած ու քառաձայն երգեցողութեան վերածած է հայ ժողովրդական երգեր։ 1887 գարնան, Պաքուի մէջ կատարած է իր բազմաձայնած հայկական պատարագը։*

[13] *Կոմիտաս (Սողոմոն Սողոմոնեան), (Քէօթահիա, 1869-Փարիզ, 1935), յօրինող, երաժիշտ, բանահաւաք, երգիչ, խմբավար, մանկավարժ, հայ ազգային յօրինողական դպրոցի հիմնադիր։ Հիմնովին ուսումնասիրած է եկեղեցական երաժշտութեան տեսականն ու գործնականը։ Հայկական նոթաններով գրի առած է հայ հնագոյն հոգեւոր եղանակներն ու գեղջկական երգերը։*

[14] *Գեղամի Ղորդանեան (Կախեթիա/Վրաստան, 1858-Դոնի Ռոստով, 1890), հայ յօրինող, դաշնակահար, մանկավարժ։*

[15] *Մակար Եկմալեան (Վաղարշապատ, 1856-1905, Թիֆլիս), հայ յօրինող, խմբավար, մանկավարժ։ Ձայնագրած է հայ հոգեւոր երգեր։ Անոր աշխարհիկ թէ հոգեւոր*

ստեղծագործութիւնը մեծ դեր խաղացած է հայ ազգային երաժշտական դպրոցի ձեւաւորման գործին մէջ։ Ան հիմը դրած է հայ օրաթոռիալ-քանթաթային ոճին, ինչպէս՝ պատարագի երգեցողութիւնը։

[16] Նիկողայոս Տիգրանեան (Ալեքսանդրապոլ, 1856-Երեւան, 1951), հայ թրինող, բանահաւաք, դաշնակահար, երաժշտական գործիչ։ Ինն տարեկանին կորսնցուցած է տեսողութիւնը. ուսումը ստացած է Վիեննայի աչագուրկներու հաստատութեան մէջ։

[17] Արմէն Տիգրանեան (Ալեքսանդրապոլ, 1879-Թիֆլիս, 1950), թրինող, խմբավար, երաժշտական-հասարակական գործիչ։

[18] Այս մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Մանուկ Աբեղեան, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, Ա. հատոր, Երեւան 1944։

[19] Գարեգին Լեւոնեան (Ալեքսանդրապոլ, 1872-Երեւան, 1947), գրականագէտ, արուեստագէտ։ Թիֆլիսի մէջ, կոմիտասի հետ հիմնադրած ու խմբագրած է Գեղարուեստ հանդէսը 1908-1921ին, որ ունէր գրական, գեղարուեստական, երաժշտական բաժիններ։

[20] Գարեգին Լեւոնեան, Թատրոնը հին հայաստանում, Երեւան 1941, էջ 8։

[21] Ժան Շարտէն (Փարիզ, 1643-Լոնտոն, 1713), ֆրանսացի ճանապարհորդ-ուղեգրող, յայտնի ու ճանչցուած էր ճշգրտութեամբ։

[22] Ժան Շարտէն, Ճամբորդութիւն դէպի Պարսկաստան եւ Արեւելեան Հնդկաստան, Փարիզ, 1711։

[23] Giuseppe Verdi (Ռոնգոլէ/Իտալիա, 1813-Միլանօ, 1901), իտալացի թրինող, դեկավար։

[24] Ալեքսանդր Սպենդիարեան (Կախովկա/Ուքրանիա, 1871-Երեւան, 1928), թրինող, դեկավար, մանկավարժ, երաժշտական-հասարակական գործիչ։

[25] Գրիգոր Միրզայեան/Սիւնի (Գետաբեկ, 1876-Ֆիլատելֆիա, 1939), հայ թրինող եւ խմբավար։

[26] Եղիշէ Պաղտասարեան (Շուշի, 1881-Արմաւիր/հիւս. Կովկաս, 1919), թրինող, խմբավար, երաժշտական-հասարակական գործիչ։

[27] Անտոն Մաչիեան (Թիֆլիս, 1880-Պաքու, 1942), թրինող, խմբավար, մանկավարժ, երաժշտական-հասարակական գործիչ։

[28] Ազատ Մանուկեան (1878-1958), թրինող, խմբավար, մանկավարժ։

[29] Յովհաննէս Թումանեան (Դսեղ/Լոռի, 1869-Մոսկուա, 1923), բանաստեղծ, արձակագիր, գրական-հասարակական գործիչ։

[30] Յակոբ Պարոնեան (Աղրիանուպոլիս, 1843-Պոլիս, 1891), գրող, երգիծաբան, լրագրող, հրապարակախօս, հայ երգիծաբանութեան հիմնադիրը։

[31] Ռաֆֆի/Յակոբ Մելիք-Յակոբեան (Փայաջուկ/Սարմասար, 1835-Թիֆլիս, 1888), գրող, հրապարակախօս, հասարակական գործիչ։

[32] Լեւոն Խոջա-Էյնաթեան (Թիֆլիս, 1904-Լենինկրատ, 1954), թրինող, դեկավար։

[33] Գէորգ Բուդաղեան (Պաքու, 1899-?), դեկավար, երաժշտական գործիչ, 1932-1958 Ա. Սպենդիարեանի անուան օփերայի եւ Պալէի թատրոնի դեկավար։

[34] Maximilian Steinberg (Վիլնիւս, 1883-Լենինկրատ, 1946), ռուս թրինող, դեկավար, մանկավարժ։

[35] Nicolai Rimski-Korsakov (1844-1908), ռուս թրինող, մանկավարժ, դեկավար, երաժշտական-հասարակական գործիչ։

[36] Alexander Glazunov (1865-1936), ռուս թրինող, դեկավար։

[37] Ալեքսանդր Կլազունով, «Յուշեր Սպենդիարեանի մասին», *Sovetskaya muzika*, 1939, թիւ 9-10։

[38] *Անուշաւան Տէր Ղեւոնդեան (Թիֆլիս, 1887-Երեւան, 1961), յօրինող, մանկավրաժ, երաժշտական հասարակական գործիչ։*

[39] *Լեւոն Շանթ (Պոլիս, 1869-Պէյրութ, 1951), գրող, մանկավարժ, հասարակական գործիչ։*

[40] *Յարօ Ստեփաննեան (Ելիզավետպոլ, 1897-Երեւան, 1966), յօրինող, երաժշտական-հասարակական գործիչ։ 1939-1947՝ Հայաստանի Կոմպոզիտորներու Միութեան նախագահ։*

[41] *Նայիրի Զարեան (Ախուակոնիա/Վան, 1900-Երեւան, 1969), բանաստեղծ, արձակագիր, հրապարակախօս, հասարակական գործիչ։*

[42] *Կարօ Զաքարեան (Վան, 1895-Երեւան, 1967), յօրինող, խմբավար։*

[43] *Խաչատուր Աբովեան (Քանաքեռ, 1809-անհետացած 1848), գրող, մանկավարժ, լուսաւորիչ, հայ նոր գրականութեան եւ մանկավարժութեան հիմնադիր։*

[44] *Վարդգէս Տալեան (Ալեքսանդրապոլ, 1896-Երեւան, 1947), յօրինող, մանկավարժ, երաժշտական-հասարակական գործիչ։*

[45] *Ալեքսանդր Շիրվանզադէ (Շամախի, 1858-Կիսլովոդսկ, 1935), գրող, բանաստեղծ։*

[46] *Սերկէյ Պարասանեան (Աշխարաղ, 1902-1982), հիմնադիր տաճկական երաժշտական թատրոնի։*

[47] *Շահնամէ (=գիրք թագաւորաց), իրանեան ժողովուրդներու առասպելական ու վիպական պրոյցներու եւ պատմական ժամանակագրութիւններու ժողովածու, որ կազմուած է Գ.-Զ. դարերուն, Սասանեան իշխանութեան տարիներուն։ Վերջին, ամբողջական, ճշգրտուած պահպանուածն բնագիրը կազմուած է Ծազկերտ Գ.ի (632-651) շրջանին։*

[48] *Արտեմի Ալվազեան (Պաքու, 1902-անծ.), յօրինող, թաւջութակահար, հիմնադիր հայ ազգային էսթրատային երաժշտութեան։*

[49] *Վարդան Տիգրանեան (Ալեքսանդրապոլ, 1906/1907-Երեւան, 1974), յօրինող։*

[50] *Վաղարշակ Կոտոյեան (Թիֆլիս, 1921-անծ.), յօրինող։*

[51] *Գրիգոր Հախինեան (Երեւան, 1926-1987), յօրինող։ Այս կատակերգութեան նիւթը կը վերաբերի քաղաքացիական պատերազմին։*

[52] *Ստեփան Զրբաշեան (Պաքու, 1917-Երեւան, 1973), յօրինող։*

[53] *Էդուարդ Աբրահամեան (Թիֆլիս, 1923-1987), յօրինող։*

[54] *Էդուարդ Պաղտասարեան (Երեւան, 1922-1987), յօրինող։*

[55] *Անտրէյ Բաբաեւ (Պապայեան, Մոսկուա/Լեռնային Ղարաբաղ, 1923-Մոսկուա, 1964), յօրինող։*

[56] *Օննիկ Պէրպէրեան (Պոլիս,1888-Փարիզ, 1959), յօրինող, դեկավար, խմբավար։*

[57] *Նիկոլ Գալենտերեան (Ակն, 1881-Թեհրան, 1944), յօրինող։*

[58] *Բարսեղ Կանաչեան (Ռոտոսթօ, 1885-Պէյրութ, 1967), յօրինող, խմբավար, մանկավարժ, երաժշտական-հասարակական գործիչ, Կոմիտասի հինգ սաներէն մին։ 1936ին Պէյրութի մէջ կազմած է «Գուսան» երգչախումբը։*

[59] *Ալեքսանդր Ծարուքիւնեան (Երեւան, 1920), յօրինող։*

[60] *Արամ Քոչարեան (Վաղարշապատ, 1903-Երեւան, 1977), յօրինող, երաժշտագէտ։*

[61] *Էրիկ Ծարուքիւնեան (Թիֆլիս, 1933), յօրինող, մանկավարժ։*

[62] *Ջիւան Տէր Թադեւոսեան (Երեւան, 1926), յօրինող։*

[63] *Աւետ Տէրտէրեան (Պաքու, 1929-1994), յօրինող։*

[64] *Ան առաջին անգամ բեմադրուած է 1912ին, Թիֆլիս, այնուհետեւ բազմիցս բեմ բարձրացած է Անդրկովկասի զանազան քաղաքներու մէջ։*

[65] *Միքայէլ Միրզայեան (Թիֆլիս, 1888-Երեւան, 1958), յօրինող, խմբավար, մանկավարժ, երաժշտական-հասարակական գործիչ։*

[66] Դանիէլ Ղազարեան (Շուշի, 1883-Երեւան, 1958), թրինող, խմբավար, երգիչ, մանկավարժ։

[67] Երուանդ Մարդարեան (1889-և)։

[68] Համբարձում Պէրպէրեան (Ատանա, 1905-99), թրինող, խմբավար, մանկավարժ, ջութակահար։ Ունեցած է երաժշտական-հասարակական բազմակողմանի գործունէութիւն Մերձաւոր արեւելքի մէջ մինչեւ 1963, իսկ այնուհետեւ՝ Մ. Նահանգներու մէջ։ Ան մեծ վաստակ ունի հայ մանկական երգչախումբի պատմութեան մէջ։

[69] Արամ Խաչատուրեան (Թիֆլիս, 1903-Մոսկուա, 1978), թրինող, ղեկավար, խմբավար, մանկավարժ, հասարակական գործիչ, 1963էն՝ անդամ Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի։ Իր թրինումներով հայ ազգային երաժշտութիւնը համաշխարհային լայն ճանաչում գտաւ։ Ան մեծապէս ազդեց հայ, սովետական եւ արեւելքի ժողովուրդներու երաժշտութեան զարգացման վրայ։

[70] Pravda, 20 Հոկտեմբեր, 1939։

THE BEGINNING AND DEVELOPMENT OF THE ARMENIAN OPERA
(Summary)

NORA SALMANIAN

This article is an overview of the history of the Armenian opera.

The author asserts that throughout Armenian history, Armenian bards and minstrels always joined singing with acting. Western travellers like Jean Chardin observed this fact and considered such Armenian performances a preliminary stage of the western opera. Next, the author underlines the role the Constantinople Armenian musicians played in importing western music to the Ottoman empire. The Armenians were instrumental in adopting the new musical methods and keys of the west and composing music accordingly.

The author claims that Armenian opera was influenced by both western and oriental music, with strong local and folkloric motifs, while the libretto echoed Armenian history and contemporary life.

HARRY POTTER AND THE PROVERBIAL ARMENIAN MERCHANT

INGRID LEYER SEMAAN

PREFATORY REMARK

Back in 1961 when I came to Beirut for the first time, I got to know and respect the Armenians as a people. I was then a very young and inexperienced teacher, and it was at the Armenian Evangelical College in Beirut that I found my love for teaching and a group of lively and friendly and intelligent colleagues and many eager students. It was a good year. After earning two more academic degrees and having gained quite a bit more teaching experience, I was delighted to accept the invitation to teach at Haigazian College (now University). Like any new graduate, I worked my way up the academic ladder and became Associate Professor, then Chairperson of the Department of English, and eventually Director of Humanities. During all this time, almost two decades, I got to know the Armenian community quite well. I have enjoyed teaching their young people, and I have always felt at home among them.

My academic training has been in English Literature and Comparative Studies as well as in Social History. So it was quite natural that I had met Armenians in my reading long before my first year in Beirut. The great as well as the lesser writers of the West have always had a definite picture of the "Armenian" as such. Now with my new friends in mind, I became more and more conscious of this picture and how vast the literature is that tries to enlighten the innocent Westerner about this "Levantine", as they like to call him. The more I read, the more I came to realize that the gallery of literary Armenians that I met in the books and saw presented by the media of both America and Europe, bore very little resemblance to the people who were my friends and whom I was teaching. In my reading I had "discovered" the stereotype of the "ugly" Armenian of unsavory political and racist propaganda with which the Armenians have been and still are defamed. The world on paper that I had entered was ugly and disgusting. It was nightmarish; at times I had the feeling that I had woken up in the Berlin or Nuremberg of Adolf Hitler's time. I was surrounded by the same disgusting and obscene and xenophobic propaganda - no, it was much worse. My "experts" on things Armenian were sometimes ranting and spewing viler hatred and poison than even Hitler's propaganda "experts" were capable of doing.

We have become accustomed to recognize the evil monster Racism for what it is and usually associate it with one group and cry out loud: "Anti-Semitism!" In some so-called "civilized" countries, we even have to

go to jail for uttering anti-Semitic feelings. In the same "civilized" countries, anti-Armenian propaganda, however, is periodically churned out by the media and the best seller - serious writers as well indulge in the witch hunt - and it is even "fed" to children. Yet all these propagators of the lie go free. I do not think that anyone has ever noticed the scope of what looks like an international conspiracy of character assassination of the Armenians.

The Armenian as scapegoat - he is not the first nor the last one in history. Putting the blame, our own iniquities and sins, on the "Other" is part and parcel of what we like to call "the human condition"; it goes back to Adam's fall. But this long tradition does not make it holy - not even acceptable. In this same "condition" it is excruciatingly painful to look over the shoulder of the "Other" and see the distorted mirror image he has created of us. The experience would be too painful, and so we close our eyes and wish it away, or we convince ourselves that what is ugly does not exist. Only by closing our eyes or by pretending that a different "truth" exists, we perpetuate the lie and become even guilty of it ourselves.

Doing the research for this paper and then later writing it was a most painful experience. I am not a novelist, and I did not "creatively play" with the image of the "ugly" Armenian. And I am indulging in writing propaganda that can be used by the enemies of the Armenians. That propaganda has had a long history and has led to much bloodshed. I thought it was my duty as an ethical human being and as a scholar to shatter this conspiracy of silence in the case of the bigotry and hatred that has gone into the shaping of the image of the Armenian and make the general reader aware of this long tradition of racism very cunningly presented to him in books and by the media. This evil and distorted mirror image has to be broken. Perhaps, unfortunately, I will also have to shatter the deceptive mirror image created by the Armenians themselves, a people that has had to suffer so much on account of stereotyping and scapegoatism. This shattering of the comfortably deceptive mirror image is very painful, even devastating. But it has to be done - whether we like it or not, it is very important to know what the "Other" thinks about us, for his good or bad evaluation of us might shape our destiny as individuals or as a whole nation. But we have to fight the "lie". Before we can fight the "lie", we have to be able to see it and recognize it.

"Doing his accounts quietly, the Armenian keeps vigil."
Johann Wolfgang von Goethe, *West-oestlicher Divan*

THE PROVERBIAL ARMENIAN MERCHANT

For a moment, the curtain lifts and we are treated to a pastoral scene in an Orientalized Rococo manner: while the members of the caravan on the way through the desert -- like the rest of mankind -- sleep, the lover dreams of his beloved, the Armenian merchant "doing his accounts quietly ... keeps vigil."[1] But vigil over what? Still, all seems well with the world in the care of the ever vigilant trader from the East. When, however, the charmingly tinted Oriental tableau with which Goethe concludes his poetic excursions into Eastern realms fades, we notice that behind this seemingly benign figure of the merchant that a man of the Enlightenment like Goethe could respect and emulate[2] looms his much darker Eastern prototype, a figure created and given credence by folk wisdom and the tradition of the proverb. Who will question the proverb since it gives us such comfortable, concise, and easy to follow insights?

Goethe's merchant, this shrewd and astute Levantine businessman, this "proverbial" Armenian trader, who will "trick not only a Jew but Sheitan (the Devil) himself,"[3] has been a threatening figure in Western and Eastern experience alike. Like his merchant brother and fellow wandered and fellow outcast from polite society, the Wandering Jew, he ghosts through folk wisdom and literature. We meet this Armenian in the travel books of all those good and benevolent men and women who have enjoyed to travel either in body or in spirit to the East and have subsequent to their adventure shared their experiences with us: the adventurers, mountain climbers, politicians, missionaries, hunters, traders, and physicians; the journalists, poets, and novelists; the bringers of progress and the recorders of documentaries -- and more recently the writers of books for the younger members of society. These writers and reporters make up a varied crew with vastly different interests; yet no matter what their concerns might be, one of the figures with which the rich and colorful scenario they have traversed abound has not escaped their interest: the very competent yet witty, cunning, and wily Armenian merchant -- the embodiment, for them, of Armenianness.

We meet him, with very little variation, again and again through the centuries on the pages of popular and serious literature, and more recently on the screen as well. The Turks in their xenophobic "dislike" of the Armenians could not have asked for a better ally than these writers who have helped to spread the news of this archetypal "ugly" Armenian and thus have given their blessing to the "truth" and ardent desire of the Turkish proverb: "From the Greeks of Athens, from the Jews of Soloniki, and from the Armenians every where, good Lord deliver us!"[4] And if the "good Lord" was a bit slow in obliging, it was quite all right to lend him a helping hand.

The consequences perpetuated by the stereotype created by folk "wisdom" literature can be disastrous, a truth borne out by Armenian history. That there never has been much love lost between Armenians and their Turkish or Kurdish or Azeri neighbors is the understatement of the millennium -- hence the proverb

and its historical consequences. The sentiments expressed by serious literature are no whit more positive. The novel *Ali and Nino* by the Azeri novelist Kurban Said (1905-1940),[5] that celebrates the tragic love between the Muslim Azeri Ali Khan Shirwanshin and the Christian Georgian princess Nino, also "celebrates" the supposed hatred of all the Caucasian peoples for their Armenian neighbors. The heart of this *bildungsroman* centers around the change of the "innocent" protagonist who at first cannot understand the "stupidity of this blind hatred for the Armenians expressed by his Baku friends who taunt him for kissing, even embracing, an Armenian. The events of the novel, though, show us how he reaches the "mature" conclusion that "decent" Armenians do not exist; the young man had lived in a dream world. His "righteous" anger is eventually turned against his friend Melik Nacharaijan, an especially repulsive Armenian, both physically and morally. Melik has betrayed the friendship he claims for the two young lovers and his Armenian identity as well.

The fight in which Ali kills his former Armenian companion is regarded by his true Azeri friends to be the threshold experience, a rite of passage, that has so far separated him from manhood; in their eyes he has now become a hero. The novel that has been highly praised by both *The New York Times* and the German news magazine *Der Stern* as a beautiful and powerful work of art "celebrating love" -- we are assured on the cover of the German paperback edition -- is at heart a call to ethnic hatred. Melik certainly is a despicable person and his behavior merits condemnation by both protagonist and author, but all this does not justify the book's very outspoken approval of the fate of the Armenians at the hands of the Turks and their friends during the events of 1915 and 1916.

It is not at all surprising that Armenians should not fare so well in the tradition and literature of their neighbors in the Caucasus region and in Anatolia since the common history of all these peoples has been shaped by much bloodshed and fear and hatred of the "Other". Among them, the Armenian, though "he" has lived in these regions in most cases much longer than "his" neighbor, is very much the "Other". This is naturally expressed in their various traditions. Unsettling, however, remains the fact that in Western tradition and literature, the Armenians have suffered a similar fate. The basically Muslim East as well as the Christian West, generally speaking, have created and accepted a very negative image of the Armenian. The center of the composite picture of the Armenian is occupied by the "proverbial" Armenian: the Armenian merchant.

The purpose of this paper is to examine how that very mixed group of European and American writers about things Eastern and Oriental, whom we have already briefly met, have communicated their encounters and with often very ambivalent feelings have introduced the "proverbial" Armenian merchant to their reading public. This reading audience includes the learned as well as the general public, the old and the young. Armenian merchants can "pop up" on the most unlikely pages of Western literature. Usually it is quite easy to "spot" one of these "Sons of Haik": his sense of business, or his features, or his cunning, or his name can give him away. But who would suspect Gilderoy Lockhart -- he with the golden hair and tooth-paste grin -- otherwise Professor and holder of the

Chair of Defense Against the Dark Arts at Hogwarts School of Witchcraft and Wizardry of *Harry Potter and the Chamber of Secrets*[6] to turn out to be perhaps the most recent descendant of that brotherhood?

Many of us have never seen an Armenian, confesses C. J. Willis, M.D., for many years one of the medical officers of the British Queen Victoria's (reigned 1837-1901) Telegraph Department in Persia. However, "those who have done so associate the name in their minds with small, active, dark-complexioned people with jetty hair ... and preternatural activity in business."[7] For a moment, George Henry Borrow (1803-1881), preparing himself for his work with the Bible Society in Spain, thought the Armenians in general to be a "poetical" people; especially "the idea of doing business in the Armenian fashion intrigued him. Upon more mature reflection, he concluded that there was definitely something repulsive about the "Sons of Haik"; his own experience with the Armenians in London had shown him how true to life the commonly accepted negative image of the Armenians was.[8]

They had hardly ever seen an Armenian, but the travellers and their reading public thought they knew these "Levantines" quite well. The prospective visitor of the cities of the Levant and the regions around Mt. Ararat could very easily become an authority on the cities and countries and their inhabitants at home: his imagination only had to flesh out a bit the stereotyped picture that he found in the many books written by his brother travellers. On most occasions, he felt, that these accounts proved to be guides which could be trusted.

Clarissa Dolloway,[9] a character in a work by the British novelist Virginia Woolf (1882-1941), may have had trouble in keeping Turks and Armenians apart. The traveller of the nineteenth century, however, was usually not plagued by such a problem; he knew what to look for, and that most popular traveller's guide, John Murray's (1741-1815) handbook for 1858, assured him that in the multitude of peoples of the East, "everyone ... can at a glance distinguish the Jew, the Turk, and the Armenian, each of whom is of a different race."[10] One could, first of all, spot an Armenian and his womenfolk by their dress and general appearance: the *kalpak*, a high cylindrical cap of black felt, gave the Armenian away -- and so did "the most quiet, most money-loving countenance beneath."[11] In the traveller's dictionary, "Armenian" was synonymous with "exceeding" love of money, and many travellers were convinced that every Armenian carried a physical and visible token of his greed, his own variety of original sin and the brand of Cain, on his face. Thus it was not at all difficult to spot and classify an Armenian; the brand could not be erased.

Of course, not all Armenians looked drab and heavy-set; however, nothing could hide the mark of Cain, not even the "exceedingly picturesque and becoming" clothing of a group of Armenians that Captain Hunt describes,[12] nor their graceful bodies and handsome faces, for they have strongly marked features, so it was often observed, a fact which led many to believe that the Armenians were really of Semitic origin, a connection, which, in the mind of many a traveller, was not a recommendation at all. To some travellers, the Armenians resembled the Turks, "being for the most part tall, and corpulent,

with a grave, sedate carriage, but their complexity is light:" there the similarities suddenly ended. When looking closer, it became obvious the Armenians' proverbial sense of business and their servility to authority could "usually be read in their faces," sins of which the Turks were innocent.[13] Depending on his previous experiences with foreigners, the traveller connected Armenians with other nationalities as well. The "Europeanised Armenian," in Captain Wilbraham's opinion, came closest to the Italian as far as his features and gestures were concerned.[14] L.C. Beck, in turn, thought that their features resembled most closely those of the Persians.[15] Murray certainly had been misleading a bit!

Their ponderous faces are long and oval with "large noses," and dark and deep and large eyes[16]--of this we are assured again and again. The traveller often set himself up as authority who could read and interpret from these physical givens the moral make-up of the Armenians. The signs and notations he could decipher in this open book were not good. For the traveller who had been taught to base his judgement of a person on phrenology, it was hard to imagine that a beautiful soul could possibly inhabit a body that had a face with such features and such a nose!

Often the nose gave the Armenian away -- him and his character. These Armenian noses did not appeal to the sensibilities and artistic feelings of the Western ladies and gentlemen of the morally superior nineteenth century. It was somehow improper to be blessed with such a feature, and the literary creations of Europe like their own Cyrano de Berceraq, or Tristram Shandy, of Hauff's Zwerg Nase, or Punch, or Kasperle came to their mind. People who owned such noses, in this tradition, were indecorous, obscene, even evil, and should therefore be avoided. This, in a superficial way, perhaps, was one reason why "the Armenian is not, as a rule, able to get much sympathy from English travellers." Furthermore, the Armenian was not "a sportsman, and he is apt to cringe -- an unpardonable offence, and one that quickly puts a stop to further intercourse." The brothers Noel and Harold Buxton saw after they became acquainted with some Armenians that this preconceived notion was wrong.[17] Most other travellers, on the other hand, saw this negative picture confirmed and deepened.

Who could like people who embodied the opposite of what the traveller considered to be gentlemanly and morally correct? Often the supposed characteristics of the Armenians were used as a standard of measuring corruption against which other peoples were reckoned and found either better or "nearly as bad as the Armenians" who are all "full of deceit, making a great pretense of religion, but using it as a cloak for treachery and greed," as James Bryce (1838-1922) had been told. Thus many travellers had made up their mind and had decided that the Armenians "did not have any virtue at all."[18] William M. Ramsay (1851-1939), the good professor from Aberdeen University and professor of classical archeology at Oxford, did not go quite this far. He did find a few good qualities among them, but as a people he had decided that they were objectionable:

> Of all the races with whom I have mixed in Turkey, there is none that I have personally liked less than the Armenians, none among whom I have found so little interested in history, none of whom I owe so little individual gratitude for kindness shown to a traveller and a guest, none who have so often treated me as a stranger whose sole interest in their eyes was the possibility of making money off him, none whose character has seemed to me generally so burdened down to the estimate of life by the standard of money alone.[19]

This is an opinion shared by many travellers, even though it is not always so bluntly expressed. They had heard and found out for themselves that the love of money and their cheating ways were the passions that animated and gave meaning to the lives of the Armenians. This evaluation runs like a *leitmotif* through the generalizations on the "national" characteristics of the Armenians, be the writers Turkophiles or Armenophiles. The leading German geographer of the nineteenth century, Carl Ritter, contributed greatly to the spreading of this slander: he, in turn, had read it in the books and reports of Eli Smith (1801-1857), the great American missionary to the Armenians; Ritter had read also very similar things in the travel books of Humphry Sandwith (1822-1881), Liet.-Col. Chesney (1789-1872), Moritz von Kotzebue, Edmund Spencer, August Freiherr von Haxthausen, and Friedrich Bodenstedt -- to mention just a few of his sources.

The traveller had been told often enough that the typical Armenian's love for money was proverbial and his penchant for money-making a reliable instinct. It was also a commonplace well known by the travellers that the Armenians loved money, and for this reason there were so many rich and influential Armenians found throughout the Ottoman empire: the bankers, masters of the mint, the financiers and high officials of the empire, but especially very many merchants.

The figure to arouse the jealousy and "righteous" anger of both traveller and local population alike was the merchant, the businessman. He was clever and wily, and he ghosts through the travel and popular literature of a great part of Europe. The Greek folk tale "The Turk, the Italian, and the Armenian" tells of what happened to these men, all three of them shipwrecked merchants on the Greek island of Naxos, after they had been apprehended by the island's officials because they had been tempted by some figs. The Solomon-like judge asked each of the men how he would be punished back home. He would then be disciplined in the same manner on the island. Thus the honest Turk had the soles of his feet whipped, the good Catholic Italian his bottom, while the Armenian came off scot free. He had told the judge that back home in Armenia it was customary in a case like this to find first a person who had never stolen anything in his life. This person was then given a stick and commanded to beat up the culprit as long as he was able to do so. The court of Naxos, all honest men, had to confess that such an innocent, such a paragon of virtue, did not exist in their midst, and the Armenian was the hero of the day.[20]

Clever Armenian merchants could be met on the remotest roads of the Ottoman and Persian empires trading with literally everything. John Fryer admired them for "studying all the Arts of Thrift ... setting out with a stock of Hard Eggs" and a measure of wine that will last them for the whole journey, "riding on a mean Beast ... travelling with no Attendance, their Mattress serving for Horse-cloth and then to lye on: they are a kind of Privateers in Trade.... From such Beginnings do they raise sometimes Fortunes for themselves and their Masters."[21]

In order to become rich, they traded with everything, learning the art of trade already in childhood. Traveller William J. Hamilton (1805-1867) complains that near Caesarea he was one day "suddenly surrounded by a motley group of ragged Armenian boys, who wished to dispose of some worthless Byzantine coins," but he would not be bullied![22] Other travellers had similar experiences. But no matter what they bought from any Armenian merchant, young or old, they cautioned each other to be very careful not to be cheated. Professor Ramsay confessed that he had been conned; he had ordered from an Armenian shopkeeper twenty pairs of hand-knit socks of Angora wool. When they were ready, he did not have enough time to inspect the merchandise in the shop; as he opened the package on the road he found out that of each pair "the inner sock was a tattered rag of common wool." Ramsay had the consolation that he was not the first and only person ever to be cheated by Armenian merchants: "I might multiply the examples; and so could every one that has ever been in the East."[23] It is difficult to find a traveller who refutes this assertion, and most agree with William Hopkins that it is better to trade with Turks who are much more honest than Armenians.[24]

They may have shared such experiences; however, a few did bother to explain why the Armenian merchants they had encountered resorted to such tricks and concluded that this kind of behavior stemmed from the unjust oppression under which the Armenians as a people labored and which induced them to retaliate with artifice on their impervious masters, the Turks and Persians, and by sheer force of habit, on the travellers as well. Perhaps this was the subconscious desire of those Armenian vandals of Erevan "who are ready at all times to injure any Mohammedan institution, provided some gain accrues to themselves." One of these vandals showed to Walter B. Harris the roof of the very ancient mosque where they had stolen the "exquisite blue tiles" which they afterwards sold in Constantinople.[25]

Acts like these were bad, yet other Armenian merchants engaged in much more shocking activities. The moral observers were angered that these supposed Christians were dealing in human merchandise, and conveniently forgot that the slave markets of the Western hemisphere had been recently or were still supplied by slave traders who were good Christians from Europe or the Americas. The German nobleman August von Haxthausen had it from a trustworthy authority that the Armenians enjoyed the privilege of the trade with slaves during the war of 1828 (one of the conflicts between Russia and Turkey in which Varna was occupied by the Russians)[26]and Daniel Schlatter reports that a certain class of

Armenian merchants were well known to be associated with Circassian and Turkish slave traders.[27] John Mcdonald Kinneir (1782-1830) knew that Georgian beauties are "sometimes brought from their native country by the Armenian merchants,"[28] and John Carne tells in 1826 of a war captive, a "young and lovely Greek who was offered for sale by an Armenian merchant at Constantinople for twenty thousand piastres.... One of the pashas owed him that sum, and sent him this lady ... as payment, with direction that he must sell her for the full amount."[29] The traveller was often ashamed to claim the Armenian as fellow Christian because of the latter's bad reputation.

Yet these despised Armenian merchants were envied, even feared; the Sultan and the pashas, however, had ways and means to get even and to take advantage of the precarious position of the rich Armenian merchants within Ottoman society. The prisons of the empire were vast and the whip and the hangman's noose ready. The Ottoman *plebs* especially found an outlet for their fears in the various pogroms and massacres and vicariously in folk literature: in proverbs and folk tales. Some of these tales have been admired by countless German listeners to the wireless and readers through Elsa Sophia von Kamphoevener's *An Nachtfeuern der Karawanen Serail.*[30] Artin, the sly and cunning Armenian in her tale "The Kawehdji and the Derwich," receiver of stolen property, does this class of his compatriots all honor. Right from under the nose of the prince of all Turkish slave traders -- who are not condemned for their activities -- Artin abducts a lovely slave to sell her himself. Yet in the world of this Turkish tale, a mere *rajah* (a simply "tolerated" Christian subject) will not get away with such an offence against Turkish privileges. The girl is naturally rescued and returned to her rightful Turkish owner, and Artin is tricked and loses his liberty.

With such tales, the popular German story teller amused her large audience over the radio and the many German soldiers who listened to her spellbound in the trenches of WWII. From where did she get her tales? Her father had been very fond of the Ottoman Sultan Abdul Hamid II (reigned 1876-1909), that "kind and lonely man on the Bosphorous" under whom he served as military advisor for many years. His daughter Sophia succumbed to the Turkish way of life, and disguised as a young *bei* she collected the folk wisdom of the Turkish tellers of tales. Later, back in Germany during and after the war, she wanted to entertain and improve the understanding between peoples through her stories. Even though the Turkish tradition of story telling forbade her to publish the material with which she had been entrusted, she did tell these tales in the form of books.

Similarly, Arthur and Bertha von Suttner (1843-1914) had fallen under the spell of Turkish life and found very few favorable things to say about the Armenian subjects of the Ottoman empire. Bertha von Suttner is remembered as one of the great champions of peace, and for her efforts in behalf of ethnic minorities she received the Nobel Prize for Peace in 1905, the first woman to win that honor. Her husband, who supported the work of his wife wholeheartedly, translated their travel experiences in Turkey and Russia into novels.

The naturalistic world of Arthur von Suttner's novel *Daredjan*, unlike the world of Kampfhoevener, is not controlled by the laws of poetic justice. The

beautiful Georgian lady Daredjan cannot resist to buy pretty trinkets from the clever merchant Ter-Tzapianz and thus becomes completely indebted and dependent on him. Since she trusts him, she signs anything he presents to her, and so she signs away everything she owns, including her "virtue". Mr. Ter-Tzapianz, sporting a diamond as big as an egg on his little finger, eventually becomes the pimp of this unfortunate Georgian beauty.[31]

Death ends the career of Artiom Fadinow, von Suttner's other greedy Armenian merchant. He started out as a petty tobacco merchant, became rich through marriage, and caused his sensitive wife to die of a broken heart. In the eyes of Agathe von Puchta, the German governess he hired for his two motherless daughters, he is totally objectionable: through cunning and deceit, she is sure, he has emerged from the lowest level of money-making; has spread slander about his cultivated Georgian brother-in-law; has been, together with several monks from Etchmiadzin, involved in the printing of counterfeit money. Most of all, he keeps the company of several loutish Armenian brother-traders. Every Sunday they invade the home of her two lovely charges, these dolts, who have no manners at all, speak no civilized foreign language, eat with their fingers instead of knife and fork, get drunk, stare at her, and flash their diamonds! The lady is disgusted and marvels that such a crude man as her employer has such lovely daughters.[32]

Even though the traveller was convinced that the Baron Artiom Fadinows were the great cheats of the market place, he did enter their shops now and then. Walter Thornbury describes such an escapade: he went to Zenope, "a sleek, short well-to-do-looking Armenian, with the deep rich darkness in his eye that Armenians have," yet "as bland and dignified as the richest shopkeeper in Bond Street" of London. As Thornbury enters the shop, the storekeeper invites the European bowing with "a little not unpleasing Oriental abjection" to come into "a little deep well of a room, lighted from the top, and hung with silk robes, camel hair cloaks, trophies of amber-coloured shields," and all kinds of odds. Then, from some hidden nooks and pigeon-holes, he produces "all sorts of rubbish in the worst condition," ranging from an "Arab haik" to rose-water sprinklers, all along laying traps for the unsuspecting prospective customer.[33]

The "laying of traps" and cheating of the innocent customer, Eli Smith, the missionary to the Armenians, considered as "universal" among Armenian merchants "and is regarded only as an authorised act of trade. Conscience ... allows it to be sinful; but they say, 'are we in a convent, that we should be able to live without it?'" This art of stretching one's conscience was especially due to the fact that the Armenians "in the character of the nation "are" peculiarly intolerant of competition." Smith, this "very acute observer of character", as the geographer Ritter called him, concludes "that when the bad passions of an Armenian are fully awake, no deed is too base or too dark for him to do."[34] We should remember that the missionary's opinions were regarded by many travellers, and naturally all the supporters of his missionary endeavor and authorities like Ritter, to be very close to the gospel's truth.

A few observers of Oriental life do present a different picture of the Armenian merchant. In J. L. Stephen's opinion, "the Armenian merchant is now known in every quarter of the globe, and every where distinguished by superior cultivation, honesty and manners."[35] This evaluation fits Austen H. Layard's (1817-1894) picture of the Armenian merchants of the city of Van, especially of "one Sharan, an Armenian merchant and a man of liberal enlightened views" who had "established and endowed several schools."[36] Mrs. Bishop, the former Miss Isabelle Bird, was similarly impressed by the generosity of Armenian merchants. She had heard that Sanassarian College at Erzeroom, too, "was founded and handsomely endowed by the liberality of an Armenian merchant". The education and moral and intellectual training of students received there "are of a very high type," but the lady traveller from Scotland deplores the fact that most of these philanthropists of Armenian background owe their prosperity "to usury no less than to trade."[37]

The traveller usually did not meet these rich merchants personally. Miss Pardoe (1806-1862) was so struck by the fetching appearance of a boatload of Armenian merchants in the harbor of Constantinople: their cloaks and shawls were very becoming, "and there is a refinement and *tenue* about the wearers singularly attractive. Their well-trimmed mustachios, their stained and carefully shaped eyebrows, their exceeding cleanliness ... their whole appearance, interests the eye." She could not keep her eyes off "their jeweled rings, and their pipes of almost countless casts, grasped by fingers so white and slender that they would grace a woman." The spinster lady promptly fell in love with the sight.[38]

On closer look, these merchants were not quite this attractive. That was Borrow's experience; his London Armenian businessman was a bundle of contradictions: he tyrannized his staff, followed questionable business practices, yet was concerned about the welfare of his friend, patronized the arts, was aroused by patriotic sentiments, but above all, he loved money.[39]

Money and profit breathed life into the hearts and souls of almost all the Armenian merchants the traveller met on his way. Miss Pardoe eventually came to complain of the "moral inertness" of the Armenian merchants as a class: "In all affairs of commerce, where the subject may be reduced by rule, and decided by calculation, they are competent," but it was impossible to get them "beyond the charmed circle of their money-bags; to detach their thoughts for a moment from their piastres; and they cannot utter three consecutive sentences to which it is not a waste of time to listen."[40]

They were progressive in their methods, and Captain Fred Burnaby (1842-1855) tells how the Armenian merchants of Sivas during the 1870s employed the telegraph for their speculations. Their proceedings may not have been very ethical, but they had become very rich by this means.[41] They knew their business, were experts like the rug merchant Kashanlijan, a sly old fox who tried to softtalk Omar Effendi out of his fabulous Dshushegan rug for a pittance.[42] At times, they were generous like the Armenian merchant who presented Karl Humann with an antique statue and asked to be photographed in return to which Humann gladly consented. The merchant got his money's worth, for the picture

was to include more than eighty persons and the huge house of the merchant as well.[43] Their shops were interesting, and their manners of conducting business were most strange and flamboyant -- and we remember Thurnbury's Zenope, that archetype of all the Armenian businessmen of the Levant who beneath all his pleasantries was out to snare his "victim".

If the traveller kept his mind and eyes open, he could also meet Armenian merchants like E. Crawahay William's Gulzad, "a friend, philosopher, politician," who does not appear "to make something out of life and his fellow creatures. But he is above all a man of the world," and the other unworldly and venerable figure, the bookseller whom Williams was to remember as always "poring over his illuminated Hafiz."[44]

Gulzad, though, was an exceptional Armenian merchant. Dr. Thomas Howell's experience with "his" Coja Bogos was much closer to reality, almost all travellers would agree. This Coja Bogos, an Armenian merchant from the Ottoman capital, acted as guide to the good doctor's travelling party in 1787 from Bagdad to Constantinople. At first he seemed to be such a companionable fellow, but once on the road one after the other of his "bad" Armenian characteristics surfaced. The Armenian guide grew into the most selfish brute the doctor had ever met. On one occasion, it had rained all day; when the party finally got to an inn Bogos "took possession of the fireside, in such a manner as to exclude us ... from deriving the least comfort from it," while Lieutenant Morris, a member of the group, was burning with fever. The doctor had to wait till this Armenian "brute" was fast asleep to be able to sit at the fire to dry his clothes. Insolent he was too. Did the poor sick man lag behind on the road, Bogos would grow furious even though he himself would stop "and come up slowly, that we were frequently obliged to wait for him." Despite his bullying manners, he himself would often be whipped by groups of Tartars encountered on the road. Then he would not even complain, the coward! After such encounters, he and the Tartars would go off together to steal horses.

That was not all! He was very stingy; he refused to pay his bills in the inns where the party stopped, constantly flew into rages and then horsewhipped everybody within sight, the Tartars excepted. One day he drank the complete supply of medicinal alcohol of the group from which he became so drunk that he whipped and evicted the sick Lieutenant from his bed. To crown it all, half way to Constantinople, this good Armenian Orthodox Christian changed his identity and metamorphosed himself into the Muslim Ibrahim Aga. He played his new role with such gusto and conviction that none of the Muslims they came across on the way detected the deception. The Armenian was delighted with himself. With the new identity, Howell reflects, Bogos "had assumed all the insolence and violence of a real Tartar" which finally angered the cool Briton so much that "I at last presented my pistol at him." This calmed the offender for a while, but not for long.[45]

That was a Victorian account of an international encounter. The twentieth century has not been any kinder to the Armenian man of business. Friedrich Duerrenmatt's rich old Zachanassian must have been a thoroughly corrupt

businessman who shaped his wife, the evil old lady of *Der Besuch der alten Dame* (The Visit),[46] after his own image. When the play opens, he has been long dead. Almost as evil and corrupt is Mr. Saint, alias Dikran Sareyan, of Joan Aiken's thriller *Last Movement*,[47] a very successful businessman, yet a most unpleasant person: a thief, a kidnapper, a murderer many times over, and an international gangster. At the end of the novel, he very appropriately is plunged into a gorge and his opposite number, the kindly Turkish healer, shines even brighter than before.

The rug merchant is considered in Europe and America to be the archetypal figure of the Armenian. Naturally, he is not to be trusted; it is a figure that is most aptly exemplified by the Sarrafian brothers of Elia Kazan's novel *The Anatolian*.[48] Cunning, corrupt, debauched, enamoured of their wealth they are, but they are a bit redeemed because of their affection for their family. On the other hand, there is absolutely nothing to redeem one of the more recent Armenian merchants of popular entertainment. In the first episode entitled *Der Vampir* (*The Vampire*), shown on German television in the spring of 1990, the "vampire" turns out to be an Armenian from Greece who deals with infected blood that he and his gangsters have literally sucked from the population of several Caribbean islands. He is properly punished.

So far, it seems, those Armenian merchants dealing with weapons and armament whom we meet in literature have escaped retribution. Krikor Bekarion, the proud owner of an Aleppo shoe factory, a role that he uses as cover, is probably still supplying terrorists with plastic explosives. The Scotsman William Dalrymple describes his visit to one of these shoe factories back in 1986: "Never have I seen a place like the ... shoe factory outside textbook pictures of sweat-shops in the Industrial Revolution." After they "descended into the hot, hammering depth... The floor was littered with old pieces of cut leather, and half-made or discarded shoes cluttered the bench tops. Around the debris buzzed a workforce of ragged children...none of the factory's staff had yet reached puberty" -- children the Bekarion Brothers had "bought" because "it's profit." To this type of merchant, it has never mattered with what and with whom he trades. Be the customers the Seljuk Turks, Genghis Khan and his hordes, or the bloodiest terrorists, all these "were unmistakably men with whom the Armenians could do business," and, according to Dalrymple, still do. Such a collusion with their worst enemies, quite a tradition with the Armenian merchants, does not surprise the seasoned traveller who knows that "there was no more unpleasant race in Asia, and the Armenians were renowned as such throughout the civilized world," William Dalrymple wrote this in 1989.[49]

As far as the best seller is concerned, those Armenian merchants breaking the laws that protect archeological sites and antiquities have often grown wise to these laws. Such a pillar of this branch of trade is Mr. Nicholas Papazian in Barbara Wood's novel *The Prophetess*. If the price is right, he would sell his soul. What have he and his family not done for money? To begin with, he forged the Sinai Scrolls, very important documents in Jewish history according to the novel, and then sold them at an exorbitant price. He did all this just to

incriminate the heroic and intellectually incorruptible archeologist Catherine Alexander. Everyone in Egyptian archeological circles knows about his activities. He "has a history of faking and selling forged documents." For selling the so-called Pontius Pilate Letter, his creation, he "spent six years in prison." The Egyptian authorities were forced to take action after this fraud, and his license to sell and export antiquities was revoked. Even the innocent archeologist had heard that the Papazians are "one of the biggest underground sources for illegal artifacts in the world. The man is obscenely rich and hides his criminal activities behind a facade of newfound respectability!"[50]

Not many positive things have been said about the Armenian merchant. Not even that avowed Armenophile Armin T. Wegner in his novella "Der Bankier" ("The Banker") can forget the old proverbial prejudice when he created Onig Karibian who through his trade with the excrement of dogs becomes the richest man in Bagdad. Perhaps his mother had a fondness for him -- it is hard to find anything positive to say about Onig.[51] Unlike Karibian, Achazian of Johannes Mario Simmel's *Es muss nicht immer Kaviar sein*[52]- (*It Can't Always Be Caviar*), never gets caught betraying his business partner and continues to amass money through his deals with swindlers and traders with arms.

They certainly are not a pretty lot, those Armenian merchants we have met so far. The few Armenian ladies who have entered the free market system of the twentieth century are a bit more sympathetic. K. C. Tcholok in James Clavell's best seller *Noble House*[53] started her career as very competent business tycoon in her grandfather's carpet business. Edward Whittmore in his novel *Jerusalem Poker,*[54] stages a fitting entry for Sophia Wallenstein into the business world. Sophia has bought up after WWI all the oil concessions of the Ottoman empire while the whole business world has remained ignorant of the identity of this tycoon. When she finally makes her first personal appearance, she does so with much flamboyance but not with much good taste from what appears to be a flying carpet. Her family history, too, is not characterized by much refinement. One of her ancestresses, a young Armenian girl, back in the seventeenth century, was brought to an Albanian castle as a slave. There she started the tradition that she and all her female descendants would keep the Armenian blood flowing in their veins pure with the help of itinerant Armenian rug merchants who would happen to appear at the castle gate whenever their services are needed. Sophie, the last "daughter", is a credit to them all! But she does not have a daughter, and her son's blood is diluted since in his case the wandering Armenian rug merchant father-to-be failed to turn up.

Mr. Julius Karakin of *Upstairs, Downstairs* (London, 1971) -- the series shown on television based on the novel by John Hawkesworth and Mollie Hardwick -- is to leave the London rug store of his father far behind. This suave, cultivated, and very capable wizard on the London Exchange and of the bedrooms of the London high society through his abilities is dramatically climbing the social ladder till the novel leaves him at the height of his success: he has become the prospective financial advisor of the Tories, the present-day Conservative Party, the friend of the philosopher and statesman Arthur Balfour --

and, to crown it all, the Athenaeum Club has accepted him as member! He did not always behave like a perfect gentleman on the steep road to this pinnacle, "but what can you expect from the son of an Armenian rug merchant?" Julius asks himself at one point in one of the TV episodes.

JULFA

In the popular literature of the West, the established or the itinerant Armenian merchant was not bound to a particular location; he appeared when needed in the wildest parts of Albania, all the cities of the Levant, the spas of Europe, or in London like the father of Borrow's Armenian merchant who was "a native of Isphahan, one of the celebrated colony which was established there shortly after the time of the dreadful hunger, which drove the children of Haik in swarms from their original country, and scattered them over most parts of the eastern and western world." The particular gentleman about whom Borrow speaks had come from New Julfa, the Armenian suburb of Isphahan in Persia.[55] In the minds of the travellers of the nineteenth century, New Julfa, though in sad decline, was still the town that was closely associated with the Armenian merchant.

On his way to Isphahan, the traveller often passed through Julfa, a town on the Persian border, an ugly, mean, and dirty place, the Persian part "built of mud; that of Russia of wood." It was so infested with vermin that a sensitive, Victorian traveller like Hodgetts did not dare use the bed in his caravanserai.[56] Once, it had been a flourishing Armenian town, but already back on April 21, 1621, when the pious Silesian pilgrim Heinrich von Poser crossed the river, the ruined "Sulpha" was a memento to the power of the shah who had destroyed the town on the River "Arassu" and had transplanted its people and those of the neighbourhood as well.[57] What had happened?

As he lay sick with a pernicious fever in the comfortable house that his compatriot Boré had provided for him in New Julfa, M. Eugène Flandin had plenty of time to trace and to reflect on the fate of the two towns.[58] Like many other travellers, he more than likely had read about the history of the place in the accounts of previous travellers the account of the suffering of the Armenians under Shah Abbas I the Great (reigned 1587-1629) as told by the Armenian historian Arak'el of Tabriz had not yet been translated by M. Brosset.

It all started in the last decade of the sixteenth century during the various campaigns that Shah Abbas I the Great conducted against the Ottoman Turks on his western border after he had moved his capital city to Isphahan. The Turks had been in the habit of making frequent incursions across the Araxes River, and to discourage any further activities in this line and to secure his own border area and his own success on the battle field, the shah decided on a burnt-earth strategy. It seems that Shah Abbas appreciated the intelligence and sense of business of his loyal Armenian subjects that lived in the disputed region so that he wanted to keep them for himself. For those times and circumstances, Shah Abbas proved to be a generous ruler who wanted to reward especially the Armenians of Julfa who did not like the Turks any better than their new imperial

master did. Sir Robert Ker Porter (1777-1842) had been told how their opposition to the Turks "particularly conciliated his favour." They had expelled "their Turkish garrison, at sight of his troops, and opening their gates to receive him; the conqueror treated them as friends."[59] According to some interpretations, he expressed his "friendship" in the most peculiar manner by demolishing their town and driving them in the depth of winter in advance of his army across frozen deserts and mountain ranges. Well, Persian potentates, like some parents and gods, punish whom they profess to love.

True, but he could have ordered the summary execution of the border population; instead, he evacuated them and resettled them outside his own new capital city and called the new suburb of Isphahan after Julfa from where a great part of the people had originally come.

Their Persian ruler had acted very shrewdly, for he knew that these industrious Armenians would bring a new impetus to the sluggish economy of Persia and therefore granted them all kinds of financial securities and benefits and protected them from the misguided religious fervour of the local Shiite population. It did not take very long, and the Armenian colony flourished, and the six thousand initial inhabitants had doubled in the "magnificent suburb", as Goethe (1749-1832) called New Julfa in his Notes to the *Divan.*[60] They built beautiful houses and churches, imported artists from Italy, and sent their own merchants to all the corners of this world. New Julfa had become the stronghold for Armenian trade.

The story reads like a fairy tale account of how an ugly town of merchants was charmed and transformed into a society of Medicis, the high-minded Florentine merchant princes of the Renaissance, by a benevolent fairy-tale prince: Shah Abbas I the Great. This great prince of folklore has also enchanted the judgement of quite a few of the travellers. This liberal monarch, we are told, granted great benefits to the Julfaites; they, whom he could have treated as slaves, were under his mild rule encouraged to build "over-against his own Palace.... Costly and well-endowed Temples, without any Molestation, to the Honour of the Blessed Name of Christ," shaking off "thereby the dreadful fear of captivity".[61] For the same reason, the shah who was a good psychologist and knew the reverence which the Armenians accorded their holy relics, had one of their most sacred relics, the arm of St. Gregory, brought to New Julfa.[62] The potentate had acted wisely when he made the Armenians leave their old homes: "They had no reason to regret this treatment!", we are assured.[63]

Well, perhaps he dealt with the Armenians a bit violently when he resettled them, nevertheless, he was a grand emperor. An emperor to be great may have to massacre whole tribes and nations; what befell the Armenians in 1605 under Shah Abbas was a "great calamity," other travellers and historians reflect. He conquered a town that was loyal to him, intimidated its citizens by having several of them beheaded; others had their ears cut off; and many of the refugees died on the long trek in the icy snow drifts and freezing rivers they had to cross. The American missionary Eli Smith, though he really did not care much for the Armenians, was upset with the "eulogies that have been bestowed upon" the

shah, who certainly was "one of the most unfeeling devastators that Armenia, whose acquaintance with tyrants has not been small, has ever known. That he might defend his borders against the Turk, he cooly determined to draw through Armenia a broad intrenchment of perfect desert." The missionary continues that the unoffending inhabitants, after seeing their houses and every vestige of cultivation and of home disappear, "were collected in the plain of Ararat and driven like so many cattle to Persia, husbands and wives, parents separated, multitudes drowned in the Arras, others subjected to the cruelty and lust of the soldiery, and all under the very eye and influence of the monarch."[64] Later, after the Armenians were already settled, the relationship between them and their benefactor was at times clouded, and Goethe recalls the brutal punishment Shah Abbas meted out to the menfolk of one whole village near New Julfa just because the women had said a few uncomplimentary things about their monarch. The shah, in the manner of the Abbasid Caliph Harun-el-Rashid (reigned 763?-809), had roamed the countryside in disguise and had eavesdropped and overheard a group of gossiping women.[65]

Still, a good number of the survivors "thrived" as merchants in New Julfa under the "benevolent" protection of this shah, who, along with his country, profited "by that which appeared at first sight an act of humanity, secured a great additional influx of wealth into his dominion" when he created "the Armenian merchant, now so well known in every quarter of the globe ... and to the same act the European world is indebted for an increased and perpetual supply of the most precious and costly of all Oriental commodities," namely silk. These New Julfa merchants then were good people, of "persevering tempers, sober and patient in all their pursuits, honest although skillful in their dealings, accommodating in their habits and manners," as John C. Hobhouse, Lord Broughton (1786-1869) praised them.[66]

The Armenian merchant of New Julfa during the days of Shah Abbas I was a respected personage and was considered to be "the most efficient agent" between Asia and Europe for the "mutual transmission of rare goods, and their value in gold. In short, he might justly claim the title, that in civilised countries is esteemed the most honourable character in society. He was, what the merchants of Venice and Genoa were; what the merchants of England are; in every respect, the *gentleman*." Ker Porter was very impressed.[67]

Unfortunately, these merchants did not leave such a good impression on all travellers. In Fryer's time, New Julfa had become already very rich from trade, and the Englishman saw many of these same Julfa merchant-princes "sit lazily at Home, their Factors abroad in all parts of the Earth return to their Hives laden with Honey." They had heaped up great riches and in doing so, they had stooped "to any base means, for they arise from the most avaritious Temper."[68]

This "temper", after all, had enabled them, together with their Persian brother-merchants from across the river in Isphahan, to rise "to be such princes of wealth and influence as to be able to affect the prices in the bazaars of Bombay and Alexandria; they loaned money often at a rate as high as sixty per cent."[69] People with such business ethics could not be Christians; they had to be

"Jews in disguise"! Boré was merely quoting the opinion of the Mufti of Isphahan.[70]

Shah Abbas I the Great may have been a tyrant; in comparison to his successors he was most benevolent as far as the Armenians were concerned. Under Abbas they had established a complex trading network "stretching from the Far East to Europe, with Julfa at the centre." Among the goods shipped from the East to Persia were "cotton, musk, spices, and Chinese porcelain." Persian silk, in turn, was shipped to "Venice, Leghorn, Marseilles.... In Europe it was sold by the Armenian merchants in Holland, France, England, Italy, Germany, Poland, and Sweden." It is recorded that Armenian merchants from New Julfa had outlets in Spain as well. The goods brought back from Europe to Persia by these merchants included: woolen cloth from England, Holland, and Venice; brocades; looking-glasses; "Venetian glass, coloured glass for windows, glass rosaries, false pearls, amber, paper, spectacles, watches, clocks, enamels, knives, needles, and paintings," to name just a few items.[71]

Those were good times – "mais le bien est éphémère en Perse" - Flandin reflected on his bed of sickness. Shah Abbas I died in 1629, and his successors did not always harbour friendly feelings for the Armenians. Towards the end of the seventeenth century, the relationship between Isphahan and New Julfa had become strained. The reason for this state of affairs, according to Flandin, was to be found in the jealousy of the Persians of the Armenians, and the hatred of the former for the latter was based on religious prejudices.[72] Shah Hussein (reigned 1694-1722), a feeble and timid man, did not think it was in his interest to defend the Armenians against the mollahs, and therefore deprived them of many of their privileges. Despite the humiliation they were made to feel, the New Julfaites remained good neighbors with the Isphahanies. Flandin recalls "that the Armenians recorded one of the most beautiful pages in their history books with their own blood" when the inhabitants of New Julfa alone resisted the invading army of the Afghans. The town never recovered from this disaster.

Then came the times of the cruel Shah Nadir (reigned 1736-47) who plundered and tortured and bled his Armenian subjects dry.[73] It was difficult to remain loyal to such a ruler and his officials, and after a particularly heinous atrocity committed against some notables in January 1747, the people of New Julfa started to emigrate.[74] Sir William Oussley sums up the situation of the Armenians under the successors of Shah Abbas I: they, "adopting the ruinous system of excessive taxation, of imposts and confiscations regulated only by caprice or avarice, have reduced to misery the scanty remnant of that once flourishing and numerous colony; and its present members are daily exposed to the brutal insolence of their Muhammedan neighbours."[75] Thus, when the swarm of nineteenth-century travellers reached the outskirts of Isphahan, they found an indolent, even dead, town inhabited by superstitious knitting old women, young girls waiting to be married off to Armenian men from foreign parts, and priests. "But their day has gone by: instead of thousands there are now only a few hundred of them; with their numbers, their wealth had decreased, and they are now not only poor, but oppressed," August H. Mounsey deplored.[76]

There was an air of misery about the town; it was a place that many travellers would have liked to avoid. However, they could not; as Christians they were not allowed to even overnight in Isphahan since their presence there would have defiled "la sainte Ispahan", one of the holy places of Islam, which would have aroused the ire of the Shiite population. Yet the French novelist Pierre Loti (1850-1923) had spent so much time and effort on the road "vers Ispahan" that he thought he deserved to be allowed to stay in "la belle ville bleue" -- but no; he, too, was condemned to be with the "infidels" in the dingy "mercantile faubourg". He had tried so hard to get his heart's desire; no matter. He was found out in that charming kiosk in the arbour of roses in the heart of Isphahan that he had managed to rent and was told in no uncertain terms by the representative of Persian law and order to get himself either "à Djoulfa ou au diable!"[77]

Loti felt that he did not have much of a choice, and so he preferred the somewhat lesser evil. New Julfa, in his opinion, was not much different from the City of Dis, (Dante's infernal city in *Inferno*). He had come to a dead town. As he walked and walked, he saw nothing but vistas of ruins and the gray crumbling walls of windowless houses; he smelled the stench of the countless dead dogs that littered the streets; it was stifling hot despite the many rivulets that traversed the town and the great number of trees that grew wherever he looked. The town was a trap, a labyrinth, a nightmare. And where were the people?

Most of them had gone, had emigrated to the far corners of the world, had abandoned their houses and churches; had left their knitting female relatives behind. Parts of the newly gained riches of the emigrants in foreign parts flowed back to support their impoverished relatives. Of the menfolk, there remained basically the "less intelligent and enterprising" who through the remittances of their relatives enjoyed a life of "dolce far niente". The knitting women, the girls waiting to be married, the good female merchants who sold their daughters as prostitutes to the travellers, the widows, a few nuns who were very ugly and very fond of strong spirits: this "large army" of lazy pensioners, and a somewhat smaller "army" of priests -- all these made up the population of what had once been a fair and prosperous city.[78]

James Morier (1780?-1849) admired "these remains of magnificence still apparent in some of the walls of the former houses."[79] Robert Curzon (1859-1929), on the other hand, did not see any such grand remains: for him "the younger Julfa is a place wholly destitute of superficial attractions, consisting ... of a labyrinth of narrow alleys closed by doors and plentifully perforated with open sewers. Life there is 'cabined, cribbed, confined' to an intolerable degree, and it is a relief to escape from its squalid precincts to the fair Persian town across the river."[80] On the contrary, wrote E. Crawshaw Williams, "the streets are infinitely better kept, the smells are fewer, and the shops a deal more civilized than is usually the case in Persian quarters."[81] The traveller had no difficulties to confirm his or her prejudices whatever they might be.

In New Julfa, Mrs. Bishop found a refuge from a stone-throwing mob of fanatical boys from Isphahan and their fiendish laughter. The "quaint narrow streets, "the open vestibules of the churches", the pictures of the "thorn-crowned

Christ and the sweet-faced Madonnas," the priests, the women -- they all offered the lady from abroad "a haven from the howling bigots of Isphahan." The rivulets were clean, the air breezy and fresh. She had to admit that the town was made of a "labyrinth of alleys" in which she always got lost, but she did not mind since she could admire the "exquisite" wild flowers that grew between the cobble stones. The local Armenians were friendly, the European colony provided her with many of the amenities of civilised life. She felt quite at home in this town where missionaries of the Church of England had established schools -- there was even one for girls -- a library, a hospital, and an orphanage.

Mrs. Bishop was fascinated by the picturesqueness of the women of New Julfa, in their "bright red dresses and pure white robes ... visions of bright eyes and rosy cheeks." How could they keep their robes always immaculate? The buildings of New Julfa, too, found favor in her eyes: "Many of the houses of the rich Armenians ... are extremely beautiful inside, and even those occupied by the poorer classes ... are very pretty and appropriate. But no evidence of wealth is permitted to be seen from the outside. It is only a few years since the Armenians were subject to many disabilities, and they have even now need to walk warily lest they give offence."[82]

The New Julfa that Mrs. Bishop saw was attractive; nevertheless, gone were the good old days of the "benevolent" shah, and the Armenian population enjoyed very few rights and no privileges. It was then not surprising that the once flourishing population had shrunk from thousands of families to a mere fifteen hundred individuals. Though Mrs. Bishop saw the town in "*couleur de rose*" and its inhabitants as respectable citizens, most other travellers did not. The Armenian merchant who had once been regarded as gentleman had become "poor, doubted, and contemned ... the character of the man has sunk with his fortunes, and estimation in the public mind." The merchants of New Julfa in most of the nineteenth century were known throughout the world as "cheats in the business of life; these once respectable people had now sunk to the lowest depths, in the loathsome vices of drunkenness and gluttony; even their women partaking these habits to the most disgusting excesses."[83]

If we are to believe the travellers, New Julfa of Victorian times was a cursed and crumbling sepulchre of a town, haunted by the spirits of legions of greedy Armenians -- such as the ghost of the recently demised "greasy" Armenian merchant Kojah Zeitun, as we are told in C. J. Willis's exemplum of Armenian "iniquity" and cunning "The Dead Man's Secret". Atkins, the guileless bringer of the telegraph and Victorian progress to Isphahan, like so many other Europeans, had to live in New Julfa and thus had an Armenian landlord, one Kojah Zeitun, a man completely impoverished and debased. To cheat the innocent Atkins out of a bottle of brandy, the Armenian, an accomplished liar, told a fantastic tale of how his grandfather once hid a treasure in the then opulent New Julfa house and how he, the last of his illustrious family, has inherited this same house and its tradition. In fairy tales, the heir to such a secret always has to be innocent; this Armenian does not qualify. He trades in his birthright for a

bottle of cheap spirits, gets drunk, falls off the roof of his house, and breaks his neck.

It would offend the moral sense of such a tale were a mere Armenian landlord to take advantage of a European; thus Kojah Zeitun has not really cheated the "duped" Englishman, and the true *locus genus* of New Julfa, the Armenian "gentleman" ancestor of Shah Abbas's times, appears to Atkins in his dream and directs the European to his reward, the hidden treasure. This figure at first looks like the merchant-landlord, "but the face was strangely altered: instead of the cunning of the Armenian Kojah Zeitun, a grand benevolence shone from the clear eyes, which streamed with tears; the figure pointed over Atkins's head with a commanding gesture." The ancient Armenian does not cheat the foreigner who is the true heir -- Atkins does find the treasure and absconds with the inheritance of the late Kojah to England where "he was apparently very flush of money."[84] The story of Atkins as heir to the disinherited Koja Zeitun -- it could be taken as an allegory of Armenian history.

KARL MAY

When the Victorian traveller, along with his European and American companion came to New Julfa, the trading "Sons of Haik" had already left the town -- otherwise the traveller thought that they were ubiquitous and ever-watchful on the face of this earth, never sleeping, as Goethe would have it. No wonder then that this Armenian merchant figure has also found his way into the European books written to acquaint children with foreign lands and peoples. For instance, in Mary Drewery's *Hamid and His White Donkey*, (trans., Constance, 1972), we hear about an Armenian shopkeeper in Jerusalem, who, when he does not steal cameras from teenage tourists, sits in the doorway of his shop and casts evil and malicious glances at passers-by. The Armenian merchant as bogey man to scare European children -- what an illustrious career for this once so proud figure! But this is the fate he has experienced especially in German-speaking countries.

There this tradition started one day in the 1870s when Kara Ben Nemsi, a poor German travel author, sets out to experience the mysterious East. He does not undertake this journey haphazardly: during his visits to the Americas he has gathered much valuable practical experience on how to deal with natives anywhere, and in the privacy of his study he has mastered the geography and various languages of Europe, Africa, and Asia. He does travel light, but among his luggage is a great store of moral conviction that he, a latter-day imperial German Galahad, that innocent culture hero of King Arthur's Round Table, has a mission in life, is called to go forth into the wilderness of the non-German and non-Catholic world to seek out Goodness and through his own example root out Evil. Thereafter he will enlighten his readers at home. And report he does. It takes Karl May (1842-1912), the creator of Kara Ben Nemsi, six novels of more than five hundred pages each[85] to chronicle the adventures of Kara's first extended trip to the Muslim world. The innocent contemporary German reader who devoured these volumes probably had not been prepared by the press and

public opinion of his day to find as much goodness among Bedouins and Kurds and Turks as Kara did; but more than likely his own as well as public suspicions were confirmed by this popular authority on history and ethnography that Evil was rampant among the Christian Levantines: among Greeks, Albanians, Romanians, Bulgarians -- but especially among Armenians.

What had these peoples, especially the Armenians, ever done to Karl May to justify so much ill will and hatred? But first of all: Who was this Karl May? Why should we bother with him so many years after his death?

Karl May was born on February 25, 1842, as the fifth of fourteen children to Heinrich August and Christiane Wilhelmine May, respectable citizens of Ernstthal in Saxony; very respectable but as poor as church mice. His background could not prepare this imaginative young man for life; this he very painfully found out when in 1856 he entered a teacher-training institute. The most outstanding incident in his career there was his dismissal because he had stolen a few left-over candles. He was re-admitted and did become an elementary teacher only to exchange his first position as teacher with a cell in prison. His room mate had accused him of having stolen a watch. There is a pattern in May's life: involvement with unsavoury people, lies, deceit, theft, fraud, then jail. It was not exactly a confidence-inspiring life.

German youth, though, was to profit from the young May's misfortunes. He spent a good part of his formative years in a succession of jails where he educated himself. He was a studious young man who read voraciously in the prison libraries, and it was in jail that he was encouraged by one of the chaplains to write. Thus, in the confinement of a series of Saxon penal institutions May's imagination travelled on the wings of Pegasus to the remotest corners of the earth; and throughout life Pegasus remained his faithful horse. May's two long journeys fall into the latter part of his life and did not inspire the Kara Ben Nemsi stories.

When the young man finally left jail, he had several manuscripts in his pocket and the general plan for what turned out to be more than fifty volumes of travel stories in his head. It was not difficult to find a publisher, but since his reputation followed him like a malign shadow, he had to be satisfied for a long time with publishing houses that specialised in scandal and colportage literature. He had a bad and a good marriage, a few good and many bad friends. Fame did eventually come, especially through his work for several established Catholic publishing houses. When Death came on March 30, 1912, he robbed German youth of their favorite writer. Yet May had left a legacy of more than seventy volumes of adventure stories behind. And he had become the alternative German educational establishment par excellence. He still is the great teacher of geography and ethnography as far as German popular culture is concerned. "Karl May? Absolutely super. One can learn something from him. Geography and such things. Ethnography and languages as well. And he knew everything about Islam." Very few old and young Germans of today would disagree with this typical evaluation of the author of their favorite stories.[86]

CHAPTER FOUR

AT FLOURISH AND BLOTTS

"Gilderoy Lockhart Promoting
the Sale of His Autobiography"
by Mary Grandpre, taken from the
American edition of J. K. Rowling's
Harry Potter and the Chamber of Secrets, p. 42.

As May's Kara Ben Nemsi rode from adventure to adventure, he also rode into the hearts and souls of generations of German-speaking readers and made his creator one of the most successful authors of best sellers of all times. It is estimated that since their first publication, at least 175 million German-speaking readers have fallen under the spell of May's travel stories. Statistics compiled in 1976 show that 50 million copies of novels by Karl May have been sold. His novels have always been a good read. During the two wars when the bombs were falling and the enemy was *ante portas*, many Germans at home and in the trenches found consolation in reading Karl May. Now Austrian and German boy scouts have adopted him as one of their moral guides; one can write a doctoral dissertation at a respectable university on the works of Karl May; the recruits of the German army love to while their free moments away with a volume of Karl May; and in France star students have often been rewarded with translations of the adventures of Kara Ben Nemsi.[87]

These enthusiastic readers are in good company. Many a budding orientalist has been awakened to his calling and academic fame by Kara Ben Nemsi; and German intellectuals and thinkers and writers like Ernst Bloch (1880-1859), Carl Zuckmayer (1896-1977), Albert Schweitzer (1875-1965), Heinrich Mann (1871-1950), Albert Einstein (1879-1955), Hermann Hesse (1877-1962), Bertha von Suttner, Karl Liebknecht, Theodor Heuss (1884-1963) -- one could go on and on -- all remembered their excursions in the company of Kara with fond memories.

So also did Adolf Hitler. Tradition has it that on March 20, 1912, then days before May's death, the future Leader of Germany listened spellbound, like the rest of his audience, to May's mystical revelations entitled "Empor ins Reich der Edelmenschen" – (Up into the Realm of the Exalted) - May's last public reading from his works, and thought the revelations to be heady stuff, tradition has it.

Not all of his readers have been hoodwinked by the fabulist from Saxony. For a while, it was quite fashionable to label May as a liar since he pretended he was telling his own adventures, adventures that never happened to him. Several moral and religious teachers found fault with his simplistic and sentimentalised versions of Christianity; more recently several Muslim voices have been raised against his falsification of the tenets of Islam. Parents and teachers at times have not been quite comfortable with both form and content of the adventure stories. What, after all, can be learnt from reading his novels? Certainly nothing about the appreciation of literary creation. The geographical and lingusitic details are not always correct; and May's protestations about his various roles as educator, pacifist, and anti-colonialist should be taken with a huge grain of salt. Psychologists have pointed out that a child's fascination with May's characters is at best a very dubious blessing. They are all "flat characters" and consequently are distortions, even falsifications, not the models that a child needs. Even several of Hitler's henchmen had great misgivings about the educational value of their leader's favorite author and would not have minded in the least to make a bonfire of all of his novels. And by getting rid once and for all with all the ugly Armenian merchants and their villainous money grabbing and tax collecting

progeny with whom the world of Kara Ben Nemsi teems, they would have done common human decency a great favor.

Kara Ben Nemsi himself has, of course, known from previous personal experience that all the Christian virtues had fled long ago from Orthodox Armenian to Muslim bosoms. This he assures us when he renders his version of the traditional proverb: "A Jew outwits ten Christians; a Yankee cheats fifty Jews, but an Armenian is a match for a hundred Yankees. This is a common saying; my experience has shown me that though it is an exaggeration, it is based very much on truth." No one visiting the Orient with open eyes would have to agree with him, and he continues:

> You can be certain that wherever malice and treachery are hatched, a hawk-nosed Armenian is involved. Should even the unscrupulous Greek refuse to carry out a villainy, without doubt there will be an Armenian who is ready to earn the wages of sin. Generally speaking, the Levantines do not enjoy a good reputation, but the Armenian is the worst of them all."[88]

It is difficult to find any more blatant stereotyping and character assassination even in Hitler's very own propaganda campaign against the Jews.

Kara naturally is not the least bit surprised to find at the very outset of his latest journey in the waste land of the Atlas Mountains new proof of the iniquity of the Armenians. Kara has not yet fixed a definite goal for his quest, but like any hero of romance he has found a faithful horse and a trustworthy companion. The damsels in distress and the corpses whose wounds are demanding justice will turn up in time. Sure enough; behind one of the first sand dunes, our chivalrous travellers stumble over a corpse, that of a young French merchant. The criminal has left very foolishly clues flying about; not far from the dead man Kara discovers three newspaper accounts, all reporting about the murder of yet another rich French merchant. The local authorities suspect an Armenian merchant to be the murderer and have issued a warrant for his arrest.

Soon they meet two people who must be the Armenian murderer and his companion, at least according to the Swiss educator, Lavater's teaching on phrenology. And Kara indulges in another orgy of stereotyping: "Neither of the two visages inspired in any way confidence. The older chap was tall and gaunt. He wore his cloak as if he were a scarecrow. Two narrow and piercing eyes were peering threateningly from beneath a dirty blue turban; his bloodless thin lips were crowned by a measly beard; his pointed chin showed a definite tendency to climb up." Most striking, however, is his nose that especially reminded Kara "of the vultures which I chased a short while ago from the body of the slain man. This was not a noble nose reminding me of an eagle or a hawk; it definitely had the shape of the beak of a vulture. I had observed that such faces are very often found among men of Armenian background -- and wasn't it an Armenian merchant who had murdered the Blidah merchant and the warrant for whose arrest I was carrying in my pocket?"[89] How easy it is for Kara, how easy it becomes for the reader, to hunt down corrupt Armenians even though he may yet, or ever -- as it is probably true about the reader -- know anything about

Armenians. No matter. Kara has established in short order the unquestionable fact that "Armenian", especially the Armenian merchant, is a synonym for the lowest human being imaginable. He hammers this fact home by repeating the word "Armenian" again and again so that after this first encounter with these two men they have become representative of all the Armenians that have ever lived -- and their descendants as well.

On the spot, Kara Ben Nemsi unmasks the older man as Armenian; his nose and chin have given him away. Suddenly his quest has a purpose: more than three thousand pages after this initial encounter, Kara will leave a regenerated Orient behind since he will have cleansed it of all the undesirable Armenians. The chase of this evil merchant provides the plot for this mountain of "good" reading material!

Kara will find the rejects of decent society wherever he will go, and thus his adventures in Ottoman regions are not devoid of villains since Karl May throws in a few corrupt Turks and Bedouins and Kurds for good measure; but among Armenians the crooks are not the unfortunate exception: crookedness, rapacity, dirtiness, and evil are their sole characteristics in the whole *oeuvre* of Karl May, and Kara's feeble single protestation is simply not convincing: "I myself have met many a worthy, honest, and dependable Armenian," for Kara continues right away "but if you know the situation, you will also know that among the ten persons who will do anything for money, there are among them at least six or seven Armenians. Much more sad is the fact that the Armenians are Christians," Orthodox Christians, to be sure.[90] Orthodox or Catholic, May never introduces us to an Armenian who does not belong to the damned.

They have all been ugly customers, those Armenians Kara has met, but Dawud Sulejman, alias Musa Wartan, alias Assad Benabi of Mecca to whom Kara introduces us in the short story "Der Haendler von Serescht" ("The Trader from Serescht")[91] is perhaps even more corrupt. Once again Kara and his companion, the Hadji are riding through the Mesopotamian countryside as they hear about a Ky-Kapan, a kidnapper of young girls. Very soon they meet an Armenian. From the very beginning Kara dislikes him for his appearance, the unkempt beard, the bloodless lips and the "strongly hooked hawk's nose". Only "half of his small and crafty eyes could be seen. The over-developed chewing mechanisms, and the very pointed chin indicated egoism, ruthlessness, and predominant animal characteristics. The upper part of his face betrayed consciously hidden cunning. If this person was not an Armenian, there were no other Armenians!" This Dawud likes to please the two hadjis and thus introduces himself as Armenian who prefers Islam to Christianity. As soon as he realises that he has hit a sore spot in Kara, he compounds his mistake by pretending to be entrusted with the holy oil consecrated by the Catholicos of Echmiadzin. This lie is simply too much for Kara who is an expert in Armenian religious affairs, who knows the current catholicos and has been himself to Echmiadzin four times. Kara is convinced that this person must be the kidnapper.

The next time they meet again, Kara and the hadji have been kidnapped by unfriendly Kurds. Our two heroes hear from their place of captivity how this

Armenian merchant, now in the guise of a hadji, is selling the holy blood of the Prophet. The Kurds finally get to trust Kara, and our German friends unmask the Assad Benabi of Mecca as Ky-Kapan. The merchant denies his Armenian background, and Kara is consumed by righteous anger when the most savage beating does not make the Armenian confess. The merchant is assisted by thirty Kurdish and twelve Armenian helpers, all of whom Kara captured while they slept. Kara generously forgives the Kurds for having followed such a master, but first they must witness the torture and slow death meted out to their Armenian comrades, the true culprits. We are informed that they were merely "Armenian riff-raff from Dschulfa, a suburb of Isphahan, once the most flourishing Armenian community in Persia." Kara cannot forgive them. But out of the generosity of his tender heart, Kara would like them to do penance before he has them shot; instead they die cursing him and their faith. So does their leader as he is awaiting his death. On Kara's recommendation, he was tied to one of the small floating marshy islands that are found in the estuary of the River Euphrates and is slowly sinking into the waters of the river. The miserable wretch did not deserve any better -- Kara is convinced of that.

Karl May has prepared us well for his most violent xenophobic outrage which was published at the height of the Armenian massacres under Sultan Abdul Hamid II's rule. The outrage does not really come from his pen, but he found it in a newspaper article, written by a gentleman of the cloth who was in Constantinople during the German emperor's visit there during the letter part of 1898.

> We were in the club of the craftsmen when we discussed the Armenians. Seated across from me was a German master potter who has been living for the last nineteen years in Constantinople and who knows life in Anatolia as well. The following is a paraphrase of his words: 'I am a Christian and think that charity is the highest commandment, but I tell you, the Turks did the right thing when they killed the Armenians. This is the only way in which the Turk can protect himself from the Armenian....The Armenian is the basest fellow in the whole wide world. He will sell his wife and his young daughter; he will steal from his own brother. The whole of Constantinople is polluted by the Armenians....Nothing happened to the Catholic Armenians, only to the Orthodox, because these are incorrigible. That the Armenians of Asia Minor are of superior quality, as far as their character is concerned, is a British lie....There, too, it is the Armenians who practice usury. It is of no use that German Christians educate Armenian children. When they grow up, they will become just as base as the rest of them....The Turk acted in self-defence!.[92]

It must have gladdened the heart of Hiltler to receive such moral insight from his favorite teacher!

Unfortunately German youth is still presented with the same call to bigotry and hatred on their birthdays, even on their Confirmation. The eye of the German Law watches vigilantly that no anti-Semitic element creeps into the literature for

children--about the now more than a century-old scandal concerning the German genocide through the book--who cares? This is not a punishable crime.

Most of Karl May's contemporaries enjoyed visiting vicariously through his novels the places that they saw mentioned in the newspapers. Many of them also found confirmation in Kara Ben Nemsi's behavior that they, the other Sons of Germany, too, were sent to bring progress and order into this world, were the champions of the underdog. Such a conviction can be intoxicating. Perhaps even more important, Karl May possessed the talent to captivate a child's imagination. I will never forget how as child, with goose bumps and bated breath, I participated in Kara's hunt of all those Armenian merchants, and how I was puzzled by the identity of the "Armenian riff-raff from Dschulfa." It sounded so exciting and exotic. Heady stuff it was!

These Armenian merchants were the first Armenians I ever met; for the average German child, more than likely, they will be the only Armenians he will encounter. As Kara Ben Nemsi has left his imprint on the child's memory, so have all those ugly Armenians. Precisely here lies the danger. Studies that deal with the German fascination with the works of Karl May have shown that for many children and later as grown-ups, these Mayan characters are not vague and shadowy figures but are real and in many cases assume the role of teachers. Carl Zuckmayer, the German novelist, has perhaps expressed this fascination a bit flamboyantly, nevertheless, he shows great insight when he writes: "The characters that Karl May has created are truly our companions who will guide us through our life; it is as if we have always lived with them. They are not shadowy creations that inhabit merely our imagination; their existence is very real for us and therefore we shall never forget them since they will always remain faithful to us."[93]

The child has also learnt a lesson in ethnology. That it has been at the same time an insidious lesson in xenophobia, skillfully driven home through the fetching hero, the exciting adventure, and a simplified syllogism, very few of even the brightest children will have realised. The line of argument is easily reduced to a jingle: "Dawud and Hamed are crooks. Dawud and Hamed are Armenians. Therefore, all Armenians are crooks." Who cares that the reasoning is fallacious?

It is easy to find an excuse for May's xenophobic attitude; he had not created the unpleasant image of the Armenians. Others before him, as we have seen ourselves, had done so. May, an avid reader of newspapers and magazines, did not actually have to meet an Armenian merchant in the flesh to know all about him and his compatriots. The German press of his day had well-defined opinions about the arch enemy of the Ottoman sultan, the emperor's ally. The Armenians, therefore, were by extension and empathy also the enemy of the German emperor. The German empire in May's time had already discovered deep sympathy for the "Sick Man of Europe" and through military and economic help wanted to lure him into the German sphere of influence to "cure" him. Obviously the image of the "ugly Armenian" was a godsend to make their friend, the sultan, look more sympathetic.

The Armenian seen as personification of jealousy, superstition, greed, malice, malignity, coarseness is an old tradition and probably was amply represented in the reading May did in and out of jail. May's imagination fed on the books he read; he then spun out character, incident, and place that he had encountered on the printed page; and he succumbed, like many of his contemporaries, to the spell of the Orient. In his case, it was the second-hand East of the books and illustrations. There he found the prototype of his Armenian.

It has been argued by several critics devoted to Karl May that the novelist, a dedicated pacifist and champion of the oppressed, had perhaps in his youth misguided notions about human dignity, and the Armenian activities in the Ottoman empire and that the conventions of contemporary popular literature and much of the reporting in the travel books of his time provided him with the ready-made clichés that he needed for his early adventure stories. May did not create the negative image of the Armenians; others before him, as we have seen, had done so. The work of the mature sage and mystic May is a different case altogether -- sadly this is not true. The Armenians who wander into May's utopic visions of brotherly love among the nations and peace on earth -- *Im Reiche des silbernen Loewen* (*In the Empire of the Silver Lion*) and *Winnetous Erben* (*The Inheritors of Winnetou*), novels that have been accepted by the canon of serious German literature and have won a place in the prestigious *Kindlers Literatur Lexikon* (*Kindler's Literary Encyclopedia*) -- brutally jar this paradise. They are as evil as their early brothers.

Rainer Jeglin reminds us of the fact that May, though he was a Lutheran himself, wrote all the early volumes containing the anti-Armenian passages and sentiments for popular Catholic publishing houses that disseminated strong nationalistic and colonial propaganda along with a deep longing, even missionary fervour, to widen the sphere of influence of Rome at the expense of the Orthodox church -- and the Armenians are basically Orthodox Christians.[94] As we know, the relationship between Rome and the Eastern churches has usually been strained; therefore, the *oeuvre* of Karl May, on one level, can be regarded as reflecting the conflict between West and East Rome. We recall that according to May's gentleman of the clergy, even the murdering Turks respected these distinctions between Christians and played according to the rules of Rome, as the man of the cloth and Karl May seem to have interpreted them.

The Armenians had the reputation of being wealthy, and in May's limited experience of the world, wealth could only be acquired through questionable means. All the Armenians May introduces to us are richer than most of the ordinary mortals around them; "from this perspective, the Armenians are symbolic figures of exploitation and oppression," and Jeglin is tempted to find positive aspects in May's xenophobia. "Strange as it may sound, despite all its unpleasant aspects, there is a comforting side to May's anti-Armenian sentiments." This is his "praiseworthy involvement against exploitation and oppression. I am not going too far in asserting that in this matter May is concerned with something like anti-capitalism." The study of tax laws in

Ottoman Turkey and their enforcement among the non-Muslim minorities might have cured both the novelist and the critic from their blatant ignorance and naiveté about the goodness of the Ottoman soul and the idea of progress respectively.

Jeglin's line of argumentation provides a very poor excuse indeed; it is very hard to find "a comforting side" to May's blind hatred for the Armenians, especially when we remember that most dedicated of May's disciples, Adolf Hitler, who, along with countless other German-speaking youths, had learnt so much about ethnography in May's novels. There he also found the idea expressed that justifies that certain minorities simply had no right to live on this earth. One can readily agree with the historian Klaus Mann, the son of the writer Thomas Mann (1875-1955), that "it is not at all an exaggeration to maintain that Karl May's childish and criminal figments of imagination, though on byways, have set the course of world history in motion."[95]

They have as well spawned other popular literature embodying the ethos of their creator. These updated Mays, too, make exciting reading for undiscerning youth. For instance, there is the Asolik family from whom the spiritual and physical heirs of Karl May's Kara Ben Nemsi and Hadji Omar buy their guns in the Cairo of the 1930s. They have been very successful Armenian merchants in the armament line. This Armenian-father-son-grandson trio and their store in Edmund Theil's *Im Schatten der Pyramiden*[96] (*In the Shadow of the Pyramids*), an adventure story written for boys, have definitely stepped out of the pages of the May novels, an author whom Theil admires and imitates. They display the same big ears and noses as May's Armenians, the same cunning and nastiness; they, too, embody evil. They are greed personified in their demand of money for their "merchandise"; eventually the mountain of precious rugs is carefully removed from the floor -- as good traditional Armenian merchants they naturally deal with carpets -- and a secret door is revealed behind which the Asoliks store a huge collection of weapons and ammunition "which would be enough to equip a whole military division."

Because the young German rants against cowardice and the sin of defiling one's Christian identity to the ancient Armenian who is one hundred and twenty eight years old, this survivor of many massacres, Tamus Asolik, tells the story of his life: how, as a youth, he fled from Erzeroom, became the servant of Dr. Moritz Wagner, one of the most prominent German travellers of the nineteenth century, then set up as merchant in Constantinople where eventually his whole family was cruelly murdered except for one son and one grandson. The old man pronounces the Western politicians and the American missionaries, especially the latter group, as guilty since they first corrupted and then abandoned the Armenians. Tamus prospered in his trade--why should he now, a man who has suffered so much and therefore should have become wise and forgiving and generous, a man who has literally both feet in the grave, why should he deal with the implements of death? Money he does not need, but he needs to satisfy his lust for destruction and vengeance: "Because I hope and desire that through these

weapons as many people as possible will kill each other" -- this desire gives meaning to his life.

It is amazing with what "moral insights" and "ethnic truths" German young people supplement their education!

There seems to be no respite for this slandered and maligned figure of the Armenian merchant. The most recent representative, though at first glance gives the impression that he has undergone a sea change before he metamorphosed himself into the golden-haired best-selling author of a series of text books for courses which, he as Professor and holder of the Chair of the Defense Against the Dark Arts at the Hogwart School of Witchcraft,[97] will use as teaching material. Pray tell, what or who on earth is "an ugly old Armenian warlock?" -- with emphasis on the ethnic identity in a series of books that otherwise does not indulge in stereotyping -- the inquisitive adult or young reader might ask. No need for the hero to bother his brain about such trivialities -- he has known all along about the despicable and totally fake and cheap characteristics of this mountebank salesman of "himself". The reader will have no problem in establishing the identity of this "Armenian" -- the only foreigner who makes his appearance in this most typical of recent British public school adventures -- though we are dealing with witches and warlocks, of the British variety, of course. Armenian? No problem: the reader has long ago figured out who and what the chap is.

We, who have examined the "archetype" of the "ugly"Armenian merchant have no problem either. While reading *Harry Potter and the Chamber of Secrets*, I could not get rid of the feeling that Lockhart seemed so familiar -- and he did not remind me of any teacher I ever had. And that feeling was enhanced by the illustrations of the American edition of the book by Mary Grandpré. Then the puzzle was suddenly solved for me when at one of the most intense moments of the story he drops his masks and confesses to being a cheat and a charlatan because nobody "wants to read about some ugly old Armenian warlock."[98] He could have said "Armenian merchant" as well. We hear the word "Armenian" just once, but it comes at such a crucial moment that it will echo through the halls and corridors of Hogwart School, and, I am sure, through the memories of many of the young and older readers of the best seller as well.

J. K. Rowling has provided thousands of young and adult readers with many hours of pleasurable reading experience -- but, wittingly or unwittingly, she has also indulged in a very insidious exercise in ethnic stereotyping of the worst kind.

ENDNOTES

---

[1] *West-Eastern Divan, Goethes werke*, Hamburg ed., 1819, vol.2, p.124.

[2] For a history of Armenian trade, see K. S. Papazian *Merchants from Ararat: A Brief Survey of Armenian Trade through the Ages*, rev. ed. (New York, 1979). Moritz Wagner, *Reise nach dem Ararat (Journey to Mt. Ararat)* (Stuttgart, 1848), p. 246. John Carswell, *New Julfa: The Armenian Churches and Other Buildings* (Oxford, 1968), pp. 5f.

[3] Edmund Spencer, *Travels in the Western Caucasus* (London, 1939), vol. 2, p. 32, n.
[4] Frederick David Greene, *Armenian Massacres* (Philadelphia, n. d.), p. 450.
[5] Kurban Said, *Ali and Nino*, rpt. (Frankfurt, 1992). Yet for this exercise in anti-Armenian sentiment we cannot really blame an Azeri writer. As I revised the references of this paper, I came across bibliographical material that indicates that the name "Kurban Said" serves as pseudonym for two Viennese minor writers: the somewhat shady Jewish *litterateur* Lev Nussimbaum and Baroness Elfriede von Ehrenfels. The lady was married to a well known Austrian Orientalist. The book was a best seller since it dealt with the "taboo" theme of a love that tried to bridge cultural and religious boundaries. *Buchjournal (Book Review)*, 3 (2000), p. 66.
[6] J. K. Rowling, *Harry Potter and the Chamber of Secrets*, (New York, 1999).
[7] C. J. Willis, *Persia as It Is*, 2d. ed. (London, 1887), p. 251.
[8] George Henry Borrow, *Lavengro* (London, 1857).
[9] Virginia Woolf, *Mrs. Dolloway* (London, 1925).
[10] John Murray, *A Handbook for Travellers in Syria and Palestine* (London, 1858), p. xxxix.
[11] Lieut.-Col. Chesney, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris* (London, 1850), vol. 1, p. 372. Jules Verne's character, Passpartout strolling through the bazaars of Bombay, too, can spot Armenians on account of the long cloaks they are wearing; see *Le tour du monde en quatre-vingt jours* (Paris, 1873).
[12] Capt. G. H. Hunt, *Outram & Havelock's Persian Campaign*, 2nd ed. (London, 1858), pp. 326f.
[13] Richard Davey, *The Sultan and His Subjects* (London, 1907), p. 367.
[14] Capt. Richard Wilbraham, *Travels in the Trans-Caucasian Provinces of Russia* (London, 1839), pp. 152f.
[15] L. C. Beck, *Die heutige Tuerkei* (*Present Day Turkey*) (Leipzig, 1879), p. 102.
[16] Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor* (London, 1881), p. 228.
[17] Noel and Harold Buxton, *Travel and Politics in Armenia* (London, 1914), p. 64.
[18] James Bryce, *Transcaucasia and Ararat* (London, 1896), p. 179.
[19] W. M. Ramsay, *Impressions of Turkey During Twelve Years' Wanderings* (London, 1897), pp.190, 216f.
[20] Christian Strich (ed.), *Das grosse Maerchenbuch* (*Collected Fairy Tales*) (Zurich, 1987), pp. 257-277.
[21] John Fryer, *A New Account of East India and Persia, 1672-1681*, rpt. (London, 1909), vol. 1, p. 249.
[22] William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia*, vol. 1 (London, 1842), p. 269.
[23] Ramsay, pp. 201f.
[24] William Hopkins, *Sketches of Turkey in 1831 and 1832* (New York, 1833), p. 305.
[25] Walter B. Harris, *From Batum to Bagdad* (London, 1896), pp. 68-70.
[26] August Freiherr von Haxthausen, *Transkaukasia* (*Trancaucasia*) (Leipzig, 1856), vol. 1, p. 86, n.
[27] Daniel Schlatter, *Bruchstuecke aus einigen Reisen nach dem suedlichen Russland* (*Fragments Collected on a Journey to Southern Russia*) (St. Gall, 1830), p. 26.
[28] John Macdonald Kinneir, *A Geographical Memoir of the Persian Empire* (London, 1813), p. 26.
[29] John Carne, *Letters from the East* (London, 1826), p. 9.

[30] Elsa Sophia von Kamphoevener, *An Nachtfeuern der Karawanen-Serail: Maerchen und Geschichten alttuerkischer Nomaden* (*The Campfires of the Serails: Fairy Tales and Stories of the Nomads of Turkey of Old Times*) rpt. vol. 1 (Hamburg, 1956), pp. 28-40.
[31] A. G. von Suttner, *Daredjan: Mingrelisches Sittenbild* (*Mingrelian Picture of Social Life*) (Leipzig, 1886).
[32] Von Suttner, "Herr Gregor" in *Kinder des Kaukasus* (*Children of the Caucasus*) (Dresden, n. d.), pp. 75-149.
[33] Walther Thrornbury, *Turkish Life and Character,* vol. 1 (London, 1860), pp. 266-271.
[34] Eli Smith, *Researches of the Rev. Elie Smith and Rev. H. 0. Dwight in Armenia* vol. 1, (Boston, 1833), pp. 213f.
[35] J. L. Stephens, *Incidents of Travel in Greece, Turkey, Russia, and Poland* (Edinburgh, 1889), p. 4.
[36] Austen H. Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon* (London, 1853), pp. 391f.
[37] Mrs. Bishop (Isabella Bird), *Journey in Persia and Kurdistan,* vol. 1 (London, 1891), pp. 391f.
[38] Miss Pardoe, *The City of the Sultan,* vol. 2 (London, 1837), pp. 340, 385.
[39] Borrow, passim.
[40] Pardoe, vol. 2, pp. 381f.
[41] Captain Fred Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor,* vol. 2 (London, 1877) p. 309.
[42] Peter von Woinovich, *Alle Schaetze der Welt* (*All the Treasures of this World*) (Stuttgart, 1950).
[43] Karl Humann, "Reise nach Angora und Boghaz-Koi" ("Journey to Angora and Boghaz Koy") in Humann, ed., *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien* (*Journeys in Asia Minor and Northern Syria*) (Berlin, 1890), pp. 200f.
[44] E. Crawshay Williams, *Across Persia* (London, 1907), pp. 7f.
[45] Thomas Howel, *A Journal of the Passage from India* (London, n. d.), pp. 63 -131.
[46] Friedrich Duerrenmatt, *Der Besuch der alten Dame* (Zurich, 1956). The Swiss novelist himself translated this play *The Visit of the Old Lady* and shortened the English title.
[47] Joan Aiken, *Last Movement* (London, 1987).
[48] Elia Kazan, *The Anatolian* (New York, 1982).
[49] William Dalrymple, *In Xanadu: A Quest* (London, 1989), pp. 48-51, 64f.
[50] Barbara Wood, *The Prophetess* (New York, 1997), pp. 343f.
[51] I have discussed this tale in my study "Armin Theophil Wegner: Armenophile (1886-1978)," *Haigazian Armenological Review,* vol. 15 (1995), pp. 433-482.
[52] Mario Simmel, *Es muss nicht immer Kaviar sein - (It Can't Always Be Caviar)* (Zurich, 1964).
[53] James Clavell, *Noble House* (New York, 1981).
[54] Edward Whittmore, *Jerusalem Poker* (New York, 1978).
[55] Borrow, *Lavengro*, p. 255.
[56] Hodgetts, p. 219
[57] Heinrich von Poser, *Lebens- und Todes Geschichte* (*A Journey From Life to Death*) (Jena, 1675), p. 24.
[58] M. Eugène Flandin, *Voyage en Perse* (Paris, 185 1), vol. 2, pp. 2-20.
[59] Sir Robert Ker Porter, *Travels in Georgia,* vol. 1 (London, 1822), p. 421.
[60] Goethe's discussion of Shah Abbas, *Notes* to *West-Eastern Divan, Werke*, vol. 2, pp. 230-242.
[61] Fryer, p. 259.

[62] Eugène Boré , *Correspondance et mémoires d'en voyage en Orient,* vol. 2 (Paris, 1840), p. 89.
[63] Augustus H. Mounsey, *A Journey Through the Caucasus* (London, 1872), p. 187.
[64] Smith, vol. 1, p. 39.
[65] Goethe, p. 236.
[66] Lord Broughton, John C. Hobhouse, *Travels in Albania,* vol. 1, new ed. (London, 1855), p. 79; vol. 2, pp. 270f.
[67] Ker Porter, vol. 1, p. 424.
[68] Fryer, pp. 258f.
[69] Henry Ballantine, *Marches Through Persia* (Boston, 1879), p. 156.
[70] Boré , vol. 2, pp. 385f.
[71] Carswell, pp. 5f.
[72] Flandin, vol. 2, p. 11.
[73] Flandin, vol. 2, pp. 10-13.
[74] Boré , vol. 2, pp. 379f.
[75] Sir William Oussley, *Travels in Various Countries of the East,* vol. 3 (London, 1819), p. 47.
[76] Mousney, p. 187.
[77] Pierre Loti, *Vers Isphahan* (Paris, n. d.), p. 189.
[78] C. J. Willis, *Persia as It Is,* 2nd ed. (London, 1887), pp. 253ff.
[79] James Morier, *A Journey Through Persia-Armenia, and Asia Minor* (London, 1812), p. 146.
[80] Robert Curzon, *Armenia* (London, 1854), quoted and refuted by Mrs. Bishop, vol. 2, p. 246.
[81] Williams, p. 282.
[82] Mrs. Bishop, vol.2, pp. 244-250.
[83] Porter, pp. 424f.
[84] Willis, pp. 257-289.
[85] Kara's first journey to the Muslim world is told in the following volumes: *Durch Wueste und Harem* (*Through Desert and Harem*) (1880); *Durchs wilde Kurdistan* (*Through Savage Kurdistan*) (1881); *Von Bagdad nach Stambul* (*From Bagdad to Istambul*) (1882); *In den Schluchten des Balkan* (*In the Savage Valleys of the Balkans*) (1884); *Durch das Land der Skipetaren* (*Through the Lands of the Scipeters*) (1887); *Der Schut* (*The Saiid*) (1887). Other anti-Armenian passages appear in *Winnetous Erbe* (*The Inheritors of Winnetou*) (1910); *Im Reiche des silbernen Loewen* (*In the Empire of the Silver Lion*), vols. 1-4 (1897-1903); "Der Haendler von Serdescht" (1897) and "Maria oder Fatima" (1894) in *Auf fremden Pfaden* (*On Unknown Roads*); "Christus oder Mohammed" ("Christ or Mohammed") (1892) and "Der Verfluchte" ("The Cursed One") (I 893) in *Orangen und Datteln* (*Oranges and Dates*); "Ein Raetsel" ("A Riddle") (1899) in *Der Loewe der Blutrache* (*The Lion of Blood Revenge*) and *Verschwoerung in Stambul (Conspiracy in Istambul)* (1883). I have used the paperback edition of the collected works of Karl May published in 1983 by the Manfred Pawlak Verlagsgesellschaft, Herrsching, Germany.
[86] For a discussion of May's popularity see, for instance, Katlin Kovacevic, "Makedonien bei Karl May," *Lenau Forum,* 2 (1970), pp. 97-110; Wesselin Radkov, "Eine Stimme aus Butgarien," *Mitteilungen der Karl-May-Gesellschaft,* 13 (1972), pp. 27-31.
[87] Wolf Dieter Bach, "Mit Mohammed an May vorbei," *Jahrbuch der Karl-May-Gesellschaft,* 11 (1981), pp. 377f.
[88] Karl May, *Auf fremden Pfaden,* p. 199.

[89] May, *Durch Wueste und Harem*, pp. 16f
[90] May, *Auf fremden Pfaden*, p. 199.
[91] May, *Auf fremden Pfaden*, pp. 100-150.
[92] May, *Im Reiche des silbernen Loewen*, vol. 2, pp. 243. The "gentleman of the cloth" is the Protestant theologian Friedrich Naumann, and May is here quoting from the latter's book *Asia*, pp. 31f. The book was popular, and by 1904 it had gone already through four editions.
[93] Carl Zuckmayer, "Palaver mit den jungen Kriegem ueber den grossen Haeuptling Karl May," ("Pow-Wow with the Young Indian Warriors about their great Chief") *Karl-May-Jahrbuch* (1939), pp. 35-43.
[94] Rainer Jeglin, "Karl May und die Armenier," ("Karl May and the Armenians") *Mitteilungen der Karl-May-Gesellschaft* (*Notes from the Karl May Society*), 6 (1970), pp. 20-24; 7 (1971), pp. 22-24.
[95] Klaus Mann, "Cowboy-Mentor des Fuehrers," ("Cowboy Mentor of the Fuehrer") in Helmut Schmied (ed.) *Karl May: Suhrkamp Materialien* (*Karl May: Suhrkamp Literary Materials*), (Frankfurt, 1983), p. 34.
[96] Edmund Theil, *Im Schatten der Pyramiden* (Munich, 1986), pp. 123-160.
[97] Rowling, p. 297.

ՀԵՐԻ ՓՈՔԸՐ ԵՒ ԱՌԱԿԻ ԿԱՐԳ ԱՆՑԱԾ ՀԱՑ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԸ
(Ամփոփում)

ԻՆԿՐԻՏ ՍԸՄԱՆ

Հեղինակը իր թղուածին նիւթ կը դարձնէ օտար՝ անգլիական, Ֆրանսական եւ գերմանական անցեալի թէ ժամանակակից գրական եւ ճանապարհորդական հատորներու մէջ ներկայացուած հայու ընդհանրական կերպարը։

Ան կը խմբաւորէ հայու կերպարներու միքանի տարբերակ. վաճառականը, նոր ջուղայեցին, հայ կինը՝ բոլորն ալ ներկայացուած ընդհանրապէս ժխտական գիծերով։

Օտար հեղինակներու շարքին ան կ՚առանձնացնէ մանաւանդ գերմանացի Քարլ Մայը, որուն բազմաթիւ հատորներուն մէջ միշտ ալ հայը ներկայացուած է իբրեւ ժխտական կերպար։ Ցատկանշական է այն որ Մայի հատորները իբրեւ ընթերցող նկատի ունին պատանիներն ու տակաւին մտային կազմաւորման տարիքի մէջ գտնուող գերմանացի պատանի սերունդները։ Հեղինակը հարց կու տայ այն մեայուն տպաւորութեան որ այդ սերունդները կը գոյացնեն երբ աշխարհի հեռու անկիւններու եւ տարբեր ժողովուրդներու մասին կարծիք կը գոյացնեն հայու կերպարը ժխտապէս ներկայացնող Մայի հատորներէն։ Ան իրաւամբ կը մատնանշէ թէ նոյնինքն Հիթլէր զօրաւոր ազդեցութիւնը կրած է Մայի հատորներուն։

Ինկրիտ Սըմանն ընդհանուր գիծերու մէջ կը ներկայացնէ Մայի կեանքի ու կազմաւորման զանազան հանգամանքները՝ բանտին մէջ թէ այլուր։ Ան կը մէջբերէ նաեւ այն բազմաթիւ մեկնաբանութիւնները ու դրդապատճառները որոնք առիթ հանդիսացած կրնան ըլլալ Մայի այս վերաբերումին։

Սըմանն, մեկնելով հեղինակներու՝ հայ կերպարներուն տուած ընդհանրացման ուժէն, մտահոգութիւն կը յայտնէ թէ եղածը հայու դիմանկարի խաթարումն է, համազօր՝ սպանութեան։

Հեղինակը կը նշէ թէ հակասեմականութեան համար օրէնքներ որդեգրուած են զանազան երկիրներու մէջ, կարծէք յուշելով թէ թերեւս այդ օրէնքները պէտք է հաստցեագրուած ըլլան ընդհանրապէս բոլոր հակացեղային ուղղութիւններու։

Ան մտահոգութիւն կը յայտնէ թէ հայու դիմանկարի այս խաթարումը կը չարունակուի նոյնիսկ մեր օրերուն, ի տես պատանիներու հասցէագրուած Harry Potter and the Chamber of Secrets հատորաշարքին, ուր հակառակ անոր որ ընդամէնը մէկ անգամ, այդուհանդերձ հատորին պատմութեան թաւալքի շատ ուշագրաւ մէկ պահուն կը վիճատակուի հայ ազգութիւնը հատորին ժխտական գլխաւոր կերպար Լոքհարթին։

ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱՅ ՀՆՈՒԹԵԱՄԲ ՆԱՄԱԿ ՄԸ ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԷՆ

ՏԻԳՐԱՆ ԳԷՈՐԳԵԱՆ

Ներածական նոթեր

Հարիւրամեայ հնութեան կնիքը վրան նամակ մըն է ստորեւ հրատարակուողը՝ սովորական թերթ մը թուղթի՝ 20x16.5 սմ. մեծութեամբ, ծալուած չորս երեսներուն վրայ գրուած սահուն ձեռագրով։ Նամակագիրը Նոր կեանքի խմբագիր Լեւոն Բաշալեանն (1868-1943) է։ Գրուած է Լոնտոն՝ 13/2/1899ին, ուղղուած՝ թերթին աշխատակիցներէն, իր «Սիրելի բարեկամ»ին՝ Մխքայէլ Ս. Կիւրճեանին (1878-1965), անոր Մարտիկ աղա վէպին հրատարակութեան առնչութեամբ։

Որպէս «գործի» նամակ՝ գրուած է շատ հապճեպ՝ առանց նկատի առնելու, որ օր մը կրնայ հրատարակուիլ եւ հանրութեան սեփականութիւնը դառնալ։

Իր չօշափած մանր հարցերով, գրականագէտներուն ուշադրութեան յանձնուող այս նամակը կրնայ հետաքրքրական նկատուիլ կիւրճեանի, այս վէպի ստեղծագործական պատմութեան համար։ «...Անդրշիրիմեան ... ձայներ,- պիտի ըսէր գրականագէտ Գառնիկ Ստեփանեան,- ... մեր ականջին յուշում են բաներ, որոնք չգիտենք, չենք կարող իմանալ որեւէ այլ տեղից»[1]։

Լեւոն Բաշալեանի նամակը[2]

Լոնտոն, 13/2/[18]99

Սիրելի բարեկամ,

Ձշմարիտ հաճոյք մը կը զգամ կոր այս բարեկամ բառը ձեզի տալու։ Ինծի անանկ կուգայ կոր որ ես ձեզ շատոնց կը ճանչնամ, թէեւ չիտակը չեմ յիշեր տեղ մը հանդիպած ըլլալ ձեզի։

Ձեզի պիտի գրեմ երկարօրէն։ Հիմակ լոկ գործի նամակ մը պիտի ըլլայ ասիկա։

Մարտիկ աղան որ-, հակառակ ուրիշներուն, ինծի անբաղդատելի վայելքի ժամեր անցընել կուտայ միշտ - Մարտիկ աղան առաջին գլխով աւարտելու առաջարկութիւններդ կ'ընդունիմ։ Բայց, ան ատեն, անպատճառ, վերջաբան մը պէտք է, թէ ոչ պոչը կտրած բան մը պիտի ըլլայ։ Կրնա՞ք այսպիսի բան մը յարմարցնել։ Ձեր բեղմնաւոր մտքին մէջ՝ այսպիսի հնարք մը դժուար պիտի չըլլայ գտնել։

Այն ատեն, փութալու է։ Փետրուար 1ի թիւին մէջ երեւցաւ Զ. գլուխը, եւ գրաշարը հիմակ չարելու վրայ է է գլուխը՝ յաջորդ թիւին համար։ Ձեր յաւելումները եւ գեղչումները ի նկատի առած եմ։

Բնա՛ւ հոգ մի ընէք թէ ձեր խակութիւնը ոեւէ կերպով երեւան կը հանենք ասկից։ Արդէն շիտակը կ՛ուզէք, ինծի եղած հարցումներուն չպատասխանեցի անգամ[3]։ Ես ազատ եմ թերթին մէջ ուզած նիւթս դնելու, եւ իմ միայն գիտնալիք բանս է հեղինակին ո՛վ ըլլալը։

Հիմակ անշուշտ քիչ շատ մնացած ըլլալու է հեղինակը փնտռելու տենդը։ Աւելի հանգիստ քուն մը ունիք հիմա անշուշտ։

Բայց ան ինչ վայելք մը եղած ըլլալու է ձերինը, կը կրկնեմ, որ ի տես ձեր շուրջը պոռչտող կատաղութիւններուն, որոնց թերեւս դուք ալ մասնակցելու անբաղդատելի հաճոյքը տուիք ինքզինքնուդ!

Ինքզինքնիդ չափազանց վարկաբեկ ըրեր էք ձեր incognitoին *վրայ հաստ խաւ մըն ալ աւելցնելու համար։ Շիտակը կը դժուարանամ կոր ձեզի չափ անգութ ըլլալու ձեզի նկատմամբ։ Բայց երեւակայեցէ՛ք անգամ մը, երբ Աղեքսանդրիացիները այդ կարդալնուն ըսեն. «Պէ օնտա՞ն նէ՛ խթէրլէր քիմ. խուսիկ-փուսիկ պիր չօճուք, սէսի չըքմազ։ Պու արթըք էտէպսիզլիին սօ՛ն տէրէճէսի։ Պու հա՞նկը չարկընըն իչի»[4]։*

Շուտ վերջաբան մը, բայց աղէ՛կ բան մը։

Ձերդ սիրով
Լեւոն Բաշալեան

Գրապատմական Ընթացքը

Արեւմտահայ վիպագրութեան ձեւաւորումի շրջանէն սկսեալ՝ ԺԹ. դարու 50-60ականներուն, եւ անոր զարգացումի յետագայ ընթացքին, կան դէմքեր, որոնց ստեղծագործութիւններուն տեղը եւ արժէքը կ՛որոշուի պատմական ժամանակաշրջանին մէջ միայն։

Անոնք ուղեկից գրողներն են, որոնց գեղարուեստական ձեռքբերումները կապուած են գրականութեան զարգացումի տուեալ շրջափուլին հետ։

Այդ գրողները՝ իրենց ժամանակին կ՛արձագանգէին օրուան ազգային եւ հասարակական ամէնաբազմազան խնդիրներուն, կը նպաստէին գրական շարժումի միտումներուն կազմաւորումին։

Անոնք արձակի ոլորտ կը բերէին նիւթի եւ ոճերու բազմազանութիւն, գրական ուղղութիւններու տարատեսակ դրսեւորումներու արձագանգ։

Մեծ գրականութեան յաւակնութենէն հեռու ըլլալով, այդ ստեղծագործութիւնները ճանաչողական որոշակի արժէք ունին, որոնց գիտական քննութիւնը անհրաժեշտ է հայ գրականութեան պատմական ընթացքին համակողմանի իմացութեան տեսակէտէն[5]։

Արեւմտահայ գրական-գեղարուեստական շարժումին մասնակից գրողները՝ յատուկ նախանձախնդրութեամբ, գրական հրապարակը կ՛ողողէին առօրեայ անցուդարձերու, հասարակական-ազգային կեանքի մանրամասն գեղարուեստական պատկերներով՝ բարձրացնելով գրականութեան դերին նշանակութիւնը։ Միեւնոյն ժամանակ, ստեղծուած այս գրականութիւնը հնարաւորութիւն կ՛ընձեռէ հետազօտելու ԺԹ. եւ Ի. դարու սկիզբի արեւմտահայ գրական կեանքին պատկերը, բացայայտելու օրինաչափութիւնները, որոնք՝ ընդհանուր ըլլալէ զատ, ինքնայատուկ եւ տեղային են՝ հետամուտ ըլ-

լալով հայութեան մտաւոր եւ ընկերային քաղաքական դրսեւորումի արձագանգներուն, մամուլի եւ գեղարուեստական ձեւերու մշակումին[8]։

Քաղաքական երգիծանքը եղած է հայ գրականութեան ժթ. դարավերջի ոճական առանձնայատկութիւններէն մէկը, որուն ուղղութիւն տուողը՝ իր բազմաստեղ երկերով, Երուանդ Օտեանն է (1869-1926)։ Գրական այդ երկերուն օրինակով ասպարէզ եկած են այլ երգիծաբաններ ալ։ Անոնցմէ մէկը Բաշալեանի նամակին «Միրելի բարեկամ»ը, արձակագիր Միքայէլ Ս. Կիւրճեանն է[7]։

Վէպին հրատարակութիւնը

1898-1899ին Լոնտոնի Նոր կեանք հանդէսին մէջ՝ Պարոյր ծածկանունով, լոյս կը տեսնէ Կիւրճեանի Մարտիկ աղա քաղաքական երգիծավէպը, որ անմիջապէս հասարակական քննարկումի առարկայ կը դառնայ[8]։

«Այդ յուզումին ատենն էր,- կը պատմէ Երուանդ Օտեան,- երբ օր մը Շարապաշէն Ալեքսանդրիա գացի ուր կը գտնուէր Արփիար [Արփիարեան] որ կը պատրաստուէր վերադառնալ Լոնտոն։

«Խեղճը փորձանքի հանդիպած էր Մարտիկ աղային պատճառաւ։

«Լեւոն Բաշալեան գաղտնաբար Արփիարի իմացուցած էր Պարոյրին ո՛վ ըլլալը, սակայն պատուիրելով որ ինչ զատ ո՛չ մէկուն յայտնէ ...։

«Հոն հասնելուս հետեւեալ օրը Արփիար խորհրդաւոր չեշտով մը ըսաւ ինծի, երբ Մէնչիէի հրապարակը նստած էինք.

«- Եկուր քեզ պարոյրին տանիմ։

«- Ու՞ր է որ։

«- Տեղ մը մեզի կը սպասէ կոր, քեզի հետ ծանօթանալ ուզեց, միայն թէ խօսք պիտի տաս որ մէկու մը չպիտի յայտնես անունը։

«Խոստացայ եւ միասին ուղղուեցանք Շէրիֆ փաշա փողոցը։ յետոյ կողմնակի փողոց մը մտանք եւ կանգ առինք «Զօլա» կոչուած շաքարավաճառի մը խանութին առջեւ ...։

«Ներս մտանք եւ տեսանք որ անկիւն մը նիհար ու ժժգոյն տղայ մը նստած է։

«- Ահաւասիկ Պարոյրը, ըսաւ Արփիար։

«- Բայց բուն անու՞նը։

«Միքայէլ Կիւրճեան։

«Նստեցանք եւ սկսանք իրարու հետ տեսակցիլ։ Առաջին վայրկեանէն ջերմ համակրութիւն մը զգացինք փոխադարձաբար, իրարու հանդէպ, համակրութիւն մը որ յետոյ, կամաց կամաց, հաստատուն ու բարեկամական անխառն սիրոյ մը փոխուեցաւ»[9]։

Յետագայ զարգացումներուն իրազեկ, Օտեան կ'ամբողջացնէ իր յիշատակները յայտնելով. «այս վէպին յարուցած գայթակղութիւնը այնքա՛ն մեծ էր որ ի վերջոյ «Նոր կեանք» ստիպուեցաւ զայն կարճ կապել, ամբողջ գլուխներ կրճատելով, այնպէս որ հազիւ թէ կէսը հրատարակուած է։ Եւ այդ պակասաւոր վիճակին մէջն էր որ Ամերիկայի «Ազգ»ը զայն քանի մը տարի առաջ արտատպեց»[10]։

Մարտիկ աղա վէպին յետագայ ճակատագիրը

Դարձեալ նոյն յուշերուն մէջ Օտեան կը յայտնէ թէ «տարիներ անցնելէն ետքն ալ Պարոյրի դէմ գրգռումը չանցաւ. Աղեքսանդրիոյ հայ գաղութին մէջ, եւ ի վերջոյ, երբ խաւցուեցաւ անոր իսկական անունը, ճշմարիտ հալածանք մը սկսաւ Միքայէլ Կիւրճեանի դէմ, այն աստիճան որ խեղճը, քաղաքին մէջ հանգիստ ապրելու համար, ստիպուեցաւ հրապարակաւ յայտարարել թէ «Մարտիկ Աղան գրելով գրական ճախա մը ընել ուզած էր որուն համար կը զղջար»[11]։ Ըստ երեւոյթին, Կիւրճեանի փորձառութիւնը այնքան ծանր եղած էր, որ ան յետագային ալ մերժեր էր հրատարակութեան տալ *Մարտիկ աղա* «վէպին երկրորդ հատորը։- Արդարեւ, ինչպէս Երուանդ Ազատեան կը վկայէ՝- Անօգուտ անցան բոլոր խնդրանքներս որ ի վերջոյ լոյս աշխարհ հանէր իր նշանաւոր վէպին շարունակութիւնը»[12]։

Այդ յիշատակները աւարտին հասցնելով, Օտեան կը յարէ. «Լոնտոն գըտնուած միջոցիս, երբ սրտերնիս նեղանար գիշերները, Լեւոն Բաշալեանի հետ կը հանէինք Մարտիկ աղայի անտիպ մնացած ձեռագիրները, եւ գանոնք կարդալով հաճելի ժամանց մը կ՛ընծայէինք մենք մեզի»[13]։

Որպէս ընդհանուր բնութագրում, արեւմտահայ գրականութեան առաջին պատմագիրը՝ Արփիարեան, իր «Գրական յուշքեր»ուն մէջ այսպէս կ՛արտայայտուի. «Արեւմտեան հայոց հիմակուան գրականութեան սկզբնաւորութիւնը 1890-էն կարելի է թուագրել. առաջին հանգրուանը դէպի նոր կեանքի մը ժամադրավայրը։

«Այդ գրականութիւնը պարբերական մամուլին մէջ օթեւանեցաւ եւ տակաւին հոն ասպնջականիլ կը շարունակէ, ո՛չ միայն Պոլիս եւ Իզմիր, այլեւ արտասահման ալ»[14]։

Կրկնուած թիւրիմացութիւն մը

Կիւրճեանի եւ իր վէպին մասին՝ հրատարակութենէն տասնամեակ մը ետք, առաջին անգամ կը գտնենք մատենագիտական հակիրճ տեղեկութիւն մը. «Գրական début-ն ըրած է Արփիար-Բաշալեանի *Նոր-Կեանքին* մէջ (1898, Հոկտ.-էն սկսեալ) հրատարակելով «Մարտիկ Աղա» վէպը, գաղթականական եւ կեղծ-յեղափոխական ու հերոսական բարքերու ծաղրածութիւն մը»[15]։

Սակայն, իր մանրախոյզ հետազօտութեան ընթացքին, արդի հայ գրականութեան պատմաբան Հ. Մեսրոպ վ. Ճանաշեան (1908-1974) ակամայ թիւրիմացութեան ենթարկուած է, երբ *Մարտիկ աղային* մասին արտայայտուելով, կը գրէ. «Օտեանի երգիծաբանական վէպերէն մին է, որուն տակ ստորագրած է Պարոյր կեղծանունը»[16]։

Բոլորովին զարմանք պատճառող ուրիշ յայտնութեան մըն ալ կը հանդիպինք ժամանակակից յուշագրողի մը մօտ։

Արձակագիր Ստեփան Կուրտիկեան գտնուած է Պուքրէշ՝ որպէս Փրոֆ. Յակոբ Ճ. Սիրունիի (1890-1973) անձնական հիւրը։ Իր հիւրընկալին ձեղնայարկի «Ճգնաւորի խուց»ին մէջ տեղի ունեցած զրոյցներէն մէկուն ընթացքին, օր մը Սիրունի յայտնած է.

«- Օտեանի հետ մտերմացայ յատկապէս 1923 թ., երբ ան Պոլիսէն փախուստ տալով, եկած էր Պուքրէշ, ուր իրմէ առաջ ես էի ապաստան գտած։

Պուքրէշի մէջ սկսայ հրատարակել «Նաւասարդ» ամսագիրը, որուն Օտեանը եւս աշխատակցեցաւ «Ընկեր Փանջունի տարագրութեան մէջ» պատմուածքաշարով։

«Անգամ մը հարցուցի թէ իր այդքան բազմաժանր եւ առատ ստեղծագործութիւններէն, անձնապէս որը կը հաւնէր։

«Լռութիւնը խախտելով, Օտեան կը պատասխանէ.

«- Վէպերուս եւ վիպակներուս հսկայ դէզին մէջ յաջողածներ ալ կան ...։ «Մարտիկ Աղա»ն ալ թերեւս կարելի է մտցնել յաջողած վիպակներուս մէջ»[17]։

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Արեւմտահայ գրողների նամականի. գրական ժառանգութիւն։ Գիրք* VI, *պրակ* I, *կազմեց եւ ծանօթագրեց՝ Գ. Ազնաւուրեան, առաջաբան Գ. Խ. Մտեփանեան, Երեւանի Համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1972։էջ 6։*

[2] *Նամակը կը հրատարակենք առանց դոյզն հպումներու։*

[3] *«Լեւոն Մկրտիչեան, իբրեւ Հնչակեան պետերէն մին, դիմում ըրած էր Լոնտոն հեղինակին իսկական անունը իմանալու համար, սակայն Բաշալեան մերժած էր յայտնելու։ Մկրտիչեան պահանջած էր վէպին հրատարակութիւնը դադրեցնեն, Արփիար եւ Բաշալեան ընդդիմացած էին ասոր։ Մկրտիչեան հեռագրով հրահանգ տրւած էր դարձեալ վէպը դադրեցնելու, սակայն շարունակուած էր։ Ասոր վրայ Մկրտիչեան սպառնացեր էր հրաժարելու եւ կուսակցութենէն քաշուելու». տե՛ս՝ Երուանդ Օտեան, Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս (1896-1908), Տէր Սահակեան հրատարակութիւն, տպագր. Մ. Տէր Սահակեան, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 141։ Այս գիրքը՝ թերթօնային ձեւով, առաջին անգամ լոյս տեսած է Պոլսոյ Ժամանակ օրաթերթին մէջ, ապա՝ դարձեալ Պոլսոյ մէջ, առանձին հատորով հրատարակուած է 1914ին։ Երկու տպագրութիւններուն էջաթիւերը իրարմէ զգալիօրէն կը տարբերին։*

[4] *«Պէ՛ տանկէ ի՞նչ կ՛ուզեն որ, սուսիկ-փուսիկ մէկ փոքրիկ, ձայնը չ՛ելլեր։ Ասիկա, այլեւս անամօթութեան վերջին աստիճանն է։ Ասիկա ո՞ր սահակին գործն է»։ Հայատառ Թրքերէն հատուածը վերծանեց եւ արեւմտահայերէնի թարգմանեց Պերճ Թերզեանը, որուն շնորհակալութիւն կը յայտնենք։*

[5] *Նելլի Վ. Անանեան, Արեւմտահայ վիպագրութիւն, Հայաստանի ԳԱ հրատարակչութիւն, Երեւան, 1992, էջ 5։*
ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղեանի անուան Գրականութեան Ինստիտուտի գիտաշխատողներէն Նելլի Անանեանի աշխատութեան հիմնական նպատակը եղած է ընդգրկել արեւմտահայ վիպագրութեան զարգացումի քանի մը պատմաշրջաններու հարուստ նիւթերը՝ արծարծելու համար գեղարուեստական զարգացումի ընթացքը եւ օրինաչափութիւնները, որոնք նկատելի են այդ շրջափուլերուն։

[6] *Նոյն, էջ 339։*

[7] *Նոյն, էջ 208։ Մկքայէլ Սահակի կիւրճեանի մասին, կենսագրական համառօտ տեղեկութիւններ կարելի է տեսնել Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 5, Երեւան, 1979, էջ 494. Հայկական համառօտ հանրագիտարան, հտ. 2, Երեւան, 1995, էջ 707-708. Գառնիկ Մտեփանեան, Կենսագրական բառարան, հատոր Բ., Երեւան 1981,էջ 116։*

[8] *Մարտիկ աղան լոյս տեսած է Լոնտոնի Նոր կեանք (Հանդէս ազգային, գրական, քաղաքական) թերթին հետեւեալ թիւերուն մէջ.-*
Ա. մաս, Ա., թիւ 19, 1 Հոկտեմբեր, Ա. տարի, 1898, էջ 297-301։
Բ., թիւ 20, 15 Հոկտեմբեր, Ա. տարի, 1898, էջ 306-309։

Գ., թիւ 21, 1 Նոյեմբեր, Ա. տարի, 1898, էջ 323-327։
Դ., թիւ 22, 15 Նոյեմբեր, Ա. տարի, 1898, էջ 344-349։
Ա. մաս, թիւ 23, 1 Դեկտեմբեր, Ա. տարի, 1898, էջ 361-366։
Ա. մաս, Ե., թիւ 24, 15 Դեկտեմբեր, Ա. տարի, 1898, էջ 376-379։
Զ., թիւ 3, 1 Փետրուար, Բ. տարի, 1899, էջ 43-47։
Է., թիւ 4, 15 Փետրուար, Բ. տարի, 1899, էջ 60-64։
Է., թիւ 5, 1 Մարտ, Բ. տարի, 1899, էջ 76-79։
Բ. եւ վերջին մաս, թիւ 6, 15 Մարտ, էջ 91-96։

[9] *Արեւմտահայ արդի գրականութեան յառաջապահ դէմքերէն Օտեանի հիւթեղ յուշագրութենէն քաղելով, այստեղ կը փորձենք ուրուագրել ժամանակին ընդհանուր պատկերը. «Արփիարեան տակաւին Եգիպտոս էր երբ ՆՈՐ ԿԵԱՆՔի առաջին թիւը հրատարակուեցաւ Լոնտոն 1898 Յունուար մէկին, Լեւոն Բաշալեանի հսկողութեան տակ, որ յատկապէս Բարիզէն Լոնտոն եկած հաստատուած էր՝ այդ հրատարակութեան հոգը ստանձնելու համար։*

«Նոր կեանք» առաջին թիւէն իսկ խանդավառ ընդունելութիւն մը գտաւ արտասահմանի հայութեան մէջ։ Պոլսոյ «Հայրենիք»ն էր ան որ կը վերածնէր առանց Շահնազարի [Հրապարակախօս, 1857-1942 — Տ.Գ.]։

«Արփիարի ուրախութիւնը չափ չունէր, իր երագներէն մին էր որ վերջապէս կ'իրականանար...։

«Եգիպտոսի հայութիւնը մանաւանդ ջերմ ընդունելութիւն մը ըրաւ այս ազգային, գրական եւ քաղաքական հանդէսին եւ կարծեմ քանի մը թիւ լոյս տեսնելէ ետքը, Գահիրէի ու Ալեքսանդրիոյ մէջ, «Նոր կեանք»ի բաժանորդներուն թիւը երեք հարիւրը անցաւ, ինչ որ պատկառելի բան մըն էր հայկական հրատարակութեան մը համար։

«Բայց ահա՝ օր մը ամբողջ Ալեքսանդրիոյ հայ գաղութը յուզուեցաւ, ալեկոծուեցաւ, անօրինակ տագնապի մը մատնուեցաւ «Նոր կեանք»ի համար։

«Ի՞նչ էր պատահած։

«Իր Հոկտեմբեր մէկի թիւով սկսած էր վէպ մը «Մարտիկ աղա», համեստ խորագրով, որուն ներքեւ իբրեւ հեղինակի անուն կ'երեւար Պարոյր ստորագրութիւնը։

«Առաջին թիւը իբրեւ գրական գեղեցիկ էջ մը հաճոյքով կարդացուեցաւ եւ շատեր հետաքրքրուեցան իմանալու համար թէ ո՞ր ծանօթ գրիչը ծածկուած էր այդ Պարոյր անունին տակ։

«Նոյնիսկ Արփիար ու ես չէինք գիտեր ո՛վ ըլլալը որովհետեւ գրութիւնը ուղղակի Լոնտոն՝ Բաշալեանին ղրկուած էր։ Եւ սակայն սկսնակի մը գրութիւնը չէր ապահովաբար։ . . .

«Վերջապէս ամէն մարդ ենթադրութիւններու մէջ կը մոլորուէր։

«Քանի մը թիւ ետքը՝ վէպը կը ներկայացնէր Ալեքսանդրիոյ մէջ հայկական սալօն մը ուր կ'երեւային գաղթականութեան շատ մը ծանօթ դէմքերը ամենաճչգրիտ՝ եւ սակայն գերազանցօրէն ծաղրանկարուած գիծերով, կին, էրիկմարդ եւ ո՛չ մէկուն խնայուած էր, ամէնքը հո՛ն իրենց ծիծաղելի կողմերուն բովանդակ մերկութեամբը կ'երեւային։ Իրենց դէմքը, մարմինը, խօսուածքը, հագուստը, ամէն ինչ մէջտեղ հանուած էր անպատկառ չարաճճիութեամբ մը։

«Ահռելի փոթորիկ մըն էր վրթաւ քաղաքին մէջ։ Տուները, սրճարանները, զբօսավայրերը, ամէն մարդ Մարտիկ աղայով կը զբաղէր։ Անոնք որ տակաւին վէպին մէջ չէին երեւցած՝ սրտատրոփ անձկութեամբ կը սպասէին իրենց կարգին. արդէն իսկ ծաղրուածները կը ջանային իրենք զիրենք մխիթարել ըսելով.

«- Մենք մեր կարգը անցուցինք։

«Եւ սակայն եւ ո՛չ մէկը կը ներէր Պարոյրին՝ որուն ո՛վ ըլլալը սակայն չէին գիտեր». տե՛ս՝ Օտեան, էջ 137-142։

[10] Օտեան, էջ 143։ Նոյն կրճատումներով, *Մարտիկ աղան տպուած է Պոլսոյ Հայրենիքին մէջ եւ երկու անգամ Եգիպտոսի Արեւին* (տե՛ս՝ Ցարութիւն Մեքերեան, «Երկու խօսք «Մարտիկ Աղայի մասին», Միքայէլ Ս. Կիւրճեան (Պարոյր), *Մարտիկ աղա*, Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1999, էջ 14)։ *Մարտիկ աղան «առանձին հրատարակութեամբ եւ ամբողջութեամբ լոյս կը տեսնէ առաջին անգամ ... գրուելէն մէկ դար յետոյ»* Երեւանի մէջ, Ցարութիւն Սիմոնեանի մեկենասութեամբ (տե՛ս՝ էջ 18)։ Ան լոյս տեսաւ նաեւ Ցառաջի մէջ՝ 17 Մայիս-3 Նոյեմբեր 2000 երկարող շրջանին։

[11] Նոյն։

[12] Երուանդ Ազատեան, *Գրական գեղարուեստական սեւեռումներ*, Հրատարակութիւն Ամերիկահայ Միջազգային Գոլէճ, Լա Վըրն, Քալիֆորնիա, 1988, էջ 99։

[13] Նոյն։ Երուանդ Ազատեան, որուն Արեւի խմբագրութեան օրերուն «Կիւրճեան երբեմն կը մտնէր խմբագրատուն, ու գրպանէն թուղթի կտոր մը հանելով կը սկսէր կարդալ ...*Իր հանած թուղթերը հեռուհեռէ կը փոխանցէր ինծի, օր մըն ալ անձնական մեքենագրեալ կտակով մըն ալ անոնց բոլորին սեփականութիւնը փոխանցելով ինծի*- Ազատեան, կը հաւաստէ *Թէ ստանալէ ետք այս նիւթերը*՝ - Կիւրճեանի ամբողջ արխիւը, իր բոլոր տպուած եւ անտիպ գործերով, Թէքէեանի, Օտեանի, Արփիարեանի եւ Ինտրայի նամակներով նուիրեցի Երեւանի Ջարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին ...» (Ազատեան, էջ 96, 99-100)։ *Սակայն, մեզի կը թուի Թէ որոշ նիւթեր նոյնպէս կարելի է գտնել Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանը, ուր ի պահ դրուած է Լեւոն Բաշալեանի գրական դիւանը։*

[14] *Արփիար Արփիարեան, Պատմութիւն ԺԹ. դարու Թուրքիոյ հայոց գրականութեան*, Մատենաշար «Համազգայինի», Թիւ 1, տպ. Ցուսարեր, Գահիրէ, 1944, էջ 179։

[15] *Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի*, կազմեց Հ. Արսէն Ղազարոս Ղազիկեան, Առաջին հատոր, Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 1909-1912, ս. 1318։

[16] Հ. Մեսրոպ վ. Ճանաշեան, *Պատմութիւն արդի հայ գրականութեան (վերածնունդի չրջանէն մինչեւ մեր օրերը)*, հատոր առաջին, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1953, էջ 512։

[17] Ստեփան Կուրտիկեան, *Արտասահմանի հայ գրողների հետ*, Լոյս հրատարակչութիւն, Երեւան, 1984։ Տե՛ս՝ «Մեծ երգիծողն ու վիպասանը», էջ 35, 37-39։

1937ԻՆ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՏՐՈՒԱԾ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

ՋԱՒԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

1980ին Պէյրութի *Շիրակ* ամսագրին մէջ «Հայ սփիւռքը (1921-1979)» խորագրով մեր ընդհանուր ակնարկին մէջ[1] ի միջի այլոց նշած էինք թէ 1930ականներուն պառակտուած էր հայ սփիւռքը, Խորհրդային Հայաստանի մէջ կը կիրարկուէին պերիական անարգ ոճիրները, մինչ աշխարհ կը գտնուէր քաղաքական մտահոգիչ վիճակի մը մէջ։ Ապա կ'աւելցնէինք. «առժամաբար, հայ սփիւռքի տհաճ մթնոլորտին մէջ, մոռցուած էր հայոց ազգային դատը, բայց արթուն էր թուրքը»՝ գոհանալով միակ օրինակով մը, որ լաւագոյնս կը դրսեւորէր թրքական պետութեան գօնութիւնը[2]։

Մեր ընդհանուր ակնարկին մէջ կը նշէինք թէ 2 Նոյեմբեր 1937ին Լոնտոնի թրքական դեսպանատունէն Հիքմէթ Անլի անգլիական իշխանութիւններէն տեղեկութիւններ կը խնդրէր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀՅԴ), Ռումանիոյ հայոց առաջնորդ Յուսիկ արք. Զօհրապեանի Մեծն Բրիտանիա կատարած այցելութեան եւ այլ յարակից հարցերով։ Մեծն Բրիտանիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան (Ֆորէյն օֆիս) խնդրանքով բրիտանական ներքին գործոց նախարարութիւնը (Հոմ օֆիս) Լոնտոնի ոստիկանութեան միջոցաւ տեղեկութիւններ կը քաղէր Թուրքիոյ դեսպանատան գոհացում տալու համար։ Գաղտնի տեղեկագիրը կը պատրաստուէր Լոնտոնի ոստիկանութեան կողմէ, եւ յատուկ նկատառումներով բրիտանական հպատակութիւն ստացած կարգ մը հայ անուններուն եւ հասցէներուն, ապա քանի մը այլ տեղեկութիւններու Ֆորէյն օֆիսին կողմէ ընդունելէն ետք, կը տրուէր Հիքմէթ Անլիի, որ «շատ երախտապարտ կը մնար»[3]։

Քաջալերուած Թուրքիոյ բարեկամ Մեծն Բրիտանիոյ ցուցաբերած վերոնշեալ գործակցութենէն՝ Թուրքիոյ դեսպանատունը 28 Դեկտեմբեր 1937ին կը հետաքրքրուէր թէ որեւէ տեղեկութիւն ունէ՞ր Մեծն Բրիտանիան, հայերու կապակցութեան Revolt in the desert չարժանկարային ֆիլմին մասին։

Շիրակի վերոնշեալ մեր յօդուածին մէջ այս օրինակի յիշատակումէն ետք, տուած էինք Ֆորէյն օֆիսի այս հարցի մասին այդ օրուայ ատենագրութեան աննպաստ արձանագրութիւնը խնդրոյ առարկայ կուսակցութեան մասին։

Արդ, 21րդ դարու սեմին, լոկ հայ պատմագրութեան համար, իբրեւ արխիւային վաւերաթուղթ, ստորեւ ամբողջութեամբ եւ ապա թարգմանաբար կու տանք Մեծն Բրիտանիոյ ոստիկանութեան պատրաստած նշուած գաղտնի տեղեկագիրը Հ.Ց.Դ.ի եւ հայոց հետ աղերս ունեցող հարցերու մասին, եւ այս՝ առաջին անգամ։ Յետագային Լոնտոնի Հ.Ց.Դ. շրջանակէն, նախկին իրաքահայ, Տիգրան Տիգրանեան, իր Անգլիա եւ Հայերը գիրքին մէջ, լոյս տեսած Երեւանի «Միքայէլ Վարանդեան հայ-կանադական համատեղ ընկերութիւն» հրատարակչատան կողմէ 1994ին, «իրենց ազգակիցները սպանելէ զատ ...» խորագրին տակ, էջ 58-63ի վրայ, ոչ բառացի թարգմանութեամբ կու տայ ոստիկանական տեղեկագրին մէկ մասը միայն՝ մինչեւ տեղեկագրին այն պարբերութիւնը, ուր կ'ըսուի՝ «հակիրճ կերպով դաշնակները ահաբեկիչներ են որոնք կ'ընդդիմանան սովետական իշխանութեան եւ հայերու վրայ թրքական ազդեցութեան»։ Տիգրանեան տեղեկագրին մէկ մասին մատուցման կողքին կու տայ նաեւ իր տեսանկիւնէն մեկնաբանութիւններ[4]։

Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան անկումէն ու Խ. Հայաստանի հաստատումէն ետք դաշնակիցները անարգ հաշուեյարդարի ենթարկեցին հայոց հողային հարցը Լոզանի դաշնագրով, ուր յիշատակուած իսկ չէր Հայաստան բառը։ Մուսթաֆա Քեմալի կառավարութիւնը ո՛չ միայն Թուրքիոյ ներսերը գոյատեւող հայկական հաւաքականութիւնները տեղահան ըրաւ, յատկապէս 1929-30ականներուն[5], այլ պոլսահայութիւնն ալ ամէն կերպ ապաքաղաքականացնելով ճնշելէ զատ, աչալուրջ կը հետեւէր Մեծ Եղեռնին, կիլիկիոյ պարպումին ու Իզմիրի Աղէտին (1922) հետեւանքով ստեղծուած հայ սփիւռքին ու անոր քաղաքական ու այլ գործունէութիւններուն, հակառակ որ այդ օրերու հայ սփիւռքը յարաբերաբար տկար էր, դեռ կազմակերպման հունի մէջ էր ու կը դիմագրաւէր այլազան հարցեր։

Արդարեւ, 1930ականները, որուն ընթացքին է որ անգլիական ոստիկանութեան տեղեկագիրը պատրաստուած է, դառն ժամանակաշրջան մըն են իրենց ընդհանրութեան մէջ, ըլլա՛յ Խ. Հայաստանի եւ ըլլա՛յ հայ սփիւռքի պատմութեան մէջ։

Թէեւ Խ. Հայաստան 1936ի «Ստալինեան» կոչուած համամիութենական նոր սահմանադրութեամբ անջատ պետական միաւոր եղած էր այն ժամանակ տասնմէկ հանրապետութիւններէ բաղկացած Խորհրդային Միութեան մէջ, Կոմունիստական Կուսակցութեան առաջնորդ Իոսիֆ Ստալինի, անոր հաւատարիմ Լաւրենտի Պերիայի ու իրենց կամակատար գործակիցներու արհեւալի մաքրագործումները աւեր գործած էին, վերջ դնելով Ադրասի Խանջեանի Խ. Հայաստանի կոմկուսի առաջին քարտուղար եղած ժամանակաշրջանի (1930-36) յարաբերաբար բարօր շրջանին։

Հայ սփիւռքի մէջ ներկուսակցական պայքարները, երբեմն նոյն կուսակցութենէն ներս անջատողական չարժումները իրենց գագաթնակէտին հասած էին համաշխարհային երկրորդ պատերազմին նախորդող ժամանակաշրջանին։ Ամերիկահայոց առաջնորդ Ղեւոնդ արք. Դուրեանի սպանութիւնը, Գարեգին Նժդեհի գլխաւորած ցեղակրօն չարժումը, եռագոյն դրօշակի շուրջ

պայքարը, զանազան հայ գաղութներու մէջ (Ֆրանսա, Ցունաստան, Պուլկարիա, Եգիպտոս, Սուրիա եւ Լիբանան) այլազան ներհայկական միջադէպեր, Ալեքսանդրէթի սանճաքի հարցը, եւլն. 1930ականներու հայկական կեանքին գլխաւոր երեւոյթներէն էին սփիւռքի մէջ։ Հակառակ հայ սփիւռքի պառակտուած վիճակին, արթուն էր Թուրք պետութիւնը՝ իր պետական միջոցներով եւ «գող սիրտը դող» հոգեբանութեամբ, քանի բռնագրաւած էր հայապատկան հողեր՝ ջարդի ու տեղահանութեան միջոցաւ։

Այսպէս, Մեծն Բրիտանիոյ մօտ Լոնտոնի Թրքական դեսպանատան առաջին քարտուղար Հիքմէթ Անլի 12 Նոյեմբերին Ֆորէյն օֆիսէն կը խնդրէր տեղեկութիւններ Հ. Ց. Դաշնակցութեան, Ռումանիոյ հայոց առաջնորդ Ցուսիկ արք. Չօհրապեանի եւ Մ. Կամպերեանի մասին, որ կապի մէջ էր - ըստ իրենց - ՀՑԴի հետ, ինչպէս նաեւ Անգլեւհայկական Բարեկամութեան Ընկերակցութեան մասին։ Նկատելով Թուրքիոյ հետ Մեծն Բրիտանիոյ բարեկամական յարաբերութիւնները, զարմանալի պէտք չէ թուի Ֆորէյն օֆիսի գործակցութիւնը հոմ օֆիսի ճամբով եւ Լոնտոնի քաղաքային ոստիկանութեան միջոցաւ։ Ոստիկանութիւնը իր գաղտնի տեղեկագիրը կը պատրաստէ՝ հետազօտութիւններէ ետք, 9 Դեկտեմբեր 1937ին, իսկ հոմ օֆիսը զայն Ֆորէյն օֆիսին կը փոխանցէ 23 Դեկտեմբեր 1937 թուակիր նամակով։

Ֆորէյն օֆիսի 28 Դեկտեմբեր 1937 թուակիր առենադրութեան մէջ՝ Թուրք պետութեան մտավախութիւնը ցոլացնող տեղեկութիւններ խնդրելուն Թերեւս իբրեւ զարմանք, գրուած է. «իրենց ազգակիցները սպաննելէն զատ ուրիշ ոչինչ կայ որ դաշնակները կրնան ընել աշխարհի իրաց ներկայ կացութեան մէջ եւ չեմ խորհիր թէ ո՛չ մենք, ո՛չ ալ Թուրքերը պէտք է շատ մտահոգուինք իրենց մասին»[6]։

Վերի պարբերութեան յաջորդած էին 30 Դեկտեմբեր 1937ին յայտնապէս աւելի բարձրաստիճան պաշտօնատարի մը կողմէ հետեւեալ խորհուրդները։ Երկու կէտի չուրջ գգուշ ըլլալու էին.-

ա- Իրենց միտքը պահելու էին Թէ Մեծն Բրիտանիոյ մէջ հայկական «դատը» (ջակերտումը Ֆորէյն օֆիսի) անցեալին ունէր վճռական ախոյեաններ եւ երբեք յարմար պիտի չըլլար, առաջին՝ քայլ մը առնել որ նեղացուցիչ հարցեր ստեղծէր քաղաքական գաղթականներու մասին,

բ- Այնպէս երեւնալին որ որեւէ (նոյնիսկ քաղաքացիացուած) բրիտանական հպատակի հանդէպ անարդար չէին վարուեր[7]։

Ֆորէյն օֆիսի մէջ պետական ենթաքարտուղար (այսինքն՝ արտաքին գործոց փոխ-նախարար) Անթոնի Իտընին կը հասնէր Լոնտոնի ոստիկանութեան տեղեկագիրը եւ բարեփոխումներու ու կրճատումներու կ'ենթարկուէր։ Յատկապէս կը ջնջուէին բրիտանական հպատակ հայերու անուններն ու հասցէները ու բրիտանական Ֆորէյն օֆիսի մտածումով Թուրքերուն տրուելիք տեղեկագրին մէջ այլ անյարմար տեղեկութիւններ։

Մենք յաջորդաբար կու տանք հոմ օֆիսի նամակը ուղղուած Ֆորէյն օֆիսի պետական ենթաքարտուղարին, ինչպէս եւ Լոնտոնի քաղաքային ոստիկանութեան մասնաւոր ճիւղին (special branch) պատրաստած տեղեկագիրը՝ այն-

պէս ինչպէս պետական ենթաքարտուղարին փոխանցուած էր։ Այլ տառատեսակով եւ յատուկ փակագիծերով կը նշենք Փորէյն օֆիսի կատարած կրճատումներն ու սրբագրութիւնները։ Տեղեկագրին մէջ գլխագիր տրուած յատուկ անունները Լոնտոնի ոստիկանութեան կողմէ են։ Եթէ անուններ սխալ նշուած են, ծանօթագրութիւններով սրբագրած ենք՝ անփոփոխ պահելով տեղեկագիրը։

Տեղեկագիրը հետաքրքրութիւն կը գթենու ոչ այնքան իր բովանդակութեան, որքան՝ Թուրքիոյ հայկական «հետաքրքրութիւններու» ծիրին, բրիտանական պատկան մարմիններու կողմէ Թուրքիոյ խնդրանքին փութաջան ընդառաջելուն եւ հայկական հարցերու առնչութեամբ՝ տեղեկագրին ընդհանուր ոգիին։

Տեղեկագիրը, որ ոչ-մասնագիտական ոստիկանական հետախուզութեան արդիւնք՝ տեղեկատուական ընթացիկ տեղեկագիր մըն է, աւելի նկարագրական քան՝ խորքային ու վերլուծական, կու տանք առանց մեկնաբանութեան, իբր վաւերաթուղթ։

Վաւերաթուղթերը տալէ առաջ, նշենք թէ Փորէյն օֆիսը այս հարցի թղթածրարը փակելէ առաջ գրած է. «կարգ մը փոփոխութիւններէ ետք տեղեկագիրը տրուած է Թուրքերուն։ Պրն. Անլին շատ երախտապարտ եղաւ»[8]։

Ստորեւ վաւերաթուղթերը եւ անոնց հայերէն թարգմանութիւնը։[9]

PUBLIC RECORD OFFICE

F.O. 371/20864 9817

NOT TO BE REPRODUCED PHOTOGRAPHICALLY WITHOUT PERMISSION

Any communication on the subject of this letter should be addressed to:—
THE UNDER SECRETARY OF STATE,
HOME OFFICE,
LONDON, S.W.1.
and the following number quoted:—
805469.

137

HOME OFFICE,
WHITEHALL.

E 7557
28 DEC 1937

23rd December, 1937.

Sir,

With reference to your letter of the 12th November (E.6451/466/44) requesting information on behalf of the Turkish Government in regard to an international Armenian secret society known as the "Dashnak", I am directed by Secretary Sir Samuel Hoare to send you, for the information of Mr. Secretary Eden, the enclosed copy of a report which has been furnished by the Commissioner of Police of the Metropolis, together with the book and photographs referred to therein.

I am,

Any communication on the subject of this letter should be addressed to:-
THE UNDER SECRETARY OF STATE,
HOME OFFICE,
LONDON, S.W.1.
and the following number quoted:-
805469.

HOME OFFICE,
WHITEHALL.

23rd December, 1937.

E-7557

Sir,

With reference to your letter of the 12th November (E.6451/466/44) requesting information on behalf of the Turkish Government in regard to an international Armenian secret society known as the "Dashnak", I am directed by Secretary Sir Samuel Hoare to send you, for the information of Mr. Secretary Eden, the enclosed copy of a report which has been furnished by the Commissioner of Police of the Metropolis, together with the book and photographs referred to therein.

I am,
Sir,
Your obedient Servant,
/signature/

The Under Secretary of State,
FOREIGN OFFICE.

Այս նամակին նկատի վերաբերեալ
որուէ հաղորդակցութիւն պէտք է հասցէագրուի՝
ՊԵՏԱԿԱՆ ԵՆԹԱՔԱՐՏՈՒՂԱՐԻՆ
ՀՈՄ ՕՖԻՍ
ԼՈՆՏՈՆ, S.W. 1
եւ հետեւեալ թիւը մէջբերուի
805469

ՀՈՄ ՕՖԻՍ
ՈՒԱՅԹՀՈԼ

23 Դեկտեմբեր, 1937

Տիար,

Ակնարկելով ձեր 12 Նոյեմբեր նամակին (E. 6451/466/44), *որ ի դիմաց Թրքական կառավարութեան տեղեկութիւններ կը խնդրէր միջազգային հայկական իբր «Դաշնակ» ծանօթ գաղտնի ընկերութեան մը վերաբերեալ, ինծի հրահանգուած է քարտուղար Սըր Սամուէլ Հորի կողմէ, ձեզի ղրկել՝ Պրն. քարտուղար Իտընի տեղեկութեան համար, ներփակ օրինակը տեղեկագրի մը որ տրամադրուած է մայրաքաղաքի ոստիկանութեան կոմիսարին կողմէ՝ մէջը նշուած գիրքին եւ լուսանկարներուն հետ միասին։*

Ես եմ,
Տիար,
Ձեր ամէնահնազանդ Ծառան
(ստորագրութիւն)

Պետական Ենթաքարտուղար
ՖՈՐԷՅՆ ՕՖԻՍ

Copy

[METROPOLITAN POLICE. 138

Special Report

SUBJECT
DASHNAK
Armennian
Society –
Enquiry for
The Turkish
Government.
Reference to
Papers.
320/???/204

SPIECIAL BRANCH,
Metropolitan
Police,
Scotland
House,
9th day of DECEMBER, 1937.

With reference to the request by Mr. Hikmet ANLI, First Minister of the Turkish Embassy, London, for information regarding:-

(a) A proposed meeting in London of the Armenian Society known as 'Dashnak',

(b) An Armenian bishop in Roumania named Husik ZUPRAPYAN, said to be coming to England to take a leading part in this meeting with money collected for 'Dashnak' in Roumania,

(c) Mr. GAMBERRYAN, said to be in close touch with 'Dashnak', and

(d) The Anglo-Armenian Friendship Society:-]

[Enquiries by the Turkish Embassy regarding Armenian activities]

(a) "DASHNAGTZOUTUNE", is the Armenian equivalent for the word 'Federation' and this Society is generally known as The Armenian Revolutionary Federation, DASHNAK or DASHNAG. It was founded in 1890 by Armenian intellectuals with leanings toward Russian nihilism, and at a convention of the Federation held in 1892 in Cairo, the programme was based on the general principle that "The purpose of the Armenian Revolutionary Federation is to achieve political and economic freedom in Turkish Armenia by means of revolution". The last DASHNAG convention was held in Paris in 1933, when it was decided to create a Secret Supreme Council with headquarters known only to the members of the Council, (this secret headquarters is believed to be in Geneva, Switzerland), and a Central Bureau for open propaganda, which is now generally said to be established in Cairo.

Mikael VARANDIAN, (Member of the Inner Council of Dashnag), wrote 'A History of the Armenian Revolutionary Federation', which was published in Paris in 1932. It is in Armenian and copy is submitted with this report as it may be of interest to the Turkish Government. [The book has been obtained through a delicate contact in Paris and] there is no record of a translation in French or English.

The official Dashnag newspaper is "HOUSAPER," published in Cairo, but there are also various Armenian newspapers published throughout the world, some in Armenian and others in English, which reflect the opinions of, and are greatly influenced by, DASHNAG.

General James G. HARBORD, American Comissioner, reporting on the Caucasus for the Peace Conference in 1919, gave considerable study to DASHNAG and wrote that it was 'highly organised with agents everywhere who play a dominant part in Armenian national life'; and in fact at the present time, DASHNAG is well organised in America, Egypt and Syria, and particularly so in France in Paris, Lyons and Marseilles. But there is

little organisation in England, chiefly because the Armenian community in this country is small, being concentrated in London and Manchester.

[In London, and probably in England, the chief Dashnag agent is believed to be Jirain [sic] MISSAKIAN, born 28th April, 1899, Constantinople, originally an Armenian, now a naturalised British subject, (vide Home Office 598552), holding British passort No. 151510, issued 14th August, 1933; engaged as an agent for Eastern Trades Limited, 15, New Street, Bishopsgate, E.C., certificate No. 286914, issued 11th April, 1934, merchants, dealing chiefly in carpets.]

[MISSAKIAN resides at Flat No. 2, Bedford House, 393, Clapham Road, London, S.W. 9., regularly visits Paris on behalf of his firm, and also has a brother living there who edits and publishes "HARATCH", an Armenian daily newspaper, which is dominated by Dashnag opinion, and to which MISSAKIAN is a regular contributor.]

[Nevertheless,] The most careful enquiries have failed to show that [MISSAKIAN [name replaced with: the Dashnag organisation] is preparing for a big meeting in London, [although it has been established that he has only just returned from Paris and regularly receives correspondence from abroad directing him to maintain contacts with Armenians in England and outlining the principles of Armenian propaganda which he is directed to in carry-on in this country.]

[Briefly, the DASHNAGS are terrorists opposed to Soviet rule and Turkish influence over Armenians. They seek to establish a republic of Armenia of either these great powers. But because the Armenian republic is now part of the Soviet Union, and Turkey is friendly with the Soviet in foreign affairs, the Armenians outside these two countries are in something of a cleft-stick; and in order to avoid any stigma being attached to the Armenians living in the Soviet Union or Turkish territory there is little attempt to criticise either of these two countries by [non-Dashnak] Armenians living in other parts of the world, but the DASHNAGS are persistent in their criticism – which is generally most bitter of both the Soviet Union and Turkey.]

[This background illustrates the position of the Armenian Church in regard to the Armenian community in the Soviet Union and Armenian communities in other parts of the world; for the Armenian Church does not engage in any criticism of the Soviet Union as it is considered that do so would immediately lead to grave charges against the Armenians living under Soviet rule. (Many Armenians have been involved in the 'purges' that have taken place recently in the Soviet Union).]

[For this reason,] The DASHNAGS are generally bitter enemies of the leading figures of the Armenian Church, and the attitude and methods adopted by DASHNAG toward the Armenian Church are most clearly illustrated in the circumstances that led to the death of Archbishop Leon TOURIAN in New York.

Archbishop TOURIAN, a naturalized British subject at the time of his death, was Armenian bishop in Manchester for eight years and subsequently became Armenian Archbishop in New York. He was the subject of a bitter Dashnag controversy during 1933, and HAIRENIK, a leading Dashnag newspaper published in Boston, America, called on 'loyal Armenians' to 'punish' the Archbishop. On 3rd August, 1933, at Westboro, Massachusettes, he was assaulted by several young DASHNAGS, and on 24th December, 1933, at the beginning of the of a service as he was approaching the altar of the Holy Cross Armenian Church of New York, he was stabbed to death. Seven persons

were arrested and they all proudly announced themselves to be DASHNAGS. Two were subsequently convicted of murder, while five were convicted 'with being concerned'; and some of these men are due for release within a short time.

At a memorial service held in New York in January, 1934, the DASHNAGS caused grave disorder which had to be quelled by the police. There have been several other outrages committed by DASHNAGS in various parts of the world, and the organisation is considered to be as ruthless as the now extinct Italian Mafia society, in their methods of 'blood revenge'.

For these reasons it seems unlikely that an Armenian Archbishop is coming from Roumania to London to address a meeting of DASHNAGS.

(b) The Armenian Archbishop in Roumania, who is probably identical with Archbishop Husik ZUPRAPYAN referred to in the correspondence, is Husik ZOHRABIAN or ZOBRABIAN; he is a very old man and does not speak English. He visited England in July, 1937, remained here until late in August, 1937, and attended the Second World Conference on Faith and Order held in the Assembly Hall of the Church of Scotland, Edinburgh, from 3rd August, till 18th August, 1937; but he is not expected to return to England in the near future and it is not known that he has made any plans to return here at all.

From enquiries [I am given to understand] [phrase replaced with: it seems] that Archbishop ZOHRABIAN was at one time friendly to, and by some persons said to be a member of, DASHNAG; but five or seven years ago - when the Dashnag group in Roumaia sought to get control of the Armenian Church funds in Roumania - the Archbishop quarrelled with them and since then he has been the subject of bitter criticism that amounts to a campagn of calumny in Armenian newspapers influenced or dominated by DASHNAG and published in various parts of the world.

It has been suggested [to me - in complete good faith –] that Archbishop ZOHRABIAN is in actual danger of being assassinated in the manner that Archbishop Leon TOURIAN was assasinated in New York, simply because he has opposed DASHNAG.

[I attach a photograph which has been reproduced from a group photograph taken at the Edinburgh Conference on Faith and Order. The bearded man is the Armenian Archbishop ZOHRABIAN of Roumania, and the dark skinned man is Bishop M. INDJEIAN of the Armenian Church, Manchester, who came to London in August, 1937, met Archbishop ZOHRABIAN at Euston station and travelled with him Edinburgh.]

[Careful enquiry has been made at the leading photograph agencies and newspaper offices in London in an effort to obtain a better photograph of Archbishop ZOHRABIAN, but without succes. It might be possible to obtain an individual photograph from the offices of THE SCOTSMAN, Edinburgh, although they did not publish any separate photograph of him in the course of the reports which appeared in their columns during the fortnight of the Conference.]

(c) The man referred to as 'M. GAMBERRYAN' is probably identical with Hovannes KAMBERIAN of 6, Ladybarn Crescent, Fallowfield, Manchester, trading as Kamberian and Company Limited, 21, Chorlton Street, Manchester, shipping merchants, dealing in greys, yarns and prints and having their principal markets at Black Sea ports and in the Balkans. [Mr. KAMBERIAN is at present in Roumania visiting his daughter who is married to an Armenian who lives there.]

KAMBERIAN is well known in the Manchester district, he has been living there for more than thirty years, and [while it has not been possible to make any direct enquiry as to his character -] from business circles it is learned that he is highly regarded, looked upon as a 'devout worshipper' in the Armenian Church, and considered to be doing a good trade. He is the leader of the Armenian Young Men's Club in Manchester and is also considered to be the chief layman of the Armenian community in that district.

He may be a DASHNAG, but his close association with the Armenian Church belies it and would tend to anger the DASHNAGS against him.

(d) As far as it has been possible to establish, the ANGLO-ARMENIAN FRIENDSHIP SOCIETY ceased to function in 1923. It was originally formed in 1878 when England signed the Cyprus Convention with Turkey and it was designed to create good feeling in English cultural and political circles on behalf of Armenia and Armenians. When the Sèvres Treaty was concluded between the Allied Powers and Associated Powers and Turkey on 10th August, 1920, (this treaty was not ratified), Turkey agreed to recognise Armenia as a 'Free and Independent State'; and then the Dashnag Party became the Government of Armenia. Within a short time the representative of the Armenian Government (Dashnags), entered into an agreement with Turkey at Alexandropol, but soon after this the Armenian Republic of Ecrivan[10] was conquered by the Russians and became part of Soviet territory, as it still is.

Then followed The Lausanne Conference leading to the Lausanne Treaty of 1923, which acknowleged Armenia to be part of the Soviet Union.

At the time of the Sèvres Treaty of 1920, Viscount Cecil of Chelwood, was chairman; Mr. Walter Elliot, now Secretary of State for Scottish Affairs, and the late Bishop Gore, were leading members of the ANGLO-ARMENIAN FRIENDSHIP SOCIETY, which about that time changed its name to the ANGLO-ARMENIAN COMMITTEE. Following the results of the Lausanne Conference, it was decided to disband the Committee because there was no further work for it to do.

At the present time, so far as London is concerned, the only active Armenian organisation appears to be THE ARMENIAN CLUB, [of which Ardashes Minas KHACHADOURIAN, a British subject of Armenian extraction, residing at 33D, Regents Park Road, N.W., proprietor of a small printing business, THE APOLLO PRESS, 18, Red Lion Passage, Red Lion Square, W.C. 1., (subject of Special Branch files Nos. 301/M.P/1224 and 320/G.E.N/228); and Mr. B. GUMUCHDJIAN, 15, Portinscale Road, London, S.W. 15., are the leading personalities.]

This club meets on occasions at De Vere Hotel, High Street, Kensington, London, W. 8., to hold dinners and dances. Their last function was held at the hotel on 1st September, 1937, when about sixty persons attended to honour the guest of the evening, Mr. Mamoulian, the well-known cinema and theatrical producer, who is of Armenian extraction. The Club also holds dances at Kensington Town Hall, and arranges children's parties at Christmastime.

Apart from these social functions, the objects of the Club are to keep alive the Armenian language, to organise Armenians in London, and to teach children of Armenian extraction the history of their race. [The leaders also hope to establish a permanent headquarters for Armenians in London. At present approximately £400-0-0 has been collected or promised for his purpose and efforts are being made to obtain

help from the Carnegie Trust for the purpose of building up a library of Armenian literature in London.]

So far as it has been possible to establish by enquiry in London, there is no Armenian newspaper published in England at the present time, although for several years a monthly periodical called MASSIS was published [from London by Arshak Safar SAFRASTIAN, an Armenian, born 13th September, 1886, Van, Turkey, now a naturalised British subject, (vide Home Office file No. 449178), residing at 18, Eton Villas, London, N.W. 3.; but MASSIS ceased publication in January, 1937, owing to lack of support.] It was chiefly designed to inform Armenians living in English speaking countries of the scholarship and culture of the Armenian Republic in the Soviet Union and the various Armenian communities throughout the world. (Copies attached).

The Armenian (Lord Mayor's) Fund, 20, Gordon Square, London, W.C. 1., is chiefly concerned in working within the Save the Children Fund of the same address; and The Friends of Armenia, 47, Victoria Street, London, S.W. 1., is a charity organisation established by Quakers to assist Armenians, but it restricts its activities to Syria. [These two organisations appear to be free from political influence.]

[In making enquiries into thse matters I have been assisted by P.C. S. TOOGOOD.]

Arthur Cain
Sergeant.

Submitted.(signature/illegible)
Inspector.

(signature/illegible)
SUPERINTENDENT.

[ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՈՍՏԻԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
ՄԱՍՆԱՒՈՐ ԾԻԻՂ

Յատուկ Տեղեկագիր

Քաղաքային Ոստիկանութիւն,
Սքոթլենտ Հաուզ,

ՆԻՒԹ՝ ԴԱՇՆԱԿ
Հայկական
Ընկերակցութիւն
Հետազօտութիւն
Թրքական ստացման կնիք
Կառավարութեան 15 Դեկտեմբեր 1937 9րդ օրը Դեկտեմբերի, 1937.
Համար

Ակնարկելով Լոնտոնի թրքական դեսպանատան Առաջին Քարտուղար Պրն. Հիքմէթ ԱՆԼԻի խնդրանքին, որ տեղեկութիւններ կ՛ուզէ [հետեւեալ հարցերուն] վերաբերեալ.-

(ա) Իբրեւ «Դաշնակ»[ցութիւն] ծանօթ հայկական ընկերակցութեան՝ Լոնտոնի մէջ առաջադրած ժողով մը:

(բ) Ռումանիոյ մէջ հայ եպիսկոպոս մը՝ Յուսիկ ՉՈՒՔՐԱՔԵԱՆ[11] անուամբ, [որուն համար] ըսուած է թէ Անգլիա կու գայ առաջնորդող դեր մը առնելու այս ժողովին մէջ, Ռումանիոյ մէջ «Դաշնակ»[ցութեան] համար հաւաքուած դրամով:

(գ) Պրն. ԿԱՄՊԵՐՐԵԱՆ, [որուն համար] ըսուած է թէ «Դաշնակ»[ցութեան] հետ մօտիկ կապի մէջ է, եւ

(դ) Անգլեհայկական Բարեկամութեան Ընկերակցութիւնը:]

[Հայկական Գործունէութիւններու Վերաբերեալ Հետազօտութիւն Թրքական Դեսպանատան Համար]

(ա) *ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ, հայկական համագօրն է* Federation *բառին. եւ այս ընկերակցութիւնը ընդհանրապէս ծանօթ է որպէս Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը ԴԱՇՆԱՒ կամ ԴԱՇՆԱԿ: Հիմնուած է 1890ին ռուսական նիհիլիզմի հակումներ ունեցող հայ մտաւորականներու կողմէ, իսկ Դաշնակցութեան 1892ին Գահիրէի մէջ կայացած համաժողովի ծրագիրը հիմնուած էր այն ընդհանուր սկզբունքին վրայ թէ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան նպատակն է Թրքական Հայաստանի մէջ քաղաքական եւ տնտեսական ազատութիւն իրագործել յեղափոխութեան միջոցաւ»: ԴԱՇՆԱԿ*[ցութեան] *վերջին համաժողովը կայացած էր Փարիզի մէջ 1933ին, երբ որոշուած էր ստեղծել Գաղտնի Գերագոյն Խորհուրդ մը [որուն] կեդրոնատեղին ծանօթ [պիտի ըլլար] միայն Խորհուրդի անդամներուն (այս գաղտնի կեդրոնատեղին կը կարծուի որ Ժընեւի մէջ է, Զուիցերիա), եւ կեդրոնական Բիւրօ մը՝ բացայայտ քարոզչութեան համար, որուն համար հիմա ընդհանրապէս կ'ըսուի թէ Գահիրէի մէջ հաստատուած է:*

Միքայէլ ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ, (Դաշնակ[ցութեան] Ներքին Խորհուրդին անդամ), գրած է Պատմութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան [գիրքը], որ Փարիզի մէջ հրատարակուեցաւ 1932ին: [Գիրքը] հայերէն է եւ օրինակ մը կը տրուի այս տեղեկագրին հետ քանի որ ան կրնայ հետաքրքրել թրքական կառավարութիւնը: [Գիրքը ստացուեցաւ Փարիզի մէջ նուրբ կապի մը միջոցաւ եւ] [անոր] Ֆրանսերէն կամ անգլերէն թարգմանութեան ոչ մէկ արձանագրութիւն կայ:

Պաշտօնական դաշնակ թերթը «ԾՈՒՍԱԲԵՐ»ն է, Գահիրէ հրատարակուող, բայց կան նաեւ աշխարհի տարածքին հրատարակուող այլագան հայկական թերթեր, ոմանք հայերէնով եւ ուրիշներ անգլերէնով, որոնք [դաշնակցութեան] տեսակէտերը կը ցոլացնեն, եւ մեծապէս ազդուած են անկէ:

Ջօր. ՃԷյմս Ճ. ՀԱՐՊՈՐՏ, ամերիկեան քոմիսէր, 1919ի խաղաղութեան վեհաժողովին Կովկասի մասին տեղեկագրելով, ԴԱՇՆԱԿ[ցութեան] *մասին նկատառելի ուսումնասիրութիւն ըրած է եւ գրած է թէ «ան բարձրօրէն կազմակերպուած է ամէնուրեք գործիչներով, որոնք տիրական դեր կը կատարեն հայկական ազգային կեանքին մէջ» եւ իրողապէս ներկայիս, ԴԱՇՆԱԿ*[ցութիւն]*ը լաւապէս կազմակերպուած է Ամերիկայի, Եգիպտոսի եւ Սուրիոյ, իսկ մասնաւորապէս Ֆրանսայի մէջ՝ Փարիզի, Լիոնի եւ Մարսէյլի*

մէջ։ Բայց քիչ կազմակերպուածութիւն կայ Անգլիոյ մէջ, գլխաւորաբար ո-րովհետեւ այս երկրին մէջ հայկական համայնքը փոքր է, կեդրոնացած ըլլալով Լոնտոնի եւ Մանչեսթրի մէջ։

[Լոնտոնի, եւ հաւանաբար Անգլիոյ մէջ, Դաշնակ[ցութեան] գլխաւոր գործիչը կը կարծուի ըլլալ Ժիրայր ՍԻՍԱՔԵԱՆ[12], ծնած 28 Ապրիլ, 1899ին, Կոստանդնուպոլիս, ծագումով հայ մը, այժմ քաղաքացիացուած բրիտանական հպատակ մը, (տես հոմ օֆիս 598552), որ կը կրէ բրիտանական քիւ 151510 անցագիրը, տրուած 14 Օգոստոս 1933ին. գործի առնուած իբրեւ Իսքըրն Թրէյծ Լիմիթըտի պաշտօնակատար. 15, Նիւ Սքրիք, պիշոփսկէյթ, E. C. վկայագիրի քիւ 286914, տրուած 11 Ապրիլ 1934. վաճառականներ, ո-րոնք գլխաւորաբար գործի գործարք կ՛ընեն։]

[ՍԻՍԱՔԵԱՆ կը բնակի քիւ 2 յարկաբաժին, Պետֆորտ հաուզ, 393, Քլեփհէմ Ռոտ, Լոնտոն, S.W.9, ի հաշիւ իր հաստատութեան, կանոնաւորապէս կ՛այցելէ Փարիզ, ուր ունի նաեւ եղբայր մը որ կը խմբագրէ եւ կը հրատարակէ «ՅԱՌԱՋ» հայկական օրաթերթ մը[13], որ դաշնակ[ցութեան] տեսակէտով տիրապետուած է, եւ որուն մնայուն աշխատակից մըն է ՍԻՍԱՔԵԱՆ։]

[Այսուհանդերձ,] *ամէնէն ուշադիր հետազօտութիւնները ձախողեցան ցոյց տալու որ ՄԻՍԱՔԵԱՆ* [բառը փոխարինուած է՝ Դաշնակ կազմակերպութիւնը] *պատրաստելու վրայ է մեծ ժողով մը Լոնտոնի մէջ,* [թէեւ հաստատեցինք թէ ան միայն վերջերս վերադարձած է Փարիզէն եւ արտասահմանէն կանոնաւորաբար կ՛ընդունի թղթակցութիւններ, որոնք իրեն ուղղութիւն կու տան Անգլիոյ հայերուն հետ կապեր պահելու եւ կ՛ուրուագծեն հայկական քարոզչութեան այն սկզբունքները զորս ինք հրահանգուած է գործադրել այս երկրին մէջ։]

[Հակիրճ՝ ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԸ, ահաբեկիչներ են որոնք կ՛ընդդիմանան սովետական իշխանութեան եւ հայերու վրայ քրքական ազդեցութեան։ Անոնք կը միտին հաստատել Հայաստանի հանրապետութիւն մը անկախ այս երկու մեծ ուժերէն։ Բայց քանի որ Հայկական հանրապետութիւնը այժմ մէկ մասն է Սովետական Միութեան եւ արտաքին գործերու մէջ Թուրքիան բարեկամական է սովետներուն հետ, այս երկու երկիրներէն դուրս հայերը ճեղքուած փայտի նման բան մըն են, եւ որպէսզի արգիլեն Սովետական Միութեան կամ քրքական հողամասի վրայ ապրող հայերուն որեւէ արատաւորումը, աշխարհի այլ վայրեր ապրող ոչ-դաշնակ հայերու կողմէ քիչ փորձ կայ այս երկու երկիրներէն մէկնումէկը քննադատելու, մինչ ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԸ հաստատամիտ են Սովետական Միութեան քէ Թուրքիոյ դէմ իրենց քննադատութեան մէջ, որ ընդհանրապէս շատ դառն է։]

[Այս յետադարձ ակնարկը կը պատկերացնէ հայ եկեղեցուոյ դիրքը՝ Սովետական Միութեան հայկական համայնքին եւ աշխարհի այլ վայրերու հայ համայնքներուն վերաբերեալ. հայ եկեղեցին Սովետական Միութեան դէմ որեւէ քննադատութեան ձեռնամուխ չ՛ըլլար, քանի որ կը համարուի թէ նման արարք մը անմիջապէս պիտի առաջնորդէ սովետական իշխանու-

քեան տակ ապրող հայերու դէմ լուրջ մեղադրանքներու: (Բազմաթիւ հայեր առնչուած են այն «մաքրագործումներ»ուն որոնք վերջերս տեղի ունեցան Սովետական Միութեան մէջ):]

[Այս պատճառաւ,] *ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԸ* ընդհանրապէս կծու թշնամիներ են հայ եկեղեցւոյ առաջնորդող դէմքերուն. հայ եկեղեցւոյ հանդէպ *ԴԱՇՆԱԿ-[ցութեան]*[14] կողմէ որդեգրուած կեցուածքը եւ գործելակերպը շատ յստակօրէն կ'երեւին այն պարագաներուն մէջ որոնք Լեւոն [Ղեւոնդ] *ԴՈՒՐԵԱՆ* արքեպիսկոպոսին մահուան առաջնորդեցին Նիւ Եորքի մէջ:

ԴՈՒՐԵԱՆ[15] արքեպիսկոպոս քաղաքացիացուած բրիտանական հպատակ մը իր մահուան ատեն, ուր տարի Մանչեսթըրի հայոց եպիսկոպոսն էր եւ լեռատգային հայոց արքեպիսկոպոս եղաւ Նիւ Եորքի մէջ: 1933ին ան առարկան էր դաշնակ կծու վէճի մը եւ *ՀԱՅՐԵՆԻՔ*՝ Պոսթըն՝ Ամերիկա հրատարակուող դաշնակցական առաջնակարգ թերթ մը կոչ ուղղեց «հաւատարիմ հայերու»՝ «պատժելու» արքեպիսկոպոսը: 3 Օգոստոս 1933ին, Ուսթըպորօ, Մեսչուսէցի մէջ, ան յարձակումի ենթարկուեցաւ *ԴԱՇՆԱԿ* քանի մը երիտասարդներու կողմէ, եւ 24 Դեկտեմբեր 1933ին, [եկեղեցական] արարողութեան սկիզբին, երբ Նիւ Եորքի հայկական Սուրբ Խաչ եկեղեցւոյ խորանին կը մօտենար, դաշունահար սպաննուեցաւ: Ձերբակալուեցան եօթ անձեր, որոնց բոլորն ալ հպարտօրէն իրենց *ԴԱՇՆԱԿ* ըլլալը յայտնեցին: Անոնց երկուքը յետագային ոճիրով դատապարտուեցան, մինչ հինգը «առնչակից ըլլալու [յանցանքով]» դատապարտուեցան. այս մարդոցմէ ոմանք կարճ ատենէն ազատ արձակուելիք են:

Յունուար 1934ին Նիւ Եորքի մէջ կայացած յիշատակի արարողութեան մը [ընթացքին], *ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԸ* ծանր անկարգութիւն պատճառեցին, զոր ճգմել պէտք եղաւ ոստիկանութեամբ: Աչխարհի զանազան վայրերու մէջ ուրիշներու իրաւունքներու այլ բռնաբարումներ եւս կատարուած են *ԴԱՇՆԱԿՆԵՐՈՒ* կողմէ, եւ կազմակերպութիւնը կը նկատուի այնքան անգութ որքան ներկայիս մարած իտալական Մաֆիա ընկերացութիւնը՝ իր «արեան վրէժ»ի մեթոտներուն մէջ:

Այս պատճառներով, անհաւանական կը թուի որ հայ արքեպիսկոպոս մը Ռումանիայէն Լոնտոն կու գայ *ԴԱՇՆԱԿՆԵՐՈՒ* մէկ հանդիպումին խօսելու:

(բ) Ռումանիոյ մէջ հայ արքեպիսկոպոսը որ հաւանաբար կը նոյնանայ Թղթակցութեան մէջ յիշուած Յուսիկ *ՉՈՒԲՐԱԲԵԱՆ* արքեպիսկոպոսին հետ, Յուսիկ *ՉՈՀՐԱՊԵԱՆ* կամ *ՉՈՊՐԱՊԵԱՆՆ* է. ան շատ ծեր մարդ մըն է եւ անգլերէն չի խօսիր: Ան Յուլիս 1937ին Անգլիա այցելեց, եւ հոս մնաց մինչեւ Օգոստոս 1937ի վերջերը, եւ ներկայ գտնուեցաւ Էտինպուրկի, Սկովտիոյ եկեղեցւոյ, հանդիսասրահին մէջ, 3 Օգոստոսէն մինչեւ 18 Օգոստոս 1937 կայացած Հաւատքի եւ Կարգի երկրորդ Համաշխարհային Խորհրդաժողովին. իրմէ չի սպասուիր որ Անգլիա վերադառնայ մօտ ապագային եւ յայտնի ալ չէ թէ ինք որեւէ ծրագիրներ ունի հոս երբեւէ վերադառնալու:

կատարած հարցուփորձերէս [կը հասկնամ] [բառը փոխարինուած է՝ կը քուի] *թէ, ԶՈՀՐԱՊԵԱՆ արքեպիսկոպոս որոշ ժամանակ մը բարեկամական էր, իսկ կարգ մը անձեր* [ըսին] *թէ ԴԱՇՆԱԿցութեան անդամ էր, բայց հինգ կամ եօթ տարիներ առաջ - երբ Ռումանիոյ դաշնակցական խումբը փորձեց իր վերահսկողութեան տակ առնել Ռումանիոյ հայ եկեղեցւոյ ֆոնտերը - արքեպիսկոպոսը բանավիճեցաւ իրենց հետ եւ անկէց ի վեր* [ան] *առարկան է կծու քննադատութեան որ զրպարտութեան արշաւի մը կը վերածուի՝ ԴԱՇՆԱԿ*[ցութեան] *ազդեցութեան կամ տիրապետութեան ենթակայ եւ աշխարհի զանազան վայրերու մէջ հրատարակուող հայ լրագիրներու մէջ։*

Հաւաստիացուած է [ինծի - կատարեալ անկեղծութեամբ] *– որ ԶՈՀՐԱՊԵԱՆ արքեպիսկոպոս իսկական վտանգի մէջ է Լեւոն* [Ղեւոնդ] *ԴՈՒՐԵԱՆ արքեպիսկոպոսին կերպով սպաննուելու. վերջինս սպաննուած էր Նիւ Եորքի մէջ, պարզապէս որովհետեւ ԴԱՇՆԱԿ*[ցութեան] *ընդդիմացած էր։*

[Կը կցեմ լուսանկար մը՝ Էտիմպուրկի Հաւատքի եւ Կարգի Խորհրդաժողովին առնուած խմբանկարէ մը վերարտադրուած։ Մօրուքաւոր մարդը Ռումանիոյ ԶՈՀՐԱՊԵԱՆ հայ արքեպիսկոպոսն է, իսկ քուխ մորթով մարդը Մանչեսթրըի հայոց եկեղեցւոյ Մ. ԻՆՃԷԵԱՆ եպիսկոպոսն է, որ Լոնտոն եկաւ Օգոստոս 1937ին, հանդիպեցաւ ԶՈՀՐԱՊԵԱՆ արքեպիսկոպոսին Իւսքըն կայարանը եւ իր հետ ճամբորդեց Էտիմպուրկ։]

[Զգուշութեամբ հետազօտուեցաւ գլխաւոր լուսանկարչական գործակալութիւնները եւ Լոնտոնի լրագիրներու գրասենեակները ՉՕՀՐԱՊԵԱՆ արքեպիսկոպոսին աւելի լաւ մէկ լուսանկարը ձեռք ձգելու ճիգով, բայց ապարդիւն։ Կարելի կրնայ ըլլալ անհատական լուսանկար մը ստանալ Էտիմպուրկի ՏԸ ՍՔՈՅՏԷՆի, գրասենեակներէն, թէեւ խորհրդաժողովի տասնհինգ օրերու ընթացքին թերթին սիւնակներուն մէջ երեւցած տեղեկագիրներու շարքին ան ոնը չհրատարակեցին ան որ առանձին լուսանկարը։]

(գ) Մարդը որ կը նշուի իբրեւ «Մ. ԿԱՄՊԵՐԵԱՆ» հաւանաբար կը նոյնանայ Յովհաննէս ԳԱՄՊԵՐԵԱՆի[16] *հետ,* [*որ կը բնակի*] *6, Էչլտիպարն քրեսընթ, Ֆելոֆիլտ Մանչեսթըր. ան առեւտուր կ'ընէ իբրեւ Գամպերեան եւ Ընկերութիւն Լիմիթըտ, 21, Ջորլթըն Փողոց, Մանչեսթըր. մանած բրդեայ թելերու եւ տպագիրներու նաւային առեւտրականներ՝ որոնց գլխաւոր շուկաները, Սեւ Ծովու նաւահանգիստներուն եւ Պալքաններուն մէջ են։* [Պրն. Գամպերեան ներկայիս Ռումանիա է՝ հոն ապրող հայու մը հետ ամուսնացած իր դստեր այցելութեան]։

ԳԱՄՊԵՐԵԱՆ լաւ ճանչցուած է Մանչեսթրրի շրջանին մէջ ուր կ'ապրի աւելի քան երեսուն տարիէ ի վեր, [եւ մինչ հնարաւոր չեղաւ ուղղակի հետազօտել իր նկարագրին մասին,] *առեւտրական շրջանակներէ իմացուած է թէ չատ բարձրօրէն դիտուած է ան, համարուած է հայ եկեղեցւոյ «ջերմեռանդ պաշտող» մը եւ նկատուած է իբրեւ լաւ առեւտուր ընող մը։ Ան ղեկավարն է Մանչեսթրրի Հայ Երիտասարդաց Ակումբին եւ նոյնպէս նկատուած է գլխաւոր աշխարհականը այդ շրջանի հայկական համայնքին։*

կրնայ ԴԱՇՆԱԿ[ցական] մը ըլլալ, բայց իր մօտիկ կապը հայ եկեղեցւոյ հետ կը հերքէ այդ եւ կը միտի ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԸ իր դէմ բարկացնելու։

(դ) Որքան որ կարելի եղաւ հաստատել, **ԱՆԿԼՕ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ** դադրեցաւ գործելէ 1923ին։ Սկզբնապէս ան կազմուած էր 1878ին, երբ Անգլիա ստորագրեց Կիպրոսի համաձայնագիրը Թուրքիոյ հետ եւ անգլիական մշակութային եւ քաղաքական շրջանակներու մէջ Հայաստանի եւ հայերու հանդէպ լաւ զգացումներ ստեղծելու կը միտէր։ Երբ Սեւրի դաշնագիրը կնքուեցաւ Դաշնակից ուժերուն եւ ընկերակից պետութիւններուն եւ Թուրքիոյ միջեւ 10 Օգոստոս 1920ին (այս դաշնագիրը չվաւերացուեցաւ), Թուրքիա համաձայնեցաւ Հայաստանը ճանչնալու իբրեւ «ազատ եւ անկախ պետութիւն», ապա Դաշնակ կուսակցութիւնը եղաւ Հայաստանի կառավարութիւնը։ Կարճ ժամանակի ընթացքին հայկական կառավարութեան (դաշնակ[ցական]ներ) ներկայացուցիչը, Թուրքիոյ հետ համաձայնութեան մը մտաւ Ալեքսանդրապոլի մէջ, սակայն ասկէ քիչ ետք էքրիվանի[17] Հայկական հանրապետութիւնը ռուսերուն կողմէ գրաւուեցաւ եւ մաս կազմեց սովետական հողամասին, եւ տակաւին այդպէս է։

Ապա յաջորդեց Լոզանի խորհրդաժողովը որ առաջնորդեց Լոզանի դաշնագիրին, որ ճանչցաւ Հայաստանը իբրեւ Սովետական Միութեան մաս[18]։

Սեւրի 1920ի դաշնագրին ժամանակ, դերկոմս Սեսիլ աւ Չելուուտ, առեւնապետն էր [ընկերակցութեան], Պրն. Ուալթըր Էլիոթ, հիմա սկովտիական հարցերու պետական քարտուղար, եւ հանգուցեալ Կոր եպիսկոպոս, առաջնորդող անդամներն էին **ԱՆԿԼՕ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԵԱՆ**, որ այդ ժամանակներուն իր անունը փոխեց **ԱՆԿԼՕ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ**։ Լոզանի խորհրդաժողովի արդիւնքներէն ետք, որոշուեցաւ ցրուել Ցանձնախումբը քանի որ այլեւս գործ չկար ընելիք։

Ներկայիս, ինչ կը վերաբերի Լոնտոնին, գործօն միակ հայկական կազմակերպութիւնը կը թուի ըլլալ **ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԿՈՒՄԲԸ** [որուն առաջնորդող անձնաւորութիւններն են՝ Արտաշէս Սինաս ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ, բրիտանական հպատակ մը հայկական ծագումով, որ կը բնակի 33D Ռիճընց Փարք Ռոտ, N.W., տէրը փոքր տպագրական գործի մը՝ ՏԸ ԱՓՈԼՕ ՓՐԷՍ, 18 Ռէտ Լայըն Փեսէյճ, Ռէտ Լայըն Սքուէր, W.C.1. (Սփեշըլ պրեճչի քղքաձրարներ թիւ 301/M.P./1224 եւ 320/G.E.N./288), եւ Պրն. Պ. ԿԻՒՍԻՒԵՃԵԱՆ, 15, Փորթինսքէյլ Ռոտ, Լոնտոն, S.W.15]։

Այս ակումբը առիթներով կը հանդիպի De Vere պանդոկին մէջ, Հայ Սթրիթ, Քենզինկթըն, Լոնտոն, W.8., ճաշկերոյթներ եւ պարահանդէսներ սարքելու համար։ Իրենց վերջին ձեռնարկը պանդոկին մէջ տեղի ունեցաւ 1 Սեպտեմբեր 1937ին եւ մօտ վաթսուն անձեր ներկայ էին պատուելու համար երեկոյթին հիւրը, Պրն. [Ռուբէն] Մամուլեան[ը]՝ շարժանկարի եւ թատրոնի հանրածանօթ բեմադրիչը, որ հայկական ծագում ունի։ Ակումբը նաեւ պարահանդէսներ կը կազմակերպուի Մննդեան շրջանին։

Այս ընկերային գործունէութիւններէն զատ, Ակումբին նպատակներն են հայ լեզուն ողջ պահել, Լոնտոնի հայերը կազմակերպել եւ հայկական ծագումով մանուկներուն սորվեցնել իրենց ցեղին պատմութիւնը [ակումբին] [առաջնորդները ցաւեւ կը յուսան հայերու համար մնայուն կեդրոնատեղի մը հիմնել Լոնտոնի մէջ: Ներկայիս շուրջ 400 սթերլին հաւաքուած է կամ խոստացուած այս նպատակին համար եւ ճիգերը կը շարունակուին օգնութիւն ստանալու Քարնեկի Թրասթէն՝ Լոնտոնի մէջ հայ գրականութեան գրադարան մը առաջ բերելու համար]:

Որքան որ Լոնտոնի մէջ մեր հետազօտութիւններէն կարելի եղաւ հաստատել, ներկայիս Անգլիոյ մէջ հրատարակուող հայկական թերթ չկայ, թէեւ տարիներ շարունակ ՄԱՍԻՍ անունով ամսական պարբերաթերթ մը հրատարակուեցաւ [Լոնտոնէն, Արշակ ՍԱՖՐԱՍՏԵԱՆ[19]՝ հայ մը, ծնած 13 Սեպտեմբեր 1886ին, Վան, Թուրքիա, այժմ քաղաքացիացուած բրիտանական հպատակ, (տես հոմ օֆիս բոքսծրար քիւ 449178), որ կը քնակի 18, Իրընճ վիլազ, Լոնտոն, N.W.3.: Քայց ՄԱՍԻՍ դադրեցաւ հրատարակուելէ Յունուար 1937ին, ներկուկի պակասէն]: [*Թերթը*] *գլխաւորաբար կը միտէր անգլերէն խօսող երկիրներու մէջ ապրող հայերուն տեղեկացնել Սովետական Միութեան Հայկական հանրապետութեան եւ համայն աշխարհի հայկական համայնքներու գիտութեան եւ մշակոյթին մասին*: (օրինակներ կցուած [են])։

Հայկական (Լորտ Մէյըրզ) Ֆանտը, 20, *կորտըն Սքուէր, Լոնտոն*, W.C.1., *գլխաւորաբար կը ձգտի աշխատիլ նոյն հասցէն ունեցող Սէյվ Տը Զիլտրըն Ֆանտի ծիրին մէջ, մինչ Ֆրենծ եւ Արմինիա* (*Հայաստանի բարեկամներ*), 47 *Վիքթորիա սթրիթ, Լոնտոն*, S.W.1., *բարեսիրական կազմակերպութիւն մըն է, քուէքըրներուն կողմէ հիմնուած՝ հայերուն աջակցելու համար, բայց իր գործունէութիւնները կը սահմանափակէ Սուրիոյ* [*հայերով*]։ [Այս երկու կազմակերպութիւնները քաղաքական ազդեցութենէ զերծ կը թուին ըլլալ։]

[Այս հարցերուն մէջ հետազօտութիւններուս ատեն ինծի օգնած է Փի. Սի. Էս. ԹՈՒԿՈՒՏ։]

Արթըր Քէյն
Տեղակալ

Ցանճնուած. Հէյկըն
ինսփեքթրրի

(*ստորագրութիւնը անընթեռնելի*)
ՍՈՒՓԸՐԻՆԹԵՆՏՂՆԹ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1 Զաւէն Մսըրլեան «Հայ սփիւռքը (1921-1979) (ընդհանուր ակնարկ)», *Շիրակ*, ԻԳ. տարի, 1980, թիւ 5-6, էջ 29-38։

2 Նոյն։

3 F.O. 371/20864/E 6451։

[6] Տիգրան Տիգրանեան, *Անգլիան եւ Հայերը*, Երեւան, 1994, էջ 58-63։

[7] Զաւէն Մսըրլեան, «Թուրքիոյ ներքին գաւառներու հայոց պարտադիր արտագաղթը (1929-1930 թթ.)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Գ. հատոր, 1972, էջ 101-118. Antranik Dakessian, "Armenians in postWWI Turkey", *Haigazian Armenological Review*, vol. 15 (1995), էջ 401-432 & vol. 17 (1997), էջ 127-156; Լեւոն Վարդան, *Հայկական տասնհինգը եւ Հայերու լքեալ գոյքերը*, Պէյրութ, 1970, էջ 268-296. F. O. 371/13827, 371/14567, 371/30069։

[8] F.O. 371/20864/E 7557. Տիգրանեան, իր վերոյիշեալ հատորին մէջ կը նշէ Ծորէյն օֆիսի այս արձանագրութիւնը (տե՛ս՝ Տիգրանեան, էջ 58-63)։

[9] Նոյն։

[10] Նոյն։

[11] Transcript/translation of the crown-copyright records in the Public Record office, London, appear by permission of the Controller of H.M. Stationery office, F.O. 371/20864/E 7557;

[12] Տպագրական սխալը բնագրային է։

[13] Կ՛ակնարկէ ռումանահայոց թեմի առաջնորդ Ցուսիկ արք. Չօհրապեանին (1871-1942)։ Չօհրապեան արք. զարգացած կղերական մըն էր։ Ս. էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանը աւարտելէ ետք, ուսանած է Պերլինի, Հալլէի եւ Լայփցիկի համալսարանները՝ աւարտելով այս վերջինին պատմա-փիլիսոփայական ճիւղը, ապա 1916ին՝ Մոսկուայի համալսարանի իրաւագիտական ճիւղը։ Ռումանահայոց թեմի առաջնորդ եղած է 1920-1942ին՝ մինչեւ իր վախճանումը։

[14] Պէտք է ըլլայ Ժիրայր Միսաքեան։ Միսաքեան գորգի վաճառական էր, Բրիտանիոյ մօտ Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան դեսպան Զօր. Ց. Բագրատունիի քարտուղարն էր եւ ՀՑԴի հետ կապ պահողը։

[15] Կ՛ակնարկէ Շաւարշ Միսաքեանին։

[16] ՀՑԴն կը մեղադրէր համայնավարութիւնը, որ Ջեկալի (ապա ՕԿՓՈՒի) միջոցաւ, հայ սփիւռքը կը պատակտէր սփիւռքահայ կարգ մը բարձրաստիճան կղերականներու միջոցաւ, եւ անպակաս էին անուանարկումներ եւ միղադէպեր։ Կը նշենք Ցունաստանի հայոց առաջնորդ Կարապետ արք. Մազլումեանի, ամերիկահայոց առաջնորդ Ղեւոնդ արք. Դուրեանի եւ Իրաքի հայոց առաջնորդ Ռուբէն արք. Մանասեանի պարագաները։ Այս մասին հրատարակուած է ուտակաւին կը հրատարակուի բաւական չատ բան, օրինակ՝ Ա. Պարտիզեան, *Հայ հեղեղցուոյ տագնապը եւ անոր պատասխանատուները*, Պոստոն, տպարան Հայրենիք, 1936, էջ 85-106, 179-216, 220-269, 307-357, 371-384. K. S. Papazian, *Patriotism Perverted: A Discussion of the Deeds and Misdeeds of the Armenian Revolutionary Federation, the So-called Dashnagtzoutune* (Boston: Baikar Press, 1934), էջ 57-65; Sarkis Atamian, *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict* (New York: Philosophical Library, 1955), էջ 358-375, 424-440; Archbishop Mesrob Ashjian, *The Armenian Church in America* (New York: Armenian Prelacy, 1995), էջ 25-31; Zakian, *The Torch Was Passed*, էջ 27-35; Arpena S. Mesrobian, *"Like One Family": The Armenians of Syracuse* (Ann Arbor, Michigan: Gomidas

Institute, 2000), էջ 135-153, 183-190; Jenny Phillips, *Symbol, Myth, and Rhetoric*, էջ 121-134, 211, 222-223։

15 Ղեւոնդին անգլերէնն է Leonce։ Բնագրին մէջ գրուած է Leon, որ կը վերածուի Լեւոնի։ Ճշտակ է սակայն որ ակնարկութիւնը կ'երթայ Ղեւոնդ արք. Դուրեանի (1879-1933)։ Պոլիս ծնած եւ Արմաշի դպրեվանքը ուսանած այս կղերականը չրջան մը եղած էր նաեւ Մանչեսթրի հայոց հոգեւոր հովիւ։ Այդ չրջանին ստացած էր բրիտանական հպատակութիւն։ Դուրեան արք. իր անունը անգլերէնով միշտ գրած է Leon։

16 Յովհաննէս Գամբերեան (Քամփերեան) Մանչեսթրի ազգային-ներէն եղած է, եւ պատասխանատուներէն Մանչեսթրի Հայ Երիտասարդաց ակումբի։ 1919-1926՝ եղած է Հայաստանի հանրապետութեան ներկայացուցիչ՝ հիւպատոսի պաշտօնով։

17 Ըսել կ'ուզէ Երեւան։

18 Լոզան չյիշատակեց «Հայաստան» բառը։ Հայաստան մաս կազմած էր Խ. Միութեան իբրեւ Անդրկովկասեան Խորհրդային Դաշնակցային Ընկերվարական Հանրապետութեան մէկ միաւորը՝ 30 Դեկտեմբեր 1922ին։ Խ. Միութիւն չէր գտնուեր Լոզանի դաշնագիրը ստորագրող կողմերուն մէջ, թէեւ Չիչերինի գլխաւորութեամբ խորհրդային պատուիրակութիւն մը Լոզան գտնուած էր նեղուցներուն եւ Սեւ Ծովեան հարցերու կապակցութեամբ բանակցութիւններուն մասնակցելու։

19 Արշակ Սաֆրաստեան Լոնտոնի Հայկական Բիւրոյի տեղեկատու գրասենեակին մէջ փոխարինած է Արամ Ռաֆֆին 1919ին՝ այս վերջինին մահէն ետք։ Ռաֆֆի անդամակցած է, յետագային հեռացուած կուսակցութիւնէն։ Եղած է բրիտանական կայսրութեան պաշտօնեայ։

A CONFIDENTIAL BRITISH REPORT GIVEN TO TURKEY ABOUT ARMENIAN AFFAIRS IN 1937

(Summary)

ZAVEN MESSERLIAN

22 years after the beginning of the Armenian Genocide, on November 2, 1937, Turkey, through the person of Hikmet Anli of the Turkish Embassy in London requested from the British authorities information about: the Armenian Revolutionary Federation's (Dashnaktsutiun's) proposed meeting in London; the visit of the Armenian prelate of Romania Archbishop Housik Zohrabian to Great Britain; Mr. Kamberrian; the Anglo-Armenian Friendship Society. The London Metropolitan Police prepared a report dated December 9, 1937 giving satisfaction to the Turkish Government's inquiries.

The report is given in full for the first time.

Արմէն Այվազեան, Հայաստանի Պատմութեան Լուսաբանումը Ամերիկեան Պատմագրութեան Մէջ (Քննական Տեսութիւն), «Արտագերս» Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1998, 259 էջ։

Երկու տարի արդէն անցած է Արմէն Այվազեանի գրախօսուող հատորի լոյս ընծայումէն։ Անոր պարունակելիք վիճայարոյց թեզերը՝ գիրքի հրատարակութենէն իսկ առաջ, մասամբ ծանօթ էին Հայաստանի սահմաններէն դուրս գտնուող հայագէտներուն եւ արդէն որոշակի հետաքրքրութիւն յառաջացուցած էին։ Շրջանառութեան մէջ էր — հաւանաբար հեղինակի կամքէն անկախ — Այվազեանի անգլերէն մէկ մեքենագիր քննադատականը՝ ուղղուած ընդդէմ 1983ին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն (ԱՄՆ) մէջ լոյս տեսած Ռոնալտ Գրիգոր Սիւնիի *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History* (*Հայեացք դէպի Արարատ. Հայաստանն արդի պատմութեան մէջ*) յօդուածներու ժողովածուին։ Նոյն հետաքրքրութենէն դրդուած, տողերս գրողը՝ գիրքը 1999ի Փետրուարին Երեւանէն ստացած իրիկունն իսկ, ձեռնարկեց անոր ընթերցմանն ու այն աւարտեց նուազ քան 24 ժամուան ընթացքին։

Սպառուածին պէս, մարտաշունչ, բանավիճային ոճով չարադրուած այս աշխատութիւնը միանշանակ չընդունուեցաւ հայագէտներուն կողմէ ի սփիւռս աշխարհի։ Երեւանեան մամուլին մէջ ցարդ լոյս տեսած գրախօսականները գերազանցապէս անվերապահօրէն դրական են[1]։ Այս գրախօսութեան նպատակը չէ քննել թէ ինչու՝ Այվազեանի թեզերը այսպիսի հեշտութեամբ իւրացուեցան հայաստանեան լրագրողներու եւ նոյնիսկ որոշ գիտնականներու կողմէ։ Սոյն գրախօսութեան հեղինակին հասած տեղեկութեանց համաձայն, առ այսօր վերոնշեալ գովաբանական հոսքին հակադրուող հայաստանեան միակ հրատարակուած բացառութիւնը պատմաբան Կարէն Իւզբաշեանի կարծիքն է[2]։ Այսուհանդերձ, 1999ի Սեպտեմբերին իր Երեւան կատարած միամսեայ այցելութեան ընթացքին, գրախօսողին բախտ վիճակուեցաւ սոյն գիրքին մասին բազմիցս առանձնակի զրուցել Երեւանի հանրապետական հիմնարկներու շարք մը թէ՛ աւագ եւ թէ՛ համեմատաբար երիտասարդ աշխատակիցներու հետ։ Այս խօսակցութեանց ընթացքին պարզուեցաւ թէ հայրենի արհեստավարժ հայագէտներն այնքա՛ն ալ խանդավառ չէին գրախօսուող աշխատութեամբ որքան խորհիլ կու տար վերոյիշեալ գրախօսականներուն միակողմ ուղղուածութիւնը[3]։

Մինչ այդ, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի խմբագրութիւնն արդէն ծրագրած էր նոյնպէս անդրադառնալ այս աշխատութեան։ Ան խնդրած էր գիրքին մէկ մէկ բարձր գնահատականի արժանացած եւ մէկ խստօրէն քննադատուած ամերիկահայ հայագէտներէ, որ իրենց գրաւոր կարծիքը յայտնեն Այվազեանի երկասիրութեան մասին։ Ընդառաջում գտնելու պարագային, երկու գրախօսականները զուգահեռաբար լոյս պիտի տեսնէին ՀՀՀի ԺԹ. հատորին մէջ (1999)։ Սակայն, կարճ ժամանակ ետք պարզ դարձաւ, որ Հայաստանէն դուրս պատկերը ճիշդ հակառակն է։ Քննադատուող կողմի ՀՀՀի խմբագրութեան դիմած առաջին իսկ ներկայացուցիչը համաձայն եղաւ հրապարակաւ արտայայտուելու։ Լեւոն Ազդոյեանի այդ գրախօսականը կըր-

նաք ընթերցել սոյն հատորի յաջորդող էջերուն մէջ։ Սակայն, գիրքին մէջ գովասանքի արժանացած հայագէտ հեղինակներէն (անոնց ցանկը տե՛ս ստորեւ) եւ ո՛չ մէկը, որոնց դիմած էր խմբագրութիւնը, յանձն առաւ կատարել առաջադրանքը՝ որպէս կանոն պատճառաբանելով, որ շատ զբաղած են։ Ահա պայմաններուն տակ, խմբագրական կազմը յանձնարարեց իր անդամներէն տողերուս հեղինակին չարադրել երկրորդ գրախօսականը։

Ի հարկէ, սոյն գրախօսողը չի կրնար փոխարինել Այվազեանի կողմէ գնահատուած (եւ իսկապէ՛ս յարգարժան) ամերիկահայ հայագէտներէն որեւէ մէկը։ Ո՛չ ալ Այվազեանի աշխատութեան նկատմամբ այստեղ արտայայտուած տեսակէտը (ինչպէս յայտնի պիտի դառնայ ստորեւ) միանշանակ դրական է կամ պէտք է ընկալուի իբրեւ Աւդոյեանի կարծիքին ուղղակի հակադրութիւն։ Սա փորձ մըն է լոկ Հայաստանի եւ արտասահմանի հայագէտներուն ուշադրութիւնը անգամ մը եւս սեւեռելու Այվազեանի կողմէ ընդգծուած կարգ մը շատ հետաքրքրական թեզերու վրայ, որոնք առաջին հերթին հեղինակին իսկ անհարկիւորէն սուր ու յարձակողական ոճին հետեւանքով, պէտք եղած լուրջ ուշադրութեան չարժանացան։ Փորձ պիտի կատարուի կարելի եղածին չափ հեռու մնալու վերոնշեալ դաւադրական մեկնաբանութիւններէն եւ նմանատիպ ոչ-մասնագիտական մօտեցումներէ։ Հարցերը հնարաւորին չափ պիտի քննարկուին գիտական սկզբունքներու եւ մեթոտի տեսանկիւնէն՝ առանց ժխտելու, սակայն, որ պատմական եզրակացութիւններու երբեմն հակադիր ըլլալը մասամբ կը բխի նաեւ զանազան հեղինակներու մշակութային տարբեր համակարգերու ծնունդ ըլլալէն եւ, վերջինիս առ ի հետեւանք, անոնց տարբեր մեթոտաբանական մօտեցումներ որդեգրելէն։ Այստեղ արտայայտուած բոլոր միտքերը գրախօսութեան հեղինակինն են. ՀՀՀի խմբագրական կազմն որպէս ամբողջութիւն կամ վերջինիս միւս անդամներն անհատապէս որեւէ ձեւով պատասխանատու պէտք չէ նկատուին գրախօսականին մէջ յիշուած որեւէ տեսակէտի համար։

Դժուար է եւ նոյնիսկ վտանգաւոր հին ընկերոջ մը գիրքը քննադատաբար գրախօսելը։ Գիտական աշխարհէն ներս քանի՛, քանի՛ անհատական բարեկամութիւններ զոհ գացած են այդպիսի գրախօսութեանց։ Արմէն Այվազեանի հետ տողերուս հեղինակին բարեկամութիւնը սկիզբ առած է 1990ականներու սկիզբը՝ Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանին մէջ, երբ դեռ երկուքս ալ ուսանողներ էինք, եւ Այվազեանը կ՚աշխատէր Դաւիթ Բէկի ղեկավարած ԺԷ. դարասկիզբի ազատագրական շարժման առնչուող թեկնածուական իր ատենախօսութեան վրայ։ Ինծի համար ի սկզբանէ պարզ էր, որ Այվազեան՝ բարենպաստ պայմաններու առկայութեամբ, բոլոր արժանիքներն ունէր իր սերունդի լաւագոյն հայ պատմաբաններէն մէկը դառնալու։ Անցած տասնամեակը եւ այդ միջոցին Այվազեանի հրատարակած բազմաթիւ յօդուածներն ու միքանի հատորիկները միայն ամրապնդած են գրախօսողին տարիներ առաջ գոյացուցած այդ համոզումը։ Գրախօսուող աշխատութիւնը եւս՝ հակառակ իր անհարկիւորէն քինախնդիր ոճին ու վիճելի որոշ դրոյթներուն, յաւելեալ ապացոյց մըն է Այվազեանի հայագիտական խոր գիտելիքներուն։ Հայաստանի անկախացումէն ետք, Այվազեան իր կարողութիւնները կարճ ժամանակ մը իր սպաս դրաւ դիւանագիտական մարզին, ապա վերադարձաւ դասախօսական

ու գիտահետազօտական աշխատանքի։ Հայաստանի եւ նախկին խորհրդային այլ հանրապետութիւններու չատ երիտասարդ մասնագէտներու նման, Այվազեանին եւս յետ-համաշնավարական առաջին տարիներուն բախտ վիճակուեցաւ Ամերիկայի մէջ եւ այլուր հետեւելու վերատրակաւորման դասընթացքներու։ Իր իսկ խոստովանութեամբ, ան 1990ականներուն տարբեր առիթներով 13 ամիս աշխատած է ԱՄՆի մէջ։ Բայց եթէ վերջին տարիներուն ԱՄՆի կառավարութեան ֆինանսաւորմամբ գործող IREX եւ ACCELS փոխանակման ծրագիրներու շրջանակէն ներս Հայաստանէն ԱՄՆ մեկնած ուսանողներուն գրեթէ կէսը առ այսօր իր հայրենիքը չէ վերադարձած[4], Այվազեան կրկին Երեւան է, կ՚աշխատի Մատենադարանէն եւ կը դասաւանդէ Հայաստանի Ամերիկեան Համալսարանէն ներս։ Գրախօսուող գիրքին մէջ արտայայտուած հեղինակի չատ միտքեր ամերիկեան այդ գործուղումներու ընթացքին ձեռք բերուած փորձառութեանց արտայայտութիւն ըլլալ կը թուին, ինչ որ յաւելեալ ապացոյց մըն է թէ դէպի ԱՄՆ կատարած իր ճամբորդութիւնները բարեբախտաբար լոկ օդափոխութեան համար չեն եղած։ Իսկ թէ որքանով տողերս գրողը համաձայն է Այվազեանի յանգած այս կամ այն եզրակացութեան, սա արդէն պարզ պիտի դառնայ սոյն գրախօսականի ընթերցումէն։

ՀԱՑՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՑՎԱՋԵԱՆԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ

Այվազեանի աշխատութիւնը կարելի է մեկնաբանել իբրեւ հայոց պատմութեան որոշակի ընկալման ուժեղ պաշտպանողական։ Հեղինակը հայ ժողովուրդի դարաւոր պատմութեան վերաբերեալ իր պատկերացումները չ՚ամփոփեր մէկ կամ երկու յաջորդական պարբերութեան մէջ։ Այն վեր հանելու համար անհրաժեշտ է ծալրէ ծայր կարդալ գիրքը եւ մէկ առ մէկ հետեւիլ այս կամ այն ամերիկացի կամ արեւմտեան հայագէտի արտայայտած տեսակէտերուն դէմ իր բարձրացուցած առարկութիւններուն։ Սակայն, որպէսզի գիրքը կարդալու առիթը չունեցած ընթերցողը կարողանայ հետեւիլ այս գրախօսութեան մէջ յիշուող յետագայ փաստարկներուն, տողերս գրողը փորձեց ի սկզբանէ՝ յաջորդ միքանի պարբերութիւններով, այդպիսի ամփոփիչ աշխատանք կատարել։

Ըստ Այվազեանի, բնորոշող է, որ հայերը «չարունակաբար պահպանել են գենետիկ միատարրութեան խիստ բարձր մակարդակ» (էջ 30)։ Հայ ժողովուրդն իր մէջ գգալի թուով այլ էթնոսներու ներկայացուցիչներ չէ ձուլած, որպէսզի իր մօտ գենետիկ որակափոխութիւններ յառաջանային։ Միաժամանակ, Հայաստանի մէջ բնակող հայոց մօտ խառն ամուսնութիւնները միշտ աննշան տոկոս կազմած են։ Այս «գենետիկ միատարրութիւնը եղել է հայերի ազգախմբող, ազգատարանջատող եւ ազգապահպան որոշիչ գործօններից մէկը, կարելի է ասել՝ հայոց ինքնութեան հիմնաքարերից մէկը» (էջ 27)։

«Հայաստան» եզրը հին եւ միջնադարեան գրականութեան մէջ ո՛չ թէ լոկ աշխարհագրական հասկացութիւն էր, այլ հայերով բնակեցուած եւ դարեր չարունակ ազգային պետականութիւն վայելող տարածք կը նշանակէր։ Հայկական էթնիկ տարրը Հայկական Լեռնաշխարհին վրայ կայուն ներկայութիւն էր Ուրարտու պետութեան գոյութեան շրջանին (մ.թ.ա. Թ.-Զ. դարեր)

եւ նոյնիսկ վերջինիս սկզբնաւորումէն առաջ։ Ըստ Այվազեանի, հայկական այս վաղ ներկայութեան հզօրագոյն կռուաններէն է մ.թ.ա. ԺԶ.-ԺԱ. դարերուն Հայկական Լեռնաշխարհի վրայ ծաղկած Հայասա պետութիւնը։ Հայերէնը այդ լեռնաշխարհէն ներս գերիշխող լեզու էր արդէն մ.թ.ա. Է. դարուն, իսկ Հայաստանի էթնիկ միատարրութիւնը պատմական փաստ էր դարձած մ.թ.ա. վերջին դարերուն եւ այդպէս ալ չարունակուեցաւ ընդհուպ մինչեւ մ.թ. ԺԷ. դարը։ Հայերը պատմական Հայաստանի տարածքին վրայ կը շարունակէին մեծամասնութիւն կազմել մինչեւ ԺԷ.-ԺԸ. դարերը։ Նոյնիսկ 1912ի դրութեամբ, Արեւմտեան Հայաստանի վեց՝ Վանի, Պիթլիսի, Խարբերդի, Տիարպեքիրի, Էրզրումի եւ Սիվասի վիլայէթներուն մէջ, հայերը միջին հաշուով կը կազմէին ողջ բնակչութեան 36-41%ը, այսինքն՝ յարաբերական մեծամասնութիւն էին առանձին-առանձին վերցուցած միւս բոլոր էթնիկ խումբերուն համեմատութեամբ։ Իսկ Վասպուրականի մէջ, նոյն ժամանակ, հայոց թիւը 60%էն աւելի էր, եւ այս բոլորը նոյնիսկ երբ 1890ականներուն արդէն ոչնչացուած, բռնի մահմետականացուած եւ իրենց բնօրրանէն դուրս մղուած էին հարիւր հազարաւոր հայեր։

Այվազեան բազմիցս կ՚ընդգծէ թէ Հայաստանն ու հայերը հին ու միջին դարերուն յայտնի էին որպէս նշանաւոր երկիր ու ազգ։ Հայաստանը հարիւրամեակներ շարունակ եղած է միջազգային մեծ կշիռ ունեցող, Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի հզօր եւ խոշորագոյն պետութիւններէն մէկը, իսկ կովկասեան տարածաշրջանին մէջ՝ անվիճելիօրէն ամէնահզորը։ Արտաշէսեաններու եւ Արշակունիներու օրով՝ մ.թ.ա. Բ.-մ.թ. Դ. դարերուն, Հայկական Լեռնաշխարհը գրեթէ լիովին ներառնուած էր հայկական պետականութեան մէջ։ Հայ Արշակունիներու բանակն իր թուաքանակով կը գիջէր միայն երկու տարածաշրջանային գերտէրութիւններուն՝ Հռոմի եւ Իրանի բանակներուն, իսկ մարտական որոշակի խնդիրներ լուծելու մարզին ներս, յատկապէս՝ իր հեծելազօրի խուսանաւելու կարողութիւններով ու հարուածային հզօրութեամբ, կը մնար անգերազանցելի։ Մ.թ. Դ. դարուն, Հայաստանի եւ Իրանի ռազմական ուժերուն միջեւ եղած տարբերութիւնը «մեծ չէր՝ գուցէ մէկը երեքի կամ հինգի դիմաց, ո՛չ աւելին» (էջ 184)։ Այդ ուժերը յաջողութեամբ կը դիմագրաւէին եւ՛ Իրանի եւ՛ Հռոմի կողմէ Հայաստանի անկախութեան դէմ ուղղուած բազմաթիւ ոտնձգութիւնները։

Հին ժամանակ հայոց ազգային համախմբման եւ կայուն ազգային ինքնագիտակցութեան մակարդակը անսովորաբար բարձր էր, կը գրէ Այվազեան։ Հայոց մէջ — զարմանալիօրէն, ուրիշ շատ ժողովուրդներէ աւելի վաղ — յառաջացած էին ազգային յստակ ինքնագիտակցութիւն, հայրենասիրութիւն, նոյնիսկ՝ ազգայնականութիւն (նացիոնալիզմ)։ «Հայերն, անգամ լիակատար անկախութեան բացակայութեան ժամանակներում, իրենք էլ անխուսափելիօրէն եւ հրաշալիօրէն պէտք է գիտակցէին Հայաստանի մեծութիւնը եւ անգամ մեծապետականութիւնը» (էջ 139)։ Կովկասեան ու մերձաւոր-արեւելեան տարածաշրջաններու պատմութեան վերաբերող ԺԴ.-ԺԹ. դարերու եւրոպական աղբիւրներու բացարձակ մեծամասնութիւնը հրաշալիօրէն ծանօթ է Հայաստանին որպէս թուրքերէն ու պարսիկներէ նուաճուած, բայց ամենեւին իր ազգային դիմագիծը չկորսնցուցած երկիր։

«Հին եւ միջնադարեան Հայաստանի մշակութային դաշտը չափազանց զարգացած է եղել, ունեցել է գիտակրթական ներդաշնակ եւ խիտ համակարգ, որը համախմբում էր տասնեակ խոշոր եւ հարիւրաւոր միջին ու մանր կենտրոններ» (էջ 161)։ Անհիմն է վաղ միջնադարեան հայկական միջավայրի վրայ իրանական աչխարհի հսկայական ազդեցութիւն փնտռելը։ Մ.թ. է. դարուն «Հայաստանի բարձր աստիճանի հասած զարգացածութիւնն անժխտելի եւ անուրանալի փաստ է» (էջ 218)։ Այդ իսկ պատճառով, «հայկական քաղաքակրթութիւնը դիւրութեամբ դիմագրաւեց արաբական ազդեցութիւններին եւ անեղծ ու անվթար պահեց իր աւանդական հասարակական ու հոգեւոր-մշակութային համակարգերը, այնպէս էլ ռազմաքաղաքական կենտրոնացած հաստատութիւնը՝ սպարապետութիւնը» (էջ 192)։ «Հայկական մշակոյթի նուաճումները իւրօրինակ վկաներն են հայ ժողովրդի քաղաքակրթութեան ու նրա խորքերում եղած վիթխարի ներուժի» (էջ 213)։ «Իրողութիւնն այն է, որ թէեւ հայկական արուեստի յուշարձանների միայն մի փոքր մասն է մեզ հասել, մնացածը՝ այրուել, ոչնչացուել ու թալանուել է, սակայն բաւական դժուար է չըլլանցել հայկական արուեստի մեծ նուաճումները» (էջ 213)։

Այվազեան հայ միջնադարեան մշակոյթի գրական յուշարձաններէն չափազանց բարձր կը գնահատէ Մովսէս Խորենացիի, Ագաթանգեղոսի, Փաւստոս Բուզանդի եւ Ղեւոնդի հայոց պատմութեանց աղբիւրագիտական արժէքը։ Ընդունելով հանդերձ որ ԺԹ. դարու վերջաւորութեան, սոյն հեղինակներուն աւանդաբար ընդունուած ապրած ժամանակը եւ ըստ այնմ անոնց վերագրուող երկերուն արժանահաւատութիւնը հարցականի տակ դրուած էին այսպէս կոչուած գերքննադատական դպրոցի ներկայացուցիչներուն կողմէ, Այվազեան այս տիպի բանասիրական հարցերը «100 տոկոսով լուծուած» (էջ 151) կը համարէ եւ Խորենացիի եւ Ղեւոնդի պարագային՝ յօգուտ անոնց Ե. դարուն ապրած ըլլալու աւանդական տեսակէտին։ Աւելին. ըստ Ավագեանի, հայոց քրիստոնէութեան դարձի մասին պատմող Ագաթանգեղոսի «երկը հայագիտութեան անբաւարար ուսումնասիրուած հարցերից է, ուստի եւ չէինք չտապի հաստատապէս ասելու, որ Ագաթանգեղոսը Ե-րդ դարի հեղինակ է եւ վերջ» (էջ 163)։ Բացառուած չէ, որ այս սկզբնաղբիւրի ակունքները ետ երթան մինչեւ Դ. դարը։ Միաժամանակ, Այվազեանի համաձայն Փաւստոսագիտութիւնը եւս տակաւին չէ յաղթահարած գերքննադատութեան բացասական ազդեցութիւնը։ Փաւստոսի Հայոց պատմութիւնը, ըստ Այվազեանի, պատմագրական արժանահաւատ երկ է։ Այն հիմնական գիծերու մէջ ճիշդ վերականգած է Դ. դարու ռազմա-քաղաքական դէպքերու յաջորդականութիւնը։ Փաւստոսի հաղորդումներուն մեծ մասը կուռ շաղկապուած այնպիսի դիպաշար եւ մանրամասնութիւններ կը պարունակէ, զոր հնարաւոր էր քաղել բացառապէս գրաւոր, վաւերագրական աղբիւրներէ։ Այդպիսի գրաւոր աղբիւր կրնային ծառայել ենթադրաբար Մամիկոնեաններու տոհմական դիւաններուն մէջ պահպանուող, յունարէնով կամ ասորերէնով գրուած, ռազմական գործողութիւններու վերաբերեալ մանրամասն արձանագրութիւնները, զանազան նամակներ ու փաստաթուղթեր, մարտական զեկուցագրերու ժողովածուներ։

ԺԵ.-ԺԶ. դարերուն, Հայաստանի մէջ ընթացող թուրք-պարսկական աւերիչ պատերազմները հայ մշակոյթին մեծ նահանջ պատճառեցին, կը գրէ Այ-

վազեան։ Սակայն, ժէ. դարուն ան կը նշմարէ հայոց կրթամշակութային նոր վերածնունդ մը, որ դանդաղօրէն, բայց համաչափ տարածուեցաւ ամբողջ երկրով մէկ։ ԺԷ.-ԺԸ. դարերու հայ մտաւորականները՝ նոյնիսկ թուրք-պարսկական բռնապետութեան անբարենպաստ պայմաններուն տակ, կը չարունակէին արդիւնաւէտօրէն ստեղծագործել մշակոյթի տարբեր բնագաւառներու մէջ՝ կրթութեան ու տպագրութեան մարզերուն մէջ բացայայտօրէն առաջ անցնելով տարածաշրջանի միւս բոլոր ժողովուրդներէն։

Այվազեան բնականաբար մերթընդմերթ կ՚անդրադառնայ նաեւ 1988ին սկիզբ առած Ղարաբաղեան տագնապի այլազան, յատկապէս՝ պատմական երեսակներուն։ Հայոց պատմութեան վերոյիշեալ ընկալման համապատասխան, հեղինակը կը պաշտպանէ կովկասեան աղուաններու ծագման մասին Երեւանի գիտնականներու տեսակէտերը, կը ժխտէ Արցախը Կովկասեան Աղուանքի բնիկ տարածքը եղած ըլլալու թեզը, իսկ 1998էն ի վեր Հայաստանի նախագահ Ռոպերթ Քոչարեանի Ղարաբաղի, հայոց ցեղասպանութեան եւ Թուրքիոյ հետ յարաբերութիւններու գծով իր նախորդին համեմատ աւելի անզիջող դիրքորոշումները հաւանութեամբ կ՚որակէ իբրեւ «վճռական»։

Այվազեանի համար «հայոց պատմութեան գիտական ուսումնասիրութիւնը, ինչպէս նաեւ մեր եւ օտարերկրեայ հանրութեան այդ ուսումնասիրութեան արդիւնքների մատչելի մատուցումը ո՛չ թէ զուտ ակադեմիական ձեռնարկ է, այլ՝ հայոց նորահաստատ պետականութեան կայացմանը նպաստող անհրաժեշտ եւ արդիւնաւէտ միջոց» (էջ 9)։ Սակայն գիրքի ընթերցումէն պարզ կը դառնայ հեղինակի պահանջը. հայոց պատմութիւնը *միա՛յն* իր նշած ուրուագիծին համաձայն պէտք է դասաւանդուի Հայաստանի եւ հայ սփիւռքի դպրոցներուն մէջ, փրոփականտուի հայ եւ օտար զանգուածային լրատուութեան միջոցներով, ներկայացուի դուրսի աշխարհին՝ անգլերէնով եւ այլ օտար լեզուներով մշակուող ակադեմական գրականութեան մէջ։ Այսպիսի ոգիով, այսինքն՝ հայոց պատմութեան իր ըմբռնումով դաստիարակուած հայ սերունդները, ըստ Այվազեանի, «աւելին արժեն, քան նաւթը, գազը, ոսկին, սպառման ենթակայ այլ հանքանիւթերը, քանզի վերջիններս կարող են որեւէ պետութեան անվտանգ եւ յաջող զարգացումն ապահովել ընդամէնը ժամանակաւորապէս՝ միայն պատմական վաղանցուկ ժամանակահատուածի մէջ։ Մինչդեռ ազգային քաղաքակրթութեան եւ ինքնութեան տրամադրած հոգեւոր հարստութիւնները անսպառ են» (էջ 8)։

Իր ներկայացուցած ուրուագիծէն որեւիցէ ձեւով չեղող գիտական մեկնաբանութիւններու հանդէպ, սակայն, Այվազեանի հակադարձութիւնը սովորաբար շատ սուր է եւ ընդհանրապէս քաղաքական մեղադրանքի կը վերածի։ Օրինակ, ան կտրուկ կը հերքէ հայոց Հայկական Լեռնաշխարհի մէջ եկեւոր ըլլալու տեսութիւնն իբրեւ «թրքանպաստ»։ Կամ, ան ո՛չ միայն կը ժխտէ Խորենացիի, Եղիշէի ու Փաւստոսի արժանահաւատութեան դէմ յարուցուած բոլոր քննադատութիւնները, այլեւ կը պնդէ թէ այդպիսի «ոչ-հայանպաստ» տեսակէտերու հեղինակներուն հետ նոյնիսկ «իսկական գիտական բանավէճի մասին խօսք լինել չի կարող»։ Ան այսպիսով վերստին կեանքի կը կոչէ նոր, այսպէս կոչուած հայրենասիրական եւ ազգասիրական չափերով ձեւուած պրոկրուստեան մահճակ մը։ Գիտութիւնը Այվազեանի համար կը մնայ կու-

սակցական՝ կոչուած միա՛յն եւ միա՛յն սպասարկելու բացառապէս իր կողմէ սահմանուած ազգի շահերուն ու հետապնդած քաղաքական նպատակներուն։ Բազմակարծութիւնն այստեղ չի հանդուրժուիր։ Որեւիցէ հակառակ կարծիք անպայմանօրէն անազնիւ մղումներէ դրդուած ըլլալ կը յայտարարուի, իսկ եթէ հայագէտ մը մասնագէտներու կողմէ ընդունուած է այդ անցանկալի տեսակէտը, ապա առիւծա առնուազն քաղաքական զգօնութեան պակասի հետեւանք է եթէ ոչ յարմարուողականութեան կամ դաւաճանութեան։ Եթէ վայրկեանի մը համար այս կաուոյցէն ներս «հայ», «հայութիւն», «հայկական» եզրերը մտովի փոխենք «պրոլետարիատի», «պրոլետարականի» եւլն. եւ ըստ այնմ վերընթերցենք Այվազեանի աշխատութեան քաղաքական երանգ կրող համապատասխան հատուածները, ապա կարծես թէ մեր առջեւ կանգնած կը գտնենք 1930-40ականներուն բնորոշ, գուցէեւ անկեղծօրէն ոգեշնչուած Խորհրդային Միութեան (ուրեմն եւ Հայաստանի) համայնավար կուսակցական կամ կոմերիտական հրահանգիչ մը, որ կը խոստանար մինչեւ հիմերը քանդել հին աշխարհը եւ անոր տեղ ստեղծել նորը, ուր ենթադրաբար դժգոհներ ու ստրուկներ պիտի չըլլային...

Բացատրելու համար թէ ինչո՛ւ այսօր իր կողմէ հայրենադաւութեան համազօր հռչակուած գիտական որոշ տեսակէտեր միքանի տասնամեակ առաջ շատ բնական ձեւով ընդունուած էին հայագիտութեան առ այսօր յարգանք վայելող տիտաններու՝ Նիկողայոս Ադոնցի, Յակոբ Մանանդեանի եւ այլոց կողմէ, Այվազեան՝ գրեթէ նոյն հրահանգիչին տրամաբանութեամբ, կը գրէ թէ անցեալին հայ գիտնականները եւս չեն կարողացած խուսափիլ անկախ պետականութեան կորուստէն ետք հայոց մէջ ձեւաւորուած ազգային թերարժէքութեան բարդոյթէն։ 1890ականներուն Օսմանեան Սուլթան Աբդիւլ-համիտ Բ.ի վարած հայասպան ու հայաջինջ քաղաքականութիւնն ու 1915ի ցեղասպանութիւնը, ըստ Այվազեանի, հայոց հոգեկանին մէջ առաւել եւս ամրապնդեցին այդ բարդոյթի գրաւած խոր դիրքերը։ Ցեղասպանութեան ականատես հայագէտներուն համար այլեւս շատ դժուար էր պատկերացնել, որ Հայաստանն անցեալին դարեր շարունակ հզօրագոյն պետութիւն եղած էր։ Այդ օրերէն ի վեր հայոց պատմութիւնը սկսաւ դիտուիլ ցեղասպանութեան կիզակէտի միջոցով։ Այվազեան քանիցս կը պնդէ թէ մինչեւ վերջերս իբրեւ թէ շատ տարածուած սոյն մտայնութիւնը սխալ է եւ միայն վերջին միքանի հարիւրամեակներու համազգային աղէտներու ու յատկապէս՝ ցեղասպանութեան պատճառած հոգեբանական վնասուածքի արգասիք, որ սակայն, դարձեալ ըստ Այվազեանի, բարեբախտաբար սկսած է մոռացութեան տրուիլ 1988էն ի վեր արցախեան ճակատներու վրայ արձանագրուած յաղթանակներու բարենպաստ ազդեցութեան տակ։ Այվազեանի համաձայն, մտայնութեան այս փոփոխութենէն է որ սարսափած են հայ ժողովուրդի արտասահմանեան թշնամիները եւ առ այդ վերջին տարիներուն բազմապատկած միջազգային գիտական շրջանակներէ ներս հայոց պատմութեան հիմնահարցերու խեղաթիւրման ու հայ ժողովուրդի կորովի ոտնահարման ուղղուած չհանդամեայ պատմութիւն ունեցող գործողութիւնները։

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՀԱՑԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԴԷՄ ԱՆՈՂՈՔ ՊԱՑԿԱՐԵԼՈՒ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԸՍՏ ԱՑՎԱԶԵԱՆԻ

Հայաստանի եւ հայ սփիւռքի մէջ վերջին տասնամեակներուն հայերէնով, անգլերէնով եւ ռուսերէնով լոյս տեսան մէկքանի դիրքեր եւ բազում յօդուածներ, ուր հեղինակները սուր քննադատութեան կ՚ենթարկեն հայոց պատմութեան տարբեր ժամանակահատուածներու վերաբերեալ թուրք եւ ատրպէյճանցի ուսումնասիրողներու յառաջ քաշած թեզերը, վերջիններս կը մեղադրեն քաղաքական նկատառումներով պատմութիւնը դիտմամբ կեղծելու եւ խեղաթիւրելու մէջ։ Սա շարունակուող հայ-թրքական ու հայ-ատրպէյճանական քաղաքական հակամարտութեանց արտացոլումն է պատմագրութեան մէջ։ Ցարդ, հայ կամ հայամէտ հեղինակներու օտար լեզուներով գրուած այս տիպի ուսումնասիրութիւններու նպատակը երրորդ պետութիւններու եւ յատկապէս անոնց մտաւորականութեան ու քաղաքական շրջանակներու համակրանքը շահիլը եղած էր, եւ եթէ կարելի ըլլար այդ բնոյթի ուսումնասիրութիւն մը լոյս ընծայել ամերիկեան, արեւմտաեւրոպական կամ մոսկովեան հեղինակաւոր պարբերականի մը մէջ, ատիկա անապատճառ կը համարուէր բարոյական ու մարտավարական կարեւոր յաջողութիւն։

Այվազեան կը յորդորէ շարունակել այս աշխատանքը, բայց եւ չբաւարարուիլ միայն թուրքերն ու ատրպէյճանցիները քննադատելով, որովհետեւ միայն անոնք չեն որ իրրեւ թէ նպատակաուղղուած կերպով կը հարուածեն հայ ժողովուրդի ու հայոց պետականութեան շահերը։ Գրախօսուող աշխատութեան մէջ, օրինակ, իր գլխաւոր թիրախը ամերիկեան հայագիտութիւնն է, որուն կարգ մը սկզբունքներն ու եզրակացութիւնները խիստ գայրացուցած են զինք։ Ամերիկեան կեդրոններէ ներս ծաւալող «հակագիտական» ու «խիստ քաղաքականացուած» (էջ 18) գործունէութիւնը, ըստ Այվազեանի, Հայաստանի «ազգային (ներքին՝ քաղաքացիական ու արտաքին՝ միջազգային) անվտանգութեան տեսանկիւնէն դիտելով ... իր հետեւանքներով առաւել վնասաբեր է եւ վտանգաւոր, քան՝ թուրք-ադրբեջանական պատմագիտական կեղծարարութիւնը» (էջ 10)։ Այվազեան կը հաստատէ թէ իր «գիրքը գրուել է գիտութիւնն ու ճշմարտութիւնը պաշտպանելու եւ հաստատելու անկեղծ մտտումով» (էջ 7) եւ թէ այնտեղ «հակաամերիկեան պարզունակ մոտիվներ» (էջ 6) պէտք չէ փնտռել։ Այսինքն՝ ինք կը հակադրուի ամերիկեան գիտնականներուն միա՛յն որովհետեւ անընդունելի եւ իր ազգին համար վնասաբեր կը գտնէ անոնց մօտեցումներն ու եզրակացութիւնները։

Բայց ինչպէ՞ս մեկնաբանել ամերիկեան ու թուրք-ատրպէյճանական հեղինակներու թուացեալ մօտիկութիւնը։ Պարզապէս,- կ՚ըսէ Այվազեան,- երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի աւարտէն անմիջապէս ետք, երբ Թուրքիա դարձաւ հակա-խորհրդային ճամբարէն ներս ԱՄՆի դաշնակիցը եւ ապա՝ ՆԱԹՕի լիիրաւ անդամ, Արեւմուտքի մէջ յառաջացան թրքամէտ քաղաքական տրամադրութիւններ, որոնք հետզհետէ թափանցեցին նաեւ հասարակական գիտութիւններու ոլորտը։ Երբ Հայաստան տակաւին Խորհրդային Միութեան կազմէն ներս կը գտնուէր, Թուրքիոյ ներկայ տարածքէն ներս գտնուող պատմական Արեւմտահայաստանի հողերուն նկատմամբ հայոց պահանջատիրութիւնը բացայայտօրէն կը հակասէր Արեւմուտքի ռազմավարական

չահերուն։ Այս պատճառով, կ՚ըսէ Այվազեան (առանց, սակայն, որեւէ ուղղակի ապացոյց մատնանշելու), ԱՄՆը եւ վերջինիս դաշնակից արեւմտեան այլ պետութիւնները քարոզչական նպատակներով ծախսած իրենց բազում միջոցներէն սկսան բաժին հանել նաեւ հայոց հին եւ միջնադարեան քաղաքական ու մշակութային պատմութեան ողջ համակարգն աղճատելու ուղղուած աշխատանքներու։ Վերջիններս, ըստ Այվազեանի, Թրքական յատուկ ծառայութեանց պաշտօնեայ Էսաթ Ուրասի Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi (Հայերը պատմութեան մէջ եւ Հայկական Հարցը) հաստափոր հատորին (Անքարա, 1950) մէջ ուղենշուած գիծը կը շարունակեն[5]։ Այսպիսով, Թուրքիան եւ վերջինիս սատարող արեւմտեան որոշակի շրջանակները վաղուց ի վեր «հակահայկական հզօր եւ տեւական քաղաքական ... արշաւի» ձեռնարկած են (էջ 136)։ Այս ուղղութեան ամերիկացի կարկառուն ներկայացուցիչները «ունեցել են միեւնոյն, ընդհանուր եւ, ամենայն հաւանականութեամբ՝ *գրաւոր յանձնարարական*- աղբիւրները, ինչ որ թուրք պատմաբանները» (էջ 142)։ Սակայն, կը շարունակէ Այվազեան, «Արեւմտեան «հայագիտութիւնը» իր առջեւ դրուած խնդիրները իրականացնում է ... շատ աւելի նուրբ, արտաքնապէս՝ գիտական ընդգծուածութեամբ եւ ակադեմիական շղարշով։ Այս կարգի կեղծարարութիւնը յարաբերականօրէն դժուար նշմարելի է ու, հետեւապէս՝ առաւել վտանգաւոր» (էջ 15)։ Օրինակ, ըստ Այվազեանի, միջնադարագէտ Ռոպըրթ Թոմսընին մեծ հաւանականութեամբ պատուիրուած է փորձել ապացուցելու Խորենացիի՝ «հայ ամէնամեծ ազգային հեղինակութիւններից մէկի անազնիւ լինելը, անուանարկել ու սեւացնել այդ հեղինակութիւնը ու այդպիսով իակ՝ նսեմացնել հայերի ազգային ինքնաիրութիւնը, «խեղճացնել» հայերին, նրանց «տեղը դնել», որպէսզի յանկարծ շատ չոգեւորուեն իրենց փառահեղ պատմութեամբ եւ Արեւմուտքի դաշնակից Թուրքիայի շահերի դէմ «խելքից դուրս բաներ» չանեն, մի խօսքով՝ իրենց համարեն մի խեղճ ու կրակ ազգ, ըստ այդմ էլ՝ շարժուեն, գործեն ու առաջնորդուեն» (էջ 131-132)։ «Պարզւում է՝ որպէսզի արեւմտեան հայագիտական շրջանակներում ունենաս «օբյեկտիւ» գիտնականի համբաւ, պէտք է անպատճառ մի լաւ աքացի տաս հայոց պատմութեանը, օրինակ՝ գոնէ մէկ հայկական միջնադարեան սկզբնաղբիւր կեղծիք հռչակես» (էջ 205), մէկ այլ տեղ կը հաստատէ Այվազեան։

Ո՛չ բոլոր ամերիկաբնակ հայագէտներն Այվազեանի համար մեղսակից են այս ենթադրեալ հակահայ, համակարգուած արշաւին։ Ան յանուանէ դրական կը գնահատէ Լուիզ Նալպանտեանի, Մէյքրի Քիլպոռն-Մաթոսեանի, Վահագն Տատրեանի, Լեւոն Զորպաճեանի, Ռուբէն Ատալեանի, Ինա Բաղդիեանցի, ինչպէս նաեւ բրիտանացիներ Տէյվիտ Մարշըլ Լենկի եւ Քրիսթոֆըր Ուոքըրի ներդրումը հայագիտութեան այլազան բնագաւառներէն ներս՝ առանց, սակայն, երկարօրէն կանգ առնելու անոնցմէ իւրաքանչիւրին արժանագրած նուաճումներուն վրայ։ Կարեւորն այն է, երեւի, որ իրենց մատուցած թեզերը կը համապատասխանեն հայոց պատմութեան այվազեանական ըմբռնման։

Ընդհակառակը, գրախօսուող գիրքը՝ գրեթէ ամբողջութեամբ, Այվազեանի հաւանութեան չարժանացած մատնագէտներու՝ Թոմսընի, Նինա Գարսոյեանի, Սիւնիի, Քիրիլ Թումանովի, Ճէյմզ Ռասըլի, Փիթըր Քաուիի, Աւդոյեանի, Ճորճ Բուռնութեանի, Անի Ադամեան-Բուռնութեանի, Թոմաս Մեթիւզի,

Ռոպըրթ Հիւսնի, Ճոն Կրեփինի եւ Նորա Տատուիքի գործունէութեան լայնածաւալ եւ անխնայ քննադատութիւնն է[8]։ Այվազեան իբրեւ թէ «կուռ չարքերով ու հզօր ուժերի հովանաւորութեամբ հանդէս եկող կեղծ-հայագիտական դպրոցի» (էջ 154) այս ներկայացուցիչները կը մեղադրէ մահացու մեղքերու երկար շարանով մը.—

- Անոնք հայերը Հայկական Լեռնաշխարհին մէջ եկուոր տարր կը նկատեն։
- Կը յայտարարեն որ Խորենացին եւ Եղիշէն ապրած են շատ աւելի ուշ քան իրենց իսկ նշած Ե. դարը։ Ուստի կարելի չէ Խորենացիի, Եղիշէի, ինչպէս նաեւ Փաւստոս Բուզանդի եւ չարք մը այլ հայ միջնադարեան պատմագրական երկերը արժանահաւատ աղբիւրներ համարել։ Օրինակ, Թոմսընի Խորենացիի եւ Եղիշէի երկերուն անգլերէն «թարգմանութիւնների արդիւնքը (եթէ ո՛չ բուն նպատակը) եղել է ո՛չ թէ հայ պատմագրութեան հարուստ նիւթը լայն շրջանառութեան մէջ դնելը, այլ ընդհակառակը՝ դրանք գիտական լուրջ ուսումնասիրութիւնների շրջանակից հանելը, դրանք մէկընդմիշտ անվստահելի աղբիւրներ հռչակելը» (էջ 166)։
- Հայերը կը պատկերեն որպէս աննշան ժողովուրդ մը։ Հին ու միջնադարեան հայկական պետականութիւնը կը ներկայացնեն իբրեւ միշտ օտար ուժերու ձեռքին խաղալիք եղած, գրեթէ երբեք կեդրոնացած իշխանութիւն չունեցած, թոյլ եւ անարիւն գոյութիւն մը։
- Կը խեղաթիւրեն եւ ամէն կերպ կը փորձեն ամէն տեսակի հաւատք ոչնչացնել Խորենացիի եւ այլ հայ միջնադարեան հեղինակներու հայոց վաղ ժամանակներէն ունեցած ազգային ինքնագիտակցութեան բարձր մակարդակին վերաբերող չատ թանկարժէք վկայութիւններուն նկատմամբ, որպէսզի ժամանակակից հայերը չհամարձակին անոնցմէ դարձեալ ազգային ոգի ու հայրենասիրութիւն սորվիլ։
- Դիտաւորեալ կը փոքրացնեն 1915ի ցեղասպանութենէն առաջ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ ապրող ու հետեւաբար Մեծ Եղեռնին զոհ գացած հայութեան թուաքանակը՝ պակսեցնելու համար Թուրքիոյ մեղքն ու քայքայելու այն պատմա-իրաւական հիմքը, որ երբեւէ կրնայ հայ ժողովուրդին թոյլ տալ վերստին տիրանալու պատմական Հայաստանի՝ իրմէ ցեղասպանութեան եղանակով իւրացուած, բնիկ տարածքներուն կամ թէկուզ անոնց մէկ մասին։
- Նոյնն է պարագան Արցախեան պահանջատիրութեան նկատմամբ անոնց մօտեցման։ Օրինակ, «Սիւնիեն եւ նրա հաւատակիցները գրել են ... հայերի մէջ իրենց ազգային կարողութիւնների նկատմամբ անվստահութիւն սերմանելու նպատակով։ Նաեւ՝ անկախութեան ձեռքբերմանը եւ արցախեան փայլուն ռազմական յաղթանակներին զուգընթաց անհետացող թերարժէքութեան բարդոյթին նոր չունչ հաղորդելու, այն հնարաւոր չափ ամրապնդելու նպատակով» (էջ 208)։
- Պնդելով, որ հայերը Կիլիկիոյ մէջ եւս, նոյնիսկ՝ ԺԱ.-ԺԴ. դարերու հայկական պետականութեան օրօք, երբեք մեծամասնութիւն չեն կազմած, կը ժխտեն 1918-22ին Կիլիկիոյ մէջ հայոց ներկայացուցած քաղաքական պահանջներուն արդարացիութիւնը։
- Կը նսեմացնեն հայոց ազգային արժանապատուութիւնը, իսկ ազգային բնաւորութիւնը կը ներկայացնեն իբրեւ «անմիաբանութեան, անհաւատար-

մութեան, անագնուութեան մի թանձրոյթ» (էջ 146)։ Օրինակ, «Սիւնին ... սխրում է ընդարձակ մէջբերումներ անել ռուս եւ եւրոպացի հենց այն միքանի հայատեաց հեղինակներից, որոնք խիստ նախապաշարուած ու բացասական գնահատականներ են տուել հայերի ազգային բնաւորութեանը, այլազանօրէն անուանարկելով նրանց» (էջ 205)։ Միաժամանակ, «բնական է, որ Սիւնին զլացել է մէջբերելու օտարերկրացիների՝ հայերի մասին արտայայտած բացմաթիւ դրական գնահատականները, որոնց նա չէր կարող հանդիպած չլինել։ Ըստ երեւոյթին, Սիւնին մտածում է հայերի մասին նոյն (այսինքն՝ իր կողմէ մէջբերուած հեղինակներու - Ա.Ս.) հայատեաց կատեգորիաներով» (էջ 205-206)։

- Զանանգան ձեւերով կ'անտեսեն հայկական մշակոյթի մեծագոյն նուաճումները։
- Հարցականի տակ կ'առնեն Դաւիթ Անյաղթի եւ Թորոս Ռոսլինի հայկական ծագումը։
- Անվստահութիւն կը ներարկեն հայաստանեան մօտիկ անցեալի եւ ժամանակակից հայագիտութեան նուաճումներուն հանդէպ։
- Նոր աճող ամերիկահայ սերունդը այս գաղափարներով դաստիարակելով, «մի մեծ ու նոր վիհ» կը բանան հայաստանցիներու եւ սփիւռքահայերու միջեւ (էջ 227)։
- Կը փորձեն թուլցնել սփիւռքահայերու, ապա եւ հայաստանցիներու բարոյահոգեբանական եւ գաղափարական նուիրուածութիւնն ու կապուածութիւնը Հայաստանին, հայ մշակոյթին, հայ ազգի ընդհանուր, կենսական շահերուն։ Կ'աշխատին բթացնել ու վերջնականապէս կոտրել հայ ժողովուրդի՝ իր պատմութեան, ներկային ու ապագային տէր կանգնելու կարողութիւնը, մարտունակութիւնն ու դիմադրողականութիւնը։

Այվազեան կը յիշեցնէ, որ ԱՄՆի մէջ գործող հայագիտական գլխաւոր ամբիոնները կը վարուին այս, «հայատեաց» դպրոցի ներկայացուցիչներուն կողմէ, որոնք այդպիսով հայագիտութեան ոլորտ մտնող նոր ուժերուն եւս կը պարտադրեն իրենց տեսակէտերը եւ միաժամանակ իրենց հայեցողութեամբ կը տնօրինեն եղած պաշտօններու բաշխումը։ Մասամբ անոնց ազդեցութեան տակ ինկած համեմատաբար կրտսեր հայագէտներէն ան կը յիշատակէ Քլայվ Ֆոսը, Ռոպըրթ Պետրոսեանը, Էրիխ Քեթենհոֆէնը եւլն.։

Հայաստանեան հայագիտական համայնքը պարտաւոր է ի վերջոյ գիտակցիլ, կ'ահազանգէ Այվազեան, որ այսօր գործ ունի «ԱՄՆում (մասամբ նաեւ՝ ամբողջ Արեւմուտքում) հաստատագրուած (ինստիտուտիզացուած) կեղծ-հայագիտական մի ամբողջ դպրոցի հետ։ Փաստօրէն, «հայագիտութեան» այս դպրոցը կեանքի է կոչուել արեւմտեան որոշակի ուժերի կողմից՝ սպասարկելու համար հզօր եւ վաղուց իվեր գործող թուրքամէտ քարոզչութեանը։ Վերջին երեսնամեակի ընթացքում, կեղծարարական եռանդուն աշխատանքների շնորհիւ, կառուցուել է այդ քարոզչութեանը յարմարեցուած բաւական տարածուն «ակադեմիական» մի հիմք, որի վրայ յենուելով էլ քաղաքական պատուէր կատարող արեւմտեան «մեկնաբանները» ձեւաւորում են համապատասխան հասարակական մթնոլորտ։ Այս կեղծարարութեան միւս հետեւանքն էլ

ո՛չ հայախօս եւ վաղուց հայերէն չկարդացող սփիւռքահայ զանգուածների ստացած աղճատուած պատկերացումներն են հայոց պատմութեան եւ մշակոյթի մասին։ Իր ժողովրդի պատմութեանն անհրաժեշտ սփիւռքահայը՝ սիւնիների եւ Թոմսոնների գրքերին վստահելով, այնտեղից ստանալու է հակահայկական պրոպագանդայի այնպիսի հզօր դոզա (dosage — Ա.Մ.), որ այլեւս դժուար թէ ցանկանայ որեւէ ճեւով իր ոյժերը ծառայեցնել Հայաստանի եւ հայ ազգի շահերին» (էջ 168-169)։

Ու թէեւ տասնամեակ մը առաջ գէթ պաշտօնապէս վերջ գտաւ գաղափարական գետնի վրայ գրեթէ կէս դար երկարած Արեւելք-Արեւմուտք հակամարտութիւնը, Այվազեան հայութեան ու յատկապէս հայ պատմաբաններուն կոչ կ՛ընէ շարունակել զգօն մնալ, որովհետեւ յետ-պաղ պատերազմեան ուժերու վերադասաւորման մէջ եւս Թուրքիան եւ Ատրպէյճանը աւելի մօտիկ են կանգնած ԱՄՆին եւ Արեւմուտքի միւս պետութիւններուն, իսկ Հայաստանը՝ կրկին Ռուսաստանին։ Հետեւութիւնը շատ պարզ է. այսօր եւս հայերը՝ ի Հայաստան եւ ի սփիւռս աշխարհի պէտք է «թշնամական դիրքորոշում բռնենք Թոմսոնի եւ նրա թիմի հանդէպ» (էջ 149)։

Իսկ ինչպէ՞ս բացատրել այն երեւոյթը, որ Այվազեանի կողմէ անվստահութեան քուէի արժանացած ամերիկեան հայագէտներու շարքին հայեր ալ կան։ Մի՞թէ անոնք չեն գիտակցիր իրենց ընդգրկուած «խաղին» վտանգները իրենց հայրենի բնօրրանին եւ ազգակիցներուն համար։ «Արեւմտահայ յանճնակատարների շարքերում կանգնած՝ ծնունդով հայ մի քանի հեղինակ եւս խորապէս ապակողմնորոշում եւ չփոթութեան են մատնում հայաստանեան մտաւորականութեանը, քանզի դժուար է հաւատալ, որ նրանք գիտակցաբար, երբեմն էլ՝ «յարմարուողաբար» ծառայել ու ծառայում են ամենեւին ոչ հայագիտութեանը եւ ո՛չ հայ ազգի շահերին» (էջ 15)։ *Այվազեանի համար, սակայն, Գարօյեանը, Սիւնին, գուցէեւ Աւդոյեանը, Հիւսնը եւ Բուռնութեան ամուսինները ուծացած հայեր են, այլեւս անհաղորդ իրենց նախնիներու կանչին եւ աւելի շատ միտուած իրենց ապրած ամերիկեան միջավայրին յարմարելու։*

Հայկական չրջանակները ե՛ւ Հայաստանի ե՛ւ արտասահմանի մէջ՝ նկարագրուած ազգային թերարժէքութեան բարդոյթէն տառապելով, ըստ Այվազեանի, առ այսօր արժանի հակահարուած չեն տուած վերոյիշեալ միտումներուն։ Գիրքի տարբեր բաժիններուն մէջ այդ բարդոյթէն ձերբազատած չըլլալու եւ բաւարար քաղաքական գիտակցութիւն չդրսեւորելու մեղադրանքներ կը բարդուին այլազան անհատներու կամ հաւաքականութեանց վրայ։ Հայ բարձրաստիճան կղերը կը քննադատուի 1996ի Մայիսին Սիւնին Փարիզի մէջ կայացած հայ եկեղեցական բարձրագոյն մակարդակի խորհրդակցութեան մը մասնակցելու հրաւիրած ըլլալուն համար։ Ամերիկահայ հասարակական չրջանակներն ու կազմակերպութիւնները մեղաւոր են Սիւնիի մեծարումն ու մեկենասութիւնը անգիտաբար չարունակելու համար։ ԱՄՆի մէջ լոյս տեսնող եւ Հայ Ցեղասպանական Դաշնակցութեան գիտական պաշտօնաթերթը համարուող Armenian Review հանդէսի խմբագրութիւնը մեծ սխալ է գործած, ըստ Այվազեանի, իր էջերէն ներս քանիցս հրապարակելով Սիւնիի «կեղծ մեկենասութիւնները» եւ վերջինս 1989ին լոյս ընծայուած Ղարաբաղեան հարցին նուիրուած յատուկ համարին հրաւիրեալ խմբագիր նշանակելով։ Սփիւռքա-

հայ մեծահարուստները պէտք չէ հանդուրժեն իրենց գումարներով հաստատուած արտասահմանեան հայագիտական ամբիոններու մէջ Թոմսընի եւ իր նմաններու գործունէութիւնը։ Այվազեանի համար ցաւալի է նաեւ որ հանրածանօթ ամերիկահայ պատմաբան Ռիչըրտ Յովհաննիսեանն անգամ Թոմսընը վերցուցած է իր պաշտպանութեան տակ ու վերջինիս հայ քննադատներուն վերամբարձ ոճով խրատ կը կարդայ։ Յովհաննիսեանի մէկ այլ «յանցանքն» այն է, որ լայնօրէն ընդգրկած է Այվազեանի կողմէ անբարեյոյս համարուող վերոյիշեալ տարբերու աշխատակցութիւնները հայ ժողովուրդի պատմական դարաւոր երթն ամփոփող իր խմբագրած *The Armenian People from Ancient to Modern Times* (հայ ժողովուրդը հինէն մինչեւ արդի ժամանակները) երկհատորեակին մէջ (Նիւ Եորք, «Սէնթ Մարթինզ Փրէս», 1997)։

Գրախօսուող աշխատութեան մէջ քննադատութեան իր լայն բաժինն ունի նաեւ Հայաստանի մտաւորականութիւնը, յատկապէս՝ ՀՀ ԳԱԱ հասարակական գիտութիւններու գծով բարձրաստիճան անդամները։ Վերջիններս, կը յիշեցնէ Այվազեան, անցեալին երաշխաւորած են Սիւնիի եւ Գարսոյեանի յօդուածներուն տպագրութիւնը Հայաստանի գիտական, ինչպէս եւ հանրամատչելի մամուլին մէջ, Թոմսընի հանդէպ ցուցաբերած են ներողամիտ կեցուածք, նոյնիսկ վերջինս ակադեմիայի արտասահմանեան անդամ դարձնելու յեռանբեմային զրոյցներ վարած։ Ակադեմիան 1986ին Գարսոյեանին չնորհած է Անանիա Շիրակացիի անուան մրցանակ։

ՀԱՑԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՊԱԳԱՆ՝ ԱՑՎԱՋԵԱՆԻ ԴԻՏԱՆԿԻՒՆԷՆ ԵՒ ՀԱՑԱՍՏԱՆԸ

Ամերիկեան հայագիտութեան, ըստ Այվազեանի, այս վնասաբեր գիծին կրնայ հակադրուիլ միայն Հայաստանը, որ «եղել է, է՛ եւ դեռեւս մնում է հայագիտութեան ամէնահզօր կենտրոնը» (էջ 154)։ Մէկ ուրիշ տեղ ան դարձեալ կը շեշտէ թէ «ամերիկեան ու առհասարակ միջազգային հայագիտութեան խնդիրն ու ապագան ամէնից առաւել կախուած է Հայաստանեան հայագիտութեան մակարդակից եւ վտանգուած ապագայից» (էջ 7), որովհետեւ, Այվազեանի գնահատմամբ, «Թոմսոնն ու Թոմսոնականները աւելին չեն, քան՝ սոսկ հայագիտութեան երկրորդական եւ երրորդական մակարդակի պատրաստութիւն ունեցող արեւելագէտներ» (էջ 154)։ Փաստելու համար իր այս վերջին դատողութիւնը, Այվազեան հռետորաբար կը հաստատէ թէ ո՛վ որ չի՛ կարդար «աշխարհիս լաւագոյն հայագիտական պարբերական» *Պատմա-բանասիրական հանդէսը*, ապա ան «լիակատար հայագէտ համարուելու յատկանիշը չպէտք է ունենայ» (էջ 148)։ Ակնարկութիւնն այս պարագային եւս Թոմսընի հասցէին է, որ, ըստ Այվազեանի, անտեսած էր այդ հանդէսին մէջ վերջերս լոյս տեսած Խորենացիի ապրած ժամանակին վերաբերող ուշագրաւ յօդուած մը։

Վերոյիշեալ բացարձակ հակադրութիւնը «լաւ» հայրենականի ու «վատ» արտասահմանեանի միջեւ, գրախօսողին շատ նման կը թուի Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմէն անմիջապէս ետք, Պաղ պատերազմի առաջին տարիներուն Խորհրդային Միութեան ղեկավար Իոսիֆ Ստալինի եւ վերջինիս օգնականներէն Անտրէյ Ժտանովի յառաջ քաշած գաղափարներուն, որոնք

ծանր հետեւանքներ ունեցան խորհրդային արուեստի ու գիտութեան յետագայ զարգացման վրայ եւ պատճառ դարձան որ բազմաթիւ մտաւորականներ (ներառեալ՝ հայեր)՝ իբրեւ արեւմուտքի բարքերու ջատագով, համտեսեն (կամ վերահամտեսեն) Սիպերիոյ սառնամանիքը։

Եթէ Թոմսըն հաշուի չ՚առներ Հայաստանի մէջ լոյս տեսած հայագիտական լուրջ աշխատութիւնները, ապա այդ ուշ կամ կանուխ բացասաբար պիտի ազդէ իր հեղինակութեան վրայ։ Բայց արդեօ՞ք Հայաստանցի հայագէտները, այստեղ հարկ կը համարէ աւելցնել գրախօսողը, կանոնաւորաբար կը կարդան իրենց նեղ մասնագիտական բնագաւառներուն համապատասխանող անգլերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն եւ իտալերէն, միջազգային յարգանք վայելող գիտական հանդէսները։ Նոյն սկզբունքէն մեկնելով, Այվազեան զանոնք «լիակատար» պատմաբան, փիլիսոփայ կամ գրականագէտ կը համարէ՞։

«Այժմ,- կը շարունակէ Այվազեան,- երբ Հայաստանի գիտական համայնքը կիսաքայքայուած վիճակում է, հայոց պատմութեան դէմ Թոմսոնի եւ նրա արբանեակների կազմակերպուած լայնածաւալ յարձակման չէզոքացումը շատ աւելի բարդ, թէեւ լուծելի խնդիր է» (էջ 156-157)։ Ցեղ-խորհրդային տասնամեակի տնտեսական փլուզումը Հայաստանի մէջ աղքատացուցած է պետական պիւտճէն եւ բնականաբար անկէ անմիջականօրէն ֆինանսաւորուող հայագիտական բոլոր հիմնարկները։ Ազատ-չուկայական Հայաստանի մէջ հասարակագիտական բնագաւառները (ներառեալ՝ հայագիտութիւնը)՝ իրենց սուղ ֆինանսական միջոցներով, այլեւս չեն հրապուրեր ամէնախոստմնալից երիտասարդները։ Այվազեան մտահոգ է, որ ամերիկեան հայագիտութիւնն ու վերջինս ենթադրաբար հովանաւորող արեւմտեան քաղաքական շրջանակները կրնան Հայաստանի այս նիւթական խոցելի դրութիւնը օգտագործել իրենց վերոյիշեալ վիճայարոյց դրոյթները երկրի գիտական շրջանակներէն ներս եւս արմատաւորելու համար։

Այվազեան՝ գիրքի վերջաւորութեան, այս հարցի լուծման ուղղուած դեղատոմս մը կ՚առաջարկէ, որ, ըստ էութեան, յար եւ նման է ծալվարեան նամականիի բնորոշ վերջաբաններուն։ Այվազեանը՝ Երուանդ Օտեանի հռչակաւոր հերոսին նման, իր երկը կ՚աւարտէ կոչ ընելով, որ այլեւս դրամ չյատկացուի ԱՄՆի այսպէս կոչուած «հայավնաս աշխատանք» կատարող «կեղծ հայագիտական» ամբիոններուն, այլ ընդհակառակը՝ «մի քիչ փող ուղարկուի» օգնելու համար միա՛յն ու միա՛յն Հայաստանի գիտական հիմնարկներուն եւ ստեղծելու հայաստանեան հայագիտութեան զարգացման համար խոշոր հիմնադրամ, «որը նպատակային չնորհներ ու կրթաթոշակներ կը տրամադրի փաստացի աշխատավարձից զուրկ անհատ գիտնականներին, գիտական առանձին խմբերին, ինչպէս նաեւ՝ հայագիտութեան ասպարէզ մուտք գործող երիտասարդներին» (էջ 236), ինչպէս նաեւ կը ֆինանսաւորէ հայաստանեան հայագիտութեան կարեւոր ուսումնասիրութիւններու անգլերէն թարգմանութիւնն ու հրատարակութիւնը։ Թէեւ Այվազեան յատակօրէն չ՚ընդգծեր յայտնի միտքը, կարելի է վստահօրէն եզրակացնել, որ կը սպասուի այդ առնուազն մէկ միլիոն ամերիկեան տոլարնոց հիմնադրամը գոյացնել սփիւռքահայ բարերարներու յատկացումներէն՝ մանաւանդ եթէ վերջիններս

պիտի ըլլան ամերիկեան հայագիտական ամբիոններուն յատկացուող գումարներուն փոխարէն։

Ի՛նչ խօսք. երկուքն ալ շատ անհրաժեշտ միջոցառումներ են։ Կ՛արժէ յիշել, ի դէպ, որ եղած են սփիւռքահայեր, որոնք անցեալ տասնամեակին անկարեւոր չեն համարած օժանդակել Հայաստանի գրողներուն ու հայագէտներուն։ Քանի՛ քանի՛ գիրքեր հրատարակուած են վերջին տարիներուն Հայաստանի մէջ Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի եւ Մեսրոպ Արք. Աչճեանի ջանքերով գտնուած սփիւռքահայ մեկենասներու, ինչպէս նաեւ Գ. Կիւլպենկեան Հիմնադրամի, Ծարուհիւն Սիմոնեանի, Արմէն ու Բերսաբէ Ճերեճեան Հիմնադրամի, այլ ծանօթ եւ անծանօթ նուիրատուներու դրամական միջոցներու հաշուոյն։ ՀՀՀն անգամ պատուագին (հոնորար) կը վճարէ իր հայաստանաբնակ հեղինակներուն միա՛յն եւ կը նախընտրէ հիւրընկալել համեմատաբար երիտասարդ ու խոստմնալից աշխատակիցներ՝ Համալսարանի տնօրէնութեան եւ խմբագրական կազմի անխոհիր բոլոր անդամներուն այն համոզումով թէ այս բացառութեամբ համալսարանը իր սուղ միջոցներէն փոքր բաժին մըն ալ յատկացուցած կ՛ըլլայ Հայաստանի մէջ բարձրամակարդակ հայագիտութեան գոյատեւման նպաստելու ուղղութեամբ, նոյնիսկ՝ որոշակի ներդրում կատարած՝ քաջալերելով ապագայ խոստացող երիտասարդները։

Իսկ ի՞նչպէս վերաբերինք արդէն իսկ շատ սակաւաթիւ, սփիւռքահայ երիտասարդ «ծուռերուն», որոնք՝ հակառակ տիրող մթնոլորտին, կը նախընտրեն հասարակական գիտութիւններուն մէջ խորանալ քան թէ բժիշկի, երկրաչափի կամ իրաւաբանի աւելի շահաբեր ասպարէզներ ընտրել։ Խորհուրդ տա՞նք իրենց, որ առեւտուրով զբաղին իրենց օրապահիկն ապահովելու համար եւ բաւարարուին իրիկուններըՙ իբրեւ «հոպի», Հայաստանի մէջ տպուած հայագիտական ուսումնասիրութիւններ կարդալով։ Թէ՞ թող հետեւին հայագիտութեան, բայց նախօրօք խոստանան նախքան որեւէ յօդուած կամ գիրք տպարան յանձնելը, զայն անգամ մը ներկայացնել Արմէն Այվազեանին կամ վերջինիս վստահութեան արժանացած մէկ ուրիշին՝ իբրեւ համահայկական, նորօրեայ «գլավլիտ» (պաշտօնական գրաքննութիւն) եւ սպասել վերջիններուս հաւանութեան...

Երկրորդ առաջարկը (հայերէնով գրուած լաւ գործերը անգլերէն թարգմանելու մասին), սակայն, կրնայ որոշակի բարդութիւններ յառաջացնել, որոնք առաջին ակնթարթին Այվազեանի տողերը հարեւանցիօրէն կարդացողին միտքէն դժուար թէ անցնին։ Խօսքս մասնաւորելով հայագիտութեան այլազան բնագաւառներէն տողերս գրողին ամէնահարազատին՝ Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի նորագոյն պատմութեան մասին, խոստովանիմ թէ հայաստանեան որոշ աշխատութիւնները անգլերէն թարգմանելու գաղափարը յաճախ զբաղեցուցած է նաեւ սեփական երեւակայութիւնս՝ մանաւանդ որ նման ձեռնարկումներ (թէեւ շատ սահմանափակ) կատարած են Մերձաւոր եւ Միջին արեւելքի միքանի այլ ժողովուրդներու ներկայացուցիչներ։ Սակայն,— պէտք է շարունակել խոստովանութիւնը,- վերջին տարիներուն կարդացած հայաստանեան նոր ուսումնասիրութիւններէս եւ ո՛չ մէկը կարելի է անփոփոխ յղել թարգմանիչին։ Խորհրդային ու արեւմտեան աշխարհահայեացքնե-

րու եւ գիտական աւանդոյթներու գալի տարբերութեանց հետեւանքով, Հայաստանեան այդ աշխատութիւններուն մեծագոյն մասը արմատական խմբագրութեան կարիք ունի արեւմտեան գիտնականին կամ առհասարակ ընթերցողին ընդունելի կամ համոզիչ դառնալէ առաջ։ Երկրորդ, փաստ է, որ Հայաստանի մէջ արդէն վերջին տարիներուն որոշ գիտական կամ հանրամատչելի երկեր անգլերէն թարգմանութեամբ հրատարակելու փորձեր եղած են։ Ընդհանուր առմամբ, սակայն, անգլերէնի որակը այդ թարգմանութեանց մէջ չատ ցած է եւ չէ գոհացուցած սփիւռքահայերը՝ վերջիններուս կողմէ յառաջ տարուող քարոզչական աշխատանքներուն ընթացքին։ Որակաւոր թարգմանիչներ ուրեմն առ այժմ պէտք է դարձեալ փնտռել անգլախօս սփիւռքահայ շրջանակներէ ներս եւ վերջիններս կարելի չէ վարձատրել տիրող տնտեսական ճգնաժամի թելադրանքով համեմատաբար ցած «Հայաստանեան» աշխատավարձերով, ինչ որ իր ծրագիրը հրապուրիչ դարձնելու Այվազեանի գլխաւոր տնտեսական փաստարկն է։

Դժբախտաբար, Հայաստանի կարիքներն այսօր այնքա՛ն չատ ու բազմազան են, որ հայագիտութիւնը միշտ չէ, որ առաջնահերթութիւններու սանդղակի գագաթին կը յայտնուի։ Այսուհանդերձ, այսպիսի առաջարկ, երբ կը նչուի գիրքի մը աւարտին, ուր չարունակ հարցականի տակ կ՛առնուի բազմաթիւ սփիւռքահայ երախտաւոր հայագէտներու անկեղծութիւնը, իսկ զիրենք անկեղծօրէն նեւթապէս ու բարոյապէս քաջալերող սփիւռքահայ այլազան հայրենասէր անհատներն ու կազմակերպութիւնները կը մեղադրուին ուծացած ըլլալու, յարմարուողականութեան, միամտութեան կամ տգիտութեան մէջ, բնական է, որ ան մեկնաբանուի որոշ սփիւռքահայերու մօտ դրժբախտաբար արդէն արմատացած այն համոզման ելակէտէն թէ իրենց հայաստանցի հայրենակիցները իրենցմէ միայն փող (դրամ) կը խնդրեն եւ կը նախընտրեն որ անկէ ետք անգամ մըն ալ «իրենց գործին չխառնուինք»։

ԻՆՉ ՄՈՌՑԱԾ Է ՀԱՇՒԻ ԱՌՆԵԼ ԱՑՎԱՉԵԱՆ

Անկասկած Այվազեան ճիշդ է, երբ կը մատնանչէ թէ Արեւմուտքի եւ յատկապէս ամերիկեան արեւելագիտութեան որոշ շրջանակներու մօտ՝ ազդուելով Պաղ պատերազմի մթնոլորտէն եւ վերջինիս իբրեւ արդիւնք յառաջացած թուրք-ամերիկեան քաղաքական վերնախաւերու սերտ համագործակցութենէն, ձեւաւորուած է հակառուսական եւ մասամբ թրքամէտ դիրքորոշում։ Ի դէպ, կարելի է նոյնիսկ պնդել, որ արեւմտաեւրոպական որոշ շրջանակներու մօտ, հակառուսական եւ համապատասխանաբար թրքասիրական տրամադրութիւններն աւելի հին են ու ետ կ՛երթան մինչեւ ԺԹ. դարու ռուս-բրիտանական հակամարտութիւնը։ Նոյն սկզբունքով, արեւմտեան քաղաքականացած որոշ հեղինակներու մօտ, համեմատաբար բախտաւոր դիրքերու վրայ կը գտնուին նաեւ Իսրայէլը, Յորդանանը, Սէուտական Արաբիան եւ չարք մը այլ մինչեւ-արեւելեան պետութիւններ, որոնց ղեկավարները եւս ներկայ հանգրուանին կը նախընտրեն համագործակցիլ ԱՄՆի հետ, քան թէ ընդդիմանալ վերջինիս քաղաքական նախընտրութիւններուն։ Հայոց նոր ու նորագոյն պատմութեան այսպէս կոչուած «թրքամէտ» եւ վերջերս ալ՝ «ատր-

պէյճանամէտ» վերլուծուման ու ներկայացումը կրնայ երբեմն պայմանաւորուած ըլլալ ամերիկեան պետական քաղաքականութեան նկատառումներով։

Մասամբ ընդունելի է նաեւ Այվազեանի այն մատնանշումը, որ ամերիկեան գիտնականներու մօտ նկատելի է որոշակի գերակայութեան բարդոյթ այլ մշակոյթներու եւ այլազգի (յատկապէս՝ ոչ-արեւմտեան) գիտնականներու մեթոտական մօտեցումներուն հանդէպ, որմէ կը տուժեն, ի շարս այլոց, հայոց պատմութեան ու մշակոյթի հայաստանեան ուսումնասիրողները։ Հայաստանցի շատ գիտնականներ յաճախ դժգոհած են, որ անհատ ամերիկացի հայագէտներ երբեմն հայաստանեան գիտութեան ձեռքբերումները լաւագոյնս գործածելով հանդերձ (յաճախ՝ զանոնք լոկ անգլերէնացնելով), ո՛չ մէկ այն՝ գիտական վեհանձնութեան չափանիշներուն հակառակ, չեն նշեր իրենց օգտագործած գրականութիւնը[7], այլեւ որոշ պարագաներու մէջ այդ գրականութիւնն ստեղծած հեղինակներուն անհարկի քամահրական գնահատականներ ալ կու տան։

Պէտք չէ, սակայն, այս տրամադրութիւնները բացարձակացնել։ Ամերիկեան պետական շահերը թէեւ կ՚ազդեն զանգուածային լրատուութեան միջոցներու եւ գիտահետազօտական հիմնարկներու տրամադրութիւններուն վրայ, սակայն ամերիկեան եւ առհասարակ արեւմտեան հասարակագիտական միտքի զարգացման ներկայ հանգրուանին վրայ անառարկելիօրէն իրենց լուրջ ազդեցութիւնն ունին նաեւ այլ, ոչ նուազ կարեւոր, գաղափարախօսական գործօններ, ինչպիսիք են «ամերիկեան քաղաքացիութիւն» հասկացութեան ոչ-էթնիկական արմատներէ սերիլն ու յատկապէս Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի ազգամիջեան վայրագութիւններէն ու անկէ ետք միասնական Եւրոպա գոյացնելու առ այսօր բաւական յաջող փորձէն մեկնող որոշակի կասկածամտութիւնը ազգայնական գաղափարախօսութիւններու օգտաւէտութեան նկատմամբ առհասարակ։

Այս տրամադրութիւններու լոյսի ներքոյ, վերջին տասնամեակներուն արեւմտեան հասարակագէտները սկսած են նորովի մեկնաբանել իրենց իսկ, ինչպէս նաեւ այլ, ոչ-արեւմտեան ժողովուրդներու հին ու միջնադարեան պատմութիւնը, կասկածի տակ առնել հին ու միջնադարեան շարք մը սկզբնաղբիւրներու ստեղծման աւանդական վարկածները եւ ըստ այնմ հարցականներ բարձրացնել վերջիններուս բացարձակ արժանահաւատութեան վրայ։ Գիտական այս նոր մօտեցումներու հիման վրայ, նորովի կ՚արծարծուին նաեւ ազգերու յառաջացման պատմական ու տեսական խնդիրները. ե՞րբ յառաջացած են տարբեր ազգերը, կարելի՞ է հին ու միջին հաւաքական պատկանելութեան դրսեւորումները համազօր համարել այսօրուան ազգայնականութեան (nationalism), որքա՞ն վ կարելի է միջնադարեան մտաւոր վերնախաւի դաւանած գաղափարները վերագրել նաեւ նոյն լեզուով խօսող, բայց անգրաճանաչ զանգուածներուն, եւլն.։ Այս բոլորը բուռն վէճեր յառաջացնող խնդիրներ դարձած են ժամանակակից պատմաբաններուն ու հասարակագէտներուն մօտ։

Արեւմտեան գիտաշխարհի այս նոր մօտեցումները բնականաբար կ՚անդրադառնան նաեւ այլազգի գիտնականներու մեթոտաբանական սկզբունքներուն վրայ։ Վատագոյն պարագային, Արեւմուտքի մէջ մասնագիտացած աս-

իացի կամ ափրիկեցի պատմաբանի մը այսպիսի ազդեցութեան ենթարկուիլը կարելի է մեկնաբանել,— ինչպէս մասամբ կ՚ընէ Այվազեան,- իբրեւ «կոնֆորմիզմ» (conformism)՝ ամերիկեան կամ արեւմտեան միջավայրի պարտադրած պահանջներուն յարմարուողականութիւն։ Բայց նոյնքան յաջողութեամբ այն կարելի է մեկնաբանել իբրեւ սեփական ազգի պատմութիւնը ամէնավերջին, միջազգային տեսութիւններուն համաձայն վերախմաստաւորելու փորձ։ Երբ Սիւնին կը գրէ թէ կը փորձէ հայ ժողովուրդի պատմութիւնը «կազմալուծել» (անգլերէնով՝ to deconstruct), դժուար է հաւատալ թէ ան զայն ի մտի ունի իրբեւ «ոչնչացնել» բառին հոմանիշ։ Պարզապէս, 'deconstructing' եզրը (որ թերեւս աւելի յարմար կ՚ըլլար իբրեւ «տարրալուծում») արդի պատմագրութեան մէջ հետզհետէ տարածուող մեթոտաբանական մօտեցում մըն է, ուր ուսումնասիրողը կը վերադառնայ սկզբնաղբիւրին եւ նորովի կը նայի վերջինիս՝ փորձելով հնարաւորին չափ հեռանալ անցեալէն ժառանգուած գաղափարական կառոյցներէ (framework) եւ վերջիններուս պարտադրած սահմանափակումներէն, մանաւանդ, որ յաճախ պարզ դարձած է, թէ անցեալէն ժառանգուած սոյն կառոյցներէն շատերը խոր գիտական փաստարկներէ զուրկ են, եւ աւելի շատ մեր կամ մեզի անմիջապէս նախորդած մէկ-երկու սերունդի գաղափարախօսական նախընտրութեանց արդիւնք, քան՝ սկզբնաղբիւրներէն առարկայականօրէն ստացուած հետեւողութիւն։

Արեւմուտքի սոյն փորձառութեան անտեսումը եւ այն համապատասխան վերլուծման չենթարկելը Այվազեանի աշխատութեան գլխաւոր թերութիւնն է։ Գիտական այս մօտեցումը դեռ Հայաստան մուտք չէ գործած, բայց քանիցս ԱՄՆ այցելած եւ անգլերէնին լաւ տիրապետող Այվազեան պարտաւոր էր այս ուղղութեան մասին առնուազն իմանալ։ Ան պարտաւոր չէր անպայման ընդունիլ այս նոր մօտեցումը, բայց պէտք էր իր ընթերցողներուն յայտնէր թէ անցեալի պատմութիւնը նոյն սկզբունքներով վերամեկնաբանելու գիտական փորձերը չեն սահմանափակուիր հայ ժողովուրդով եւ ամերիկեան պատմաբաններով։ Աւելապէս, հաւատացած ենք, ան պիտի չչտապէր առանց որեւէ անմիջական ապացոյցի աղ եւ ահեակ «Հայաստեացին» (էջ 131), «կեղծարարի» (էջ 52, 108), «քաղաքական պատուէր կատարողի» (էջ 134, 206) պիտակներ չպրտել։ Միւս կողմէ, Թոմսըն, երբ չարունակելով ԺԹ. դարու գերքննադատներու աւանդոյթները, յաճախ հայկական միջնադարեան այս կամ այն աղբիւրն ու հեղինակը կը մեղադրէ դիտաւորեալ կեղծիքի դիմելու մէջ, յաճախ կը նշէ թէ նոյնպիսի կեղծիքներ կատարուած են միջնադարեան, ոչ-հայկական գրաւոր մշակոյթներու մէջ եւս։ Սա կարեւոր հաստատում մըն է, զոր Այվազեան զարմանալիօրէն չի փոխանցեր իր ընթերցողներուն։

Ի դէպ, հրեայ ժողովուրդի ե՛ւ շատ վաղ (այսինքն՝ աստուածաշնչային) ե՛ւ ներկայի (յատկապէս՝ 1948 թուականի պատերազմի) պատմութիւնն ալ սկսած է ոչ-ազգային դիրքերէ վերամեկնաբանուիլ չարք մը մասնագէտներու կողմէ՝ գրգռելով աւելի աւանդական տեսակէտերուն կառչած գիտնականներու զայրոյթը, որոնք չեն կրնար ընդունիլ որ առաջին Աստուածաշունչէն դուրս բաւարար ապացոյց չկայ թէ հրեաները՝ Մովսէսի առաջնորդութեամբ քառասուն տարի դեգերած են Սինայի անապատին մէջ, թէ Յեսուի ղեկավարութեամբ Երիքովի գրաւման պատմութիւնը չի հաստատուիր

հնագիտական տուեալներով, եւն.։ Այս հեղինակներն ալ ՆԱԹՕի պատուէրը կը կատարեն եւ վասն ի՞նչի։ Հետաքրքրական է, որ Իսրայէլի այսպէս կոչուած «նոր պատմաբանները» եւս իրենց հակառակորդներուն կողմէ ուղղակի կամ անուղղակի կը մեղադրուին Պաղեստինի Ազատագրութեան կազմակերպութեան եւ վերջինիս դեկավար Եասէր Արաֆաթի ջրադացին կամայ թէ ակամայ ջուր լեցնելու մէջ։

Ի հարկէ իւրաքանչիւր գիտնականի պարտքն է մատնանշել այլոց աշխատութիւններուն մէջ իր նկատած սխալներն ու թերութիւնները։ Այվազեանի կարգ մը մատնաշումները, ըլլա՛յ իր քննած հայկական միջնադարեան աղբիւրներու անգլերէն թարգմանութեան, ըլլա՛յ Արեւմուտքի մէջ լոյս տեսած որոշ ուսումնասիրութիւններու մէջ իր գտած անընդունելի բացթողումներուն վերաբերեալ, անառարկելիօրէն ճիշդ են եւ տեղին։ Օրինակ վերցնենք Սիւնին։ ըստ սոյն գրախօսողին, վերջինիս հայագիտական ժառանգութիւնը հայ ժողովուրդի պատմութիւնն արեւմուտքի մէջ ներկայիս ընդհանրացող եւ նախորդ պարբերութեանց մէջ ուրուագծուած մեթոտով վերաուսումնասիրելու առաջին փորձն է։ Այս իմաստով, այն ողջունելի է, թէեւ՝ ոչ ամբողջութեամբ ընդունելի, յատկապէս՝ իր մանրամասներուն մէջ։ Ճիշդ է Այվազեան, երբ կը նշէ թէ Սիւնիի մօտ կը պակսին հայոց պատմութեան որոշակի, ուրիշներու համար թերեւս տարրական թուացող գիտելիքներ, թէ ան անծանօթ է բազմաթիւ սկզբնաղբիւրներու եւ մասնագիտական հետազօտութիւններու։ Եւ քանի որ Սիւնին ամենեւին չի տիրապետեր գրաբարին եւ շատ համեստօրէն միայն՝ ժամանակակից հայերէնին, ան բաւարար չափով չ՚օգտուիր հայատառ հայագիտութենէն։ Այս բոլորը բնականաբար հարցականի տակ կը դնեն Հայաստանի ու հայ ժողովուրդի յատկապէս հին ու միջնադարեան պատմութեան վերաբերեալ Սիւնիի շատ մը կտրուկ ընդհանրացումները եթէ ո՛չ իրենց միանգամայն սխալ, այլ առնուազն իրենց յաւելեալ փաստարկման կարօտ։ Նմանապէս յաւելեալ փաստարկման կարօտ են Սիւնիի տեսակէտերը հայկական ցեղասպանութեան գանագան երեսակներուն վերաբերեալ։ Յմռնանք, որ Սիւնին այս բնագաւառին մէջ համեմատաբար նորեկ է եւ անցեալին բաւական հեռու եղած է Օսմանեան կայսրութեան ու հանրապետական Թուրքիոյ պատմութեան մասնագիտական բնագաւառէն։ Բայց հետաքրքրականն այն է, թէ երբ Այվազեան կը գրէ թէ «մենք անդրադարձանք այս գրքում տեղ գտած սխալների եւ կեղծիքների ընդամէնը մի մասին» եւ թէ «Սիւնիի գրքի գրեթէ իւրաքանչիւր էջ նոյն ցաւով է տառապում» (էջ 106), ան զարմանալիօրէն բնաւ չի քննարկեր ԺԹ. դարու Ռուսահայաստանի ու խորհրդային ժամանակաշրջանի վերաբերեալ որեւէ հարց՝ հակառակ որ այս հատուածը Սիւնիի նեղ մասնագիտական բնագաւառը կը համարուի եւ Հայեացք դէպի Արարատ գիրքի կէսէն աւելին կը գրաւէ։

Աւելին. քննադատելու մարմաջը երբեմն նոյնինքն Այվազեանը մղած է սայթաքելու իր մատնանշումներուն մէջ։ Օրինակ, էջ 206ի վրայ, ան սխալ հասկցած է Սիւնիի հետեւեալ նախադասութիւնը. «The group of merchant activists in Madras wrote political tracts that shifted the blame for the Armenian condition from their own sinful past onto the despotism of foreign rulers»։ Այվազեանի անճիշդ մեկնաբանութիւնը հետեւեալն է. «փորձելով եւս մէկ ան-

գամ ձախկել հայ ազատագրական չարժումները, նա (այսինքն՝ Սիւնին - Ա.Մ.) պատմաբանին անյարիր ոճով մեղադրում է միջնադարում ապրող հայերին օտար տիրապետութեան տակ նրանց կրած բոլոր տառապանքների համար»։ Մինչդեռ, Սիւնիի ըսածն այս անտիպ գեկոյցին մէջ բոլորովին տարբեր ըլլալ կը թուի։ Մէջբերուած նախադասութեան մէջ, ան պարզապէս ընթերցողին ուշադրութեան կը հրաւիրէ կարեւոր հանգամանք մը ԺԸ. դարու վերջաւորութեան գործած Մատրասի խմբակի նորարար գաղափարախօսութեան մասին։ Խմբակի անդամները՝ ի տարբերութիւն իրենց նախահայրերուն, իրենց ազգի կրած տառապանքներուն պատճառը չէին փնտռեր իրենց գործած կարծեցեալ մեղքերուն մէջ։ Հին Կտակարանի գաղափարախօսութենէն սնող այս մտայնութիւնն ի հարկէ տարածուած էր համայն միջնադարեան աշխարհին մէջ եւ հայոց մօտ թերեւս լաւագոյնս արտայայտուած է Արիստակէս Լաստիվերցիի մօտ։ Մատրասցիները, սակայն, այդ տառապանքներուն համար սկսան յանցաւոր համարել միա՛յն եւ միա՛յն օտար բռնակալները։ Սիւնի մէջբերուած նախադասութեան մէջ այս նկատողութեան վրայ ոչինչ կ՛աւելցնէ իր կողմէ, իսկ Այվազեան՝ նոյն նախադասութիւնը սխալ մեկնաբանելով, կը կարծէ թէ Սիւնիի այսպէս կոչուած հայատեացութեան յաւելեալ մէկ ապացոյց մատնանշած կ՛ըլլայ։

Վերոյիշեալ երկու նկատառումները անկասկած պէտք է սթափեցնեն Սիւնիին անմիջապէս անծանօթ հայերէն ընթերցողները, որ առանց վիճարկման չընդունին Այվազեանի այն հաւաստումները թէ *Հայեացք դէպի Արարատ* գիրքը, որ Սիւնիի հայագիտական ժառանգութեան իւրովի ամփոփումն է, «կարելի է բնորոշել որպէս գիտական որեւէ արժէքից զուրկ սիրողական մակարդակի շարադրանք» (էջ 108) եւ կամ՝ թէ Սիւնին Հայոց Եղեռնի զոհերուն «մէկուկէս միլիոնից անցնող թուի նկատմամբ» թերահաւատութիւն կը սերմանէ, թէ՝ բռնած է «թուրք-ադրբեջանական ուղեգիծ» (էջ 32), թէ՝ այդպէսով ան «մեծապէս պատասխանատու է հայ-ադրբեջանական ազգամիջեան յարուածութեան համար» (էջ 34), եւլն.։

Ի վերջոյ, Այվազեան պարտաւոր էր վիշեցնել, որ օսմանեան փաստաթուղթերու անհասանելիութեան հետեւանքով առ այսօր հայոց Եղեռնի համընդհանուր պատմութեան շատ երեսակներ (թէ ան ե՛րբ եւ ի՛նչ պայմաններու տակ ծրագրուեցաւ եւ թէ ճշգրիտ ի՛նչ նպատակ կը հետապնդէր, եւն.) տակաւին մութ կը մնան եւ որեւէ պատմաբանի (հայ կամ օտարազգի) մասնագիտական առաջադրանքն է իրականութիւնը վեր հանել յենլով առկայ փաստական նիւթի ու տրամաբանութեան վրայ միայն։ Թէ ո՛ր աստիճանի յանցաւոր էին ցեղասպանութիւնը ծրագրողներն ու իրականացնողները կը պարզուի ամբողջական ճշմարտութեան երեւան գալէն ետք, եւ եթէ պատմաբանի մը տրամաբանութիւնը գինք մղած է որեւիցէ եզրակացութեան, որ քաղաքական նկատառումներով ընդունելի չէ հայ կամ թուրք ազգայնականի մը տեսանկիւնէն, ապա այդ երբեւիցէ բաւարար չարժառիթ չէ ան միայն իր գիտական խղճմտանքին թելադրանքով գործելու «յանցանքի» մէջ այպանելու համար։ Այվազեանի համար ցեղասպանութեամբ զբաղող, բայց իրեն ոչ-հաճելի եզրակացութիւններու յանգած, պատմաբաններն ամբողջութեամբ «թուրքիայի կողմից ֆինանսաւորուող կեղծարարներ» են, «որոնք ուղղակի

կամ անուղղակի ժխտում են ցեղասպանութեան փաստը»։ Այվազեանը վերջիններուս կը հակադրէ «ոչ-հայ անկաշառ գիտնականներ»ը, որոնք կը գոհացնեն իր գիտա-քաղաքա-ազգային ճաշակը։ Իսկ թէ ի՛նչ կը հասկնայ «կաշառք» ըսելով՝ մեզի անյայտ մնաց։ Ի վերջոյ ինչո՞ւ գիտնականները հանդէս պէտք է գան միայն ազգի այսպէս կոչուած արդար իրաւունքներու պաշտպանի դերով եւ ո՞վ պիտի որոշէ թէ ի՛նչ բանը իրաւունք է եւ ի՛նչը արդար։ Այլապէս, ինչպէ՞ս հասկնալ Այվազեանի հետեւեալ տողը. «Միւնիխին անհնար է դասել հայոց ազգային արդար իրաւունքները պաշտպանող հեղինակների շարքը» (էջ 111)։

Նոյնն է պարագան Ղարաբաղեան տագնապին վերաբերեալ Այվազեանի ցոյց տուած Միւնիխի տեսակէտի եղափոխութեան պարագային։ «Ղարաբաղեան հարցի մեկնաբանութիւնների մէջ Միւնիխի «մաչկափոխութիւնը», կարող ենք վստահ ասել,- կ՝ընդգծէ Այվազեան,- որ 1978 թուականին (երբ Միւնիխն ենթադրաբար կը պաշտպանէր Արցախի Հայաստանին միանալու տեսական իրաւունքը - Ա.Մ.) ոչ-գիտական ատեաններէ ստացած յանձնարարականները մեծապէս տարբերուում են 1990ականներին (երբ Միւնիխն այլ, փոխզիջումային լուծում գտնելու կոչ կ՝ընէ - Ա.Մ.) նոյն ատեաններէ նրան իջեցուած յանձնարարականներից։ Կարճ ասած, Միւնիխն առաջնորդուել է մեծ տէրութեան վարած քաղաքականութեան հետ համընթաց փետրափոխ լինելու եւ յարմարելու սկզբունքով. երգում ու նուագում է վճարողի պատուէրով» (էջ 102)։ Չկա՞ն արդեօք այլ հնարաւոր մեկնաբանութիւններ։ Եւ ինչո՞ւ, հայ ազգայնական տեսակէտը ջատագովելը պատուէր չէ՞ համարուիր։ Չէ՞ որ չհետեւելու պարագային ենթական արժանանալու է Այվազեանի քարոզչական մեքենայի անողոք յարձակումներուն։ Հասարակական գիտութիւնները ու քաղաքականութիւնը միշտ ալ անհանգիստ փոխյարաբերութեան մէջ եղած են։ Անտեսելով այլ բարդ փոխադարձ կապը, չփորձելով վեր հանել այստեղ գործող բազմաթիւ, երբեմն նոյնիսկ իրարամերժ, ազդակները եւ մանրամասնօրէն չվերլուծելով զանոնք, հարցը մեքենայաբար քաղաքական պատուէրի համեմատաբար նեղ շրջանակին մէջ սահմանափակելով, Այվազեան դժբախտաբար զգալիօրէն նուազեցուցած է իր աշխատութեան այժմէականութիւնն ու պիտանիութիւնը։

Նախընտրելի կ՝ըլլար եթէ Այվազեան՝ ընդունելէ ետք, որ հայագիտութեան բնագաւառէն ներս, առկայ է բազմակարծութիւն, փորձէր ներթափանցել թէ ուրկէ՛ կը բխին այդ տարբեր մօտեցումներն ու եզրայանգումները եւ թէ ինչպէ՛ս Հայաստանի եւ արտասահմանի հայագէտները կրնան աւելի լրջութեամբ օգտուիլ մէկզմէկու փորձառութենէն, սրբագրել մէկզմէկու թերիները։ Ի վերջոյ, բազմակարծութիւնը կրնայ հարստութեան աղբիւր դառնալ եթէ բանավէճերը ընթանան յարգալից ոճով։ Քիչ ազգեր հայոց նման բախտաւոր են ունենալով տարբեր երկիրներու ու համակարգերու մէջ մեծցած ու դաստիարակուած մասնագէտներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրն իր հայեցակէտն ու կուտակած փորձը կրնայ բերել հայագիտութեան համընդհանուր գործին։ Յամենայնդէպս, շատ աւելի լուրջ եւ ուղղակի ապացոյցներ են հարկաւոր համոզիչ դարձնելու համար Այվազեանի յառաջ քաշած զուտ քաղաքական պատուէրի վարկածը։

Աւարտելէ առաջ, նշենք նաեւ որ սոյն գրախօսողին համար կարեւորագոյն խնդիր թուեցաւ նաեւ Այվազեանի հարեւանցիօրէն բարձրացուցած ԱՄՆի մէջ հայագիտութեան վարչական կառավարման հարցը։ Անժխտելի է Այվազեանի նշումը թէ ԱՄՆի մէջ զարգացող հայագիտութենէն ներս կայ բնագաւառներու բաժանում, որու հիման վրայ այս կամ այն գիտնականը կը համարուի որոշակի ժամանակահատուածի գլխաւոր մասնագէտը եւ իր նեղ մարզէն ներս համարեա որեւէ այլ մրցակից չունի։ Ինչ խօսք, որ սա մտահոգիչ երեւոյթ է, որ կրնայ դժուարացնել նոր գաղափարներու հանդէս գալն ու տարածում գտնելը, բայց այստեղ եւս հայագիտութեամբ զբաղողներուն խիստ սակաւաթիւ ըլլալն է, ինչպէս նաեւ երիտասարդները դէպի հայագիտութիւն մղող յարմար գործ գտնելու անհեռանկար ըլլալը, որ կը դժուարացնեն հարցի դրական լուծումը։ Հայաստանի մէջ եւս, սակայն, հայագիտութեան կառավարման համակարգը շատ հեռու է օրինակելի, նոյնիսկ գոհացուցիչ ըլլալէ եւ այդ մասին ալ պէտք է երբեմն բարձրաձայն մտահոգուիլ։ Միւս կողմէ, հեշտ չէ միանշանակ իրրեւ ճիշդ կամ սխալ գնահատել Այվազեանի այն միտքը, ըստ որու այսուհետեւ որեւէ երիտասարդ գիտնական դժուար թէ «համարձակուի ԱՄՆում պաշտպանութեան ներկայացնել դոկտորական մի թեզ, որտեղ նա, ասենք, կը գրի, թէ Խորենացին ու Ղուկէն հինգերորդ դարի հեղինակներ են ու ըստ այդմ էլ կ'օգտագործի նրանց երկերի պարունակած պատմական անգնահատելի նիւթը։ Եթէ նոյնիսկ գտնուի այդպիսի խիզախ եւ սկզբունքային երիտասարդ, ապա նրան անմիջապէս կ'որակեն «նեղմիտ ազգայնական», եւ թեզի պաշտպանութիւնը կը տապալեն» (էջ 226-227)։ Գրախօսողին այսպիսի անմիջական դէպքեր յայտնի չեն, բայց կարելի չէ նաեւ այդպիսիները բացառել։ Այսուհանդերձ, Այվազեան պէտք էր նաեւ նշէր, որ Հայաստանի մէջ փաստօրէն նոյնքան եւ թերեւս ալ աւելի դժուար է պնդել հակառակը (թէ Խորենացին կամ Ղուկէն ե. դարէն չեն) եւ սոյն գիրքով կամայ թէ ակամայ ան աւելի կը հաստատնէ անհանդուրժողութեան պարիսպները, մթնոլորտին կը փորձէ տալ իրրեւ թէ հայրենասիրական մղումներէ դրդուած հիմնաւորում։

Ամփոփելով, վերահաստատենք որ գրախօսուող աշխատութիւնը յաւելեալ ապացոյց է Արմէն Այվազեանի հայագիտական խոր գիտելիքներուն եւ հայագիտութեան ապագային նկատմամբ իր անկեղծ մտահոգութեան։ Հեղինակն իր ուսումնասիրութեան մէջ կ'ընէ շարք մը աղբիւրագիտական ճիշդ մատնանշումներ, զորս յուսանք նկատի կ'առնուին քննադատուած գիտնականներուն կողմէ։ Այվազեան կը բարձրացնէ նաեւ այլ կարեւոր եւ համընդհանուր բնոյթի խնդիրներ, զորս պէտք է քննարկել, սակայն, նուազ քինախնդիր մթնոլորտի մէջ։ Այվազեանի ընտրած ոճն ու յաճախ ոչ-բաւարար փաստարկուած մեղադրանքները մթագնած են գիրքին ուշադրութեան արժանի շատ ու շատ գաղափարներ։ Այս գրախօսականը սեփական փորձ մըն էր ցորենը յարդէն վերստին բաժնելու ուղղութեամբ։ Յետագայ դէպքերը ցոյց պիտի տան, սակայն, եթէ այն պիտի յաջողի թէկուզ մէկ մատնաչափ յառաջխաղացք գոյացնել այդ ուղղութեամբ։ Դժբախտաբար, «չոր», գիտական ոճէն դէպի հռետորականութիւն մեր չեղումները պարտադրուած էին գիրքը գրելու ժամանակ Այվազեանի ընտրած ոճով։ Գրախօսողը այս կարծիքին մէջ

պատահող «սուր» նախադասութիւններուն համար նախօրօք ներողամտութիւն կը խնդրէ Արմէն Այվազեանէն եւ միաժամանակ կը խնդրէ վերջինէս, որ ինք եւս յետագային շատ հագուադէպ եւ միայն ի պահանջել հարկին դիմէ նման ոճի։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

---

[1] *Մեր տրամադրութեան տակ ունեցած ենք հետեւեալները.- Վարդան Դեւրիկեան, «Հայոց պատմութիւնը իբրեւ ռազմավարական պաշար», Հայ Ձինուոր, թիւ 7 (262), 20-27 Փետրուար 1999. Աչիտա Դոլուխանեան, «Հայաստանի պատմութեան լուսաբանման առաջնահերթ խնդիրները», Հայաստան, 9 Մարտ 1999. Արիս Ղազինեան, «Հայաստանը «գիտական» ահաբեկչութեան թիրախ», Երկիր, 12 Հոկտեմբեր 1999. Արմէն Սարգսեան, «Պատմութեան ճիշդ ճանապարհը», Հայաստանի Հանրապետութիւն, թիւ 232 (2446), 27 Նոյեմբեր 1999, ինչպէս նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի Պատմա-բանասիրական հանդէսին լոյս տեսած Մ. Կ. Զուլալեանի գրախօսականը, թիւ 1(150), 1999, էջ 351-354։*

[2] *Կարէն Իւզբաշեան, «Ամերիկեան հայագիտութիւնը Ա. Այվազեանի դատաստանի առջեւ», Հայաստանի Հանրապետութիւն, 16 Հոկտեմբեր 1999։*

[3] *Շատեր նոյնիսկ կատարեցին ոչ-գիտական կամ կենցաղային ենթադրութիւններ — նոյն Այվազեանին բնորոշ մտածելաոճով — թէ գիրքը գրուած կրնար ըլլալ լոկ վրէժխնդրութենէ մղուած, որովհետեւ, իբրեւ նշաձ տեղեկութեանց համաձայն, հեղինակը Ամերիկա գտնուած միջոցին (չա՛տ-չատերո՛ւ նման) փորձած էր այնտեղ իրեն համար գործ մը գտնել ու հոն հաստատուիլ, բայց չէր յաջողած։ Ուրիշներ պնդեցին թէ գիրքը գրուած էր Երեւանի Պետական Համալսարանի հայոց պատմութեան կարգ մը դասախօսներու դրդումով՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի (ՀՀ ԳԱԱ) իրենց պաշտօնակիցներուն հետ անձնական «հաշիւներ մաքրելու» համար։ Ինչպէս կը տեսնենք, դասադրական բնոյթի մեկնաբանութիւնները առհասարակ միակողմանի չեն մնար...։*

[4] *"IREX and ACCELS Programs Might Be Frozen for Armenia", Armenpress, Երեւան, 12 Սեպտեմբեր 2000։*

[5] *Սոյն գիրքը Իսթանպուլի մէջ վերահրատարակուած է 1976ին, իսկ Թարգմանաբար անգլերէնով լոյս տեսած է 1988ին, դարձեալ՝ Անքարա։*

[6] *Այվազեան չի բացատրեր «որ դեռեւս 1920-ական թթ. սկզբին Հայաստանից անօրինական գործունէութեան (մասնաւորապէս՝ հայերէն ձեռագրերը արտասահման տեղափոխելու) համար արտաքսուած Ակինեանը եւս քաղաքական պատուէր էր կատարում» (էջ 157)։ Ըստ Խորհրդային Հայաստանի ստալինեան ժամանակաշրջանի բռնաճնշումներու գլխաւոր ժամանակագրողին, սակայն, «1928 թ. ձերբակալուած Մխիթարեան Միաբանութեան վարդապետ Ներսէս Ակինեանը մեղադրուում է կաթոլիկ եկեղեցու քարոզչութեամբ զբաղուելու եւ հեքիմութեան մէջ ու աքսորուում 3 տարով, ապա նրան թոյլատրուում է մեկնել արտասահման», տե՛ս Արմենակ Մանուկեան, Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920-1953 թթ., Երեւան, «Առերեսում»-Անի, 1999, էջ 116։ |*

[7] *Այս մասին մեր մատնանշումը տե՛ս եւս՝ Ռիչըրտ Ծովհաննիսեանի The Armenian People երկհատորեակին վերաբերեալ մեր գրախօսականը Լոնտոն լոյս տեսնող Middle Eastern Studies եռամսեայ հանդէսի Ծունուար 2000ի (ԼԶ· տարի, թիւ 1) թիւին մէջ, էջ 177։ Դժբախտաբար անգլիատառ մասնագիտական գրականութեան մէջ այս կարգի բանագողութիւնները առանձնայատուկ չեն հայագիտութեան։*

Ayvazyan, Armen, *Hayastani Patmutyan Lusabanume Amerikyan Patmagrutyan Mej* (Knnakan Tesutyun), Erevan: "Artagers" hratarakchutyun, 1998.

"A mind is a terrible thing to waste." This slogan, long ago created in the United States for laudable purposes by the United Negro College fund, is the perfect description of this reviewer's feelings after reading this "critical examination" twice. The author is obviously intelligent, but just as disaffected and seemingly disenfranchised citizens perpetrate acts of political violence, just so does Ayvazyan spew forth intellectual terrorism.

The editors of this journal thought with some justice that a dialogue concerning the present state of Armenian Studies was needed and that the work under review would serve to lead to a fresh discourse on this vital topic. I concurred (too hastily as it turned out) before I had had the chance to read the book.

Let there be no mistake, however: this is not a work of scholarship. It is a polemic and, as such, deserves no scholarly response. Yet a commitment is worth nothing unless it is honored, so herewith random and general comments. Ayvazyan restricts himself to an assessment of the present state of Armenian historiography in particular, not of Armenian studies in general. He is quick to maintain in his "Erku khosk" that he has spent time in the United States, and is, therefore, qualified to pontificate on the scholarly work done in it, and that "I have many American friends, whom I honor and love" (page 6). In other words, "Some of my best friends are American." One comes away with the feeling, though, that his main source of disgruntlement is that we, unschooled and deprived American Armenians, did not have the good sense to fall at the feet of the master and dutifully worship the bearer of the truth. It is also obvious that while in America either he chose not to take the opportunity to study critical historiographical methods or he rejected them out of hand. Either richly demonstrates how he squandered his time.

In the crosshairs of his armament are names such as Nina Garsoian, Robert Thomson, Ronald Suny, Cyril Toumanoff, and yours truly, who is honored to be included in their midst. For daring to defend freedom of expression and thought in scholarly pursuits, Richard G. Hovannisian is drawn into our midst in the book and in subsequent attacks. [See, for instance, "Amerikyan Hayagitutyan Nvachumner", *Iravunk* 27 (256) (April 13-19 1999), p. 7.]

Ayvazyan, however, rather surprisingly indicates that he cannot recognize an historian, for some whom he praises are not and nor do they even claim to be (and have admitted in private to being embarrassed by his praise).

In 1991, the African American conservative jurist, Clarence Thomas, was nominated by the then Republican President, George Bush, to sit on the Supreme Court - the highest court of the land. Thomas' beliefs ran counter to the liberal views prevalent in African American circles, and his confirmation hearings in the United States Congress indicated his nomination was in trouble until he converted those with views antithetical to his own by likening the proceedings to a "high-tech lynching." The word "lynching" was evocative of the days when among the arsenal of despicable terrorist acts perpetrated by whites against blacks lynching was the predominant symbol. Deeply imbued feelings overcame rational thought.

Ayvazyan is not above employing the same technique with, it seems, similar results, for the chief accusation hurled against the degenerate American historians of the Armenian past is that we are, at best, "anti-Armenian," and, at worst, "pro-Turkish." This invective, totally untrue and outside the boundaries of scholarly discourse, has, it seems, found a following both in narrowly defined circles in the Republic of Armenia and, for multiple political and chauvinistic reasons, in certain diasporan circles outside. It also absolves the reader from any responsibility to take seriously and investigate seemingly cogent points made in his book. He has negated these potentially valid points by his manner and methodology.

More than one diasporan scholar who had been invited to participate in a conference held in Erevan in September of 1998 on the origins of Armenian Christianity returned aghast at being told that they were welcomed to believe whatever date they thought feasible for the Christianization of the homeland, but, as it had been decided among scholars in Armenia that the official date was 301 AD, they were thus expected to publish only that date in their individual works.

Ayvazyan follows this insane and totally ignorant precept that history is determined democratically and must be applied in a totalitarian fashion. Those who follow the canon of beliefs authorized by the fatherland are praised. Those who do not are enemies of the state and of the people.

Such a hypothesis is a slap in the face of the great Armenian scholars of the past Levon Khachikyan, Babken Chukaszyan, Hakob Papazyan, Gagik Sargsyan, Hakob Manandyan, Aram Ter Ghevondyan, and others, many of whom, though of great international stature, were never invited to join the ranks of the moribund Armenian Academy of Sciences, which, though home to some fine scholars, nevertheless seems to admit others on the basis not of what they know or what they have produced, but rather who they know, how acceptable their theories and political stance are, and what help they have been. This is true yet today. For fear of unintentionally omitting one name, I will not begin to list the many accomplished scholars of international stature who are toiling under conditions which would drive many of us in the West to abandon scholarly pursuits. That their fine works languish unpublished, while books such as Ayvazyan's are published, is proof that the market is being flooded in Armenia by vanity publications, i.e., those published without review only because the author or his close associates have at their disposal a source of private funding.

Let me state categorically: Ayvazyan has not and will not tarnish among Diaspora scholars the worth and renown of the many excellent Armenists of the Republic.

I must go on to ask what exactly is "Mer hayots patmutian," (OUR Armenian history) which is everywhere extolled in the pages of this diatribe? Does ancient Greek history belong to the Greeks? Do biblical studies belong to the Israelis? To be effective, history belongs to no one. It is also not a finished narration. It is a constant "inquiry." Yet Ayvazyan and others schooled to write history in the principles of old seem to be unable to inquire outside the confines of a theoretic matrix. In the past, it was political indoctrination. Today, it is chauvinistic.

In 1965, the Azerbaijani academician [sic!] Z. Buniatov corrupted texts, history, maps and whatever in his *Azerbaidzhan v VII-IX vv.* (*Azerbaijan in the 7th-11th Centuries*), in an attempt to prove, inter alia, that the Azeris today were not Turks but rather the Turkified native population of the **land** and that the Armenians were nefarious interlopers. On the basis of his historical chicanery, an ahistorical school of Azerbaijani studies flourished and continues to do so to this day. I am sad to admit that,

predominantly in the Republic of Armenia, a similar "Buniatovakan Dprots," i.e. Buniatovistic school of Armenology is flourishing as well.

One can amply demonstrate that such insanity in the field of Armenian history exists in the Diaspora. Witness, for example, Vrej Nercessian's similar methodology and bag of tricks in his attack against many of these same scholars which was unfortunately allowed to be published in volume 9 (1996/1997) of the *Journal of the Society of Armenian Studies* ("The Art of the Interpreter," pp. 125-134). These and similar works are all "full of sound and fury, signifying nothing." Unfortunately, the lay person reading such unfounded accusations often let their presuppositions and personal sentiments guide their intellect.

This reviewer is certainly not above criticizing the scholarly work of his peers and can withstand the "slings and arrows" of similar intelligent critiques. There is no utility in studying a field if there is no resulting exchange of ideas and corrections of perceptions. It is tone; it is vocabulary; it is integrity; it is intellect. These are the tried and true characteristics, which are virtually, absent in Ayvazyan's work.

I could continue in this vein but frankly, too many bytes have been expended already in discussing a work which should have been left to oblivion. I join the editors in hoping that at some time an intelligent dialogue will commence on the present condition and future of Armenian history. Ayvazyan has given us nothing which would I exchange. Allow me to let the brilliant American political cartoon character Pogo, of late and lamented fame, have the last word about Ayvazyan's self-serving publication: "We have met the enemy, and he is us."

LEVON AVDOYAN

Երուանդ Օտեան - Նամակներ, բնագրի կազմութիւն Օֆելիա Կարապետեան, խմբագիր Հենրիկ Բախչինեան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1999, 304 էջ։

1999ին Հայաստանի Եղիշէ Զարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին կողմէ Երեւանի մէջ լոյսին եկաւ հայ երգիծագրութեան եւ վիպագրութեան մէջ իր բացառիկ տեղը ապահոված Երուանդ Օտեանի նամականին՝ Օֆելիա Կարապետեանի պատրաստութեամբ եւ Հենրիկ Բախչինեանի խմբագրութեամբ։

304էջնոց գիրքը հրատարակուած է արդի հայերէնի մէջ կիրարկուող երկու ուղղագրութիւններով։ Բնագրերը ներկայացուած են դասական ուղղագրութեամբ, այնպէս՝ ինչպէս գրած է Օտեան, իսկ նախաբան եւ ծանօթագրութիւնները՝ տրուած են Հայաստանի ներկայ պաշտօնական ուղղագրութեամբ։ Գիրքին սրբագրութիւններուն հետեւած է Հեղինէ Մուրադեան։

Հատորին լոյս աշխարհ գալուն մէջ իր բաժինը ունեցած է նաեւ Ցարութիւն Սիմոնեան, որ ներկայացած է իբրեւ մեկենասը Նամակներուն, վերջին քանի մը տարիներուն իր նիւթական ձեռնտուութիւններով իրագործուած հրատարակչական ծրագիրներուն վրայ աւելցնելով այս մէկն ալ։

Հատորը ունի նաեւ անձնանուններու, տեղանուններու եւ պարբերականներու ցանկ մը, ինչպէս նաեւ բառարանի բաժին մը, որոնք կը դիւրացնեն գիրքին օգտագործումը այլեւայլ նպատակներով։

Միով բանիւ՝ չնորհակալ աշխատանք մը, որ Տիրուհի Ազարեանի, Արշակ Ալպոյաճեանի, Մկրտիչ Վրդ. Աղաւնունիի, Արամ Անտոնեանի, Արփիար Արփիարեանի, Լեւոն Բաշալեանի, Միքայէլ Կիւրճեանի, Արշակ Զօպանեանի եւ վեց այլ անձերու հասցէագրուած նամակներու վերարտադրութեամբ ի յայտ կը բերէ Օտեան երգիծագրին, վիպագրին եւ մարդուն ցարդ ստուերի մէջ մնացած դիմագիծերէն ոմանք՝ իր սրամիտ բանաձեւումներուն եւ տխուր հաստատումներուն, ինչպէս նաեւ ընթերցողին բացուող իր կիրքերուն ու բնազդային հակումներուն ընդմէջէն։

Մեր նպատակը Օտեանի հոգեվերլուծումը կատարել կամ նամակները արժէւորել չէ։ Պարզապէս պիտի փորձենք մեր նչմարած թերութիւններուն նչումով՝ արդարութիւն ըրած ըլլալ Օտեանին, ու մեր լեզուին, ինչպէս նաեւ ճչգրտումներով մասնակիօրէն ամրապնդած ըլլալ կապը ընդմէջ Նամակներուն եւ բնագրային հարազատութեան, առանց երբեւէ թերագնահատելու օգտակար տքնային աշխատանքը, զոր կարելի բծախնդրութեամբ կատարած են Նամակներուն պատրաստողն ու սրբագրողը։

Կ՚ըսենք մասնակիօրէն, որովհետեւ մեր ուշադրութեան առարկան պիտի կազմեն միայն Օտեանէն Արփիար Արփիարեանին եւ Լեւոն Բաշալեանին ուղղուած նամակները, ապա նաեւ Արշակ Զօպանեանին ուղղուած մէկ նամակ, որոնց լուսապատճէններն ունինք մեր տրամադրութեան տակ։

Լուսապատճէնները ունին իրենց պատմութիւնը։

1986ին մեզի առիթը ներկայացած էր Աղեքսանդրիոյ մէջ ծանօթանալու հանգուցեալ Ստեփան Շահպազի հետ եւ մասնակից դառնալու անոր Արփիար Արփիարեան պատկառելի աշխատութեան լոյս աշխարհ գալուն։ Շահպազ այդ աշխատանքը յաջողցուցած էր Գահիրէ եւ Աղեքսանդրիա իր ձեռք բերած Արփիարեանի արխիւին շնորհիւ։ Իր մահէն կարճ պահ մը առաջ, հեղինակին հետ համաձայնած էինք որ այդ արխիւը կորուստէ փրկուելու համար յանձնուի Հայաստանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին, մինչ այդ, սակայն, անոր լուսապատճէնները վստահելով մեզի, որովհետեւ յիշեալ արխիւը կը պարունակէր Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան պատմութեան վերաբերող հարուստ նիւթ, եւ մենք ձեռնարկած էինք որոշ պրպտումներու՝ այդ ուղղութեամբ։ Արփիարեանի արխիւին պատճինահանման ու Հայաստան փոխանցման գործը վստահուած էր ՀԲԸՄի Եգիպտոսի չրջանակի ատենապետ Պերճ Թերզեանին։

Բայց պատահած էր որ Թանգարանին սփիւռքի հետ յարաբերութիւններու բաժնի վարիչ Սուրէն Նազրեան յայտնուէր Գահիրէ եւ առաջարկէր որ, գործնական նկատումներով, արխիւին փոխադրութիւնը իրագործուի իր միջոցով, խոստանալով անոնց լուսապատճէնները պատրաստել հայրենիքի մէջ եւ առաքել մեզի։ Առաջարկին առաջին մասը գործադրուած էր, բայց շուտով վրայ հասնող երկրաշարժ, դարաբաղեան շարժում ու անկախութիւն կասեցուցած էին երկրորդ մասին իրականացումը։

1996ին երբ կը գտնուէինք Երեւան, Թանգարանի տնօրէն Հենրիկ Բախչինեան, որ ծանօթ էր վերի պատմութեան, հաւանեցաւ որ Արփիարեանի արխիւին լուսապատճէնները հանուին եւ դրուին մեր տրամադրութեան տակ, մանաւանդ որ զանոնք լոյսին տալու մեր ծրագիրը ոգեւորութեամբ դիմաւորուեցաւ իր կողմէ։ Ժամանակի սղութիւնը արգելք եղաւ ամբողջ արխիւին պատճինահանման. բայց այդ ուրիչ հարց։

Հիմա, երբ զարմանքով… թէեւ հաճելի… այդ նիւթերուն մէկ մասը գըտանք հրապարակ հանուած, բնականաբար մղուեցանք բնագրերուն հետ զանոնք բաղդատելու փորձութեան եւ ահաւասիկ արդիւնքը։

Ա.- Տարածուն երեւոյթներ

Նա՛խ, բովանդակ Նամակներուն տարածքին, բազմաթիւ են բայական ծորդութիւններու սխալները վերարտադրուած նամակներուն մէջ.- *Մի՛ կարծիր*, փոխանակ *Մի՛ կարծերի* (էջ 25), *կը նշմարինք*, *կը հարցնին*, *կը գարնին*, *մագլցել*, *կը լսինք*, *կը տանեն* (էջեր 26-27), եւլն.։

Ապա ա՛յլ բառը այլեւայի խմաստով գրեթէ ամէնուր վերարտադրուած է առանց չեչտի։

Վերջապէս, կատարուած են կէտադրական միջամտութիւններ.- մասնաւորապէս՝ ստորակէտերու անհարկի յաւելադրում եւ միջակէտի ու ստորակէտի չփոթներ, - որոնք թէ՛ անտեղիօրէն խճողած են վերարտադրեալ բնագիրը, թէ՛ կարգ մը պարագաներու խեղաթիւրած իմաստը բնագրային նախադասութեան։ Օրինակ՝ Նազարբէկի «Հնչակ»ները եւ «Ապտակ»ները բաժներ են Տամատին, Աղասիին եւ քու վրադ չատ մը ամբաստանութիւններ ըրեր են։

Պէտք է ըլլայ՝ Նազարբէկի «Հնչակ»ները եւ «Ապտակ»ները բաժներ են, Տամատին Աղասիին եւ... (էջ 43)։

Իմաստային տարբերութիւնը յստակ է։ Վերարտադրուածը ամբաստանութիւններէ զերծ կը պահէ Մխրան Տամատեանն ու Աղասի Թուրաբգիանը, մինչդեռ բնագիրը զանոնք ալ կը դասէ Աւետիս Նազարբէկեանի կողմէ ամբաստանեալներու շարքին։

կամ՝

Անգամ մը, որ նոր կեդրոնի անդամ ընտրուեցայ Նազարբէկները վռնտել տալէ ետքը..., բացարձակապէս կը հրաժարէի...։ Պէտք է ըլլայ՝ Անգամ մը որ կեդրոնի անդամ ընտրուեցայ, Նազարբէկները վռնտել տալէ ետքը..., բացարձակապէս կը հրաժարէի... (էջ 44)։

Օտեանական բնագիրը յստակ կ'ընէ թէ, Արփիարեանի Հնչակեան կեդրոնի անդամ ընտրուիլը նախորդած է Նազարբէկեան ամոլին արտաքսման։ Այսպէս չի յուշեր վերարտադրեալ տարբերակը։

կամ՝

... որովհետեւ Փաշան հոս գալու միտք ունի եւ պէտք է, որ ես ալ հոս գտնուիմ, յունուարի մէջ, կ'երթամ այն ատեն...։ Պէտք է ըլլայ՝ ... որովհետեւ Փաշան հոս գալու միտք ունի եւ պէտք է որ ես ալ հոս գտնուիմ. յունուարի մէջ կ'երթամ այն ատեն... (էջ 93)։

Ի տարբերութիւն վերարտադրեալ օրինակին, Օտեանի ըսել ուզածը ո՛չ թէ Յունուար ամսուն տուեալ վայրին մէջ գտնուելու հարկադրանքն է, այլ՝ Յունուարին ճամբորդական իր մտադրութիւնը իրագործելու ազատութիւնը։

կամ՝

Ընդունէ առաջին համբոյրս քսաներորդ դարուն, ինչպէս անցեալ դարուն, նոյնպէս այս դարուն մէջ։ Պէտք է ըլլայ՝ Ընդունէ առաջին համբոյրս քսաներորդ դարուն. ինչպէս անցեալ դարուն, նոյնպէս այս դարուն մէջ (էջ 147)։

Եւ դեռ՝

«Անկեղծ ըլլալու համար, պիտի խոստովանիմ, որ «Արիւնոտ չիչատակ»դ բնաւ չյիշեցներ այդ զարհուրելի պատմութիւնը. վիպեր ես զուարթութեամբ մը, որ անըմբռնելի է։ Աղէտքին առջեւ կատակ չըլլուիր...»։ Պէտք է ըլլայ՝ «Անկեղծ ըլլալու համար, պիտի խոստովանիմ, որ «Արիւնոտ չիչատակ»դ բնաւ չյիշեցներ. այդ զարհուրելի պատմութիւնը վիպեր ես զուարթութեամբ մը, որ անըմբռնելի է։ Աղէտքին առջեւ կատակ չըլլուիր...» (էջ 95-96)։

Բ.- Յատուկ անուններ

Հատորը կազմողը բնագրային յատուկ անուններ վերարտադրած է այսպէս՝

Սիմոն փոխանակ Սիմէոնի (էջ 31),
Ռէթէոս փոխանակ Ռէդէոսի (էջ 32),
Մակեւոնիա փոխանակ Մակեդոնիայի, ամէնուր
Աքէալի բանտ փոխանակ Աքքիալի բանտի (էջ 38),
Գեորգ փոխանակ Գէորգի (էջեր 49, 55, 58),

Աւստրալիա փոխանակ Աւստրալիայի (էջ 55),
Իչչէթ պէյ փոխանակ Իզզէթ պէյլի (էջ 57),
Ճեհանկիւլ փոխանակ Ճիհանկիւլի (էջ 66),
Ֆէկալլա փոխանակ Ֆէկալլայի (էջ 78),
Մըրսի փոխանակ Մըրսիի, ամէնուր (ի դէպ, բառարանին մէջ բառը թարգմանուած է իբրեւ նամակարեր…),
Քընֆոլի փոխանակ Քընոֆլիի (էջ 91),
Տիւրպէքիրէն փոխանակ Տիարպէքիրէնի (էջ 134),
մ. Փէհլիվանեան փոխանակ Մ. Փէհլիվանեանի (էջ 150),
Բալճեան փոխանակ Բաղճեանի (էջ 165), (նամակին աւարտին անունը ճշգրիտ կերպով արձանագրուած է լատիներէնով),
Բոսթամուճ փոխանակ Բոսթամուճի (էջ 176),
Մաքսուդ փոխանակ Մաքսուտի (էջ 179)։

Գ.- Նոր պարբերութեան պարագաներ

Կան քանի մը պարագաներ, ուր բնագրային նոր պարբերութիւններ վերարտադրեալ օրինակին մէջ ներակայացած են իբրեւ անմիջական շարունակութիւնը նախորդ նախադասութեան մը, ինչպէս էջ 25 վարէն գ. տող՝ Մի՛ կարծէրով սկսողը, ուր նոր պարբերութիւն պէտք է ըլլայ՝ Մի՛ կարծէրով սկսող։

Պէտք է ընդունիլ թէ այս կարգի խախտումներ իմաստային փոփոխութիւններ չեն յառաջացուցած. բայց անոնց բացակայութիւնը՝ վերարտադրութիւն եւ բնագիր պիտի զօդէր աւելի անխարդախ կապով մը։

Դ.- Ուղղագրական եւ տպագրական վրիպումներ

Ահաւասիկ փունջ մը՝
ժժնտակ փոխանակ դժնդակի (էջ 25),
տգետ փոխանակ տգէտի (էջ 49),
վրա փոխանակ վրայի (էջ 74),
գծուծ փոխանակ գծուժի (էջ 75),
պէյ փոխանակ պէյլի (էջ 75),
պատճեն փոխանակ պատճէնի (էջ 77),
չըլտիկը փոխանակ չըլդիկի (էջ 93),
աստիէն փոխանակ ասդիէնի (էջ 98),
հանկարծ փոխանակ յանկարծի (էջ 99),
հաւանար փոխանակ հաւատարի (էջ 72),
նախաճախ փոխանակ նախաճաշի (էջ 132-133)։

Որոշ պարագաներու պահպանուած են բնագրային սխալները՝ առանց նըշելու. ինչպէս, օրինակ ակրայի ցաւ փոխանակ ակռայի ցաւի (էջ 93). *կամ՝ տայ տուգանքը եւ վար իջնայ հաշուեւս փոխանակ տայ տուգանքը եւ վար իջնայ հաշուէսի* (էջ 121). *կամ՝ Հոդ մէջ զգուշութեամբ վարուեցէ՛ք… փոխանակ Հոդ մեծ զգուշութեամբ վարուեցէ՛ք ի* (էջ 214), *եւլն.։*

Ե- Օտար բառեր

Օտեան իր 30 Հոկտեմբեր 1898 թուակիրով կը նշէ թէ անձ մը ներկայացած եւ իրմէ ստորագրութիւն կորզած է 2 Նոյեմբերին տեսնուելիք իր դատաստանին համար։ Այս առթիւ ան գործածած է «ճչլպ մը բերաւ» արտայայտութիւնը (էջ 120)։ Այս ճչլպ բառը բառարանին մէջ ներկայացուած է որպէս ճչլպ ընել ու թարգմանուած է իբրեւ հաւաքել, մինչդեռ կը նշանակէ կոչնագիր։

13 Ապրիլ 1900ին, Օտեան Փարիզէն Լեւոն Բաշալեանին գրած իր նամակին մէջ կը խօսի արուեստահանդէսի մը բացման մասին ու կը դժգոհի այդ առթիւ Ֆրանսական մայրաքաղաքի պանդոկապաններուն ցուցաբերած ընթացքէն՝ իր գանգատը խտացնելով «կործանելիք exposition» արտայայտութեան մէջ։ Հատորը կազմողը գայն վերածեր է «կործանելիք osée position» եւ թարգմաներ՝ որպէս յանդուգն կեցուածք (էջ 178)։

Ջօպանեանին ուղղուած նամակի մը մէջ Օտեան ձերբակալեալ Շահնազարի դատապաշտպան ներկանգնելով՝ կը կատարէ կարգ մը թելադրութիւններ, խորհուրդ տալով որ, ի չարս այլ բաներու, Ֆրանսական հանրային կարծիքին Շահնազար ներկայացուի իբրեւ մասնակից Նանսիի գործին, որ հովանաւորուած էր Ֆրանսական դեսպանատան կողմէ (էջ 212)։ Այլ խօսքով, ակնարկուած գործը ոչ թէ «patron եղած է» դեսպանատան կողմէ, ինչպէս կը յուշէ վերարտադրեալ նամակը, այլ «patroné եղած է», ինչպէս յստակօրէն ցոյց կուտայ բնագիրը։

Բառարանին մէջ ֆետան բառին տրուած է նորաստուեղծ իմաստը. ֆետանը տարածութիւն ներկայացնող չափ է, ինչպէս արդէն կը նշուի 73րդ էջին վրայ։

Զ- Այլեւայլ թերիներ

Վերարտադրուածը	Բնագրայինը	Էջ
Ճամբուն չոգենաւին մեքենան կը խանգրի	*Ճամբան չոգենաւին մեքենան կը խանգարի*	29
Եկած օրէս առջի գիշերը	*Եկած օրիս առջի գիշերը*	31
այդ տեսակ կղերականները չեն ախորժիր	*այդ տեսակ կղերականներէ չեն ախորժիր*	37
միեւնոյն տանը կը բնակինք	*միեւնոյն տուներ կը բնակինք*	39
նամակատետրակդ	*նամակ-տետրակդ*	40
ըլլալիքները չատ չուտ կը վերցնեն	*ըլլալիքները չատ ջուր կը վերցնեն*	42
Պոլիս տառապողները միշտ կը ձերբակալուին	*Պոլիս գարժողները միշտ կը ձերբակալուին*	49
Իրենց առաքելութիւնը ... խայտառակուեցան	*Իրենց առաքելութիւնը ... խայտառակուեցաւ*	49
Ոըչա՛փ գաւտ ապրեցանք այս մէկ տարուան մէջ	*Ոըչա՛փ չատ ապրեցանք այս մէկ տարուան մէջ*	52
Պոլիս, թէեւ բանը մէջտեղ եղաւ	*Պոլիս, թէեւ բանը մէջտեղ գլաւ*	55
Իրենց կանոն	*Երից կանոն*	71

Հնգ արարածս, անոնք, լքեա՛լ, փուճ ու սին	Հինգ արարածս, անո՛ր, լքեա՛լ, փուճ ու սին	77
Ահա՛, Տիգրան, հոգւոյս վիճակ տասնագին	Ահա՛, Տիգրա՛ն, հոգւոյս վիճակ դառնագին	77
Անէ՛ծք կարդամ, անէ՛ծք տեղւոյ օրն ի բուն	Անի՛ծք կարդամ, անի՛ծք տեղւոյ օրն ի բուն	78
Փարան կ'առնեն ու մեզ կ'ընեն, ո՛հ, անդէն	Բարան կ'առնեն ու մեզ կ'ընեն, ո՛հ անդին	79
Թէ չեմ ընկճեր…	Թէ չեմ ընկճիր…	80
Եկան արագ համախմբել գանկիս տակ	Եկան արագ համախմբիլ գանկիս տակ	81
Թէեւ ու ալ ըսեմ	Թէեւ սա ալ ըսեմ	82
Լրագիրները ծախու կարծես կոր	Լրագիրները ծախու կ'առնես կոր	87
գտայ նագըրին տանը	գտայ նագրրին տունը	89
կարծեմ անկէց գաղտ աւելի	կարծեմ անկէց չաղտ աւելի	91
Դէմքին կէսը միայն ցոյց տուր մեզ, լուսի՛ն	Դէմքին կէսը միայն ցոյց տար մեզ լուսին	91
Անտանելի օրեր կ'ընէ կոր	Անտանելի օդեր կ'ընէ կոր	95
Ծաղկի փունջ	Ծաղկեփունջ (բնագրին մէջ տողադարձուած բառ)	96
Զարկ ըսինք նէ՝ մի՛ացուր չըսինք	Զարկ ըսինք նէ՝ մեռցուր չըսինք	97
արդեօք խմբագրութեանը թո՞ւփ նետեց	արդեօք խմբագրութիւնը թո՞ւփ նետեց	98
նամակս առած վայրկենիդ արդէն	նամակս առած վայրկենիդ արդէն	101
Ծովին վրայ պիտի ըլլայինք	Ծովին վրայ պիտի ըլլայ ինք	
կը կարդամ ճամբուն	կը կարդամ ճամբան	101
իբրեւ ընդհանուր titre վրան պիտի տրուի	իբրեւ ընդհանուր titre վրան պիտի դրուի	114
Հետս կը կոչեմ	Ձեռս կը կոչեմ	121
Էշերը կը շարունակեն չռաւ տանը ճաշելու	Էշերը կը շարունակեն գռաւ տունը ճաշելու	127
պիտի թուչէր վերագոյն սփիւռներու մէջ։	պիտի թուչէր վերագոյն սփեռներու (sphèreի հայատառը) մէջ։	132
Այդ տժնատակ օրերուն գրածներուն ամբողջ պատասխանատուութիւնը ես վրաս առած եմ	Այդ դժնդակ օրերուն գրուածներուն ամբողջ պատասխանատուութիւնը ես վրաս առած եմ	151
Գեղամը տեսայ ճամբուն	Գեղամը տեսայ ճամբան	156
«Միութիւն» ալ քանի մը օրէն պիտի հրատարակեմ	Միւս թիւն ալ քանի մը օրէն պիտի հրատարակեմ	159
Ասլանեանին տանը	Ասլանեանին տունը	169
քսան օր բանտ մնալէ ետք արժակած է	քսան օր բանտ մնալէ ետք արժակուած է	171
		213

Հաստատելէ ետք թէ ընդհանուր առմամբ բաւական բծախնդիր աշխատանք կատարուած է վերարտադրել նամակները ծանօթագրութիւններով ընթերցողին աւելի մատչելի դարձնելու ուղղութեամբ, նշենք թէ կարելի էր քիչ մը աւելի առատաձեռն ըլլալ այս մարզին մէջ եւ որոշ տեղեկութիւններով լուսաբանել հետաքրքրասէր միտքերը՝ թէ Արփիարեան ինչու՛ իբրեւ մատնիչ ամբաստանուած էր, հիմնաւո՞ր էր արդեօք այդ ամբաստանութիւնը, ի՞նչ էր խնդիրը պատուոյ առեանի մը կազմութեան եւ ի՞նչ կապ ունէր Թիրեաքեան այդ հարցին հետ եւլն., միշտ իբրեւ գլխաւոր աղբիւր ունենալով Շահպազի գրեթէ սպառիչ Արփիար Արփիարեան աշխատութիւնը։

Նամակները ընդհանրապէս ժամանակի ազգային եւ քաղաքական անցուդարձերու, ինչպէս նաեւ մասնաւորաբար Հնչակեան եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւններու պատմութեան հետ ունեցած իրենց աղերսին թելադրանքով պիտի պահանջէին երկու կազմակերպութիւններու պատմութեան վերաբերող հրատարակեալ նիւթերու աւելի լայն օգտագործումը, կամ անոնց ծանօթ անձերու ներդրումը։ Նման պարագայի մը, 85րդ էջին վրայ նշուող Պերճը պիտի ծանօթագրուէր իբրեւ Միհրան Տամատեան, եւլն.։

Հոս մեր ուշադրութեան առարկան պիտի դարձնենք քանի մը պարագաներ միայն։

Օտեան իր 11 *Փետրուար* 1898 (էջ 97) *եւ* 25 *Փետրուար* 1898 (էջ 98) *թուակիրներուն մէջ ակնարկութիւն կ՚ընէ երկու հեռագիրերու՝ ուղղուած Արփիարեանին։ Այդ հեռագիրերը կրնային կա՛մ նամակներու չարքին առնուիլ, կա՛մ ներկայացուիլ ծանօթագրութիւններու բաժնին մէջ, որովհետեւ... կը գտնուին Արփիարեանի արխիւին մէջ։*

Անոնցմէ 10, 1, 1898 *թուակիրը կ՚ըսէ.-*

Reçu lettre. Blessé au coeur. Etat d'âme désespéré. Suicide imminent. Suprême adieu aux amis.

Yervant

(Նամակն ստացայ։ Խոցոտուած սիրտ։ Ցուսահատական հոգեվիճակ։ Անձնասպանութիւնը՝ վերահաս։ Վերջին հրաժեշտ բարեկամներու։

Երուանդ։)

Մինչ երկրորդը՝ 11, 1, 1898 *թուակիր, կը ներկայացնէ հետեւեալը.-*

Blessure cicatriseé. Espérance renaissante. Projet sinistre écarté.

Yevant

(Վէրքն սպիացած։ Յոյսը վերածնած։ Չարաշուք ծրագիրը մէկդի դրուած։

Երուանդ։)

Չգացական խոր ապրումներու պահուն ծնունդ առած անձնասպանական դիտաւորութիւն մը, որ ըստ երեւոյթին հազիւ քանի մը ժամուան կեանք է ունեցեր եւ թողքուեր՝ այդ ապրումներուն դրդապատճառին վերացումով։

Գալով բուն ծանօթագրութիւններուն, Պօղոս Նուպար փաշա (1851-1930) ներկայացուած է իբրեւ հասարակական-քաղաքական, մշակութային գործիչ, եւլն.։ Որքան ծանօթ ենք, ան մշակութային գործիչ բնաւ չէ եղած։

Մկրտիչ Անդրանիկեան (1851-1939) ներկայացուած է պարզապէս իբրեւ «Պօղոս փաշայի վէքիլը», երբ ան ծանօթ է ամէն բանէ առաջ իբրեւ հիմնադիրներէն մին Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան։

Երուանդ Աղաթօն (1860-1935) յիշուած է իբրեւ մշակութային գործիչ, երբ ան եւս նախ ՀԲԸՄի հիմնադիրներէն մին էր - նաեւ գլխաւոր մտածող ուժերէն մին այդ կազմակերպութեան - եւ որեւէ բանէ աւելի ծանօթ էր իբրեւ գիւղատնտես ու գիւղատնտեսական աշխատութիւններու հեղինակ։

Մկրտիչ Փորթուգալեանի (1848-1921) վերագրուած է Արմենական կազմակերպութեան հիմնադիրի ու ղեկավարի դեր։ Փորթուգալեան ո՛չ հիմնադիրն է եղած յիշեալ կազմակերպութեան եւ ո՛չ ալ ղեկավարը։ Մանօթագրողը որոշապէս կրկնած է կարգ մը պատմաբաններու մօտ տիրող այն թիւր կարծիքը թէ Փորթուգալեան հիմնադիրն է եղած Արմենական կազմակերպութեան։

Ժողովուրդին համար ամսաթերթը Մ. Մխիթարեանց առանձինն չէ որ հրատարակած է։ Անոր հիմնադրութեան իրենց մասնակցութիւնը բերած են նաեւ Վահան Թէքէեան, Սուրէն Պարթեւեան, Լեւոն Արսէնեան, Աղեքսանդր Շաքլեան, Տքթ. Պօղոս Քօլօլեան եւ Գառնիկ Ճնտգլեան։

Ը- Բացթողումներ

Մեր լուսապատճէններուն մէջ ունինք մէկ արձակ, մէկ չափածոյ եւ մէկ խառն (արձակ ու չափածոյ) պատառիկներ, որոնք անմիջական աղերս ունին նամակներուն հետ։ Հատորին մէջ անոնց ընդգրկուիլը աւելի՛ եւս պիտի ճոխացնէր ժողովածուն։

Արձակ անթուակիր երկտող մըն է, որ կ'ըսէ.
«Սիրելի Արփի.
Ահաւասիկ եւս երեք թուղթ, մնացածն ալ վաղը։
Ստա՛կ, ստա՛կ...
Քոյդ
Երուանդ (Օտեան)»

Չափածոն Օտեանի «կտակ»ն է, որուն կ'ակնարկուի նամականիին մէջ։ Ահաւասիկ ան.-

Կտակս

Էլի, էլի, լամա սաբաքթանի[1]
Մատթ. Իէ .46

Ա՛հ, Տէր Աստուած, ինչու՞, ինչու՞ զիս թողուցիր,
Հոգիս տուիր աղջկանց ձեռք զերդ խաղալիք,
Սիրտըս դարձաւ կոտրած անօթ մը ցան ու ցի՛ր,
Կամ ծով անհուն՝ ուր յաջորդեն յուզեալ ալիք։

Ա՛հ, քանի՛ հեղ նետահարեց զիս կուպիտոն[2]*,*
Քանի՛ վէրքեր սրտիս վրայ կան դեռ հասուն.
Այս փորձութեան կրնա՞ս տոկալ, ո՛վ Սուրբ Անտօն[3]*,*
Միայնակեաց՝ խոտաճարակ՝ երրորդ դարուն։

Եւ մինչեւ իսկ Ապատիէն ի Շարապաս,
Մըխես սլաքդ, չե՛չտ սրտիս մէջ, անգու՛թ Երոս[4]
Սիրոյ հուրը վառես դու յիս (աս էր պակաս),
Մինչ լոկ իբրեւ ես հաշուակալ եկած եմ հոս։

Երբոր մեռնիմ, ո՛ Արփիար, չիրմիս վրան
Արձանագիր թո՛ղ ասիկա հո՛ն քանդակեն.
- Այս է իմին վերջին կտակ վաւերական.-
«Զիս սիրեց չատ՝ ներեալ լիցին մեղք իւր ամէն։»

Խառն գրութիւնը՝ «Արփիար Դիւցազն» խորագրեալ եւ անաւարտ ահա-ւասիկ.-

Նախադրութիւն

Յատենի հնչակեանց յայտնէ Արփիար զխորհուրդ մարտի ի վերայ Ապտիւլ Համիտայ. հրատարակի Մարտ[5] հակառակ կարծեացն զրուանեանն Արշակայ[6]՝ որ ի հին բնակչաց Պէչիկդաշի։ Դեսպանս առնէ Արփիար առ եղբարսն Ամերիկայ՝ գալ դրամօք ի Թիկունս։ Ի կատարել Արփիարեանց զհանդէս հրատարակման Մարտի, գայ պատգամ Ապտիւլ Համիտայ առ Արփիար՝ դառնալ հնազանդիլ նմա երիւք պայմանօք։ Արհամարհէ Արփիար, ձայնատուր լեալ ազդ առնէ ի վերայ նորա մարտ, եւ քաջալերեալ խրախուսէ զՄկրտիչեան[7] եւ զՓափազեան[8]։ Արշակ սկսանի սերմանել որոմն հակառակութեան յԱնահտի[9]։

Դրուագ Առաջին

Որ ի քնար խըլացուցիչ զԱրփին երգես ի Տարտարոս,
Զառաջնորդն քաջ հընչակեանց, զամենակուլն կոկորդիլոս,
Հըրեչտա՛կըդ սատանայից, պոչաւորացըն երգարան
Որ գեղգեղեալ եղանակիս զամենայն երգ անբանական,
Արդ, Մատո՛ ինձ ըզգատարկ սնտուկ կողիցն Թիթեղեայ
Չի երգեցից նըւագաւոր՝ արարք քաջին Արփիարայ։
Ի խորին անդընդոց ի յանմատոյց հըրոյ գահէն
Ցըղեաց նախ Տէր Սադայել զպատգամաւորն իւր ի գեհէն
Չհրեչտակն ապչութեան՝ անմտութեանց խրատատուն,
«Ե՛րթ ի Լոնտոն, ասէ Նըմա, Արփիարայ քաջին ի տուն
Մ՚չ եւս այլ հանդուրժեն ղըժոխք վրխժուցն հատուցման.
Փութասցի արդ տըպագրել ըզմարտագոռ թերթ հնչակեան»։
Սրլացեալ գայր Զըւարթունն ի քուն մինչդեռ խորդար Արփին
Մըտանէր եւ տայր պատգամ ի սընարից վեհ դիւցազնին.
«Արի՛ կաց, առ սիրելիդ լըղէ հրաման քեզ Բանսարկուն,
«Ե՛րթ անյապաղ տըպել փութով զմարտ հանդէս դատարկասուն։»
Թօթափէր ըզքունն յանձնէն հսկայն արի, եւ փութացեալ
Զգենոյր ըզվարտիքըն որ ի գետին կայր գարշ անկեալ։
Լուանայր զաղտոտ մօրուքն՝ <տակաւ> փոխեալ զջուր ի սեաւ խաւար,

Եւ ագանէր ըզմոյկ ոտից՝ տըղմաթաթաւ, պատառ պատառ։
Տառատող գունաթափեալ արկեալ գուսովքըն <մարտական>
Գըրիչ սուր երկայրի եւ թուղթ բազում ետ ի գրպան։
Եւ զանճամբ առեալ լօդիկ պատառաբեկ մուրացկանի,
Խաբէպատիր մատանըըն գործ Ըչթայն[10] անուն խանութպանի։
Մինչ մշուշ խաւարապատ իջեալ ծածկէր քաղաք Լոնտոն,
Արփիարը, հըսկայն հայոց, փութաթը ճեպէր ի սահ Ռիճմոն[11]։
Հընչակեանք ամենեքեան ըզյուրն առեալ դընըրդեցան,
գան Ռըչտունի ու Ոստանիկ, արին Սուրէն քալ Տամատեան։
Անցեալ Արփին բազմէր ի գլուխ չուրջ ակըմբեալ աւագանւոյն,
բանայր զբերանն, ի չըրթանցն հոսէին բանք ապուշագոյն։

Այս թերաւարտ գրուածքիւնը կը թուի թէ Օտեան առիթով մը փոխանցած է Արփիարեանին։ Ան կը վերաբերի Նազարբէկեան ամոլչն Արփիարեանի եւ համախոհներու բաժանումին եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան ու անոր Մարտ պաշտօնաթերթին հիմնադրութեան ի Լոնտոն, ուր համախմբուած էին հնչակեան գործիչներ Ռչտունի, Ոստանիկ, Պարթեւեան եւ Տամատեան, ի շարս այլոց։ Ցիշեալներէն առաջին երկուքը պիտի մերժէին յարիլ վերակազմեալներուն։

ՎԱՉԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ՏԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] *Աստուած, Աստուած, ինչու՞ զիս լքեցիր։*
[2] *Հռոմէական դիցաբանութեան մէջ սիրոյ աստուածը։*
[3] *Երրորդ դարու կէսերուն ծնած Սրբ. Անտոն անապատական կը նկատուի հիմնադիրը ճգնակեցութեան։*
[4] *Ցունական դիցաբանութեան մէջ սիրոյ աստուածը։*
[5] *Արփիարեանի խմբագրութեամբ 1897ին իբրեւ ամսագիր հրատարակուիլ սկսած է Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան պաշտօնաթերթը։*
[6] *Ակնարկութիւն Արշակ Ջօպանեանի (1872-1954)։*
[7] *Լեւոն Մկրտիչեան (1867-1932)։ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադիրներէն մին։ Հրապարակագիր եւ յետագային արտօնատէր Ազդ օրաթերթի։*
[8] *Յակոբ Փափազեան (1874-1954)։ Վերակազմեալ Հնչակեան գործիչ, որ իր հերթին շրջան մը եղած է արտօնատէր Ազդ օրաթերթի եւ զբաղած հրապարակագրութեամբ։*
[9] *Ակնարկութիւն Ջօպանեանի Անահիտ ամսագրին ու Արփիարեան եւ ընկ.ի դէմ անոր պարզած կեցուածքին։*
[10] *Կ'ակնարկուի մականիշը Արփիարեանի վերաբերուին։*
[11] *Մարտ սկզբնական շրջանին կը հրատարակուէր Ռիչմընտ կամ Ռիճմոն փողոցը։*

Dora Sakayan, *Modern Western Armenian* (For the English-speaking World), Montreal: Arod books, 2000, 366 էջ:

Մայրենի լեզուի իւրաքանչիւր նոր դասագիրք անկասկած մեծ երեւոյթ մըն է ժողովուրդի մը մշակութային կեանքին մէջ: Այս պարագային նկատի ունինք արեւմտահայ լեզուին անգնահատելի դերը սփիւռքահայ ամէնօրեայ կեանքի պաշարին, թոհուբոհին մէջ՝ հայօրէն ապրելու, հայօրէն մտածելու եւ հայօրէն գոյատեւելու:

Հայերէնագիտութիւնը ունի աշխատասիրութիւններու, դասագիրքերու ստեղծման դարաւոր աւանդներ, եւ այս առումով դժուար է նոր դասագիրք պատրաստող հեղինակին գործը: Նոր դասագիրք մը գնահատելու եւ արժէւորելու համար՝ զայն կը բաղդատեն նմանատիպ նախորդին հետ՝ մատնանշելով անոր առաւելութիւնները ու թերութիւնները: Այս պարագային, բնականաբար, այս բաղդատութիւնը կ'ըլլայ ի վնաս նորին, որովհետեւ մարդիկ վարժուած են նախորդին, եւ անկէ եղած իւրաքանչիւր նորութիւն եթէ ոչ սխալ, գոնէ տարօրինակ կամ կասկածելի կը թուի:

Բանասիրական գիտութիւններու դոկտոր-փրոֆեսէօր Դորա Սաքայեանի հեղինակած Արդի արեւմտահայերէն աշխատասիրութիւնը իրեւ դասագիրք որդեգրուած է Մըք-Կիլլ համալսարանի (Քանատա) հայագիտական ամբիոնին կողմէ՝ առաջին լսարանի անգլիախօս հայ թէ օտար ուսանողութեան համար: Նաեւ՝ անիկա ուսումնական մատչելի ձեռնարկ մըն է ապագայ հայ ուսուցիչին եւ ուսանողին համար միաժամանակ:

Դասագիրք պատրաստելն ունի իր բարդութիւններն ու դժուարութիւնները: Դասագիրքին հեղինակը նախ եւ առաջ պէտք է ունենայ ստեղծագործական ազատ միտք եւ կարենայ ձերբազատիլ նախորդ կամ նախկին հրատարակութիւններու ճնշումէն, կաղապարներէն: Այնուհետեւ, լեզուաբանական ու մանկավարժական նորագոյն նուաճումներուն վրայ յենելով՝ հեղինակը պէտք է ներկայացնէ զանոնք, բայց բծախնդիր ընտրութեամբ՝ գտնելով էականը, անհրաժեշտը:

Այս առումով անվարան կարելի է ըսել, որ փրոֆեսէօր Սաքայեան յաղթահարած է այս բոլոր բարդութիւնները ու դժուարութիւնները՝ անգլիախօս հայերուն եւ օտարներուն (որոնք կը փափաքին հայերէն սորվիլ) տրամադրութեան տակ դնելով արեւմտահայ լեզուի ինքնատիպ եւ իր տեսակին մէջ իւրայատուկ աշխատութիւն մը:

Դոկտոր-փրոֆեսէօր Դորա Սաքայեան թէեւ անծանօթ անուն մըն է Մերձին արեւելքի մէջ ապրող մտաւորականութեան, սակայն Հայաստանի, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու, Քանատայի եւ Եւրոպական չարք մը երկիրներու մէջ հռչակ եւ յարգանք կը վայելէ իբրեւ բանասէր-լեզուաբան ու մանկավարժ, որ չնորհիւ իր գիտական հրատարակութիւններուն, յօդուածներուն եւ լեզուաբանութեան գծով միջազգային համագումարներու գործուն մասնակցութեանց՝ արժանաւորապէս գրաւած է իր արդար տեղը հայ եւ օտար լեզուաբաններու փաղանգին մէջ՝ դառնալով հայ ժողովուրդի երախտաւոր զաւակներէն մէկը:

Սաքայեան ծնած է Սելանիկ, Յունաստան, 1931ին։ Նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն վարժարաններէն մէկուն մէջ, իսկ երկրորդական ուսումը՝ նախ՝ Յունաստան, ապա՝ Վիեննա։

Մնողքին հետ կը ներգաղթէ Խորհրդային Հայաստան։ Կ'ընդունուի Երեւանի Պետական Մանկավարժական Հիմնարկի օտար լեզուներու բաժանմունքը, զոր կ'աւարտէ 1952ին։

1965ին՝ աւարտելով Մոսկուայի Լոմոնոսովի անուան Պետական Համալսարանի օտար լեզուներու մասնագիտական դասընթացքը, կը ստանայ դոկտորական աստիճան՝ գերմանական բանասիրութեան գծով։ Կը վերադառնայ Երեւան, ուր Պետական Համալսարանի Բանասիրական Ֆաքուլթէթին մէջ կը ստանձնէ գերմաներէնի դասախօսի պաշտօն՝ միաժամանակ վարելով վարչական գործեր։ Կարճ ժամանակ ետք կը դառնայ օտար լեզուներու ամբիոնի վարիչ։

1975ին Սաքայեան ընտանեօք կը հաստատուի Քանատա եւ աշխարհահռչակ Մըք-Կիլլ համալսարանի գերմանական բանասիրութեան բաժանմունքին մէջ կը դառնայ գերմաներէնի աւագ դասախօս (առ ալօր)։ Իր աշխատունակութեան եւ անդուլ գործունէութեան չնորհիւ կը յաջողի հիմը դնել հայագիտական դասընթացքներու։

Սաքայեան ունի լեզուագիտական բազմաթիւ հրատարակութիւններ։ Անոր ասպարէզի լեզուներն են՝ գերմաներէնը, հայերէնը, ռուսերէնը եւ անգլերէնը։

Գրախօսուող աշխատութիւնը բաղկացած է հայաշունչ բովանդակութիւն ունեցող 12 դասերէ (units), որոնցմէ իւրաքանչիւրը ունի նոյնքան ենթաբաժանում՝ նուիրուած՝ ա) կենցաղային ամէնօրեայ երկխօսութեանց եւ կեանքի պահանջներու բաւարարման, բ) Հայաստանը, հայ ժողովուրդի դարաւոր մշակոյթը արտացոլող, երբեմն նաեւ կենցաղային երկխօսութիւնը ամբողջացնող բնագիրներու (texts) ընթեցումին, գ) բնագիրներու բառամթերքին եւ լեզուական արտայայտութիւններուն անգլերէնով բացատրութեան ու պարզաբանման, դ) երկխօսութեանց ու բնագիրներուն առնչուող նոր բառամթերքի ուսուցման, ե) հայերէնի քերականութեան, զ) հայերէնի եւ անգլերէնի լեզուական-քերականական հակադրութեան դիտարկման, է) բառակազմութեան, ը) հնչաբանութեան, թ) ուղղագրութեան, ժ) գրավարժութեան, ժա) քերականական վարժութեանց եւ ժբ) հայկական առածներու։

Գիրքին բոլոր դասերը կ'ընթանան միեւնոյն՝ կանոնաւոր ու կուռ յատակագիծով, հետեւողական, բայց ոչ ձանձրացուցիչ կրկնութեամբ՝ պահելով լեզուի ուսուցման կերպի միօրինակութիւնը ու լեզուական գիտելիքներու հաղորդման աստիճանական զարգացումը։ Այսպիսով, անգլիախօս ուսանողը կամ հայերէն սերտողը դիւրաւ ճեռք կը բերէ իրարու յաջորդող եւ իրար ամբողջացնող կայուն ու հաստատուն գիտելիքներ, որոնց ամրապնդման եւ իւրացման կը նպաստեն իւրաքանչիւր դասի վերջաւորութեան զետեղուած բազմապիսի ու դասին առնչուող սերտուած վարժութիւնները։

Գիրքին հեղինակը յատուկ ուշադրութիւն դարձուցած է քերականութեան՝ հնչաբանութեան, բառակազմութեան, ճեւաբանութեան ու համառօտ շարահիւսութեան ուսուցման։ Չէ՞ որ դասագիրք մը ի վերջոյ քանի մը կողմե-

րու միասնութիւն է՝ տեսական նիւթի ընդգրկում ու բացատրութիւն, օրինակներ, վարժութիւններ։ Եւ հեղինակը իր ընտրութեան մէջ եղած է ժուժկալ, տուած է կարեւորը, էականը, առանցքայինը ու հպանցիկ անդրադարձած՝ երկրորդականին։

Գիրքին յաջողութեան եւ ինքնատպութեան կարեւորագոյն բանալիներէն մէկն է նաեւ անոր «հնչաբանութիւնը», որ, վիճելի իրակութիւններ բովանդակելով հանդերձ, իր տեսակին մէջ թերեւս մնայ անգերազանցելի։ Հեղինակը ոչ միայն նկարագրած է հայերէնի հնչիւնական համակարգը լատինատառ տառադարձութեամբ, այլեւ իւրաքանչիւր երկխօսութեան ու բնագիրի նախադասութեանց տակ տուած է անոնց հնչիւնական լատինատառ համարժէքը։

Հեղինակը մեծ կարեւորութիւն ընծայած է բառագիտութեան եւ բառակազմութեան ուսուցման, քանի որ անոնք լեզուին ատաղձն են եւ մեծապէս կը սատարեն գիրքը սերտողին բառամթերքին հարստացման։ Արդարեւ, այս բաժիններուն շնորհիւ՝ սերտողը աստիճանաբար կը ծանօթանայ իւրաքանչիւր բնագիրի բառամթերքին, կը գիտնայ բառին կազմութիւնը, կը սորվի բառակազմութեան ձեւերը, բաղադրիչներով նոր բառեր կազմելու վարժութեամբ կը հմտանայ նոր բառեր կազմելու մէջ, իսկ այդ բառերով նախադասութիւններ կազմելով, շարադրութիւն գրելով՝ կը հարստացնէ իր արտայայտչականութիւնը։ Արդէն գիրքին վերջաւորութեան դրուած զոյգ՝ անգլերէն-հայերէն եւ հայերէն-անգլերէն բառացանկերը մեծապէս կը նպաստեն այս նպատակին։

Հեղինակը չէ անտեսած նաեւ հայերէնի գրավարժութեան պարագան։ Առաջին չորս դասերուն մէջ ան կ'ուսուցանէ գրավարժութիւնը հայերէնի այբուբենի երեսունեւութ տառերուն, որոնք ներկայացուած են թէ՛ գեղագրական եւ թէ՛ տպագրական օրինակներով, անշուշտ, միշտ ալ նշելով իւրաքանչիւրին հնչիւնական լատինատառ համարժէքը։

Գիրքը օժտուած է նաեւ ընթերցանութեան յաւելեալ բնագիրերով ու քերթուածներով, որոնց շնորհիւ անգլիախօս մարդը կը ծանօթանայ հայ ժողովուրդի երկրին, բնութեան, մշակոյթին, գրականութեան, ազգային սովորութիւններուն ու աւանդութիւններուն, կրօնքին, հոգեբանութեան եւ աշխարհայեացքին։ Ամբողջ գիրքը Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը կը բուրէ կարծէք՝ Մեսրոպ Մաշտոցի գիրերու գիւտէն սկսեալ մինչեւ Ուիլիըմ Սարոյեան։

Ստորեւ պիտի անդրադառնանք գիրքին մէջ տեղ գտած վրէպներու մեծ մասին, ինչպէս նաեւ տեսական քերականութեան քանի մը հարցերու, որոնց լուծումը, ըստ մեզի, ճիշդ չէ տրուած կամ մնացած է թերի։

Ա) Հնչաբանութիւն

1. Հայերէնի այբուբենին առնչուող ծանօթագրութեանց տակ (էջ xviii) եւ 6րդ դասին ուղղագրութեան յատկացուած բաժնին մէջ հեղինակը կը նշէ, որ ե հնչոյթը ունի տարբեր հնչիւններ՝ ըստ բառին մէջ գրաւած իր դիրքին եւ ըստ այլ հնչոյթներու հետ զուգագրութեան, ինչպէս՝ տուն (doun), թեւ (tev),

լաւ (lav), լաւութիւն (իւ = եու)· սակայն մոռցած է նշելու, որ ւ տառը, միանալով ի տառին, կը կազմէ իւ ձայնաւորը, որ համազօր է ֆրանսերէնի u հնչիւնին, եւ իւ (եու) երկբարբառը, զոր կը հնչենք ուիւն վերջածանցով կազմուած բառերուն, ինչպէս նաեւ՝ իւղ (yugh), իւր (yur) եւ ասոնցմով կազմուած ածանցաւոր եւ բարդ բառերուն մէջ, ինչպէս՝ իւղաներկ (yughanerg), իւղագին (yughakin), իւրաքանչիւր (yurakanchur եւ ոչ թէ yurakanchyur), իւրովի (yurovi) եւլն.։ Այնպէս որ, հեղինակին նշած ձիւն (tsyun), նիւք (nyut), գիւտ (kyud) բառերուն արտասանութիւնը խորթ է արեւմտահայերէնին եւ յատուկ է արեւելահայերէնին։ Արեւմտահայերը վերոյիշեալ բառերը պարբերաբար կը հնչեն tsun (u = ֆրանսերէնի «ւ»), (nut), (kud), այլեւ՝ սիւն (sun), անկիւն (angun), առիւծ (arudz), արիւն (arun) եւլն.։ Նոյնպէս՝ հնդեւրոպական (hentyevrobagan) բառին արտասանութիւնը (էջ 4) խորթ է արեւմտահայերէնին։ Այս բառին արտասանութիւնն է (hentevrobagan)։

2. Լաւապէս նկարագրուած են (էջ 78) ո հնչոյթին արտասանութիւնն ու ուղղագրութիւնը, սակայն պէտք է նշուէր նաեւ, որ վոհմակ բառը կը գրուի «վ»ով, ապա թէ ոչ, ըստ բացատրութեան, չատեր պիտի գրեն առանց «վ»ի, ինչպէս՝ որակ, որսորդ, որոշ եւլն. (նախաբան, էջեր՝ xiii եւ xiv)։

3. Արեւմտահայերուն համար արտասանութեան անընդունելի սխալ մըն է մէկուկէս վանկանի բառերուն երկվանկ արտաբերութիւնը (էջ 202)։ Այս տեսակ բառերը՝ աստղ, կոճղ, կայսր, վագր, տագր, դուստր, տեսր, գամփռ եւլն., արեւմտահայերէնի մէջ կը հնչուին մէկ շունչով, իսկ արեւելահայերէնի մէջ՝ երկու շունչով։

4. Ի, է, ու, իւ ձայնաւորներուն եւ եա, եայ, ոյ երկբարբառներուն հնչիւնափոխութեան պարագաները (էջ 123) տրուած են խիստ համառօտակի։ Ըստ իս՝ հեղինակը կրնար քիչ մը մանրամասնել զանոնք։ Ի դէպ, ձայնաւորներու շարքին պէտք է նշուէր նաեւ էօ ձայնաւորը, որ յատուկ է արեւմտահայերէնին եւ որ կը համապատասխանէ eu հնչիւնին ու կը գործածուի միայն օտար բառերու մէջ։

5. Ուղղախօսութեան դիպուկ դատումներ են հեղինակին կատարած նշումները շտ, շկ, սպ, խտ, տք հնչիւնակապակցութիւններու արտասանութեան առնչութեամբ։ Վերոյիշեալ կապակցութիւններու մէջ «շտ»ն կ'արտասանուի «շթ» (միշթ), «շկ»ն՝ «շգ» (բժիշգ, բայց՝ բժշկական), «սպ»ն՝ «սբ» (սպասել, բայց՝ սպետ, սպետական), «խտ»ն՝ «խթ» (սխթոր), «տք»ն՝ «թգ» (մուրթգ) եւլն.։ Սակայն «սկ» հնչիւնակապակցութիւնը ունի գրային արտասանութիւն (օրինակ՝ ոսկի), եւ ոչ թէ՝ «սգ»։ Երեւոյթ մը՝ զոր սխալ դատած է հեղինակը։

Եւ որպէսզի ուղղախօսութեան այս նմուշները ամբողջական ըլլային, հեղինակը պէտք է աւելցնէր նաեւ հետեւեալները.

ա) ղբ հնչիւնակապակցութիւնը կը հնչուի խբ։ Օրինակ՝ աղբ (ախբ), աղբիւր (ախբիւր), ողբ (ոխբ), ողբերգ (ոխբերգ) եւլն.։

բ) ղդ հնչիւնակապակցութիւնը կը հնչուի խդ։ Օրինակ՝ խեղդել (խեխդել), խեղդամահ (խեխդամահ) եւլն.։

գ) ղգ հնչիւնակապակցութիւնը կ'արտասանուի խգ՝ չողգամ (չոխգամ)։

Բ) Ուղղագրութիւն

1. *Տողադարձի կանոններուն յատկացուած դասին մէջ (էջ 202) կան տարօրինակ սխալներ։ Օրինակ՝ ագռաւ, աքլոր, սանրել (արեւմտահայերէնի մէջ այս բառը սանտրել է՝ ըստ Աճառեանի) եւ ապրիլ բառերը պարբերաբար տողադարձուած են այսպէս՝ ա-գռաւ, ա-քլոր, սա-նրել, ա-պրիլ։ Արդեօք վրիպակնե՞ր են ...*

Սխալ է նաեւ պատուել, աղուոր եւ նման բառերուն տողադարձը՝ պա-տուել, ա-ղուոր, որովհետեւ երբ բառին մէջ ու ձայնաւորը «վ» հնչուի, տողադարձի ատեն այդ ու ձայնաւորն է որ ամբողջութեամբ կը փոխադրուի յաջորդ տողը։ Ուրեմն պատուել, աղուոր ու նման բառերը պէտք է տողադարձել այսպէս՝ պատ-ուել, աղ-ուոր։

Այս բաժնին մէջ պէտք է նշուէին նաեւ տողադարձի երեք հիմնական կանոնները.

*ա) Գաղտնավանկ (այսինքն՝ արտասանուող, բայց չգրուող) ը ունեցող բառերուն տողադարձի պարագային ըն կը գրուի միայն տողավերջի եւ յաջորդ տողի սկիզբի վանկերուն մէջ. **շըղ-թայ, մը-կըրտիչ** կամ **մկըր-տիչ, կը-տըրտել** կամ **կտըր-տել**։ Իսկ եթէ բարդ կամ ածանցաւոր բառի մը յաջորդ տողը անցնող մասը ը գաղտնավանկով սկսող պարզ կամ արմատ բառ է եւ կամ անով կազմուած բառ է, ապա այդ գաղտնավանկի ըն չի գրուիր։ Օրինակ՝ **դարա-գլուխ, ուշա-գրաւ, ան-կրթութիւն** (բայց՝ **անկըր-թութիւն**), **յեղա-շրջել** եւլն.։*

բ) Պէտք չէ տողադարձել մէկուկէս վանկանի բառերը։

*գ) Պէտք է խուսափիլ տողադարձի ատեն աւելորդ ը ներմուծելէ. փոխանակ գրելու՝ **կար-մըրութիւն, բար-ձրութիւն, մարմըն-ի** եւլն., պէտք է գրել՝ **կարմ-րութիւն, բարձ-րութիւն, մարմ-նի** եւլն.։*

2. *Կան ուղղագրական սակաւիկ սխալներ, որոնցմէ մէկ քանին, ըստ իս, արեւելահայերէնի ազդեցութեան հետեւանք են, իսկ մնացածը՝ վրիպակներ եւ անուշադրութեան սխալներ։ Այսպէս՝ **կանադա** եւ **ձապոն** բառերը եւ ասոնցմով կազմուած ածանցաւորները (էջ 6) գրուած են արեւելահայ ուղղագրութեամբ, մինչդեռ ուսեալ արեւմտահայ մը վերոյիշեալ բառերը կը գրէ այսպէս՝ **Քանատա, Ճափոն**։*

***Ինքնիրեն** անդրադարձ դերանունին բաղադրիչները ներկայիս կցական կը գրուին։ Յարադիր կը գրուէին Հ. Արսէն վ. Այտընեանի օրերուն՝ 1860ականներուն։*

***Նոր Տարի** բաղադրեալ յատուկ անունը պէտք է գրել **Նոր տարի**, որովհետեւ լրացեալը (**տարի**), առանձին առած, յատուկ անուն չէ։ Եթէ լրացեալը յատուկ անուն ըլլար, այդ պարագային անոր առաջին տառն ալ գլխագիրով կը գրուէր, ինչպէս՝ **Փոքր Ասիա, Սուրբ Էջմիածին, Նոր Նախիջեւան** եւլն.։*

***Սպաննել** բայը (էջ 201) գիրքին մէջ գրուած է մէկ նով՝ **սպանել**, որ յատուկ է արեւելահայերէնի ուղղագրութեան (**սպան+ել > սպանել**)։ Արեւմտահայերը առ այսօր կը գրեն **սպաննել** (բայց՝ **սպանութիւն**), որ յառաջացած է գրաբարեան **սպանանել** բայէն՝ ան սոսկածանցին ա ձայնաւորին կորուստով։*

***Ձիշտ** բառը (էջ 107) գրուած է տով, որ յատուկ է արեւելահայերէնի ուղ-*

դագրութեան։ Պէտք է գրել՝ ճիշդ։

3. Անուշադրութեան հետեւանքով սխալ գրուած են նաեւ կարգ մը քանակական եւ դասական թուականներ։ Այսպէս՝ էջ 8ի մէջ կը տեսնենք տասնմէկ…, տասնհինգ…, քանմէկ քանակական թուականներուն ճիշդ ձեւերը, սակայն էջ 120ի մէջ նոյն քանակական թուականներէն կազմուած դասական ձեւերը, ինչպէս նաեւ քանակականները, տրուած են սխալ գրութեամբ՝ տասնըմէկ - տասնըմէկերորդ, տասնըհինգ - տասնըհինգերորդ, քանըմէկ - քանըմէկերորդ, որոնց մէջ ըն աւելորդ է, որովհետեւ վերոյիշեալ թուականները երկանիշ թիւեր են եւ կազմուած՝ կցական բարդութեամբ։

Ի դէպ, եօթը քանակականին դասականն է եօթներորդ եւ ոչ թէ եօթերորդ (էջ 120), որովհետեւ բառը ինքնին ունի գրութեան երկու ձեւ՝ եօթը (եօթն), ինչպէս եւ՝ ինը (ինն), տասը (տասն), որոնցմէ փակագծեալ ձեւերը գրաբարեան են, իսկ միւսները՝ աշխարհաբարեան։ Երբ այս երեք թուականները աճին իբրեւ բառ, այդ պարագային հայերէնի մէկ ներքին պահանջով կը գործածուին գրաբարեան ձեւերը եւ կ'ունենանք եօթներորդ, եօթնական, իններորդ, իննական, տասներորդ, տասնական։

Սխալ է ութ քանակականին ութը ձեւով գրութիւնը, որ յառաջացեր է եօթը, ինը եւ տասը թուականներուն գրութեան եւ հնչման նմանաբանութեամբ։

Հարիւր քանակականէն բարձր բոլոր թուականները յարադրական բարդութիւններ են, այսինքն՝ անոնց բաղադրիչները կը գրուին առանձին-առանձին։ Այնպէս որ, արեւմտահայերէնի մէջ սխալ է գրել հարիւրմէկ (էջ 120). պէտք է գրուի հարիւր մէկ, հարիւր երկու, հարիւր տասներկու…

Տարածուած սխալ մըն է երկուքական բաշխական թուականին երկուական ձեւով գրութիւնը (հեղինակը նշած է երկու ձեւերն ալ)։ Եւ իրենք-զիրենք արդարացնելու համար՝ մարդիկ արեւելահայերէնն կը սեպեն երկուքական ձեւը։ Բաւ է յիշատակել Այտընեանի կարծիքը այս կապակցութեամբ՝ համոզելու համար, թէ ո՛րն է ճիշդ, ո՛րը՝ սխալ։ Այտընեան կը գրէ. «Երկու բառը յօդ որ առնու կամ հոլովի՝ ք մ'ալ հետ կ'ուզէ. այսպէս՝ երկուքն ալ. երկուքի, երկուքով. (եւ ոչ՝ երկուն ալ, երկուի։) Այսպէս կ'ըսուի նաեւ երկուք է (կամ երկու է։) Նոյնպէս իրմէ բաղադրեալները. տասուերկուքն ալ, չհասնեւերկուքին։ Բայց եթէ առջեւը գոյական մ'ունենայ, չ'ըսուիր երկուք լեռ. երկուք մարդ. այլ՝ երկու լեռ։

<u>Գ) Գոյականներու հոլովման համակարգը</u>

Բացի քանի մը աննշան ու «թեքնիք» սխալներէ, գիրքին հեղինակը յաջողած է ներկայացնել արդի արեւմտահայերէնի հոլովման համակարգը՝ խիստ համառօտ բացատրութեամբ եւ հոլովական տախտակներով, որոնք, ըստ ձեւի, յստակ են ու ցայտուն, եւ ըստ բովանդակութեան՝ ամբողջական, ու՝ գրագէտ արեւմտահայուն կիրարկած հոլովական պատկերը ներկայացնող։ Աւելին. հեղինակը չէ մոռցած նշել նաեւ կարգ մը գոյականներու սեռական-տրական գրաբարեան հոլովաձեւերը, զորս յաճախ կը գործածենք մեր բանաւոր թէ գրաւոր խօսքին մէջ։

Հեղինակին տուած օրինակներէն դատելով (էջ 94)՝ կրնանք ըսել, որ ան

յատակ պատկերացում ունի արեւմտահայերէնի հոլովական համակարգի ուղղութեան առնչութեամբ: Հետեւաբար նախընտրելի պիտի ըլլար, որ եան, ան հոլովումներուն պատկերին տակ նշուէր նաեւ այդ հոլովման ենթարկուող գոյականներուն սեռական-տրական հոլովաձեւերուն զուգաձեւերը: Այսպէս՝ իւն ածանցով կազմուած բառերուն մեծամասնութիւնը, ինչպէս՝ ձիւն, սիւն, կորիւն, դոփիւն, գոչիւն, հնչիւն, դղրդիւն կ'ենթարկուին ի հոլովման՝ սիւն-սիւնի (եւ ոչ թէ սեան), ձիւն-ձիւնի (եւ ոչ թէ ձեան): Բացառութիւն կը կազմեն սակաւաթիւ բառեր, որոնց սեռականը ունի գոյգ ձեւեր՝ արիւն-արիւնի եւ արեան, անկիւն-անկիւնի եւ անկեան եւլն.:

Ում ածանցով վերջացող բառերը կրնան հոլովուիլ թէ՛ ի եւ թէ՛ ան հոլովումով: Օրինակ՝ *մանուկ-մանուկի // մանկան, հանդիպում-հանդիպումի // հանդիպման, շարժում-շարժումի // շարժման* եւլն.:

Սխալ նշուած է Գերմանիա երկրանունին սեռական հոլովաձեւին զուգաձեւը՝ *Գերմանիայի* (էջ 94), որովհետեւ արեւմտահայերէնի մէջ իա վերջածանց ունեցող երկրանունները՝ *Ասիա, Գերմանիա, Պուլկարիա*, կը հոլովուին *ոյ* հոլովումով, եւ որոնց սեռականը կ'ըլլայ *Ասիոյ, Գերմանիոյ, Պուլկարիոյ* եւլն.:

Հոս պէտք է նշուէր նաեւ, որ իա ածանցով վերջացող անձնանունները կը պատկանին ի հոլովման՝ *Արաքսիա-Արաքսիայի, Երեմիա-Երեմիայի* եւլն.:

Նոյնպէս՝ սխալ նշուած է տուն, չուն եւ ձուկ գոյականներուն հոլովման խումբը (էջ 298): Առաջին երկուքը պէտք է դասել «Այլաձեւ հոլովումներ» խորագրին տակ, իսկ վերջինը՝ «քարացած հոլովաձեւեր»ու տակ, ինչ որ հեղինակը կատարած է այլ բառերու պարագային (էջ 301), որովհետեւ նոյնիսկ գրական արեւմտահայերէնի մէջ ձուկ գոյականին սեռականը ձուկի է: Անշուշտ խօսքս չի վերաբերիր քարացած կապակցութիւններուն, ինչպէս՝ ձկան իւղ:

<u>Դ) Գոյականներու յոգնակի թիւի կազմութիւնը</u>

Բացի մէկ-երկու անյաջող բանաձեւումներէ, իսկապէս գովելի շարադրանք մըն է գոյականներու յոգնակի թիւի կազմութեան յատկացուած այս բաժինը՝ թէ՛ ըստ ձեւի, թէ՛ ըստ բովանդակութեան: Ճիրաւի, հեղինակը ամփոփ տողերու մէջ եւ համապատասխան օրինակներով յաջողած է բացատրել թէ՛ պարզ եւ թէ՛ բարդ բառերու յոգնակիի կազմութիւնը՝ նոյնիսկ չանտեսելով յաճախակի գործածուող կարգ մը գոյականներու անկանոն յոգնակի ձեւերը (էջ 32-33):

Սակայն, հեղինակը չէ ակնարկած մէկուկէս վանկանի բառերու յոգնակիի կազմութեան, իսկ իսկական բարդ բառերու, որոնց վերջին բաղադրիչը միավանկ է, յոգնակիի կազմութեան համար նկատի առած է նախ՝ վերջին՝ միավանկ բաղադրիչին, իբրեւ առանձին բառի, անկախ գործածութիւնը, ապա՝ վերջին՝ միավանկ բաղադրիչին արմատ բառ ըլլալու կամ չըլլալու օրինաչափութիւնը:

Վերոյիշեալ օրինաչափութիւնները, սակայն, թերի են, որովհետեւ հայերէնի մէջ առաջին քայլերը կատարող մէկը, նոյնարմատ բաղադրիչ ունեցող բարդ բառերու պարագային, դժուար թէ կարենայ արմատը գատորոշել պարզ բառէն (կամ արմատական բառէն): Առնենք, օրինակ, *մեծատուն* եւ

վերնատուն, պատմագիր եւ հեռագիր գոյգերը։

Մեծատուն եւ վերնատուն բարդ բառերուն վերջին բաղադրիչը միավանկ բառ է։ ուրեմն, ըստ հեղինակին սահմանած կանոնին, գոյգ բառերն ալ պէտք է ստանան եր յոգնակերտ մասնիկը, ինչ որ այդպէս չէ։ վերնատունը կ'ըլլայ վերնատուներ, որովհետեւ կը նշանակէ վերին տուն, իսկ մեծատունը՝ մեծատուններ, որովհետեւ կը նշանակէ հարուստ։

Այլեւ՝ պատմագիր եւ հեռագիր բարդ բառերուն վերջին բաղադրիչը միավանկ բառ է։ բայց ի՞նչպէս գատորոշել արմատը պարզ բառէն։ Չէ՞ որ երկուքն ալ գիր ձեւը ունին։ Հայերէն գիտցող անձ մը թերեւս կարենայ կողմնորոշուիլ եւ հարցը լուծել, որովհետեւ պատմագիր կը նշանակէ պատմութիւն գրող (ուրեմն՝ գիրը արմատ է), եւ յոգնակին կը կազմուի ներ ձեւով՝ պատմագիրներ, իսկ հեռագիր կը նշանակէ հեռուէն եկած գիր, գրութիւն (ուրեմն՝ գիրը պարզ բառ է), եւ յոգնակին կը կազմուի եր ձեւով՝ հեռագիրեր կամ հեռագրեր։

Այս հարցին լուծումը պարզ ու մեկին դարձնելու համար՝ կ'առաջարկենք հետեւեալ երկու կանոնները, որոնք կ'ամբողջացնեն իրար։

ա) Բարդ բառերը եր վերջաւորութիւնը կը ստանան այն պարագային, երբ բարդ բառին երկրորդ միավանկ բաղադրիչին իմաստը կը նոյնանայ ամբողջ բարդ բառին իմաստին հետ, ինչպէս նաեւ ամբողջ բարդ բառը չ'ունենար բան մը ընդդի նշանակութիւն։ Օրինակ՝ ջրաներկ բարդ բառին երկրորդ միավանկ բաղադրիչը՝ ներկ, իմաստով կը նոյնանայ ջրաներկ բարդ բառին իմաստին հետ, այսինքն՝ ջրաներկ բարդ բառը կը նշանակէ ջուրի հետ կապ ունեցող ներկ։ Ուրեմն՝ ջրաներկ բարդ բառը կը ստանայ եր վերջաւորութիւնը՝ ջրաներկ-ջրաներկեր։ Նոյնպէս՝ փաստաթուղթ բարդ բառին երկրորդ միավանկ բաղադրիչը՝ թուղթ, իմաստով կը նոյնանայ փաստաթուղթ բարդ բառին իմաստին հետ, այսինքն՝ փաստաթուղթ բարդ բառը կը նշանակէ «իբրեւ որեւէ բանի ապացոյց հանդիսացող թուղթ»։ Ուրեմն՝ փաստաթուղթ բարդ բառը կը ստանայ եր վերջաւորութիւնը՝ փաստաթուղթ-փաստաթուղթեր։ Բացառութիւն կը կազմեն պետ միավանկ բաղադրիչով վերջացող բարդ բառերը, որոնց յոգնակին կը կազմուի ներ մասնիկով, ինչպէս՝ խմբապետներ, խմբագրապետներ եւլն.։

բ) Բարդ բառերը ներ վերջաւորութիւնը կը ստանան այն պարագային, երբ երկրորդ միավանկ բաղադրիչը չի պահպաներ իր բուն՝ հիմնական իմաստը, եւ այսպիսով, նոր նշանակութեամբ նոր բառ մը կազմուելով՝ ամբողջ բարդ բառը կ'ըմբռնուի իբրեւ բազմավանկ բառ։ կամ՝ երբ ամբողջ բարդ բառը կ'արտայայտէ բան մը ընդդի, բան մը ունեցողի նշանակութիւն, յոգնակիի կազմութեան ժամանակ կը ստանայ ներ վերջաւորութիւնը։ Այսպէս՝ ազգասէր, շատախօս բառերուն մէջ սէր կը նշանակէ սիրող, իսկ խօս՝ խօսող։ Այս իսկ պատճառով ալ այս բառերը կը ստանան ներ մասնիկը՝ ազգասէրներ, շատախօսներ։ Այս նոյն ձեւով նաեւ՝ ունկնդիրներ, ականատեսներ, բանասէրներ, բանտապահներ եւ այլն։

Այս հարցին լուծման գծով յայտնենք նաեւ, որ գիր միավանկ բաղադրիչով վերջացող բարդ բառերու յոգնակին, յաւելեալ տաղտուկէ եւ ասէկոսէներէ խուսափելու համար, տողերուս հեղինակը զայն կը կազմէ ներ մասնիկ-

կով, քանի որ աշխարհահռչակ լեզուաբան Հրաչեայ Աճառեանն ալ դիր միավանկ բաղադրիչ ունեցող հարցին մասին սպառիչ պատասխան չէ տուած եւ նշած է լրագիրեր, լրագրեր, լրագիրներ, լրագրներ ձեւերը[2]։

<u>Ե) Որակական ածականներու համեմատութեան աստիճանները</u>

Այս բաժնին մէջ հեղինակը թոյլ տուած է անընդունելի վրէպներ, այսինքն՝ որակական ածականին համեմատութեան երեք աստիճանները ճիշդ չէ նկարագրած (էջ 156-157)։ Այսպէս՝ հաւասարական-բաղդատական աստիճանը (այնքան..., որքան / նոյնքան..., որքան /այնչափ..., որչափ / որական հոլով + պէս կամ չափ) կոչած է դրական աստիճան, մինչդեռ արդի արեւմտահայերէնի եւ արեւելահայերէնի մէջ դրական աստիճանը ածականի մը սկզբնաձեւն է։ Օրինակ՝ «Արամը աշխատասէր աշակերտ մըն է» նախադասութեան մէջ աշխատասէր ածականը դրական աստիճանով արտայայտուած է։

Նաեւ՝ գերադրական աստիճանի կազմութեան մէջ (էջ 157) չէ նշուած խիստ, յոյժ, չափազանց, անհամեմատ բառերով եւ ածականի դրական աստիճանով կազմուող գերադրական աստիճանի կաղապարները։ Օրինակ՝ «Ես ձեզի կը դիմեմ յոյժ կարեւոր հարցով մը»։

Ըստ իս՝ այս մասը պէտք է վերամշակել։

<u>Զ) Հայերէնի դերանունները</u>

Հայերէնի դերանուններուն ուսումնասիրութիւնը եւ, առ հասարակ, խօսքի մասային պատկանելիութեան ճշդորոշումը երկար ժամանակէ ի վեր եղած են բուռն վէճի առարկայ։ Պատճառը այն է, որ բառերու խօսքի մասային կարգերը որոշելու ժամանակ արեւմտահայ քերականները, մասնաւորաբար հինները՝ Յովհաննէս Գազանճեան, Զարեհ Մելքոնեան, եւ մասամբ նորերը՝ Յակոբ Պալեան, Յարութիւն Քիւրքճեան, կը հիմնուին միայն մէկ սկզբունքի՝ տուեալ բառին շարահիւսական կիրարկութեան վրայ՝ անտեսելով նոյն բառին ընդհանուր իմաստը եւ անոր ձեւաւորումն ու ձեւաբանական առանձնայատկութիւնները։ Հաւանաբար Ֆրանսերէնն եւ անգլերէնն լեզուներուն քերականական օրինաչափութիւնները մեծ ազդեցութիւն կատարած են Գազանճեանի եւ անոր հետեւորդներուն վրայ։ Բացառութիւններ, բարեբախտաբար, միշտ ալ եղած են, զոր օրինակ, Եդուարդ Տանալպետեան, Մինաս Թէօլէլեան եւ ուրիշներ։ Սաքայեան եւս տեղ-տեղ ինկած է նոյն ծուղակին մէջ՝ հայերէնի դերանուններուն բնութագրման ժամանակ։

Հետեւելով իր նախորդներուն՝ դիրքին հեղինակը ընդունած է ստացական ածական՝ իմ (մեր), քու (ձեր), իր (իրենց), անոր (անոնց), եւ ստացական դերանուն՝ իմս (մերը), քուկդ (ձերը), իրը (իրենցը), անորը (անոնցը) եզրերը (էջ 51-53)՝ հիմնուելով անոնց շարահիւսական կիրարկութեան վրայ։ Եթէ այդպէս է, ուրեմն պէտք է ընդունի նաեւ հետեւեալները՝ անորոշ ածական (ուրիշ գիրք), անորոշ դերանուն (ուրիշը), ցուցական ածական (այս մարդը), ցուցական դերանուն (ասիկա, ատիկա, անիկա), թուական ածական (հինգ տետրակ), գոյական ածական (բժիշկ Արշակեանը), դերբայ ածական (կանգնած երիտասարդը, պայքարող ժողովը)։ Սակայն ճիշդ չէ բառի մը շարահիւսական կիրարկութիւնը հիմք ընդունիլ եւ որոշել անոր խօսքի մասային պատ-

կանելիութիւնը։ Պէտք է քաղուածիւնը ունենալ հրաժարելու հինէն, ժամանակավրէպէն եւ որդեգրելու նորը, ճիշդը, իրաւը, հայեցին։

Իմ (մեր), քու (ձեր), իր (իրենց), անոր (անոնց) ձեւերը անձնական դերանուններուն սեռական հոլովաձեւերն են, որոնք պատկանելիութեան, վերաբերութեան շարահիւսական յարաբերութիւններ կ'արտայայտեն, իսկ անոնց փոխանունները՝ *իմս (մերը), քուկդ (ձերը), իրը (իրենցը), անորը (անոնցը)*, ունին գոյականական կիրարկութիւն (փոխանունը ոչ գոյական խօսքի մասերու գոյականի առումի ստանալն ու գոյականական կիրարկութիւնն է, ինչպէս՝ սեւը (սեւ մատիտը, գիրքը եւլն.), երկուքը (երկու աշակերտները), *իմս (իմ գիրքս)*, *քուկդ (քու գիրքդ)*, *վազողը (վազող տղան, մարդը)*։

Իսկ թէ ինչո՛ւ գրաբարի մէջ ստացական դերանուններու առանձին տեսակ գոյութիւն ունէր, ապա անիկա կը բացատրուի անով, որ անոնք ունէին հոլովական առանձին ձեւեր, ինչպէս՝ *իմ, զիմ, իմոյ, իմում, յիմմէ, իմով* եւլն.։

Արդի արեւմտահայերէնի եւ արեւելահայերէնի մէջ այլեւս չկան ստացական դերանուն եւ ստացական ածական հասկացութիւնները։ Անոնք պատմականօրէն կատարած են իրենց առաքելութիւնը եւ դարձած՝ հնաբոյր, ժամանակավրէպ։

Արդի արեւմտահայերէնի ցուցական դերանուններն են՝ *սա* (տե՛ս դա, նա ձեւերը, էջ 100), *այս, այդ, այն, ասիկա,ատիկա, անիկա, այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, նոյնպիսի, այսքան, այդքան, այնքան, նոյնքան, այսչափ, այդչափ, այնչափ, նոյնչափ, այսպէս, այդպէս, այնպէս, նոյնպէս, այստեղ, այդտեղ, այնտեղ, նոյնտեղ, սոյն, նոյն, միեւնոյն, միւս, հոս, հոդ, հոն*, որոնք մատնացոյց կ'ընեն առարկայ, առարկայի յատկութիւն, առարկայի քանակ, գործողութեան յատկանիշ՝ տեղ, ձեւ, չափ ու քանակ. *այսինքն* կրնան գործածուիլ գոյական, ածական, թուական անուններուն եւ մակբայի փոխարէն եւ այդ իսկ պատճառով չեն կրնար ցուցական ածական կոչուիլ։ Եւ բարեբախտաբար դիրքին հեղինակը այդպիսի սխալ չէ գործած. բայց *այս*, սա ցուցական դերանուններուն զուգահեռ՝ յաճախակի գործածած է ռամկօրէն *աս* ձեւը։ Պէտք է խուսափիլ, գոնէ գրական լեզուին մէջ, յար եւ նման ձեւեր գործածելէ։

«Անդրադարձ եւ փոխադարձ դերանուններ»ու բաժնին մէջ (էջ 198) կան հնաբոյր եւ, ըստ իս, սխալ ձեւեր։

Անդրադարձ դերանունը ունի միայն Գ. դէմք (*ինքզինք*), իսկ Ա. (*ես-գիս*) եւ Բ. (*դուն-քեզ*) դէմքերուն ձեւերը կարելի չէ կոչել անդրադարձ դերանուններ. անոնք շարահիւսական կապակցութիւններ են, որոնց անդամները շարահիւսական վերլուծութեան կ'ենթարկուին առանձին-առանձին. մինչդեռ Գ. դէմքին ձեւերէն իւրաքանչիւրը ունի իր շարահիւսական պաշտօնը։

Ինչպէս նշեցինք, անդրադարձ դերանունը ունի միայն Գ. դէմք. սակայն չնորհիւ *ս* եւ *դ* յօդերուն, որոնք կը կցուին *ինքզինք* ձեւին, կ'ունենանք Ա. եւ Բ. դէմքերը՝ *ինքզինքս, ինքզինքդ*։

Այս՝ *ս* եւ *դ* յօդերը կարելի է կցել նաեւ անդրադարձ դերանունին բացառական հոլովին եւ ստանալ *ինքնիրմէս* եւ *ինքնիրմէդ* ձեւերը, որոնք բացառական հոլովի այլ ձեւեր են՝ Ա. եւ Բ. դէմքերու նշանակութեամբ։ Դժբախ-

տաբար գիրքին մէջ նշուած ձեւերը հնաբոյր են՝ սեռ. (ինք) իր, տրկ. (ինք) իրեն, բցա. (ինք) իրմէ, գործ. (ինք) իրմով, որոնք պարբերաբար պէտք է ըլլան՝ ինքնիր, ինքնիրեն, ինքնիրմէ, ինքնիրմով։

Կան նաեւ ինքզինքնիս, ինքզինքնիդ, ինքզինքնին ձեւերը, որոնք խոսակցական լեզուին կը պատկանին, եւ յանձնարարելի չէ գանոնք գործածել գրական լեզուին մէջ։

<u>է) Մակբայներուն կազմութիւնը</u>

«Բառակազմութիւն» ենթագլուխներէն մէկուն մէջ (էջ 182) հեղինակը մակբայ կը կոչէ անորոշ դերբայներուն գործիական հոլովաձեւերը, ինչ որ սխալ է։ Ձենք ժխտեր, որ անորոշ դերբայներուն գործիական հոլովաձեւերը ունին պարագայական կիրարկութիւն, բայց ասկէ մեկնելով չենք կրնար հաստատել, որ անոնք մակբայներ են, ապա թէ ոչ յարակատար (նստած, պառկած եւլն.), եւ ընթացակցական (խաչակնքելէն, դողդողալէն եւլն.) դերբայներուն պարագայական կիրարկութիւնն ալ մեզի պիտի արտօնէր այս վերջինները եւս մակբայ կոչել։ Այնպէս որ, պէտք է զգուշ ըլլալ եւ խօսքի մասերու դասակարգման ժամանակ հիմք չընդունիլ տուեալ բառին շարահիւսական կիրարկութիւնը միայն։

<u>Ը) Բայերու խոնարհման համակարգը</u>

Ինչպէս գիտենք, խօսքի մասերուն մէջ բայը յատուկ տեղ կը գրաւէ շնորհիւ իր ձեւերուն բազմազանութեան, քերականական կարգերուն հարստութեան եւ խօսքի մէջ խաղացած բացառիկ դերին։

Եւ ի զուր չէ, որ Սաքայեան մեծ կարեւորութիւն ընծայած է այս խօսքի մասի ուսուցման։ Ան բացատրած է բային յօրդութիւնը, կազմութիւնը, խոնարհման հիմքերը, դերբայները եւ անոնց կազմութիւնն ու շարահիւսական կիրարկութիւնը, խոնարհման յարացոյցները՝ ըստ բայական կարգերու արտայայտութեան եւ ըստ կազմութեան առանձնայատկութիւններուն, բային սեռը, նոյնիսկ խնդրառութիւնը (համառօտակի)։ Սակայն խոնարհման յարացոյցին մէջ նկատելի են անսովոր չեղումներ՝ արեւմտահայերէնի քերականութեան առնչուող։ Շեղումներ՝ ըստ խոնարհման յարացոյցի ճշդորոշութեան, ըստ եղանակի, ժամանակի, դէմքի ու թիւի քերականական կարգերու։

Արեւմտահայերէնի ուսուցիչներն ու մասնագէտները յատակօրէն գիտեն, որ խոնարհման յարացոյցը կ'ըլլայ չորս տեսակ՝ ա) կանոնաւոր խոնարհում, բ) զարտուղի խոնարհում, գ) անկանոն խոնարհում եւ դ) պակասաւոր բայերու խոնարհում։

Սաքայեան կ'ընդունի խոնարհման երկու յարացոյց՝ կանոնաւոր եւ անկանոն՝ վերջինիս մէջ դասելով նաեւ զարտուղի եւ պակասաւոր խոնարհում ունեցող բայերը։ Ըստ իս՝ ուսուցման տեսակէտէն նախընտրելի է պահել աւանդականը, այսինքն՝ չորս խոնարհական տեսակները՝ իւրաքանչիւրին կցելով խոնարհական համապատասխան տախտակ մը։

Իսկ ինչ կը վերաբերի բայերու եղանակային ձեւերուն, հեղինակը կ'ընդունի նաեւ, օրինակ, հրամայական եղանակի տարբեր ձեւեր, որոնք անգլերէնի ու ֆրանսերէնի ազդեցութիւնը կը կրեն։ Այսպէս՝ հրամայական եղանա-

կի վազէ՛, վազեցէ՛ք (էջ 286) *սովորական ձեւերու կողքին կը նշէ նաեւ Թող վազէ, Թող վազեն, վազե՛նք չարքը, իբրեւ հրամայական եղանակի ձեւեր։ Նաեւ՝ Սահմանական եղանակի անցեալ ապառնի ժամանակաձեւը՝ պիտի վազէի* (էջ 287), *կը կոչէ «Պայմանական առաջին»։ Սահմանական եղանակի յարակատար բաղադրեալ անցեալ ապառնի ժամանակաձեւը՝ վազած պիտի ըլլայի* (էջ 287)՝ *«Պայմանական երկրորդ», իսկ նոյն եղանակին յարակատար բաղադրեալ ապառնին՝ վազած պիտի ըլլամ* (էջ 286)՝ *«Ապառնի երկրորդ», յարմարելու համար, Թերեւս, անգլերէնի խոնարհման համակարգին։*

Թ) <u>Խնդրառութիւն</u>

Խնդրառութիւնը, շարահիւսական կապակցութեան այն եղանակն է, որուն պարագային բառը կը պահանջէ որեւէ հոլովով դրուած կամ կապով ձեւաւորուած լրացում։

Խնդրառութիւնը առաւելաբար յատուկ է բային։ Օրինակ՝
Ցարդել (գո՞վ, ի՞նչը) ուսուցիչը, հայրենիքը։
Մօտենալ (որո՞ւ, ինչի՞) ուսուցիչին, սեղանին։
Հեռանալ (որմէ՞, ինչէ՞) ուսուցիչէն, սեղանէն։
Հպարտանալ (որո՞վ, ինչո՞վ) ուսուցիչով, հայրենիքով։

Խնդրառու բառեր են նաեւ ածական անուններն ու կապերը։ Օրինակ՝
Ցարգանքի (ինչի՞) արժանի (մարդ)։
Տեսողութենէ (ինչէ՞) զուրկ (մարդ)։
Հայրենիքով (ինչո՞վ) հպարտ (մարդ)։
Ձեր վրայ, մէջ (սեռ. հլվ.)։
Ձեզի հանդէպ, հետ (տրկ. հլվ.)։
Բացի ձեզմէ (բցռ. հլվ.)։
Այս բոլորով հանդերձ (գործ. հլվ.)։

Սաքայեան "Government of Verbs and Adjectives" *ենթագլուխին մէջ պարզ ու յստակ օրինակներով կը փորձէ բացատրել բայերու եւ ածականներու խնդրառութիւնը (կառավարումը)՝ առանձին-առանձին ներկայացնելով նաեւ համառօտ ցուցակներ բայերու եւ ածականներու, որոնք կը պահանջեն այս կամ այն հոլովը։ Այս երեւոյթը իսկապէս աննախընթաց է, որովհետեւ արեւմտահայերէնի քերականութեան դիրքերուն մէջ դժուար թէ հանդիպինք նման առաւելութեան մը։ Դժբախտաբար, սակայն, հեղինակը, Թերեւս անգգալաբար, տեղ-տեղ սխալած է իր տուած օրինակներուն մէջ։ Այսպէս՝ «Ածականներ եւ մակբայներ՝ տրական հոլով պահանջող» խորագրին տակ դրուած բառերէն* (էջ 216, 217) *ոչ մէկը մակբայ է. բոլորն ալ ածականներ են, եւ, ընդ որում, տրուած օրինակ-նախադասութիւններուն մէջ լաւագոյն չէ դրսեւորուած ածականներու խնդրառութիւնը։ Առնենք օրինակ մը՝ «Իրենց բախտին արժանի չեն» (էջ 216)։ Այս նախադասութեան մէջ բախտին անդամը լրացում չէ արժանի ածականին, չէ դրուած անոր պահանջով, այլ լրացում է արժանի չեն բաղադրեալ ստորոգիչին, որովհետեւ կրնանք փոխել նախադասութեան անդամներուն շարադասութիւնը եւ ստանալ «(Արամն ու Ցակոբը) արժանի չեն իրենց բախտին» տարբերակը, ուր յստակօրէն կ՛երեւի վերը տուած բա-*

ցատրութիւնս։ Եւ որպէսզի բախտին բառը լրացում ըլլար արժանի ածականին, նախադասութիւնը պէտք է ձեւաւորուէր այսպէս՝ «Իրենց բախտին արժանի մարդիկ են (Ծաւոբն ու Արամը)», ուր բախտին անդամը կողմնակի լրացում է արժանի ածականին, դրուած է անոր պահանջով՝ խնդրառութեամբ՝ կառավարութեամբ։

Եւ նոյն սխալը կրկնուած է բոլոր հոլովաձեւերուն հետ։

Բայերու խնդրառութեան որոշման մէջ եւս տեղ-տեղ կը հանդիպինք վրէպներու։ Օրինակ՝ զրկել բայը (էջ 217) կրնայ պահանջել ե՛ւ ուղիղ խնդիր (հայց. հլվ.), ե՛ւ անուղղակի խնդիր (բցռ. հլվ.)։ Հեղինակը տուած է հետեւեալ նախադասութիւնը՝ «մի՛ զրկեր քեզի ուտելիքէ», ուր կայ խնդրառութեան սխալ։ Ճիշդ ձեւն է՝ «դուն քեզ մի՛ զրկեր ուտելիքէ»։ Նաեւ՝ «խնդիր չէ, ձեր քրոջն ալ բերէք» (էջ 188) նախադասութեան մէջ սխալ է բերել բային խնդրառութիւնը, որովհետեւ հեղինակը քրոջ անդամը նկատի առած է իբրեւ ուղիղ խնդիր։ Ուրեմն պէտք է ըլլայ՝ «խնդիր չէ, ձեր քոյրն ալ բերէք»։ Նոյնպէս՝ սխալ է «իրար կը նայինք» (էջ 234). պէտք է ըլլայ՝ «իրարու կը նայինք»։ Նոյնպէս եւ՝ «...իսկ դուն անոնց չընդունեցիր» (էջ 149)։ Պէտք է ըլլայ՝ «...իսկ դուն զանոնք չընդունեցիր»։

Եւ յար ու նման ոչ արհամարհելի վրէպներ։

ժ) <u>Կէտադրութիւն</u>

Կէտադրութիւնը թէեւ ոչ լրիւ կերպով, բայց եւ այնպէս կը լրացնէ այն մեծ թերութիւնը, զոր ունի գրաւոր խօսքը բանաւոր խօսքին համեմատութեամբ։ Գրաւոր խօսքը կենդանի խօսք չէ։ Կարդացողը պէտք է այս կամ այն չափով կենդանացնէ զայն։ Կենդանի կամ բանաւոր խօսքին դադարները, ձայնին ելեւէջներն ու եղանակը գրաւոր խօսքին մէջ որոշ չափով նշելու համար իւրաքանչիւր լեզու կը գործածէ համապատասխան նշաններ, որոնք կը կոչուին կէտադրութեան նշաններ։

Սաքայեան, քալ գիտակցելով այս երեւոյթին, "Punctuatuion Marks" խորագրին տակ փորձած է համառօտակի բացատրութիւն տալ ստորակէտի, մէջակէտի, վերջակէտի, բութի, չակերտներու եւ անջատման գիծին մասին։ Սակայն զարմանալին այն է, որ իր թուարկած կանոններուն կիրարկութիւնը միշտ յարգուած ըլլալ չի թուիր իր իսկ պատրաստած երկխօսութիւններուն եւ հաւաքած բնագիրներուն մէջ։ Օրինակ՝ «Տիկին Սարեան՝ ուսուցչուհիս, այստեղ է» (էջ 223)։ Ընդգծուածը սովորական բացայայտիչ է, որ բացայայտեալէն բաժնուած է բութով, իսկ նախադասութեան միւս անդամներէն՝ ստորակէտով։ Ահաւասիկ այս նոյն օրէնքը չէ կիրակուած, օրինակ, «Վահկոտ ընկերը» (էջ 255) եւ «Անահիտ եւ հայելիները» (էջ 67) բնագիրներուն հետեւեալ նախադասութիւններուն մէջ՝ «Երկու ընկեր, Գրիգոր ու Սմբատ, անտառին մէջէն կ'անցնէին» եւ «Երբ քոյրս՝ Անահիտ պզտիկ աղջիկ մըն էր...»։

Ճիշդ կիրակուած է, օրինակ, յետադաս որոշիչին կէտադրութիւնը (յետադաս որոշիչը իր որոշեալէն կը տրոհուի բութով, իսկ նախադասութեան յաջորդ անդամէն՝ ստորակէտով)։ Հետեւեալ նախադասութեան մէջ՝ «...հեռուէն կը տեսնուին մենաւոր վանքն ու եկեղեցին՝ խաչաձեւ գմբեթով, որոնք չինուած են ասկէ 12 դար առաջ» (էջ 252)։ Բայց ինչո՞ւ նոյն կէտադրական

օրէնքը չէ կիրարկուած «Քաղաքի մը մէջ իշխան մը կար, խիստ չար ու անիրաւ» նախադասութեան մէջ (էջ 254)։

Իսկ եթէ հեղինակին ընտրած բնագիրները այդպէս են, ապա ուրեմն ան պարտաւոր էր գրիչի պզտիկ չարժուձեռներով այդ բոլորը յարմարեցնել իր սահմանած կանոններուն։

ԺԱ) Թիւրն ու թերին

Սփիւռքեան կեանքը առիթ տուած է ոճաբանական, քերականական սխալներու եւ օտար լեզուներու ազդեցութեանց վխտումին։ Հայ ուսուցիչները, լրագրողներն ու մտաւորականները յաճախ իրենց գրաւոր ու բանաւոր խօսքին մէջ, կամայ թէ ակամայ, թոյլ կու տան նման սխալներ, որոնք, դժբախտաբար, կը փոխանցուին նորահաս սերունդներուն։ Ուստի նպատակայարմար նկատեցինք գրախօսականիս կցել ցուցակ մը ոճաբանական եւ քերականական սխալներու, որոնց հանդիպեցանք գիրքին մէջ։

1. «Հինգ առաւել վեց հաւասար է տասնմէկ» արտայայտութիւնը յատուկ է խօսակցական լեզուին։ Պէտք է ըլլայ «Հինգ առաւել վեց հաւասար է տասնմէկի» (էջ 9)։

2. Սխալ արտայայտութիւն է «տասը պակաս ինը հաւասար է մէկ»ը։ Պէտք է ըլլայ «տասը նուազ ինը հաւասար է մէկի» (էջ 9)։

*3. Արդի արեւմտահայերէնի մէջ յատուկ անունները՝ ուղղական կամ հայցական հոլովով արտայայտուած, կը ստանան որոշիչ յօդ[3], ինչպէս՝ **Արմէնը, Յովհիկը, Արամը** եւլն։ Բացառութիւն կը կազմեն գրողներու եւ նշանաւոր մարդոց անունները, որոնք ուղղական հոլովի պարագային որոշիչ յօդ չեն ստանար, իսկ հայցական հոլովի պարագային՝ կը ստանան[4], ինչպէս՝ **Յակոբ Պարոնեան, Ռոպերթ Քոչարեան** եւ այլն։ Գիրքին հեղինակը մերթ գործածած է առանց յօդի (**Յովիկ**, էջ 230), մերթ յօդով (**Արմէնը, Յովհիկը**, էջ 13, 235, 229)։*

4. Արեւմտահայերէնի մէջ կան երկու բառեր՝ համրել եւ հաշուել, որոնք ըստ իմաստի կը տարբերին իրարմէ։ Համրել կը նշանակէ՝ 1. թիւերը մէկ-մէկ ըսել ետեւ-ետեւի. 2. մէկ-մէկ թուել՝ իմանալու համար, թէ քանի՛ հատ է։ Իսկ հաշուել կը նշանակէ թիւերով հաշիւ ընել։

Գիրքիս հեղինակը հաշուել բառին դիմաց (էջ 27) *գրած է* to count, *որ, սակայն, ունի երկու նշանակութիւն՝ համրել եւ հաշուել։ Պէտք է առիթով մը անդրադառնար այս երեւոյթին։*

5. «Աղը անցընել» (էջ 97) *արտայայտութիւնը թրքաբանութիւն է. պէտք է ըսել «Աղը փոխանցել»։*

6. Սխալ է «եկող շաբաթ/ամիս/տարի» արտայայտութիւնը։ Պէտք է ըսել «յառաջիկայ կամ գալ շաբաթ/ամիս/տարի» (էջ 111)։

7. «Պատին նկար մը տեսայ» եւ «կտուրին թռչուն մը կար» նախադասութիւններուն մէջ «պատին» եւ «կտուրին» անդամները տեղի պարագայ են եւ յատուկ են արեւելահայերէնին։ Արեւմտահայը կ'ըսէ՝ «պատին վրայ», «կտուրին վրայ» (էջ 96)։

8. Արեւմտահայերէնի մէջ ամիսներուն եւ օրերուն անունները կը գրուին մեծատառ եւ ոչ թէ փոքրատառ (էջ 110)։

9. **«Ժամը քանի՞ն է»** արտայայտութիւնը արեւելահայերէնի **«Ժամը քանի՞ան է»** ձեւին նմանութիւնն է։ Պէտք է ըլլայ **«Ժամը քանի՞ է»** (էջ 125)։

10. **Ձենք ըսեր «պիտի տեսած ըլլաք»**, այլ կ'ըսենք **«տեսած պիտի ըլլաք»** (էջ 137)։

11. **«Ինքնաշարժ»** գոյականին յոգնակի ձեւն է **«ինքնաշարժներ»** եւ ոչ թէ **«ինքնաշարժեր»** (էջ 210), որովհետեւ նախ՝ ամբողջ բարդ բառին իմաստը չի նոյնանար երկրորդ միավանկ բաղադրիչին իմաստին հետ, յետոյ՝ տուեալ բաղադրիչը արմատ է։

12. **«Սպասել»** բայը («Հիւրեր ալ կը սպասենք Հայաստանէն», էջ 210) կը պահանջէ տրական հոլովով անուղղակի խնդիր՝ **«Հիւրերու ալ կը սպասենք Հայաստանէն»**։ Միսաք Մեծարենց իր «Արեւին» բանաստեղծութեան մէջ գրած է. «Եւ ես արեւին կը սպասեմ ցնծապատառ ու տրոփուն»։

13. **«Ներել»** եւ **«վնասել»** բայերը կրնան պահանջել թէ՛ հայցական եւ թէ՛ տրական հոլովներով խնդիր՝ ըստ նախադասութեան արտայայտած միտքին։ Սաքայեան նշած է միայն տրական հոլովին պարագան. «Ներեցէ՛ք ինծի ուշ գալուս», «օդը առողջութեանս վնասեց», էջ 216)։ Պէտք է նշէր նաեւ հայցական հոլովին գործածութիւնը տուեալ բայերուն հետ (**«ես ներեցի յանցանքներդ»**, **«ես մեծ գումար մը վնասեցի»** (կորնթացւոյ իմաստով)։

14. **«Ճակատագիրէն չես փախիր»** (էջ 217). պէտք է ըսել՝ **«չես փախչիր»**, որովհետեւ թէ՛ պարզ, թէ՛ սոսկածանցաւոր բայերուն ժխտման դերբայը կը կազմուի անորոշի հիմքէն։

15. **«Ամէն ինչէն յոգնած եմ»**. պէտք է ըսել՝ **«ամէն ինչէ»** (էջ 217), որովհետեւ ամէն որոշեալ դերանունը կը պահանջէ եզակի թիւով գոյական, առանց որոշիչ յօդի։

16. **«Մէկը բանը միւսէն գաւէ՛»** (էջ 217). պէտք է ըսել՝ **«մէկ բանը»**։

17. Նոյնիսկ խօսակցական լեզուին մէջ չեն գործածուիր **«տեսածներնիս, տեսածներնիդ, տեսածներնին»** ձեւերը (էջ 220)։

18. **Մ՛ը** հարցական դերանունին սեռ.-տրականը կ'ըլլայ **որո՞ւ** եւ ոչ թէ **ո-ր-ո՞ւն**. կ'ըսենք **որո՞ւ գիրքը, որո՞ւ հանդիպեցար** եւ ոչ թէ **որո՞ւն գիրքը, ո-ր-ո՞ւն գրուած է** (էջ 226)։

19. **Արդի արեւմտահայերէնը ունի հակառակ անոր որ չաղկապը, մինչդեռ հեղինակին գործածածը՝ հակառակ որ, արեւելահայերէն է** (էջ 234)։

20. **«Բոլորը»** դերանունին սեռ.-տրականը կ'ըլլայ **«բոլորին»** եւ ոչ թէ **«բոլորի»** (էջ 238)։

21. **«Միւսը»** դերանունին սեռ.-տրականը կ'ըլլայ **«միւսին»** եւ ոչ թէ **«միւսի»** (էջ 238)։

22. **«Ամէն մէկը»** դերանունին սեռ.-տրականը կ'ըլլայ **«ամէն մէկուն»** եւ ոչ թէ **«ամէն մէկի»** (էջ 238)։

23. Վաղակատար ներկայ, վաղակատար անցեալ ժամանակաձեւերը չունին ժխտական խոնարհում (չեմ վազեր, չես վազեր, չէ վազեր... չէի վազեր, չէիր վազեր, չէր վազեր, էջեր 288, 289), որովհետեւ պարբերաբար կը նոյնանան սահմանական եղանակ ներկայ եւ անցեալ անկատար ժամանակաձեւերուն ժխտական խոնարհման հետ։ Անոնց փոխարէն կը գործածուին յարակատար ժամանակաձեւերուն ժխտականները։

24. Արեւմտահայերէնի մէջ չկայ «մրցութիւն» (էջ 324) բառը. անոր փոխարէն կը գործածուին «մրցանք, մրցում» բառերը՝ տարբեր իմաստներով։

25. Ի՞նչպէս հարցական դերանունին պարոյկը դրուած է մերթ իին եւ մերթ էին վրայ։ Ճիշդ ձեւն է ի՞նչպէս։

Այս բոլոր նկատողութիւնները կատարած ենք ի չահ արեւմտահայերէնին՝ յուսալով, որ երկրորդ հրատարակութենէն առաջ բոլոր թերութիւններն ու թերիները, որոնք ոչինչով կ'արժեզրկեն գիրքը, վերատեսութեան ենթարկուին ու սրբագրուին առաւելագոյն չափով, որպէսզի կարելի ըլլայ անգլիախօս մարդոց, ըլլան անոնք հայեր թէ օտարներ, տրամադրել գովելի դասագիրք մը արեւմտահայ լեզուի։

ԿԱՐՕ ԱՒԱԳԵԼԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

---

[1] Հ. Արսէն վ. Այտընեան, *Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի*, Վիեննա, 1866, էջ 32։

[2] Հրաչեայ Աճառեան, *Հիմակաւոր քերականութիւն հայոց լեզուի*, Հ-Զ, հատոր III, Երեւան, 1977, էջ 817-818։

[3] Նոյն, էջ 985։

[4] Անդ։

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ
(1922-2000)

Սփիւռքի գրականութեան եւ գրաքննադատութեան կարկառուն դէմքերէն Վահէ Օշական՝ անդրանիկ մանչ գաւակը Յակոբ Օշականի, ծնած էր Ֆիլիպէ (Փլովտիւ), Պուլկարիա, 9 Հոկտեմբեր, 1922ին։ 1923ին ընտանեօք կը փոխադրուի Կիպրոս եւ 1926-34 կը յաճախէ Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւն։ 1935ին կը փոխադրուի Երուսաղէմ, ուր 1940ին կ'աւարտէ տեղւոյն անգլիական St. George's School-ը։ 1946ին Փարիզ է, կ'ընդունուի Սորպոն, որուն գրականութեան բաժինը կը բոլորէ 1951ին, ստանալով licence des lettres վկայական։ 1952ին կ'անցնի Պէյրութ, կը զբաղի ուսուցչութեամբ, կը դասաւանդէ Ֆրանսերէնն, իմաստասիրութիւն, քաղաքակրթութեան պատմութիւն, եւ հայ գրականութիւն՝ Քասլիքի մարոնիթներու եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան դպրեվանքերը, B.U.C.ի, A.U.B.ի եւ Հայկազեան Գոլէճի մէջ մինչեւ 1975, երբ Լիբանանի ծանօթ դէպքերուն բերմամբ կ'անցնի Մ. Նահանգներ եւ կը հաստատուի նախ Ֆիլատելֆիա, ապա՝ Սան Ֆրանսիսքօ։ 1967ին կը պաշտպանէ իր աւարտաճառը՝ Le roman arménien occidental de 1850 à 1930 et les influences etrangères, ստանալով դոկտորի աստիճան։ 1987ին կը հրատարակէ հայ մշակոյթին ու գրականութիւնը օտար շրջանակներու ներկայացնող RAFT անգլերէն հանդէսը։ 1993ին կ'արժանանայ Հայաստանի Գրողներու Միութեան «Ճովհաննէս Թումանեան» մրցանակին։ 1996ին, երկու ամիս առեւմտահայ գրականութիւն կը դասաւանդէ Ստեփանակերտի համալսարանը։ 1995-96ին Սփիւռքի գանազան կեդրոններու մէջ կը տօնուի իր գրական գործունէութեան չհնամեակը։ 1996ին կը մեծարուի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան «Մեսրոպ Մաշտոց», իսկ 1998ին՝ Հայաստանի Հանրապետութեան «Մովսէս Խորենացի» չքանշանով։

Վահէ Օշական կանուխէն սկսած է գրել։ Իր առաջին պատմուածքը լոյս տեսած է 1943ին։ Տիրական, համապարփակ ու թրթռուն նիւթով չաղախուած է անոր իւրաքանչիւր հատորը։ Հոն կ'երեւին ժամանակակից մարդը իր հանապազորդ հացի եւ այլ ոչ-նուազ կենսական գրկանքներուն տագնապներով եւ այդ մարդուն ետեւէն իր տաբատին ցայլքերը պատռելով վազելու փորձեր ընող, վազելու փորձեր ընելու պարտական սփիւռքահայը կամ հայը, ընդհանրապէս։

Սփիւռքի բովանդակ գրականութեան թաւալումին խթան հանդիսացող սակաւաթիւ հեղինակներէն էր ան, այդ գրականութեան «անառակ որդին»

էր ան, որ կը յատկանշուէր նաեւ կեանք ներթափող վիճայարոյց հրապարակագրութեամբ։

Իր երկերէն են.- *Պատուհան* (բանաստեղծութիւն, 1956, Պէյրութ), *Քաղաքը* (բանաստեղծութիւն, 1963, Պէյրութ), *Քառուղի* (բանաստեղծութիւն, 1971, Պէյրութ), *Ահազանգ* (բանաստեղծութիւն, 1980, Նիւ Եորք), *The English Influence on West Armenian Literature in the Nineteenth Century* (1982, Քլիվլենտ), *Խուճապ* (բանաստեղծութիւն, 1983, Նիւ Եորք), *Փախատականը* (պատմուածքներ, 1987, Պէյրութ), *Թակարդին չուրջ* (արձակ, 1988, Նիւ Եորք), *Արուարձաններ* (բանաստեղծութիւն, 1991, Սիտնի), *Հատընտիր* (1994), *Մերոյնդներ* (արձակ, 1995, Պէյրութ), *Ծորբերեանի մը առիթով* (1995), *Համբոյր* (բանաստեղծութիւն, 1996, Սիտնի), *Ինքնութիւն* (բանաստեղծութիւն, 1996, Պէյրութ)։

Վահէ Օշական իր մահկանացուն կնքեց 30 Յունիսին, Ֆիլատելֆիոյ հիւանդանոցը, Միացեալ Նահանգներ։

Ա. Ա.

ԻԳՈՐ ԴԻԱԿՈՆՈՎ
(1914-1999)

Կեանքի 85րդ տարում, 1999ի Մայիսի սկզբին, Սանկտ-Պետերբուրգում (Ռուսաստան) իր մահկանացուն կնքեց մեր ժամանակների խոշորագոյն պատմաբաններից մէկը՝ պրոֆեսոր Իգոր Դիակոնովը։ Մեծանուն պատմաբանը 1938ին աւարտել է Սանկտ-Պետերբուրգի համալսարանը։ 1960ին ստացել է պատմական գիտութիւնների դոկտորի աստիճան։ 1937-59 աշխատել է էրմիտաժում։ 1954ից եղել է ՍՍՀՄ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի Սանկտ-Պետերբուրգի բաժանմունքի աւագ գիտաշխատող։ Աւելի քան վեց տասնամեակ Դիակոնովը նուիրեց Առաջաւոր Ասիայի հնագոյն քաղաքակրթութիւնների (Շումէր, Ասորեստան, Բաբելոն, Ուրարտու) պատմութեան ուսումնասիրմանը, հեղինակ դառնալով չուրջ 250 գիտական աշխատութիւնների՝ հրատարակուած աշխարհի բազմաթիւ լեզուներով։ Նա անվերապահ հեղինակութիւն էր վայելում բոլոր մասնագէտների

շրջանում։ Դիակոնովի հիմնարար աշխատութիւնների միջոցով են կրթուել Հին Արեւելքն ուսումնասիրող շատ առաջատար գիտնականներ։

Մեծ է Դիակոնովի աւանդը հայագիտութեան, յատկապէս՝ Հայկական Լեռնաշխարհի հնագոյն քաղաքակրթութիւնների ուսումնասիրման գործում։ Նա հեղինակ է Ուրարտական պետութեան, ուրարտերէն լեզուի, հայ ժողովրդի եւ հայոց վաղ պետականութեան կազմաւորման բարդ խնդիրներին նուիրուած տասնեակ աշխատութիւնների՝ *Խեթերը, փռիւգացիները եւ հայերը* (1961), *Ուրարտական նամակներ եւ փաստաթղթեր* (1963), *Հայ ժողովրդի նախապատմութիւնը* (1968), նոյնի լրացուած անգլերէն հրատարակութիւնը՝ Նիւ Եորք (1984), *Մուրիերէնը եւ ուրարտերէնը* (1971), *Ուրարտական արձանագրութիւնների տեղանունները* (1981), *Հայոց լեզուի նախա-պատմութեան շուրջ* (1983), եւլն.։ Լայնախոհ եւ բազմահմուտ գիտնականին վայել խորութեամբ Դիակոնովը ամենայն բարեխղճութեամբ հետազօտեց Հայկական Լեռնաշխարհի հնագոյն պետութիւնների եւ ժողովուրդների պատմութիւնը, համոզիչ կերպով ապացուցելով, որ հայ ժողովուրդը հանդիսանում է հին Առաջաւոր Ասիայի քաղաքակիրթ ժողովուրդների անմիջական մշակութային ժառանգորդներից մէկը։ Ահա այսպէս է աւարտում երջանկայիշատակ գիտնականը իր արժէքաւոր աշխատութիւններից մէկը. «Ես եւ իմ տեսակէտին հետեւողները հայ ժողովրդին համարում ենք եւ նախահայերի, եւ Հայկական Լեռնաշխարհի հինարեւելեան մեծ քաղաքակրթութիւնների ստեղծողների յետնորդներ ու մշակութային ժառանգորդներ։ Այդ մշակոյթները իրաւամբ հայ ժողովրդի ժառանգութիւնն են»։

Պրոֆեսոր Դիակոնովը ոչ միայն փայլուն գիտնական էր, այլեւ հրաշալի ուսուցիչ, որին Հայաստանը պարտական է հինարեւելեան հետազօտութիւնների սեպագրագիտութեան հայկական դպրոցի գոյութեամբ։ Նրա բազմաթիւ աշակերտները (Գագիկ Սարգսեան, Նիկոլայ Ցարութիւնեան, Մարգարիտ Խաչիկեան, Արամ Քոսեան եւ շատ ուրիշներ) այսօր յաջողութեամբ ուսումնասիրում են Հայկական Լեռնաշխարհի եւ յարակից շրջանների հնագոյն հասարակութիւնները։

Պրոֆեսոր Դիակոնովը իր արժանի տեղն ունի հայագիտութեան ասպարէզում եւ նրա յիշատակը միշտ վառ կը մնայ գիտութեան բոլոր նուիրեալների սրտերում։

ԱՐԱՄ ՔՈՍԵԱՆ

ԷՄՄՈՆՏ ՇԻՒՑ
(1916-1999)

1 Նոյեմբեր 1999ին, Պուտափեշտ (Հունգարիա) իր մահկանացուն կնքած է Եւրոպայի հայագիտութեան լաւագոյն ներկայացուցիչներէն մէկը՝ Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի արտասահմանեան անդամ Էմմոնտ Շիւցը, 83 տարեկան հասակին։

Էմմոնտ (Օտոն) Շիւց ծնած է Պուտափեշտ, 29 Մարտ 1916ին։ Տեղւոյն միջնակարգ վարժարանը աւարտելէ ետք, 1933ին սկսած է իր ուսումնա-

ուրիւնը Փեթիէր Փագման համալսարանը. յատուկ դասընթացք անցուցած՝ Եոժէն Էտվոշի գիտական մանկավարժական հիմնարկին մէջ՝ բանասէրի ու պատմաբանի, Միջնադարի պատմութեան գիտական հետազօտողի եւ հունգար-գերմանական բանասիրութեան դասատուի հիմնաւոր պատրաստութիւն եւ որակաւորում ստանալով։

1942-45ին, Բ. Աշխարհամարտի տարիներուն գինակոչուած է, որմէ ետք խմբագրական եւ թարգմանչական աշխատանքներ կատարած է մամուլի եւ պետական հաստատութիւններու մէջ։ 1951-1969, կ'աշխատի Հունգարիոյ Գիտութիւններու Ակադեմիայի պատմութեան հիմնարկին մէջ, իսկ 1957ին գիտական եւ մանկավարժական իր աշխատանքը կը սկսի Պուտափեշտի համալսարանին մէջ։

Երբ Շիւց կը սկսէր իր գիտական գործունէութիւնը, Հունգարիոյ մէջ հայագիտութեամբ զբաղելու նախադրեալներ չկային, առաջին հերթին՝ աղբիւրագիտական։ Ուստի, 1950ականներէն սկսեալ ձեռնամուխ եղած է հայագիտական ու արեւելագիտական նիւթեր ձեռք բերելու գործին։ Հայրենի տարբեր հաստատութիւններու հետ - Գիտութիւններու Ակադեմիայի հիմնակազմ գրադարան, Հանրային (այժմ՝ Ազգային) Գրադարան եւ Մատենադարան - իր հաստատած կապերը հիմը դրած են հայագիտական իր գրադարանին։ Ինչպէս գրած է ակադ. Վլադիմիր Բարխուդարեան, «Հունգարիայում հայագիտութեան որեւէ պրոբլէմով զբաղուող մասնագէտը չի կարող աշխատանքներ ծաւալել առանց կապուելու է. Շիւցի հարուստ գրադարանի հետ»։

1962էն իվեր ան դասախօս էր Ինտիանա համալսարանին մէջ, Պլումինկթընի։

Մասնագէտ՝ Հունգարիոյ հին եւ միջնադարեան պատմութեան, Շիւց իր գիտական գործունէութեան ընթացքին մանրակրկիտ կերպով անդրադարձած է Արեւելեան Եւրոպայի հայ միջնադարեան գաղութներու, ի մասնաւորի՝ հունգարահայութեան պատմութեան։ Իր ուշադրութեան առարկայ եղած են նաեւ ղփչաղերէնը (այս մասին հրատարակած է *Հայ-ղփչաղ տարեգրութիւն մը՝ 1620-21 թուականներու լեհ-թրքական պատերազմի մասին* անգլերէն աշխատութիւնը, 1968ին). հայ տպագրութեան պատմութիւնը, ինչպէս եւ միջնադարեան գրականութիւնը։ Այս բոլոր նիւթերուն մասին գրած է տասնեակներով յօդուածներ եւ ուսումնասիրութիւններ՝ հունգարերէն, անգլերէն, գերմաներէն, ֆրանսերէն եւ հայերէն լեզուներով։ Մասնակցած է հայագիտական եւ արեւելագիտական բնոյթի բազմաթիւ գիտաժողովներու՝ Հայաստանէն մինչեւ Միացեալ Նահանգներ։

Շուրջ 40 տարուան իր մանկավարժական գործունէութեան որպէս արդիւնք, իր շունչին տակ կազմուած են բազմաթիւ հայագէտներ։ 1977ին հրատարակած է հայոց պատմութեան ու մշակոյթի համալսարանական ձեռնարկ մը։ 1990ին ընտրուած է Հայաստանի Հանրապետութեան Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի արտասահմանեան անդամ։ Բեղուն գործունէութիւն ունեցած է Հայաստանի եւ Հունգարիոյ գիտական կապերը զարգացնելու գործին մէջ։ Իր գրիչին կը պատկանի տակաւին՝ *Armeno-Turcica*

(Selected papers) հատորը, (Պլումինկթըն, 1998), ուր մէկտեղուած է հայագէտին հայ-զրիչաղագիտական ուսումնասիրութիւններու ընտրանին։

Կ'արժէ այստեղ մէջբերել Շիւցի վկայութիւնը՝ զոր կատարած է իր ծննդեան 80ամեակին նուիրուած Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի հանդիսաւոր նիստին (Երեւան, 1 Նոյեմբեր 1996).-

«Մեծ պատիւ եմ համարում ինձ համար, որ միջազգային բազմաթիւ գիտաժողովներում ներկայացնում եմ հայագիտութիւնը։ Առանց հայ ժողովրդի, աշխարհի հնագոյն ժողովուրդներից մէկի պատմութեան ուսումնասիրման, անհնարին կը լինի գաղափար կազմել արեւելեան քաղաքակրթութեան մասին։ Առանց հայկական աղբիւրների չի կարելի ամբողջացնել Մերձաւոր Արեւելքի, Փոքր Ասիայի եւ Կովկասի բազմադարեան պատմութիւնը։ Շատ դժուար է պատկերացնել, թէ ինչպէս պետականութիւնից վաղուց զրկուած, օտար բարբարոս տիրապետութեան տակ ընկած մի ժողովուրդ կարողացել է ստեղծել եւ պահպանել այդպիսի հսկայական գրականութիւն, մեծ պատմագրութիւն, որը կարող է չարժել շատ եւ շատ ժողովուրդների բարի նախանձը։

«Հայագիտական մեր աշխատանքները Հունգարիայում նպատակ ունեն ո՛չ միայն մեծացնել հետաքրքրութիւնը հայոց պատմութեան եւ հայ ժողովրդի նկատմամբ, այլեւ աւելի ամրապնդել հայ եւ հունգար ժողովուրդների բարեկամութիւնը, որի ակունքները գնում են դէպի դարերի խորքը։ Իմ կատարածը համարում եմ ոչ շատ, այդ պատճառով էլ անգամ յառաջացած տարիքիս խոստանում եմ ինձ համար նուիրական այս ասպարէզում գործադրել ամենայն ջանքեր»։

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

ԿԱՐԷՆ ՔԱԼԱՆԹԱՐ
(1928-2000)

Շարժապատկերի տեսաբան եւ քննադատ Կարէն Լեւոնի Քալանթար ծնաւ Երեւան, 30 Յուլիս 1928ին՝ բեմադրիչ հօրմէ եւ դերասանուհի մօրմէ։

1946ին՝ միջնակարգ դպրոցը աւարտելէ ետք, յաճախեց Երեւանի Պետական համալսարանի Բանասիրական Ֆակուլտէտը, ուրկէ չրջանաւարտ եղաւ 1951ին։

1951-61, Քալանթար *Կոմունիստ* թերթի խմբագրութեան մէջ պաշտօնավարեց իբրեւ գրական աշխատող եւ բաժնի վարիչ։ 1961ին դարձաւ վերջինիս խմբագրի տեղակալը եւ այդ պաշտօնին վրայ մնաց մինչեւ 1967։ Միաժամանակ՝ 1964-2000ին, Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի Արուեստի Ինստիտուտի աւագ գիտաշխատող էր։ Մինչեւ այդ, 1964ին՝ հայկական ազգային շարժապատկերի ասպարէզին նուիրուելով, ան դարձաւ Հայֆիլմ սթիւտիայի Սցենարական Բաժնի պետը, ապա՝ գլխաւոր խմբագիրը։

1967-74ին՝ իբրեւ սեփական թղթակից, աշխատակցեցաւ *Մոսկովեան Լիտերատուրնայա Գազետա* թերթին։

1971ին, Քալանթար՝ է. Մանուկեանի հետ, գրեց իր առաջին ռուսերէն *Армянская кинематографическая* (կինոմատոգրաֆիական Հայաստան) (Երեւան-Մոսկուա) գրքոյկը: 1973ին ստացաւ արուեստագիտութեան թեկնածուի գիտական աստիճան: Նոյն տարին հայկական չարժապատկերի մասնագէտներուն եւ ընթերցողներուն համար ան հրատարակեց *Ամօ Բեկնազարով. խաղասրօ կինօռեժիսորա* (Համօ Բեկնազարով. կինոռեժիսորի արուեստը) ռուսերէն գիրքը, որուն մէջ բարձր մասնագիտականութեամբ ներկայացուց խորհրդային տաղանդաւոր դերասան եւ ֆիլմի բեմադրիչ, հայկական չարժապատկերի հիմնադիր Բեկնազարեանի կեանքն ու արուեստը, անոր իրագործած ֆիլմերն ազգային նիւթերով, աւանդութիւններով եւ ժամանակակիցնեի խնդիրներով, որոնք անմիջականօրէն կապուած էին խորհրդային չարժապատկերի զարգացման հետ: 1974-76ին, Քալանթար նշանակուեցաւ Հայֆիլմ սթիւտիայի տնօրէն: Ապա՝ 1976ին, ընտրուեցաւ Հայաստանի կինոմատոգրաֆիստներու Միութեան վարչութեան առաջին քարտուղար, յետագային՝ նախագահ: Միաժամանակ՝ 1976-89ին, անդամակցեցաւ Հայաստանի Պետական Կինոյի կոլեգիային եւ 1982ին արժանացաւ արուեստի վաստակաւոր գործիչի կոչման:

Քալանթար շարունակեց իր առաքելութիւնը ազգային չարժապատկերի կերտման ուղղութեամբ եւ 1982ին հրապարակեց *Ակտիոր ւ արմեանական կինօ. կոնցեպցիա ֆիլմա ի ակտիորսկի օբրազ* (դերասանը հայկական կինոյի մէջ. ֆիլմի ըմբռնումն ու դերասանական կերպարը) հատորը:

1968ին, վերոյիշեալ *Համօ Բեկնազարով* գիրքը, աւելի ընդլայնուած, վերահրատարակուեցաւ հայերէն *Համօ Բեկնազարեան* վերնագրով՝ «Սովետական գրող» հրատարակչութեան կողմէ:

Յաջորդ տարի, Սեպտեմբերին, ան դարձաւ Խաչատուր Աբովեանի անուան Հայկական Մանկավարժական Ինստիտուտի կինոռեժիսորական Ֆակուլտէտի դասախօս: Ան նաեւ անդամ էր Ժուռնալիստներու Միութեան:

Հայաստանի մէջ, Քալանթար առաջին փարաջանովագէտն էր, որ ռուսերէնով հրատարակեց *Օչերկի ո Փարաջանով* (ակնարկներ Փարաջանովի մասին) (Երեւան, 1998) գիրքը, ուր ներկայացուց Սերգէյ Փարաջանովի արուեստը եւ անոր իւրայատկութիւնները, բեմադրիչին ստեղծագործական երեւակայութիւնն ու մտածողութիւնը, վերջինիս բեմադրական ձեռագրին պատկանող չորս հիմնական երկարերիզ ֆիլմերը:

Կարէն Քալանթար մահացաւ Երեւան, 1 Յունուար 2000ին:

ԳԱՊՈՒՐ Յ. ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ

ՊԻՈՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
(1926-2001)

Գրականագէտ-աղբիւրագէտ-բնագրագէտ Պիոն Յովսէփի Յակոբեանը ծնած է 1926ին, Վրաստանի Ախալցխայի շրջանի Ծղալքբիլա գիւղը:

1950ին աւարտած է Երեւանի Պետական Համալսարանի Բանասիրական բաժինը, ապա շարունակած է իր ուսումը՝ հետեւելով ՀՍՍՀ ԳԱ Մանուկ

Աբեղեանի անուան Գրականութեան Հիմնարկի ասպիրանտուրայի բաժինին։ 1953ին՝ պաշտպանելով «Խաչատուր Աբովեանի վէրք Հայաստանի» վէպի ստեղծագործական պատմութիւնը» թեզը, արժանացած է բանասիրական գիտութիւններու թեկնածուի աստիճանին։ Իսկ 1968ին՝ պաշտպանելով «Խաչատուր Աբովեան. կեանքը, գործը եւ ժամանակը (1809-1836)» նիւթը, արժանացած է բանասիրական գիտութիւններու դոկտորի աստիճանին։

1954-1975 Յակոբեան գործած է ՀՍՍՀ ԳԱ Մանուկ Աբեղեանի անուան Գրականութեան Հիմնարկին մէջ իբրեւ աւագ գիտաշխատող, եւ 1975-89ին գլխաւորած է նոյն հիմնարկի բնագրագիտութեան բաժինը։ 1969-1987 շրջանին խմբագրի տեղակալն էր Հրատարակչական գիտութիւնների ամսագրին։ 1970էն սկսեալ կը դասաւանդէր Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ։ Փետրուար 1996-Յունիս 1999 շրջանին ան անդամ էր Էջմիածնի Գեղագոյն Հոգեւոր Խորհուրդին։

Պիոն Յակոբեանի գիտական ուսումնասիրութիւններու ծիրը կը գառնայ Խաչատուր Աբովեանի շուրջ, ուրկէ եւ կը ծաւալի դէպի Ժ. դարու՝ հայ նոր գրականութեան եւ մշակոյթի պատմութեան ու տեսութեան հարցեր, ինչպէս եւ հայ-ռուսական եւ հայ-էստոնական գրական յարաբերութիւններ։

Մեծ է Յակոբեանի նպաստը հայ աղբիւրագիտութեան. ան երկար պրպտումներու եւ որոնումներու շնորհիւ յայտնաբերած է ու հրապարակած հայ գրականութեան եւ հայագիտութեան պատմութեան վերաբերող բազմաթիւ արժէքաւոր սկզբնաղբիւրներ ու փաստաթուղթեր։

Իբրեւ բնագրագէտ, հրատարակութեան պատրաստած է Խաչատուր Աբովեանի երկերու լիակատար ժողովածուի Է., Ը., եւ Ժ. հատորները (1956, 1958, 1961)։ Ան խմբագրած է Ակսել Բակունցի ակադեմական քառահատորի առաջին հատորը (1976), Ռաֆֆիի Երկերի ժողովածուի 12հատորեակի առաջին եւ եօթերորդ հատորները (1983, 1985), Միքայէլ Նալբանդեանի ակադեմական վեցհատորեակի առաջին եւ վեցերորդ հատորները (1979, 1997)։ 1987ին լրացուցած ու հրատարակութեան է պատրաստած Երուանդ Շահազիզի Աշտարակի պատմութիւնը։ Իր անդուլ որոնումներուն արդիւնքն են նաեւ Գալուստ Տէր Մկրտչեանի Հայագիտական հետազօտութիւններու Ա. եւ Բ. հատորները, որոնք յաջորդաբար լոյս տեսան 1979in եւ 1998ին։

Պիոն Յակոբեանի գրչին կը պատկանին նաեւ.- Խաչատուր Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի» վէպի ստեղծագործական պատմութիւնը (1955), Խաչատուր Աբովեան (կեանքի եւ ստեղծագործութեան համառօտ ակնարկ) (1955),

Խաչատուր Աբովեան (1809-1848) (1961), *Խաչատուր Աբովեան. կեանքը, գործը եւ ժամանակը (1809-1836)* (1967), *Խաչատուր Աբովեանի տուն-թանգարանը* (1968, 1976), *Արեւելեան Հայաստանին՝ Ռուսաստանին միանալու արժագանքները հայ գրականութեան մէջ* (1978), *Գրականութիւնը եւ ժամանակը* (1980), *Վերելք. վաւերական պատմութիւն առաջին անգամ Արարատ բարձրանալու մասին* (1982), *Խաչատուր Աբովեան. արուեստի եւ գրականութեան հարցեր ռուսերէն հատորը* (1987), *Գալուստ Տէր Մկրտչեան, «Հայ կաթոլիկութիւնը պատմա-քննական լոյսի տակ» ուսումնասիրութիւնը* (1993. նոյնը անգլերէն լոյս տեսած է Նիւ Եորք՝ 1994ին), եւ *Խաչատուր Աբովեանի կենսագրութեան առեղծուածները* (1997): *Այս վերջին գիրքին պիտի յաջորդէին Խաչատուր Աբովեան, կեանքը, գործը, ժամանակը, 1837-1843 հատորը եւ Աբովեանի կեանքին ու գործունէութեան նուիրուած բազմահատոր տարեգրութիւնը, որոնք սակայն լոյսին չեկան իր մահուան պատճառով:*

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ

ՄԱՆՈՒԷԼ ԱՍԱՏՐԵԱՆ
(1926-2000)

2000 Թուականի սկիզբը հայերէնագիտութեան բնագաւառը կորսնցուց իր երախտաշատ գիտնականներէն մէկը: 74 տարեկանին, Փետրուարի ցրտաշունչ օրերուն, կարճատեւ հիւանդութենէ ետք, յաւիտենապէս իր աչքերը փակեց հայրենաբնակ անուանի լեզուաբան, հայերէնագէտ, Երեւանի Պետական Համալսարանի երկարամեայ ու վաստակաշատ դասախօս, բանասիրական գիտութիւններու դոկտոր-փրոֆեսէօր Մանուէլ Եգորի Ասատրեան:

Ասատրեան ծնած է 1926 Մարտի 9ին, Էջմիածնի շրջանի Արագած գիւղը: 1942ին, աւարտելէ ետք Էջմիածնի մանկավարժական ուսումնարանը, կը պաշտօնավարէ իր ծննդավայրի դպրոցին մէջ՝ դասաւանդելով հայոց լեզու եւ գրականութիւն: 1946ին կ'ընդունուի Երեւանի Պետական Համալսարանի Բանասիրական ֆաքուլթէթի հայոց լեզուի եւ գրականութեան բաժինը, զոր կ'աւարտէ 1951ին: Նոյն տարին կ'ընդունուի ասպիրանտուրայի բաժին եւ 1954ին Բայի սեռը ժամանակակից հայերէնում աշխատասիրութեան համար կը ստանայ բանասիրական գիտութիւններու թեկնածուի աստիճան: 1970ին՝ իր ժամանակակից հայերէնի ձեւաբանութեան հարցեր եռահատոր ուսումնասիրութեան համար կը ստանայ դոկտորի գիտական աստիճան, իսկ 1973ին՝ արժանաւորապէս իրեն կը շնորհուի փրոֆեսէօրի կոչում:

Ցիրաւի, իր անժամանակ կորուստը մեծ եղաւ ե՛ւ հայաստանեան ե՛ւ սփիւռքեան առումով:

Ասատրեան Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ սկսած է աշխատիլ 1954էն՝ դասաւանդելով ժամանակակից հայոց լեզու եւ բարբառագիտութիւն: Բազմաթիւ ուսուցիչներ, լրագրողներ եւ բանասէրներ, ըլլան անոնք հայրենաբնակ թէ սփիւռքահայ, եղած են անոր ուսանողները եւ մեծապէս օգտուած՝ անոր դասախօսութիւններէն եւ լեզուական-գիտական մտածո-

դուքենէն։

Ասատրեան հեղինակ է տասնեակ մը գիրքերու եւ գիտական բազմաթիւ յօդուածներու, որոնք հիմնականին մէջ նուիրուած են ժամանակակից գրական արեւելահայերէնի կառոյցին ուսումնասիրութեան եւ բարբառագիտութեան հարցերուն։ Իր հեղինակութեամբ հրատարակուած գիրքերէն առաւել յայտնի են՝ *Բայի սեռը ժամանակակից հայերէնում* (1959), *Ուրմիայի (Ծովի) բարբառը* (1962), *Լոռու խօսուածքը* (1968), *Ժամանակակից հայոց լեզուի ձեւաբանութեան հարցեր* (1970), *Ժամանակակից հայերէնի ձեւաբանական հարցեր* (հ. 1-3, 1970-1977), *Ժամանակակից հայոց լեզուի գործնական աշխատանքների ձեռնարկ. ձեւաբանութիւն* (Ժենիա Ճչմարիտեանի հետ, 1981), *Հայերէնագիտութիւնը 60 տարուայ* (1981) եւ *Ժամանակակից հայոց լեզուի չարահիւսութիւն* (1987), որոնց մէջ անդրադարձած է հայերէնագիտութեան կնճռոտ եւ վիճայարոյց խնդիրներուն եւ տուած՝ գրեթէ սպառիչ պատասխաններ։

Ասատրեան ներհուն ու բծախնդիր մանկավարժ մըն էր՝ խստապահանջ, խստաւատ. սակայն իր խստապահանջութիւնը կը բխէր ուսանողներու՝ հայոց լեզուի հանդէպ ցուցաբերած անփութութենէն։ Դասախօսութիւններու ընթացքին իր նուրբ զուարթախոհութենէն ի յայտ կու գար ուսանողներուն օգտակար դառնալու իր անսակարկ բարեացակամութիւնը։ Իր հազարաւոր սաները, երախտապարտ թէ երախտամոռ, դժուար թէ մոռնան գինք, որովհետեւ ոչ միայն Գիտնական էր, այլեւ՝ Ուսուցիչ եւ Մարդ։

ԿԱՐՕ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս *տարեգիրքը լոյս կ'ընծայուի 1970 թուականէն, Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնին կողմէ։*

Ան կ'ընդգրկէ Հայաստանի եւ Հայութեան պատմական, հնագիտական, աշխարհագրական, բանասիրական, կրօնական, լեզուագիտական, գրական, ազգագրական, մշակոյթի (կրթութեան, թատրոնի, սինեմարուեստի, երաժշտութեան, պարարուեստի, ճարտարապետութեան, կերպարուեստի, մամուլի, եւլն.), տնտեսագիտական, իմաստասիրական, բնական, քաղաքական եւ ընկերային գիտութիւններու բնոյթի նիւթեր։

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի մէջ կը հրատարակուին գիտական մակարդակով, առարկայական հայերէն, անգլերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, հետազօտութիւններ, վերլուծումներ, հրապարակումներ, յուշագրութիւններ, գրախօսականներ, հաղորդումներ, մատենագիտական ցանկեր եւ մահագրականներ։

Ներկայացուած աշխատակցութիւնները պարտին ըլլալ անտիպ եւ հրատարակումի համար այլուր յղուած չըլլան։ Անոնք նախընտրաբար ըլլալու են չուրջ 20–25 մեքենագիր էջ։ Փափաքելի է աշխատակցութիւններն ստանալ համակարգչային չարուածքի վրայ։

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ծանօթագրութիւններու բաժինին մէջ պէտք է նշուին օգտագործուած գիրքին եւ հեղինակին անունը, հրատարակութեան տարեթիւը եւ էջը. յօդուածներու պարագային՝ թերթին անունը, հրատարակութեան տարեթիւը եւ էջաթիւը։ Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ անգլերէն կամ հայերէն հակիրճ ամփոփում մը, չուրջ՝ 150 բառ։

Հրատարակելի բոլոր աշխատակցութիւնները, ըստ կարիքի, կ'ենթարկուին քերականական եւ ուղղագրական խմբագրումի։ Այլ փոփոխութիւններու պարագային տեղեակ կը պահուի նոյնինքն հեղինակը։ Հայագիր յօդուածները կը հրատարակուին հայերէնի դասական ուղղագրութեան սկզբունքներով։

Աշխատակցութիւններուն կրնան կցուիլ նաեւ կարելի լաւագոյնս պատճինուած կամ լուսանկարուած պատկերներ, գծանկարներ եւ քարտէսներ: Հեղինակը պարտի նշել անոնց աղբիւրը եւ ապահովել հրատարակման արտօնութիւնը:

Հրատարակուած նիւթերը ոչ—անպայման կ'արտացոլացնեն խմբագրութեան տեսակէտը:

Յօդուածներու, թղթակցութիւններու, բաժանորդագրութեան, նախորդ թիւերու ստացումի եւ այլ հարցերով պէտք է գրել հետեւեալ հասցէին.—

Haigazian Armenological Review
P.O.Box 11-1748 Beirut-Lebanon
Fax: 01-349230/1, 01-353010/1/2
Email:review@haigazian.edu.lb

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ստացումը անմիջապէս կ'իմացուի հեղինակին, իսկ հրատարակման որոշումը՝ աշխատակցութեան ստացումէն առաւելագոյնը երեք ամիս ետք: Մերժուած աշխատասիրութիւնները կը վերադարձուին հեղինակներուն:

Հեղինակներ կամ հրատարակիչներ, որոնք կը փափաքին իրենց հրատարակած հատորին գրախօսուիլը, պարտին խմբագրութեան յղել այդ հատորի երկու օրինակ, որոնցմէ մին կը յանձնուի գրախօսողին, իսկ երկրորդը՝ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Գրադարանին:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի մէջ հրատարակուող որեւէ նիւթէ կարելի է մէջբերում—յղում կատարել: Փափաքելի է որ այդ մասին տեղեակ պահուի խմբագրութիւնը:

Հրատարակուած աշխատասիրութեան հեղինակ անվճար կը ստանայ Հանդէսի տուեալ հատորէն երկու օրինակ եւ իր յօդուածէն 20 օրինակ առանձնատիպ:

NOTES TO CONTRIBUTORS

Haigazian Armenological Review is published annually from 1970 by the Department of Armenian Studies at Haigazian University.

The review is devoted to studies concerning Armenia and the Armenians. These may include works dealing with history, archaeology, geography, philology, religion, linguistics, literature, ethnography, culture (education, theatre, cinema, music, dance, architecture, plastic arts, mass media, etc.), economics, philosophy, politics, natural, and social sciences, previously unpublished documents, memoirs, reviews, briefings, bibliographical lists and necrologies in Armenian, Arabic, English and French.

Manuscripts submitted to *Haigazian Armenological Review* should preferably be 20-25 typewritten pages in length. They will be considered on the understanding that they are not being offered for publication elsewhere, and have not been published, in any language. Presentation of manuscripts submitted for consideration on disc with hard copy is preferred. All discs are acceptable.

Authors should provide in the endnotes the full name of the author, title, the year of publication and relevant page numbers of all the books they have cited. In the case of cited articles, they should mention the title of the book or journal in which the articles appear, the numbers of volume and part, the year of publication, and relevant page numbers. Submitted manuscripts must include a 150-word summary in Armenian or English.

The editors reserve the right to copyedit manuscripts to conform to the review's style. Authors will be informed before publication in case of more substantial editing. Spelling in articles published in Armenian will be edited to conform to the rules of classical Armenian orthography.

Authors may submit with their contributions printable photographs, tables, figures, and maps on condition that they mention their sources and take responsibility for obtaining permission to publish any such material under copyright.

All opinions expressed (except those in the Editorial) are those of the individual authors and not necessarily of *Haigazian Armenological Review* or Haigazian University.

Manuscripts, correspondence, subscription queries, and inquiries regarding back issues should be addressed to:

Haigazian Armenological Review P. O. Box 11-1748, Beirut Lebanon.
Fax: (01) 341230/31 or (01) 352010/11/12
Email: review@haigazian.edu.lb

All submissions received will be acknowledged immediately. Decisions concerning publication will be conveyed to the authors within three months of the date of receipt of the submitted contributions. Manuscripts not accepted for publication will be returned to their authors.

Authors or publishers who wish to have their titles considered for review should send two copies of the said publication to the Editor. One copy will be passed on to the reviewer, while the second will be deposited in the Armenian Library of Haigazian University and become available to the general public.

Quotations can be made from contributions published in *Haigazian Armenological Review*. The Editorial Board likes to be kept informed in this regard.

Authors are entitled to 20 offprint and two copies of the volume in which their contribution is published.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Համառօտ Ուրուագիծ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի 45ամեայ Պատմութեան (1955-2000)

Արա Սանճեան 9

Պատմագիտութիւնը Հայկազեան Հայագիտական Հանդիսի էջերում

Պետրոս Յովհաննիսեան 87

Երուանդ Լալայեանի «Արա Գեղեցիկ»ը Ժողովրդական Հեքիաթներում

Գագիկ Մարտոյեան 119

Հայաստան եւ Բիւզանդիոն

Ալեքսանդր Պէօհլիկ 139

Կիլիկեան Հայաստանի Արաբերէնով Կրկնադրոշմուած Դրամները

Եղիա Ներսէսեան 151

Ուդիների Էթնօ-եւ Դաւանական Ինքնապատկանելութեան Որոշ Հարցեր (ժթ.-Ի. դդ.)

Հրանուշ Խառատեան 183

Էրզրումի Վիլայէթի Որոշ Կազաների Հայ Բնակչութեան Թուաքանակի Ճշդումն Ըստ Արեւելեան Հայաստանում Ապաստանած Արեւմտահայ Գաղթականների 1914-15ին Կազմուած Վիճակագրական Ցուցակների

Գեղամ Բադալեան 207

Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ Հարաւային Ամերիկայի Պետութիւնները (1918-1920)

Վարդան Մատթէոսեան 225

Հայ Պօէզիան Որպէս Ինքնութեան Պատկերագրութիւն

Յարութիւն Մարութեան 269

Ֆրակատալային Մտածողութիւնը Հայկական Իմպրովիզացիոն Երաժշտական Ֆոլկլորում

Լիլիթ Սիմոնեան 307

Սառա Բեռնարը եւ Հայ Իրականութիւնը

Արծուի Բախչինեան 329

Ջուգորդական-Խորհրդապաշտական Պատկերաւորման Առանձնայատկութիւնները

1960-70ականների Խորհրդահայ կերպարուեստում
Ինգունա Կուրցենս 353
Հայկական Օփերային Մագումն ու Զարգացումը
Նորա Սալմանեան 369
Հերի Փոթըր Եւ Առակի կարգ Անցած Հայ Վաճառականը
Ինկրիտ Սըմսաան 395

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ

Հարիւրամեայ Հնութեամբ Նամակ Մը Լեւոն Բաչալեանէն
Տիգրան Գէորգեան 431
1937ին Թուրքիոյ Տրուած
Բրիտանական Գաղտնի Տեղեկագիր մը
Հայկական Հարցերու Մասին
Չաւէն Մսըրլեան 439

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Արմէն Այվազեան, «Հայաստանի Պատմութեան
Լուսաբանումը Ամերիկեան Պատմագրութեան Մէջ
(Քննական Տեսութիւն)»
Արա Սանճեան 457
Արմէն Այվազեան, «Հայաստանի Պատմութեան
Լուսաբանումը Ամերիկեան Պատմագրութեան Մէջ
(Քննական Տեսութիւն)»
Լեւոն Աւտոյեան 480
«Երուանդ Օտեան -- Նամակներ», բնագրի կազմութիւն
Օֆելիա Կարապետեան, խմբագիր Հենրիկ Բախչինեան
Վաչէ Ղազարեան 483
«Արդի արեւմտահայերէն», Դոկտ. Դորա Սաքայեան
Կարօ Առաքելեան 493

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Վահէ Օշական (1922-2000), *Իգոր Դիակոնով* (1914-1999), 509
Խոմոնտ Շիւց (1916-2000), *Արտաշէս Քալանթար*
(1928-2000), *Պիոն Յակոբեան* (1926-2000), *Մանուէլ*
Աստուրեան (1926-2000)

TABLE OF CONTENTS

A Brief Outline Of The 45-year History Of The Department Of Armenian Studies At Haigazian University (1955-2000)
Ara Sanjian 9

Historiography In The Volumes of *Haigazian Armenological Review*
Petros Hovannissian 87

Yervand Lalayan's "Ara Geghetsik" In Popular Fairy Tales
Gagik Martoyan 119

Armenie et Byzance
Alexander Beohlig 139

Cilician Armenian Coins Overstruck In Arabic
Yeghia Nersessian 151

Certain Ethno-and Sectarian Issues Of Oodee Self Identity (XIX-XX C.)
Hranush Kharatian 183

The Correction Of The Number Of The Armenian Inhabitants Of Some Cazas Of Erzurum According To The Statistical Lists Based On The Census Conducted In 1914-15 On The Western Armenians Who Took Refuge In Eastern Armenia
Gegham Badalian 207

The Republic Of Armenia And South American Countries (1918-1920)
Vardan Matiossian 225

Armenian Poetry As A Reflection Of Identity (As Shown In The Genocide Placards During The Karabagh Movement)
Harutiun Marutian 269

The Fractal Analysis Of Improvised Armenian Folkloric Music
Lilit Simonian 307

Sarah Bernhardt And The Armenian Reality
Artsvi Bakhchinian 329

The Characteristics Of Symbolism In The Armenian Plastic Arts Of The 1960s And 1970s
Inguna Gurtsens 353

The Beginning And Development of The Armenian Opera
Nora Salmanian 369
Harry Potter And The Proverbial Armenian Merchant
Ingrid Semaan 395

UNPUBLISHED DOCUMENTS

A One-Hundred-Year Old Letter
Tigran Gevorgian 431
A Confidential British Report Given To Turkey About Armenian Affairs
Zaven Messerlian 439

BOOK REVIEWS

Armen Ayvazian, "Hayastani Patmutyan Lusabanume Amerikyan Patmagrutyan Mej (Knnakan tesutyun)
Ara Sanjian 457
Armen Ayvazian, "Hayastani Patmutyan Lusabanume Amerikyan Patmagrutyan Mej (Knnakan tesutyun)
Levon Avdoyan 480
"Yervand Otian – Letters", compiled by Ofelia Karapetian
Vatche Ghazarian 483
Dora Sakayan, "Dora Sakayan, Modern Western Armenian"
Garo Arakelian 493

NECROLOGY

509
Vahe Oshakan (1922-2000), Igor Diakonov (1914-1999), Edmund Schutz (1916-2000), Artashes Kalantar (1928-2000), Pion Hakobian (1926-2000), Manuel Asatrian (1926-2000)

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԷՍ

ՏՊԱՔԱՆԱԿ՝ 400

ԳԻՆ՝ Լիբանան 30.000 Լ. Ոսկի
Արտասահման 20 Տոլար

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW
HAIGAZIAN UNIVERSITY
P.O.Box 11-1748
BEIRUT-LEBANON

هايكازيان

مجلة الدراسات الارمنية

بيروت ٢٠٠٠